

3/142

हैं प्रकाशित विद्यापीठ

विद्यापीठ

विद्यापीठ

हैं पुस्तक पुणे येथे

आर्यभूषण छापखान्यांत नटेश अप्पाजी द्रवीड यांनी छापिलें
व प्रो० गोविंद चिमणाजी भाटे, फर्ग्युसन कॉलेज पुणे
यांनी प्रसिद्ध केलें.

हैं पुस्तक

कै. ती. रा. चिमणाजी नारायण भाटे,
वकील, महाड जि. कुलाबा

यांस-

त्यांच्या अंगच्या

असामान्य अपत्यवात्सल्य, अद्वितीय नीतिधैर्य

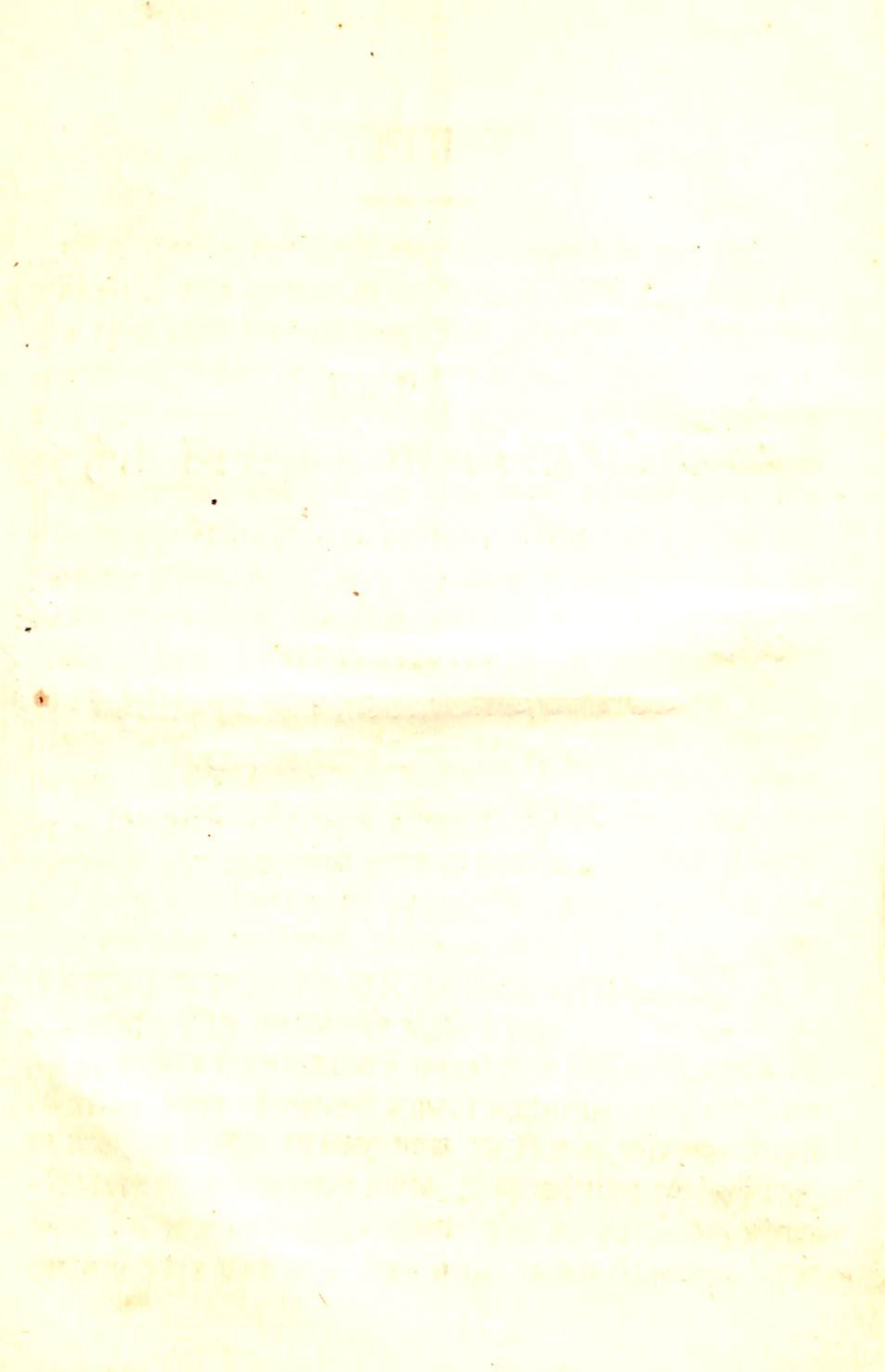
व अलौकिक लोककल्याणच्छा

या गुणांची वारंवार आठवण काढणाऱ्या

त्यांच्या अपत्यानें प्रेमादरपूर्वक

अर्पण केलें आहे.

प्रस्तावना.

जी डेकन व्हर्न्याक्युलर ट्रान्सलेशन सोसायटीची जाहिरात या ग्रंथाच्या लेखनास निमित्तकारण झाली त्या जाहिरातीला आज बरोबर तीन वर्षे झालीं. त्या जाहिरातीस निमित्तकारण म्हणण्याचें कारण हें कीं कर्तव्य म्हणून, जिज्ञासा म्हणून, किंवा आवड म्हणून, पाश्चात्य शास्त्रवाङ्मयरूपीं विस्तीर्ण उद्यानांत ज्या ज्या सुंदर वाटिकांत फिरण्याचा मला प्रसंग आला त्या त्या वाटिकांचें शब्दचित्र निवळ मराठी वाचकांकरितां रेखाटावें अशी पुष्कळ दिवसांची मनीषा होती. परंतु “ उत्पद्यंते विलीयंते दारिद्र्याणां मनोरथाः ” या सुभाषितांतील उक्तीप्रमाणें आजपर्यंत दारिद्र्यामुळें मनांतील हेतू मनांत राहिले. माझे हें दारिद्र्य दुहेरी आहे. मी ज्या संस्थेचा तहाहयात सभासद आहे त्या संस्थेचें काम इतकें असतें कीं, ग्रंथलेखनास जी मानसिक स्वस्थता व जी फुरसत लागते ती मिळत नाही. शिवाय आपल्या देशांत अझून या बाबतींत श्रमविभागाचें तत्व अंमलांत आलें नसल्यामुळें ग्रंथलेखकास ग्रंथप्रकाशकाचीही जबाबदारी व काळजी अंगावर घ्यावी लागते. व ती घेण्याचें मला सामर्थ्य नव्हतें. परंतु वर उल्लेख केलेल्या जाहिरातीनें ही अडचण झाल्यास दूर होईल असें पाहून जाहिरातीप्रमाणें पुस्तक लिहिण्याचा बेत तर कायम केला. परंतु बेत कायम करणें व तो हातून शेवटास जाणें यांत किती तरी अडचणी उत्पन्न होतात. त्याप्रमाणें येथेंही झालें. मनुष्याच्या मनाला अगदीं व्यग्र करून टाकणारी, त्याची मानसिक स्वस्थता घालविणारी अशी प्रियपत्नीच्या असाध्य रोगाची घरगुती अडचण उत्पन्न झाली व यामुळें सोसायटीच्या जाहिरातीतील दोन वर्षे केव्हांच निघून गेलीं व पुस्तकाच्या लेखनास प्रारंभही झाला नाही. तरी पण प्रियपत्नीच्या आजारांत व तिच्याच प्रोत्साहनानें कायम केलेला बेत शेवटास न्यावयाचा असा विचार करून पुस्तकास प्रारंभ केला. अशी या पुस्तकलेखनाची पूर्वपीठिका आहे. अर्थात् हें पुस्तक गेल्या नऊदहा महिन्यांतच प्रायः लिहिलें गेलें आहे. इतक्या थोड्या अवकाशांत सर्व पुस्तक लिहावें लागल्यामुळें रात्रीचा दिवस करून काम करावें लागलें हें सांगणें

नकोच. ह्मणूनच या पुस्तकांत घाईच्या लेखनाची छटा जागोजाग दृष्टीस पडेल. हें पुस्तक कोणत्याही एका पुस्तकाच्या आधारानें लिहिलेलें नाहीं. एकंदर अर्थशास्त्रावरील वाङ्मयाचा थोडाफार व्यासंग जो माझे हातून झाला त्यावरून या शास्त्रांतिल प्रश्नांवर जीं माझीं मते वनलीं तीं स्वतंत्रपणें देण्याचा या ग्रंथांत प्रयत्न केला आहे. या विषयावर मराठींत दोन तीन लहान लहान पुस्तकें झालेलीं आहेत असें मला ठाऊक आहे. परंतु तीं सामान्यतः भाषांतररूप असून अगदीं प्राथमिक आहेत असें ऐकलें असल्यामुळे त्या पुस्तकांचा मीं कांहींच उपयोग केला नाहीं किंवा तीं पाहिलींही नाहींत. नवीन विषयावर मराठींत नवीन ग्रंथ लिहावयाचा ह्मणजे पारिभाषिक शब्दाची मोठी अडचण येते. तशीं येथेंही मला अडचण पडली. परंतु पुष्कळ विचार करून या पुस्तकांत बहुतेक सर्व इंग्रजी पारिभाषिक शब्दांना नवे मराठी शब्द केले आहेत. नवीन बनविलेले हे शब्द जितके लहान व जितके अन्वर्थक व जितके सुलभ करतां येतील तितके करण्याचा प्रयत्न केला आहे. तसेंच होतां होईल तों निवळ मराठी वाचकांस सुद्धां विषय समजावा अशा तऱ्हेनें विवेचन करण्याचा प्रयत्न केला आहे. तो कितपत सिद्ध झाला आहे हें ठरविणें वाचक-वर्गाकडे आहे.

वर सांगितलेंच आहे कीं, या ग्रंथांतिल विवेचन स्वतंत्रपणें केलेलें आहे. तरी पण पाश्चात्य भाषेतील पुष्कळ अर्थशास्त्रविषयक पुस्तकांचा मला उपयोग झालेला आहे. त्या सर्व पुस्तकांची यादी देत बसण्यांत अर्थ नाहीं. त्यांतल्यात्यांत अमेरिकन अर्थशास्त्री सेलिग्मन व इंग्रजी अर्थशास्त्रज्ञ निकलसन यांच्या ग्रंथाचा मला पुष्कळ उपयोग झालेला आहे हें येथें सांगणें जरूर आहे.

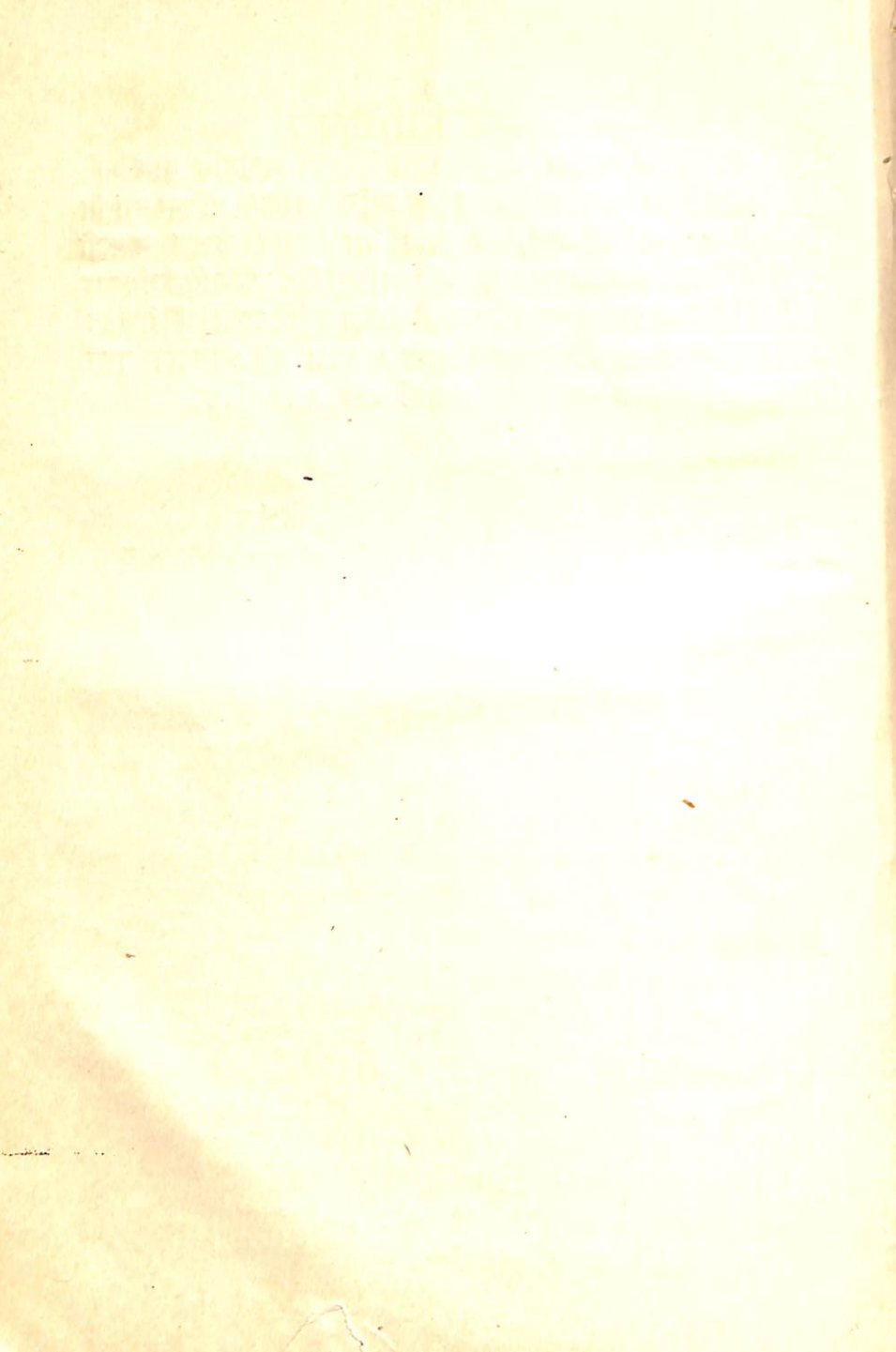
शेवटीं ज्या डे. व्हा. द्रा. सोसायटीच्या जाहिरातीमुळे हें पुस्तक लिहिलें गेलें त्या सोसायटीचे आभार मानणें रास्त आहे. या सोसायटीनें माझे पुस्तक उशिरानें पुरें झालें असतांही तें परीक्षणास घेण्याचें कबूल केलें या-बद्दलही तिचे आभार मानणें अवश्य आहे. ज्यांचा अर्थशास्त्रविषयक व्यासंग दोनतीन तर्पांचा आहे, ज्यांचा हिंदुस्थानच्या सांपत्तिक स्थितीबद्दल-च्या ज्ञानामध्यें आज कोणी हात धरणारा नाहीं व राज्यव्यवस्थेशीं प्रत्यक्ष

संबंध असल्यामुळे ज्यांना हिंदुस्थानच्या स्थितीचें अन्तर्वाह्य ज्ञान आहे असे महाराष्ट्रांतील दोन अर्थशास्त्रज्ञ व ज्यांचा मराठी भाषेचा व्यासंग आज २५।३० वर्षांचा आहे, जे स्वतः मराठी उत्तम लेखक व कवी आहेत व जे मार्मिक टीकाकार आहेत असे महाराष्ट्रांतील एक प्रसिद्ध ग्रंथकार अशा तिघांची या पुस्तकाच्या परीक्षणाची कमिटी आहे. अशा कमिटीकडून 'प्रथम प्रयत्न या नात्याने पुस्तक वरें आहे' एवढा जरी अभिप्राय मला मिळाला तरी केलेल्या श्रमाचें सार्थक झालें असें मला वाटेल.

गद्यांचा वाडा,
शनिवार पेठ, पुणे,
ता. १३ ऑक्टोबर १९१०. }

लेखक
गोविंद चिमणाजी भाटे.

अनुक्रमणिका.

विषय.	पृष्ठ.
१. पुस्तक पहिलें—प्रास्ताविक १-४६	
१. भाग १ ला-अर्थशास्त्राचा इतिहास... .. १	
२. भाग २ रा-अर्थशास्त्राची व्याख्या व शास्त्रीय पद्धति ३२	
३. भाग ३ रा-संपत्ति म्हणजे काय ? ३८	
४. भाग ४ था-अर्थशास्त्राचे विभाग ४३	
२. पुस्तक दुसरें—उत्पत्ति ४७-१३२	
१. भाग १ ला-सामान्य विचार ४७	
२. भाग २ रा-संपत्तीचीं अमूर्त कारणें ५१	
३. भाग ३ रा-मूर्त कारणें-जमीन ६१	
४. भाग ४ था-श्रम ६४	
५. भाग ५ वा-भांडवल ७०	
६. भाग ६ वा-योजक अगर कारखानदार ८०	
७. भाग ७ वा-श्रमविभाग ८५	
८. भाग ८ वा-मोठ्या प्रमाणावर व अल्प प्रमाणावर उत्पत्ति ९४	
९. भाग ९ वा-उत्तरत्या व चढत्या पैदाशीचा सिद्धांत व त्याचें विवरण १०३	
१०. भाग १० वा-लोकसंख्येची वाढ १०८	
११. भाग ११ वा-भांडवलाची वाढ ११७	
१२. भाग १२ वा-सामान्य व औद्योगिक शिक्षण १२७	
३. पुस्तक तिसरें—वांटणी १३३-२८२	
१. भाग १ ला-सामान्य विचार १३३	
२. भाग २ रा-वांटणीच्या मुळाशीं असलेल्या कल्पना व संस्था १३८	
३. भाग ३ रा-भाडें अगर खंड १४३	

विषय.	पृष्ठ.
४. भाग ४ था-मजुरी व तिचे सिद्धांत...	१५४
५. भाग ५ वा-व्याज	१६४
६. भाग ६ वा-नफा	१७१
७. भाग ७ वा-जमीनधाऱ्याच्या पद्धति	१७८
८. भाग ८ वा-अर्थेलीची ऋषिपद्धति	१८५
९. भाग ९ वा-प्रचंड शेती कीं छोटी शेती	१८८
१०. भाग १० वा-हिंदुस्थानांतील जमीनधाऱ्याच्या पद्धति	१९५
११. भाग ११ वा-चढाओढीनें ठरलेल्या वांटणीची असमता व ती नाहींशी करण्याचे उपाय	२०३
१२. भाग १२ वा-संप व त्यांचे सांपत्तिक परिणाम...	२११
१३. भाग १३ वा-मजुरांचे संघ व त्यांची उपयुक्तता	२१९
१४. भाग १४ वा-सहकारिता	२२७
१५. भाग १५ वा-सहकारि पतपेढ्या	२३४
१६. भाग १६ वा-सामाजिकपंथाचा इतिहास व त्या पंथाचे प्रकार	२४२
१७. भाग १७ वा-सामाजिकपंथी योजनांचा सारासार विचार	२६४
४. पुस्तक चवथें—विनिमय....	२८३-४१४
१. भाग १ ला-सामान्य विचार	२८३
२. भाग २ रा-मोल व किंमत	२८७
३. भाग ३ रा-बाजार व त्याची उत्क्रांति	२९७
४. भाग ४ था-मागणी व पुरवठा यांचे नियम	३०१
५. भाग ५ वा-मूल किंमतीची मीमांसा	३०७
६. भाग ६ वा-पैसा	३१५
७. भाग ७ वा-नाणीं व धात्वात्मक पैशाचे प्रकार	३२३
८. भाग ८ वा-द्विचलन पद्धति	३३२
९. भाग ९ वा-हिंदुस्थानांतील नाणीं व त्यांची चलनपद्धति	३४७
१०. भाग १० वा-धात्वात्मक पैशाच्या मोलाची मीमांसा	३५४
११. भाग ११ वा-अधात्वात्मक पैसा व त्याचे प्रकार	३६०
१२. भाग १२ वा-पेढीची उत्पत्ति	३७२
१३. भाग १३ वा-पेढीचें स्वरूप व उपयोग	३८०

विषय.

पृष्ठ.

१४. भाग १४ वा-बहिर्व्यापार व त्याची मीमांसा ...	...	...	...	...	३८८
१५. भाग १५ वा-विनिमयपत्रें ...	...	...	...	...	३९८
१६. भाग १६ वा-अप्रतिबंध व्यापार विरुद्ध संरक्षण ...	...	...	...	...	४०७

५. पुस्तक पांचवें—राष्ट्रीय जमाखर्च ४१५-४९२

१. भाग १ ला-सामान्य विचार ...	...	...	...	...	४१५
२. भाग २ रा-अॅडाम स्मिथच्या मताप्रमाण सरकारचीं कर्तव्यकर्में ...	...	...	...	...	४१९
३. भाग ३ रा-सरकारचीं कर्तव्यकर्में ...	...	...	...	...	४३३
४. भाग ४ था-सरकारच्या उत्पन्नाच्या बाबी ...	...	...	...	...	४३७
५. भाग ५ वा-कराचीं तत्वे ...	...	...	...	...	४४१
६. भाग ६ वा-कराची संपात-मीमांसा...	...	...	...	...	४४७
७. भाग ७ वा-राष्ट्रीय कर्ज ...	...	...	...	...	४५३
८. भाग ८ वा-हिंदुस्थान सरकारचें कर्ज ...	...	...	...	...	४७१
९. भाग ९ वा-हिंदुस्थानचा जमाखर्च ...	...	...	...	...	४८२

६. पुस्तक सहावें-हिंदुस्थानाची सद्यः सांपत्तिक स्थिति

व तिला लागू पडण्यासारख्या सिद्धांतांचें विवेचन ४९३-५२७

अर्थशास्त्राचीं मूलतत्त्वे.

पुस्तक पहिलें.

भाग पहिला.

उपोद्धात.

अर्थशास्त्राचा इतिहास.

एकोणिसाव्या शतकांतिल जर कोणत्या एका शोधानें सर्व शास्त्रीय कल्पनांमध्ये मोठी क्रांति घडवून आणली असेल तर ती उत्क्रांतितत्त्वानें होय. डार्विननें प्रथम या तत्त्वाचा फक्त प्राणिशास्त्रांत उपयोग केला खरा, तरी पण त्यानें व कांहींसें त्याचे पूर्वीच हर्बर्ट स्पेन्सरनें तें तत्त्व सर्व विषयांस व सर्व शास्त्रांस सारखेंच लागू आहे असें सिद्ध केलें. तेव्हां-पासूनच ऐतिहासिक पद्धतीला महत्व आलें व प्रत्येक शास्त्राचीं तात्त्विक व ऐतिहासिक अशीं दोन स्वतंत्र अंगें बनत चाललीं. पहिल्यामध्ये एखाद्या शास्त्राचीं मूलतत्त्वे, त्यावरून निघणारीं प्रमेये, सिद्धांत व उपासिद्धांत यांचें सविस्तर विवेचन असावयाचें; व दुसऱ्या अंगामध्ये त्या शास्त्राच्या उदयापासून तों पूर्णवाढीपर्यंतचा इतिहास असावयाचा. हा ऐतिहासिक भाग तात्त्विक भागापेक्षा स्वाभाविकच मनोरंजक असून त्याच्या-योगानें शास्त्राचीं तत्त्वे व प्रमेये सुलभ रीतीनें समजूं लागतात. म्हणून अलीकडे प्रत्येक शास्त्राचे इतिहास प्रसिद्ध होत आहेत. तेव्हां हातीं घेतलेल्या शास्त्राच्या तत्त्वांचें व प्रमेयांचें सुलभ रीतीनें आकलन व्हांवें अशा हेतूनें या उपोद्धातांत अर्थशास्त्राचा थोडक्यांत इतिहास देण्याचा विचार

केला आहे; परंतु हा इतिहास युरोपीय राष्ट्रांमधलाच देणें अपरिहार्य कां आहे हें खालील विवेचनावरून ध्यानांत येईल.

पाश्चात्य विद्या व वाङ्मय आणि संस्कृत विद्या व वाङ्मय यांची तुलना केल्यास संस्कृतांतील कांहीं उणिवा चटदर्शी ध्यानांत आल्यावांचून राहात नाहींत. आमच्यामध्ये जगाच्या कविमालेमध्ये पहिल्या रांगेंत वसण्यायोग्य असे कवी झाले आहेत; सर्व जगांतील सहृदय विद्वान् लोकांनीं ज्यांच्या कृती वाचून आनंदानें माना डोलवाव्या असे नाट्यकार झाले आहेत; ज्यांच्या कांहीं वावर्तीतील ज्ञानाबद्दल अजूनही पाश्चात्य लोकांना आश्चर्य वाटतें असे नामांकित गणिती व ज्योतिषी झाले आहेत; ज्यांच्या कांहीं कांहीं वैद्यविषयक उपपत्ति व योजना सुधारलेल्या देशांत अलीकडे पसंत पडत आहेत असे प्रसिद्ध वयक ग्रंथकार झाले आहेत. धर्मशास्त्र व वेदांतशास्त्र याबद्दल तर संस्कृत वाङ्मयाचा हात कोणत्याही वाङ्मयाला धरतां येणार नाहीं असें पाश्चात्य राष्ट्रे सुद्धां कबूल करतात. पाश्चात्य वाङ्मयाचा विशेष म्हणजे आधिभौतिक शास्त्रें व तत्संबंधीं वाङ्मय होय. परंतु अलीकडील शोधावरून रसायनशास्त्रासारख्या शास्त्रांचेही वाङ्मय संस्कृतांत आहे असें दिसतें. मात्र इतिहास, राजनीति व अर्थशास्त्र या तीन विषयांसंबंधीं पुष्कळ अंशानें आपल्याला मान खालीं घालावी लागेल, हें कबूल करणें भाग आहे. या तीन विषयांत आमच्या इकडे नामांकित ग्रंथकार झाले नाहींत इतकेंच नव्हे, तर या विद्यांचा व विषयांचा शास्त्रीय व सोपपत्तिक विचारच मुळीं आमच्या पूर्वजांनीं केलेला दिसत नाहीं. आमच्या विस्तीर्ण वाङ्मयप्रदेशांत या तीन विषयांचे भूमिभाग कधींही लागवड न केलेल्या ओसाड जमिनीप्रमाणें आहेत.

हे प्रांत असे ओसाड कां राहिले हा विचार करण्यासारखा प्रश्न आहे. या विषयावर आमच्यांत सर्वमान्य ग्रंथ होते; परंतु काळाच्या प्रचंड ओवांत ते नाहींसे झाले व यामुळेच ते उपलब्ध नाहींत असें सरुद्धर्शनीं कोणी म्हणेल; परंतु अशी वस्तुस्थिति असती तर बाकी विषयांचे ज्याप्रमाणें थोडे थोडे ग्रंथ राहिले त्याप्रमाणें या विषयांचेही कांहीं कांहीं ग्रंथ राहावयास पाहिजे होते. दुसरें, ही गोष्ट निव्वळ काकतालीय आहे, असें म्हणणें यत्कीस धरून दिसत नाहीं. तसेंच आमच्या हीनबुद्धीमुळे असें झालें असें म्हणावें तर तेंही बरोबर नाहीं. कारण, ज्या आमच्या पूर्वजांनीं आपल्या

बुद्धिसामर्थ्यानें इतकीं शास्त्रे व विद्या निर्माण केल्या व त्यांवर नामांकित ग्रंथरचना केली त्यांना या तीन विषयांवर सर्वमान्य ग्रंथरचना करतां आली नसती असें समंजस मनुष्य म्हणणार नाही. तर मग आमच्या वाङ्मयांतील या विषयांच्या अभावाची मीमांसा काय ?

आमची समजूत अशी आहे कीं या अभावाला कांहीं सबळ कारणें आहेत; व त्यांचा थोडासा विचार करणें येथें अप्रासंगिक होणार नाही व ज्या अर्थी या उपोद्धाताचा प्रत्यक्ष संबंध अर्थशास्त्राशीं आहे त्या अर्थी या शास्त्राच्या आमच्या वाङ्मयांतील अभावाचा मुख्यत्वेकरून येथें विचार करणें वरें.

आर्यलोक प्रथमतः हिंदुस्थानांत आले त्या वेळीं त्यांचेमध्यें वर्ण व जाती हा भेद नव्हता ही गोष्ट आतां निर्विवाद सिद्ध झाली आहे. परंतु येथें आल्यानंतर वर्णाची कल्पना समाजांत बद्धमूल होऊं लागली व येथल्या मूळच्या काळ्या वर्णाच्या रहिवाशांना आर्यलोकानीं शूद्र या नांवाच्या चौथ्या वर्णांमध्ये सामील केल्यापासून तर वर्णावर्णामधील भेद कडक होत चालले. धर्मशास्त्रदृष्ट्या जरी विद्या व ज्ञान मिळविण्याचा अधिकार वरच्या तीनही आर्यवर्णांस होता, तरी प्रत्यक्ष व्यवहारांत ज्ञानाची गुरुकिल्ली ब्राह्मणांच्या हातांत आली व बाकीचे वर्ण आपापल्या धंद्यांत चूर होऊन गेले. विद्या व ज्ञान मिळविणें, तें जतन करून ठेवणें व वाढविणें आणि तें दुसऱ्यांस शिकविणें हें काम फक्त ब्राह्मणांचें, असा सक्त नियम झाला. दुसऱ्या वर्णांच्या मनुष्यानें ब्राह्मणांचें काम करणें किंवा त्यांचे आचार पाळणें म्हणजे एक मोठें पाप आहे, असा दृढ समज झाला. याचें प्रत्यंतर रामायणांतील शंबुकाच्या गोष्टीवरून खासें येतें. रामासारख्या सत्वशील राजाला तपश्चर्या करणाऱ्या शूद्र शंबुकाचा गुन्हा देहान्त प्रायश्चित्तास योग्य असा वाटला. या कडक नियमानुरूप समाजांतील ब्राह्मणवर्गच कायतो विद्याव्यासंगी वर्ग राहिला; व आपल्या विशिष्ट धंद्याखेरीज त्यांना जे कामधंदे करतां आले किंवा प्रसंगानें करणें भाग पडलें तितक्या धंद्यांसंबंधीं सोपपत्तिक ज्ञानाचें वाङ्मय त्यांनीं भाषेंत निर्माण केलें. धार्मिक आचार चालविणें व समाजाला धर्मशिक्षण देणें हें त्यांचें मुख्य काम असल्यामुळें धर्मशास्त्र व वेदांतशास्त्र यांतच त्यांनीं आपलें बहुतेक बुद्धिसर्वस्व खर्च केलें व

म्हणूनच हें वाङ्मय संस्कृतांत अपरंपार आहे. परंतु धार्मिक आचार योग्य तऱ्हेनें पाळण्याकरितां आमच्या धर्मांत मुहूर्त, विशेषकाळ व ऋतू सांगितलेले असल्यामुळे ही कालगणना करण्याकरितां ब्राह्मणांना ज्योतिषशास्त्राची उपपत्ति करावी लागली; व गणित, बीजगणित, त्रिकोणमिति वगैरेंसारख्या गणितशास्त्राची आवश्यकता, ग्रह व तारे यांच्या गतीचें ज्ञान होण्यास अवश्य असल्यामुळे, हेंही शास्त्र ब्राह्मणांनीं वाढविलें. गांवचे उपाध्याय, गांवचे जोशी, गांवचे धर्मोपदेशक व गांवचे शिक्षक या नात्यानें ब्राह्मणांना गांवांत व समाजांत साहजिक प्रमुखत्व होतें; व जुन्या काळीं वैद्यक व फलज्योतिष यांचा पुष्कळ संबंध असल्यामुळे ब्राह्मणांकडे वैद्यकीचा धंदाही ओढानेंच आला. म्हणूनच वैद्यकशास्त्र व त्याला उपयोगी असें वनस्पतिशास्त्र, रसायनशास्त्र, शारीरशास्त्र व रोगचिकित्साशास्त्र यांचाही थोडाबहुत व्यासंग ब्राह्मणांस करणें भाग पडलें व यामुळेच या आधिभौतिक शास्त्राचें थोडेंबहुत वाङ्मय आमच्यामध्ये सांपडतें.

परंतु ब्राह्मणांनीं पूर्वकाळीं वाणिज्यवृत्ति कधींच पत्करलेली दिसत नाही. यामुळे उद्योगधंदे, कलाकौशल्य व व्यापारउदीम यांची शास्त्रीय उपपत्ति करून त्यांचें एक स्वतंत्र शास्त्र बनविण्याची कल्पना साहजिकपणें त्यांच्या डोक्यांत आली नाही. आपल्या समाजांत कलाकौशल्याची, उद्योगधंद्याची व व्यापारउदीमाची वाढ व प्रगति वैश्यवर्गानें पुष्कळ केली. ही वाढ व प्रगति युरोप ज्या वेळीं अगदीं रानटी स्थितींत होतें त्या वेळेपासून झालेली होती हेंही खरें. आमच्या वैश्यवर्गानें हस्तकौशल्य, प्रत्यक्ष अनुभव व कामाचा सराव यानें येणारें ज्ञान उत्तम तऱ्हेनें मिळविलें होतें; परंतु तें ज्ञान 'बापापासून लेंकाला' अशा सांप्रदायस्वरूपानें मिळें. यामुळे तें ज्ञान पुस्तकांत ग्रथित करून त्यावरून सामान्य तऱ्हेनें व सिद्धान्त काढणें व त्याची उपपत्ति वसविणें हें काम वैश्यवर्णाला शक्य नव्हतें. कारण, विद्या व ज्ञान याला ते अगदीं पारखे असल्यामुळे, असल्या तऱ्हेचा बुद्धिविकास त्यांच्यामध्ये झालेला नव्हता. यामुळे जरी आमच्या इकडे औद्योगिक प्रगति झाली व तत्संबंधीं संस्थाही पूर्णत्वास आल्या तरी त्यांचो उपपत्ति व मीसांसा करणारें शास्त्र निर्माण झालें नाही. याचें एक उदाहरण अथशास्त्रांतील एका विषयाचें घेतां येईल. अर्थशास्त्रांतील एक महत्त्वाचा व मनोरंजक भाग हणजे पैसा व विनिमय हा होय. या भागांत पैशाचें

स्वरूप व त्याच्यायोगानें होणाऱ्या अदलावदलीचें स्वरूप, पेढ्या व त्यांचा उपयोग, हुंडीचा व्यापार व त्याची उपयुक्तता वगैरे विषयांचा ऊहापोह केलेला असतो. आतां आमच्या समाजांत या सर्व गोष्टी पूर्णतः आल्या होत्या व या संबंधाचा स्वतंत्र धंदा करणारे सराफ व पेढीवाले हेही होते. पैशाची देवघेव करणें, नाणीं पारखून घेणें, पेढीचा व्यापार चालविणें, हुंडीचा व्यवहार करणें वगैरे कामें हे लोक करीत, व मोठमोठ्या शहरीं पेढ्यांचीं दुकानें असत. व सर्व देशभर पेढ्याचें जाळें पसरलेलें असे. पुण्यास पैसे भरले असतां काशीस हुंडी दाखवून पैसे मिळत अशावद्दल जुने दाखले सांपडतात. पेढ्यांच्या व्यवहारासंबंधीं बहुतेक पारिभाषिक शब्द आमच्या भाषेंत रूढ झालेले होते, परंतु या भागाची इतकी व्यावहारिक प्रगति झाली असतांना या विषयावर एखादा ग्रंथ झाला नाही. कारण, या उपयुक्त व्यवहाराची मीमांसा करण्यास लागणारा बुद्धिविकास वैश्य जातींत झाला नव्हता.

वरील विवेचनावरून आमच्या वाङ्मयांतील अर्थशास्त्राच्या अभावाचें एक मोठें कारण ह्मणजे आमच्यांतील तीव्र जातिभेद होय असें दिसून येईल. या अभावाचें दुसरें एक कारण आहे, तें ह्मणजे आमच्या तत्त्वज्ञानानें आमच्यांत रूढ झालेल्या कांहीं कल्पना व भावना ह्या होत.

“ संसार हा असार आहे, विषयसुखाची इच्छा ही मनुष्यास अधोगतीस नेणारी आहे, संपत्ति ही सर्व दुःखाचें मूळ आहे, मानवी आयुष्य क्षणभंगुर आहे; संसार, मानवी वासना, संपत्ति, विषयसुख या सर्व गोष्टी नश्वर आहेत. या सर्व मायामय आहेत; यामध्यें सत्यत्व व सनातनत्व नाही; यामुळें या सर्व मोक्षविघातक आहेत. ज्याला मोक्षाची इच्छा आहे त्यानें ह्या सर्व गोष्टींकडे दुर्लक्ष केलें पाहिजे. ” अशा प्रकारच्या निवृत्तिपर वेदान्ताचा आमच्या ब्राह्मणवर्गावर बराच अंमल होता. यामुळेंच इतिहास, राजनीति व अर्थशास्त्र या तिन्ही विषयांकडे आमच्या ब्राह्मणांचें लक्ष गेलें नाही. कारण, हे तिन्ही विषय नश्वर गोष्टींवद्दल ऊहापोह करणारे; तेव्हां यांत तथ्य किंवा सनातनत्व तें काय असणार असें त्यांना वाटणें साहजिक होतें.

अर्थशास्त्राच्या उदयास अडथळा करणारीं अशींच कारणें प्राचीन ग्रीक लोकांमध्येही होती. त्यांच्यामध्ये गुलामगिरीचा प्रघात जारीनें चालू होता

व कलाकौशल्याचीं कामें तेच गुलाम करीत; यामुळें उद्योगधंदे व व्यापार-उद्दीम हीं हलक्या दर्ज्याचीं कामें अशी ग्रीक नागरिकांमध्ये दृढ समजूत होती. त्यांच्या मताप्रमाणें नागरिकांस योग्य असे धंदे ह्मणजे शिपाईगिरी व राज्यकारभार. ग्रीक लोकांमध्ये प्रजासत्ताक राज्यपद्धति असल्यामुळें नागरिकांचा बहुतेक वेळ राजकीय उलाढालींत जात असे. ह्यामुळें त्या लोकांमध्ये इतिहास व राजनीति या शास्त्राचा उदय झाला. या विषयांत त्यांनीं इतकी पारंगतता मिळविली कीं, ग्रीक लोकांसारखे प्रख्यात इतिहासकार, प्रख्यात मुत्सद्दी व प्रख्यात राजनीतिकोविद फारच थोड्या राष्ट्रांच्या वाढ्याला आलेले आहेत. परंतु ज्याप्रमाणें आमच्यांत जातिभेद व संसाराची असारता ह्या कल्पनांमुळें अर्थशास्त्राचा उदय होऊं शकला नाही त्याप्रमाणेंच ग्रीक लोकांतील गुलामगिरी व त्यांची उद्योगधंद्यावद्दलची तुच्छताबुद्धि यांच्यायोगानें अर्थशास्त्राचा उदय त्या लोकांत होऊं शकला नाही.

वरील विवेचनावरून ज्या शास्त्राची पूर्वपीठिका आपल्यास पहावयाची आहे तें शास्त्र फार जुनें नाही हें तेव्हांच ध्यानांत घेईल. परंतु इतर शास्त्रांच्या इतिहासाचे तीन काळ कल्पण्याचा युरोपियन ग्रंथकारांचा रिवाज आहे. त्याला अनुसरून अर्थशास्त्राच्या इतिहासकारांनींही अर्थशास्त्राच्या इतिहासाचे तीन काळ कल्पिले आहेत. एक ग्रीक व रोमन लोकांच्या सुधारणेचा जुना काळ; दुसरा क्रिश्चन व रोमन कॅथालिकधर्माच्या प्रसाराचा व वाढीचा मध्यकाळ व तिसरा प्राटेस्टंटधर्माच्या उदयापासूनचा अर्वाचीन काळ.

ग्रीक व रोमन लोकांमध्ये गुलामगिरीच्या प्रघातामुळें अर्थशास्त्राचा उदय होऊं शकला नाही हें वर सांगितलेंच आहे. परंतु ग्रीक लोकांनीं समाजशास्त्र व राजनीतिशास्त्र यांची चांगली वाढ केली होती; व या शास्त्रांच्या प्रमेयांचा विचार करतांना प्रसंगोपात् ग्रीक तत्त्वज्ञान्यांनीं अर्थशास्त्रविषयक कांहीं तत्त्वांचा उल्लेख केला आहे. व अर्थशास्त्राच्या इतिहासकारांनीं या उल्लेखांचा एकत्र संग्रह करून त्यालाच अर्थशास्त्राची पूर्वपीठिका मानिली आहे. ग्रीक तत्त्ववेत्ता प्लेटो यानें “ प्रजासत्ताक राज्य ” ह्मणून एक नामांकित ग्रंथ लिहिला आहे. त्यामध्ये श्रमविभाग या अर्थशास्त्राच्या एका तत्त्वाचें सुंदर तऱ्हेनें वर्णन केलें आहे. त्याप्रमाणेंच अॅरिस्टॉटल यानें आपल्या सुप्रसिद्ध “ नीतिशास्त्र व राजनीतिशास्त्र ” या ग्रंथामध्ये

व्यापाराध्या स्वरूपाचें व पैशाच्या उत्पत्तीचें व कार्याचें मोठें मुद्देसूद व मार्मिक विवरण केलें आहे. तसेंच झेनाफन या इतिहासकारानेंही आपल्या ग्रंथांत अर्थशास्त्रविषयक कांहीं बाबींचा विचार केलेला आहे. रोमन लोक शास्त्रांच्या कामांत ग्रीक लोकांच्या पुढें कधींच गेले नाहींत. ग्रीक लोकांनीं मिळविलेलें ज्ञान त्यांनीं आपल्या भाषेंत आणिलें इतकेंच. यामुळें अर्थशास्त्राला त्यांनीं एकही महत्त्वाच्या तत्त्वाची जोड करून दिली नाहीं यांत कांहीं एक आश्चर्य नाहीं.

युरोपाचा मध्यकाळ सन ४०० पासून १३०० अखेर किंवा चौदाव्या शतकाच्या अर्धापर्यंत मानतात. या सुमारास मुसलमान लोकांनीं कॉन्स्टँटिनोपल हें शहर काबीज केलें व त्यामुळें तेथल्या वादशाहाच्या पदरीं असलेले ग्रीक व लॅटिन या भाषा अवगत असणारे विद्वान् लोक यांचा राजाश्रय नाहींसा होऊन ते लोक सर्व युरोपभर पसरले व त्यांनीं सर्व युरोपभर ग्रीक व लॅटिन भाषा सामान्य जनास शिकविण्याची सुरुवात केली. याच काळाला विद्येच्या पुनरुज्जीवनाचा काळ म्हणतात व येथून अर्वाचीन काळाला प्रारंभ झाला असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. ह्या मध्यकाळांत जरी अर्थशास्त्राचा प्रत्यक्ष उदय झाला नाहीं तरी त्या उदयास अनुकूल अशी परिस्थिति याच काळांत निर्माण झाली. प्रथमतः ग्रीक व रोमन लोकांमध्ये प्रचलित असलेली गुलामगिरी किंश्चन धर्माच्या उदार कल्पनांनीं लुप्तप्राय झाली व सर्व धंद्यांना व उद्योगांना एक प्रकारची मान्यता आली. युरोपामध्ये निरनिराळीं स्वतंत्र राज्यें व राष्ट्रे निर्माण झालीं. युरोपियन लोकांनीं येशूची जन्मभूमि जेरुसलेम ती मुसलमानांपासून हस्तगत करून घेण्याकरितां कित्येक शतके धर्मयुद्धें केलीं. त्यांचा युरोपाच्या उद्योगधंद्यावर व व्यापारउद्दीमावर चांगलाच परिणाम झाला. प्रथमतः या युद्धाच्या योगानें सरदारांच्या जमिनी मध्यम स्थितीच्या, व उद्योगी व भांडवलवाल्या अशा लोकांच्या हातीं आल्या; त्यामुळें शेतकींत सुधारणा होऊं लागली. “दमास्कस येथें धर्मयोद्ध्यांनीं कापड करण्याची व धातूचीं कामें करण्याची कला हस्तगत करून घेतली. रेशमाचा धंदा व रेशमी किडे वाढविण्याची विद्या युरोपांत धर्मयोद्ध्यांनीं नेली. टायर येथील कारखाने पाहून व्हेनिसच्या व्यापाऱ्यांनीं आपल्या कांचेच्या कारखान्यांत सुधारणा केली. ” धर्मयुद्धामुळें नौकानयनास व लोकांच्या

साहसवृत्तीस उत्तेजन मिळालें. याचेयोगानें आशिया व युरोप यांच्या-
मध्ये दळणवळण वाढून या दोन खंडांमध्ये जोराचा व्यापार सुरू झाला व
आशिया व हिंदुस्थान येथील उत्तम कलाकौशल्याचा माल युरोपमध्ये
जाऊन तेथें लोकांना त्याची गोडी लागली व तसले कारागिरी धंदे
युरोपांत सुरू करण्याची प्रवृत्ति सुरू झाली. याप्रमाणें धर्मयुद्धाचा मूळ
उद्देश सिद्धीस गेला नाही तरी इसापनीतींतील शेतांत पुरून ठेवलेल्या
संपत्तीच्या शोधार्थ शेत नांगरणाच्या शेतकऱ्याच्या मुलांप्रमाणें युरोपियन
राष्ट्रांचा या धर्मयुद्धापासून फार फायदा झाला.

याप्रमाणें युरोपामध्ये व्यापारधंदा वाढत असतांनाच त्यांत भर पाड-
गारीं आणखी कारणें उत्पन्न झालीं. छापण्याच्या कलेचा शोध लागल्या-
मुळें ज्ञानप्रसार सामान्य लोकांत सुद्धां झपाट्यानें होऊं लागला. ज्योतिष,
रसायन वगैरे शास्त्रांत जे नवीन शोध लागले त्यामुळें ज्ञानलालसा वाढून
सर्व शास्त्रांची भराभर वाढ होत गेली. धर्मयुद्धानें आधींच नौकानय-
नास व लोकांच्या दर्यावर्दीपिणास उत्तेजन मिळालें होतें, त्यांतच होका-
यंत्राच्या शोधाची भर पडून युरोपांतील लोकांच्या धाडसास व साहसास
अधिकच जोर आला व एकीकडे कोलंबसनें अमेरिका खंड शोधून
काढिलें व त्याला हिंदुस्थानचा पश्चिम किनारा समजून हिंदुस्थान असें
नांव दिलें. तर दुसरीकडे वास्कोडिगाभा यानें आफ्रिका ओलांडून केप
ऑफ गुड होपच्या मार्गें खऱ्या हिंदुस्थानचा जलमार्ग शोधून काढिला.
या दोन शोधांमुळें युरोपांतील जुन्या व्यापारी मार्गावरिल राष्ट्रांचें व शहरांचें
औद्योगिक व व्यापारी वर्चस्व कमी कमी होत जाऊन ते स्पेन, पोर्तु-
गाल, फ्रान्स, इंग्लंड व हॉलंड या अटलांटिक महासागरावरिल राष्ट्रांना,
येऊं लागले. शिवाय या राष्ट्रांनीं आफ्रिकेंत व विशेषतः अमेरिकेंत
आपल्या वसाहती केल्या व या वसाहतींचा सर्व व्यापार या देशांच्या
ताब्यांत आला. याप्रमाणें युरोपांतील वर निर्दिष्ट केलेल्या देशांमध्ये
उद्योगधंध्यांची व व्यापारउदीमाची प्रगति होऊं लागून त्यांची संपत्ति वाढत
चालली. त्यांतल्यात्यांत अमेरिकेमध्ये सोन्यारुप्याच्या खाणींचा शोध
लागला व या पैशाच्या लोभानें हजारां लोक अमेरिकेंत जाऊं लागले व
गवर होऊन परत येऊं लागले. यामुळें युरोपखंडांत सोन्यारुप्याचा ओघ
सुरू झाला व तिकडून पुढें तो ओघ हिंदुस्थानाकडेही वळला. युरोपां-

तल्या बहुतेक देशांत नाण्याचा सुकाळ झाला व पदार्थांच्या किंमती अतोनात वाढू लागल्या. ज्याप्रमाणें अलीकडील चारपांच वर्षांमध्ये हिंदुस्थानांत पदार्थांच्या बाजारभावांत विलक्षण क्रांति होत चालली आहे व यामुळें लहानथोर, अशिक्षितसुशिक्षित, गरीबश्रीमंत वगैरे सर्व वर्गांच्या लोकांचें लक्ष या विषयाकडे लागलें आहे, अशीच स्थिति त्या काळीं युरोपखंडांत झाली. दहावीस वर्षांत पदार्थांच्या भावांत जमीनअस्मानाचें अंतर पडू लागलें. या सर्व कारणांनीं विचारी लोकांचें लक्ष या संपत्तीच्या विषयाकडे लागलें व याचेंच फळ अर्थशास्त्राचा उदय हें होय.

संपत्तीसंबंधानें युरोपियन लोकांच्या व राष्ट्रांच्या मनांत विचार येऊं लागून त्याला जें पहिलें व्यवस्थित स्वरूप आलें त्यालाच अर्थशास्त्राचे इतिहासकार अर्थशास्त्रांतील पहिला पंथ म्हणतात. या पंथाचें नांव उदीमपंथ होय. या पंथाचीं दोन भिन्न भिन्न वर्णनें सांपडतात. या पंथाच्या प्रवर्तकांनीं किंवा त्याच्या अनुयायांनीं या पंथाचीं तत्वे व मते यांचा सविस्तरपणें विचार करून लिहिलेले ग्रंथ पुष्कळ काळपर्यंत उपलब्ध नव्हते. वराच काळपावेतों या पंथाच्या तत्वाची जी माहिती लोकांना होती ती या पंथाचा विरोधक अँडम स्मिथ याच्या ग्रंथावरूनच काय ती होती. अँडम स्मिथनें या पंथाचें खालीलप्रमाणें वर्णन केले आहे.

या पंथाच्या मताप्रमाणें संपत्ति म्हणजे सोनें, नाणें किंवा पैसा होय. अर्थात् संपत्ति व पैसा हे समानार्थक शब्द इतकेंच नव्हे तर संपत्तीचें सार-सर्वस्व म्हणजे पैसा. ज्याप्रमाणें एखाद्या व्यक्तीजवळ हजारों रुपये असले म्हणजे आपण त्याला श्रीमंत म्हणतो, त्याप्रमाणेंच ज्या देशांत पैसा व सोनें-रुपें मुबलक आहे तो देश श्रीमंत होय. म्हणूनच ज्या देशाला आपली भरभराट व्हावी अशी इच्छा असेल त्यानें देशांत पैसा जास्त घेण्याचें धोरण ठेविलें पाहिजे. ज्या देशांत सोन्यारुप्याच्या खाणी आहेत, तेथें विशेष तजवीज करण्याची गरज नाही, परंतु जेथें अशी स्थिति नाही, तेथें बाहेरून देशांत सोनेंरुपें येईल व देशांतील सोनेंरुपें बाहेर न जाईल अशी तजवीज केली पाहिजे व म्हणूनच या पंथाच्या पुरस्कृत्यांनीं प्रथमतः सोन्यारुप्याचा निर्गत व्यापार कायद्यानें बंद केला. परंतु असले कायदे सहज मोडतां येतात असें दिसून आल्यावरून या प्रत्यक्ष प्रतिबंधा-

पेशां दुसरा एक सुलभ उपाय त्यांनीं शोधून काढला. तो उपाय म्हणजे देशांतल्या आयातनिर्गत व्यापारावर नजर ठेवून देशांत पैसा जास्त येईल असें करणें हा होय. देशाबाहेर जो माल जातो त्याबद्दल देशांतील व्यापार्यांना पैसे मिळतात, व देशांत जो माल येतो त्याबद्दल पैसे देशाबाहेर जातात. तेव्हां निर्गत मालाची किंमत आयात मालापेशां नेहमीं जास्त असली म्हणजे या दोहोंमधला फरक देशामध्ये पैशाच्या रूपानें आला पाहिजे. यालाच उदीमपंथी लोक व्यापाराचें समतोलन म्हणतात. व प्रत्येक देशानें हें समतोलन आपल्याला अनुकूल करून घेण्याचें धोरण ठेविलें पाहिजे असा त्यांचा कटाक्ष होता व हें समतोलन आपल्याला अनुकूल करून घेण्याकरितां उदीमपंथी मुत्सद्यांनीं व राष्ट्रांनीं सहा उपायांची योजना केली होती. निर्गत व्यापार वाढविण्याकरितां योजावयाचे उपाय म्हणजे:—

१ बाहेर देशीं माल पाठविणारास दरशेंकडा कांहीं प्रमाणानें वक्षीस देणें,

२ त्यांना जकातीची सूट किंवा सवलत देणें,

३ दुसऱ्या देशांशीं आपला माल सवलतीनें खपण्याकरितां फायदेशीर तह करवून घेणें,

४ आपल्या ताब्यांतल्या वसाहती स्थापून त्यांच्याकडील सर्व व्यापार आपल्या ताब्यांत ठेवणें,

५ आयात मालाचा व्यापार कमी करण्याकरितां जबर जकाती ठेवणें,

६ व कायद्यांनीं मालाची आयात अजीबाद्द बंद करणें.

या षट्साधनांनीं आपल्या देशाचा निर्गत व्यापार अतोनात वाढेल व व्यापाराचें समतोलन आपल्याला अत्यंत अनुकूल झाल्यानें देशांत मुबलक पैसा व सौनेनाणें खेळतें राहिल असा उदीमपंथी लोकांचा दृढ समज होता.

अँडम स्मिथनें आपल्या पुस्तकामध्ये उदीमपंथाच्या तत्त्वांची व मतांची ही हकीकत दिली आहे. अँडम स्मिथच्या काळीं उदीमपंथाच्या स्थापनेला शें दोनशें वर्षे होऊन गेलीं होती व त्याच्या धोरणाचा कांहींसा अतिरेक झाला होता. कारण या पंथाचा राजकर्त्यांच्या व मुत्सद्यांच्या मनावर पूर्ण पगडा वसून त्यासंबंधीं अतोनात कायदे होऊन हजारों

पदार्थावर निरनिराळ्या प्रसंगीं निरनिराळ्या कारणांनीं जबर जकाती वस-
विलेल्या होत्या व यामुळे अँडम स्मिथचें वर्णन कांहीं अंशीं त्या काळीं
तरी उदीमपंथाला लागू होते. शिवाय अँडम स्मिथ हा उदीमपंथाचा
विरोधक होता व त्याच्या पुस्तकाचा एक हेतु उदीमपंथाच्या मतांचें व
धोरणाचें खंडन करणें हा होता. यामुळे त्याचें वर्णन एकतर्फी व एक-
कली व्हावें व त्याला उदीमपंथांत कांहीं एक ग्राह्यांश नाही असें वाटावें हें
स्वाभाविक होतें.

परंतु एकोणिसाव्या शतकांत ऐतिहासिक पद्धतीला प्राधान्य मिळालें
व प्रत्येक शास्त्राचा पूर्व इतिहास व पूर्व पीठिका तत्कालीन कागदपत्रांवरून
व लेखावरून निःपक्षपातबुद्धीनें ठरविण्याचा प्रवात सुरू झाला व त्या-
मुळेच या पंथावद्दलही पुष्कळ नवी माहिती उपलब्ध झाली व कनिंग-
हॅमसारख्या औद्योगिक चळवळीच्या इतिहासकारांनीं या पंथावद्दल
पुष्कळ विश्वसनीय माहिती मिळवून या पंथाचें यथार्थ स्वरूप जगापुढें
आणिलें व या विस्तृत माहितीचा अलीकडील अर्थशास्त्राच्या इतिहास-
कारांनीं आपल्या इतिहासांत उपयोग केला आहे. त्यावरून असें दिसतें
कीं, उदीमपंथाच्या प्रवर्तकांचें आपलें औद्योगिक धोरण ठरविण्यांत चार
राष्ट्रीय हेतू होते. ते हेतू हेः—

१. देशांतील कलाकौशल्यांना उत्तेजन देणें व होतां होईल तों देशां-
तील कच्च्या मालाचा पक्का माल तयार करून परदेशीं पाठविणें. असा
पक्का माल देशांतल्या देशांत झाल्यानें देशांतील मजूर व कारागीर यांना
भरपूर काम मिळतें व पक्क्या मालाला कच्च्या मालापेक्षा किंमत पुष्कळच
जास्त येत असल्यामुळे तो सर्व फायदा देशांतील व्यापाऱ्यांस व
कारखानदारांस मिळतो.

२. देशाच्या संरक्षणास व सामर्थ्यास देशामध्ये नावाड्यांचा मोठा
वर्ग असणें व मोठें व्यापारी आरमार असणें जरूर आहे. याकरितां
होड्या, बोटी व गलवतें बांधण्याच्या धंद्यास व त्यास लागणाऱ्या दुसऱ्या
धंद्यांस उत्तेजन देणें. तसेंच मासेमारीच्या धंद्यास मदत करणें व दर्यावर्दी
लोकांस साहाय्य करणें. अशायोगानें देशांत नावाड्यांचा वर्ग तयार होईल
व व्यापारी आरमारही सज्ज राहिल.

३. परचक्र आलें असतां देशांतील लोकांना दुसऱ्याच्या तोंडाकडे

व्यापारी आरमारही सज्ज राहिल.

पहाण्याचा प्रसंग राहून नये ह्मणून लोकसंख्येपुरती अन्नसामग्री देशांतल्या-
देशांत उत्पन्न व्हावी, याकरितां शेतीला उत्तेजन देणें. शिवाय देशांत
शेतकीची भरभराट असली ह्मणजे देशाला प्रसंगीं मोठें सैन्य जमवितां
येतें. कारण शेतकरी हा थोड्याशा शिक्षणानें उत्तम शिपाई बनतो असा
सर्वत्र अनुभव आहे. तेव्हां देशांतील शेतकरीवर्ग सुसंपन्न असला ह्मणजे
तें एक देशाचें मोठें गुण सामर्थ्यच आहे.

४. शेवटीं देशाच्या स्वातंत्र्यास व संरक्षणास खजिन्याची भरपूर
तयारी पाहिजे व म्हणून सरकारजवळ व देशांत भरपूर नाणें व सोनरूप
राहिल अशी तजवीज करणें देशांतील सरकारचें कर्तव्यकर्म आहे.

अर्वाचीन इतिहासकारांच्या मते उदीमपंथाचे वर निर्दिष्ट केलेले
चार हेतू होते. परंतु हें हेतुचतुष्टय सुद्धां दुसऱ्या एका अंतिम हेतूचें साधन-
चतुष्टयच होय. हा अंतिम हेतु ह्मणजे देशाचा दर्जा, वैभव व सामर्थ्य
वाढविणें हा होय. व हा अंतिम हेतु सिद्ध करण्याकरितां जरी देशांतील
कांहीं व्यक्ती अगर एखादा वर्ग यांचें नुकसान झालें तरी हरकत नाही; परंतु
या अंतिम हेतूच्या सिध्यर्थ व्यापारउदीम व कलाकौशल्य यांवर दाव ठेवण्याचा
सरकारास अधिकार आहे असें त्यांच्या व्यापारी धोरणाचें एक तत्व होतें.
इंग्लंडमध्ये क्रॉमवेल व फ्रान्समध्ये कोलवर्ट हे या पंथाचे पुरस्कर्ते व अभिमानी
असें समजले जातें. या दोघांनीं आपापल्या देशांतील कलाकौशल्याला प्रत्यक्ष
मदत दिली व परकीय मालावर जबर जकाती वसवून आपल्या देशांतील
कारागिरांना परकीय कारागिरांच्या स्पर्धेपासून सोडविलें व या योगानें आपल्या
देशाची सांपत्तिक स्थिति व तिच्या द्वारें देशाचें वैभव व सामर्थ्य वाढवि-
ण्याचा प्रयत्न केला. क्रॉमवेलच्या काळीं व्यापारामध्ये इंग्लंडचा प्रति-
स्पर्धी हॉलंड हा देश होता. या देशाचा व्यापार सर्व जगभर होता व
जलमार्गावरील तर बहुतेक व्यापार या देशाच्या व्यापाऱ्यांच्या हातांत होता.
हॉलंडचें हें व्यापारी व आरमारी वर्चस्व हाणून पाडण्याकरितां इंग्रजी इति-
हासज्ञांस पूर्णपणें माहित असलेले प्रसिद्ध नौकानयनासंबंधीं कायदे क्रॉम-
वेलनें केले. या कायद्यांनीं इंग्रज व्यापाऱ्यांना हॉलंडच्या गलवतांतून मा-
लाची नेआण करण्याची मनाई केली. इंग्लंडांतून बाहेर जाणारा माल किंवा
आंत येणारा माल इंग्रजांनीं बांधलेल्या, इंग्रजांच्या मालकीच्या व इंग्रज
नावाड्यांनीं चालविलेल्या गलवतांतच आला पाहिजे असा सक्त नियम

क्रॉमवेलने केला व या कायद्याचा इष्ट हेतु लवकरच साध्य झाला. या कायद्याने हॉलंडच्या व्यापारी वर्चस्वास मोठाच धक्का बसला व इंग्लंडातील गलबतें बांधण्याच्या व नावाड्याच्या धंद्यास फारच तेजी आली. व त्याच्या अनुषंगानें दुसऱ्याही धंद्यांचा वर पाय निघाला.

वर सांगण्यांत आलेच आहे कीं, या उदीमपंथाच्या मताची छाप युरोपांतील सर्व राष्ट्रांत बराच काळ टिकली. इंग्लंडामध्ये तर या मताच्या अनुरोधानें झालेले कायदे व जकातीची पद्धति एकोणिसाव्या शतकापर्यंत चालू होती. या मताचा अवशेष म्हणजे इंग्लंडांतील प्रसिद्ध धान्याचे कायदे होत. या कायद्याविरुद्ध चळवळ कॉवडन व ब्राईट या उदारमतवादी मुत्सद्धानीं १०१२ वर्षे केली. तेव्हां एकदां हे कायदे १८४६ त नाहींसे झाले. व उदीमपंथाचा इंग्लंडमध्ये अगदीं वींमोड होऊन खुल्या व्यापाराच्या तत्वाचा पूर्णपणें जय झाला.

फ्रान्समध्ये उदीमपंथाचा अभिमानी व पुरस्कर्ता कोलवर्ट हा मुत्सद्दी होता हें वर सांगितलेच आहे. त्यानें आपल्या कारकीर्दीमध्ये कारागिरीला पुष्कळ उत्तेजन दिलें व अशा विशेष प्रकारच्या उत्तेजनानें ते ते कारखाने फ्रान्समध्ये भरभराटीस आले हें खरें. तरी पण या सर्व उदीमपंथी धोरणाचा देशाच्या सांपत्तिक स्थितीवर व बहुजनसमाजावर इष्ट परिणाम न होतां उलटच परिणाम झाला. कारण हे जे नवे कारखाने उभारले गेले त्याकरितां फ्रान्स सरकारला पुष्कळच खर्च आला. व हा सर्व खर्च फ्रान्समधल्या शेतकरीवर्गावर पडला. वास्तविकपणें फ्रान्स हा देश शेतकीला फार चांगला; परंतु या ठिकाणीं युरोपांत लुप्तप्राय झालेली जहागिरीपद्धति बऱ्याच काळपर्यंत अस्तित्वांत होती. यामुळें आधींच शेतकीसारख्या मोठ्या धंद्याची दैना होती. हांतच कारखाने काढण्यास लागणारा पैसा या हलाख झालेल्या शेतकऱ्यांच्याच वोंकांडीं बसला. कारण जहागिरीपद्धतीच्या जुन्या काळच्या नियमानुसार फ्रान्समधील सरदार, मानकरी, धर्मोपदेशक वगैरे जमीनदार लोक हे करापासून विमुक्त होते. शिवाय फ्रान्समध्ये राजाची सत्ता अनियंत्रित होती. यामुळें राजाच्या दरवारचे लोक व राजाच्या मर्जीतले लोक हे राजाची मर्जी संपादून आपली निरनिराळ्या करांतून मुक्तता करून घेत. सारांश, जहागिरीपद्धतीच्या अवशिष्ट चालींनीं व राजाच्या अनियंत्रित

सचेमुळें फ्रान्समधील बहुतेक सुखवस्तु व श्रीमंत वर्ग हे करापासून मुक्त झाले होते. व राजाच्या चैनीचा अवाढव्य खर्च, राज्यकारभाराचा खर्च व कोलवर्टसारख्या मुत्सद्याच्या एकपक्षी लोकहिताच्या धोरणानें कला-कौशल्याच्या उत्तेजनाचा खर्च—हा सर्व अवाढव्य खर्च मुख्यतः शेतकऱ्यांवर व गरीब लोकांवर पडे. कारण, फ्रान्समध्ये त्या काळीं सरकारच्या उत्पन्नाच्या मुख्य चार बाबीच असत. पहिली बाब दरवर्षी शेतकऱ्यांच्या ऐपतीप्रमाणें आकाराला जाणारा जमिनीवरील कर. हा कर फक्त शेतकरी व शेत कसणारे यांवरच पडे हें वर सांगितलेंच आहे. दुसरी बाब मिठावरील जबर कराची. हा करही गरीब लोकांच्या वरच जास्त पडे हें उघड आहे. तिसरी बाब देशांतील आयातनिर्गत मालावरील जकाती व प्रांताप्रांतामधील आयातनिर्गत मालावरील जकाती; व शेवटची बाब म्हणजे सार्वजनिक रस्त्यावरील पट्ट्या. अर्थात् या सर्व बाबींचा मुख्य बोजा गरीब रयतेवर व विशेषतः शेतकरीवर्गावरच पडे.

यामुळें फ्रान्समध्ये सामान्य लोकांची स्थिति फारच वाईट झाली होती. परंतु राजा व त्याच्या भोंवतालची मंडळी व वरच्या वर्गाचे लोक यांची सर्व प्रकारें चैन व आवादान्नी होती. या सर्व सामाजिक, राजकीय व औद्योगिक कारणांनीं फ्रान्समध्ये त्या काळीं सरकार व समाजव्यवस्था हीच अनिष्ट आहे व मनुष्याची स्वाभाविक व नैसर्गिक स्थिति हीच जास्त सुखकर आहे अशा प्रकारच्या कल्पना फैलावत चालल्या. त्यांतच इंग्लंडमधल्या लॉक वगैरे तत्वज्ञांच्या व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या कल्पनांची भर पडून फ्रान्सांत विचारक्रांति होत होती. या कारणांनीं वया क्रांतीपासून या नव्या विचाराच्या खळवळींतच अर्थशास्त्रांतला निसर्गपथ उदयास आला. या पंथाचीं राजकीय व सामाजिक मते फ्रेंच तत्ववेद्यांसारखीच होती. मनुष्य हा स्वभावतः स्वातंत्र्यप्रिय प्राणी आहे व त्याला पुष्कळ नैसर्गिक हक्क आहेत. अगदीं रानटी स्थितींत 'बळी तो कान पिळी' हा न्याय असल्यामुळें कोणत्याही व्यक्तीला आपले स्वाभाविक हक्क उपभोगितां येण्याची खात्री नसते म्हणून मनुष्ये आपले बाकीचे हक्क राखण्याकरितां थोड्याशा स्वातंत्र्यावर पाणी सोडून तें स्वातंत्र्य सरकारच्या हातांत देतात. तेव्हां सरकार हें समाजाला अत्यावश्यक आहे; परंतु तें एक अवश्यक अनिष्टांपैकीं आहे. परंतु सरकारला व्यक्तीचे कांहीं स्वाभाविक हक्क कधींच हिरावून घेतां येत नाहींत,

मनुष्याला आपल्या श्रमाचें फळ उपभोगण्याचा हक्क आहे. तसेंच प्रत्येक मनुष्याला आपल्या श्रमाचा होईल तितका फायदा करून घेण्याचा हक्क आहे. प्रत्येक मनुष्याला आपलें हित कशांत आहे हें समजतें व त्याला आपल्या या हिताचा मार्ग पत्करण्याचा हक्क आहे. समाजाचें हित व व्यक्तीचें हित यामध्ये विरोध नाही. फ्रेंच तत्वज्ञान्यांच्या व निसर्गपंथाच्या मते ही तत्वे स्वयंसिद्ध आहेत, व या तत्वांवरून त्यांनी आपली अर्थ-शास्त्रविषयक कांहीं प्रमेये व विशेषतः अप्रतिबंध व्यापाराचें तत्व सिद्ध केलें आहे. मनुष्याचे वरीलप्रमाणें हक्क असल्यामुळें त्याला उद्योग-धंद्यास पूर्ण मुभा असली पाहिजे. त्याला वाटेल त्याप्रमाणें आपल्या श्रमाचा मोबदला मिळण्याची संधि पाहिजे. व्यापाराच्या कामांत पूर्ण चढाओढ व करार यांचा अंमल पाहिजे. सरकारला व्यापारांत ढवळाढवळ करण्याचा हक्क नाही. सरकारचें काम म्हणजे त्यांनी मानवजीवित व मालमत्ता यांना सुरक्षितता देणें व त्यांचें संरक्षण करणें इतकेंच आहे. उद्योगधंदे व व्यापारउद्दीम यांसंबंधी सरकारनें कायदेकानु करण्यापासून देशाचा फायदा नमून उलट नुकसान आहे. कारण व्यक्तीचें व समाजाचें हित हीं परस्पर विरुद्ध नसावीत व प्रत्येक व्यक्तीला आपलें हित कशांत आहे हें समजण्याचें सामर्थ्य असावें अशी मुळीं ईश्वरी योजनाच आहे. यामुळें व्यापारउद्दीमाच्या बाबतींत व्यक्तीस पूर्ण मुभा असण्यांत देशाचें हित आहे व व्यक्तिस्वातंत्र्यावरच देशाची सांपत्तिक भरभराट अवलंबून आहे.

या वरील विवेचनावरून निसर्गपंथाचा सर्व रोंख उद्दीमपंथाविरुद्ध कसा होता हें स्पष्ट होईल. उद्दीमपंथाचें संरक्षक धोरण होतें. म्हणजे त्या पंथाचें मत व्यापारउद्दीम यावर सरकारचा दाब पाहिजे; व सरकारनें संरक्षणाचें तत्त्व अंगीकारिलें पाहिजे, तरच देशाची सांपत्तिक स्थिति सुधारेल असें होतें. तर निसर्गपंथाचे मताप्रमाणें जें जें होईल तें तें पाहावें हेंच सरकारचें खरें धोरण व यानेंच देशाची सांपत्तिक स्थिति सुधारणार. (असें ईश्वरें)

निसर्गपंथी लोकांची संपत्तीच्या स्वरूपाची व त्याच्या कारणांची कल्पनाही उद्दीमपंथी लोकांच्यापेक्षा निराळी होती. त्यांचे मते देशाची संपत्ति वाढविणारा धंदा शेतकीच होय. जमिनीचे मालक व शेतकरी एवढेच समाजांतले वर्ग धनोत्पादक आहेत. कारण शेतकीच्या उत्पन्नांतून श्रमाचा पूर्ण मोबदला मिळून व भांडवलाचें व्याज व

फायदा निघून शिवाय पुष्कळ निव्वळ उत्पन्न शिल्लक राहते. याचें कारण शेतकी व खाणीचें काम यांमध्ये मनुष्याच्या श्रमाला निसर्गाची मदत होते. व म्हणूनच खर्चापेक्षां उत्पन्न किती तरी पट जास्त होतें. कारखानदार, व्यापारी, बौद्धिक धंदेवाले व घरगुती चाकरनौकर हे समाजांतील वर्ग जरी उपयोगी आहेत तरी ते अनुत्पादक किंवा वांझ आहेत. यांच्या श्रमापासून देशांत जास्त संपत्ति उत्पन्न होत नाही. कारखानदार कच्च्या मालापेक्षां जास्त किंमतीचा पक्का माल तयार करून संपत्ति वाढवितो असें भासेल, परंतु तें खरें नाही. कारण, कापसापासून विणकऱ्यानें विणलेलें कापड जास्त मोलवान् असतें खरें, पण कापसाच्या व कापडाच्या किंमतींतील हा फरक म्हणजे विणकऱ्याच्या श्रमाचा निवळ मोबदला आहे. कारण जितकी जास्त किंमत त्यानें निर्माण केली तितकाच त्याला उपजीविकेचा वगैरे खर्च अर्थात् त्याच्या मजुरीचे दिवस खर्च झाले. तेव्हां कारखानदार हे धनाच्या एका रूपाला दुसरें रूप देतात एवढेंच. त्यांच्या श्रमानें देशाची संपत्ति वाढत नाही. हे सर्व अनुत्पादक वर्ग जमीनदार व शेतकरी यांच्यावर अवलंबून आहेत. कारण यांची उपजीविका उत्पादकवर्गाच्या निवळ शिल्लकेपासून होते. म्हणून प्रत्येक देशानें शेतकीच्या सुधारणेकडे लक्ष दिलें म्हणजे झालें. शेतकीची सुस्थिति व प्रगति असेल तर इतर उपयुक्त धंदे आपो-आप निघतील. परंतु शेतकीची जर दुःस्थिति असेल तर इतर धंद्यांना कितीही उत्तेजन दिलें तरी ते ऊर्जितावस्थेस येणार नाहीत.

यांकरितां फ्रेंच राजांनीं कारखान्याच्या उत्तेजनाचा नाद सोडून शेतकीच्या सुधारणेस लागावें. प्रथमतः प्रांताप्रांतांमधील व देशादेशांमधील आयात व निर्गत मालावरील जबर जकाती काढून खुल्या व्यापाराचें धोरण स्वीकारावें. फ्रान्समध्ये चालू असलेली अन्यायाची, भानगडीची व गुंता-गुंतीची कराची पद्धत मोडून सर्व जमीनदार व शेतकरी लोकांवर नेमस्त व वाजवी असा सरसकट एकच कर वसवावा. व त्यामध्ये वारंवार फेर-बदल करूं नये. या सुधारणा ताबडतोब घडवून आणल्यास फ्रान्समधल्या शेतकऱ्यांची स्थिति सुधारेल व फ्रान्सच्या तिजोरीची दैनाही नाहीशी होईल. व फ्रान्स सांपत्तिक भरभराटीच्या मार्गास लागेल. अशा प्रकारचें या पंथाचें औद्योगिक धोरण होतें. कित्येक इतिहासकारांचें असें म्हणणें आहे कीं, या निसर्गपंथी लोकांच्या म्हणण्याप्रमाणें फ्रान्समध्ये जर ताबडतोब सुधा-

रणा घडवून आणल्या असत्या तर फ्रान्समधली भयंकर राज्यक्रांति व तिचे दुष्परिणाम टळले असते. परंतु या लोकांच्या मतांचा परिणाम अधिकारी लोकांवर झाला नाही, व त्यांचीं मते व प्रमेये त्यांच्या पुस्तकांतच राहिलीं. मात्र त्यांच्या अप्रतिबंध व्यापाराच्या तत्त्वाचा कांहीं काळानें अँडाम स्मिथनें फैलाव केला, व एक दोन शतके तरी हें तत्त्व अबाधित राहिलें.

निसर्गपंथानंतरच्या अर्थशास्त्राच्या पंथाचा जनक अँडाम स्मिथ होय. अँडाम स्मिथच्या पूर्वी इंग्लंडमध्ये सुद्धा उदीमपंथाच्या विरुद्ध मताचे पुष्कळ लेखक झाले. त्यांत ह्यूम या इतिहासकाराचे अर्थशास्त्रविषयक निबंध फार महत्त्वाचे आहेत; परंतु या सर्व ग्रंथकारांच्या ग्रंथांतिल ग्राह्यांश अँडाम स्मिथच्या अभिमत ग्रंथांत आल्यामुळें अँडाम स्मिथच्या उज्ज्वल कीर्तियर्थें या ग्रंथकारांचीं नांवें मावळून गेल्यासारखीं झालीं आहेत. ज्याप्रमाणें अँरिस्टाडलला तर्कशास्त्राचा जनक समजतात त्याप्रमाणें अँडाम स्मिथला अभिमत अर्थशास्त्राचा जनक समजतात. याचा अर्थ त्यानें सर्व शास्त्र अगदीं अथपासून इतिपर्यंत नवेच केले असा मात्र नव्हे. आतांपर्यंत आपण पाहिलेंच आहे कीं, अर्थशास्त्रासंबंधीं दोन पंथ अँडाम स्मिथच्या पूर्वीच उदयास आले होते. परंतु अँडाम स्मिथ यानें आपल्या पूर्वी झालेल्या अर्थशास्त्रविषयक वाङ्मयापासून वेग्यासारख्या सर्व गोष्टी ग्रहण करून आपल्या बहुश्रुतपणानें, विचारानें व अवलोकनानें मिळविलेल्या ज्ञानाची त्यांत भर घालून या शास्त्राला व्यवस्थित व संघटित असें स्वरूप दिलें. त्यानें या शास्त्राची मर्यादा ठरवून त्याची स्पष्ट अशी व्याख्या केली. या शास्त्रांतिल निरनिराळे प्रश्न व विषय हे एकमेकांशीं कसे संलग्न आहेत व ते परस्परावलंबी असून कांहीं सर्वमान्य साधारण तत्त्वांपासून कसे सिद्ध होतात, हें आपल्या सुंदर विचारसरणीनें व विशेषतः विषद भाषाशैलीनें त्यानें लोकांच्यापुढें मांडिले. यामुळें अँडाम स्मिथचा ग्रंथ एकदम विद्वन्मान्य होऊन त्याच्या मतांचा प्रसार झपाट्यानें होऊं लागला व युरोपांतिल इतर देशांतही त्याच्या पुस्तकाचीं भाषांतरे व रूपांतरे होऊं लागलीं. इंग्लंडमधील प्रसिद्ध मुत्सद्दी पिट हा स्मिथच्या मताचा अभि-
मानी झाला.

अँडाम स्मिथचा ग्रंथ पंचपुस्तकात्मक आहे. राष्ट्रीय संपत्ति ही राष्ट्रांतील वार्षिक श्रमाचें फळ आहे, या विधानापासून पहिल्या पुस्तकाला प्रारंभ केलेला आहे. या विधानानें अँडाम स्मिथनें उद्दीमपंथ व निसर्गपंथ ह्या दोहोंपासून आपल्या मीमांसेचा फरक दर्शविला आहे. उद्दीमपंथानें पैसा व परकी व्यापार हीं संपत्तीचीं मुख्य साधनें आहेत असें प्रतिपादन केलें होतें; तर निसर्गपंथानें शेतकीला सर्व संपत्तीची जननी केलें होतें. ह्या दोन्ही पंथांचा एकतर्फीपणा दाखविण्याकरितां व आपल्या मीमांसेचें संपूर्णत्व स्थापन करण्याकरितां संपत्तीचें तिसरें उपेक्षित कारण मानवी श्रम होत असें प्रतिपादन करून स्मिथनें अभिमत पंथांतील कारणत्रयीचा संप्रदाय पाडला.

राष्ट्रीय संपत्तीचीं भांडवल, जमीन व श्रम अशीं तीन कारणें आहेत, हें त्यानें प्रथमतः दाखविलें आहे व मग श्रमाच्या ज्या एक विशेष गुणावर संपत्तीची कमीअधिक वाढ अवलंबून आहे त्याचें विशेषतः वर्णन केलें आहे. श्रमाचा हा गुण ह्मणजे श्रमविभागाचें तत्व होय. अँडाम स्मिथनें अर्थशास्त्रामध्ये या तत्वाचा एक नवा शोधच लाविला असें म्हणण्यास हरकत नाही. समाजांत श्रमविभागाचें तत्व सुरू झालें म्हणजे प्रत्येक माणसाच्या वन्याच गरजा दुसऱ्याकडून भागविल्या जातात, म्हणून मालाच्या अदलावदलील सुरुवात होते व ही अदलावदल सुलभ रीतीनें होण्याकरितां विनिमयसामान्य म्हणून पैसा अस्तित्वांत येतो. तसेंच मालाची अदलावदल मालाचें मोल ठरल्याखेरीज होत नाही. मालाच्या मोलाचें खरें प्रमाण म्हणजे तो माल उत्पन्न करण्यास लागणाऱ्या श्रमाचें परिमाण होय. सारख्या परिमाणाच्या श्रमाची किंमत सर्व काळीं व सर्व ठिकाणीं सारखीच असते. सामान्यतः पदार्थाचें मोल पैशामध्ये मोजलें जातें व त्यालाच पदार्थाची किंमत म्हणतात. पैशाला उत्तम वस्तु म्हणजे सोनेरुपें, कारण त्यांचें मोल सहसा बदलत नाही. समाजाच्या प्रथमावस्थेंत वस्तूची किंमत बहुतांशीं श्रमावरच अवलंबून असते. परंतु समाजाच्या परिणतावस्थेंत किंमतीमध्ये तीन घटकावयव असतात. भाडें अगर खंड, मजुरी व नफा. जमीनदाराला भाडें मिळतें. कामगारांला मजुरी मिळते व संपत्ति उत्पन्न करणाराला नफा मिळतो. समाजाची संपत्ति ज्या प्रमाणानें वाढते, त्या प्रमाणानें भाडें व मजुरी वाढत जातात,

परंतु देशाच्या सांपत्तिक वाढीबरोबर नफा मात्र कमी होतो. कारण जस-जसे देशांत भांडवल जास्त वाढते तसतशी भांडवलवाल्यांत धंधाबद्दल चढाओढ होऊन भांडवलवाल्यांचा नफा कमी होत जातो. तरी पण कांहीं विशिष्ट कारणांनीं निरनिराळ्या धंध्यांतील मजुरी व नफा यांमध्ये कायमचा फरक दिसून येतो.

दुसऱ्या पुस्तकामध्ये भांडवल, त्याची वाढ व त्याची सुस्थिति या-संबंधाचें विवेचन आहे. भांडवलाचे दोन प्रकार आहेत. एक स्थिर भांडवल व दुसरें चल भांडवल. यंत्रसामग्री, कारखान्याच्या इमारती वगैरे, शेताची कायमची सुधारणा व धंध्यांचें व कलांचें ज्ञान हें स्थिर भांडवल होय. चल भांडवल म्हणजे पैसा, कारखानदाराच्या ताब्यांतील अन्नसामग्री, कच्चा माल व कारखानदाराच्या हातांतला पक्का माल. देशाच्या पैशाची दरवर्षी होणारी मोडतोड व झीज हीं भरून काढणें वरेंच खर्चाचें काम असतें, म्हणून देशांत व्यापारी पत, विश्वास व सचोटी यांचा उदय झाल्यावर कागदी चलन सुरू होतें व त्याचे योगानें वराच खर्च वांचतो. या पुस्तकाच्या शेवटीं अँडाम स्मिथनें स्वाभाविकपणें उद्योग-धंध्याच्या पायऱ्या कशा लागतात व देशांत वाढणारें भांडवल स्वाभाविक तऱ्हेनें कशा क्रमानें निरनिराळ्या धंध्यांत गुंतविलें जाईल हें सांगितलें आहे. अँडाम स्मिथच्या मतानें भांडवल प्रथमतः शेतकींत जाईल. कारण तेथें सृष्टि मानवी श्रमाला मदत करीत असते. म्हणून या उद्योगांत फारच फायदा असतो. नंतर कारखाना, नंतर देशी व्यापार, मग परदेशी व्यापार व शेवटीं परदेशी अप्रत्यक्ष व्यापार, हा धंध्याच्या वाढीचा नैसर्गिक क्रम आहे.

या दोन पुस्तकांत अँडाम स्मिथनें अर्थशास्त्राचा तात्विकदृष्ट्या विचार केला आहे व पुढील अर्थशास्त्रकारांनीं अँडाम स्मिथच्या विवेचनांतील याच तात्विक भागांत कोठें भर घातली आहे तर कोठें त्याच्या मतांत फरक केला आहे.

अँडाम स्मिथचें तिसरें व चौथें पुस्तक हीं ऐतिहासिक आहेत. तिसऱ्यामध्ये युरोपांत निरनिराळ्या धंध्यांची व एकंदर संपत्तीची वाढ कशी व कोणत्या कारणानें झाली याचा इतिहास दिला आहे. चौथ्यांत आपल्या-पूर्वी होऊन गेलेल्या पंधांची हकीकत देऊन त्यांच्यावर टीका केली आहे. यामध्ये विशेषतः उदीमपंध्याच्या हेतूचें व त्यांच्या साधनांचें सविस्तर

खंडण आहे. निसर्गपंथाशीं अँडाम स्मिथचा विरोध थोड्याच वावतींत होता. पुष्कळ वावतींत त्याचें व अँडाम स्मिथचें मतैक्यच होतें. म्हणून या पंथावर अँडाम स्मिथनें फारशी सविस्तर टीका केली नाही. अँडाम स्मिथच्या ग्रंथाच्या शेवटल्या पुस्तकांत सरकारचीं कर्तव्यकर्मे व त्यांच्या सिद्ध्यर्थ लागणारा खर्च याचा प्रथम विचार करून मग हा खर्च सरकार कोणकोणत्या उत्पन्नाच्या वावनें भागवितें हें सांगितलें आहे. सुधारलेल्या सर्व देशांत बहुधा सरकारचें बहुतेक उत्पन्न करांपासून उत्पन्न होतें असें अँडाम स्मिथनें दाखविलें आहे; व पुढें कराचे चार नियम दिले आहेत, व करांचें वर्गीकरण देऊन प्रत्येक कर हा समाजांतलि कोणकोणत्या वर्गावर अखेर पडतो व त्यांचा संपत्तीच्या वाढीवर काय परिणाम होतो हें सांगितलें आहे व शेवटीं राष्ट्रीय कर्जाची मीमांसा करून ग्रंथ समाप्त केला आहे.

ज्याप्रमाणें बेकन हा पाश्चात्य शास्त्रीय प्रगतीच्या आधीं उदयास आला, परंतु त्यानें शास्त्राची विलक्षण प्रगति होईल असें भविष्य केलें, त्याप्रमाणें अँडाम स्मिथ हा युरोपांतलि औद्योगिक क्रांतीच्या आधीं झाला; व त्याच्या काळीं यंत्रें व अर्वाचीन काळचीं वाफेवर चालणारीं एंजिनें झालीं नव्हतीं. तरी त्यानें आपल्या विलक्षण कल्पनाशक्तीनें भावी संपत्तीच्या वाढीच्या कारणांचा विचार करून संपत्तीची विलक्षण वाढ होणार असें भाकीत केलें होतें; व तें भाकीत सर्वतोपरी खरें ठरलें.

त्याचे नंतरचा अर्थशास्त्राला एका महत्वाच्या प्रश्नाची जोड करून देणारा ग्रंथकार म्हणजे मालथस होय. मालथसचें नांव लोकसंख्येची मीमांसा या प्रश्नाशीं अगदीं खिळलेलें आहे; परंतु त्याचें या प्रश्नाकडे एका आकस्मिक प्रसंगानें लक्ष गेलें.

गाडविन् म्हणून त्या काळीं नांवाजलेला असा मोठा ग्रंथकार होऊन गेला. त्यानें सामाजिक प्रश्नासंबंधीं लोककल्याणाच्या हेतूनें व लोकांची स्थिति सुधारण्याकरितां पुष्कळ लेख व ग्रंथ लिहिले. त्या एकामध्ये त्याचें असें म्हणणें होतें कीं, जगांत किंवा एखाद्या देशांत संपत्ति कमी असते म्हणून लोक दारिद्र्यांत, दैन्यावस्थेंत व हालांत राहतात असें नाही. देशांत संपत्ति सर्व लोकांना पुरेशी असते व नेहमीं पुरेशी राहिल. मात्र देशांतोल सर्व वर्गांमध्ये संपत्तीची व श्रमांची सारखी वांटणी झाली पाहिजे. हल्लीं श्रीमंत लोक मुळीं श्रम न करतां अन्यायी कायद्याच्या

मदतीनें संपत्तीचा मोठा वांटा पटकवितात. यामुळें गरीब लोकांस जीवा-
पाड श्रम करूनही पोटापुरता संपत्तीचा वांटा मिळत नाही; व म्हणूनच
त्यांना हालांत, दुःखांत व एकंदर दैन्यांत दिवस कंठावे लागतात. म्हणून
संपत्तीची वांटणी न्यायाची केल्यास व प्रत्येक मनुष्यानें आपल्या उपजी-
विकेकरितां श्रम करावयाचेच असा निश्चय केल्यास सर्वत्र सुख व शांति
नांदेल; व असें एकदां झालें म्हणजे सर्वांना आपलीं मनें सुसंस्कृत कर-
ण्यास वेळ मिळेल. देशांत सर्व लोक सुखी व ज्ञानवान् होतील. मग
गुन्हे, दुःख, हाल वगैरे सर्व अनिष्ट प्रकार समाजांतून नाहीसे होऊन सर्वत्र
सत्ययुगास सुरुवात होईल. अशा प्रकारच्या विचारसरणीतील एक
दोवळ चूक दाखविण्याकरितां मालथस यानें आपला निबंध लिहिला.
मालथसच्या मतें ही घोडचूक म्हणजे मानवी स्वभावांतल्या एका प्रवृ-
त्तीची विस्मृति होय. मालथसनें असें दाखविलें कीं, असा समाज स्थापन
झाला आहे अशी कल्पना केली तरी हें सत्ययुग शाश्वत टिकणारें नाही-
पुनः कलियुगास प्रारंभ झालाच पाहिजे. कारण, सर्व मनुष्यांची सुस्थिति
आहे असें मानलें म्हणजे प्रत्येक मनुष्य लज्ज करील. कां कीं, विवाहाची
प्रवृत्ति मनुष्याला उपजत आहे व प्रत्येक कुटुंबाची सुस्थिति आहे असें
मानलें म्हणजे मानवी प्राण्याच्या प्रजोन्पादनशक्तीला अमर्यादित मुभा
मिळेल. मनुष्याला लागणारें अन्न गणितश्रेढीनें वाढतें तर मनुष्यची
वाढ भूमितिश्रेढीनें होते. यामुळें मनुष्ये इतकीं वाढतील कीं, सर्वांना अन्न
मिळण्याची पंचाईत पडून पुनः जीवनार्थकलह सुरू होईल व सद्द
मनुष्ये आपल्याला जास्त संपत्ति मिळवितील व संपत्तीची विषमता व
त्यापासून होणारें दुःख व हालअपेष्टा हीं जगांत अवतरतील. तेव्हां ज्या
कारणानें या मनुष्यस्वभावांतील सत्ययुग नाहीसें होईल त्याच कारणानें
असें सत्ययुग अस्तित्वांतच येणार नाही. तेव्हां जगांत लोकसंख्या मर्यादित
राहण्यास दुष्काळ, सांथ, आजार, दुःखे वगैरे स्वाभाविक आपत्ती व
अनीति, लढाया वगैरे कृत्रिम आपत्ती या पाहिजेत. तेव्हां ही लोकसंख्या
मर्यादित करणारीं साक्षात् कारणें म्हणजे सृष्टिक्रमांतील एक आवश्यक
भागच आहे.

या पुस्तकावद्दल मालथसवर धर्माभिमानी लोकांकडून अतोनात
टीका झाली. कारण, त्याच्या विचारसरणीप्रमाणें दुष्काळादि कारणें

ईश्वरनिर्मित जगांत सतत राहणार असें ठरत असल्यानें देवावर अन्यायी-पणाचा दोष येतो. परंतु याचें पुस्तक श्रीमंत लोकांना मात्र आवडलें. कारण, गरीब लोकांची दुःस्थिति त्यांनीं आपल्या अविचारानें आपणावर ओढून आणलेली आहे, असा त्याच्या प्रतिपादनाचा एकंदर रोंख होता.

या निबंधाच्या दुसऱ्या आवृत्तींत मालथसनें पुष्कळच फरक केला. खरोखरी त्याचा ग्रंथ नवीनच झाल्याप्रमाणें झाला. पहिल्या आवृत्तीइतकी एककळी विचारसरणी त्यामध्ये नव्हती. आपल्या ह्मणण्यास त्यानें ऐतिहासिक पुरावा पुष्कळ जोडला. विशेषतः लोकसंख्या मर्यादित करणारें आणखी एक कारण प्रमुखत्वेकरून त्यानें पुढें केलें. तें कारण म्हणजे दूरदर्शीपणा हें होय. जर मनुष्यांनीं लक्षाच्या वावर्तीत दूरदर्शीपणा दाखविला व आपल्या वायकोचें व भावी मुलांचें चांगल्या रीतीनें संगोपन करतां येईल अशी सांपत्तिक स्थिति प्राप्त होईपर्यंत लक्षाचा विचार पुढें ढकलला तर लोकसंख्या कमी करणाऱ्या साक्षात् कारणांचा जोर कमी होईल. याप्रमाणें मालथसनें आपल्या पुस्तकाच्या दुसऱ्या आवृत्तींत समाजसुधारणेची शक्यता कांहीं अंशानें कव्हुल केली; परंतु ही सुधारणा घडून येण्यास मनुष्यांमध्ये विवाहसंबंधी दूरदर्शीपणा व आपल्या मुलांवाळांचें संगोपन आपणच केलें पाहिजे अशी स्वावलंबी भावना उत्पन्न झाली पाहिजे असें प्रतिपादन केलें.

याच्या पुढला अर्थशास्त्रकार म्हणजे रिकार्डो. यानें भाड्याची एक नवीन मीमांसा काढली. तसेंच राष्ट्रांमधील व्यापाराच्या तत्वाचा ऊहापोह केला. रिकार्डोनें अर्थशास्त्र हें एक भूमितीसारखें तार्किक शास्त्र आहे असें प्रतिपादन केलें. या शाखाला अवलोकनाची गरज नाही. ज्याप्रमाणें संख्या व परिमाण यासंबंधीच्या कांहीं स्वयंसिद्ध तत्वांपासून गणितशास्त्र आपलीं सर्व तत्त्वे काढितें, त्याप्रमाणें मानवी स्वभावाच्या कांहीं स्वयंसिद्ध तत्वांपासून तार्किक पद्धतीनें सर्व प्रमेये व सिद्धान्त अर्थशास्त्र काढितें. या शाखाचीं विधानें गणिताप्रमाणेंच सर्व काळीं व सर्व ठिकाणीं व समाजाच्या कोणत्याही स्थितींत सारखींच लागू पडतात. अर्थशाखाला हें स्वरूप रिकार्डोनें दिलें ही गोष्ट फार अनिष्ट झाली. कारण या तार्किक पद्धतीनें काढलेल्या या शाखांतील पुष्कळ सिद्धांतांचा सत्याशीं व वस्तुस्थितीशीं विरोध येऊं लागला व म्हणूनच या शाखाच्या विफलतेबद्दल व खांदेपणाबद्दल ओरड होऊं लागली.

‘अर्थशास्त्राची व कराची तत्वे’ या नवाच्या पुस्तकांत रिकार्डोचे बहुतेक सर्व विचार आलेले आहेत. रिकार्डोचा हा ग्रंथ म्हणजे या शास्त्रावरील साग्र व संपूर्ण असा ग्रंथ नाही; तर तो माल, किंमत, भाडे, मजुरी, नका, कर, पैसा, पेढ्या इत्यादि अर्थशास्त्रातील विषयांवरील एक निबंधसंग्रह आहे. तरी पण रिकार्डोच्या या निरनिराळ्या निबंधांतील विचारसरणी सारखीच असून त्या सर्वांमध्ये कांहीं एक सामान्य तत्वे प्रतिविंबित झालेली आहेत यांत शंका नाही. या ग्रंथांत संपत्तीच्या उत्पत्तीच्या विषयापेक्षां संपत्तीच्या वांटणीच्या विषयालाच ग्रंथकाराने जास्त महत्त्व दिलेले आहे. देशांत संपत्ति उत्पन्न झालेली आहे असे गृहीत धरून त्या संपत्तीची समाजांतील निरनिराळ्या वर्गांमध्ये वांटणी कशी होते व विशेषतः समाजाच्या प्रगतीच्या निरनिराळ्या पायऱ्यांमध्ये या वांटणींत कसकसा फरक होत जातो या प्रश्नाचाच ऊहापोह रिकार्डोने विशेष प्रकारे केला आहे.

रिकार्डोच्या सर्व मतांची गुरुकिल्ली म्हणजे त्याची किंमतीची किंवा मोलाची मीमांसा होय. त्याच्या मताने ज्या मालाचा पुरवठा आपल्या इच्छेप्रमाणे वाढेल तितका वाढवितां येतो, अशा मालाचे मोल चढाओढीच्या अमदानींत त्या मालाच्या उत्पत्तीला लागणाऱ्या श्रमावर अवलंबून असते. व्यावहारिक भाषेत बोलावयाचे म्हणजे मालाची किंमत त्याच्या उत्पत्तीच्या खर्चावर अवलंबून असते. संपत्तीच्या उत्पत्तीला भांडवल लागते खरे, परंतु भांडवल म्हणजे सांठविलेले श्रम होत. तेव्हां मालाची किंमत म्हणजे त्याला लागणाऱ्या श्रमाची किंमत होय. याप्रमाणे रिकार्डोने संपत्तीच्या एकाच कारणाला वाजवीपेक्षां फाजील महत्त्व दिले. रिकार्डोच्या एककल्ली मतावरच सामाजिकपंथी ग्रंथकारांची मोठा भिस्त आहे, हें पुढील एका पुस्तकांत सामाजिकपंथाचा इतिहास द्यावयाचा आहे त्या वेळीं जास्त खुलासेवार दिसून येईल.

या तत्वाच्या विवेचनानंतर रिकार्डोने समाजांतील निरनिराळ्या वर्गांमध्ये संपत्तीची वांटणी कशी होते हें दाखविण्याचा उपक्रम केला आहे व प्रथमतः त्याने आपल्या प्रसिद्ध भाड्याच्या उपपत्तीचा ऊहापोह केला आहे. या उपपत्तीचा ‘वांटणी’ च्या एका भागांत सविस्तर विचार करावयाचा आहे. तेव्हां येथे त्याचे सामान्य स्वरूप दाखविले. म्हणजे वस्त

होईल. जरी भाड्याची उपपत्ति हल्लीं रिकार्डोच्या नांवाखालीं मोडते तरी त्याच्यापूर्वीं अंडरसन, मुंबई हायकोर्टाच्या न्यायाधिकाऱ्याच्या पदवीप्रत चढलेले वेस्टसाहेब व प्रसिद्ध अर्थशास्त्री मालथस या तिन्ही ग्रंथकारांच्या लेखांत ही उपपत्ति दृष्टोत्पत्तीस येते व ही गोष्ट रिकार्डो यानेंही कबूल केली आहे. थोडक्यांत या उपपत्तीचें स्वरूप असें आहे. जमिनीचें भाडें म्हणजे जमिनीच्या उत्पादक शक्तीबद्दल जमीन कसणारानें जमिनीच्या मालकास दिलेली किंमत होय, व या किंमतीचें मान जमीन कसण्यास लागणारा खर्च व जमिनीच्या उत्पन्नाची येणारी किंमत यांच्या अंतराबरोबर असते व जसजशी देशाची लोकसंख्या वाढते तसतशी धान्याची किंमत वाढते व धान्याची किंमत वाढली म्हणजे कमकस जमिनीची लागवड करणें शक्य होतें. परंतु या अगदीं निकट कसाच्या जमिनीचें भाडें येत नाहीं व या जमिनीचें उत्पन्न व सुपीक जमिनीचें उत्पन्न यांच्या अंतराइतकें जमिनीचें भाडें येतें. धान्याच्या किंमतीचा भाडें हा घटकावयव नसतो. तर धान्याच्या किंमती वाढल्यामुळें भाडें वाढतें.

रिकार्डोच्या विचारसरणींत या भाड्याच्या उपपत्तीला विशेष महत्त्व आलेलें आहे. याचें कारण असें आहे कीं, त्यानें या उपपत्तीवरून समाजाच्या एकंदर सांपत्तिक स्थितीबद्दल व त्या समाजांतील निरनिराळ्या वर्गांच्या सांपत्तिक स्थितीबद्दल कांहीं विशिष्ट अनुमानें काढिलीं आहेत. त्याचे मतें देशाची जसजशी वाढ होते व लोकसंख्या वाढते तसतसे धान्याचे भाव चढत जातात व याचा परिणाम असा होतो कीं, जमीनदाराचें भाड्याचें उत्पन्न सारखें वाढत जातें. धान्याचे भाव वाढले म्हणजे मजुरांच्या उपजीवनाचा खर्च वाढतो व यामुळें मजुरीचे दर वाढतात. परंतु या वाढत्या मजुरीच्या दरापासून मजुरांची सांपत्तिक स्थिति सुधारते असें मात्र नाहीं. कारण जीविताच्या अवश्यकालाच किंमत जास्त पडूं लागते व मजुरी जास्त झाली कीं, व्यापाऱ्यांचा व कारखानदारांचा नफा कमी होतो. अशा प्रकारचीं अनुमानें रिकार्डोनें आपल्या उपपत्तीपासून काढिलीं आहेत. त्याच्या खरेखोटेपणाचा पुढल्या भागांत विचार करावयाचा आहे. तेव्हां सध्या इतकी माहिती पुरे आहे.

रिकार्डोच्या मतांतील विशेष महत्त्वाचें दुसरें मत म्हणजे परकी व्यापारासंबंधीं होय. परकी व्यापाराचा विशेष फायदा कोणता व कोणत्या परि-

स्थितीत तो व्यापार चालू शकतो याचें रिकार्डोनें मोठ्या मार्मिक तऱ्हेन विवेचन केलें आहे. त्याच्या ह्मणण्याप्रमाणें परदेशी व्यापाराचा खरा व एकच फायदा हा होय कीं, त्याचे योगानें देशांतील भांडवल व श्रम यांच्या मोबदला अधिक माल मिळू शकतो, म्हणजे परकी व्यापाराच्या योगानें जणूं कांहीं देशाची संपत्ति वाढल्याप्रमाणें होते. याही विषयाचा पुढें आपल्यास विशेष तऱ्हेनें विचार करावयाचा आहे. तेव्हां सध्या इतकें विवेचन वस्स आहे.

ज्याला अर्थशास्त्राचे इतिहासकार अभिमत अर्थशास्त्र ह्मणतात, तें मुख्यतः या तीन ग्रंथकारांनीं बनविलें असें म्हणण्यास हरकत नाही. यापुढील या पंथाचा अभिमानी व पुरस्कर्ता ह्मणजे जॉन स्ट्यूअर्ट मिल्ल होय. अँडाम स्मिथच्या अर्थशास्त्रावर पुष्कळ ग्रंथकर्त्यांनीं आक्षेप घेतले. यामुळें अर्थशास्त्रांतील पुष्कळ प्रश्न पुनः वादग्रस्त बनले; शिवाय रिकार्डोन्तर व कांहीं अंशीं त्याच्याच एककल्ली सिद्धान्तामुळें सामाजिक पंथ नांवाचा एक अर्थशास्त्रांत नवीन पंथ निर्माण झाला. या पंथाचा हेतु संपत्तीची वांटणी न्यायानें व समतेनें करण्याचा होता. या पंथाची हकीकत या ग्रंथाच्या तिसऱ्या पुस्तकांत दिली असल्यामुळें येथें त्याची पुनरुक्ति करित नाही. परंतु या पंथानेंही अभिमत अर्थशास्त्राच्या कांहीं प्रमेयांच्या सत्यत्वाबद्दल लोकांच्या मनांत संशय उत्पन्न केला. तसेंच अर्थशास्त्रविषयक कांहीं नवीनच प्रश्न उपस्थित झाले. या सर्व नवीन सामग्रीचा उपयोग करून मिल्लनें जुन्याच पायावर व जुन्याच पद्धतीनें परंतु सामाजिक पंथानें व उदयोन्मुख अशा ऐतिहासिक पंथानें आणलेल्या नव्या ज्ञानाचा उपयोग करून एक मोठा व्यापक ग्रंथ लिहिला. अर्थशास्त्रावरील त्याचा पहिला ग्रंथ “ अर्थशास्त्रांतील कांहीं निकाल न लागलेल्या प्रश्नांसंबंधी ” होता. या ग्रंथांत केलेल्या विवेचनाचा पुढें मिल्लनें आपल्या प्रसिद्ध ग्रंथांत उपयोग केला. मिल्लची महत्वाकांक्षा “ अर्वाचीन अँडाम स्मिथ ” लिहिण्याची होती, व ती पुष्कळ अंशीं सफलही झाली. सुमारे पन्नास वर्षे अर्थशास्त्रावरील मिल्लचें पुस्तक म्हणजे एक मोठा आधारभूत ग्रंथ गणला जात असे. मिल्लच्या लेखांचा व ग्रंथांचा प्रसाद हा एक विशेष गुण आहे. तसेंच प्रतिपक्षाचीं मते योग्य तऱ्हेनें मांडून मग त्यांचें यथार्थ खंडण करण्याची त्याची शैली वर्णनीय आहे. तसेंच कोणत्याही तत्वाला योग्य

दाखला व उपमा देऊन तें विषय करण्याची हातोटी मिळला उत्तम साधली होती. यामुळे त्याचें पुस्तक फार लोकप्रिय झालें, इतकेंच नव्हे तर अर्थशास्त्रांतिल तत्वे व प्रमेये हीं सामाजिक प्रश्नांना कशी लागू करावयाचीं याचाही त्यानें ऊहापोह केला असल्यामुळे तें पुस्तक अँडाम स्मिथच्या पुस्तकापेक्षाही जास्त महत्वाचें आहे असें लोकांस वाटलें. मिल्टन या शास्त्राच्या तार्किक पद्धतीचें समर्थन केलें आहे व बहुतेक ठिकाणां रिकार्डोचीं मतेंच प्रतिपादन केलीं आहेत.

मिल्टच्या पहिल्या ग्रंथांत पांच विषयांवर पांच निबंध आहेत. पहिल्या निबंधाचा विषय म्हणजे राष्ट्रांमधील व्यापाराचे नियम हा होय. यामध्ये मिल्टनें असें दाखविलें आहे कीं, दोन देशांचा दोन मालांमध्ये व्यापार सुरू झाला तर त्या देशांची मागणी अशी होते कीं एका मालाची किंमत दुसऱ्या मालावरोवर होते. म्हणजे जरी राष्ट्रांमधील व्यापार पैशाच्या योगानें चालला तरी तो ऐनजिनसी अदलावदलीसारखा अमता व कांहीं विशेष कृत्रिम कारणें अस्तित्वांत नसलीं म्हणजे देशांतील आयात व निर्यात माल याची अदलावद होऊन व्यापाराची तोंडामिळवणी होते. या निबंधांतिल तत्वांचें मिल्टनें आपल्या प्रसिद्ध ग्रंथांत “ राष्ट्रांमधील मागणीचें समीकरण ” या नांवाखालीं विवेचन केलें आहे.

दुसऱ्या निबंधाचा विषय ‘ संपत्तीच्या व्ययाचा उत्पत्तीवर परिणाम ’ हा होय. यामध्ये मुखवस्तु लोक आपलें खेडेगांवांतील उत्पन्न शहरांत राहून खर्च करितात याचा देशाच्या संपत्तीवर काय परिणाम होतो याचा मिल्टनें विचार केला आहे व जरी कायमचा संपत्तीच्या उत्पत्तीचा अतिरेक होणें शक्य नाही तरी क्षणिक अतिरेक होणें शक्य आहे हें सिद्ध केलें आहे. तिसऱ्या निबंधांत उत्पादक व अनुत्पादक या शब्दांच्या व्याख्या ठरविण्याचा मिल्टनें प्रयत्न केला आहे; चवथ्यामध्ये व्याज व नफा यांचा विचार केला आहे व त्यामध्ये नफा हा मजुरीवर कसा अवलंबून आहे, या रिकार्डोच्या तत्वाचें स्पष्टीकरण केलें आहे; व शेवटच्या निबंधांत अर्थशास्त्राची व्याख्या व त्याचीं शास्त्रीय पद्धति याचा विचार केला आहे, व येथें मिल्टनें रिकार्डोच्या तार्किक पद्धतीचें समर्थन केलें आहे.

यानंतरचा मिल्टचा ग्रंथ म्हणजे त्याचा प्रसिद्ध अर्थशास्त्रावरील ग्रंथ होय. वर सांगितलेंच आहे कीं, या ग्रंथाचा विशेष म्हणजे त्याची

विषय भाषाशैली व शास्त्रीय तत्वांचें सोदाहरण स्पष्टीकरण होय. मिल्लुचीं अर्थशास्त्रविषयक मते सरासरी जुन्या म्हणजे अभिमत पंथाचींच आहेत. परंतु त्याचा काळ हा संक्रमणावस्थेचा काळ होता व मिल्लुचें मन नव्या नव्या कल्पनांचें ग्रहण करण्यास योग्य असें होतें, यामुळें त्यानें पुष्कळ वावर्तीत नवीन मते ग्रहण केलीं आहेत. तो सामाजिक पंथ याचा अभिमानी झाला होता व त्यांच्या कांहीं कल्पनांचा स्वीकार त्यानें आपल्या पुस्तकांत केला आहे. उदाहरणार्थ, पुढील पुस्तकांमध्ये ज्या 'मजुरीकंड' नांवाच्या मजुरीच्या उपपत्तीचा ऊहापोह करावयाचा आहे, त्यावर प्रथमतः मिल्लुचा भरंवसा होता, परंतु पुढें ही उपपत्ति वस्तुस्थितीला धरून नाही असें त्याच्या ध्यानांत आल्यापासून त्यानें ती उपपत्ति सोडून दिली. परंतु मिल्लुच्या या नवीन कल्पनाग्रहणक्षमतेपासून त्याच्या ग्रंथांत नव्याजुन्या कल्पनांची खिचडी होऊन त्यामध्ये बरीच विसंगतता आली आहे; तरी पण मिल्लुचें सामान्य धोरण रिकार्डोच्या व मालथसच्या मतांचा अनुवाद करण्याचेंच असल्यामुळें मिल्लु हा अभिमतपंथीच अर्थशास्त्रज्ञ होता असें क्षणें भाग आहे.

यानंतरचे या पंथाचे अभिमानी ग्रंथकार केअर्नस्, फॉसेट, सिजविक व निकॉलसन् हे होत. पहिल्या दोघांनीं बहुतेक ठिकाणीं मिल्लुचाच अनुवाद केला आहे. दुसऱ्या दोघांनीं मात्र ऐतिहासिक पद्धतीचा व अभिमत अर्थशास्त्राविरुद्ध असणाऱ्या दुसऱ्या लेखकांच्या ग्रंथांचा उपयोग करून या जुन्या अर्थशास्त्राचीं प्रमेयें थोड्याबहुत फेरबदलानें सध्यासुद्धां वस्तुस्थितीशीं कशीं सुसंगत आहेत हें दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे.

रिकार्डो, मिल्लु व केअर्नस् या ग्रंथकारांचे फ्रान्समधील अनुयायी कझन व जे. बी. से यांनींही तार्किक पद्धतीचा सर्वस्वी अवलंब केला व या शास्त्राचीं प्रमेयें सर्व ठिकाणीं व सर्व काळीं सारखींच लागू असलीं पाहिजेत असें प्रतिपादन केलें. परंतु अर्थशास्त्रातील तत्वे भूमितीशास्त्राच्या तत्वांप्रमाणें त्रिकालाबाधित नसल्यामुळें, अभिमत अर्थशास्त्रातील सिद्धांतांचा दुसऱ्या देशांतील वस्तुस्थितीशीं विरोध दिवून येऊं लागला. उदाहरणार्थ, अभिमत अर्थशास्त्राचीं तत्वे जर्मनी-सारख्या औद्योगिक व राजकीय वावर्तीत मार्गें असलेल्या देशाला लागू पडेनात. यामुळेंच जर्मनीमध्ये ऐतिहासिक पंथाचा उदय झाला. या

ऐतिहासिक पंथाच्या थोडेसे आधी झालेले, परंतु ज्यांच्या श्रमानें ऐतिहासिक पंथ अप्रत्यक्षपणें उदयास आला अशा दोन लेखकांचा येंथें उल्लेख करणें रास्त आहे. ते लेखक अँडम स्युलुर व फ्रेडरिक लिस्ट हे होत.

अँडाम स्युलुरनें मध्यकाळच्या औद्योगिक संस्था व चाली यांचें समर्थन केलें आहे, व त्याच्या काळच्या उदारमतपंथाचा निषेध केला आहे. त्याचे मतें अँडाम स्मिथचें अर्थशास्त्र हें व्यक्तीच्या संपत्तीच्या वाढीचें शास्त्र आहे. तें राष्ट्रीय दृष्टीनें विचार करित नाहीं, इतकेंच नव्हे, तर तें संपत्तीच्या पलीकडे कांहीं विशेष महत्वाच्या गोष्टी आहेत हेंही जाणत नाहीं. अर्थशास्त्रानें राष्ट्राच्या बौद्धिक, नैतिक व औद्योगिक अशा सर्व बाजूंचा विचार करून राष्ट्राच्या हिताच्या गोष्टी कोणत्या हें ठरविलें पाहिजे असें स्युलुरचें ह्मणणें होतें. श्रमविभाग हा भांडवलाच्या वाढीवर अवलंबून आहे; हें अँडाम स्मिथच्या ध्यानांत नव्हतें; तसेंच श्रमविभागाच्या तत्वाचें पूरक तत्व श्रमसंघटना याचा अँडाम स्मिथनें विचार केला नाहीं, बगैरे दोष स्युलुरनें अँडाम स्मिथच्या ग्रंथांत दाखविले आहेत. शेवटीं स्युलुरचें ह्मणणें असें आहे कीं, अँडाम स्मिथचें अर्थशास्त्र समुद्रानें वेष्टित अशा इंग्लंड-सारख्या पृथक् देशास मात्र लागू आहे; परंतु यांतील तत्वे युरोपांतील इतर देशांमं जर लागू केलीं तर ती गोष्ट राष्ट्रीयदृष्ट्या हानिकारक होईल.

स्युलुरच्या लेखांत दिसून येणारा राष्ट्रीयपणा लिस्टनें जास्त जोरानें पुढें आणला व त्यानें आपल्या ग्रंथास राष्ट्रीय अर्थशास्त्र असें नांव दिलें. त्याचे मतें स्मिथचें अर्थशास्त्र हें विश्वव्यापी आहे म्हणजे यामध्यें सर्व जग एकाच राज्यपद्धतीखालीं आहे असें गृहीत धरलें आहे. निदान त्यांत जगांत सध्या प्रचलित असलेल्या निरनिराळ्या व स्वतंत्र राज्यपद्धतीकडे कानाडोळा केला आहे व सर्व जगाच्या सांपत्तिक कल्याणाचा मार्ग कोणता हें ठरविलें आहे. त्यानें अप्रतिबंध व्यापाराचें समर्थन केलें आहे तें या दृष्टीनें बरोबरही आहे. परंतु लिस्ट याला या दोन्ही गोष्टी कबूल नव्हत्या. त्याचे मतें मनुष्याच्या स्वभावाकडे लक्ष देतां व सध्याच्या जगाच्या व्यवस्थेकडे लक्ष देतां प्रत्येक राष्ट्रानें आपापल्या हिताकडे पाहणें एकंदरीत हितावह आहे, व खरी मानवी प्रगति या मार्गानेंच होईल. तेव्हां प्रत्येक राष्ट्रानें आपण पूर्णपणें स्वावलंबी व स्वयंपूर्ण होण्याची खटपट केली पाहिजे. देशाच्या सर्वांगीय वाढीस उद्योगवैचित्र्य अवश्यक आहे.

ह्मणूनच प्रत्येक देशानें शेतकी, कारखाने, व्यापार या सर्व औद्योगिक अंगांची प्रगति केली पाहिजे, व ही प्रगति घडवून आणण्यास संरक्षक पद्धतीचा अंगीकार केल्याखेरीज गत्यंतर नाही. लिस्टच्या मताप्रमाणें समाजाचे किंवा राष्ट्राचे वाल्यावस्थेंत अनियंत्रित व्यापार असावा. कारण अशा व्यापारानें जास्त सुधारलेल्या देशांतून कलाकौशल्याचे जिन्नस देशांत येतात, व त्यांचा लोकांत प्रसार होतो, व ह्यायोगानें लोकांची अभिरुची परिणत होते व वासना व गरजा जास्त वाढतात. असें झाल्यानंतर संरक्षणपद्धतीचा अवलंब केला पाहिजे ह्मणजे देशांत लोकांच्या नवीन वाढलेल्या गरजा, वासना व अभिरुची यांच्या तृप्तीसाठीं कारखाने निवृत्त लागतात, व असे वाल्यावस्थेंतील कारखाने पूर्ण वाढ झालेल्या कारखान्यांच्या मालाशीं बरोबरीच्या नात्यानें टक्कर देऊं शकत नाहीत. व ह्मणून याकाळीं देशांत संरक्षणपद्धतीचा अंगीकार केला पाहिजे. सर्व धंद्यांची पूर्ण वाढ झाल्यावर व आपल्या देशांतील कारखाने दुसऱ्या देशांशीं टक्कर देण्यास समर्थ झाले ह्मणजे मग पुनः अप्रतिबंधव्यापारपद्धति सुरू केली पाहिजे. कारण, माल उत्तम होण्यास व त्याची किंमत कमी होण्यास चढाओढ अवश्यक आहे. अशी चढाओढ नसल्यास व आपलें गिऱ्हाईक कायम आहे अशी कारखानदारांस खात्री असल्यास सुधारणा करण्याची प्रवृत्ति कमी होण्याचा फार संभव असतो. लिस्टच्या मते सर्व युरोपांत इंग्लंड मात्र या शेवटल्या स्थितीप्रत आल्यामुळे तेथें अप्रतिबंध व्यापारतत्व फायद्याचें आहे; परंतु जर्मनीला संरक्षण अवश्यक आहे.

लिस्ट याला सर्व जर्मनीच्या संस्थानांचें एक राष्ट्र व्हावें अशी फार इच्छा होती. व त्याच्या संरक्षक पद्धतीचा एक हेतु राष्ट्रीय ऐक्य घडवून आणणें हा होता. कारण संस्थानासंस्थानामधील जकाती काढून सर्व जर्मनीभर अप्रतिबंध व्यापार सुरू करावा व परराष्ट्रांशीं मात्र संरक्षणपद्धतीचा अवलंब करावा असें त्याचें ह्मणणें होतें, व त्याचे लेखांनीं जर्मनीच्या राष्ट्रीय घटनेस फारच मदत झालेली आहे असें जर्मन इतिहासकार ह्मणतात.

ऐतिहासिक पद्धतीचा व समाजशास्त्राचा जनक फ्रच तत्वज्ञानी कोम्ट हा होता. याच्या ग्रंथांनींच ऐतिहासिक पद्धतीला प्रथमतः महत्त्व आलें व त्याच्या प्रोत्साहनानें अर्थशास्त्रांतला ऐतिहासिक पंथ अस्तित्वांत आला.

या पंथाचे प्रवर्तक रोशर, हॅलंडीब्रांड व नाइस हे होते. या पंथाचे मुख्य म्हणणे असे आहे की, अर्थशास्त्राचा तात्विकदृष्ट्या विचार कधीच करता येत नाही. कारण समाजाची औद्योगिक व इतर अंगे यांचा अगदी निकट संबंध आहे. तेव्हां प्रत्येक राष्ट्राची औद्योगिक स्थिति इतिहासदृष्ट्या ठरविली पाहिजे व या ऐतिहासिक निरीक्षणावरून काय ते सिद्धांत काढले पाहिजेत. तसेच अर्थशास्त्रामध्ये सर्व काळीं व सर्व ठिकाणीं व सर्व स्थितींत सारखे लागू पडणारे असे नियम नाहीत. सारांश, अर्थशास्त्र हे तार्किक शास्त्र नाही व त्याची पद्धतिही तार्किक नाही, तर हे शास्त्र अनुभविक शास्त्र आहे व त्याची पद्धति ऐतिहासिक आहे.

ऐतिहासिक पंथानें या दृष्टीनें अर्थशास्त्राचा विचार केला आहे, व त्यांच्या श्रमानें अर्थशास्त्राचा सविस्तर इतिहास, तसेंच प्रत्येक देशाचे औद्योगिक इतिहास निर्माण झाले आहेत. व या नवीन माहितीवरून त्यांनीं अभिमत अर्थशास्त्रांतील बऱ्याच प्रमेयांचा व विधानांचा खोटेपणा सिद्ध केला आहे. जर्मनीमध्ये हा ऐतिहासिक पंथ व पूर्वी निर्दिष्ट केलेला सामाजिक पंथ यांचें फार प्राबल्य आहे. तर अभिमत अर्थशास्त्राचें इंग्लंडमध्ये फार प्राबल्य आहे. तरी पण तेथेही जर्मनीच्या ऐतिहासिक पंथाची छाप अलीकडील ग्रंथकारांवर पडलेली दिसते.

खुद्द इंग्लंडमध्ये सुद्धां अभिमत अर्थशास्त्राच्या पुष्कळ तत्वांचें खंडन करणारे ग्रंथ प्रसिद्ध होतच आहेत. कांहींजणांनीं नीतिशास्त्रदृष्ट्या या शास्त्राच्या तत्वांचा विचार केला आहे; व नीतिशास्त्रदृष्ट्या हे शास्त्र भयाण आहे असें प्रतिपादन करणारे वाड्मयविषयक ग्रंथकर्ते कार्लोईल व रस्किन यांनीं या शास्त्राची सररहा निंदा केली आहे.

कांहीं ग्रंथकारांनीं अभिमत अर्थशास्त्रकारांच्या कांहीं बावतींतील चुका दुरुस्त करून पुष्कळ नवीं प्रमेये, सिद्धांत व नियम काढण्याचा प्रयत्न केला आहे; व या तऱ्हेनें या शास्त्रांत पुष्कळ भर पडत आली आहे; अशा तऱ्हेनें पूर्वीच्या शास्त्रांत भर घालणारे ग्रंथकार म्हणजे जेव्हन्स, मार्शल, वॉकर, कॅरे वगैरे होत.

कांहीं ग्रंथकारांनीं अभिमत अर्थशास्त्र हे सर्वथा असत्यमय व खोटे शास्त्र असून अगदीं कुचकामाचें आहे असें प्रतिपादन केलें आहे, आणि नवीन अर्थशास्त्राची अगदीं पायापासून-नव्हे पूर्वीच्या पायासुद्धां पार

खणून टाकून-सर्व इमारत नवी रचण्याचा आव घातला आहे. असे ग्रंथकार म्हणजे प्रो० बेन व मिस्टर क्रोझिअर हे होत. बेन यांनी 'संपत्तीच्या उत्पत्तीचे तत्व' या नावाने एका तत्वावर नवीन शास्त्र वनाविण्याचा प्रयत्न केला आहे; तर क्रोझिअर यांनी 'संपत्तिचक्र' या नावाखाली अर्थशास्त्राची अगदी कोरीकरकरीत व नवी इमारत वनाविण्याचा प्रयत्न केला आहे.

अर्थशास्त्राच्या वरील संक्षिप्त इतिहासावरून या शास्त्राची हळूहळू कशी वाढ होत गेली आहे हे ध्यानांत येईल. "थेंवें थेंवें तळें सांचे" हाच न्याय शास्त्राच्या वाढीलाही लागू असतो. एका ग्रंथकाराने एक कल्पना नवी काढली, दुसऱ्याने एक तत्व नवीन शोधिले, तिसऱ्याने त्याचे उदाहरण हुडकून काढले, तर चवथ्याने एखाद्या वस्तुस्थितीची उपपत्ति बसविली; याप्रमाणे हळूहळू शास्त्रांत भर पडत गेली आहे. परंतु कित्येक वेळां नवीन कल्पना काढणारास मात्र आपण सर्व शास्त्रच बदलून टाकीत आहो असा भास होतो. कारण, त्याचे त्याने काढलेल्या कल्पनेबद्दल विशेष प्रेम असते; व म्हणून ती त्याला अत्यंत महत्त्वाची दिसते. ज्याप्रमाणे प्रत्येक बापाला आपला मुलगा बृहस्पतीचा अवतार वाटतो; कारण अंधभक्तीने सारासारविचार नाहीसा होतो; त्याप्रमाणेच कल्पनारूपी मानसपुत्राच्याही बद्दल अंधप्रेम वाटते; व या कारणांनीच पुष्कळ वेळां नवीन एखादी कल्पना काढणारा लेखक मागच्या सर्व ग्रंथकारांस कुचकामाचे ठरवून आपल्यास सर्व ज्ञानाचा मक्ता मिळाला आहे असे मोठ्या आढ्यतेने सांगतो; परंतु ही गोष्ट अगदी असंभवनीय आहे. कारण, एकाच ग्रंथकाराने सर्व शास्त्र अथपामून इतिपर्यंत एकदम निर्माण करावे हे उत्क्रांति-तत्त्वाला अगदी विरुद्ध आहे. ज्याप्रमाणे प्राणिमात्रांत लहान लहान फरक पडत जाऊन कालांतराने त्यांच्या भिन्न दोन जाती वनत जातात, त्याचप्रमाणे ज्ञानाच्या व शास्त्राच्याही वाढीची गोष्ट आहे व अर्थशास्त्राची वाढही अशीच हळूहळू व क्रमाने झाली आहे, हे मागील संक्षिप्त इतिहासावरून दिसून आले असेल व पुढील विवेचनावरून ते जास्त स्पष्टपणे दिसून येईल.

भाग दुसरा.

अर्थशास्त्राची व्याख्या व शास्त्रीय पद्धती.

एखादे स्थळ किंवा प्रदेश पहावयास निघाले असता ज्याप्रमाणे त्या स्थळाचा किंवा प्रदेशाचा नकाशा जवळ असला म्हणजे ते स्थळ किंवा तो प्रदेश पहाणे सुलभ जाऊन चास व वेळ वांचतो; व शिवाय आपल्याला मनोरंजन व ज्ञानप्राप्तिही जास्त करून घेतां येते, त्याप्रमाणेच कोणत्याही विषयाच्या अगर शास्त्राच्या आरंभी दिलेल्या त्या विषयाच्या अगर शास्त्राच्या व्याख्येची गोष्ट आहे. त्याचे योगाने तो विषय किंवा शास्त्र समजण्यास व त्यापासून सत्यज्ञान-ज्ञानाचा आभास नव्हे-होण्यास फार मदत होते. यामुळे सर्व ग्रंथकारांची प्रथमारंभी हातीं घेतलेल्या शास्त्राची व्याख्या देण्याची रीत आहे. त्या रीतीस अनुसरून येथेही अर्थशास्त्राची शास्त्रीय व्याख्या देण्याचा विचार आहे.

अतज्ज्ञ अशा सामान्य माणसास अर्थशास्त्र म्हणजे काय असा प्रश्न केल्यास तो म्हणेल कीं, व्यापारउद्दीम व उद्योगधंद्यांची माहिती देणारा जो विषय ते अर्थशास्त्र होय. या व्यावहारिक कल्पनेला पारिभाषिक शब्दांचा पोषाख चढवून कांहीं ग्रंथकारांनीं हीच अर्थशास्त्राची शास्त्रीय व्याख्या म्हणून मानली आहे. उदारहणार्थ, झकलाऊडनें आपल्या ग्रंथांत अदलावदल अगर विनिमय यांची मीमांसा किंवा उपपत्ति करणारे शास्त्र ते अर्थशास्त्र होय अशी अर्थशास्त्राची व्याख्या केली आहे. या व्याख्येत व सामान्य माणसाच्या कल्पनेंत पारिभाषिक शब्दांखेरीज दुसरा भेद नाहीं हे वाचकांच्या तेव्हांच ध्यानांत येईल. परंतु या व्याख्येनें अर्थशास्त्राचा यथार्थ बोध होत नाही. शिवाय या व्याख्येवर अव्याप्तीचा दोष येतो. अर्थात् ही व्याख्या फार संकुचित आहे. या व्याख्येत अर्थशास्त्रांत वास्तविकपणे अंतर्भूत होणाऱ्या सर्व विषयांचा समावेश होत नाही. कारण, व्यापार किंवा विनिमय यांची मीमांसा हा अर्थशास्त्राचा एक भाग अगर अंग आहे. परंतु अर्थशास्त्राची

दुसरीं अंगें आहेत, तीं या व्याख्येनें वगळलीं जातात; तेव्हां, ही व्याख्या सद्दोष म्हणूनच टाकाऊ आहे. ”

अर्थशास्त्राची दुसरी एक व्याख्या केली जाते, या व्याख्येप्रमाणें अर्थशास्त्र हें एक नीतिशास्त्राचा भाग गणिलें असून तें मानवी कल्याणाच्या आधिभौतिक साधनांच्या सिद्धीवद्दलच्या व्यक्तीच्या व समाजाच्या कृत्यांचा विचार करतें असें म्हटलें आहे. परंतु ही व्याख्या इतकी व्यापक आहे कीं, तिच्यावर अतिव्याप्तीचा दोष येतो. म्हणजे ही व्याख्या फारच विस्तृत आहे. कारण या व्याख्येच्या योगानें नीतिशास्त्र, आरोग्यशास्त्र वगैरे सर्व शास्त्रांचा या शास्त्रांत अंतर्भाव होऊं लागेल. वरील दोन्ही व्याख्येतील दोष परस्पर विरोधी परंतु अगदीं उबड व स्पष्ट आहेत. यामुळें या दोन व्याख्या एखाद दुसऱ्याच ग्रंथकारानें ग्राह्य धरलेल्या दिसून येतात. सामान्यतः अर्थशास्त्रज्ञ किंवा इतर लोक यांना या दोन्ही व्याख्या पसंत नाहींत असें दिसतें. परंतु या पुढें विचार करावयाची व्याख्या मात्र पुष्कळ ग्रंथांत दिलेली आढळून येते. ती व्याख्या ही. “ संपत्तीची उत्पत्ति, वांटणी व अदलावदल यांचा ऊहापोह करणारें शास्त्र तें अर्थशास्त्र होय. ”

या व्याख्येमध्ये अर्थशास्त्राच्या तीन अंगांचा प्राधान्येकरून उल्लेख आलेला आहे. परंतु अर्थशास्त्रावरील बहुतेक ग्रंथांत सरकारच्या कराचीं तत्वे दिलेलीं असतात. तेव्हां हेंही एक अर्थशास्त्राचें अंग आहे. व या दृष्टीनें या अंगाचा व्याख्येत अंतर्भाव झाला पाहिजे असें ह्मणावें लागतें; तसेंच कांहीं ग्रंथकार व्यय किंवा उपभोग ह्मणून अर्थशास्त्राचें आणखी एक अंग कल्पितात; तेव्हां त्याचाही उल्लेख व्याख्येत आला पाहिजे. याप्रमाणें अर्थशास्त्रातील विषयाच्या वाढीवरोबर अर्थशास्त्राच्या व्याख्येत नवीन नवीन अंगांचा अन्तर्भाव करावा लागेल. परंतु वरच्या व्याख्येत स्वीकारलेली व्याख्या करण्याची पद्धति योग्य नाहीं. कारण कोणत्याही पदार्थाची व्याख्या आपण त्यांत अंतर्भूत होणाऱ्या अंगावरून किंवा अवयवावरून करित नाहीं. तर्कशास्त्रामध्ये ज्याला गुणागम ह्मणतात त्यावरून वस्तूची व्याख्या किंवा लक्षण करणें हीच खरी शास्त्रीय पद्धति आहे. वस्तूच्या संख्यागमावरून किंवा त्यातील अवयवावरून व्याख्या करणें गैर आहे. अर्थशास्त्राच्या वर दिलेल्या व्याख्येत हा मोठा दोष आहे. अर्थशास्त्राचीं अमुक अमुक अंगें आहेत असें सांगणें ह्मणजे त्या शास्त्राची व्याख्या करणें नव्हे; तर तें

शास्त्रविषयाचें वर्गीकरण करणें होय. खरी व्याख्या वस्तूमध्ये असलेल्या सर्वसाधारण महत्वाच्या गुणांवरून केली पाहिजे.

वर निर्दिष्ट केलेल्या व्याख्येमध्ये आणखी एक मोठा दोष आहे. तो हा कीं या व्याख्येच्या योगाने अर्थशास्त्राचीं सांगितलेलीं निरनिराळीं अंगें हीं स्वतंत्र व एकमेकांपासून वेगळीं अंगें आहेत असा भ्रम हातो. उदाहरणार्थ संपत्तीची उत्पत्ति व वांटणी या परस्परावलंबी गोष्टी नाहीत असा या व्याख्येवरून एखाद्याचा समज होण्याचा संभव आहे. वास्तविक पहातां अर्थशास्त्राचीं सर्व अंगें परस्परावलंबी आहेत व तीं वेगवेगळीं कधींच करतां येणार नाहीत. विवेचनासाठीं त्याचा निरनिराळा विचार करणें अवश्य असलें तरी संपत्तीचीं हीं अंगें अगदीं एकमेकांत निगडित झालीं आहेत, हें नेहमीं ध्यानांत ठेविलें पाहिजे. अर्थशास्त्राच्या वरील व्याख्येमध्ये दोष अर्थशास्त्राचा जनक जो अँड मस्मिथ त्यानें आपल्या एका व्याख्येंत टाळले आहेत. त्यानें अर्थशास्त्राची व्याख्या गुणागमावरून केलेली आहे व ह्मणून ती तर्कशास्त्राच्याही नियमानुरूप आहे. यामुळें पुष्कळ आधुनिक अर्थशास्त्रज्ञांनीं सुद्धां ती मान्य केली आहे. अर्थशास्त्राच्या अँडाम स्मिथनें दिलेल्या प्रमेयापासून भिन्न अशीं दुमरी कितीही प्रमेये व तत्वे हल्लीं पुढे आलीं असलीं तरी अँडाम स्मिथनें केलेले या शास्त्राचें लक्षण अजूनही कायम आहे. व जरी हें शास्त्र आणखी कितीही वाढलें तरी या व्याख्येमध्ये कांहीं फरक होण्याचें कारण नाहा.

“ राष्ट्राच्या संपत्तीचें खरें स्वरूप व त्याच्या उत्पत्तीचीं कारणें याचें विवेचन करणारे शास्त्र तें अर्थशास्त्र होय ” ही व्याख्या गुणागमानुरूप आहे हें उघड दिसून येईल. अँडाम स्मिथनें अर्थशास्त्राला व्यवस्थित स्वरूप देऊन त्याचें एक शास्त्र बनविले असें ह्मणतात तें ह्या व्याख्येवरूनही सिद्ध होतें. ही व्याख्या इतर शास्त्रांच्या व्याख्येप्रमाणें सर्व शास्त्रांच्या रहस्याला अनुरूप अशीच आहे. कला व शास्त्र यांमध्ये भेद दाखवितांना शास्त्राचें रहस्य सांगण्यांत येतें. कला म्हणजे कांहीं एका विषयाचें व्यावहारिक ज्ञान व त्या ज्ञानाच्या प्रत्यक्ष उपयोगाचे नियम होत. परंतु शास्त्र हें एखाद्या विषयाची उपपत्ति किंवा मीमांसा करतें. म्हणजे त्या विषयाचें खरें स्वरूप व त्याचीं कारणें हीं शोधून काढतें. तेव्हां यथास्वरूपज्ञान व कारणमीमांसा हे शास्त्राचे विशेष गुण आहेत. तेव्हां, अर्थशास्त्र हें जर शास्त्र

असेल तर त्यामध्येही हे गुण असले पाहिजेत. व अर्थशास्त्र हे राष्ट्रीय संपत्तीचे शास्त्र आहे असे अँडाम स्मिथने त्याचे विशिष्ट स्वरूप सांगितले आहे. ज्याप्रमाणे वाज हे काय आहे व तिची कारणे काय आहेत हे शोधून काढणे वियुक्तशास्त्राचे काम आहे; उष्णतेचे खरे स्वरूप व तिची कारणे शोधून काढणे हे उष्णताशास्त्राचे काम आहे; किंवा जीवाचे यथार्थ स्वरूप व त्याची कारणे शोधून काढणे हे प्राणिशास्त्राचे काम आहे; त्याचप्रमाणे राष्ट्रीय संपत्तीचे यथार्थ स्वरूप व तिची कारणे शोधून काढणे हे अर्थशास्त्राचे काम आहे. या व्याख्येवरून अर्थशास्त्र हे सामाजिक शास्त्राचा एक पोटभेद आहे हे प्रथमतः दृष्टोत्पत्तीस येते. राष्ट्राचा किंवा देशाची किंवा एखाद्या समाजाची संपत्ती-निव्वळ व्यक्तीची नव्हे-म्हणजे काय व ती देशांत किंवा राष्ट्रांत उत्पन्न कोणत्या कारणांनी होते, याची मीमांसा करणे हे या शास्त्राचे काम आहे. अँडाम स्मिथची ही व्याख्या व माग दिलेली व्याख्या ह्यांमध्ये शेवटी कांहीं फारसा फरक रहात नाही हे खरे. अर्थशास्त्राची उत्पत्ती, वांटणी व अदलावदल किंवा विनिमय ही जीं अंगे त्या सर्वांचा विचार अँडाम स्मिथने आपल्या पुस्तकांत केला आहे. परंतु संपत्तीच्या कारणांचे विवेचन करतांना संपत्तीची वांटणी व तिचा विनिमय हीं अर्थशास्त्राचीं अंगे ओघानेच येतात. हे अँडाम स्मिथ याने दाखविले आहे. म्हणजे विवेचनाच्या सोयीकरितां अर्थशास्त्रग्रंथाचे उत्पत्ती, वांटणी व विनिमय असे जरी तीन भाग करणे इष्ट असले व त्याप्रमाणे सर्व ग्रंथकारांनी केलेले आहेत; तरी पण व्याख्येमध्ये त्याचा अंतर्भाव करणे रास्त नाही. व्याख्येवरून शास्त्रविषय कसा एकरूप असून त्याचीं सर्व अंगे कशीं परस्पर संलग्न आहेत हे दिसून आले पाहिजे.

वरील विवेचनावरून अँडाम स्मिथनेच दिलेली व्याख्या दोषरहित असून तिच्या योगाने अर्थशास्त्राचे स्वरूप चांगल्या तऱ्हेने स्पष्ट होतें. म्हणून हीच व्याख्या सर्वमान्य होण्यास व या शास्त्राची कायमची व्याख्या होण्यास योग्य आहे असे वाचकांस दिसून आल्याखरीज राहणार नाही.

आतां अर्थशास्त्रासंबंधी आणखी एक वादग्रस्त प्रश्न राहिला. तो समजण्याकरितां आपल्याला थोडेसे तर्कशास्त्रामध्ये शिल्ले पाहिजे. तर्कशास्त्रज्ञांनी अनुमाने दोन प्रकारची आहेत असे सांगितले आहे. एक अनुभवसिद्ध अनुमान व दुसरे तर्कसिद्ध अनुमान. पहिल्यामध्ये आपण

जे प्रयोग करितों किंवा जे अनुभव घेतों त्यांवरून एक तत्त्व किंवा प्रमेय किंवा सत्य सिद्ध करावयाचें असतें. ज्याप्रमाणें प्राणवायु व हैद्रोजनवायु हे दोहोंस एक या प्रमाणांत मिसळण्याचा प्रयोग करून व त्यापासून पाणी उत्पन्न होतें हें पाहून पाणी हा संयुक्त पदार्थ आहे हें प्रमेय आपण काढतो. त्याला अनुभवसिद्ध अनुमान म्हणतात; व ज्यामध्ये एक स्वयंसिद्ध तत्त्व किंवा अनुभवसिद्ध तत्त्व यापासून दुसरें एक सत्य तर्कपद्धतीने काढलें जातें त्याला तर्कसिद्ध अनुमान म्हणतात. या भेदावरूनच शास्त्रांमध्येही दोन मुख्य भेद मानतात. एक अनुभवप्रधान किंवा अनुभविक शास्त्रें व दुसरीं तर्कप्रधान अगर तार्किकशास्त्रें. ज्या शास्त्रांतील नवीं नवीं सत्यें किंवा विधानें निरनिराळ्या प्रयोगांनै किंवा अनुभवानें सिद्ध करावीं लागतात, त्याला अनुभविक शास्त्रें म्हणतात. म्हणजे येथें प्रत्येक नवीन ज्ञान अनुभव किंवा प्रयोग यावरूनच काढावें लागतें. पूर्वीच अवगत असलेल्या तत्वापासून नुसत्या विचारशक्तीने दुसऱ्या विधानाची सिद्धता करतां येत नाही. परंतु कांहीं शास्त्रांमध्ये तर्कानुमान हेंच प्रधान असतें. म्हणजे या शास्त्रांना प्रयोगाची व अनुभवाची गरज लागत नाही. यामध्ये नवीन विधानें किंवा सत्यें पूर्वी अवगत असलेल्या तत्वांपासून निवळ तर्कपद्धतीने काढतां येतात. या कोटीमधील प्रमुख शास्त्रें म्हणजे गणितशास्त्राच्या सर्व शाखा होत. यांतील सत्यें तर्कसिद्ध असतात. त्या शास्त्रांना प्रयोग किंवा अनुभव लागत नाही. भूमितीचे सर्व सिद्धांत किंवा सत्यें त्या शास्त्रांतील व्याख्या, स्वयंसिद्धतत्त्वां व गृहीत पदें या तीन जातीच्या मूळ तत्वांपासून तर्कानें काढतां येतात. असा प्रकार प्राणिशास्त्रांत किंवा रसायनशास्त्रांत शक्य नाही.

आतां अर्थशास्त्रावद्दल वादग्रस्त प्रश्न असा आहे कीं, या शास्त्राची नवीन सिद्धांत काढण्याची पद्धति कोणती? अर्थात् हें शास्त्र अनुभव-प्रधान आहे कीं तर्कप्रधान आहे. उपोद्धातावरून हा वाद आतां शुष्क-वाद आहे असें दिसून येईल. कारण प्रत्येक शास्त्रामध्ये निरनिराळ्या ठिकाणी निरनिराळ्या पद्धतीचा अवलंब केला जातो. उपोद्धातामध्ये जो अभिमत पंथ सांगितला आहे त्या पंथानेंच अर्थशास्त्र हें एक तर्कसिद्ध शास्त्र आहे असें एककल्ली मत दिलें. याचा स्वाभाविक परिणाम असा झाला कीं, ऐतिहासिक पंथ निघून त्यानें अर्थशास्त्र हें अगदीं अनुभव-

सिद्ध शास्त्र आहे असें ठरविण्याचा प्रयत्न केला. अर्थशास्त्र हें समाज शास्त्राचा पोटभेद आहे व समाजशास्त्र हें अनुभवसिद्धशास्त्र आहे. त्याअर्थी अर्थशास्त्रही अनुभवसिद्धशास्त्र आहे हें उघड होतें. परंतु या शास्त्रामध्ये तर्कानें कोणती गोष्ट सिद्ध होत नाही किंवा करित नाही असें मात्र नाही. या शास्त्राच्या कांहीं कांहीं भागांत तर्कपद्धतीचा अवलंब करणें सोयीचें असतें; तर कांहीं भागांत अनुभव किंवा प्रयोग-पद्धतीचा अवलंब करणें इष्ट असतें. अर्थशास्त्राचा जनक अँडाम स्मिथ यानें आपल्या प्रख्यात ग्रंथांत दोन्हीही पद्धतींचा लागेल तसतसा उपयोग केला आहे; व हेंच करणें सयुक्तिक आहे. अँडाम स्मिथ याच्या पुढील जे ग्रंथकार झाले त्यांनीं मात्र अनुभवपद्धति पुष्कळ ठिकाणीं टाकून दिली व रिकार्डो यानें तर या शास्त्राला गणितशास्त्रासारखें तार्किक स्वरूप दिलें. रिकार्डोच्या या करण्यानें तर या शास्त्राबद्दल बराच गैरसमज उत्पन्न झाला. तेव्हां या वादांतलें तथ्य म्हणजे अर्थशास्त्र हें प्राधान्येकरून अनुभवसिद्ध शास्त्र आहे, परंतु त्याच्या पुष्कळ भागांत तर्कपद्धतीचाही उपयोग होतो. ह्मणून या शास्त्राच्या दोन्हीही पद्धति आहेत असें हटलें पाहिजे.

भाग तिसरा.

संपत्ति म्हणजे काय ?

अर्थ, धन, संपत्ति हे किंवा असेच दुसरे पुष्कळ शब्द सामान्य व्यव-
हारांत लोक समानार्थक म्हणून वापरतात. व यांचा अर्थ काय असें विचा-
रलें असतां वरेंदारे, जमीनजुमला, पैसाअडका, कपडालत्ता, धान्यधुन्य,
मालमसाला, जिन्नसगानस, ही सर्व संपत्ति आहे, व हाच संपत्तीचा अर्थ
असें व्यावहारिक माणूस उत्तर देईल. परंतु सांकेतिसानें एके ठिकाणीं
म्हटल्याप्रमाणें हीं सर्व संपत्तीचीं उदाहरणें झालीं. व संपत्ति हजारों वस्तूंची
झालेली अमल्यामुळें आणखीही हजारों वस्तूंचीं नांवां सांगून हा संपत्तीचा
अर्थ असें कोणी म्हणल; परंतु आपल्याला शास्त्रीयदृष्ट्या संपत्तीचा अर्थ
ठरवावयाचा आहे. म्हणजे संपत्तीची व्याख्या करावयाची आहे, व
शास्त्रीय व्याख्या ही गुणवाचक असली पाहिजे हें मागल्या भागांत स्पष्ट
करून सांगितलें आहे. ज्या हजारों वस्तू संपत्ति या नांवाखालीं मोडतात,
त्या निरनिराळ्या वस्तूंमध्ये असे कोणते सामान्य गुण आहेत कीं ज्यामुळें
त्या सर्वांना संपत्ति हें सामान्य नांव मिळतें ?

ज्या ज्या वस्तूला संपत्ति म्हणतात, ती ती वस्तु मनुष्यापासून
भिन्न व अलग राहणारी असली पाहिजे. मानवी प्राण्यापासून स्वतंत्र राह-
ण्याची शक्ति हा एक गुण सर्व संपत्तीमध्ये असला पाहिजे. यावरून मनुष्य
किंवा त्याचे गुण ही संपत्ति होऊं शकत नाहीं. ज्या ठिकाणीं गुलामगिरी
कायदेशीर पद्धति आहे, तेथें एक मनुष्य दुसऱ्या मनुष्याचा संपत्ति होऊं
शकेल. परंतु आपली स्वतःची संपत्ति होऊं शकणार नाहीं. तसेंच त्याचे
गुणही संपत्तींत मोडणार नाहींत. मनुष्याचे गुण हे संपत्तीच्या उत्पत्तीचीं
कारणें असूं शकतील. जसें एखादा मनुष्य आपल्या बौद्धिक गुणानें पुष्कळ
संपत्ति मिळवील किंवा एखादा आपल्या गाण्याच्या गुणावर श्रीमंत होईल.
परंतु हा त्याचा गुण म्हणजे संपत्ति नव्हे. तो संपत्ति उत्पन्न करणारा झरा

होय. वाङ्मयांत विद्याधन, सामर्थ्यधन, आरोग्यधन, असे शब्दप्रयोग येतात. परंतु हे प्रयोग अलंकारिक आहेत हें उघड आहे. येथें निरानिराळ्या गुणां-
वर रूपक केलेलें आहे.

संपत्ति या नांवाखाली मोडणाऱ्या वस्तूंमधळा दुसरा सामान्य गुण म्हणजे त्यांचा मानवा वासनांची वृत्ति करण्याची शक्ति होय. याला वस्तूची उपयुक्तता म्हणतात. अर्थ या शब्दानें व्युत्पत्तिदृष्ट्या हा गुणच व्यक्त केला जातो. जें मनुष्याकडून प्रार्थिलं अगर इच्छिलं जातें तो अर्थ. म्हणजे धन, संपत्ति किंवा अर्थ यांमध्ये मनुष्याचा इच्छा वासना किंवा त्याचें काम भागविणारी शक्ति असलीच पाहिजे हें उघड होतें. ज्या वस्तूं-
मध्ये मनुष्याची कोणतीच वासना भागविण्याच सामर्थ्य नाही ती वस्तू संपत्ति किंवा धन या पदाप्रत पावणारच नाही. मनुष्याच्या वासना नीति-
वर्धक आहेत किंवा अनीतिप्रवर्तक आहेत; त्या स्वाभावेक आहेत किंवा कृत्रिम आहेत, या गोष्टीचा विचार अर्थशास्त्रामध्ये येत नाही. यामुळें ज्या ज्या वस्तूंना लोकांत मागणी आहे किंवा त्यांचा खप लोकांत होतो. त्या त्या सर्व वस्तू संपत्ति या पद प्रत पावतात. म्हणूनच दाहू, तंबाखू वगैरेसारख्या वस्तूंचें सेवन अनीतिकारक असलें तरी अर्थशास्त्रदृष्ट्या त्या संपत्तीं-
तच मोडतात.

संपत्तीच्या ठायीं वास करणारा तिसरा सामान्यगुण गुण म्हणजे तिची दुर्मिळता किंवा कष्टसाध्यता होय. जे पदार्थ इतके विपुल आहेत कीं, ते मिळविण्याकरितां कांहीं एक काम करावें लागत नांहा व ते किती-
जणांनाही लागले तरी मुबलक असतात, अशा पदार्थांची कोणीही संप-
त्तीमध्ये गणना करणार नाही. या वस्तूच्या ठिकाणीं मनुष्याची वासना तृप्त करण्याची उपयुक्तता असेल, व मनुष्यापासून विलगपणाही असेल, परंतु तेवढ्यानेच त्या वस्तू संपत्ति होणार नाहीत. संपत्तीमध्ये दुर्मिळता किंवा कष्टसाध्यता हा गुण असला पाहिजे. म्हणजे हवा, पाणी, नवीन वसाहतीमध्ये जमीन व लांकूडफाटें या वस्तू संपत्ति म्हणून समजल्या जात नाहीत. तर त्या सृष्टीनें मानवी प्राण्यास फुकट दिलेल्या देण्याच सम-
जल्या जातात. यांना कोणीही आपला संपत्ति अगर धन म्हणणार नाहीत; परंतु विशेष प्रसंगीं या वस्तूही संपत्ति होतात, म्हणजे जेथें जेथें ह्या दुर्मिळ तेथें तेथें त्यांना धनाचें स्वरूप येतें. मारवाडच्या रुक्ष प्रदेशांत लोटाभर

पाण्याला एक पैसा द्यावा लागतो. तेथे ज्याच्याजवळ मुबलक पाणी आहे तो मोठा श्रीमंत होतो. ज्याची स्वतःची विहीर आहे असा मनुष्य तेथे रहाटगाडग्याने किंवा मोटेने पाणी काढून विकतो व हा एक मोठा किरायातशीर धंदा होतो. तसेच शहरांत पाण्याची दुर्मिळता असते म्हणून तेथे सुद्धा पाणी धन बनते व त्याला किंमत द्यावी लागते.

संपत्तीमधला शेवटचा व अत्यंत महत्वाचा गुण म्हणजे संपत्ति असणारी वस्तू, कोणाच्या तरी खासगी मालकीची पाहिजे. ज्या वस्तू सर्वांना सामान्य आहेत व ज्यांवर एखाद्याचा अनन्यसामान्य ताबा नाही अशा वस्तू संपत्तिपदाप्रत पावणार नाहीत. उदाहरणार्थ, हवा, पाणी, जमीन, जंगल वगैरे. ज्या वस्तू आपल्याला स्वतःच्या ताब्यांत घेऊन मालकीच्या करितां येत नाहीत अशा वस्तूंना आपण आपली संपत्ति असें कधीच समजत नाही. तेव्हां मालकी व तिचा खरा निदर्शक गुण अनन्यसामान्य ताबा व उपयोग करण्याचा हक्क हे गुण संपत्तीमध्ये आवश्यक असले पाहिजेत. हा ताबा किंवा मालकी व्यक्तीचीच पाहिजे असा मात्र अर्थ नाही. ही मालकी एका व्यक्तीची असेल व व्यक्तिसमूहाने झालेल्या मंडळांचा किंवा सभेची असेल किंवा देशांतल्या सरकारची असेल, परंतु कोणाच्या तरी ताब्यांत असण्याचा म्हणजे अधीनतेचा गुण सर्व संपत्तीमध्ये अवश्यमेव असलाच पाहिजे.

वरील विवेचनावरून संपत्ति, धन किंवा अर्थ म्हणून जेवढी जेवढी वस्तू आहे ती पृथक्ता, उपयुक्तता, दुर्मिळता व अधीनता या गुणचतुष्टयाने अन्वित असलीच पाहिजे. या गुणचतुष्टयापासूनच दुसरे गुण निष्पन्न होतात. जसें संपत्ति ही मोलवान् वस्तू असते किंवा ती विकतां अगर खरेदी देतां येते म्हणजे तिला विनिमयमोल असतें. संपत्तीचा हा गुण प्राथमिक नाही. एखादा पदार्थ मनुष्याची वासना तृप्त करणारा असला, तो दुर्मिळ असला, तो मनुष्यापासून पृथक् असला व तो कोणाच्या तरी मालकीचा असला म्हणजे तो मिळविण्याकरितां मनुष्य कांहीं स्वतः श्रम तरी करील किंवा तो पदार्थ दुसऱ्यानें श्रमानें मिळविला असल्यास त्याच्या मोबदला कांहीं तरी देण्यास म्हणजे त्या पदार्थास विनिमयमोल देऊन घेण्यास तयार होईल.

या विवेचनावरून संपत्ति किंवा धन याची खाली दिलेली व्याख्या

ठरते. मनुष्यापासून जो पृथक् असतो, जो थोड्या फार अंशानें दुर्मिळ असतो व जो एखाद्याच्या खासगी मालकीचा झालेला असतो असा मानवी वासन! तृप्त करणारा पदार्थ ह्मणजे संपत्ति होय.

आतां जरी संपत्तीची वरील गुणवाचक कल्पना एकच असली तरी समाजाच्या निरनिराळ्या परिस्थितीप्रमाणें संपत्ति या सदरांत मोडणाऱ्या वस्तू मात्र फार भिन्न भिन्न असतात. समाजाच्या वाल्यावस्थेंत मनुष्याच्या गरजा किंवा वासना फारच अल्प असतात व त्याच्या आयुष्यक्रमांत व उत्क्रांतितत्त्वाप्रमाणें त्याच्या खालच्या वर्गाचे जे पशु त्यांच्या आयुष्यक्रमांत फारसें अंतर नसतें. या समाजाच्या स्थितीला समाजशास्त्रकार मृगया-वृत्ति ह्मणतात. या स्थितीमध्ये मनुष्य शिकार करून आपली भूक भागवितो व झाडाच्या ढोलींत राहतो. या स्थितींत संपत्तीची वाढ शक्यच नसते. याच्या पुढची पायरी म्हणजे गोपालवृत्ति होय. यामध्ये लोकांची स्थायिक अशी कोठेंच वसति नसते. त्यांचीं गुरेढोरे व शेळ्यांमंड्या यांच्यावर उपजीविका चालते व जेथें जेथें नवीं नवीं कुरणें सांपडतात तेथें तेथें लोक आपली राहण्याची जागा बदलीत असतात. या स्थितीमध्ये गुरेढोरे व शेळ्यांमंड्या व त्यांचें दूधदुभतें व लोंकरकातडीं हेच संपत्तीचे जिन्नस असतात. ज्याच्याजवळ हीं पुष्कळ असतात तो श्रीमंत अगर सधन समजला जातो. या वृत्तीचा निदर्शक संस्कृतांतील दुहितृ हा शब्द आहे. दूध काढणें हें त्या काळीं मुलीचें काम असावें व म्हणूनच दुहिता-दुध काढणारी-या शब्दाचा पुढें मुलगी असा अर्थ झाला असावा. याच्या पुढील समाजाची पायरी म्हणजे रुषिवृत्ति होय. यामध्ये समाजांतील लोक एका प्रदेशांत स्थायिक होतात व तेथें शेतकीवर उपजीविका करून राहतात. या समाजाच्या पायरीमध्ये समाजाच्या पुष्कळ गरजा वाढलेल्या असतात; व त्या त्या गरजा भागविण्याकरितां पुष्कळ पदार्थ तयार केले जातात. तरी पण या पायरीवर समाज असतांना समाजांत वासनांची वाढ फार झालेली नसते; परंतु याची पुढील पायरी जी उद्योगवृत्ति तो समाजाच्या औद्योगिक पूर्ण वाढीचा काळ होय. यामध्ये समाजाच्या वासनांची पुष्कळ वाढ झालेली असते व ती ती वासना नृप्त करण्याकरितां हजारों धंदे निर्माण झालेले असतात; व यामुळे नानातऱ्हेची संपत्ति देशांत निर्माण होऊं लागते.

याप्रमाणें मृगयावृत्ति, गोपालवृत्ति, ऋषिवृत्ति व उद्योगवृत्ति अशा समाजाच्या चार अवस्था समाजशास्त्रज्ञ मानतात. समाजाची औद्योगिक प्रगति या क्रमानें झालेली दिसून येते व सुधारलेलीं युरोपांतील राष्ट्रे हीं हल्लीं शेवटच्या अवस्थेप्रत येऊन पांचलेलीं असून त्यांची औद्योगिक वावर्तीत सारखी प्रगति चाललेली आहे. युरोपांतील राष्ट्रे उद्योगवृत्तीच्या पूर्वीच्या सर्व वृत्तींमधून बाहेर आलेलीं आहेत.

हिंदुस्थानच्या पुराणप्रियतेमुळे ह्मणा किंवा हिंदुस्थानांतील हिंदूंच्या जातिभेदानें ह्मणा किंवा हिंदुस्थानच्या विस्तारामुळे ह्मणा, परंतु हिंदुस्थान देशाचा हा एक विशेष आहे कीं, वर निर्दिष्ट केलेल्या व युरोपांत एका-मागून एक झालेल्या समाजाच्या निरनिराळ्या अवस्था या येथें एक-समयावच्छेदंकरून प्रत्यक्षपणें पहावयास सांपडतात. हिंदुस्थानामध्ये अनादि कालापासून मृगयावृत्तीनें राहणाऱ्या जाती आहेत. अर्थात् या जाती समाजाच्या पहिल्या अवस्थेमुळे आजतागाईत गेलेल्या नाहीत. अशा जाती म्हणजे हिंदुस्थानच्या निरनिराळ्या डोंगराळ प्रदेशांत राहणाऱ्या कातवडी, भिल्ल वगैरेसारख्या आर्यलोक येथें येण्यापूर्वीच्या मूळ रहिवाशांच्या जाती होत. या जातींचें अजूनही मुख्य उपजीविकेचें साधन ह्मणजे शिकार व रानांत अनायासें सापडणारीं फळेमुळे होत. यांचीं शिकारीचीं हत्यारें म्हणजे तीरकमठा व गोफण हीं होत. या जाती काटक्याकुटक्यांच्या केलेल्या झांपज्यांत राहतात. या लोकांना इंग्रज सरकारनें फुकट जमिनी देऊन शेतकी शिकविण्याचा प्रयत्न चालविला आहे व खानदेशासारख्या कांहीं ठिकाणीं तो थोडाफार यशस्वी होत चालला आहे; परंतु या जातीच्या स्वाभाविक आलस्यामुळे त्यांना औद्योगिक प्रगतीच्या वरच्या अवस्थेप्रत आणणें हें काम बरेंच कठीण असतें. वंश-परंपरेनें गोपालवृत्तींत राहणाऱ्या जातीही हिंदुस्थानांत पुष्कळ आहेत. युरो-पामध्ये जीप्सी म्हणून जे गोपालवृत्तीनें राहणारे लोक होते हेही आशि-यांतीलच किंवा कदाचित् हिंदुस्थानांतून गेलेले असतील. हिंदुस्थानांत वडारी, वैदू, धनगर वगैरे जाति अजून गोपालवृत्ति आहेत. या जातींना कायमचीं घरें करून राहणें आवडत नाही; गुरेंढारें बाळगावीं, शेळ्यामेंढ्या पाळाव्या व आपआपल्या गुरांच्या सोईप्रमाणें व काम मिळेल त्याप्रमाणें प्रांतोप्रांतीं हिंडत राहावें हाच यांचा सतत क्रम. हिंदुस्थानांतील बहुजन-

समाज अजून ऋषिवृत्तींतच आहे. हिंदुस्थानांत शेंकडा ७५ लोक शेतकरी आहेत. या बाबतींत हिंदुस्थानाला ब्रिटिश अंमलाखाली थोडेंथोडें औद्योगिक स्वरूप येत चाललें आहे खरें; तरी पण प्रमुखत्वेकरून हिंदुस्थान अजूनही ऋषिवृत्ति देश म्हणण्यास हरकत नाही. ब्रिटिश अंमलापासून व इंग्रजी शिक्षणानें लोकांच्या गरजा वाढत आहेत, अभिरुचि बदलत चालली आहे, संपत्तीचा उपभोग वेग्याची प्रवृत्ति होत आहे, तसेंच उद्योगधंद्यांची साधनें वाढत आहेत, यामुळें हिंदुस्थानांतली काहीं शहरे उद्योगधंद्यांची आगरें बनू लागली आहेत. अशा शहरांमधील एखाद्या लक्ष्मीपुत्राच्या राज-वाड्यासारख्या सुंदर वंगल्यांत व कातवाड्याच्या झोपडींत जमीन-अस्मानचें अंतर दिवून येतें व यावरून मृगयावृत्ति व उद्योगवृत्ति या दोन अवस्थांमधल्या राहणीतील फरक दिवून येतो.

भाग चवथा.

अर्थशास्त्राचे विभाग.

आमच्या प्रास्ताविक पुस्तकाचा हा शेवटला भाग होय. यामध्ये या शास्त्राचे सामान्यतः कोणकोणते भाग पाडले जातात व आह्मी कोणते पाडले आहेत, व कोणत्या क्रमानें आह्मी सर्व विषयांचें विवेचन करणार आहों; याचें थोडेंसें शब्दचित्र रेखाटून हें प्रास्ताविक पुस्तक संपविण्याचा विचार आहे.

पहिल्या प्रास्ताविक पुस्तकाचा हेतु व विषय हा आतांपर्यंतच्या विवेचनावरून वाचकांच्या ध्यानांत आला असेलच. ज्या शास्त्राचें विवेचन या ग्रंथांत करावयाचें योजिलें आहे, त्याची पूर्वपीठिका, त्याची व्याख्या व त्या शास्त्राचा विषय जी संपत्ति तिचें शास्त्रीय लक्षण व आतां त्या शास्त्रातील विवेचनाच्या सोईकरतां केलेल्या पुस्तकांचें स्पर्धाकरण इतका भाग या प्रास्ताविक पुस्तकांत आणला आहे.

या ग्रंथाच्या दुसऱ्या पुस्तकांत संपत्तीच्या उत्पत्तीच्या कारणांचा विचार करावयाचा आहे. तेव्हां उत्पत्ति हा एक अर्थशास्त्राचा भाग झाला. तिसऱ्या पुस्तकांत संपत्तीची वांटणी व तिचे सर्व नियम यांचा व तत्संबंधी सर्व प्रश्नांचा ऊहापोह केला जाईल. जरी विवेचनाच्या सोयीकरतां उत्पत्ति, वांटणी व विनिमय असे अर्थशास्त्राचे तीन पृथक् भाग करण्याचा अर्थशास्त्रकारांचा सांप्रदाय आहे, तरी पण हे भाग वस्तुतः पृथक् नसून ते एकमेकांशीं संलग्न झालेले आहेत. इतकेंच नव्हे तर ते परस्परावलंबी आहेत याचें मागें दिग्दर्शन केलेंच आहे. संपत्तीची उत्पत्ती कशी होते याचा विचार करतांना आपल्याला असें दाखवावयाचें आहे कीं, राष्ट्रीय संपत्तीच्या उत्पादनांत समाजांतील निरनिराळ्या वर्गांचें प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष साहाय्य लागतें व अप्रत्यक्षपणें किंवा प्रत्यक्षपणें त्यांचे श्रम कारणीभूत होतात. आतां या सर्व वर्गांच्या एकवटलेल्या श्रमानें उत्पन्न झालेल्या संपत्तीमधून प्रत्येकाच्या श्रमाच्या मोवदल्याबद्दल त्याला वांटा मिळाला पाहिजे. म्हणजे राष्ट्रीय संपत्तीच्या उत्पादनाच्या प्रश्नापासून साहजिकपणें संपत्तीच्या वांटणीचा प्रश्नही निष्पन्न होतो. तसेंच कांहीं एक प्रकारची वांटणी होत असली म्हणजे त्या पद्धतीचा परिणाम उत्पत्तीवर होतो. उदाहरणार्थ, आयर्लंडमधल्या शेतकीच्या उत्पन्नाच्या असमतेच्या वांटणीमुळें आयरिश शेतकऱ्यांना शेतांमध्ये जास्त उत्पन्न करण्याची बुद्धि होणें अशक्य होतें; यामुळें आयरिश शेतीपासून फार कमी उत्पन्न येत असे. तेव्हां वांटणी व उत्पत्ति हे भाग परस्परावलंबी आहेत हें उघड झालें. तसेंच उत्पत्ती व विनिमय यांचा निकट संबंध आहे. संपत्तीची वाढ होण्याचें मोठें साधन म्हणजे श्रमविभागाचें तत्व होय. परंतु श्रमविभागाचें तत्व जितक्या प्रमाणानें समाजांत अस्तित्वांत येईल तितक्या प्रमाणानें विनिमयही वाढलाच पाहिजे. कारण जसजसा एक मनुष्य आपलें श्रमसर्वस्व एकाच धंद्यांत किंवा एका धंद्याच्या एका विशिष्ट क्रियेंत घालवितो तसतसें त्याच्या सर्व गरजा भागविण्याकरतां त्याला दुसऱ्याच्या श्रमाकडे पाहावें लागतें. म्हणजे असा मनुष्य आपल्या श्रमाचें फळ दुसऱ्याच्या श्रमाच्या फळाशीं विनिमय करून त्याचा उपभोग घेतो.

या ग्रंथाच्या पांचव्या पुस्तकांत सरकारी उत्पन्नांची मीमांसा व विशेषतः कराच्या तत्त्वाचा विचार व तत्संबंधीं प्रश्न यांचा विचार कराव-

याचा आहे. सरुद्धर्शनीं या भागाशी अर्थशास्त्राचा फारसा संबंध नाही असें वाटण्याचा संभव आहे. विशेषतः अलीकडे राष्ट्रीय जमाखर्च या नांवाचें नवीनच शास्त्र वनू लागल्यापासून तर अर्थशास्त्रांत हा भाग आगंतुक आलेला आहे असें भासेल. परंतु अर्थशास्त्राच्या शास्त्रीय व्याख्येकडे थोडें लक्ष दिल्यास या शंकेचें निरसन होईल. राष्ट्रीय संपत्तीच्या स्वरूपाचा व तिच्या कारणांचा विचार करणारे शास्त्र तें अर्थशास्त्र, अशी आपण अर्थशास्त्राची व्याख्या केली आहे. परंतु राष्ट्राला दोन अंगे आहेत. एक राष्ट्रांतले सर्व लोक व दुसरें त्यांतलें सरकार, हीं दोन्ही अंगे अगदीं परस्परसंलग्न आहेत. राष्ट्रांतील लोकांखेरीज सरकारचें अस्तित्व संभवत नाही; व कोणत्या तरी सरकाराखेरीज राष्ट्रत्वही संभवत नाही. तेव्हां राष्ट्रीय संपत्तीचेही दोन भाग होतात. एक राष्ट्रांतील सर्व लोकांची संपत्ती व एक राष्ट्रांतील सरकारची संपत्ती. केव्हां केव्हां सरकारची कांहीं संपत्ती किंवा उत्पन्न राष्ट्रांतील लोकांच्या संपत्तीपासून किंवा उत्पन्नापासून भिन्न असेल. उदाहरणार्थ, सरकारची जमीन असेल किंवा कारखाने असतील किंवा खाणी असतील, व केव्हां केव्हां सरकारचें उत्पन्न राष्ट्रांतील लोकांच्या उत्पन्नाचा एक वांटा असेल. कोणीकडूनही सरकारच्या उत्पन्नाचा विचार राष्ट्रीय संपत्तीची मीमांसा करणाऱ्या शास्त्राच्या मर्यादेबाहेरचा नाही, हें उघड दिसून येईल. तेव्हां सर्व अर्थशास्त्रकारांचीं कराचीं तत्त्वे यांचें विवेचन करण्याची जी रुढी आहे तिचें युक्तिनें समर्थन करतां येण्यासारखें आहे. म्हणून आम्हीं आमच्या ग्रंथाच्या पांचव्या पुस्तकांत सरकारचें उत्पन्न व कराचीं तत्त्वे यांचा उहापोह करणार आहों.

या ग्रंथाच्या सहाव्या पुस्तकांत हिंदुस्थानचें अर्थशास्त्र याचा विचार करावयाचा आहे. अर्थशास्त्राचीं कोणतीं तत्त्वे सध्या हिंदुस्थानाला लागू करतां येण्यासारखीं आहेत हें ठरवावयाचें आहे. परंतु हें ठरविण्याकरतां हिंदुस्थानच्या पूर्वीच्या औद्योगिक स्थितीचें थोडेंसें पर्यालोचन केलें पाहिजे, व सध्याची हिंदुस्थानची सांपत्तिक स्थिती कशी आहे व ती सुधारण्याकरितां अर्थशास्त्राचीं कोणतीं तत्त्वे हिंदुस्थानच्या सध्याच्या सांपत्तिक स्थितींत हिंदुस्थानाला लागू करणें हिताचें आहे, याचा उहापोह या शेवटल्या पुस्तकांत करावयाचा आहे. हें पुस्तक केवळ शास्त्रीय नाही हें उघड आहे. परंतु यामध्यें शास्त्र व व्यवहार यांचा मिलाफ करण्याचा

प्रयत्न केला आहे; व. शास्त्रीय तत्त्वे फलद्रूप हाण्यास असा मिलाफ अव-
श्यच असतो. वर दिलेली ही या ग्रंथाची निव्वळ वाह्य आकृती झाली.
आतां ही आकृती पूर्णपणे भरून समग्र विषयाचे हुवेद्वय चित्र वाचकांच्या-
पुढे मांडण्याचे काम पुढील पुस्तकाचे आहे.

अर्थशास्त्राचीं मूलतत्त्वे.

पुस्तक दुसरें.

भाग पहिला.

सामान्य विचार.

प्रास्ताविक पुस्तकाच्या शेवटल्या भागांत सांगितल्याप्रमाणें या पुस्तकांत राष्ट्रीय संपत्तीच्या उत्पत्तीच्या सर्व प्रश्नांचा विचार करावयाचा आहे. यांतला प्रमुख व अत्यंत वाद्ग्रस्त प्रश्न संपत्तीच्या उत्पत्तीच्या कारणांचा होय. कां कीं, समाजांत उत्पन्न होणारी संपत्ती ही किती तरी बहुविध असते. तेव्हां या अशा बहुविध पदार्थांना कांहीं एक सामान्य कारण-समुच्चय असेल हें मरुद्दर्शनीं खरेंच वाटत नाहीं. ज्याप्रमाणें संपत्ती या नांवाखालीं मोडणाऱ्या हजारों वस्तूंमधील सामान्य गुण शोधून काढणें हें वरेंच कठीण काम आहे; त्याप्रमाणें संपत्तीचीं कारणें शोधून काढणें हें तितकेंच किंवाहुना जास्त कठीण काम आहे; व ज्याप्रमाणें संपत्तीचा अर्थ काय असें विचारल्याबरोबर सामान्य मनुष्य जमीनजुमला, कपडालत्ता, पैसाअडका, हीं संपत्ती असें चटकन् उत्तर देतो, त्याप्रमाणें संपत्तीचीं कारणें काय असें विचारल्याबरोबर सामान्य मनुष्य असें उत्तर देईल कीं, देशांतल निरनिराळे धंदे व कला हीं संपत्तीचीं कारणें आहेत. तेव्हां या सर्व कला व हे सर्व धंदे अर्थशास्त्रांतील संपत्तीच्या उत्पत्तीच्या कारणांमध्ये येतात किंवा काय ? नाहीं. या कला व हे धंदे विशिष्ट स्वरूपाच्या संपत्तीचीं कारणें आहेत. कापड कसें उत्पन्न करावें हें विणकला सांगेल. परंतु अशा विशिष्ट कलांची माहिती देणें हें अर्थशास्त्राचें काम

नाहीं, व असल्या प्रकारच्या विशिष्ट कारणांचा या पुस्तकांत आपल्याला विचार करावयाचा नाही, व असा विचार करणे शास्त्राला शक्यही नाही. अर्थशास्त्र संपत्तीच्या विशिष्ट स्वरूपाकडे लक्ष देतच नाही. कापड कसे होतें, धान्य कसे पिकतें, कांचेचें सामान कसे करतात किंवा पितळेचीं भांडीं कशीं तयार होतात, इत्यादि प्रश्नांचें उत्तर अर्थशास्त्र देऊं शकणार नाही. विशिष्ट संपत्ती कोणत्याही स्वरूपाची असो परंतु तिच्यांत कांहीं एक सामान्य गुण असतात. अशी सामान्य स्वरूपाची संपत्ती देशांतील कोणत्या परिस्थितींत समाजाच्या कोणत्या संस्थांनीं व समाजाच्या कोणत्या स्वरूपामध्ये व कोणत्या सामाजिक उपायांनीं उत्पन्न होऊं शकते हें आपल्याला येथें पाहावयाचें आहे. अर्थात् संपत्तीच्या सामाजिक व सामान्य कारणांचा या पुस्तकांत आपल्याला विचार करावयाचा आहे. हीं सामाजिक व सामान्य कारणें किती व कोणतीं असतात, त्यांचें यथार्थ स्वरूप काय, त्या कारणांच्या कोणत्या विशिष्ट गुणांवर व परिस्थितींवर संपत्तीची वाढ अवलंबून आहे; तसेंच संपत्ति वाढविणाऱ्या या कारणांची स्वतःची वाढ कोणत्या नियमांनुसार होते, इत्यादि पुष्कळ प्रश्नांचा येथें सविस्तर उद्‌हापोह करावयाचा आहे.

वर सांगितलेंच आहे कीं, संपत्तीची कारणमीमांसा वरीच विकट आहे. कारण ज्या मानानें एखादें कार्य हें संकीर्ण व बहुविध स्वरूपाचें असेल त्या मानानेंच त्यांचीं कारणें संकीर्ण व बहुविध असतात. जसजसें संपत्तीच्या संकीर्ण स्वरूपाचें यथार्थ ज्ञान लोकांस होऊं लागतें तसतशीं त्याचीं बहुविध कारणेंही लोकांच्या नजरेस येऊं लागतात. अभिमत पंथांत प्रतिपादन केलेल्या कारणसमुच्चयाचा शोध अशाच तऱ्हेनें लागला. उदीम पंथांचें लक्ष एका कारणाकडे गेलें व संपत्तीच्या कारणांचें सारसर्वस्व त्यांत आहे असें त्यांनीं प्रतिपादन केलें. पैसा हें संपत्तीचें स्वरूप व व्यापार हें संपत्तीच्या उत्पत्तीचें साधन हें त्यांच्या मतांचें सार. म्हणजे उदीमपंथानें पैसा अगर भांडवल याचें संपत्तीच्या वाढीचे कामीं फार महत्व आहे असें शोधून काढलें. परंतु हें मत एककल्ली असल्यामुळें जरी त्यांत सत्याचा अंश होता तरी त्या मताच्या अतिशयोक्तीनें तें मत खोटें असें वाटूं लागलें, व यामुळें उदीमपंथाच्या प्रतिस्पर्धी पंथानें शेतकी अगर जमीन हें संपत्तीच्या कार-

पांचें सारसर्वस्व असें आपलें मत प्रस्थापित केलें. शेतकी हेंच संपत्तीच्या वाढीचें एकमेवाद्वितीय कारण आहे. व्यापार, भांडवल व कारखाने हे उपयोगी असले तरी अनुत्पादक आहेत. परंतु संपत्तीच्या उत्पत्तीची ही उपपत्ति उदीमपंथाच्या उपपत्तीप्रमाणें एकदेशीयच होती. उदीमपंथ व निसर्गपंथ यांच्या उपपत्तौमध्ये सत्याचा अंश नळता असें नाहीं. परंतु प्रत्येक पंथानें आपली उपपत्तिच सर्वस्वी खरी व दुसऱ्याची उपपत्ति सर्वस्वी खोटी अशा तऱ्हेचा एकदेशीय कोटिक्रम लढविल्यामुळें त्या उपपत्ति खोऱ्या व अतएव त्याज्य आहेत असें लोकांस वाटूं लागलें. परंतु अभिमत पंथाचा जनक **अँडाम स्मिथ** यानें दोन्ही मतांतील सत्याचा अंश कबूल केला व शिवाय संपत्तीच्या उत्पत्तीचें एक उपेक्षित कारण शोधून काढलें. तें कारण मानवी श्रम व श्रमविभागाचें तत्त्व हें होय. तेव्हां-पासूनच अभिमत पंथांत व हल्लींच्या अर्थशास्त्रांतील बहुतेक पुस्तकांमध्ये जमीन, श्रम व भांडवल अशीं तीन संपत्तीचीं कारणें ह्मणून सांगण्याचा सांप्रदाय पडला. परंतु पुढें या तीन कारणांच्या स्वरूपावद्दल पुष्कळ वादविवाद वाढला व जेव्हां अभिमत पंथाच्या पुष्कळ मतांवर आक्षेप येऊं लागले, तेव्हां या कारणसमुच्चयाच्या पूर्णतेवद्दलही शंका उत्पन्न होऊं लागल्या; व आणखी कांहीं उपेक्षित कारणें दुसऱ्या ग्रंथकारांनीं पुढें आणलीं. हीं कारणें पूर्वींच्या ग्रंथकारांनीं प्रमुखत्वेकरून निर्दिष्ट केलीं नसलीं तरी तीं कारणें त्यांनीं गृहीत धरलीं होती. परंतु त्यांचा स्पष्ट उच्चार न झाल्यामुळें व अतएव तीं सर्वदा डोळ्यांपुढें न राहिल्यामुळें अभिमत अर्थशास्त्रकारांच्या विचारसरणींत कित्येक चुका झाल्या व या चुका दाखवितांना या कारणांचा प्रमुखत्वेकरून निर्देश कांहीं अर्वाचीन ग्रंथकारांनीं केला. याप्रमाणें अभिमत पंथाच्या आक्षेपकांनीं संपत्तीच्या कारणांत भर घातली. परंतु प्रास्ताविक पुस्तकांत सांगितल्याप्रमाणें कांहीं ग्रंथकारांनीं आपण शोधून काढलेलीं कारणें म्हणजे संपत्तीच्या उत्पत्तीच्या मीमांसेचें खरें रहस्य व अभिमतपंथाची कारणमीमांसा हीं खोटीं व कुचकामाचीं अशा प्रकारची टीका केली. परंतु ही टीकाही कांहीं अंशीं एककलीच आहे असें खालील विवेचनावरून दिसेल.

या सर्व वादविवादाकडे जरा वारकाईनें पाहिलें तर असें दिसून येईल की, हा वादविवाद खरोखरी शुष्क आहे. आजपर्यंत संपत्तीच्या

उत्पत्तीसंबंधी ज्या ज्या उपपत्ति पुढें आल्या आहेत त्या वास्तविक एकमेकींना विरोधी नाहींत तर त्या एकमेकींच्या पूरक आहेत. ह्मणजे प्रत्येक उपपत्तिमध्ये संपत्तीच्या एकेक कारणाचा निर्देश केलेला आहे.

तेव्हां या वादविवादांतील बराच घोंटाळा व गोंधळ संपत्तीच्या कारणांचें वर्गीकरण करण्यापासून नाहींसा होणार आहे असें आह्मांस वाटतें व ह्मणून आह्मी संपत्तीच्या कारणांचे दोन पोटभेद खालील विवेचनांत केले आहेत.

अर्वाचीन शास्त्रीयदृष्ट्या एखाद्या कार्याच्या उपपत्तीला ज्या ज्या गोष्टी अवश्य असतील ह्मणजे ज्यांचेवांचून कार्योत्पत्ति होणार नाहीं, त्या सर्वांचा एकाच 'कारण' या संज्ञेमध्ये अंतर्भाव होतो हें खरें आहे; तरी पण कांहीं कांहीं शाखांच्या सोयीकरितां कारणांचें वर्गीकरण करण्याची पद्धति आहे. उदाहरणार्थ, वैद्यकशास्त्रांत रोगाचीं प्रत्यक्ष कारणें व रोगाकडे कल असणारीं कारण असा भेद करतात. तसेंच पुष्कळ ठिकाणीं अप्रत्यक्ष कारणें व प्रत्यक्ष कारणें असा भेद करतात; परंतु हा भेद शास्त्राला धरून नाहीं. कारण अप्रत्यक्ष कारणें ह्मणजे कारणांचीं कारणें होत; तरी पण एखाद्या विषयाच्या सोयीकरितां असा भेद करण्यास हरकत नाहीं. या न्यायानें येथें अर्थशास्त्राच्या विवेचनाच्या सोयीकरितां कारणांचे अमूर्त व मूर्त असे दोन वर्ग केले आहेत. मूर्त कारणें हीं चटकन ध्यानांत येणारीं कारणें होत. कारण तीं जडस्वरूपी असल्यामुळें बरबर पहाणाराच्याही तेव्हांच लक्षांत येतात. अमूर्त कारणें हीं जडस्वरूपी नसल्यानें तितकीं चटदिशीं लक्षांत येत नाहींत. मूर्त कारणें हीं दृग्गोचर असतात; तर अमूर्त कारणें हीं दृग्गोचर नसतात. ज्याप्रमाणें वृक्षाचा बरचा भाग स्पष्ट दिसतो; परंतु मुळें जमिनीत खोल असल्यामुळें सहज दिसत नाहींत; त्याप्रमाणें अमूर्त व मूर्त कारणांचाही संबंध आहे. या भेदाचें स्पष्टीकरण एक दोन दाखल्यावरून सहज होईल. वृक्षाच्या वाढीचीं मूर्त कारणें ह्मणजे पाणी, खत व माती हीं होत. हीं सहज दृश्य असून तेव्हांच ध्यानांत येतात. या वाढीचीं अमूर्त कारणें म्हणजे हवा व उष्णता हीं होत. हीं पाहिल्याइतकीं लोंकर ध्यानांत येत नाहींत. ह्मणूनच या अमूर्त कारणांचा शोध मूर्त कारणांचे मागून लागला आहे. विस्तवाचें मूर्त कारण जळण होय; तर अमूर्त कारण हवा होय. पाणी वर काढण्याच्या पंपाच्या यंत्रामध्ये

पाणी वर येतें तें मनुष्याच्या शक्तीनें किंवा एंजिनाच्या शक्तीनें येतें. या ठिकाणीं मानर्षी शक्ति व एंजिनाची शक्ति हें त्याचें मूर्त कारण तर हवेचा दाब हें त्याचें अमूर्त कारण होय. आपण दगड हातांतून फेंकला ह्मणजे तो जमिनीवर आपटतो. याचें मूर्त कारण आपण त्यास दिलेला गति होय, पण त्याचें अमूर्त कारण गुरुत्वाकर्षण होय. एखाद्या कार्याला अमूर्त कारणें मूर्त कारणांइतकींच अवश्यक असतात. अमूर्त व मूर्त यांमध्ये अप्रत्यक्ष व प्रत्यक्ष कारणें असा परंपरेचा संबंध नसतो. दोन्हीं कारणें त्या कार्याचीं प्रत्यक्ष कारणेंच असतात. परंतु अमूर्त कारणें त्याच कार्याला अनन्य सामान्य असतात असें मात्र नाहीं. त्या कारणापासून आणखीही पुष्कळ कार्ये होत असतात. तेव्हां अमूर्त व मूर्त यांमध्ये सामान्य-विशेष असा संबंध असतो असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. तेव्हां प्रथमतः संपत्तीच्या उत्पत्तीचीं अमूर्त कारणें कोणतीं याचा विचार पुढील भागांत करूं.

भाग दुसरा.

संपत्तीचीं अमूर्त कारणें.

देशांतील संपत्तीची उत्पत्ति व वाढ करणारें पहिलें अमूर्त कारण मालमत्तेचा व जीविताचा सुरक्षितपणा होय. संपत्तीची व्याख्या करतांना संपत्ति ही कोणाच्या तरी मालकीची असली पाहिजे, अर्थात् तिच्यामध्ये अधीनता हा गुण असला पाहिजे हें मागें सांगितलेंच आहे. आतां या संपत्तीच्या गुणाचा व संपत्तीच्या पहिल्या अमूर्त कारणाचा निकट संबंध आहे. कारण देशामध्ये खासगी मालकीचा हक्क प्रस्थापित होऊन त्याला स्थैर्य आल्याखेरीज खासगी मालकी हा गुण संपत्तींत येऊं शकणार नाहीं. अर्थात् मालमत्तेचा व जीविताचा सुरक्षितपणा हा मालकीहक्क प्रस्थापनेचा पायाच आहे. हा सुरक्षितपणा देशांत स्थापित करून तो सतत टिकविणें हें सुधारलेल्या राज्यपद्धतीचें पहिलें व प्रमुख कर्तव्यकर्म समजलें जातें. ज्यामध्ये समाजव्यवस्था व सुयंत्रित राज्यव्यवस्था सुरू

झालेली नमते अशा अगदीं रानटी स्थितीमध्ये “ बळी तो कान पिळी ” हा न्याय असतो. अशा स्थितीत खासगी मालकीहक्क मानला जात नाही, व यामुळे अशा स्थितीत संपत्तीची वाढ होऊं शकत नाही; कारण आपल्या श्रमाचें फळ आपल्याला उपभोगण्यास मिळेल अशी खात्री नसते. आज आपण मोठे श्रम करून एखादी वस्तु तयार केली तर उद्यां एखादा शिरजोर माणूस येऊन ती वस्तु आपल्यापासून हिरावून नेईल अशी भीति सर्वास असते. यामुळे संपत्ति उत्पन्न करण्याचे श्रम घेण्यास कोणीही धजत नाही. वरील विवेचनावरून या अमूर्त कारणाचें स्वरूप ध्यानांत येईल. मालमत्तेचा व जीविताचा सुरक्षितपणा हा संपत्तीच्या वाढीचा मूळ पाया आहे, व ह्मणून प्रत्येक सुधारलेलें सरकार हा सुरक्षितपणा उत्पन्न करणें व तो नेहमीं राखणें हें आपलें आद्य कर्तव्यकर्म समजतें. देशांतील प्रचंड सैन्ये व आरमारें, देशांतील पोलिसखातें व न्यायखातें, देशांतील दळणवळणाचीं सुधारलेलीं साधनें वगैरे सर्व गोष्टींनीं हा सुरक्षितपणा स्थापन केला जातो व राखला जातो. कारण हा सुरक्षितपणा सार्वत्रिक होण्यास देशांत नेहमीं शांतता पाहिजे. तेथें लढाया होतां कामा नयेत, आपसांत मारामाऱ्या व दंगेधोपे होतां कामा नयेत, व्यक्तीच्या हक्काचें उत्तम तऱ्हेनें संरक्षण झालें पाहिजे, व्यक्तीव्यक्तीमध्ये न्याय उत्तम मिळाला पाहिजे व व्यक्तीव्यक्तीमधील करारांचें उत्तम तऱ्हेनें पालन झालें पाहिजे. सारांश, देशामध्ये कायद्याचें साम्राज्य पाहिजे. व्यक्तीचे हक्क स्पष्टपणें निर्दिष्ट होऊन त्याप्रमाणें राज्यव्यवस्था सारखी चालली पाहिजे. अशी जेव्हां सुधारलेली राज्यपद्धति देशांत प्रचलित असेल त्याच वेळीं मालमत्तेला व जीविताला उत्तम सुरक्षितपणा आला आहे, अशी मनुष्याच्या मनाची खात्री होते व मग मनुष्याला श्रम करण्यास स्फुरण येतें व त्यामुळे संपत्तीची झपाट्यानें वाढ होते. कारण या स्थितीतच आपण केलेल्या श्रमाचें चीज होऊन आपल्याला व आपल्या मुलावाळांना आपल्या श्रमाचा फळें उपभोगण्यास सांपडतील अशी खात्री समाजांतील व्यक्तीच्या मनांत उत्पन्न होते.

मालमत्तेचा व जीविताचा सुरक्षितपणा व संपत्तीची वाढ यांचा कार्यकारण संबध आहे हें जगांतील निरनिराळ्या देशांच्या इतिहासावरून सिद्ध करतां येतें व या योगें या अमूर्त कारणाच्या सत्यतेबद्दल

शंका राहात नाही. इतिहासावरून आपल्याला असें दिसून येतें कीं, ज्या ज्या राज्यामध्ये हा सुरक्षितपणा उत्तम प्रकारानें प्रस्थापित झाला आहे, तेथें तेथें संपत्तीची वाढ व देशाची भरभराट झालेली आहे. जेथें जेथें हा सुरक्षितपणा प्रथमपासूनच स्थापित झाला नाही तेथें तेथें संपत्तीची वाढ होऊं शकली नाही. सुरक्षितपणा व संपत्तीची वाढ यांचा कार्य-कारणभाव दाखविणारी हीं अन्वयव्यतिरेकाचीं निरनिराळ्या देशांचीं उदाहरणें देतां येतात; इतकेंच नाही, तर आपल्याला एका देशाच्या निरनिराळ्या स्थित्यंतराचें उदाहरण देतां येतें; म्हणजे जोंपर्यंत देशामध्ये मालमत्तेचा सुरक्षितपणा स्थापित होऊन तो टिकलेला असतो तोंपर्यंत देशाची सांपत्तिक भरभराट होत असते व ती टिकते. परंतु सुधारलेली राज्यपद्धति जाऊन हा सुरक्षितपणा नाहीसा झाल्याबरोबर सांपत्तिक भरभराटीलाही उतरती कळा लागून तो देश दारिद्र्याच्या खोल दरींत बुडतो. हा सिद्धांत प्रस्थापित करण्याकरितां आतां आपण थोडीशीं ऐतिहासिक उदाहरणें घेऊं व प्रथमतः जुन्याकाळांतील मोठ्या प्रमाणावरील दोन दाखले घेऊं. पहिला रोमन पादशाहीचा व दुसरा पर्शियन पादशाहीचा.

जुन्या जगांत रोमन पादशाहीच्या इतकें चिरस्थायीं असें दुसरें साम्राज्य झालें नाही. परंतु त्याच्या या चिरस्थायीपणाच्या मुळाशीं रोमन लोकांचा कायदा होता असें दिसून येतें. रोमन साम्राज्य हें कायद्याचें साम्राज्य होतें व या कायद्यानें व्यक्तीच्या हक्कांचें उत्तम रक्षण केल जात असे व यामुळें या साम्राज्यांत मालमत्तेला व जीविताला उत्तम तऱ्हेची सुरक्षितता असे. या व्यक्तीच्या हक्कांच्या पवित्रपणामुळें व मालमत्तेच्या सुरक्षितपणामुळेंच रोमन पादशाहीमध्ये लोक फार सुखी होते व त्या साम्राज्याची कित्येक शतकेंपर्यंत सांपत्तिक भरभराट होत होती. रोमन राज्यपद्धतीमध्ये मालमत्तेचा व जीविताचा सुरक्षितपणा किती होता व व्यक्तीच्या हक्कांचें रोमन कायदा किती उत्तम तऱ्हेनें रक्षण करित असे हें दाखविणारी एक आख्यायिका रोमन इतिहासकार सांगत असतात. ही आख्यायिका रोमन राज्याचा जेव्हां फारसा विस्तार झालेला नव्हता तेव्हांची आहे. अशा त्या राज्याच्या बाल्यावस्थेमध्ये सुद्धां राज्यांतील व्यक्तीमध्ये रोमन कायद्याच्या अंमलानें व्यक्तीच्या हक्काबद्दल व करारपालना-

बदल केवढा विश्वास उत्पन्न केला होता हें त्या आख्यायिकेवरून दिसून येतें व असा विश्वास जेव्हां सार्वत्रिक दिसून येतो तेव्हां मालमत्ता व जीवित यांचा सरक्षितपणा पूर्णपणें स्थापन झालेला आहे, असें ह्मणतां येईल व अशा सार्वत्रिक विश्वासानें सांपत्तिकदृष्ट्या श्रम करण्याची व उद्योग करण्याची हुरूप लोकांमध्ये उत्पन्न होते. ही आख्यायिका हानिबालच्या काळची आहे. हानिबालनें आपल्या मोठ्या सैन्यानिशीं इटालीच्या एका भागामध्ये तळ दिला होता. रोमन राज्यकर्ते त्याचा प्रतिकार करण्याच्या तयारीत होते; परंतु कोणत्या पक्षाचा जय होईल हें सांगणें कठिण होतें. अशा निश्चित व आणीबाणीच्या प्रसंगांत देशाचें सरकार असतांना दोन रोमन गृहस्थ ज्या जागेवर हानिबालच्या सैन्याचा तळ पडला होता त्या जागेसंबंधी विक्रीच्या उद्योगांत गुंतलेले होते व एक गृहस्थ आपल्या मालकीची ती जमीन कांहीं किंमतीला दुसऱ्याला विकण्याचा करार करीत होता. या आख्यायिकेवरून रोमन कायद्यानें लोकांच्या खासगी व्यवहागवर केवढा परिणाम केलेला होता हें फार चांगल्या तऱ्हेनें दिसून येतें. यामध्ये रोमन लोकांची आपल्या सरकारची सरशी होणार ही खात्री तर दिसून येते. पण याच्याहीपेक्षां जास्त महत्त्वाची गोष्ट ही कीं, या युद्धाचा परिणाम कांहींही झाला तरी आज जे आपण करार करीत आहोंत व आज जी आपण मालकीहक्काची अदला-बदल करीत आहोंत, त्यामध्ये रतिभरही राज्यक्रांतीनें सुद्धां बदल होणार नाही, कायदा आपले नवे संपादित हक्क पवित्र मानील अशी दृढ समजूत बहुजनसमाजामध्ये रोमन कायद्यानें उत्पन्न करून दिली होती, असें या आख्यायिकेवरून दिसून येतें.

या कायद्याच्या अंमलामुळेच व त्यानें उत्पन्न केलेल्या व्यक्तीच्या मालकाह व बदलच्या दृढविश्वासानेंच रोमन साम्राज्य इतकीं शतके टिकलें व जरी कालांतरानें रानटी द्यूटन लोकांच्या हल्ल्याखालीं रोमन पादशाहीचा हळू हळू ऱ्हास झाला व त्याचे जागीं नवीं राष्ट्रे निर्माण झालीं, तरी या नव्या राष्ट्रांमध्ये रोमन कायदा व त्याची न्यायपद्धति यांचा अंमल कायमच राहिला.

याच्या उलट उदाहरण ह्मणजे पर्शियन साम्राज्याचें आहे. हें साम्राज्यही स्थापन झालें त्या वेळीं रोमन साम्राज्याप्रमाणें विस्तृत होतें व ज्या

राजांनीं हे प्रथम स्थापन केलें. त्यांचे काळीं त्या साम्राज्यांत सुयंत्रित राज्य-व्यवस्था होती व म्हणूनच साम्राज्यांत सांपत्तिक भरभराटी झाली. या साम्राज्याखालीं असणारे प्रांतही फार सुपीक असून सृष्टिदेवीचे जणूं कांहीं आवडते होते. इतकी विपुल स्वाभाविक संपत्ति व सृष्टिशक्ती त्या प्रांतांत होती. परंतु अशा प्रकारच्या संपत्तीच्या वाढीस अनुकूल सर्व स्वाभाविक गोष्टी असतांना हे प्रांत हजारों वर्षे ओसाड पडले व बहुतेक निर्जन बनले. या सांपत्तिक ऱ्हासाचें कारण पुढील राजांची अनियंत्रित सत्ता व त्याच्या योगानें लोकांना लागलेल्या वाईट संवयी होत. परंतु या सर्व गोष्टींचें पर्य-वसान मालमत्तेची व जीविताची सुरक्षितता नाहीसें करण्यांत झालें. कारण या सर्व साम्राज्यांत सुयंत्रित राज्यव्यवस्था राहिली नाही. मरदार लोक व जमीनदार आपआपसांत तंटेवखेडे करित; त्यांना आपल्या शेजारच्या लोकांना लुटून आपली तुमडी भरण्याची संवय लागली. या संवयीमुळें स्वतः श्रम करण्याची बुद्धि कमी झाली व इतर लोकांमध्ये मालमत्तेची सुरक्षितता नाहीशी झाली. यामुळें संपत्तीचा सर्व झराच मुळीं आटून गेला व हे अत्यंत सुपीक प्रांत हालांत व दारिद्र्यांत राहणाऱ्या लोकांचे वस्तीचे प्रांत बनले. तेव्हां पर्शियन साम्राज्याच्या ताब्यांत असलेल्या प्रांताच्या सांपत्तिक अवनतीचें मूळ मालमत्तेच्या व जीविताच्या सुरक्षितपणाच्या अभावांत आहे व हा अभाव अंदाधंदीचा व मोंगलाई राज्यपद्धतीचा परिणाम होय. कारण या हजारों वर्षे बहुतेक ओसाड बनलेल्या प्रांतांत जेथें जेथें सुयंत्रित राज्यपद्धति सुरू होऊन मालमत्तेला व जीविताला सुरक्षितता आलेली आहे तेथें तेथें पुन्हा हे भाग सांपत्तिक भरभराटीच्या मार्गाला लागलेले दृष्टोत्पत्तीस येतात.

या सिद्धांताचें समर्थक असें अर्वाचीन काळांतील उदाहरण म्हणजे आयर्लंड देशाचें आहे. त्या देशांत बहुत काळपर्यंत सुव्यवस्थित राज्यपद्धति सुरू झाली नाही व तेथील लोकांमध्ये लुटारूपणाची प्रवृत्ति फार काळ राहिली व हा देश रोमन लोकांच्या ताब्यांत कधींच न गेल्यामुळें तेथें रोमन कायद्याची पद्धति युरोपच्या इतर प्रांतापेक्षां फार मागाहून सुरू झाली. खरोखरीं आयर्लंडांत इंग्रजांनीं रोमन कायदे नेले. आयरिश लोकांमध्ये आपआपसांत तंटे करण्याची प्रवृत्ति फार होती. तसेंच अंतःकलह व द्वेष हे फार होते. यामुळें मालमत्तेला व जीविताला विशेष-

षसा सुरक्षितपणा आला नाही व म्हणून त्या देशाची सांपत्तिक स्थिति सुधारली नाही. कारण संपत्तीच्या वाढीचा झराच मुळीं फार कालपर्यंत दृषित राहिला.

हिंदुस्थानचा संगतवार असा इतिहास उपलब्ध नसल्यामुळे इकडील उदाहरणें फारशीं देतां यावयाचीं नाहीत. तरी पण मालमत्तेचा व जीविताचा सुरक्षितपणा व सांपत्तिक भरभराट याचा कार्यकारणसंबंध सिद्ध करतां येण्यासारखी पुष्कळ उदाहरणें देतां येतील. अयोध्याप्रांताचें एक उदाहरण आहे. हा प्रांत फार सुपीक असून कांहीं कांहीं नवावांच्या कारकीर्दीत तो फार भरभराटीत होता. परंतु पुढील नवावांची कारकीर्द फार जुलुमी व अंदाधुंदीची झाल्यामुळे राज्यांत सुनियंत्रित राज्यपद्धति नाहीशी झाली व त्यामुळेच त्या प्रांताची भरभराट नाहीशी होऊन तो प्रांत कांहीं कालपर्यंत उजाड पडल्यासारखा झाला. अकबराच्या कारकीर्दीमध्ये राज्यव्यवस्था फार चोख असल्यामुळे व जिकडे तिकडे उत्तम शांतता नांदत असल्यामुळे त्या कारकीर्दीत लोक सुखी होते व एकंदर देशामध्ये सुवत्ता नांदत होती. परंतु अवरंगजेबाच्या कारकीर्दीपासून अंदाधुंदीस व अंतःकलहास सुरुवात झाली व अकबराच्या काळीं प्रस्थापित झालेली शांतता व त्यायोगानें उत्पन्न होणारा सुरक्षितपणा कमी झाला व त्याचा परिणाम देशांतील सांपत्तिक स्थितीवर झाल्याखेरीज राहिला नाही असें इतिहासावरून दिसून येतें.

संपत्तीच्या उत्पत्तीचें व वाढीचें दुसरें अमूर्त कारण म्हणजे मानवी वासना व त्यांची वाढ हें होय. मनुष्याच्या सखाचें खरें साधन वासनांची वाढ किंवा वासनांचा छेद हा एक नीतिशास्त्रांतील मोठा वादग्रस्त प्रश्न आहे; व सर्व देशांत दोन्ही प्रकारचीं मते मोठमोठ्या तत्त्ववेत्त्यांनीं प्रतिपादन केलेली आहेत. हिंदुस्थानांत आमच्या तत्त्वज्ञानाचा बहुधा कटाक्ष वासनाछेदाकडेच दिसून येतो. 'जहीहि धनागमवृष्णाम्' हें आमच्या तत्त्वज्ञान्यांच्या उपदेशाचें पालुपद आहे. परंतु या ठिकाणीं या वादाशीं आपल्याला कांहीं एक कर्तव्य नाही. आपल्याला फक्त येथें अर्थशास्त्रदृष्ट्या वासनांचा विचार करावयाचा आहे, व या दृष्टीनें त्यांची वाढ ही संपत्तीस व समाजाच्या आधिभौतिक सुधारणेस अत्यंत आवश्यक आहे यांत कांहींएक संदेह नाही. मनुष्याच्या अगदीं

रानटी स्थितीत मनुष्य व पशु यांच्या वासनांत फारसें अंतर नसतें. दोघांचीही राहण्याची तऱ्हा व उपजीविकेचे उद्योग यांमध्येही साम्य असतें. तरी पण मनुष्यामध्ये विचारशक्ति व कल्पना हे दोन गुण विशेष आहेत. मनुष्यस्वभावांतल हे दोन गुण संस्कृतामधाल दोन प्रसिद्ध सुभाषितांमध्ये मोठ्या मार्मिक रीतीनें सांगितले आहेत. मात्र विचारशक्तीऐवजीं पहिल्या सुभाषितांत धर्म हा मनुष्याचा विशेष म्हणून सांगितला आहे. परंतु खरा धर्म हा नेहेमींच विचारशक्तीपासून निष्पन्न होतो. मनुष्याला विचारशक्ति आहे म्हणून तो या अनंत विश्वाच्या गूढाचा विचार करूं लागतो व त्याचें जें उत्तर त्याला सयुक्तिक दिसतें त्यालाच तो आपला धर्म मानूं लागतो. म्हणून अर्वाचीन कल्पनेला अनुसरून या सुभाषितांत थोडा फरक करून ती खालीं देतो.

“ आहारनिद्राभयमैशुनं च । सामान्यमेतत् पशुभिर्नराणाम् ।

मतिर्हि तेषां अधिको विशेषः । मत्या विहीनाः पशुभिः समानाः ॥ ”

“ साहित्यसंगीतकलाविहीनः । साक्षात्पशुः पुच्छविषाणहीनः ।

तृणं न खादन्नपि जीवमानः । तद्भागधेयं परमं पशूनाम् ॥ ”

या दोन गुणांपासून मनुष्याच्या पशुतुल्य वासनांचें किती तरी निर-
निराळ्या प्रकारांत रूपांतर होतें; व शिवाय या दोन गुणांपासून आणखीही नव्या नव्या हजारां वासना उत्पन्न होतात. पशूपक्षी वारुड्यांत किंवा ढोलींत राहतात. मनुष्यें प्रथमतः पशूप्रमाणेंच ढोलींत राहत असलीं तरी त्यांना झोंपडी बांधण्याची वासना होते व अगदीं रानटी झोंपडी व सर्वांगसुंदर अर्वा-
चीन राजवाडा यांमध्ये जमीनअस्मानाचें अंतर आहे व हें अंतर मनुष्याच्या विचारशक्तीचा व सौंदर्यकल्पनेचा प्रभाव होय. इतर प्रा यांना थंडीवाऱ्या-
पासून संरक्षण करण्याकरतां केंस व लोकर हीं नैसर्गिक साधनें देवानें दिलीं आहेत. मनुष्याला आपलें संरक्षण करण्यास बाह्य साधनें लागतात व पशूंच्या कातड्यापासून व झाडांच्या सालींच्या वल्कलांपासून तों हल्लींच्या हजारां तऱ्हांच्या सुंदर कापडापर्यंत मानवी वासनांचें केवढें तरी रूपांतर झालें आहे. परंतु मानवी वासना निवळ विषयसुखावद्दलच असतात असें नाहीं. मनुष्याच्या बुद्धीमुळें त्याच्यामध्ये किती तरी बौद्धिक वासना उत्पन्न झालेल्या आहेत. त्यामुळें मनुष्यास ज्ञानाची लालसा उत्पन्न होते. त्याला पुस्तकाची व वाचनाची जरूरी लागते. सारांश, मनुष्याच्या वासनांची

वाढ अक्षरशः अमर्याद आहे. आतां वासनांची वाढ समाजाच्या आधि-
भौतिक सुधारणेचें मूळ होय, हें खालील विवेचनावरून ध्यानांत येईल.

वासनाछेदाचें उद्दिष्ट जर मनुष्यानें आपल्यापुढें ठेविलें व त्याप्रमाणें
जर बहुजनसमाजाचें खरोखरीच वर्तन होऊं लागलें तर संपत्तीच्या आधि-
भौतिक सुधारणेची दोलेजंग इमारत दांसळून पडलीच पाहिजे. समाजां-
तील सर्व व्यक्ती जर ग्रीक संन्याशी डायोजिनीसप्रमाणें एका द्रोणींत राहूं
लागल्या व त्यांच्या उपजीविकेला जर सृष्टीतील नैसर्गिक फळमुळेंच पुरेशीं
झालीं तर सर्व उद्योगधंदे व त्यांबरोबरच समाजांतील आधिभौतिक सुधा-
रणा रसातळास गेली पाहिजे. किंवा आमच्या इकडाले खऱ्या निवृत्त
साधूप्रमाणें सर्व लोक सर्वसंगपरित्याग करून रानांत राहून फळांमुळांवर
उपजीविका करूं लागले तर सर्व शहरें व त्यांतील सर्व धंदे नाहीसे
झाले पाहिजेत हें उघड आहे.

मानवी वासना किंवा अर्थशास्त्रांतील शब्द 'मागणी' व 'खप' यावर
संपत्तीची उत्पत्ति अवलंबून आहे, हें विधान कांहीं अंशीं विरोधाभासा-
त्मक आहे. संपत्तीची उत्पत्ति त्याच्या खपावर ह्मणजे त्याच्या उपभोगावर
अगर नाशावर अवलंबून आहे असा अर्थ होतो. परंतु याच्या सत्यतेबद्दल
सर्व मानवी सुधारणा साक्ष देईल. कारण सर्व मानवी सुधारणा ह्मणजे
मनुष्याच्या वासनांची वाढ व त्या तृप्त करण्याच्या विपुल साधनांची
वाढ होय. व जसजसें मानवी गरजा व वासना यांचें स्वरूप मनुष्याच्या
ज्ञानवृद्धीनें त्याच्या परिस्थितिभेदांमुळें बदलत जातें तसतशी समाजांत
उत्पन्न होणारी संपत्ति हिचें स्वरूपही बदलत जातें. उदाहरणार्थ, एका
काळीं मनुष्याचें स्वसंरक्षणाचें साधन व लढाईचें व सैन्यांतील शिपायाचें
हत्यार म्हणजे तिरकमठा होता व तिरकमठा, तीर व भाता करण्याचा
धंदा म्हणजे एक संपत्ति उत्पादन करणारा धंदा होता. परंतु तो आतां
कोठें गेला ? हजारों प्रकारचीं शस्त्रास्त्रें कोठें गेलीं ? पूर्वीच्या काळच्या
चिलखताचें काय झालें ? एखाद्या पदार्थसंग्रहालयांतील शस्त्रागाराकडे
दृष्टि फेंकली म्हणजे या बाबतींत केवढी क्रांति झाली आहे हें दिसून
येईल. ह्मणजे मनुष्यांनीं केलेल्या नव्यानव्या शोधांनीं मनुष्याच्या व
राष्ट्राच्या संरक्षणाची गरज जरी कायम असली तरी त्याचे स्वरूपांत विल-
क्षण बदल झाला व यामुळें जसजशी मागणी बदलली तसतसे जुने

धंदे नाहीसे होऊन त्याचे ठिकाणी नवे धंदे आले. हाच प्रकार सर्वत्र दिसून येतो. हिंदुस्थानच्या एका शतकाच्या पूर्वीच्या व हल्लींच्या काळा-कडे पाहिलें तरीही हेंच दिसून येईल. ज्या ज्या गरजांचें रूपान्तर झालें आहे त्यासंबंधीचे जुने धनोत्पादक धंदे जाऊन त्याचे ठिकाणी नव्या गरजा भागविणारे धंदे आले किंवा या गरजा परकी देशांतील मालानें भागवितां येऊं लागल्या.

सारांश, संपत्तीच्या मागणीवर संपत्तीची उत्पत्ति अवलंबून आहे हें वरील विवेचनावरून उघड दिसून येईल. निवळ गरजा वाढून उप-योग नाही हें खरें. तर त्या गरजा तृप्त करण्यास लागणारें सांपत्तिक सामर्थ्यही लोकांमध्ये आलें पाहिजे हें निर्विवाद आहे. परंतु वासना उत्पन्न झाली ह्मणजे मनुष्य ती तृप्त करण्याच्या उद्योगाला लागतो व श्रम करून ती वासना तृप्त करण्याची साधनें ह्मणजे संपत्ति मिळवूं लागतो. आफ्रिकेंतील पुष्कळ नीग्रो जाती या श्रम करण्यास मुळींच तयार नसतात. कारण त्यांच्यामध्ये वासनाच उत्पन्न झालेल्या नसतात. परंतु निरनिराळे पदार्थ दाखवून व त्याचा उपयोग शिकवून त्यांच्या वासनाशक्तीला एकदां चालन दिलें ह्मणजे अशा जाति श्रम करण्यास प्रवृत्त होतात असा पुष्कळ मिशनरी लोकांनीं आपला अनुभव लिहून ठेविला आहे. ज्या समाजांतील व्यक्तीमध्ये वासना व गरजा यांच्या अल्पतेमुळें समाधानी वृत्ती असते तेथें संपत्तीच्या वाढीस वावच नसतो. ही समाधानवृत्ति नाहीशी होऊन वासनांच्या व गरजांच्या वाढीनें असमाधान किंवा असंतोष उत्पन्न होणें ही सांपत्तिक प्रगतीची पहिली पायरीच होय. 'असंतोषःश्रियोमूलम्' या संस्कृत ह्मणीचें रहस्य यांतच आहे.

मागणीचा संपत्तीच्या उत्पत्तीवर व वाढीवर कसा फलदायक परिणाम होतो यांचें ताजें उदाहरण हिंदुस्थानांतील गेल्या चार पांच वर्षांचा औद्योगिक इतिहास होय. कांहीं राजकीय व औद्योगिक कारणामुळें जी देशी मालाला मागणी उत्पन्न झाली त्याच्या योगानें गेल्या चार पांच वर्षांमध्ये हिंदुस्थानांत किती तरी झपाट्यानें संपत्तीची वाढ झाली आहे हें सर्व श्रुतच आहे. या मागणीमुळें जे लोक आपआपले धंदे टाकून नवीन धंद्याला लागूं लागले होते ते लोक आपल्या पूर्वीच्या धंद्याला परत आले

व आपला धंदा फायदेशीर रीतीने करून लागले. तसेंच किती तरी नवे उत्पादक धंदे अस्तित्वांत येऊन लागले आहेत.

संपत्तीच्या उत्पत्तीची वर विवेचित अमूर्त कारणे यांकडे अभिमतपंथाने अगदी कानाडोळा केला; किंवा यांचे अस्तित्त्व व महत्त्व हे त्यांच्या ध्यानांत नव्हते व ह्मणून त्यांनी काढलेले पुष्कळ सिद्धांत खोटे व प्रत्यक्ष व्यवहाराला कुचकामाचे आहेत अशा प्रकारचे आक्षेप कांहीं आधुनिक ग्रंथकारांनी काढलेले आहेत. रिकार्डोच्या उदाहरणाने या शाखाला जें तार्किक स्वरूप आले त्याचा परिणाम अर्थशास्त्रांतील कांहीं सिद्धांतांवर झाला खरा; परंतु हा आरोप अभिमतपंथाच्या जनकावर लागू करता येत नाही. सर्व संपत्तीचा अंतिम हेतु उपभोग किंवा व्यय आहे हें अँडाम स्मिथने पुष्कळ ठिकाणी स्पष्टपणे सांगितले आहे, इतकेंच नव्हे तर संपत्तीची वाढ ही खपावर किंवा मागणीवर अवलंबून आहे हेंही अँडाम स्मिथला ठाऊक होते व ते त्याच्या एका विधानावरून सिद्ध करितां येते. अँडाम स्मिथने आपल्या पुस्तकाच्या प्रथमारंभीच श्रमविभागाच्या तत्त्वाचा उहापोह केला आहे व या तत्त्वाचा संपत्तीच्या वाढीस केवढा माठा उपयोग होतो हें सप्रमाण सिद्ध केले आहे. परंतु श्रमविभागाचे तत्त्व अमलांत येणे हें बाजाराच्या परिघावर अवलंबून आहे असे त्याने याच विवेचनांत सांगितले आहे. ह्मणजे कोणत्याही धंद्यांत श्रमविभागाचे तत्त्व अमलांत येणे न येणे हें खपावर किंवा मागणीवर अवलंबून आहे. आतां श्रमविभागावर संपत्तीची वाढ अवलंबून आहे. अर्थात् संपत्तीची वाढही खपावर किंवा मागणीवर अवलंबून आहे हें उघड झाले.

यावरून अभिमतपंथाच्या प्रवर्तकांस हीं अमूर्त कारणे अश्रुतपूर्व होती व म्हणून त्यांची सर्व इमारत डळमळीत पायावर उभारलेली आहे, या आरोपास फारशी जागा नाही. वस्तुस्थिति अशी आहे की, हीं अमूर्तकारणे या पंथाने सुव्यवस्थित व प्रगतीच्या मार्गांत असणाऱ्या समाजांत असतात असे गृहीत धरून आपले विवेचन केले आहे. हीं अमूर्तकारणे स्पष्टपण सतत डोळ्यांपुढे न ठेवल्याकरणाने केव्हां केव्हां त्यांच्या विवेचनांत व विचारसरणींत चुक्या झाल्या आहेत, ही गोष्ट खरी व अशा चुक्या दाखविणे निराळे व त्यांचे सर्वच ग्रंथ केराच्या टोपलांत

टाकण्याच्या योग्यतेचे आहेत असें ह्मणणें वेगळें. या दुसऱ्या ह्मणण्याला तज्ञ मनुष्य कांहींच मान देणार नाहीं. परंतु हीं अमूर्तकारणें ह्मणजे सर्व कारणसर्वस्व नव्हे. संपत्तीच्या वाढीस पुष्कळ मूर्तकारणें हीं लागतात व त्याशिवाय नुसत्या अमूर्त कारणाच्या अस्तित्वाचेंच संपत्ती उत्पन्न होणार नाहीं हेंही निर्विवाद आहे. तेव्हां पुढील भागांत या मूर्त कारणांचा विचार करूं.

भाग तिसरा.

मूर्त कारणें—जमीन.

संपत्तीच्या उत्पत्तीचीं पहिलीं मूर्त कारणें दोनच आहेत व त्यांतूनच आणखी दोन कारणें निष्पन्न होतात. पहिलीं दोन कारणें म्हणजे सृष्टी व तिच्या शक्ती वें मनुष्य व त्याच्या शक्ती. या दोहोंच्या मिलाफानेंच सर्व संपत्ति उत्पन्न होते. मनुष्याला कोणतीही नवी गोष्ट जगांत उत्पन्न करतां येत नाहीं; त्याची शक्ती फक्त सृष्टीतील वस्तूंची घडामोड करून किंवा तिच्यांत इतर फेरफार करून त्यांना नवें स्वरूप व आकार देऊं शकतें, व यालाच आपण संपत्तीची उत्पत्ती म्हणतो. समाजाच्या अगदीं बाल्यावस्थेंत संपत्तीच्या उत्पत्तीचीं हींच दोन कारणें अस्तित्वांत असतात. परंतु समाज सांपत्तिक बाबतींत बरच्या पायरीवर येऊं लागला कीं, दुसऱ्या दोन कारणांचा प्रादुर्भाव होतो व सुधारलेल्या काळांत एका दृष्टीनें याच कारणांना पहिल्या दाहापेक्षां जास्त महत्त्व येतें. हीं दोन कारणें म्हणजे सृष्टि शक्ती व मानवीशक्ती यांचा मिलाफ घडवून आणणारी प्रवर्तक कारणें होत. ज्याच्या योगानें हा मिलाफ घडून येतो तें भांडवल व जो हा मिलाफ घडवून आणतो तो योजक अगर कारखानदार. ज्या हत्याराच्या योगानें, ज्या यंत्राच्या योगानें, ज्या उपकरणांच्या योगानें मनुष्याला सृष्टीच्या शक्तीच्या आपल्या संपत्तीच्या उत्पादनाकडे उपयोग करून घेतां येतो तें सर्व भांडवल या संज्ञेंत मोडतें; व जो योग्य सृष्टीच्या शक्ती, योग्य मानवी शक्ति व

योग्य उपकरणें या सर्वांची जुळवाजुळव करून व त्यांची एके ठिकाणी योजना करून प्रत्यक्ष संपत्ति तयार करतो तो योजक किंवा कारखानदार होय. हीं चारों कारणें हल्लींच्या काळीं परस्परांपासून स्वतंत्र असतात. तेव्हां प्रत्येकाच स्वरूप काय व त्याच्या योगानें संपत्ति कशी उत्पन्न होते या गोष्टीचें आतां विवेचन करावयास पाहिजे.

सृष्टीच्या शक्तीचें समाजाच्या सर्व सांपत्तिक स्थितींत एक मुख्य अंग म्हणजे देशांतील जमीन होय. आधिभौतिक शास्त्राच्या प्रगतीनें देशांतील दुसऱ्या नैसर्गिक शक्तींना औद्योगिक महत्त्व आलें आहे खरें; तरी जमीन व शेतकी हे नैसर्गिक शक्तीचे सनातन भाग आहेत ही गोष्ट निर्विवाद आहे. म्हणून जमीन हें एक संपत्तीच्या उत्पत्तीचें कारण आहे असें सांगण्याचा अभिमतपंथाचा संप्रदाय आहे.

आतां जमीनीची संपत्ति उत्पादन करण्याची शक्ति ज्या तिच्या कित्येक गुणांवर अवलंबून आहे त्यांचा थोडक्यांत विचार करणें जरूर आहे.

प्रदेशाचें हवापाणी हें एक त्याचें मुख्य अंग आहे. कारण पृथ्वीच्या पाठीवर कांहीं भाग असे आहेत कीं, तेथें थंडीच्या तीव्रतेमुळे मनुष्यवस्तीच बहुधा शक्य नसते; व शक्य झालीच तर मनुष्याचें श्रमसर्वस्व निवळ जिवंत राहण्यांतच खर्च होतो व अशा प्रांतांत शेतकीचा उदयच होणें शक्य नसतें. तसेंच कांहीं प्रांत निवळ वालुकामय असून तेथें पाणी मुळींच नसतें. यामुळेही तेथें धनोत्पादक शेतकीचा प्रादुर्भाव होऊं शकत नाही. यामुळे आधिभौतिक सुधारणा बहुतेक समशतोष्ण कटिबंधाच्या प्रदेशांत व प्रांतांत झालेली आहे, असें दृष्टोत्पत्तीस येतें. कारण तेथें ती होण्यास हवापाणी इत्यादि प्रकारची अनुकूल परिस्थिती असते.

जमिनीचा धनोत्पादक दुसरा गुण म्हणजे तिची भूगर्भसंबंधी स्थिती होय. ज्या ठिकाणीं निरनिराळ्या धातूंच्या खाणी आहेत तेथें संपत्तीची वाढ झपाट्यानें होते. ज्या ज्या ठिकाणीं सोन्यारुप्याच्या खाणी सांपडल्या आहेत ते ते प्रदेश पूर्वी अगदीं ओसाड असतांना पांच पन्नास वर्षांत आधिभौतिक सुधारणेंत अग्रेसर झालेले आहेत. उदाहरणार्थ, आस्ट्रेलिया देशाची भरभराट पहा. इंग्लंडची सांपत्तिक प्रगती पुष्कळ अंशीं लोखंड व कोळशांच्या खाणीच्या शोधापासून झालेली आहे हें सर्वश्रुतच आहे.

जमिनीचा तिसरा गुण म्हणजे तिची सुपीकता अमेरिकेंतील जमिनीच्या विलक्षण सुपीकतेमुळे त्या देशाची इतक्या लवकर सांपत्तिक भरभराट झाली. इंग्लंडच्या भरभराटीलाही तेथल्या जमिनीच्या सुपीकतेची व विशेषतः तेथल्या थंड हवेची व सततच्या पावसाची फार मदत झालेली आहे.

देशांतील नद्या, समुद्रकिनारा, वंदरे, वायुप्रवाह व पर्वताच्या रांगा वगैरे पृष्ठभागाच्या स्थितीचाही देशाच्या सांपत्तिक स्थितीवर परिणाम होतो, हेंही पुष्कळ देशांच्या इतिहासांवरून दिसून येतें.

या सर्व वावतीत हिंदुस्थान देशाची स्थिती फार अनुकूल आहे. आधीं सर्व देश समशीतोष्ण कटिबंधांत असून त्याच्यामध्ये अत्यंत थंड हवेपासून तों अत्यंत उष्ण हवेपर्यंतचें बहुविधत्व आहे. तसेंच सर्व देशांतील बराच मोठा भाग सुपीक असून त्याची सुपीकता अनेकविध कारणांवर अवलंबून आहे. इजिप्त देशाची सुपीकता नाईल नदीच्या पुरावर व त्याच्या कालच्यावर अवलंबून आहे. तशा प्रकारची ही स्थिति-हिंदुस्थानांत मोठमोठ्या नद्या असल्यामुळे-काहीं प्रांतांत आहे. गंगा, यमुना, सिंधु, व रुष्णा, या नद्यांच्या सभोवतालचे प्रांत फार सुपीक आहेत; व त्यांची सुपीकता इजिप्तप्रमाणें नदीच्या पुरावर अवलंबून आहे. तसेंच काहीं भागांमध्ये ऋतुमानानें पाऊस मुबलक व निश्चितपणें पडल्यामुळे ते सुपीक झालेले आहेत. जें विशेषण सर्व वसुंधरेला लावतात तेंच विशेषण हिंदुस्थानासही अन्वर्थक आहे. कारण नैसर्गिक संपत्तीच्या दृष्टीनें हिंदुस्थान देश हा बहुरत्ना वसुंधरा याप्रमाणेंच आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही.

भूगर्भसंबंधीही हिंदुस्थानची स्थिती असमाधानकारक नाही. येथें मॅगनीस आहे, रॉकेल आहे, सोनें आहे, तांबें आहे, लोखंड व कोळसा आहे, मूयुष्टविषयक बहुविधताही येथें आहे. तेव्हां धनोत्पादनाला जे गुण जमिनींत पाहिजेत ते सर्व येथें आहेत व म्हणून पूर्वकाळीं हिंदुस्थान सांपत्तिक सुधारणेच्या वऱ्याच वरच्या पायरीला गेलेलें होतें व आतांही भांडवल व योजक या दोन कारणांची जोड झाल्यास हिंदुस्थान युरोपांतील इंग्लंड व जर्मनी व अमेरिका या देशांशीं बरोबरी करूं शकेल यांत तिळमात्र शंका नाही.

भाग चवथा.

श्रम.

अर्थशास्त्राच्या परिभाषेमध्ये हातीं घेतलेल्या व्यवसायातील आनंदाखेरीज दुसऱ्या कोणत्या तरी हेतूनें ह्मणजे मोबदल्याच्या हेतूनें केलेला मानसिक किंवा शारीरिक व्यवसाय ह्मणजे श्रम होय. या व्याख्येनें विरंगुळ्याकरितां, विश्रांतीकरितां किंवा करमणुकीकरितां जो मानसिक अगर शारीरिक व्यवसाय केला जातो तो श्रमाखालीं येत नाहीं; तसेंच ज्या व्यवसायाचा हेतु दुसऱ्या कोणत्याही कामाला उपयोगी पडण्याचा नाही तोही व्यवसाय श्रमाखालीं येणार नाही. उदाहरणार्थ, क्रिकेट, टेनिस, आठ्वापाट्या, तालिम इत्यादि शारीरिक खेळ किंवा पत्ते, गंजिफा, सोंगट्या व बुद्धिवळें इत्यादि बैठे खेळ हे श्रम या संज्ञेखालीं येणार नाहीत. तसेंच मनुष्य फक्त स्वतःच्या करमणुकीकरितां व विरंगुळा ह्मणून सुतारीवर, बागेवर, चित्रकलेवर किंवा ललितकलेवर जो परिश्रम करतो तोही श्रम या संज्ञेखालीं येणार नाही. या श्रमांमध्ये अगदीं साध्या हातकामापासून तों बुद्धिसर्वस्व लागणाऱ्या सर्व व्यवसायाचा अंतर्भाव होतो. जो जो माणूस मजुरी घेऊन श्रम करतो तो तो मजुरदार व त्याचा व्यवसाय ह्मणजे अर्थशास्त्रदृष्ट्या श्रम होय. आपल्या मेहेनतीबद्दल कांहींएक ठरीव मोबदला घेणारा तो मजूर; मग त्याची मेहनत मानसिक असो, किंवा शारीरिक असो. खरोखरी शारीरिक किंवा मानसिक व्यवसाय हे वर्गीकरणच बरोबर नाही, कारण साध्या हातकामांत सुद्धां थोडा तरी मानसिक श्रम असतो व अत्यंत विकट अशा मानसिक श्रमांतही थोडी तरी शारीरिक मेहनत असते.

अभिमतपंथी अर्थशास्त्रकारांनीं श्रमाचे उत्पादक व अनुत्पादक असे दोन विभाग केलेले आहेत. या वर्गीकरणाच्या संकुचितपणामुळे अभिमत पंथ हा कांहीं आधुनिक ग्रंथकारांच्या कडक टीकेस पात्र झाला आहे. या वर्गीकरणाच्या इतिहासावरून संपत्ति व तिचीं कारणें याबद्दलच्या कल्पनांत

कसकशी उत्क्रांति होत आली आहे हें दिसून येईल. हा भेद प्रथमतः निसर्गपंथी अर्थशास्त्रकारांनीं ठरविला व तो त्यांनीं आपल्या एककल्ली संपत्तीच्या कल्पनेवरून ठरविला. त्यांचे मते शेतकी किंवा जमीन हें काय तें एकटें संपत्तीची वाढ करणारें कारण. तेव्हां जमीनदार व शेतकरी हे दोन वर्गच कायते उत्पादक वर्ग. कारखानदार, व्यापारी, नोकर-चाकर हे सर्व अनुत्पादक. म्हणजे जमीनदार व शेतकरी यांच्या शिल्लक संपत्तीवर या सर्व वर्गांची उपजीविका अवलंबून आहे. हे वर्ग नवीन संपत्ति उत्पन्न करित नाहींत. येथें संपत्ति म्हणजे धान्य इतकाच संकुचित अर्थ गृहीत धरल्यासारखा दिसतो व या दृष्टीनें जमीनदार व शेतकरी, हे समाजांतील इतर सर्व वर्गांना अन्न पुरवितात हें खरें आहे, परंतु यावरून हे दुसरे वर्ग दुसऱ्या प्रकारची संपत्ति उत्पन्न करित नाहींत असें मात्र नाहीं. या अत्यंत संकुचित कल्पनेवर बसविलेला भेद टाकून देऊन **अँडाम स्मिथ**नें त्याला थोडें विस्तृत स्वरूप दिलें. **अँडाम स्मिथ**नें ज्या श्रमाचा परिणाम अगर फल एखाद्या टिकाऊ मालामध्ये होतो तो उत्पादक श्रम, अशी उत्पादक श्रमाची व्याख्या केली आहे. या व्याख्येनें जमीनदार, शेतकरी, कारखानदार, मजूर वगैरे सर्व वर्गांच्या लोकांचे श्रम उत्पादक ठरतात. परंतु शिक्षक, शिपाई, नावाडी, वकील, डॉक्टर व शेवटीं घरगुती नोकर या सर्वांचे श्रम अनुत्पादक ठरतात. **मिह्ल**नें उत्पादक हें पद आणखी जास्त व्यापक केलें. त्याचे मते शिक्षक, शिपाई व वकील यांचे श्रम अनुत्पादक म्हणतां येणार नाहींत. कारण शिक्षणां श्रमाची कर्तवगारी वाढते व कर्तवगार मजूर लोक जास्त संपत्ति उत्पन्न करतात. तसेंच शिपाई, वकील, न्यायाधीश हे मालमत्तेला सुरक्षितता आणून अप्रत्यक्ष रीतीनें धनाच्या उत्पत्तीस मदत करतात. म्हणून **मिह्ल**नें उत्पादक श्रमाची व्याख्या केली आहे ती ही कीं, प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष रीतीनें संपत्ति उत्पन्न करण्यास मदत करणारा व्यवसाय. म्हणजे उत्पादक श्रम होय. परंतु ही व्याख्या इतकी विस्तृत आहे कीं, या व्याख्ये-प्रमाणें सर्व व्यवसाय जे अर्थशास्त्राच्या श्रम या शब्दांत अंतर्भूत होतात ते सर्व उत्पादकच ठरतात. उत्पादक व अनुत्पादक हा भेद व्यर्थ होतो. कारण ज्या ज्या व्यवसायाबद्दल समाजांत मनुष्याला मोबदला मिळतो तो तो व्यवसाय उत्पादक श्रमांत येतो व अनुत्पादक श्रम हा शब्दप्रयोगच मुळीं असंबद्ध होतो.

वरील विवेचनावरून उत्पादक व अनुत्पादक ही शब्दांची जोडी किती निरनिराळ्या अर्थानें वापरली जाते हें दिसून येईल व शब्दांच्या अर्थामध्ये अशी व्यापकता व संदिग्धता उत्पन्न झाली ह्याणजे ते शब्द शास्त्रीय विवेचनाला निरुपयोगी होऊन जातात. तोच प्रकार या शब्दांचाही झाला आहे. मागील भागांत सांगितलेलीं संपत्तीच्या उत्पत्तीचीं अमूर्तकारणें व या पुढील भागांत सांगावयाचीं मूर्तकारणें यांपैकीं कोणत्याही कारणाला अस्तित्वांत आणून संपत्तीच्या उत्पादनाला मदत करणारे वर्ग ह्याणजे उत्पादक वर्ग होत व अशा वर्गाचे श्रम ते उत्पादक श्रम होत. अर्थात् उत्पादक व अनुत्पादक या भेदाचा उपयोग सामान्यतः आपल्या श्रमानें आपलें पोट भरणारे व भिक्षेनें किंवा अन्य तःहेनें दुसऱ्याच्या जीवावर उपजीविका करणारे ऐदी लोक असे समाजाचे दोन वर्ग दाखविण्याकडे होईल.

आतां या श्रमाची कर्तवगारी किंवा कार्यक्षमता कोणत्या गोष्टीवर अवलंबून आहे हें पाहावयाचें राहिलें.

पहिली गोष्ट आनुवंशिक गुण. या बाबतींत निरनिराळ्या देशांमधील मजुरदारांमध्ये किती तरी अंतर आहे. काम करण्याची शक्ति, राकटपणा, सामर्थ्य, हे गुण निरनिराळ्या लोकांमध्ये निरनिराळ्या प्रमाणांत दिसून येतात. या भेदाचीं कारणें शोधून काढणें हें अर्थशास्त्राचें काम नाहीं; परंतु हा भेद आहे व त्यामुळें निरनिराळ्या देशांच्या श्रमांत विलक्षण अंतर पडतें ही गोष्ट अर्थशास्त्रानें नमूद करावयाची आहे. राशियन मजुरापेक्षां फ्रेंच मजूर तितक्याच वेळांत डीडपट काम करतो तर इंग्रज मजूर फ्रेंच मजुरापेक्षांही जास्त काम करतो. या बाबतींत सर्व युरोपामध्ये इंग्रज मजुरांचा नंबर वर लागतो. व अमेरिकन मजुरांचा नंबर इंग्रज मजुरांच्याही वर लागतो असें ह्याणतात.

हिंदुस्थानांत तर हे आनुवंशिक गुण जातिभेदांमुळें निरनिराळ्या जातींत अगदीं निरनिराळ्या प्रमाणानें दिसून येतात. उत्तरहिंदुस्थानांत परदेशी, पठाण वगैरे लोक शरीरवांध्यानें, सामर्थ्यानें व मजबुतीनें सर्व हिंदुस्थानांत वरिष्ठ आहेत. यामुळें हे लोक शिपाई उत्तम बनतात, व म्हणूनच या लोकांचा भरणा हिंदुस्थानच्या सैन्यांत पुष्कळच केला जातो. निवळ मुंबई इलाख्याकडे दृष्टि दिली तरी किती तरी फरक दिसून येतो.

घाटावरील घाटवळ लोक हे शरीरसामर्थ्यानें सर्वांत वर आहेत. यामुळें सर्व मोठ्या मेहनतीचीं कामें याच लोकांचे हातांत आहेत. मुंबईतील हमालांचीं कामें, गोदींतील कामें, स्टेशनावरील मोठमोठे वोजे उचलण्याचीं कामें बहुधा या लोकांच्या हातीं आहेत. तोच कोंकणांतोल मजूर जरी घाटीलोकांइतका शक्तिमान् व मजबूत नसतो तरी पण चलाखपणांत कंटकपणांत व हुशारींत त्याचा वर नंबर लागतो. यामुळें मुंबईत घर-गुती कामांत, आफिसाच्या कामांत व गिरणींतील कामांत याच लोकांचा जास्त भरणा आहे. तरी पण सुधारलेल्या देशांच्या मानानें हिंदुस्थानांतील सर्व ठिकाणचा व सर्व वंशांचा मजूरवर्ग कमी प्रतीचा आहे हें कबूल करणें भाग आहे.

दुसरी गोष्ट मजुरांना मिळणारें खाणेंपिणें व अन्न यांवर त्यांची कार्यक्षमता अवलंबून असते. ज्या ज्या ठिकाणीं मजुरांना खाणेंपिणें भरपूर मिळून त्यांचें अन्न पौष्टिक असतें तेथें तेथें मजुरांची कार्यक्षमता जास्त असते. या बाबतींतही अमेरिकेंतील मजुरांचा नंबर सर्वांत वर लागतो. युरोपमध्ये आयर्लंडच्या मजुरांचें अन्न निःसत्व वटाट्यांचें असतें. यामुळें त्यांची कार्यक्षमता फार कमी असते. मनुष्यप्राणी याची स्थिति कांहीं अंशीं एंजिनासारखी असते. ज्या मानानें एंजिनांत कोळसा व पाणी घालावें त्या मानानें एंजिनापासून कमजास्त उष्णता व शक्ति उत्पन्न होऊं शकते; त्याचप्रमाणें मनुष्याला जास्त व पौष्टिक खायला घातलें तर त्याचे हातून काम जास्त होतें. परंतु हा क्रम कांहा काळपर्यंत चालतो. एंजिनच्या आटोकाट शक्तीबाहेर जर कोळसा घातला तर एंजिन एकदम फुटून जाईल, तसेंच मनुष्याच्या अटोकाट पाचकशक्तीपेक्षां जर अन्न जास्त घातलें तर मनुष्याच्या जीवालाच अपाय होईल. परंतु या मर्यादेच्या आर्ध्द जितकें जास्त अन्न तितकें जास्त काम हा नियम खरा आहे.

हिंदुस्थानामध्ये एकंदर दारिद्र्य फार असल्यामुळें पुष्कळ लोकांना पोटभर व पुरेसं अन्न मिळतें किंवा नाहीं, याबद्दल शंका आहे. तेव्हां तें अन्न कमी पौष्टिक आहे किंवा जास्त पौष्टिक आहे यांची तुलना फारशी शक्य नाहीं. यामुळें येथल्या एकंदर मजूरवर्गाची कार्यक्षमता कमी आहे; तरी अन्नाच्या पौष्टिकपणावर सामर्थ्य अवलंबून आहे हें येथेंही

चांगल्या तऱ्हेनें दिऱ्मून येते. उत्तरहिंदुस्थानांत गहूँ हें सामान्य लोकांचे मुद्दां अन्न आहे. यामुळे तेथील लोक जात्या धिप्पाड, मजबूत व सामर्थ्यवान् आहेत. त्यापेक्षां ज्वारी किंवा बाजरी खाणारे लोक कमी सामर्थ्यवान् आहेत व भात खाणारे तर अगदींच कमी मजबूत आहेत. मद्रास, बंगाल व मुंबई इलाख्याचा किनारा हे सर्व भात किंवा त्यापेक्षांही कमी पौष्टिक अन्न खाणारे प्रांत आहेत यामुळे तेथला मजूरवर्ग शक्तींत पुष्कळ कमी आहे.

मजुरांच्या कार्यक्षमतेबद्दलची तिसरी गोष्ट म्हणजे आरोग्यकारक राहणी. जे जे लोक रोगकारक परिस्थितींत गलिच्छ तऱ्हेनें कोंदट हवेत व लहान घरकुलांत पुष्कळजण अशा तऱ्हेनें राहतात त्या त्या लोकांमध्ये कार्यक्षमता कमी होते, हें शारीरशास्त्रानें व आरोग्यशास्त्रानें सिद्ध करून दाखविलें आहे. या बाबतींतही निरनिराळ्या देशांत निरनिराळी स्थिति आहे. हा एकंदर राहणीचा प्रश्न आहे व यामुळे येथें धार्मिक कल्पना, सामाजिक चालीरीती, समाजांतल लोकांच्या वेडगळ समजुती व त्यांचें एकंदर ज्ञान व त्यांची सांपत्तिकस्थिति, या सर्वांवर ही गोष्ट अवलंबून आहे. परंतु या बाबतींत स्वाभाविकपणेच नवीन वसाहतीची स्थिति बरी असते. जेथें दाट वृत्ती आहे व जेथें शहरांत राहण्याची प्रवृत्ति आहे तेथें आरोग्यहारक गोष्टी फार असतात व सुधारलेल्या राष्ट्रांमध्ये यासंबंधी बहुजनसमाजाची स्थिति सुधारण्याकरितां हजारां रुपये सार्वजनिक पैशांतून खर्च केले जातात. हिंदुस्थानांत या विषयाचें महत्त्व आतां कोठें थोडें थोडें लोकांच्या दृष्टोत्पत्तीस येऊ लागलें आहे.

चवथी गोष्ट बुद्धिमत्ता व ज्ञानवत्ता. जितका जितका मजूरवर्ग हुषार तितकी तितकी त्याची कार्यक्षमता जास्त. कारण बुद्धिमान् कामकऱ्यास कोणतीही कामें शिकण्यास वेळ लागत नाही; यंत्रांचा उपयोग त्याला लवकर करतां येतो; कच्च्या मालाची नान्यधूस त्याचे हातून कमी होते; व त्याच्या कामावर देखरेख कमी लागते. शिक्षणानें मजुरांची कार्यक्षमता वाढते हें सिद्ध झाल्यापासून सर्व सुधारलेल्या सरकारांनीं प्राथमिक शिक्षण मोफत व सक्तीचें केलें आहे कारण शिक्षण हें एक सांपत्तिक प्रगतीचें प्रमुख साधन आहे, असें अनुभवानें ठरलें आहे. ज्या ज्या देशांना आपली सांपत्तिक प्रगति व्हावी असें वास्त

आहे त्यांना त्यांना आपल्या देशांत शिक्षणाचा व कलाकौशल्याचा सार्व-
त्रिक प्रसार केल्यावांचून गत्यंतर नाही. या बाबतीत इंग्लंडमध्ये फार
मागाहून जागृति झालेली दिसते. शिक्षणाचा संपत्तीच्या बाबीशी अस-
लेला कार्यकारणभाव जर्मनी व अमेरिका यांनी जाणून त्यांनी आपआ-
पल्या देशांत सामान्य शिक्षण व धंदेशिक्षण यांचा विलक्षण प्रसार केला.
म्हणून ही दोन्ही राष्ट्रे अल्पकालांत सांपत्तिक वैभवाच्या व औद्योगिक
प्रगतीच्या शिखरास पोहोचलेल्या इंग्लंडाला मागे टाकून लागली आहेत.
पौरात्य जपाननें या बाबतीत जर्मनी व अमेरिका यांचाच किंचित गिरविला
आहे व यामुळे तें एकदोन पिढ्यांत शिक्षणाचा इतका प्रसार झाला
आहे की, या बाबतीत जुन्या सुधारलेल्या राष्ट्रांना मान खाली घालण्याची
पाळी आलेली आहे. हिंदुस्थानांत याही बाबतीत सुधारलेला ब्रिटिश अम्मल
सुरू असून आजपर्यंत विशेष जोराचे प्रयत्न होऊं नयेत, ही दुःखाची गोष्ट
आहे. तरी पण अलीकडे सरकारचें लक्ष या विषयाकडे लागत चाललें
आहे, ही अभिनंदनीय गोष्ट आहे व जसजसें या प्रश्नावर जोराचें लोक-
मत तयार होईल, तसतसें सरकारासही जास्त जोरानें पाऊल गा वडवून
पडेल यांत शंका नाही. हिंदुस्थान सरकार हल्लीं थोडें सामान्य अज्ञान व
आणण्याचा प्रयत्न करित आहे. नहेंमीं येणार. तरी सांपत्तिक स्थिति
अक्षरशः रूपणा या प्रगती म्हणजे प्राथमिक शिक्षण आहे हें जाणून तें शिक्षण
सुधारणें व हळूहळू सक्तीचें केल्याखेरीज हिंदुस्थानांतील श्रमाची कार्यक्षमता
वाढणार नाही, व कार्यक्षमता वाढल्याखेरीज सांपत्तिक वाढ होण्यास मोठा
प्रतिरोध होईल.

या बाबतींतील शेवटली गोष्ट म्हणजे मजुरांच्या नैतिक व सामाजिक
संवयी व आकांक्षा. देशांतील मजूरलोक आनंदानें व खुषीनें काम कर-
णारे असले व तसेंच त्यांच्यामध्ये सचोटी, कर्तव्यदक्षता इत्यादि गुण असले
म्हणजे या सर्व गुणसमुच्चयानें त्यांची कार्यक्षमता वाढते. गुलामाच्या या
नैतिक गुणांच्या अभावामुळे गुलामांचा श्रम अगदीं कुचकामाचा ठरतो.
कारण गुलामाला खुषीनें काम करण्याची संवय नसते व तो चाबकाच्या
भितीनें काम करतो. परंतु अशा नाखुषीनें केलेलें काम अर्थात् फारच
कमी असतें. सचोटी व कर्तव्यदक्षता हे गुण नसले म्हणजे देखरेखीचा

खर्च फार मोठा होतो; व त्यामुळें एकंदरीत कामाच्या दृष्टीनें खर्च फार वाढतो. हिंदुस्थानच्या मजुरदार लोकांमध्ये या गुणाचा अभावच आहे. येथल्या मजुरांमध्ये कुचरपणाचा व आळशीपणाचा अवगूण फार आहे, यामुळेंच हिंदुस्थानांतिल मजुरी इतकी स्वस्त आहे. कारण मजूरलोक जितके तास काम करतात त्या मानानें त्यांचे हातून काम मुळींच उरकत नाही. काम अळटळ करण्याची व काम करतांना इकडे तिकडे रमण्याची त्यांना मोठी खोड आहे. यामुळें देखरेखीचा खर्च हिंदुस्थानांतिल कामावर फार वाढतो व ह्मणून एकंदरीत खर्च जास्त येतो. हिंदुस्थानाइतकी स्वस्त मजुरी जगामध्ये दुसऱ्या कोठेंही नसतांना हिंदुस्थानाइतकी रेलवेला दरमैलां खर्च कोठेंच येत नाही, यावरून ही गोष्ट सिद्ध होते.

भाग पांचवा.

भांडवल.

अर्थशास्त्रामध्ये भांडवलाच्या व्याख्येच्या स्वरूपाबद्दल फार वाद माजून राहिलेला आहे. सामान्य व्यवहारांत व व्यापारांत भांडवल नेहेमी वापरण्यांत येतो. भांडवल म्हणजे कोणत्याही धंद्याच्या सुरुवातीस लागणारा पैसा असा सामान्यतः अर्थ केला जातो; तसेंच ज्याच्या योगानें मनुष्याला वार्षिक उत्पन्न येतें तें त्या मनुष्याचें भांडवल असें गणलें जातें. हा सामान्य अर्थ अगदीं चूक आहे असें नाही. परंतु ज्याप्रमाणें संपत्ति म्हणजेच पैसा अशी सामान्य समजूत असते व ती कांहीं अंशी खरी असते. परंतु पैशाखेरीज संपत्तीचीं दुसरींही पुष्कळ रूपें असतात; त्याप्रमाणेंच प्रस्तुतची गोष्ट आहे. औद्योगिक समाजांत पैशाच्या रूपानें भांडवल मापतात व पुष्कळ अंशीं पैसा हा एक भांडवलाचा अत्यंत महत्त्वाचा भाग आहे खरा; तरी भांडवल पैशाखेरीज दुसऱ्याही स्वरूपाचें असतें व हीं सर्व स्वरूपां कोणतीं व त्या सर्वांमध्ये एखादा सामान्य गुण आहे किंवा नाही हें अर्थशास्त्रदृष्ट्या ठरवावयाचें आहे.

भांडवलाचा मूळचा अर्थ मुद्दल असा आहे. म्हणजे सावकार जी रकम कर्जाऊ देतो ती त्याची मुद्दल रकम अगर भांडवल होय, व या मुद्दलापासून त्याला व्याजाच्या रूपाने वार्षिक उत्पन्न येते; तेव्हा भांडवल म्हणजे वार्षिक उत्पन्न देणारी संपत्ति होय. अँडाम स्मिथने भांडवलाचा हाच अर्थ धरला आहे; व हा अर्थ व्यवहारास धरून आहे. कारण पहिली भांडवलाची कल्पना हीच दिसते. या दृष्टीने सर्व संपत्तीचे दोन भाग होतात; ते भांडवल व उत्पन्न हे होत, व या दोहों मिळून सर्व संपत्ति होते. ज्या संपत्तीपासून वार्षिक उत्पन्न येते तें भांडवल व जी संपत्ति मनुष्य ताबडतोबच्या उपभोगास लावतो तें त्याचें उत्पन्न होय.

परंतु संपत्तीच्या कारणत्रयीपैकी जें भांडवल त्याचा अर्थ वरच्यापेक्षा थोडा संकुचित आहे. अर्थशास्त्रकारांच्या परिभाषेप्रमाणें जी जी पूर्वी उत्पन्न झालेली संपत्ति नवीन संपत्ति उत्पन्न करण्यास कारणीभूत होते ती ती सर्व संपत्ति भांडवल या नांवाखाली मोडते. कारखान्याची इमारत, यंत्रसामुग्री, कच्चा माल व मजुरांस द्याव्या लागणाऱ्या मजुरीचे पैसे या सर्वांचा धनोत्पादक भांडवलांत समावेश होतो. अर्वाचीन काळीं पैसे असले म्हणजे या सर्व गोष्टी सहज विकत घेतां येतात; म्हणून साधारण व्यवहारांत भांडवल म्हणजे पैसा असें समजलें जातें. अर्वाचीन काळीं कोणचाही धंदा किंवा कारखाना उभारावयाचा म्हणजे प्रथमतः पैशाच्या रूपाने भांडवल जमवावें लागतें. कारण असें भांडवल सज्ज असल्या-खेरीज हल्लींच्या काळीं कांहीं चालावयाचें नाहीं. या दृष्टीनेच 'सर्वा-रम्भास्तण्डुलाः प्रस्थमूलाः' ही म्हण प्रचारांत पडली आहे. परंतु भांड-वलाचा शास्त्रांतील अर्थ म्हणजे धनोत्पादक संपत्तिसमुदाय हाच करणें इष्ट आहे.

भांडवलाचे हे दोन प्रकार झाले. थोड्या वारकाईनें विचार केला म्हणजे आणखीही एक प्रकार दृष्टोत्पत्तीस येतो. संपत्तीचे कांहीं प्रकार अगदीं क्षणभंगुर असतात; म्हणजे त्यांचा एकदां उपभोग घेतला असता ते नाश पावतात. जसें खाण्यापिण्याचे सर्व पदार्थ. परंतु कांहीं उप-भोगाचे पदार्थ चिरकाल टिकणारे असतात, यांना चिरस्थायी उपभोगाचे पदार्थ असें म्हणतां येईल. या पदार्थांपासून पुष्कळ काळपर्यंत सतत उपभोग घेतां येतो. जसें घरदार, गाडीबोडा, टिकाऊ सामानसुमान, डाग-

डागिने वगैरे. हें एक प्रकारचें भांडवल आहे. कारण यापासूनही वार्षिक उपभोग मिळतो. एखाद्या माणसानें ४००० रुपये व्यांकेंत ठेविले व त्याच्या व्याजांत तो भाड्याच्या घरांत राहिला काय, किंवा ४००० रुपयांचें स्वतःचें घर बांधलें काय, वास्तविक अर्थ एकच आहे. पहिल्या प्रकारांत त्याचें ४००० भांडवल असून त्याला व्याजाच्या रूपांनें उत्पन्न मिळतें. परंतु दुसऱ्या प्रकारांत तें भांडवल रुपयांच्या रूपांत न राहतां घराच्या रूपांत आहे. परंतु त्याला घराचा उपभोग या रूपांनें वार्षिक उत्पन्न येतच आहे. तेव्हां असे टिकाऊ संपत्तीचे प्रकार म्हणजे एक भांडवलच आहे.

वरील विवेचनावरून भांडवलाचे तीन प्रकार सिद्ध होतात. पहिलें उपभोगाचें भांडवल; दुसरें उत्पन्नाचें भांडवल; तिसरें धनोत्पादक भांडवल. धनोत्पादक भांडवल हें वार्षिक उत्पन्न देतें ह्मणून सर्व धनोत्पादक भांडवल उत्पन्नाच्या भांडवलांत अन्तर्भूत होतें. परंतु सर्व उत्पन्नाचें भांडवल मात्र धनोत्पादक भांडवल असतें असें नाहीं. उदाहरणार्थ, अने वला कर्जाऊ रुपये दिले व त्याच्यावद्दल त्याची लागवडीची जमीन गहाण लावून घेतली; तर आतां अला वार्षिक उत्पन्न येऊं लागलें खरें. परंतु वचें उत्पन्न आतां कमी झालें. कारण त्याच्या इस्टेटांतून या कर्जाचें व्याज जाऊं लागलें. येथें धनोत्पादक भांडवल होतें तितकेंच राहिलें. मात्र पूर्वी त्या भांडवलाचा व हा एकटाच मालक होता; तेथें आतां अ आणि व यांमध्ये मालकी विभागून गेली इतकाच फरक झाला.

वरील विवेचनावरून भांडवलाचे तीन प्रकार होतात. पहिल्यामध्ये वार्षिक उत्पन्न देण्याच्या गुणाला प्राधान्य असतें. दुसऱ्यांत नवीन धनोत्पादकता याला प्राधान्य असतें; तर तिसऱ्यांत उपभोगसातत्याला प्राधान्य असतें. आतां या तिन्ही प्रकारच्या भांडवलांच्या कल्पनेमध्ये कोणची मूळ कल्पना सामान्य आहे याचा विचार करतांना सर्वास समान अशी एक मूळ कल्पना सांपडते व या मूळ कल्पनेप्रमाणें सर्व प्रकारच्या भांडवलाची खालील व्याख्या ठरते. “अप्रत्यक्ष रीतीनें किंवा प्रत्यक्ष रीतीनें भावी गरजा भागविण्याकरितां निराळी काढून ठेविलेली संपत्ति ह्मणजे भांडवल होय.” मग या गरजा मनुष्य आपली संपत्ति दुसऱ्यास कर्जाऊ किंवा भाड्यानें देऊन येणाऱ्या उत्पन्नांनें भागवो, अगर भावी धनोत्पादनांतून भागवो; अगर सतत आनंद देणाऱ्या स्थिर संपत्तीच्या मालकीनें भागवो.

भांडवलाच्या या तीन प्रकारांपैकी धनोत्पत्तीशीं प्रत्यक्ष कार्यकारण-संबंध धनोत्पादक भांडवलाचाच आहे व अर्थशास्त्रकार ज्या वेळीं भांडवल या शब्दाचा उपयोग करतात त्या वेळीं हा धनोत्पादक प्रकारच त्यांच्या डोक्यांपुढें असतो. याच प्रकाराचे दोन पोटभेद अर्थशास्त्रकार करतात.

धनोत्पादक भांडवल दोन तऱ्हेचें असतें. एक स्थिर व एक चल. ज्या भांडवलापासून एकसारखी पुष्कळ काळपर्यंत संपत्तीची परंपरा उत्पन्न होते तें स्थिर भांडवल होय. कारखान्याची इमारत, यंत्रें, हत्यारें व इतर स्थायिक उपकरणें हीं या सदरांत येतात. हीं पुष्कळ काळपर्यंत टिकणारीं असतात व यांचेपासून एकसारखें धनोत्पादन होऊं शकतें. मात्र या स्थायिक भांडवलाची होणारी मोडतोड, नासधूस यांची; नेहमीं दुरुस्ती करीत राहिलें पाहिजे हें उघड आहे. ज्यापासून एकदांच धनोत्पादन होतें तें चलभांडवल होय. कारखान्यांतला कच्चा माल, मजुरांची मजुरी व उत्पन्न केलेला पक्का माल हीं सर्व 'चलभांडवल' या सदरांत येतात. एकदां एक कातड्याचा बूट, जोडा अगर पिशवी झाली ह्मणजे तें भांडवल नाहीसें झालें. तसेंच मजुरांना एकदां मजुरी दिली ह्मणजे तें भांडवल संपलें व एकदां कारखानदारानें आपला पक्का माल विकला ह्मणजे त्याचें तें भांडवल संपलें.

भांडवलासंबंधीं आणखीही पुष्कळ वादग्रस्त प्रश्न आहेत. भांडवल हें नेहमीं श्रमाचेंच फळ असलें पाहिजे किंवा काय व भांडवल या सदरांत जमीन व सृष्टीच्या इतर फुकट देणग्या यांचा समावेश करावयाचा किंवा नाही, हे प्रश्न खरोखरीं वादग्रस्त नाहींत. सामान्य व्यवहारामध्ये या सर्वांचा समावेश भांडवलांत करतात खरा; परंतु सृष्टीच्या फुकट देणग्या व विशेषतः जमीन यांचें धनोत्पादनाचें कार्य इतर भांडवलांपेक्षां इतक्या निराळ्या प्रकारचें असतें कीं, या दोहाचा एकाच नांवामध्ये समावेश करण्यापासून कांहींएक फायदा न होतां उलट गोंधळ मात्र होण्याचा संभव आहे. शिवाय धनोत्पादनाचीं चार निरनिराळीं कारणें सांगितल्यावर भांडवल व जमीन हीं निरनिराळीं समजणेंच इष्ट आहे.

येथपर्यंत भांडवलाच्या व्याख्येचा व तत्संबंधीं एकदोन आक्षेपांचा विचार झाला. परंतु भांडवलाच यथाथ स्वरूप, त्याची उत्पत्ति व विशेषतः औद्योगिक प्रगतीमध्ये त्याचा कार्यभाग या गोष्टींचा जास्त स्पष्टपणें उल-

गडा होण्याकरितां मिल्ल्या भांडवलासंबंधींच्या प्रसिद्ध प्रमेयांचा ऊहापेहा येथें करणें जरूर आहे. या प्रमेयांच्या सत्यत्वावद्दल अर्थशास्त्रकारांत फारच वादविवाद माजलेला आहे व आपलीं प्रमेयें वादग्रस्त आहेत हें जाणूनच मिल्लेनें आपल्या प्रमेयांचें समर्थन पुष्कळ अंगांनीं निरनिराळ्या विचारसरणीनें, पुष्कळ दाखल्यांनीं व उदाहरणांनीं वाचकांस सुलभ करण्याचा प्रयत्न केला आहे. परंतु या सर्व स्पष्टीकरणामध्यें सत्य आणि असत्य यांचें अशा अजव तऱ्हेनें मिश्रण झालेलें आहे व मिल्लेची शब्दयोजनाही कित्येक ठिकाणीं इतक्या घोंटाळ्याची व संदिग्ध आहे कीं, मिल्ल्या प्रमेयांतील सत्य व असत्य निवडून काढणें फार विकट काम आहे. प्रथमतः उत्पत्तीचा प्रश्न सोडविण्याच्या मिषानें या प्रमेयांत मिल्लेनें वांटणीचे प्रश्न हातीं घेतलेले आहेत. शिवाय या सर्व विवेचनांत 'भांडवल व श्रम यांचें पूर्ण परिवर्तन' व 'मजुरीकंड' या नांवांचीं दोन तत्त्वे गृहीत धरलीं आहेत व या दोन तत्त्वांच्या सत्यत्वावद्दल पुष्कळ अर्थशास्त्रकारांचा प्रतिकूल अभिप्राय पडलेला आहे. तरी पण या सर्व वादांत आतांच न पडतां मिल्लेच्या प्रमेयांचा सरळ अर्थ काय आहे व त्याची सत्यता कोठपर्यंत आहे हें थोडक्यांत दाखविणें इष्ट आहे.

मिल्लेचें पहिलें प्रमेय असें आहे. देशांतील उद्योगधंद्याच्या वाढीची मर्यादा देशामध्यें अस्तित्वांत असलेल्या भांडवलावर अवलंबून आहे. ह्मणजे देशांत जितकें भांडवल आहे त्याच्या सीमेपर्यंतच उद्योगधंदे देशांत वाढूं शकतील. हें प्रमेय भांडवलाच्या एका सत्यापासून तर्कांनंच निष्पन्न होतें. भांडवल हें जर संपत्तीचें एक अवश्यक कारण आहे, तर उद्योगधंद्याची व संपत्तीची वाढ, त्याचें कारण जें भांडवल त्याच्या वाढीखेरीज होणार नाही हें उवड आहे. खरोखरी एक विधान दुसऱ्या विधानाच्या अर्थातून निवतें. अर्थात् हीं दोन विधानें एकाच अर्थाचीं पर्याय विधानें आहेत. परंतु हें प्रमेय प्रतिपादन करतांना मिल्लेच्या मतापुढें खुला व्यापार व संरक्षण या वादग्रस्त प्रश्नांचें मनोमय चित्र सारखें उभें होतें असें व संरक्षण या वादग्रस्त प्रश्नांचें खंडण करण्याकरितां व त्या मतांतील हेत्वाभास दाखविण्याकरितां मिल्लेनें हें अगदीं स्पष्ट प्रमेय नव्या शोधाप्रमाणें मोठ्या जोरानें पुढें आणिलें. उदीमपंथानें समाजामध्यें एक सामान्य समज पसरून ठेविलेला होता. तो हा कीं, उद्योगधंद्यांची वाढ

करण्याचा सुलभ मार्ग म्हणजे आयात मालावर जबर जकात बसविणे हा होय. अर्थात् निवळ कायद्याच्या व नियमांच्या घटनेने उद्योगधंदे वाढविता येतात असा सामान्य समज झालेला होता. या समजांतलि हेत्वाभास दाखविण्याकरितां मिल्लनें आपलें पहिलें प्रमेय सांगितलें आहे हें उघड दिसते. तें हें कीं, उद्योगधंद्याची वाढ देशांत अस्तित्वांत असलेल्या भांडवलावर अवलंबून आहे व जोंपर्यंत निवळ कायद्यानें नवीन भांडवल उत्पन्न करण्याची शक्ति येत नाही तोंपर्यंत नुसत्या जकातीच्या कायद्याच्या हातचलावानें एका धंद्याच्या ऐवजीं दुसरा धंदा देशांत वाढविता येईल खरा; परंतु एकंदर धंद्यांमध्ये वाढ करतां येणार नाही. म्हणजे मिल्लच्या लिहिण्याचा रोंख असा होता कीं, कायद्यानें उद्योगधंद्यांस कधींच उत्तेजन देतां येणार नाही; परंतु अर्वाचीन अर्थशास्त्र्यांना हें विधान सर्वाशीं कबूल नाही. कारण काहीं काहीं वावतीत कायद्यानें सुद्धां धंद्यांची वाढ करतां येईल असें त्यांचें म्हणणें आहे. प्रजेच्या चैनीच्या खर्चावर कर बसवून त्यांतून उत्पादक धंदेही सरकारास काढतां येतील. सारांश, या एका प्रमेयावरून अप्रतिबंधव्यापार व संरक्षण ह्या वादग्रस्त प्रश्नांचा निकाल लागणार नाही इतकें मात्र खास. बाकी सामान्यतः मिल्लचें प्रमेय खरें आहे. कारण अर्वाचीन काळीं भांडवलाखेरीज कोणत्याच वावतीत सुधारणा करतां येणार नाही. भांडवलावांचून शेतकी सुधारतां येणार नाही; भांडवलावांचून नवे धंदे निवणार नाहीत; भांडवलावांचून खाणीही चाळूं शकणार नाहीत व भांडवलावांचून कारखाने उभारले जाणार नाहीत. या दृष्टीनें मिल्लचें प्रमेय सत्य आहे.

मिल्लचें दुसरें प्रमेय भांडवलाच्या उत्पत्तीबद्दल अगर वाढीबद्दल आहे. 'भांडवल हें काटकसरीनें सांचलेल्या शिल्लकेचें फळ आहे.' या प्रमेयाचा अर्थ उघड आहे. ज्याप्रमाणें एका व्यक्तीच्या संपत्तीची वाढ, आदा व खर्च यांतलि सालोसालच्या वजाबाकीवर अवलंबून आहे त्याप्रमाणेंच राष्ट्रीय भांडवलही काटकसरीचें फळ आहे, हा या प्रमेयाचा सरळ अर्थ आहे. ज्याप्रमाणें पहिलें प्रमेय हें संरक्षणवाद्यांच्या मताचें खंडण करण्याच्या हेतूनें मिल्लनें प्रतिपादन केलें; त्याचप्रमाणें हें प्रमेय व पुढें सांगावयाचें चवथें प्रमेय हींही एका सामान्य मताच्या खंडणार्थ मिल्लनें प्रतिपादिलीं आहेत. हें सामान्य मत म्हणजे उधळेपणा हा उद्योगधंद्यास व

कामगारांच्या मजुरीस उत्तेजक आहे व चिक्कूपणा हा उद्योगधंद्यांच्या आंढ येणारा आहे. या समजांतील हेत्वाभास दाखविण्याकरितां मिल्लनें भांडवलाची वाढ कशी होते हें या प्रमेयांत सांगितलें आहे. परंतु या प्रमेयांतील काटकसर हा शब्द भ्रामक व संदिग्ध असल्यामुळेंच मिल्लच्या या प्रमेयावद्दल फारच शुष्कवाद वाढला आहे. जर प्रत्येक मनुष्य आपल्या उत्पन्नांत काटकसर करून खर्च कमी करूं लागला तर संपत्तीच वाढणार नाही. कारण संपत्तीच्या वाढीचें मूळ बीज मानवी वासनांच्या वाढींत आहे. अर्थात् मनुष्याचा जितका खर्च जास्त तितकी मालास मागणी अधिक व त्याच मानानें संपत्तीच्या वाढीस उत्तेजन येईल. परंतु काटकसर याचा मिल्लनें संकचित अर्थ केला नाही व त्याच्या या प्रमेयांत असा संकुचित अर्थ घेतला नाही म्हणजे हें प्रमेय सत्यरूप आहे. काटकसर याचा अर्थ आद्याच्या वाहेर खर्च न करणें इतकाच आहे. भांडवल हें काटकसरीचें फळ आहे; म्हणजे जे भांडवल जमवितात ते आपल्या गरजा मारतात व मोठ्या हालअपेष्टा सोसतात असा अर्थ नाही. तर देशांतील संपत्तीची उत्पात्ति व संपत्तीचा व्यय यांमधील अंतरावरच भांडवलाची वाढ अवलंबून आहे. अर्थात् संपत्तीची वाढही पुष्कळ झाली पाहिजे व खर्चही पुष्कळ झाला पाहिजे. परंतु भांडवलाची वाढ या दोहोंच्या अंतरांनंच होते हें कांहीं खोटे नाही. देशांमध्ये पेट्यांसारख्या संस्था विपुल झाल्या म्हणजेसुद्धां भांडवल प्रत्यक्ष शिलकेशिवाय पेट्यांच्या कृतीनें वाढतें हें खरें आहे. परंतु सामान्यतः मिल्लचें प्रमेय सत्य आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही.

मिल्लचें तिसरें प्रमेय भांडवलाच्या कार्यभागासंबंधीं आहे. 'भांडवल हें जरी काटकसरीचें फळ आहे तरी त्याचा संपत्ति उत्पन्न करण्याचा कार्यभाग त्या भांडवलाच्या व्ययानेंच होतो.' या प्रमेयामध्ये मिल्लनें 'शिल्लक किंवा काटकसरीचें फळ' यांमधील व निवळ चिक्कूपणाच्या सांठ्यांतील फरक दाखविला आहे. जी संपत्ति निवळ पेट्यांत, जमिनींत अगर भुयारांत सांठविली जाते ती खरोखरी भांडवल नव्हे. तें अनुद्भूत भांडवल आहे किंवा फार तर तें उपभोगाचें भांडवल असेल. परंतु तें धनोत्पादक भांडवल नव्हे. धनोत्पादक भांडवल बनण्यास त्याचा योग्य प्रकारें विनियोग अगर व्ययच झाला पाहिजे. धान्य जमिनींत पेरलें गेलें

पाहिजे, म्हणजे धान्यस्वरूपांत त्याचा व्यय किंवा नाश झाला पाहिजे तरच त्यापासून पुष्कळ धान्य उत्पन्न होईल. तसेंच मजुरीत देण्याचें भांडवलही मजुरांच्या खाण्यापिण्यांत खर्च झालें पाहिजे, तर मजुरांच्या मेहनतीच्या रूपानें संपत्तीच्या उत्पत्तीस त्याचा उपयोग होणार. कापूस किंवा कातडें हीं त्या स्वरूपांत नाहीशीं झालींच पाहिजेत. तर त्याचें कापड अगर बूट बनणार. सारांश, भांडवलाला सततचें अस्तित्त्व नसतें. तें आपल्या पुनरुत्पत्तीच्या रूपानें राहूं शकतें. फार वर्षे त्याच स्वरूपामध्ये राहणारें भांडवल अगर संपत्ति कोणत्याही देशांत फारच थोडी असते. जमीन व फार झालें तर घरेंदारें व इमारती या टिकऊ आहेत; परंतु त्यांनासुद्धां नेहेमीं दुरुस्त ठेवाव्या लागतात. तरच त्यांच्या हातून भांडवलाचा कार्यभाग होऊं शकतो.

मिळूचें चवथें प्रमेय नुसतें वादग्रस्त आहे एवढेंच नव्हे तर सकृददर्शनीं तर तें विरोधाभासात्मक आहे. “ मालाला मागणी म्हणजे श्रमाला मागणी नव्हे. ” हें विधान वस्तुस्थितीला, व्यवहाराला व नेहेमींच्या अनुभवाला प्रथमदर्शनीं अगदीं विरुद्ध आहे. कारण मागणी अगर खप हा तर व्यापाराचा व उद्योगधंध्यांचा आत्मा होय असें व्यवहारज्ञ समजतो. मागणी अधिक म्हणजे धंध्याची तेजी व मागणी कमी म्हणजे धंध्याची मंदी, अशी व्यवहारांत म्हणच आहे. या ग्रंथाच्या विवेचनांतही वासनांची वाढ अगर मागणी हें एक संपत्तीच्या वाढीचें गूढ व अदृष्ट कारण आहे असें दाखविलें आहे. तेव्हां या सर्व वस्तुस्थितीच्या उलट असें प्रमेय मिळूनें कां व कसें प्रतिपादन केलें हें समजण्याकरितां मिळूच्या विचारसरणींत किती गोष्टी गृहित धरल्या आहेत हें ध्यानांत आणलें पाहिजे. पहिली गोष्ट उद्योगधंध्यांस उपयोगी पडणारें देशांतील भांडवल मर्यादित असतें; दुसरी ही कीं, उद्योगधंध्यांची वाढ भांडवलावर अवलंबून असते; तिसरी श्रमाचा सर्व मोवदला अगर मजुरदारांची सर्व मजुरी संपत्ति उत्पन्न होण्याच्या आधीं दिली जाते व दिली गेली पाहिजे; चवथी गोष्ट माल मागणारा मालाच्या किंमतीचे पैसे आगाऊ देत नाही अथवा आपल्या संपत्तीला भांडवलाचें रूप देत नाही. पांचवी गोष्ट देशांतील भांडवल व श्रम यांचा नाश न होतां पाहिजे त्या उद्योगधंध्यांत तीं पुनः योजितां येतात. इतक्या सर्व गोष्टी अक्षरशः खऱ्या

वस्तुस्थितीला धरून आहेत असें समजलें म्हणजे मिल्लच्या प्रमेयाचें प्रतिपादन करतां येतें. मिल्लच्या प्रमेयाचा अर्थ असा आहे कीं, कोणीही मनुष्य एखाद्या मालाला मागणी करण्याच्या योगानें श्रमाला मागणी करीत नाहीं ह्मणजे या त्याच्या कृत्यानें अधिक मजुरदारांना मजुरी मिळते असें नाहीं किंवा पूर्वी असलेल्या मजुरांना जास्त मजुरी मिळते असें नाहीं. तेव्हां मजुरांच्या हिताच्या दृष्टीनें प्रत्यक्ष मजुरीत पैसे खर्च करणें म्हणजेच त्यांच्या हिताची गोष्ट आहे. मागणीचा परिणाम फक्त देशांतील पूर्वी अस्तित्वांत असलेलें भांडवल व श्रम कोणत्या धंद्यांत योजिले जावे हें ठरविण्याकडे होतो. त्याच्या योगानें श्रमाला किंवा मजुर लोकांना उत्तेजन दिलें असें होत नाहीं. उदाहरणार्थ, एखाद्या माणसानें शंभर रुपये मखमाल खरेदी करण्यांत घालविले किंवा आपल्या घराभोंवतीं बाग करण्यांत घालविले तर या पैशाच्या दोन प्रकारच्या विनियोगांत फरक काय ? सामान्य समजूत अशी आहे कीं, दोहोंमध्ये फरक नाहीं. पहिल्या विनियोगांत मखमालीच्या कारखान्यांतील मजुरांस मजुरी जास्त मिळाली तर दुसऱ्यांत बागवानांस व कामकर्यांस मजुरी जास्त मिळाली. परंतु मिल्लच्या मतें या दोन विनियोगांत जमीनअस्मानाचें अंतर आहे. १०० रुपयांची मखमाल घेतल्यानें मजुरांना जास्त मजुरी मिळत नाहीं. कारण मजुरांची मजुरी कारखानदारांकडून आधींच त्यांना मिळालेली असते. परंतु १०० रुपये बागेंत खर्च करण्याच्या योगानें मजुरदार लोकांच्या श्रमाला ही नवी मागणी उत्पन्न झाली, व म्हणून त्यांना उत्तेजन मिळालें. परंतु अशी शंका घेण्यांत येईल कीं, जर त्या माणसानें १०० रुपयांची मखमाल घेतली नाही तर कारखानदारांचें तितकेंच नुकसान होईल. व त्या योगानें मखमालीच्या कारखान्यांतील मजुरांना मजुरी कमी मिळेल. तेव्हां मखमालीत खर्च न करण्यानें त्या गृहस्थानें मजुरांना जास्त उत्तेजन दिलें असें होत नाहीं. परंतु याला मिल्लचें उत्तर असें आहे कीं, मखमालवाल्याचें नुकसान ती मखमाल सुळींच न खपली तर होईल. परंतु त्याचा माल एका मनुष्यानें घेण्याचें नाकारलें म्हणून पडून राहिल अशांतला भाग नाहीं. मखमालवाल्याला मखमालीची मागणी हळूहळू कमी होत आहे असें दिसून आल्यास तो आपलें भांडवल दुसऱ्या एखाद्या धंद्यांत घालील. एवंच, मालाच्या मागणीच्या फरकानें देशाचें भांडवल कमी

होत नाही. कारण तितका माल तयार करणारं भांडवल देशांत आहेच; व एक प्रकारच्या मालाला मागणी कमी झाली तर दुसरा मागणी असलेला माल उत्पन्न करतां येईल. तेव्हां मागणीच्या कमीअधिकपणानें देशाचें नुकसान होत नाही. फक्त देशांतील भांडवलाची इकडून तिकडे हलवा-हलव होते इतकेंच.

या विचारसरणींत एका धंद्यामधून दुसऱ्या धंद्यांत भांडवल व श्रम कांहीं एक नुकसान न होतां घालतां येतात असें गृहीत धरलें आहे हें स्पष्टपणें दिसेलच. परंतु ही गोष्ट वस्तुस्थितीस धरून नाही. एका धंद्यांतून दुसऱ्या धंद्यांत भांडवल घालतांना बहुतेक भांडवल नाहीसं होतें. कारण प्रत्येक धंद्याची यंत्रसामुग्री अगदी वेगवेगळी असते. तेव्हां एका धंद्याचीं यंत्रें दुसऱ्या धंद्यास कशीं उपयोगी पडणार ? तेव्हां कोणत्याही धंद्याच्या मालाला मागणी कमी झाल्यास त्या धंद्याला उतरतीकळा लागते. तसेंच मालाला मागणी वाढली ह्मणजे संपत्ति जास्त करतां येते. कारण देशांतील पुष्कळ भांडवल निकामी पडलेलें असतें. परंतु मागणी अगर खप याचा संपत्तीच्या वाढीस कसा उपयोग आहे हें मागे एका भागांत दाखविलेंच आहे. तरी त्याची पुन्हां येथें पुनरुक्ति करण्याचें कारण नाही.

वरील प्रमेयें प्रतिपादन करण्यांत भांडवलावद्दल दोन गोष्टींचें महत्त्व वाचकांस सांगण्याचा मिल्लुचा हेतु होता. त्या दोन गोष्टी ह्याः पहिली भांडवल; हें संपत्तीच्या उत्पत्तीस अपरिहार्य आहे व भांडवलाची वाढ तात्कालिक उपभोगाच्या विलंबावर अवलंबून आहे.

भाग सहावा.

योजक अगर कारखानदार.

या भागांत संपत्तीच्या उत्पत्तीच्या शेवटच्या कारणाचा विचार करा-
वयाचा आहे. समाजाच्या व उद्योगधंद्याच्या उत्क्रांतीमध्ये हें कारण शे-
वटीं प्रादुर्भूत होतें. परंतु जरी तें मागाहून अस्तित्वांत येतें तरी त्याचें
महत्त्व मात्र कमी नाहीं. उलट जसजसा समाज आधिभौतिक मार्गांत
पुढें पाऊल टाकतो तसतसें या शेवटच्या कारणाचें महत्त्व अधिक वाढतें.
समाजाच्या बाल्यावस्थेंत संपत्तीची उत्पत्ति बहुधा नसतेच म्हटलें तरी
चालेल; व त्या वेळीं मनुष्याला आपल्या गरजा सृष्टीच्या फुकट देणग्यांनीं
भागवितां येतात. म्हणजे या काळीं संपत्तीचें पहिलें कारणच प्रधानभूत
असतें. पुढें त्याला मनुष्याच्या श्रमाची जोड लागते, व त्या श्रमाला
थोडेंसें प्राधान्य येतें. समाजामध्ये ज्ञानवृद्धि व संपत्तीची वृद्धि होऊन
भांडवल उत्पन्न झालें म्हणजे श्रमापेक्षां भांडवलाचें पारडें वर जातें व अ-
त्यंत सुधारलेल्या देशांत तर शेवटच्याचें म्हणजे योजकाचें अगर कारखा-
नदाराचें महत्त्व जास्त वाढतें. कारण समाजामध्ये सृष्टीच्या शक्ति अस-
तील; समाजांत श्रम करणारे लोकेही विपुल असतील व समाजांत इत-
स्ततः पडून राहिलेलें भांडवलही पुष्कळ असेल; परंतु या तीन कारणां-
पासून संपत्ति उत्पन्न करण्यास या सर्वांचा मिलाफ करणारा योजक पाहिजे
व “ योजकस्तत्र दुर्लभः ” या न्यायानें योजकाची फार वाण असते.
कारण अर्वाचीन काळीं आधिभौतिक शास्त्रांचें ज्ञान पुष्कळ वाढल्यामुळें
व त्या ज्ञानाचा प्रत्यक्ष धंद्यांत व व्यवहारांत पुष्कळ उपयोग होऊं लागल्या-
मुळें प्रत्येक धंद्याला उपयोगी अशीं हजारों यंत्रें व नैसर्गिक शक्तीचीं उपकरणें
प्रचारांत आलीं आहेत. यामुळें हल्लीं उद्योगधंदे घरगुती तऱ्हेचे राहिले नाहीत.
तर त्यांना प्रचंड कारखान्याचें रूप आलें आहे, व हे प्रचंड कारखाने
चालविणें हें एक स्वतंत्र व महत्त्वाचें उत्पादनाचें अंग झालेलें आहे.

कारण हल्लींच्या काळच्या प्रचंड कारखान्यांत हजारां मजूर असतात; या सर्वांच्या कामांचें एकीकरण करणें; प्रत्येकाकडून आपापलें नेमून दिलेलें काम वेळच्या वेळीं करून घेणें; इतक्या मोठ्या मजूरवर्गाला शिस्तित राखणें; एकंदर कारखान्यावर देखरेख करणें व सर्वांना लागेल ती विशेष माहिती देणें; इतकेंच हल्लींच्या कारखानदाराचें काम नाही; तर त्याचें कर्तव्य यापेक्षांही जबाबदारीचें आहे; त्याला सर्व संपत्तीच्या उत्पादनाची जबाबदारी अंगावर घ्यावी लागते; कोणचा माल कारखान्यांत काढावा; तो कोणत्या नमुन्याचा काढावा; तो किती प्रमाणांत काढावा; व कोणत्या वेळीं काढावा; तसेंच तो कोणास व कोणत्या दरानें विकावा; पैसे वसूल कसे करावे; कच्चा माल खरेदी कोठें, कसा व केव्हां करावा; मालाला गिऱ्हाइकी कशी मिळवावी; या सर्व गोष्टी कारखानदारालाच कराव्या लागतात व हीं सर्व कामें उत्तम तऱ्हेनें पार पडण्यास मनुष्यामधल्या सर्वोत्तम मानसिक शक्ति लागतात. पूर्वींच्या काळच्या सैन्यांत सेनापतीला इतकें महत्त्व नव्हतें; प्रत्येक शिपायाच्या शौर्यावर लढाईचा जयापजय अवलंबून असे; परंतु अर्वाचीन काळीं सैन्यांतील व्यक्तीचें महत्त्व कमी झालें आहे; जयापजय हे सेनापतीच्या हुशारीवर व सर्व सैन्याच्या हालचाली धोरणानें करविण्यावर आहे; कारण शिकलेलें सैन्य ह्मणजे कळसूत्री बाहुल्याप्रमाणें आहे; सूत्रधार जिकडे नेईल तिकडे तें जाणार. हीच स्थिति हल्लींच्या उद्योगधंद्याची आहे. ज्याप्रमाणें हल्लींच्या काळीं सेनापती व सेनानायक यांच्याखेरीज सैन्याचें क्षणभरसुद्धां चालावयाचें नाही; त्याप्रमाणेंच हल्लींच्या काळीं उद्योगधंद्यांतही नायक व धंद्याचा सेनापती यांखेरीज चालावयाचें नाही व असे नायक ह्मणजे कारखानदार अगर योजक होत. संपत्तीच्या उत्पत्तीची सव जबाबदारी यांच्यावरच असते. धंद्यांत नफा होणें व यश येणें हें त्यांच्याच कर्तवगारीवर अवलंबून असतें. हल्लींच्या काळीं अशीं पुष्कळ उदाहरणें दृष्टीस पडतात कीं, एखादा कर्तृत्ववान् माणूस एखाद्या गांवच्या धंद्याला ऊर्जितावस्था आणतो. परंतु त्याच्या पश्चात् भांडवल, मजुरी व इतर सर्व साहित्य तयार असतांना धंदा बुडतो. कारण त्याच्या मुलाच्या अंगांत योजकाचे गुण असतातच असा नेम नाही, व अयोग्य माणसाच्या हातांत धंदा गेल्यामुळें त्या धंद्याचें मातें होतें.

हिंदुस्थानाकडे पाहिलें तर या शेवटच्या वर्गाची हिंदुस्थानांत फारच उणीव आहे असें दिसून येईल. हिंदुस्थान हा देश सुपीक आहे; मृष्टीच्या नैसर्गिक शक्ति येथें मुबलक आहेत. मजूरवर्ग तर हवा तेवढा आहे. भांडवल मात्र पुष्कळ कमी आहे. परंतु योजक अगर कारखानंदार त्या-पेक्षांही दुर्मिळ आहेत. म्हणूनच हिंदुस्थान देश उद्योगधंद्यांत सुधारलेल्या राष्ट्रांच्या इतका मार्गें आहे. हल्लींच्या काळीं संपत्तीच्या वाढीस योजकांचें केवढें साहाय्य होतें याचें हिंदुस्थानांतील ताजें उदाहरण ह्मणजे कै० टाटासाहेबांचा मध्यप्रांतांतील प्रचंड लोखंडाचा कारखाना होय. हा कारखाना सुरू झाला ह्मणजे हिंदुस्थानची लोखंडाची वरीचशी मागणी या एका कारखान्यानें भागविली जाईल. यावरून त्याचें अवाढव्यत्व लक्षांत येईल. परंतु एवढा मोठा कारखाना कै. टाटा यांच्यासारखा योजक मिळाला म्हणूनच अस्तित्वांत आला; नाही तर जमीनींत लोखंड होतें; मजूर कामाखेरीज देशांत मरत होते व भांडवलही नव्हतें असें नाही. परंतु या सर्व सामग्रीला एकत्र आणणें, कारखान्याची जुळवाजुळव करणें, कारखाना यशस्वी होईल अशा भरंवशावर प्रथमतः लाखों रुपये खर्च करून प्रयोग करून माहिती मिळविणें व प्रथमपासून कारखान्याची जबाबदारी अंगावर घेणें इतक्या गोष्टी करणारा दुर्लभ योजक मिळाला ह्मणून इतक्या मोठ्या प्रमाणावर संपत्ति उत्पन्न करणारा एक कारखाना निघाला. कै० टाटाशेटजींच्या कल्पकतेचें व योजकतेचें दुसरें उदाहरण ह्मणजे खंडाळ्याच्या घाटांतील वीज उत्पन्न करणाऱ्या कारखान्याची कल्पना. हिला अजून मूर्तस्वरूप आलें नाही हें खरें, तरी पण हा कारखाना झाला म्हणजे तोही योजकाच्या श्रमाचें व कल्पकतेचेंच मोठें स्मारक होईल. वरील विवेचनावरून अर्वाचीनकाळीं संपत्तीच्या उत्पादनाच्या कामांत कारखानदाराचा केवढा मोठा कार्यभाग आहे हें सहज दिसून येईल.

यासंबंधी आणखीही एका कारखान्याचें उदाहरण घेण्यासारखें आहे. तें म्हणजे अलॅबिक केमीकलवर्कसचें होय. हा कारखाना कै० टाटा-शेटजींच्या वर निर्दिष्ट केलेल्या कारखान्यांइतका प्रचंड नसल्यामुळें तो तितका चमत्कृतिजनक नाही. तरी पण या कारखान्यामध्ये सुद्धां योजकाचें महत्त्व दिसून येतें. पश्चिम हिंदुस्थानांत तरी असला कारखाना अगदीं

नवीन आहे यांत शंका नाही. या कारखान्यांत हरतऱ्हेच्या वनस्पतींचे अर्क व सुगंधी फुलांचीं अत्तरे अर्वाचीन रासायनिक पद्धतीनें काढण्यांत येतात. येथेही कच्चा माल, मजूरवर्ग, वगैरे इतर साधनें असतांना असा कारखाना गेल्या पन्नास वर्षांत निवृं शकला नाही. कारण शास्त्रीय ज्ञान असलेल्या योजकाची वाण. परंतु या कारखान्यास कै० कोटीभास्करां-सारखे उत्तम रसायन पदवीधर लाधले व त्यांच्या परिश्रमानें हा कारखाना ऊर्जितावस्थेप्रत पावला. परंतु देशाच्या दुर्दैवानें रा. कोटीभास्कर यांस काळांनं अकालीं या जगांतून ओढून नेलें व पुन्हां असा योजक मिळून कारखाना उत्तम तऱ्हेनें चालतो किंवा नाही, अशी लोकांना व मालकांना भीति उत्पन्न केली.

परंतु हें काम किती अवघड असलें व त्याला केवढ्याही मोठ्या मानसिक शक्ति लागत असल्या तरी योजक अगर कारखानदार याचा संपत्तीच्या उत्पत्तीमधला कार्यभाग 'श्रम' या कारणांत येतोच; कारण श्रमाची जी व्याख्या दिली आहे ती इतकी व्यापक आहे कीं, त्यामध्ये सर्व प्रकारच्या श्रमांचा अन्तर्भाव होतो; निवळ सांगकाम्या रोजमजुराच्या मेहनतीपासून तों श्रेष्ठ मानसिक गुणांनीं युक्त अशा कामगाराच्या श्रमापर्यंत सर्व अर्थशास्त्रदृष्ट्या 'श्रम' च होत; तर मग योजक व कारखानदार यांना संपत्तीच्या उत्पत्तीचें स्वतंत्र व निराळें कारण मानण्याचें काय कारण असा एक आक्षेप वरील विवेचनावर येईल. त्याला उत्तर असें आहे कीं, मजुरांची अगदीं खालपासून वरच्या दर्जापर्यंत एक चढती माला झाली तरी या सर्व चढत्यामालेमध्ये व कारखानदारामध्ये जातीचा किंवा प्रकाराचा भेद आहे. सर्व मजूर कांहीं एक ठरीव मुशाहिरा घेऊन कांहीं एक ठरीव काम करतात. ह्याजें त्यांच्या श्रमाचा मोबदला करारानें अगर रूढीनें ठरलेला असतो. हे लोक संपत्तीच्या उत्पादनाला मदत करतात; परंतु हे संपत्त्युत्पादनाच्या साधनवर्गामध्ये येतात; हे संपत्तीच्या उत्पादनाची जबाबदारी अंगावर घेत नाहीत. आतां कारखानदाराचा हा विशेष आहे कीं, तो कोणत्या तरी तऱ्हेची संपत्ति करण्याची सर्व जबाबदारी आपल्या अंगावर घेतो व जबाबदारीबरोबर धोकाही येतोच. कारण अर्वाचीन काळां संपत्त्युत्पादन हें मनुष्य स्वतःच्या गरजा भागविण्याकरितां कधींच करित नाही. कारण तो जी

संपत्ति उत्पन्न करतो ती इतक्या मोठ्या प्रमाणावर करतो की त्याची स्वतःची गरज किंवा मागणी म्हणजे ' दर्यामे खसखस ' या मासल्याची असते. अर्थात् ही सर्व संपत्ति विकून किंवा तिला गिऱ्हाईक शोधून काढून ती संपत्ति योग्य किंमतीला विकून झाल्यावर व बाकीच्या संपत्तीच्या उत्पादक वर्गाच्या मोबदल्याची भरपाई झाल्यावर जें काहीं राहिल तो त्याचा नफा असतो. म्हणजे मजुरांमाणें कारखानदाराचा मोबदला ठरलेला नसतो; त्या मोबदल्यामध्ये धोक्याचा अंश सदोदित आस्तित्वांत असतो. त्यामुळेच कारखानदाराचें काम इतकें कठिण असतें. सर्व कारखाना सुर्यांत्रित चालवून होतां होईल तितकी काटकसर करून जर तो कारखाना चालवील तर त्याला नफा अगर फायदा मिळेल; नाही तर त्याचा कारखाना आंतवट्ट्याचा होईल. म्हणून कारखानदाराचें इतकें महत्त्व आहे. कमी कर्तृत्ववान् मनुष्याच्या हातीं जर कारखाना जाईल तर तो संपत्ति वाढविण्याच्या साधनीभूत न होतां संपत्तिनाशाचें मात्र कारण होईल. समाजाच्या बाल्यावस्थेंत व उद्योगधंदे घरगुती स्थितींत असतांना प्रत्येक उद्योगी मनुष्य कारखानदारच असतो. या स्थितींत मजूर व कारखानदार यांचें पृथक्करण झालेले नसतें. परंतु जसजशी समाजाची आधिभौतिक प्रगति होते तसतसा मजुरापासून कारखानदाराचा वर्ग भिन्न व स्वतंत्र होतो.

येथें संपत्तीच्या मूर्त कारणांचा विचार पुरा झाला. या कारणांपैकी पहिलीं तीन कारणें साधनासारखीं आहेत, तर शेवटचें साधकासारखें आहे. म्हणजे पहिलीं तीन साधनें एकत्र आणून त्यांचेपासून प्रत्यक्ष संपत्ति उत्पन्न करणें हें साधकाचें काम आहे. परंतु हीं साधनें एकत्र आणण्याच्या निरनिराळ्या तऱ्हा अगर पद्धति आहेत व त्यांवर संपत्तीच्या वाढीचा कमीअधिकपणा अवलंबून आहे. तेव्हां आतां त्या पद्धतीचें विवेचन करणें ओघानेंच प्राप्त होतें. तरी त्या विवेचनास पुढील भागांत प्रारंभ करूं.

भाग सातवा.

श्रमविभाग.

अँडाम स्मिथने आपल्या अर्थशास्त्रावरील पुस्तकाचा प्रारंभ श्रम-विभागाच्या तत्त्वाच्या विवेचनापासून केला आहे. कारण संपत्तीच्या उत्पत्तीच्या कारणांचा विचार करतांना हें तत्व त्याचे ध्यानांत प्रथम आलें व त्याचा हा एक मोठा शोधच होता. शिवाय अर्थशास्त्रांतील आपल्या-पूर्वी झालेल्या पंथापासून आपल्या पंथाचा निराळेपणा पुढें मांडण्या-कारितां श्रम व श्रमविभागाचें तत्त्व यांनाच अँडाम स्मिथने प्राधान्य दिलें. त्याच्या वेळच्या दुसऱ्या ग्रंथकारांनीं व त्याच्यामागून झालेल्या ग्रंथकारांनीं या तत्त्वाला दुसरा पारिभाषिक शब्द योजण्याचा प्रयत्न केला. परंतु या तत्त्वाला अँडाम स्मिथने दिलेलें 'श्रमविभाग' हेंच नांव सर्व-संमत होऊन प्रचारांत आलें.

'श्रमविभाग' या पदाचा अँडाम स्मिथने संकुचितार्थानें उप-योग केलेला नाही, तर त्यानें तें पद फार व्यापक अर्थानें योजलेलें आहे. पुढील ग्रंथकारांनीं ज्याला श्रमसंयोग म्हटलें आहे त्याचाही अन्तर्भाव श्रम-विभाग या व्यापक पदांत त्यानें केलेला आहे.

'श्रमविभाग' या तत्त्वाचीं दोन अंगें आहेत. एक श्रमविभाग (सकुं-चित अर्थानें) व दुसरें श्रमसंयोग; हीं दोन अंगें परस्परवलंबी व परस्परपूरक अशींच आहेत. एकाचा जितका प्रसार अगर विकास होतो तितकाच दुसऱ्याचाही होतो हें पुढील विवेचनावरून दिसून येईल.

संकुचित अर्थाच्या श्रमविभागाचे तीन पोटभाग होतात; एक सामा-जिक श्रमविभाग, दुसरा औद्योगिक श्रमविभाग व तिसरा स्थानिक श्रमविभाग.

सामाजिक श्रमविभागाचें तत्त्व समाजाच्या प्रारंभापासून अमलांत येतें. मनुष्याच्या अगदीं रानटी स्थितींत प्रत्येक मनुष्य आपल्या गरजा

आपण भागवीत असतो. शिकार आपण करावयाची; बाण व तिरकमठ आपणच तयार करावयाचा; मासे आपले आपणच धरावयाचे व जाळेंही आपणच करावयाचें; झोंपडीही आपणच बांधावयाची व थंडी निवारण करण्याकरितां कातडीही आपणच तयार करावयाची व आपण मिळवून आणलेल्या संपत्तीचें संरक्षण आपणच करावयाचें; अशा बहुविध प्रकारचा प्राथमिक स्थितीतील माणसाचा व्यवसाय असतो. परंतु या स्थितीतही बायका व पुरुष यांच्या कामांमध्ये पृथक्करण झालेलें असतेंच. घरांतलीं कामें बायकांचीं व बाहेरचीं कामें पुरुषांचीं, हा पहिला श्रमविभाग होय. मनुष्य गुरेंढोरें वाळगून आपली उपजीविका करून राहूं लागल्यावर तर हा श्रमविभाग जास्तच दृढ होतो. दुहितृ हा संस्कृत शब्द या काळाचा द्योतक आहे. त्या काळीं मुलीचें काम दूध काढण्याचें होतें असें दिसतें. ह्मणून या कामावरून 'दुहिता', 'दूध काढणारी' ह्मणजे मुलगी असा पुढें अर्थ झाला. परंतु पुढें मनुष्याच्या असें अनुभवास आलें कीं, एका माणसानें एकाच कामांत आपला सर्व वेळ व सर्व सामर्थ्य खर्च करणें हें त्याच्या व समाजाच्या दृष्टीनेंही फायद्याचें आहे. कारण या योगानें हीं कामें चांगलीं होऊन सगळ्यांच्या गरजा जास्त सुलभ रीतीनें भागविल्या जातात. अर्थात् धंद्याचा हा श्रमविभाग समाजाच्या वाढीस व सुखास अत्यंत अवश्य आहे असें दिसून येतें. पेट्टीनें हेंच श्रमविभागाचें तत्त्व समाजाच्या उत्पत्तीचें कारण ह्मणून दिलें आहे. धंद्याचें पृथक्करण हें तत्त्वही आर्यलोकांच्या जातिभेदाच्या मूळाशीं आहे. समाजाचे चार वर्ण हें मुख्य धंद्याचें पृथक्करण आहे. एका वर्गानें समाजाच्या संरक्षणाचें काम हातीं घ्यावें; एकानें समाजाचा धार्मिक व ज्ञानविषयक कार्यभाग हातीं घ्यावा; एकानें संपत्तीविषयक कार्यभाग हातीं घ्यावा; तर राहिलेल्यांनीं वरील तीन्ही वर्गांची सेवाचाकरी करून त्यांना आपआपल्या धंद्यांत पूर्ण लक्ष घालण्यास फुरसत द्यावी; हे चार मुख्य धंदे मनुष्यानें आपआपल्या गुणाप्रमाणें करावे. ही वर्णव्यवस्थेची कल्पना व उपपत्ति ह्मणजे श्रमविभागाचेंच तत्त्व होय. या व्यवस्थेचें पुढें औद्योगिक स्वरूप गौण होऊन त्याच्या धार्मिक व सामाजिक स्वरूपाला प्राधान्य आलें ही गोष्ट निराळी. तेव्हां जसजशा समाजाच्या गरजा वाढतात तसतसे निरानिराळे धंदे वाढतात,

व हे स्वतंत्र धंदे करणाऱ्या लोकांचे तितके निरनिराळे वर्ग होतात. हें श्रमविभागाचें तत्त्व समाजाला व्यवस्थित स्वरूप देतें. इतकेंच नव्हे तर प्रत्येक मनुष्य आपआपल्या गुणानुरूप एक काम सदोदित करू लागला ह्मणजे त्याचें कौशल्य वाढतें. त्याला पुष्कळ लोकांच्या गरजा चांगल्या तऱ्हेनें भागवितां येतात व समाजांत कलाकौशल्य व हस्तकौशल्य यांची फार वाढ होते व त्यायोगें संपत्तीही पुष्कळच वाढते.

ज्याच्या योगानें संपत्तीचीं वरच्यापेक्षांही जास्त विलक्षण वाढ होते तो श्रमविभाग ह्मणजे औद्योगिक श्रमविभाग होय. यामध्ये एका धंद्यांतील निरनिराळ्या कृतीचें पृथक्करण केलें जातें. याचें इतिहासप्रसिद्ध उदाहरण ह्मणजे **अँडाम स्मिथ**नें दिलेलें टांचण्यांच्या कारखान्याचें उदाहरण होय. एक लोहार जर दिवसाचे दहा बारा तास काम करून टांचण्या करू लागला तर त्याला एका दिवसांत २०।२५ टांचण्या होणें मुष्किलीचें होईल. परंतु येथें श्रमविभागाचें तत्त्व अमलांत आणलें म्हणजे १० कामगार एका दिवसांत हजारों टांचण्या करू शकतील. कारण टांचणी करण्याच्या सर्व व्यापारापैकीं एकच कृति एक मनुष्य करतो व यामुळें काम जलद व सुबक होतें. एक मनुष्य तार कापतो; एक ती ओढतो; एक नेढें तयार करतो; एक नेढें बसवितो; व एक त्याला पाणी देतो व शेवटीं एक टांचण्या कागदांत हारीनें लावतो. याप्रमाणें तार तुटण्यापासून तों टांचण्यांचीं विंडोळीं बनेतोपर्यंत सारखा क्रम चालतो. हिंदुस्थानांत टांचण्यांचा कारखाना पाहाण्यांत येण्याचा संभव नाही. म्हणून आपल्या इकडील नेहेमींच्या व्यवहारांतील एका पदार्थाचें उदाहरणही येथें उपयोगी पडेल. आपण जेवण्याला पितळी वाट्या घेतों. या हल्लीं कारखान्यांत यंत्राच्या साहाय्यानें करतात, व त्या किती जलद होतात हें कारखाना प्रत्यक्ष पाहिल्यावांचून ध्यानांत येणार नाही. येथें सर्व काम यंत्रानेंच होतें. प्रथमतः एक मनुष्य पितळेच्या पत्र्याचे, वाट्या जेवढ्या पाहिजे असतील तितक्या रुंदीचे तुकडे यंत्रानें पाडतो; हे तुकडे घेऊन दुसऱ्या यंत्रानें दुसरा मजूर त्याचे चौकोनी तुकडे करतो. तिसरा मजूर तुकडे सारखे जुळून चवथ्या मजुराजवळ देतो. तो तिसऱ्या यंत्रानें चौकोनी तुकड्यांचे वर्तुळ तुकडे बनवितो. पुढें हे वर्तुळ तुकडे चवथ्या यंत्रामध्ये घालून दाबानें त्याला वाटीचा आकार एक मजूर आणतो. येथें

ओबडधोबड वाटी तयार होते. पुढें ही वाटी एका यंत्राला लावून तिची कडा साफ व गुळगुळीत केली जाते. वाटी दावतांना पत्र्याला जो खडबडीतपणा आलेला असतो तो एका यंत्रानें साफ केला जातो व शेवटीं ही वाटी चरकावर धरून तिला पालिश आणिले जातें. पत्र्यापासून याप्रमाणें वाटी तयार होण्यास फक्त आठ रूति लागतात व या सर्व यंत्रानें होत असल्यामुळें अत्यंत जलद होतात. यामुळें हीं आठ माणसें एका दिवसांत हजारों वाट्या तयार करूं शकतात. एकएकटा तांबट या वाट्या करावयास बसला तर त्याच्यानें पांच पंचवीस वाट्या संबंध दिवसांत होण्याची मारामार पडेल. परंतु आठ तांबट जर साध्या हातानें काम करूं लागले तरी त्यांच्या श्रमविभागानें पूर्वीपेक्षां किती तरी पट काम होईल. दुसरें, आपल्या इकडील श्रमविभागाचें नेहमींचें उदाहरण म्हणजे गवताच्या गंजी रचण्याचें होय. येथेही प्रत्येक कामकरी जर एकटा काम करूं लागला तर त्याचे हातून फारच थोडें काम होईल. परंतु गंजी रचतांना मजूर हाताहाताच्या अंतरावर शिड्यांवर हारीनें बसतात व गवताची पेंढी एकाच्या हातून दुसऱ्याच्या हातीं याप्रमाणें काम चालतें. हें काम इतकें जलद चालतें कीं, दहा वीस मजूर डोंगराएवढाल्या गंजी हां हां म्हणतां घालूं शकतात. या उदाहरणांत श्रमविभाग व श्रमसंयोग हीं दोन्हीही तत्त्वे दिसून येतात. गंज रचली जाण्यांत सर्व मजुरांचे श्रमाचा संयोग व्हावा लागतो. परंतु श्रमविभागाच्या रूपानें संयोग झाला म्हणजे काम फार जलद होतें व तें चांगलेंही होतें.

संपत्तीच्या उत्पादनाच्या बाबतींत या तत्त्वाचे फायदे खालील होत. पहिला फायदा म्हणजे कामदाराच्या कौशल्याची वाढ हा होय. मनुष्य तेंच तेंच काम बारमहा करित असला म्हणजे त्याची हातचलाखी विलक्षण वाढते. 'संवयीनें पूर्णता येते.' या म्हणीचा हाच अर्थ आहे. रेलवेवरील टेलिग्राफ सिग्नलरच्या कामाकडे पाहिलें म्हणजे संवयीनें किती जलद काम करतां येतें याचा उत्तम प्रत्यय येतो. सिग्नलर लोक आपण जितक्या जलद बोलतां तितक्या जलद बहुतेक तारा देऊं शकतात. तसेंच संवयीनें बाजाच्या पेट्यावाल्याला किती विलक्षणहस्तचापत्य येतें हें पाहून आश्चर्य वाटतें. तसेंच नेहमीं सराफाचा धंदा करणाराला रुपये किती जलद मोजतां येतात हें पाहून नवशिक्या माणसाला विलक्षण नवल वाटतें.

सारांश, सरावानें मनुष्याला काम चांगलें करतां येऊन तें लवकरही करता येतें. ह्मणजे संपत्तीच्या गुणांत व प्रमाणांत अशी दुहेरी वाढ होते.

दुसरा फायदा—एका कृत्यापासून दुसऱ्या कृत्याला जातांना फुकट जाणारा वेळ वांचतो. जेव्हां एक कामदार एखाद्या वस्तूच्या उत्पादनांतील सर्व क्रिया एकटाच करतो त्या वेळीं इकडून तिकडे जाण्यांत हीं हत्यारें टाकून दुसरीं घेण्यांत किती तरी वेळ जातो. शिवाय येथें मानसिक शास्त्रांतलें एक तत्त्व लागू पडतें. एका कामापासून दुसऱ्या कामांत मन गुंतविण्यास थोडा काळ जातो. यामुळें या नव्या कामांत प्रथमतः मन लागत नाही व मन लागल्याखेरीज काम चांगलें व जलद वढत नाही हें उघड आहे. परंतु मनुष्य एकच काम करित असला ह्मणजे त्याचें एकाग्र चित्त लागतें व काम जलद उठतें.

श्रमविभागाचा तिसरा फायदा ह्मणजे त्याच्या योगानें श्रम वांचविणाऱ्या यंत्राचा शोध लागतो. मनुष्य एक काम एकसारखें करित असला म्हणजे कामांतील सर्व खुब्या त्याच्या ध्यानांत येतात व यामुळें हत्याराच्या व यंत्राच्यामधील दोष लक्षांत येऊन नवीन शोध लागण्याचा संभव असतो व असलेल्या यंत्राची सुधारणा होते. अर्वाचीन काळीं मोठमोठे शोध आधिभौतिकशास्त्रज्ञांनीं किंवा शास्त्रांचीं तत्त्वे माहीत असणारांनीं केले आहेत हें खरें. तरी पण त्या शोधांमध्ये कामकऱ्यांनीं वारंवार सुधारणा घडवून आणून त्या शोधांची उपयुक्तता वाढविली आहे यांत शंका नाही. **ॲडाम स्मिथ**नें श्रमविभागाचे हे तीन प्रमुख फायदे सांगितले आहेत. दुसऱ्या फायद्याबद्दल **मिह्लवगैरें**नीं प्रतिकूल टीका केली आहे. त्यांचें ह्मणणें एकसारखें एकच काम केलें म्हणजे तिकडे मन उत्तम लागतें हें सर्वस्वी खरें नाही. कामाच्या अशा एकतानतेनें मन उलट त्या गोष्टीकडे लागत नाही व क्षणोक्षणीं नवें नवें काम करणारा मनुष्य केव्हां केव्हां चलाख व ताज्या मनाचा राहूं शकतो. हें खाणावळींतील किंवा दुकानांतील नोकरांच्या उदाहरणांवरून दिसून येईल. परंतु **ॲडाम स्मिथ**चें म्हणणें सामान्यतः खरें आहे; व श्रमविभागानें वेळाचा पुष्कळ फायदा होऊन काम जलद होऊं लागतें हें कांहीं खोटें नाही. आतां मानसिक विकासाच्या दृष्टीनें एका मनुष्यानें सतत एकच काम करित राहणें चांगलें किंवा वाईट हा वादग्रस्त प्रश्न असेल, परंतु त्याचा येथें विचार करण्याची जरूरी नाही.

पुढील ग्रंथकर्त्यांनी श्रमविभागाचे आणखीही दोन तीन फायदे दाखविले आहेत.

श्रमविभागाच्या योगाने काम शिकविण्याचा वेळ पुष्कळ कमी होतो. एखादा सर्व धंदा शिकावयाचा असल्यास किंवा पुष्कळ धंदे शिकावयाचे असल्यास किती तरी वर्षे शिक्षणांत व उमेदवारींत घालवावी लागतात. परंतु जेथे एखाद्या धंद्यांतील एखादी कृतीच शिकावयाची असते तेथे फार दिवस शिक्षण व फार दिवसांची उमेदवारी लागत नाही.

श्रमविभागाचे योगाने कामदारांचे वर्गीकरण करतां येऊन प्रत्येकाला आपआपल्या शक्तीप्रमाणे, कौशल्याप्रमाणे व इतर गुणांप्रमाणे काम करतां येऊन त्या त्या प्रमाणे कमीअधिक मोबदला मिळवितां येतो. जेव्हां एकाच मनुष्याला एखादा संबंध माल तयार करावा लागतो त्या वेळीं त्यांतल्या कांहीं कृति सोप्या व कांहीं कमी श्रमाच्या असल्यामुळे व कांहीं जास्त कुशलतेच्या असल्यामुळे असा माल तयार करण्यास सर्वांत कुशल कामदार नेमावा लागतो; व याच कामगाराला कमी कुशलतेच्या कृति कराव्या लागतात व त्याची मजुरी मात्र जास्त कुशलतेच्या कामाप्रमाणे द्यावी लागते. यामुळे सर्व मालाला खर्च जास्त येतो. परंतु श्रमविभागाचे तत्त्व अमलांत आल्याने कुशल कामगाराला त्याच्या गुणाप्रमाणे मजुरी मिळून शिवाय माल स्वस्तच पडतो. श्रमविभागाच्या तत्त्वामुळे अर्वाचीन काळीं बायकांच्या व मुलांच्या कामाला विशेष मागणी उत्पन्न झालेली आहे. जीं कामें फार मेहेनतीचीं नाहींत अशा कामाला पुरुष कामगार लावण्याची गरज नाही. श्रमविभागाच्या तत्त्वाने थोडेंसे शारीरिक व्यंग असलेला माणूसही काम करूं शकतो व त्याच्या श्रमाला किंमत येते व जास्त कौशल्याच्या माणसाला आपला सर्व वेळ जास्त कौशल्याच्या कामांत खर्च करतां येऊन मजुरी जास्त मिळवितां येते.

शेवटचा फायदा म्हणजे श्रमविभागाच्या योगाने धंद्यामध्ये यंत्रांचे साहाय्य हवे तितके घेतां येते. खरोखरी यंत्राची वाढ व श्रमविभाग या परस्परावलंबी गोष्टी आहेत. एखादा नवा शोध लागला म्हणजे तितके काम यंत्रांनी होऊं लागते व ते यंत्र चालविण्यास एक मनुष्य लागू लागतो व श्रमविभाग जास्त करतां येतो व श्रमविभाग जास्त झाला म्हणजे यंत्राची वाढ अगर सुधारणा होते.

हा श्रमविभाग जसा जसा वाढत जातो त्या मानानेंच श्रमसंयोगही वाढत जातो. हीं दोन तत्त्वे परस्परावालेली आहेत अगर एकाच वस्तूच्या दोन वाजू आहेत असें झटलें तरी चालेल. हा संयोगही दोन तहेचा आहे. एक साधा व दुसरा संमिश्र, एक काम करण्याकरितां जेव्हां एकाच जातीचा पुष्कळ श्रम एकत्र आणावा लागतो तेव्हां त्याला साधा श्रमसंयोग म्हणतात. ज्याप्रमाणें एखादें मोठें जड ओझे उचलण्यास दहावीस मजुरांचे श्रम एकसमयावच्छेदेंकरून एकवटावे लागतात. घर बांधण्यास पुष्कळ गंवडी, पुष्कळ सुतार, पुष्कळ मजूर लागतात. संमिश्र श्रमसंयोग म्हणजे एक काम करण्यास जेथें निरनिराळ्या जातींच्या पुष्कळ श्रमांचा संयोग लागतो. ही श्रमविभागाचीच दुसरी वाजू आहे. एक टांचणी किंवा एक वाटी करण्यास दहावारा निरनिराळ्या कारागिरांचे निरनिराळ्या प्रकारचे श्रम लागतात. हें श्रमसंयोगाचें तत्त्व सर्व समाजभर पसरलेलें आहे व जसजसा समाज सुधारत जातो तसतसा हा संमिश्रश्रमसंयोग वाढतच जातो. कित्येक क्रमिक पुस्तकांतून दिलेल्या “आश्चर्यकारक लाडू” च्या गोष्टींत हेंच तत्त्व गोवलेलें आहे. या उदाहरणावरून साधा श्रमसंयोग व संमिश्रश्रमसंयोग यांमधला भेदही चांगला व्यक्त होतो. एका गृहस्थानें आपल्या लहान मुलांना सांगितलें कीं, सणाच्या दिवशीं मी तुझाला हजार लोकांनीं केलेला लाडू नजर देणार आहे. ‘हजार लोकांनीं केलेला लाडू’ हे शब्द ऐकतांच मुलांना वाटलें कीं, हा लाडू म्हणजे डोंगराएवढा किंवा निदान टेंकडीएवढा तरी मोठा असला पाहिजे. म्हणून मुलें या लाडूची मार्गप्रतीक्षा मोठ्या उत्कंठेनें करित बसली. सणाच्या दिवशीं त्या गृहस्थानें नेहमींच्या आकाराचे नेहमींसारखेंच दिसण्यांत असे लाडू मुलांना नजर केले. मुलें ते लाडू घेऊन आश्चर्यचकित झालीं. तेव्हां त्या गृहस्थानें मुलांस पाठीपेन्सिल घेण्यास सांगून ते लाडू बनविण्यांत किती लोकांचे श्रम कारणीभूत झालेले आहेत हें टिपण्यास सांगितलें व मोजतां मोजतां ही संख्या हजारांच्याही वर गेली. तेव्हां त्या गृहस्थानें हे लाडू हजार लोकांच्या श्रमानें कसे झालेले आहेत हें मुलांना समजावून दिलें. यावरून ज्या ज्या मानानें समाजामध्ये सामाजिक व औद्योगिक श्रमविभाग वाढेल त्या त्या मानानें संमिश्रश्रमसंयोगही वाढलाच पाहिजे. अर्वाचीन काळीं तर औद्योगिक बाबतींत सर्व जगामध्य

एक प्रकारचा श्रमविभाग चालू असतो. ह्मणून सर्व जग हें संयुक्त झाल्या-
सारखें झालें आहे. यामुळें एके ठिकाणीं कांहीं फरक झाला कीं, त्याचा
परिणाम दुमरीकडे दिसून आल्याखेरीज राहत नाही.

श्रमविभागाचा तिसरा पोटभाग ह्मणजे स्थानिक श्रमविभाग होय. हेंही
एकप्रकारें सर्वव्यापी तत्त्व आहे. उष्ण प्रदेशांत कांहीं विशिष्ट माल तयार
होतो; तर शीत कटिबंधांत कांहीं एक माल तयार होतो. तसेंच कांहीं
प्रदेश किंवा प्रांत यांमध्ये कांहीं कांहीं धंद्यांस नैसर्गिक सोई जास्त अस
तात. तेथें तेथें ते धंदे उदयास येतात. या स्थानिक श्रमविभागाचें सर्वत्र
दिसून येणारें उदाहरण ह्मणजे शहर व खेडेगांव यांमधला श्रमविभाग होय.
शहर हें उद्योगधंदे व कारखाने यांचें मुख्यस्थान असतें. तर खेडें हें शेत-
कीचें मुख्यस्थान असतें, व शहरांतील लोकसंख्येस लागणारीं अवश्यकें
खेडीं पुरवितात तर खेड्यांस लागणाऱ्या सोई व चैनी हीं शहरें पुरवितात.
असा हा शहर व खेडें यांतला श्रमविभाग आहे. ज्याप्रमाणें हा स्थानिक
श्रमविभाग देशाच्या एकंदर फायद्याचा असतो, त्याचप्रमाणें देशादेशां-
मधील स्थानिक श्रमविभागही देशाच्या व जगाच्या फायद्याचाच असला
पाहिजे व अप्रतिबंधव्यापाराचें तत्त्व ह्मणजे एक श्रमविभागाचेंच तत्त्व
होय, असें पुष्कळांचें म्हणणें आहे. ज्या देशाला जो माल जास्त सुलभ
रीतीनें व सुबलक तयार करतां येईल तोच माल तयार करण्यांत त्या
देशाचा फायदा आहे. अशा देशाच्या इतर गरजा दुसऱ्या देशांनीं पुरवाव्या,
असें खुल्या व्यापाराचें तत्त्व आहे. उदाहरणार्थ, एका देशानें शेतकीकडेच
आपला सर्व भर घालावा तर दुसऱ्या देशानें कांहीं विशेष कारखान्यांकडेच
आपलें सर्व लक्ष लावावें. यामध्यें त्या देशाचें कांहीं एक नुकसान न होत
एकंदर जगामध्यें संपत्तीची उत्पात्ति जास्तच झाली पाहिजे; असें पुष्कळ
अर्थशास्त्रकारांचें मत आहे. परंतु अप्रतिबंधव्यापार विरुद्ध संरक्षण हा
बराच वादग्रस्त प्रश्न आहे व त्याचा सविस्तर विचार या ग्रंथाच्या चव-
थ्या पुस्तकांत करावयाचा आहे, तेव्हां या मुद्याचाही विचार त्या वादाच्या
प्रसंगीं करत, येईल.

श्रमविभागाच्या तत्त्वापासून समाजांतील आधिभौतिक प्रगतीस
पुष्कळच मदत झालेली आहे, हें वरील विवेचनावरून दिसून येईल. परंतु
त्या तत्त्वानें समाजांत कांहीं अनिष्टेही घडून आलेली आहेत. अर्थात्

श्रमविभागाचे कांहीं तोटेही आहेत हें विसरतां कामा नये व त्याचाही येथें थोडक्यांत विचार करणें जरूर आहे. हे तोटे शारीरिक, मानसिक, नैतिक व सामाजिक आहेत. श्रमविभागाच्या योगानें मजुरांना विशेष प्रकारचे रोग जडतात व प्रचंड कारखान्याच्या पद्धतीपासून मनुष्यजातीची वाढ खुंटली आहे व त्यांना हजारों तऱ्हेच्या व्याधी जडलेल्या आहेत असें ह्मणण्यास पुष्कळ आधार आहे. अर्वाचीन कारखान्याच्या पद्धतीतील हे दोष नाहीसे करण्याकरितांच सर्व सुधारलेल्या जगांत कारखान्याचे कायदे झालेले आहेत.

मानसिक तोटा ह्मणजे कामाची एकतानता-अर्वाचीन काळच्या धंधांतला माणूस म्हणजे वर्षानुवर्षे दररोज आठ दहा तास तीच ती एक क्रिया करणारें यंत्र होय. यंत्रसाहाय्यानें संपत्तीची वाढ होते व यंत्र हें मनुष्याचे श्रम वांचविते हें खरें. तरी पण यंत्र हें “ आपल्यासारखे करिती तात्काळ ” या कोट्टीकें आहे. यंत्र चालविण्यास जेवढी मनुष्याच्या कृतीची जरूरी असते तेवढें कृत्य मनुष्यास सदोदित करावयास लावून मनुष्याला अर्वाचीन सुधारणा ही यंत्र बनविते. रसकिन, कारलाईल, वगैरे यंत्रकारांच्या मते हल्लींच्या सांपत्तिक युगानें मनुष्याचें संबंध मनुष्यत्व नाहीसें करून त्याचे लहान लहान तुकडे बनविले आहेत. हा तोटा आहे ही गोष्ट खरी आहे. परंतु या पृथ्वीवरील सर्व गोष्टींप्रमाणें यालाही दुसरी एक वाजू आहे. मनुष्याला तेंच तें काम करावें लागल्यानें तो मनुष्य यंत्रासारखा जड बनतो अशी समजूत आहे खरी, तरी पण यंत्राच्या योगानें मनुष्याला श्रम व काम कमी पडतें व फुरसत जास्त सांपडते हें खरें आहे; व या फुरसतीमध्ये त्याला ज्ञानानें आपल्या मानसिक शक्तीही वाढवितां येण्यास सवड होते हें विसरतां कामा नये. लॅकॅस्टर किंवा मॅचे-स्टर येथील मजुरांमध्ये वाचनाभिरुचि किती वाढली आहे हें पाहिलें म्हणजे हा तोटा अगदींच केवळ अनिष्टमय आहे असें नाही असें दिसून येईल. शहरांत राहणारे मजूर व कामगार हे खेडेगांवांतील लोकांपेक्षा बुद्धीनें व चलाखीनें जास्त असतात असा सार्वत्रिक अनुभव आहे. वरील विवेचना-वरून या एकतानतेच्या प्रमाणांत फारसा तथ्यांश नाही असें दिसून येईल.

तिसरा तोटा सामाजिक आहे. श्रमविभागाच्या योगानें लोक-संख्या शहरांत येऊन भरते व शहरांमध्ये स्वाभाविकच खेड्यासारखी

आरोग्यकारक परिस्थिति नसल्यामुळे मजुरांना निरोगी राहतां येत नाही व त्यांचे हाल वाढतात. तसेंच एखाद्या नव्या यंत्राच्या शोधानें हजारां लोकांना एकदम काम नाहीसें होतें.

परंतु या तोड्यालाही प्रतिकार आहेत हें ध्यानांत ठेविलें पाहिजे. हल्लीं सुधारलेल्या सर्व राधांत शहरसुधराईचे प्रयत्न जोरानें चालले आहेत. त्यामुळे शहरांत राहण्यापासून होणारे तोटे बरेच कमी झालेले आहेत. या शहरांच्या आरोग्यसुधारणेच्या कामांत सुधारलेलीं सरकारें व म्युनिसिपालिट्या लाखां रुपये खर्च करीत आहेत. शहराला उत्तम शास्त्रीय पद्धतीचीं गटारें करणें; शहराला उत्तम व स्वच्छ पाण्याचा पुरवठा करणें; सर्व शहरांत हवा उत्तम तऱ्हेनें खेळेल अशी शहराची रचना करणें; शहरांत उद्यानभूमिका राखून ठेवणें; चांगला व निकोप माल शहरवासीयांस मिळेल अशी तजवीज करणें; अशा प्रकारच्या किती तरी गोष्टी अर्वाचीन काळीं होत आहेत. याचा सुपरिणामही दिसून येत आहे. सर्व सुधारलेल्या देशांत शहरांतील दर हजारीं मृत्युसंख्या दिवसेंदिवस कमी होत चालली आहे. यावरून या आक्षेपांतही फारसा तथ्यांश नाही हें उघड आहे.

भाग आठवा.

मोठ्या प्रमाणावर व अल्प प्रमाणावर उत्पत्ति.

श्रमविभागाच्या तत्त्वानें संपत्तीच्या उत्पत्तीच्या वाढींत विलक्षण फरक कां व कसा होतो, याचें विवेचन मागील भागांत केलें. परंतु कोणत्याही धंद्यांत हा श्रमविभाग अमलांत येणें हें मालाच्या खपावर अवलंबून आहे. कारण धंद्याच्या क्रियेचे विभाग करून एक एक क्रिया एक एक माणूस करूं लागला म्हणजे माल अतोनात तयार होणार. हा माल जर ताबडतोव खपला गेला नाही तर हा श्रमविभाग होणें शक्य नाही. या भागांत विचार करावयाच्या विषयाचाही श्रमविभागाशीं निकट संबंध

आहे; नव्हे तो श्रमविभागाचा एक प्रकारचा परिणाम आहे. समाजाची वाढ होत चालली म्हणजे त्या समाजांत सामाजिक श्रमविभाग अग्न धंध्याचें पृथक्करण होऊं लागतें. अर्थात् एक मनुष्य व त्याच्या कुटुंबांतील माणसां मिळून एक धंदा करून एक प्रकारचा माल काढूं लागतात. अशाच तऱ्हेनें समाजांत शेतकरी, सुतार, गवंडी, लोहार, सोनार, परीट वगैरे किती तरी धंदेवाले उत्पन्न होतात. या सांपत्तिक स्थितीला घरगुती कारागिरीचा काळ म्हणतात. या सामाजिक श्रमविभागानें प्रत्येक धंध्यांच्या माणसांचें कौशल्य बरेंच वाढतें व त्या योगें संपत्तींत बरीच भर पडते. परंतु औद्योगिक श्रमविभागास सुरुवात झाली म्हणजे तर संपत्तीच्या वाढीस ऊतच येतो. कारण मागें सांगितल्याप्रमाणें एका धंध्यामधल्या निर- निराळ्या क्रिया निरनिराळ्या माणसांकडून होऊं लागल्या व विशेषतः ही प्रत्येक क्रिया जलदीनें घडवून आणणारी यंत्रें निघालीं म्हणजे संपत्तीच्या वाढीस अधिकच जोर येतो; व त्यांत आणखी वाफेच्या व इतर नैसर्गिक शक्तीनें यंत्रें चालविण्याचा शोध लागला म्हणजे घरगुती कारखान्यांचें स्वरूप जाऊन त्या कारखान्यांना प्रचंड विराटरूपी फॅक्टरी व गिरण्या यांचें रूप येतें. युरोपांतील उद्योगधंध्यांची वरप्रमाणेंच वाढ होत आली आहे. हिंदुस्थानांत पूर्वे काळीं सामाजिक श्रमविभागाच्या योगानें घरगुती धंदे उत्तम स्थितींत आले परंतु यापुढें मात्र त्यांची वाढ झाली नाही.

इंग्लंडमध्ये वाफेच्या शक्तीच्या शोधानंतर व एंजिनच्या शोधापासून मोठमोठे विराटस्वरूपी कारखाने प्रथमतः कापसापासून कापड काढण्याचे झाले, व पुढें प्रत्येक धंध्यांत असेच कारखाने, फॅक्टरी व गिरण्या होऊं लागल्या व हल्लींच्या काळीं विराटस्वरूपी कारखाना हा सामान्य सिद्धांत आहे. अजूनही पुष्कळ धंदे घरगुती स्वरूपाचे आहेत, परंतु ते अपवादा- दाखल आहेत. हिंदुस्थानांत व नुकत्याच औद्योगिक प्रगतीच्या मार्गाला लागलेल्या जपानांत अजून कारखान्यांचें अल्प स्वरूप नाहीसें झालें नाही. अल्प प्रमाणावरील कारखाने हेच येथें सामान्य नियमासारखे आहेत व प्रचंड कारखाने हे अजून अपवादादाखल आहेत.

मोठ्या प्रमाणावरील कारखान्यांचे फायदे अगदीं उघड व ताबडतोब दिसणारे आहेत. मोठ्या कारखान्यांत नैसर्गिक शक्ति व यंत्रसामग्री यांचा शक्य तितका फायदा घेण्यास सांपडतो व म्हणून श्रमविभागही पाहिजे

तितका अमलांत आणावयास सांपडतो. यामुळें मालाची पैदास अतोनात वाढते.

मोठ्या कारखान्यांत देखरेखीचा खर्च लहान कारखान्यांपेक्षां कमी होतो. तुमचें एंजिन ५ हार्सपावरचें असो किंवा १० हार्सपावरचें असो; एक एंजिनियर, एक एंजिन चालविणारा, एक मॅनेजर, एक कॅशीयर पाहिजे, परंतु मोठें एंजिन असल्यानें काम जास्त होतें व म्हणून मालावर देखरेखीचा खर्च कमी होतो. तसेंच कापसाच्या गिरण्या ५ लाखांच्या दोन करण्यापेक्षां दहा लाखांची एक करणें हें किती तरी कमी खर्चाचें होतें. आधीं जाग्याचा खर्च कमी होतो व म्हणूनच लहान प्रमाणावरील कारखान्याचा टिकाव मोठ्या प्रमाणावरील कारखान्यापुढें लागत नाहीं. कारण लहान कारखान्यामध्ये मालाच्या उत्पत्तीचा खर्च मोठ्या प्रमाणावरील कारखान्यांपेक्षां जास्त होतो; व म्हणूनच अशा अल्प कारखानदारांना आपला माल विराटस्वरूपी कारखानदारांच्या मालाइतका स्वस्त देण्यास परवडत नाहीं. यामुळेंच मोठे कारखाने व घरगुती किंवा लहान कारखाने यांच्या चाढओढींत दुसऱ्या प्रकारच्या कारखान्यांचा पाडाव होतो. हिंदुस्थानांतील सर्व घरगुती धंदे याच कारणांनीं नामशेष झाले. इंग्लंडमध्ये वाफेच्या शक्तीचा शोध लागल्यानंतर वाफेच्या मागाशीं हातमागांचा टिकाव लागेना व म्हणूनच हिंदुस्थानांतील हातमागांचा धंदा हळुहळू बुडत गेला. तीच स्थिति साखरेच्या धंध्याची झाली व तीच स्थिति तेल गाळण्याच्या धंध्याची होत आहे.

परंतु असे विराटस्वरूपी कारखाने सुरू होण्यास प्रारंभीं भांडवल फार मोठेंच लागणें व असें भांडवल देशांतील एक एका व्यक्तीजवळ फारसें नसतें. यामुळें संयुक्त भांडवलाचें तत्त्व प्रचंड कारखान्याच्या पद्धतीबरोबर सर्व सुधारलेल्या राष्ट्रांमध्ये जारीनें अमलांत येऊं लागतें.

अमेरिका खंडाच्या शोधानंतर युरोपमध्ये उद्योगधंध्यांस व व्यापारास जी जोराची उसळी मिळाली त्या वेळेपासून या संयुक्त भांडवलाच्या तत्त्वाचा अंमल सुरू झाला व त्याचा उपयुक्तपणा सर्वसंमत होऊन त्याचा सार्वत्रिक प्रसार झालेला आहे. परदेशांशीं व्यापार करण्याकरितां त्या काळीं ज्या संस्था इंग्लंडमध्ये निर्माण झाल्या त्यांना व्यापारी कंपन्या म्हणत असत. या व्यापारी कंपन्यांना इंग्लंडचे राजे व्यापाराच्या मक्त्याच्या

सनदा करून देत. या कंपनीचा दोन प्रकारच्या असतः एक नियमबद्ध कंपनी व दुसरी संयुक्तभांडवली कंपनी. पहिल्या प्रकारच्या कंपनीला एखाद्या देशाशी व्यापार करण्याचा सर्व मक्का मिळालेला असे; परंतु यामध्ये कंपनीचा सभासद आपआपल्या भांडवलावर स्वतंत्र व्यापार करी. कंपनीचे असे स्वतंत्र भांडवल नसे. प्रत्येक सभासदाला कांहीं प्रवेश फी यावी लागे व कंपनीच्या खर्चाकरिता वार्षिक वर्गणीही यावी लागे व कंपनी जे जे नियम करील ते ते नियम प्रत्येक सभासदाला पाळावे लागत. परंतु अशा कंपनीला परदेशामध्ये किंसे, बंदरे किंवा दुसऱ्या मोठ्या खर्चाची स्वसंरक्षणाची कामे करणे कठीण पडे. यामुळे अशा कंपन्यांचा तादृश उपयोग होत नसे.

संयुक्तभांडवली कंपनीचे भागीदार असतात. या भागीदारांच्या भागानें एकत्र झालेले भांडवल ह्मणजे कंपनीचे भांडवल होय. या कंपनींत भागीदार स्वतः कंपनीचे काम पहात नाहीत. तर भागीदार लोक आपल्यातील कांहींजणांना डायरेक्टर ह्मणून नेमून देतात व हें डायरेक्टरांचें मंडळ कंपनीचा सर्व व्यापार किंवा धंदा पाहते. संयुक्तभांडवली कंपनी व खासगी पातीचा धंदा यामध्ये मुख्य भेद असा आहे की, संयुक्तभांडवली कंपनींत भागीदारास आपले भांडवल वाटेले तेव्हां कंपनीतून काढून घेतां येत नाही. त्याला आपला भाग दुसऱ्यास विकून आपले भांडवल मोकळे करतां येतें व या विक्रीस दुसऱ्या भागीदारांच्या संमतीची जरूरी नसते. खासगी पातीमध्ये इतरांच्या संमतीशिवाय नवा पातीदार घेतां येत नाही.

इंग्लंडमध्ये परदेशांशी व्यापार करणाऱ्या कांहीं कंपन्या संयुक्तभांडवली होत्या. जिनें एका शंभर वर्षांमध्ये सर्व हिंदुस्थान देश काबीज केला, ती ईस्ट इंडिया कंपनीही संयुक्तभांडवली कंपनीच होती. परंतु त्या काळां हें संयुक्त भांडवलाचें तत्त्व बाल्यावस्थेत होतें व म्हणून अशा कंपन्यांचा व्यापारधंदा चांगला चालत नसे. **अँडाम स्मिथ** याचें मत त्याच्या काळच्या अनुभवावरून या तत्वाच्या विरुद्ध झालें होतें.

अँडाम स्मिथला संयुक्तभांडवली कंपनीच्या कारभारांत दोन दोष अपरिहार्य वाटत. संयुक्तभांडवली कंपनीच्या मॅनेजरास आपलेपणा वाटणें शक्य नाही. यामुळे खासगी धंदेवाला जितकी काळजी वेईल,

जितकी काटकसर करील, व जितक्या दक्षतेनें देखरेख ठेविल तितकी मॅनेजराकडून ठेविली जाणें शक्य नाहीं. यामुळें संयुक्तभांडवली कंपनीच्या कारभारांत जास्त पैसा खर्च होतो, व म्हणून असे धंदे फायदेशीर होत नाहींत; दुसरें, कंपनीचा कारभार मोठ्या प्रमाणावर असल्यामुळें तें सरकारी तऱ्हेनें वादशाही थाटावर सर्व व्यवस्था व खर्च चालतो.

या दोन दोषांमुळें पुष्कळ धंद्यांत व व्यापारांत संयुक्त भांडवलाचें तत्व फायदेशीर नाहीं असें अँडाम स्मिथचें मत झालें होतें. जे धंदे व व्यापार अगदीं नियमबद्ध करून कांहीं एक ठराव रूळीप्रमाणेंच चालावयाचे असतात, अशा धंद्यांत संयुक्त भांडवलाचें तत्व उपयोगी आहे; व या तत्वावर काढलेले धंदे यशस्वी होतात. हे धंदे ह्मणजे पेढी, सार्वजनिक दळणवळणाच्या सोयी वगैरे होत. बाकी ठिकाणीं खासगी मालकीचेच धंदे यशस्वी होतात व ह्मणूनच असे धंदे चांगले असें अँडाम स्मिथचें मत होतें.

हें अँडाम स्मिथचें मत त्याच्या काळच्या संयुक्त-भांडवली कंपनीच्या अपयशावरून झालेलें होतें; परंतु अर्वाचीन काळीं हें तत्व सर्वसंमत झालेलें आहे. हल्लींच्या काळीं व्यापारधंद्यासंबंधीं जर कोणचीं दोन महत्त्वाचीं तत्वे असतील तर तीं संयुक्त भांडवलाचें तत्व व परस्परसाहाय्यकारित्वाचें तत्व हींच होत. यांपैकीं दुसऱ्याचा विचार आपल्याला पुढल्या पुस्तकांत करावयाचा आहे, तेव्हां येथें फक्त पहिल्याचेंच विवेचन पुरे आहे.

संयुक्त भांडवलाचें तत्व हल्लीं सर्वगामी झालेलें आहे व ज्या ज्या देशांना औद्योगिक बावतींत प्रगति करून घ्यावयाची आहे त्या त्या देशांना या तत्वाचा अवलंब केल्यावांचून गत्यंतर नाहीं. कारण या तत्वापासून खालील फायदे होतात.

कांहीं कामें इतकीं प्रचंड व अवाढव्य असतात कीं, तीं खासगी व्यक्तीच्या सांपत्तिक सामर्थ्याबाहेरचीं असतात. अशा कामांला सरकार किंवा संयुक्त भांडवल यांखेरीज गत्यंतर नसतें. उदाहरणार्थ, रेल्वे, पाटबंधारे, गोदी, बंदराचे धके किंवा अशासारखीं दुसरीं व्यापाराच्या सोईचीं कामें सरकारनें तरी हातीं घेतलीं पाहिजेत किंवा संयुक्त भांडवलाच्या कंपन्यांनीं तरी हातीं घेतलीं पाहिजेत. आतां सरकारी व्यवस्था ही नेहेमीं फार

खर्चाची असते, असा सार्वत्रिक अनुभव असल्यामुळे अशीं कामें संयुक्त भांडवलाच्या तत्त्वावर उभारणें देशाच्या हिताचें असतें. संयुक्त भांडवलाच्या तत्त्वावर उभारलेले धंदे जास्त चिरस्थायी व अपघातापासून मुक्त असतात. खासगी धंद्यांत कर्ता पुरुष नाहींसा झाला तर धंदा तेव्हांच बुडतो. कारण मुलगा त्या कामांत चांगला निघेलच असा नियम नाही. परंतु संयुक्त-भांडवली कंपनीला एक मॅनेजर नाहींसा झाला तर दुसरा नेमतां येतो. यामुळे अशा धंद्यास एक प्रकारचा स्थाईकपणा येतो.

खासगी धंदेवाल्यांस नफ्याची फार हांव असते व पुष्कळ नफा असल्या खेरीज ते आपलें भांडवल एखाद्या धंद्यांत घालीत नाहींत. परंतु संयुक्त-भांडवली कंपनीचे भागीदार हे स्वतः धंदे करणारे नसल्यामुळे त्यांना नफ्याची एवढी मातवरी नसते. देशांत जो सामान्यतः व्याजाचा दर असतो त्यापेक्षा थोडा जास्त नफा मिळाला ह्मणजे त्यांचें समाधान असतें. यामुळे नवीन धंदा संयुक्त भांडवलाच्या तत्त्वावर काढणें सोईचें असतें.

संयुक्त-भांडवली कंपनीचे जमाखर्च नेहमीं प्रसिद्ध होत असल्यामुळेही दोन फायदे होतात. प्रथमतः कारभारांत लबाडी होत असेल तर ती लवकर उघडकीस येण्याचा संभव असतो व प्रसिद्ध जमाखर्चावरून देशांतील धंद्याची स्थिति कळण्यासही सुलभ मार्ग होतो.

संयुक्तभांडवली धंद्याचा आणखीही एक फायदा आहे तो हाच कीं, या धंद्याचें भांडवल थोड्या थोड्या प्रमाणानें पुष्कळ व्यक्तींजवळून घेतलेलें असतें. शिवाय या कंपन्यांच्या भांडवलाचा कांहीं भाग न मागितलेला असा असतो. यामुळे धंद्याला एकप्रकारची सुरक्षितता असते व खासगी धंद्यापेक्षा या संयुक्तभांडवली धंद्यास व्यापारांतील अडचणींतून सहज रीतीनें पार पडतां येतें व यदाकदाचित् नुकसान झालें तर तें नुकसानही थोड्या व्यक्तींवर न पडतां पुष्कळजणांवर थोड्या प्रमाणानें वांटून जातें. यामुळे हें नुकसान फारसें भासत नाही.

परंतु संयुक्त भांडवलाच्या तत्त्वाचा सर्वांत महत्त्वाचा फायदा देशांतील भांडवलाची वाढ होय. या तत्त्वानें जे पैसे व जी संपत्ति खासगी व्यक्तींजवळ निरुपयोगी पडून राहिलेली असते. ती एकत्र होऊन त्याचें शक्तिमान् असें भांडवल बनतें. ज्याप्रमाणें पाण्याच्या वेगवेगळ्या थेंबांमध्ये शक्ति नसते, परंतु हेच थेंबे एकत्र जमून त्यांचा प्रवाह वाहूं लागला

ह्मणजे त्यामध्ये मोठी शक्ति उत्पन्न होते; त्याप्रमाणेच जी संपत्ति व पैसा देशांतील व्यक्तींजवळ अल्पप्रमाणानें असतांना त्यांत शक्ति नसते, तीच संयुक्त भांडवलाच्या तत्वांनं एकत्र झाल्यांनं त्याचें अवाढव्य भांडवल तयार होतें व मग विराटस्वरूपी कारखाने देशांत निर्माण होऊं शकतात. या फायद्यामुळे हें तत्व जगांत इतकें पसरलें आहे.

हिंदुस्थानची या तत्वासंबंधीची सध्यांची स्थिति इंग्लंडांतल्या **अँडाम स्थिती**च्या काळच्या सारखी आहे. हें तत्व अजून येथें बाल्यावस्थेतच आहे ह्मणावयाचें. कारण संयुक्त भांडवलाचे पुष्कळ कारखाने आपले इकडे बुडालेले आहेत किंवा किफायतशीर झालेले नाहीत. हिंदुस्थानांत ज्या जाती पिढीजाद व्यापारीपेशाच्या आहेत त्यांनीं हें तत्व आपलेंसें करून तें फायदेशीरही करून दाखविलें आहे. पार्शी, भाटे, गुजराथी व मारवाडी या लोकांचे संयुक्त भांडवलाचे कारखाने चांगल्या तऱ्हेनें चालतात; परंतु ब्राह्मण व इतर जातींनीं काढलेले संयुक्त भांडवलाचे कारखाने चांगले चालत नाहीत, याला दोन कारणे आहेत. पहिलें कारण या जातींमध्ये अजून व्यापाराचा आत्मा जी सचोटी तो पूर्ण मुरला नाही. यामुळे संयुक्त भांडवलाच्या कंपन्यांचे मॅनेजर व व्यवस्थापक हेच स्वतः पेशाची अफरातफर करतात व कंपनीच्या कारभारास धोका आणतात; केव्हां केव्हां धंद्याचें व कारभाराचें ज्ञान बरोबर नसल्यामुळेही नुकसान होतें. दुसरें कारण आपल्या लोकांमधील सामाजिक कर्तव्याची अंधुक कल्पना होय. संयुक्त भांडवलाच्या कंपन्या डायरेक्टर मंडळीच्या देखरेखीखाली चालतात; परंतु डायरेक्टर लोकांना आपल्या कर्तव्यांची ह्मणण्यासारखी जौणीव नसते व यामुळे भागीदारांच्या होणाऱ्या नुकसानाकडे त्यांचा कानाडोळा होतो किंवा डायरेक्टर लोक कंपनीच्या कारभारापासून आपला खासगी फायदा करून घेण्याचा स्वार्थी विचार करतात. परंतु योग्य विचार केल्यास असें दिसून येईल कीं, कंपनीचा कारभार चोख रीतीनें व दक्षतेनें चालविल्यास त्यांत स्वार्थ व परमार्थ हे दोन्हीही साधतात. कारण डायरेक्टर लोकांचे बऱ्याच किंमतीचे भाग कंपनींत असतातच. तेव्हां कंपनी यशस्वी झाली तर त्यांत सर्व भागीदारांप्रमाणें त्यांचा स्वतःचाही फायदा होतो. शिवाय संयुक्तभांडवलाचे कारखाने व धंदे यशस्वी होत गेले ह्मणजे तितक्याच भागीदारांचा फायदा होतो असें नाही,

तर यापासून सामाजिक हितही होतें. तें हें कीं, अशा संयुक्त भांडवलाच्या धंद्यांत लहानसहान शिलकी घालण्यास बहुजनसमाजाची प्रवृत्ति होते व या योगानें देशामध्ये भांडवलाचा पुरवठा पुष्कळ वाढतो व कोणत्याही नव्या उद्योगधंद्यास भांडवलाचा तुटवडा पडत नाही.

देशामध्ये उद्योगधंदे जर वाढावयाचे असतील तर या संयुक्त भांडवलाच्या तत्त्वाच्या प्रसाराखेरीज गत्यंतर नाही, व या तत्त्वाचा प्रसार होण्यास बहुजनसमाजाचा या तत्त्वाच्या यशस्वीपणावद्दल विश्वास बसला पाहिजे. हा विश्वास बसण्यास संयुक्तभांडवली कारखाने किफायतशीर झाले पाहिजेत व हे धंदे किफायतशीर होण्यास व्यवस्थापक व मॅनेजर व डायरेक्टर लोक यांना आपल्या धंद्याची उत्तम माहिती असून शिवाय सचेटी व कर्तव्यदक्षता हे दोन नैतिक गुणही त्यांच्यामध्ये वास करित असले पाहिजेत; तेव्हां ज्यांना आपल्या देशाची औद्योगिक प्रगति व्हावी असें मनापासून वाटत आहे त्यांनी या दोन गोष्टी आपल्या समाजांत वाढतील अशावद्दल खटपट केली पाहिजे.

येथपर्यंत उद्योगधंद्यांत विराटस्वरूपी कारखाने संपत्तीच्या वाढीस कसे व कां अनुकूल असतात याचा विचार झाला. या विवेचनावरून जसजसा श्रमविभागाच्या तत्त्वाचा फैलाव होतो तसतसा विराटस्वरूपी कारखान्यांकडे देशातील उद्योगधंद्यांचा कल असतो हें दिसून येईल. अल्पस्वरूपी धंदे विराटस्वरूपी धंद्यांच्या बरोबर अस्तित्वांत असतात खरे, तरी एकंदरीत अल्पस्वरूपी धंद्यांचा विराटस्वरूपी धंद्यांपुढें टिकाव लागणें कठीण, असा सर्व देशातील अनुभव आहे.

आतां संपत्तीचा उत्पादक दुसरा मोठा धंदा शेतकी. यासंबंधी विराटस्वरूप चांगलें किंवा अल्पस्वरूप चांगलें याचा विचार केला पाहिजे. हा प्रश्न पाहिल्यापेक्षां जास्त वादग्रस्त आहे व मोठमोठ्या अर्थशास्त्रकारांचीं मतें परस्परविरोधी आहेत.

प्रथमतः शेतकीमध्ये इतर उद्योगधंद्यांप्रमाणें श्रमविभागाच्या तत्त्वाच्या प्रसारास फारसा अवकाश नसतो. या धंद्यांत प्रत्येक शेतकऱ्याला शेतकीचीं बहुतेक कामें यावीं लागतात व करणेंही भाग पडतें. सतत बारा महिने बारा काळ एकच काम करण्यास येथें सवड नसते. तरी पण विस्तीर्ण शेती चांगली किंवा अल्प शेती चांगली हा वादाचा मुख्य प्रश्न आहे.

विस्तीर्ण शेतींत शेतकरी हा एक प्रकारचा कारखानदार असतो. तो हजारां एकर जमीन-मालकीची अगर भाड्याने घेऊन-तिची लागवड करतो. ही लागवड करण्यास लागणारे सर्व भांडवल हा शेतकरी-कारखानदार पुरवितो, व शेतीस लागणारे सर्व श्रम मजुरांना मजुरी देऊन तो मिळवितो. अल्प शेतीमध्ये पांचदहा एकर जमीनच एक शेतकरी आपल्या स्वतःच्या व कुटुंबाच्या श्रमाने लागवडीस आणतो. या दोन लागवडीच्या पद्धतींत अधिक फिफायतशीर कोणती हें ठरवावयाचें आहे.

विस्तीर्ण शेतीच्या वाजून बहुशः खालील फायदे पुढे आणले जातात. या लागवडीच्या पद्धतीमध्ये शेतकीच्या शक्तिमान यंत्रांचा उपयोग करता येतो. वाफेचा नांगर, धान्य कापण्याचें यंत्र, धान्य मळण्याचें यंत्र वगैरे खर्चाच्या यंत्रांचा उपयोग करता येतो व यंत्राने मजुरांच्या श्रमापेक्षां पुष्कळ फायदा होतो हें उघड आहे. परंतु या यंत्रांना भरपूर काम मिळेल एवढी मोठी शेतकी एकट्या मालकाची पाहिजे तर हीं यंत्रे काटकसर-शीर होतात.

दुसरें, विस्तीर्ण शेतींत कुंपणें, रस्ते, बांधवंधारे वगैरेसारख्या बाबतींत जमीन कमी फुकट जाते. तींच लहान लहान शेते असलीं म्हणजे या बाबतींत खर्चही जास्त होतो व पुष्कळ जागा वायां जाते.

विराटस्वरूपी कारखान्याला सामान्य असे फायदे व काटकसर या विस्तीर्ण शेतींत होतात. देखरेखीचा खर्च कमी होतो. उदाहरणार्थ, मेंढ्यांचा कळप १०० चा असला काय किंवा ४०० चा असला काय त्याला गोपाल एकच लागतो; माल थोडा काय किंवा फार काय परंतु नेंण्याआणण्याकरितां गाडी बभैरेसारखा खर्च सारखाच येतो.

तिसरें, विस्तीर्ण शेतींत पिकाची योग्य परंपरा लावण्यास सुलभ पडतें म्हणजे पहिल्या वर्षी एका जमिनीच्या तुकड्यांत एक पीक; दुसऱ्या वर्षी दुसरें योग्य पीक; तिसऱ्या वर्षी जमीन ओसाड टाकणें; वगैरे गोष्टी जमिनीचा कस व मगदूर कायम राहण्यास कराव्या लागतात व त्या विस्तीर्ण शेतींत करणें सोईचें असतें; परंतु अल्प शेतींत हें करणें शक्य नसतें.

विस्तीर्ण शेतीच्या पद्धतीचे हे फायदे निर्विवाद आहेत. परंतु अल्प शेतीच्या समर्थकांचें म्हणणें असें आहे कीं, हे फायदे जरी त्या पद्धतींत असले तरी त्यांत एक जवरदस्त दोष आहे. तो हा कीं, शेतकीवर श्रम

करणारे मजूर हे निवळ सांगकामे असतात. त्यांची आपल्या कामावर आसक्ति नसते. कारण काम काळजीनें करण्यापासून त्यांचा फायदा नसतो. ठरलेल्या मजुरीपलीकडे त्यांना जास्त फायद्याची आशा नसते. यामुळें विस्तीर्ण शेतींत पुष्कळ श्रम वांया जातात. परंतु अल्प शेतींत शेतकऱ्याला मालकीची जाणीव असते व या मालकीच्या जाणीवेनें तो आपल्या शेतीची अतोनात काळजी घेतो; तो काटकसर करतो; लहान-सहान गोष्टींकडे सुद्धां दुर्लक्ष करित नाही; आपल्या शेतीची आपण जितकी मशागत करूं तितका आपलाच फायदा आहे अशी त्याची खात्री असते; यामुळें अल्प शेतीमध्ये शेतीपासून शेतीची संपत्ति जास्त उत्पन्न होते असें अल्प शेतीच्या समर्थकांचें म्हणणें आहे; परंतु या विषयाचा विचार या ग्रंथाच्या तिसऱ्या पुस्तकांत करावयाचा आहे, तेव्हां सध्याचें विवेचन येथेंच थांबविणें वरें.

भाग नववा.

उत्तरत्या व चढत्या पैदाशीचा सिद्धांत व त्याचें विवरण.

संपत्तीच्या उत्पत्तीचीं कारणें व त्या कारणांचा संयोग ज्या तत्त्वांनीं होतो त्याचा येथपर्यंत विचार झाला. आतां प्रत्येक कारणाची वृद्धि कशी होते हें पहावयाचें राहिलें. तें या पुस्तकाच्या राहिलेल्या चार भागांत उरकावयाचा विचार आहे.

संपत्तीच्या उत्पत्तीचें पहिलें कारण ह्मणजे देशांतील जमीन व सृष्टिशक्ति हें होय. आतां देशांतली जमीन कांहीं प्रत्यक्ष आकारानें वाढूं शकत नाही हें खरें. तरी पण जमिनीपासून कमी अधिक उत्पन्न काढतां येतें. या बाबतींतच मथळ्यांत निर्दिष्ट केलेल्या सिद्धांताचा शोध लागला व याच सिद्धांतावर अर्थशास्त्रांतील व विशेषतः वांटणी या भागांतील कित्येक प्रमेयें व विधानें अवलंबून आहेत. तेव्हां या सिद्धांताचा येथें विचार करणें प्राप्त आहे. चढत्या व उतरत्या पैदाशीचा नियम प्रथमतः

शेतकी व इतर उद्योगधंदे यांचा भेद दाखविण्याकरितां प्रतिपादन केला जात असे. अभिमत अर्थशास्त्रकारांचें असें ह्मणणें आहे कीं, उतरत्या पैदाशीचा नियम शेतीस लागू आहे व इतर धंद्यांस चढत्या पैदाशीचा नियम लागू आहे. या नियमांचा अर्थ व त्यांतील भेद खालील एका उदाहरणावरून स्पष्ट होईल.

समजा, एका शेतकऱ्यानें १० एकर जमिनीच्या तुकड्याची मशागत १०० रुपये भांडवल व २५ मजुरांचे श्रम लावून केली व त्यांत धान्य पेरलें तर त्याला कांहीं एक धान्याची पैदास होईल. आतां शेतकऱ्यानें त्याच जमिनीच्या तुकड्यांतून जास्त पैदास करण्याकरितां आणखी १०० रु. भांडवल व २५ मजुरांचे श्रम त्या जमिनीला लावले तर त्याला उत्पन्नाची पैदास पहिल्यापेक्षां जास्त होईल; परंतु ती पहिल्याच्या दुप्पट होणार नाही. समजा, त्या शेतकऱ्यानें तिसऱ्या वर्षी भांडवल व श्रम हे पहिल्यापेक्षां आणखी १०० रुपयांनीं व २५ मजुरांच्या श्रमानें वाढविले ह्मणजे या वर्षी ३०० रु. व ७५ मजुरांचे श्रम इतके त्या जमिनीला लावले तर त्याचे उत्पन्नाची पैदास दुसऱ्या वर्षापेक्षां जास्त होईल; परंतु कमी प्रमाणानें जास्त होईल. ह्मणजे पहिल्या १०० रुपयांच्या भांडवलापामून व २५ मजुरांच्या श्रमापासून जितकी पैदास जास्त झाली त्यापेक्षां दुसऱ्यापासून कमी होईल व दुसऱ्यापासून जितकी पैदास झाली त्यापेक्षांही कमी तिसऱ्यापासून होईल. भांडवल व श्रम हे कांहीं प्रमाणाच्या पलीकडे गेल्यास निरुपयोगी होतील इतकेंच नव्हे तर सर्व शेताचा फाजील खतानें नाश होईल व सर्व उत्पन्न बुडून जाईल. यालाच उतरत्या पैदाशीचा नियम म्हणतात. ही झाली एकाच जमिनीच्या तुकड्याची मशागत करण्याची स्थिति. हाच नियम देशांतील सर्व विस्तीर्ण जमिनीस लागू आहे. देशातील सर्व जमिनी सारख्या सुपीक नसतात; कांहीं जास्त सुपीक व कांहीं कमी सुपीक व कांहीं तर अगदीं नापीक असतात. यामुलें येथेंही उतरत्या पैदाशीचा नियम लागू पडतो. ह्मणजे सुपीक जमिनीवर भांडवल व श्रम यांचें कांहीं एक प्रमाण किंवा माप खर्च केलें तर जी उत्पन्नाची पैदास होते त्यापेक्षां कमी पैदास तितकेंच माप कमी सुपीक जमिनीवर खर्च केल्यापासून होते व नापीक जमिनीवर तेंच माप खर्च केल्यानें खर्चाइतकीही पैदास होण्यास पंचाईत पडते. या उतरत्या पैदा-

शीच्या नियमामुळे सर्व देशांत शेतीच्या मालाच्या किंमती नेहेमी वाढत जातात. कारण जसजशी जास्त जमीन लागवडीस येते—वही जमीन अर्थात् पहिल्यापेक्षा कमी सुपीक असते—तसतसे उत्पत्तीच्या खर्चाचे प्रमाण वाढते व पैदाशीचे प्रमाण कमी होते व म्हणून त्या उत्पन्नाची किंमत वाढत जाते. त्याचप्रमाणे जमिनीची जसजशी जास्त मशागत होत जाते तसतसा उत्पत्तीचा खर्च वाढतो व पैदाशीचे प्रमाण कमी होते व म्हणूनच या अधिक खर्चाने तयार झालेल्या मालाची किंमत वाढत जाते. यावरून असे अनुमान निघते की, देशाच्या आधिभौतिक भरभराटीवरोबर खाण्याचे पदार्थ महाग होत जातात व मनुष्याला निवळ जीवनास जास्त जास्त खर्च लागू लागतो.

परंतु उद्योगधंद्याची याच्या उलट स्थिति आहे. त्याला चढत्या पैदाशीचा नियम लागू आहे. समजा, एका कारखानदाराने १० हजार रुपयांवर एक धंदा काढला आहे. याने जर आपले भांडवल २० हजार करून एक जास्त मोठे यंत्र आणले व धंद्यामध्ये श्रमविभाग जास्त अंमलांत आणला तर त्या धंद्यातील मालाची पैदास दुपटीपेक्षा जास्त होईल. आणखी काहीं काळाने त्या कारखानदाराने आणखी १० हजारांनी आपले भांडवल वाढविले व श्रमाची काटकसर करणारे आणखी एक दुसरे यंत्र आणविले तर मालाची पैदास जास्त पटीने वाढेल. सारांश जसजसा धंदा विराटस्वरूपाचा करावा तसतशी मालाची पैदास जास्तच वाढत जाते, हा नियम म्हणजे श्रमविभागाच्या तत्वाचे व विराटस्वरूपी कारखान्याच्या तत्वाचे उलट वाजूने विवरण करण्यासारखे आहे. या नियमाचा इत्यर्थ हा की, भांडवलाच्या वाढीच्या प्रत्येक मापावरोबर पैदाशीचे प्रमाण त्याहून जास्तच वाढत जाते. यालाच चढत्या पैदाशीचा नियम म्हणतात. याचा परिणाम असा होतो की, देशामध्ये जसजशी मालाला मागणी वाढते व जसजसे धंद्यांत जास्त जास्त भांडवल घातले जाते तसतसे पैदाशीचे प्रमाण वाढत जाते व म्हणूनच माल उत्पन्न करण्याचा खर्च कमी कमी होत जातो व माल स्वस्त होऊ लागतो. म्हणजे संपत्तीचे जे सामान्यतः तीन वर्ग करण्यांत येतात, त्यांच्या किंमतीची वाढ व्यस्त प्रमाणाने होते. अवश्यक, सोई व चैनी अशा तीन प्रकारच्या संपत्ति आहेत. तेव्हां चढत्या व उतरत्या पैदाशीच्या नियमानुरूप देशाची लोकसंख्या वाढत चालली व त्याची

आधिभौतिक सुधारणा होत चालली म्हणजे संसाराचीं अवश्यकें जास्त जास्त महाग होत जातात व सोई व चैनी या मात्र स्वस्त होत जातात. परंतु बहुजनसमाजाच्या नेहमींच्या राहणीमध्ये खर्चाचा मुख्य भाग अवश्यकांचा असल्यामुळें सुधारणेवरोवरच बहुजनसमाजाची राहणी महागाईची झाल्यामुळें जास्त कष्टमयच होत जाते. या प्रकारचे अभिमतपंथी अर्थशास्त्रकारांनीं या नियमावरून पुष्कळ उपसिद्धांत काढले आहेत. याचा आणखी जास्त ऊहापोह या ग्रंथाच्या 'वांङ्गी' या भागांत व्हावयाचा आहे; तेव्हां त्याचा येथें विस्तार करण्याची जरूरी नाही.

परंतु अभिमतपंथी अर्थशास्त्रकारांचें वरील विवरण चुकीचें आहे, निदान त्यामध्ये कांहीं दोष आहेत असें ऐतिहासिकपंथाच्या लेखकांनीं दाखविलें आहे.

आधीं शेतकी व इतर उद्योगधंदे यांमध्ये जो विरोध अभिमतपंथी अर्थशास्त्रकारांनीं दाखविला आहे तो वरोवर नाही; उतरत्या व चढत्या पैदाशीचे असे दोन्ही नियम शेतकीस व उद्योगधंद्यास सारखेच लागू आहेत हें ऐतिहासिकपंथी अर्थशास्त्रकारांनीं दाखविलें आहे. एक अगदीं सुपीक परंतु कधीही लागवड न केलेली जमीन वेतली तर कांहीं कालपर्यंत त्या जमिनीला चढत्या पैदाशीचा नियम लागू पडतो. म्हणजे कांहीं एक भांडवल व श्रम त्या जमिनीला लावले व कांहींएक धान्याची पैदास झाली व पुढें त्या जमिनीवरील भांडवलाची व श्रमाची दुष्पट केली तर पैदास चौपट होते. असा क्रम कांहीं मर्यादेपर्यंत चालतो व मग मात्र उतरत्या पैदाशीचा नियम लागू पडूं लागतो. म्हणजे प्रत्येक जमिनीची एक ठराविक पराकाष्ठेची सुपीकता असते. ती पराकाष्ठेची सुपीकता येईपर्यंत त्या जमिनीला चढत्या पैदाशीचा नियम लागू होतो व पुढें उतरत्या पैदाशीचा नियम लागू पडूं लागतो. यामुळें नव्या वसाहतींत जशजशी लोकसंख्या वाढते व लोकांमध्ये भांडवल वाढतें व जसजशी जमिनीची मशागत जास्त खर्चाची होत जाते, तसतसें धान्याच्या पैदाशीचें प्रमाण जास्त वाढतें. अर्थात् धान्याच्या उत्पत्तीचा खर्च कमी होतो व धान्य लोकसंख्येच्या वाढीवरोवर स्वस्त स्वस्त होत जातें. अमेरिकेंतील वसाहतीचा अनुभव असाच आहे व म्हणून अमेरिकेंत धान्याचे भाव सारखे उतरत आहेत, असें करे या अर्थशास्त्रकारानें आंकड्यांनीं सिद्ध करून दाखविलें आहे. परंतु

ज्या देशामध्ये सर्व सुपीक जमीन लागवडीला येऊन तिच्या सुपीकतेची पराकाष्ठा ओलांडून गेलेली आहे, व जेथे वस्ती फारा दिवसांची व फारे दाट आहे अशा देशांना अभिमतपंथी अर्थशास्त्रज्ञांचे सिद्धांत लागू आहेत. तेथे धान्याच्या किंमती-नव्या वसाहतीच्या परदेशांतून धान्य न आल्यास-दिवसेंदिवस वाढत जातील हें म्हणणें खरें आहे यांत शंका नाही. अभिमतपंथी अर्थशास्त्रज्ञांनी हे नियम प्रतिपादन केले त्या वेळीं त्यांच्या डोळ्यांपुढें इंग्लंडची स्थिति उभी होती ही गोष्ट निर्विवाद आहे.

त्याचप्रमाणें उद्योगधंद्यांनाही दोन्ही नियम लागू आहेत. कांहीं मर्यादेपर्यंत भांडवलाच्या वाढीच्या प्रमाणापेक्षा पैदाशीच्या वाढीचें प्रमाण जास्त असतें. दोन लाखाच्या कारखान्याऐवजीं चार लाखांचा एक कारखाना काढणें जास्त क्रिफायतीचें आहे हें खरें; परंतु या कारखान्याच्या वाढीलाही मर्यादा आहेच व या मर्यादेवाहेर कारखाना गेल्यास देखरेख बरोबर होणार नाही, मालाचा नाश होईल व कारखान्याची पैदास खर्चाच्या मानानें कमी होईल. याप्रमाणें अभिमतपंथी सिद्धांतामध्ये पुढील ग्रंथकारांनीं दुरुस्ती केली आहे. अभिमतपंथाचें या सिद्धांताचें प्रतिपादन एककल्लीपणाचें होतें. तो एककल्लीपणा काढून टाकून त्याचें यथार्थ रूप पुढील ग्रंथकारांच्या टीकेनें स्पष्ट केलें हें खरें. तरी पण शेतकी व इतर धंदे यांमधील विरोध विसरतां कामा नये. तो विरोध असा आहे: शेतीची चढव्या पैदाशीची मर्यादा लवकर येते; इतर धंद्यांची ही मर्यादा येण्यास जास्त काळ लागतो हा पहिला विरोध. व दुसरा विरोध हा कीं, शेतीला लागणारी जमीन हिची मर्यादा ठरलेली असते; कांहीं केलें तरी देशांतील जमीन कांहीं वाढवितां येत नाही. यांमुळें देशामध्ये जसजशी लोकसंख्या वाढेल तसतसा धान्याचा तुटवडा केव्हांना केव्हां तरी भाग्य लागलाच पाहिजे. कारण जमिनीचा विस्तार कांहीं केल्या वाढवितां येत नाही. इतर धंद्यांची स्थिति याहून निराळी आहे. मालाला खप असेल व तितक्या वेळाचा अवधि मिळेल तर नवीन कारखाने काढतां येतील. याच गोष्टीचें एका उदाहरणानें स्पष्टीकरण करतां येईल. जमिनीच्या परिमिततेमुळें व उतरत्या पैदाशीच्या नियमानें थोड्या जमिनीपासून सर्व जगाला धान्य पुरविणें कालवरींही शक्य नाही; परंतु एखाद्या ठिकाणा-

हून सर्व जगाला एखादा माल पुराविणें शक्य आहे. दुसऱ्या देशाची चढा-
ओढ बंद झाली व गिरण्या वांधण्यास पुरेसा अवकाश मिळाला ह्मणजे
एकटें मॅन्चेस्टर शहर सर्व जगाला कापड पुरवूं शकेल. तेव्हां शेती व इतर
धंदे यांमधील परिमित वाढ व अपरिमित वाढ हा भेद दृष्टिआड करून
चालावयाचें नाहीं व अभिमतपंथी अर्थशास्त्रकारांच्या सिद्धांताचें व अनु-
मानाचें हेंच खरें पर्यवसान होय.

भाग दहावा.

लोकसंख्येची वाढ.

संपत्तांचें दुसरें कारण श्रम. या श्रमांची जसजशी वाढ होईल
तसतशी संपत्तांमध्ये भर पडत जाईल हें उघड आहे. परंतु मानवी श्रम
वाढण्याचा एक स्वाभाविक मार्ग म्हणजे देशांतील लोकसंख्येची वाढ होय.
तेव्हां लोकसंख्येच्या वाढीची मीमांसा काय व त्या वाढीचा देशाच्या
सांपत्तिक स्थितीशी काय संबंध आहे याचें या भागांत विवेचन करावयाचें
आहे. अर्थशास्त्रामध्ये या प्रश्नाची भर प्रथमतः मॅलथस या ग्रंथकारानें
केली हे या ग्रंथाच्या प्रास्ताविक पुस्तकांतील पहिल्या भागांत सांगितलें
आहे व तेथेंच मॅलथसच्या मीमांसेचा इतिहास दिला आहे. या भागांत
या प्रश्नाच. आतां तात्विक दृष्ट्या विचार करावयाचा आहे.

मॅलथसच्या विवेचनामध्ये त्यानें दोन गोष्टी स्वयंसिद्ध म्हणून
घरल्या आहेत व या दोन सिद्धांतांपासून त्याची उपपत्ति ओढानेंच प्राप्त
होते असें त्यानें दाखविलें आहे. पहिली गोष्ट ही कीं, मानवी जीवनास
अन्न अवश्य आहे. मनुष्याचें ज्ञान कितीही वाढलें; त्याची केवढीही
सुधारणा झाली; त्यानें योगसाधनानें आपल्या मानसिक शक्ति कितीही
वाढविल्या तरी मानवी आयुष्यास व मानवी कर्तवगारीस अन्नाची अव-
श्यकता आहे हें निर्विवाद होय. दुसरी गोष्ट लय करण्याची प्रवृत्तिही
मनुष्यमात्रांत सनातन आहे. 'आहारनिद्राभयमैथुनं च सामान्यमेतत्

पशुभिर्नराणाम्' या प्रसिद्ध सुभाषितांत या दोन्ही प्रवृत्तींचा उल्लेख आलेला आहे व या दोन्ही प्रवृत्ति, वासना किंवा गरजा सर्व प्राणिमात्रांमध्ये दिसून येतात इतकेंच नाही तर मनुष्याच्या अगदीं रानटी स्थितीपासून तों सुधारलेल्या स्थितीपर्यंत सर्व अवस्थांमध्ये ही प्रवृत्ति सारखीच दृष्टोत्पत्तीस येते व मनुष्याची जेथपासून आपल्याला माहिती उपलब्ध झाली आहे त्या जुन्या काळापासून आजपर्यंतच्या हजारों वर्षांच्या अवधींत या प्रवृत्तीमध्ये म्हणण्यासारखा फरक झालेला नाही. लयाची वासना नसलेल्या कांहीं व्यक्ति सर्व काळीं व सर्व ठिकाणीं दृष्टीस पडतात; परंतु अशा व्यक्ति अपवादादाखल होत. त्यावरून मनुष्यजातीच्या सामान्य प्रवृत्तीला बाध येत नाही. या दोन गोष्टी निर्विवाद आहेत हें कबूल झालें म्हणजे मॅलथसच्या लोकसंख्येच्या मिमांसेविषयीं फार वाद राहत नाही. या मिमांसेचें सर्व रहस्य खालील तीन विधानांत गोवलेलें आहे. देशांतील लोकसंख्या ही उपजीविकेच्या साधनांनीं अवश्यमेव मर्यादित झालेली असते. ह्यणजे उपजीविकेच्या साधनांच्या पलीकडे लोकसंख्येची वाढ होणें शक्य नाही. उपजीविकेच्या साधनांत फक्त अन्न व उदक इतकेंच येतें असें नाही. ज्या गोष्टी समाजांत प्रत्येक माणसाला अत्यंत अवश्यक मणल्या जातात त्या सर्वांचा समावेश उपजीविकेच्या साधनांत केला पाहिजे. आतां या ज्या उपजीविकेला अत्यंत अवश्यक गोष्टी त्यांच्या प्रमाणापलीकडे लोकसंख्या वाढूं शकणार नाही हें उघड आहे. या गोष्टी-पैकीं धान्य हें प्रधान अंग होय हेंही स्पष्टच आहे. परंतु पुष्कळ दिवस वसाहत केलेल्या देशांत व जेथें जमीनीच्या सुपीकतेची पराकाष्ठा होऊन गेली आहे अशा देशांत उतरल्या पैदाशीचा नियम लागू असतो व म्हणूनच धान्याची पैदास वाढण्यास श्रम व भांडवल हे जास्त जास्त लागू लागतात. या गोष्टी मनांत धरूनच मॅलथसनें मनुष्याची वाढ भूमिति-श्रेढीनें होते असें ह्मटलें आहे. वास्तविक सर्व सजीव वस्तूंना भूमिति-श्रेढीचें प्रमाण लागू आहे. सर्व वनस्पति व प्राणिमात्र यांमध्ये सृष्टीनें उत्पादनशक्ति इतकी जबर ठेविली आहे कीं, या वाढीस अनुकूल परिस्थिति असल्यास एका वनस्पतीच्या बीजापासून थोड्या काळांत सर्व पृथ्वी भरून टाकतां येईल. नवीन वसाहतीमध्ये जीं जनावरें पूर्वी नव्हतीं- उदाहरणार्थ, आस्ट्रेलियांत बकरीं ध्या-त्यांच्या थोड्याशा बाहेरून नेलेल्या

जोडण्यांपासून त्या वसाहतींभर त्यांचा आतां प्रसार झाला आहे. ह्मणजे भूमितीश्रेढीनें वाढण्याचें प्रमाण सर्व प्राण्यांत व वनस्पतींत आहे खरें; परंतु मनुष्यप्राण्याच्या वाढींत व त्याच्या वनस्पतीरूप अन्नाच्या वाढींत खालील प्रकारचा विरोध उत्पन्न होतो, जोपर्यंत लागवड न केलेली जमीन पुष्कळ आहे तोंपर्यंत अन्न पुष्कळ वाढूं शकतें व ह्मणूनच नवीन वसाहत झालेल्या अमेरिकेमध्ये लोकसंख्या झपाट्यानें वाढली. कारण त्या ठिकाणीं लोकसंख्येच्या वाढीस नियंत्रण नाहीं; सुपीक जमीन मुबलक, लोकांची राहणी साधी, लोक जास्त शुद्ध व पवित्र, यामुळें तेथें स्त्रीपुरुष वयांत आल्याबरोबर लग्नें होत. कारण संततीच्या जोपासनेची व उपजीविकेची अडचण नव्हती. यामुळें अमेरिकेंत दर पंचवीस वर्षांमध्ये लोकसंख्येची दुप्पट होत असे. कांहीं ठिकाणीं तर दर वीस वर्षांनीं किंवा पंधरा वर्षांनीं सुद्धां दुप्पट झाल्याची उदाहरणे आहेत. यामध्ये मॅलथसनें परदेशांतून येणाऱ्या लोकसंख्येची वजावाट करून तेथील लोकसंख्या वाढत्या प्रमाणानें होत गेली आहे असें अमेरिकेच्या दीडशें वर्षांच्या अनुभवावरून दाखविलें आहे. तेव्हां लोकसंख्येचा नियंत्रण करणाऱ्या कोणत्याही गोष्टी नसल्या ह्मणजे सामान्यतः दर पंचवीस वर्षांनीं लोकसंख्येची दुप्पट होते असा सिद्धांत निघतो. उदाहरणार्थ, एखाद्या देशांत १ लाख लोक आहेत असें धरलें तर २५ वर्षांनीं ते २ लाख होतील; ५० वर्षांनीं ४ लाख होतील; ७५ वर्षांनीं ८ लाख होतील व १ शतकानें १६ लाख होतील. परंतु इतक्या झपाट्यानें अन्न मात्र वाढणार नाहीं. कारण एकतर सुपीक जमीन सर्व पृथ्वीवर मर्यादित आहे व एकंदर जमीनही मर्यादित आहे. ही जमीन वाढविणें शक्य नाहीं. तेव्हां धान्य वाढविण्याचा उपाय ह्मणजे लागवडीस असलेल्या जमिनीचीच जास्त मशागत करून त्यांत खतमूत घालून जास्त धान्य उत्पन्न करणें हें होय. आतां या साधनांनीं धान्याची पैदास जास्त होते खरी. तरीपण ती उतरत्या प्रमाणांत होते. यामुळें वाढत्या लोकसंख्येला अन्नाचा तुटवडा हा पडलाच पाहिजे. ह्मणजे या अन्नाच्या पैदाशीच्या बाहेर लोकसंख्या जाणें शक्य नाहीं. देशांत जर लोकसंख्येस पुरेसें धान्य व जीविताची इतर साधनें नसलीं तर मानवी संतति निरोगी व पूर्ण वाढीची होणार नाहीं हें उघड आहे. ह्मणजे लोकसंख्येच्या आधीं अन्नाची वाढ झाली पाहिजे.

मॅलथसच्या मीमांसेतील दुसरें विधान असें आहे. 'सबळ व स्पष्ट अशा निग्रहाच्या अभावीं उपजीविकेच्या साधनांच्या वाढीबरोबर नियतपण लोकसंख्येची वाढ होतेच होते.' या विधानास मॅलथस यानें एक महत्वाचा उपाधि जोडला आहे. तो हा कीं, उपजीविकेच्या साधनांची वाढ अगर अन्नाची वाढ सामान्य लोकांपर्यंत पोचली तरच लोकसंख्या वाढेल. वाढलेलें अन्न कायद्याच्या योगानें किंवा दुसऱ्या कांहीं कारणांनीं श्रीमंत लोकांच्याच हातीं राहून त्याचा दुसरीकडे विनियोग झाला तर या अन्नवाढीचा परिणाम लोकसंख्येवर होणार नाही. अन्नाच्या वाढीचा परिणाम होण्यास तें अन्न बहुजन समाजाच्या वांट्याला मजुरीच्या वाढीच्या रूपानें आलें पाहिजे किंवा दुसऱ्या रूपानें बहुजनसमाजाच्या हातीं पडलें पाहिजे; तरच लोकसंख्येच्या वाढीस मुरुवात होईल.

मॅलथसचें हें विधान पुष्कळ वेळां विसरल गेलें आहे किंवा त्याचा भलताच अर्थ केला गेला आहे. लोकसंख्या वाढल्यामुळें उपजीविकेचीं साधनें दुर्मिळ होतात व लोकसंख्येचा मारा त्यावर पडतो असें नव्हे. तर अन्नाची वाढ झाल्याबरोबर जर सबळ असे लोकसंख्येचे निग्रह अस्तित्वांत आले नाहीत तर लोकसंख्या अवश्यमेव वाढते. तेव्हां लोकसंख्येची वाढ ही लोकसंख्येच्या वाढीस अनुकूल कारणें व प्रतिबंधक कारणें या दोहोंचा एकवटलेला परिणाम होय.

तिसरें विधान असें आहे, "लोकसंख्येला उपजीविकेच्या साधनांच्या मर्यादित ठेवणारे सबळ निग्रह ह्मणजे ब्रह्मचर्य, व्यसन व विपत्ति हे होत. या निग्रहाचे साक्षात् व प्रतिबंधक निग्रह असे दोन वर्ग करतां येतात. ज्या निग्रहाच्या योगानें लोकांतील मरणांची संख्या वाढून लोकसंख्या कमी होते ते साक्षात् निग्रह होत व ज्या निग्रहाच्या योगानें लोकांतील जननाचें प्रमाण कमी होऊन लोकसंख्या कमी होते ते प्रतिबंधक निग्रह होत. प्रतिबंधक निग्रहामध्यें ब्रह्मचर्य व व्यसन यांचा समावेश होतो.

ब्रह्मचर्य ह्मणजे बाहेरख्यालीपणा न करितां लग्नाखेरीज व्रतस्य राहणें होय. आपल्या कुटुंबाचें व भावी मुलावाळांचें संगोपन करण्याचें सामर्थ्य येईपर्यंत शुद्ध राहून लग्न लांबणीवर टाकणें याला मॅलथसनें ब्रह्मचर्य म्हटलें आहे. आजन्म ब्रह्मचर्य असा त्याचा अर्थ नव्हे. प्रजोत्पत्ति बंद करणारी व्यसनें इतकाच व्यसन याचा संकुचित अर्थ मॅलथसनें केला आहे.

स्त्रीपुरुषांमध्ये अनियंत्रित अस्वाभाविक व्यवहार व बाहेरख्याली वगैरेसारख्या व्यसनांचा यामध्ये अन्तर्भाव होतो. हीं व्यसनं केव्हां केव्हां अगदीं रानटी समाजांत तर केव्हां केव्हां अगदीं सुधारलेल्या समाजांतही दिसून येतात.

साक्षात् निग्रह हे हव्या तितक्या कारणांनीं उत्पन्न होतात; यांपैकीं कांहीं स्वाभाविक किंवा सृष्टिनिर्मित होत. जसे दुष्काळ, सांथ, भूकंप, जल-प्रलय वगैरे; व कांहीं मनुष्यकृत असतात. जसे लढाया, दंगेधोपे, रोगराई, दुखणेंबाणें व उपासमार. या साक्षात् निग्रहांचा समावेश विपत्ति या एका सदरांत होतो. म्हणजे एकंदर पूर्वीक तीन निग्रहच शेवटीं कायम ठरतात. परकीं व्यसन व ब्रह्मचर्य हे प्रतिबंधक निग्रह होत व विपत्ति हा साक्षात् निग्रह होय.

साक्षात् निग्रह व प्रतिबंधक निग्रह यांच्यामध्ये व्यस्त प्रमाण असतें. परंतु त्यांचे परिणाम जी जननमरणसंख्या ती समप्रमाणांत असते. म्हणजे जेथें जनन जास्त तेथें मरण जास्त व जेथें जनन कमी तेथें मरण कमी. जेथें साक्षात् निग्रह जास्त प्रमाणांत असतात तेथें प्रतिबंधक निग्रह कमी प्रमाणांत असतात व जेथें साक्षात् निग्रह कमी प्रमाणांत असतात तेथें प्रतिबंधक निग्रह जास्त प्रमाणांत असतात. उदाहरणार्थ, ज्या समाजांत दुष्काळ, उपासमार, सांथ व रोग इत्यादि विपत्तीमुळे लोकसंख्येचा नाश फार होत असतो त्या समाजांत व्यसन किंवा ब्रह्मचर्य कमी असतें म्हणजे तेथें लयें फार लवकर होतात. अर्थात् अशा समाजांत जननसंख्या ही फार मोठी असते, व मरणसंख्याही जबर असते. परंतु ज्या ज्या समाजांत ब्रह्मचर्य पाळल्यामुळे जननप्रमाण फार वेतांत असतें त्या त्या समाजांत मरणसंख्याही पुष्कळ कमी असते.

मॅलथसची लोकसंख्या—मीमांसा वर वर्णिलेल्या तीन विधानांत आहे. यांपैकी पहिलें विधान अगदीं उघड निर्विवाद आहे. दुसऱ्या दोन विधानांचें समर्थन मॅलथसनं निरनिराळ्या देशांच्या व समाजांच्या इतिहासांवरून केलें आहे व हा प्रत्यक्ष पुरावा व तो गोळा करण्याची खटपट हाच मॅलथसच्या ग्रंथाचा विशेष आहे. अगदीं रानटी स्थितीतील समाजापासून तों युरोपांतल्या अगदीं सुधारलेल्या समाजाचें मॅलथसनं सिंहावलोकन केलें आहे व या प्रत्येक समाजामध्ये अन्न व लोकसंख्या यांच्यामध्ये कौणत्या निग्रहानें समीकरण घडून आलेलें आहे हें त्यानें दाखविलें

आहे. व त्याच्या सिंहावलोकनाचें पर्यवसान असें आहे कीं, जसजसा समाज सुधारत जातो तसतसा त्या समाजामध्ये साक्षात् निग्रहापेक्षां प्रतिबंधक निग्रहाचा प्रभाव जास्त जास्त होत जातो व असें होणें समाजांतील लोकांच्या कल्याणाच्या दृष्टीनें इष्ट आहे.

रानटी स्थितीतील समाजांतील लोकसंख्या व अन्न यामधील समीकरण निरनिराळ्या तऱ्हेच्या विपत्तींनीं व व्यसनें, दुर्गुण व आपत्ती यांनीं वढून येतें. अंद्मानसारख्या किंवा टेराडेलफुगोसारख्या नापीक जमिनींत लोकांचा उद्योगसर्वस्व ह्मणजे जमिनींत व समुद्रांत मिळणारें स्वाभाविक अन्न मिळविणें हा होय. येथें त्यांच्या नेहमीच्या उपासमारीनें व सततच्या दुष्काळानें लोकसंख्या कमी होते, तर कोठें स्त्रीपुरुषांच्या व्यसनी संवयी व दुष्ट चालीरीती या विपत्तींनीं लोकसंख्या कमी होते; तर कोठें आपापसांतील भयंकर लढाया व आजन्म हाडवैर यांनीं लोकसंख्या कमी होते. सारांश, रानटी स्थितीतील समाजांत लग्नासंबंधीं दूरदर्शीपणाचा किंवा ब्रह्मचर्य या निग्रहाचा जोर नसतो. तर विपत्ति, व्यसन, गुन्हे वगैरे निग्रहाचा पगडा जास्त असतो. परंतु समाज जसजसा ज्ञानवान् व सुधारलेला होत जातो तसतसा ब्रह्मचर्य हा नैतिक निग्रह प्रधान होत जातो व असें होण्यांतच समाजाचें हित आहे.

मॅलथसच्या या मीमांसात्मक निबंधानें त्या काळच्या विद्वान् लोकांत अगदीं गडबड उडवून दिली. पाद्री, धर्मोपदेशक व इतर धार्मिक लोकांनीं मॅलथसवर शिव्यांचा वर्षाव उडवून दिला; तर श्रीमंत व इनामदार लोकांनीं मॅलथसच्या मताचा तेव्हांच स्वीकार केला. कारण मॅलथसच्या मताप्रमाणें गरीब लोकांच्या विपत्तीवद्दल आपल्यावर जबाबदारी नाही; ही विपत्ति गरीब लोकांनीं लग्नासंबंधींच्या आपल्याच अविचारी वर्तनानें आपल्यावर ओढून घेतली असें त्यांना समर्थन करतां येऊं लागलें. मॅलथसच्या मते अन्नाच्या प्रमाणांत लोकसंख्या आणण्याकरितां विपत्ति, गुन्हे व दुर्व्यसनें हीं स्वाभाविक साधनें आहेत व मनुष्याच्या लय करण्यानेंही त्याच्यावर विपत्ति ओढवते असें झालें. हीं दोन्हीं विधानें खिश्चन धर्मावर व ईश्वरी व्यवस्थेवर काळिमा आणणारी आहे. व या मुद्यावर मॅलथसवर धर्मपर लोक रागावले.

परंतु मॅलथसचा हा निबंध लिहिण्यांत दारिद्र्यावस्थेचें एक कारण

समाजापुढें मांडण्याचा होता. त्याच्या मीमांसेचा मथितार्थ इतकाच की, मानवी प्राण्यामध्ये ही जी स्वाभाविक लग्नाची इच्छा व तिचा स्वाभाविक परिणाम लोकसंख्यावृद्धि यावर दाव राहिला नाही तर लोकसंख्या झपाट्याने वाढून समाजांत विपत्ति, दुःख, व्यसनं व गुन्हे उत्पन्न झाल्याखेरीज राहणार नाहीत. तरी समाजांतील हे अनर्थ नाहीसे करावयाचे असतील तर ब्रह्मचर्याची कल्पना समाजांत व विशेषतः खालच्या वर्गांत प्रचलित झाली पाहिजे. आपल्या कुटुंबाचें व भावी संततीचें पालनपोषण योग्य तऱ्हेनें करतां येईल अशा प्रकारची आपली सांपत्तिक स्थिति असल्याखेरीज लग्न करावयाचें नाही अशा प्रकारची भावना व तदनु रूप प्रवृत्ति सुधारलेल्या समाजांतील सुशिक्षितांमध्ये व उच्च वर्गामध्ये आधींच उत्पन्न झालेली असते; हीच प्रवृत्ति कामगार व मजूरलोकांमध्ये वाढली पाहिजे; व हें होण्यास सर्व लोकांस शिक्षण फुकट मिळालें पाहिजे व त्यांना चांगलें राहण्याची वासना उत्पन्न झाली पाहिजे; समाजांतील लोकांना सुखी होण्याचा हा खरा मार्ग आहे. संपत्तीची सारखी वांटणी करणें किंवा सरकारी खात्याकडून गरिवास दान देवविणें हें त्यांना सुधारण्याचे खरे मार्ग नव्हेत; एवढेंच मॅलथसचें म्हणणें होतें. लोकांच्या सुखाकरितां देशांतील लोकसंख्या कमीच झाली पाहिजे व माणसानें लग्न करणें व प्रजोत्पादन करणें हें पाप आहे अशा प्रकारचें प्रतिपादन मॅलथसनें कोठेंच केलेलें नाही. उलट उपजीविकेचीं साधनें वाढतील त्या मानानें लोकसंख्या वाढावी अशी त्याची इच्छा होती, मात्र ही वाढ जन्मास येतील तेवढीं मुलें जगून तीं सद्दृढ निरोगी निपजून व लोकांमध्ये मृत्यूचें प्रमाण कमी होऊन व्हावी एवढीच त्याची इच्छा होती.

मॅलथसची मीमांसा ही अर्थशास्त्रांतील एक प्रमुख भाग होऊन वसली आहे. ज्याप्रमाणें अँडाम स्मिथनें समाजांतील संपत्तीच्या वाढीचीं कारणें शोधून काढून लोकांचें लक्ष तिकडे वेधलें, त्याप्रमाणें मॅलथसनें दारिद्र्याचें एक कारण शोधून काढून त्याकडे लोकांचें लक्ष वेधविलें व त्यापासून आपला बचाव करण्याचा उत्तम मार्ग कोणता हें दाखविलें. तो मार्ग म्हणजे लोकांच्या स्वाभाविक वासनांची सुधारणा व जास्त उत्तम अशी सामाजिक कल्पना इचा प्रसार होय.

मॅलथसनें आल्या मीमांसेमध्ये ज्या दोन गोष्टी गृहीत धरल्या

आहेत म्हणून वर सांगितलें आहे त्यापैकीं एका गोष्टीबद्दल कांहीं उत्क्रान्तिवाद्यांनीं आक्षेप घेतला आहे. विवाहवासना ही त्याच्या उन्नती-वरोवर कमी होते व त्याची प्रजोत्पादनशक्तिही कमी होते असें त्याचें म्हणणें आहे. हर्वर्ट स्पेन्सरनें असें दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे कीं, जसजसा समाज उत्क्रान्तीच्या व भरभराटीच्या वरच्या पायरी-वर जाऊं लागतो तसतशी प्रजोत्पादनशक्तिही कमी होते. सुशिक्षित माणसांची व बौद्धिकधंदे करणाराची प्रजोत्पादनशक्ति कमी होत जाते असें दिमून येतें. परंतु ही गोष्ट स्वाभाविकपणें होते किंवा ब्रह्मचर्याच्या प्रवृत्तीनें होते याचा निर्णय झालेला नाही व या विषयासंबंधीं उत्क्रान्ति-वाद्यांमध्ये कोणतेंही ठाम मत झालेलें नाही. तेव्हां सामान्यतः मॅलथसचें म्हणणें सर्वसाधारण समाजाला अजूनही लागू आहे यांत शंका नाही.

लयाची वासना व प्रजोत्पादनाची शक्ति यांचा समाजाच्या सांपत्तिक स्थितीशीं व मनुष्याची भरभराट किंवा विपत्ति यांच्याशीं संबंध आहे, हें आमच्या हिंदूसमाजाला अश्रुतपूर्वच आहे. आमच्यांतील या संबधा-च्या चाली व कल्पना यांचा धर्मीशीं निकट संबंध असल्यामुळें या चाली व कल्पना परिस्थिति कितीही बदलली तरी बदलल्या नाहीत. हिंदू-समाजांत अशी एक कल्पना प्रचलित आहे कीं, प्रत्येक मुलीचें लग्न झालेंच पाहिजे. तसेंच प्रत्येक पुरुषानें गृहस्थाश्रम स्वीकारला पाहिजे. या धार्मिक कल्पनेमुळें मुलांमुलींचीं लग्नें करून देणें हें आईवापांचें आयकतव्य आहे असें समजलें जातें, यामुळें आमचीं लग्नें ह्मणजे अर्थशास्त्रकार ज्याला बालविवाह म्हणतात त्या काळाच्याही आधींच होतात. स्त्रीपुरुष उपवर झाल्यावरोवर विवाह होणें ह्मणजे मुलीचा चवदापंधराव्या वर्षी व मुलाचा सतराअठराव्या वर्षी होणारा विवाह याला ते बालविवाह ह्मणतात. आमचे इकडील विवाह यापूर्वीच घडून आलेले असतात. यामुळें लोकसंख्येचा ब्रह्मचर्य अगर आत्मसंयमन म्हणून जो निग्रह मॅलथसनें सांगितला आहे त्याला येथें अवकाश राहत नाही. आमच्या सर्व जातींमध्ये मुलांमुलींचा विवाह करून देणें हें आई-वापांचें पहिलें कर्तव्यकर्म समजलें जातें. आपल्या मुलावाळांचें शिक्षण कसें होईल व ते आपल्या पायांवर उभे राहण्यास कसे तयार होतील याची

इतकी काळजी आईवापांना नसते. परंतु मुलांचे दोहोंचे चार हात कधी होतील ही मोठी काळजी आईवापांना असते व मुलांचें लग्न झाल्यावर नातवाचें तोंड कधी पाहिन असें त्यांना होऊन जातें. आमच्या समाजांत मुलाच्या शिक्षणाला पैशाची अडचण असतांना त्याकडे कानाडोळा करून मुलाचें आधीं लग्न करून देण्यास तयार असणारे बाप पुष्कळ असतात. अलीकडे हुंड्याचें मान वाढल्यामुळें मुलाचें लग्न करणें हा एक किफायतशीर धंदा होऊं पहात आहे व मुलाची जास्त किंमत येण्याच्या आशेनें कांहीं आईबाप आपल्या मुलाचें लग्न लांबणीवर टाकतात. सारांश, युरोपामध्ये विवाहाचा प्रश्न हा प्रौढ पुरुषांनीं किंवा स्त्रियांनीं आपआपल्यावद्दल सोडविण्याचा प्रश्न आहे तर येथें विवाह जमविणें नजमविणें हा आईवापांच्या इच्छेचा व नफ्यातोड्याचा प्रश्न झालेला आहे. तेव्हां लोकसंख्येचे आमच्या समाजांत साक्षात् नियमच अस्तित्वांत आहेत. प्रतिबंधक नियमाला येथें जागाच नाही. सुधारलेल्या देशांत वरच्या वर्गीमध्ये या नियमाचें प्राबल्य असतें. मात्र कनिष्ठ वर्गामध्ये ही भावना वाढवावयाची हें तिकडील समाजसुधारकांचें काम आहे. परंतु आमचे इकडे लग्न करणें हें स्त्रीपुरुषांचें प्रौढ वयांत आल्यावर आपल्या इच्छेप्रमाणें करण्याचें कर्तव्यकर्म होय; येथें आईवापांचें कांहीं काम नाही; आईवापांनीं मुलांमुलींना शिक्षण देऊन त्यांना आपल्या पायावर उभें राहण्यास शिकविलें ह्मणजे झालें ही भावना प्रथम उत्पन्न करावयाची आहे व आपल्या बायकोचें व मुलांचें पालनपोषण करण्याचें सामर्थ्य आल्याखेरीज लग्न करणें ही गोष्ट फार अनिष्ट आहे व प्रत्येक मनुष्यानें आपल्या पायावर उभें राहण्यास शिकलें पाहिजे ही भावना सर्व वर्गींच्या लोकांमध्ये उत्पन्न करावयाची आहे. अशा प्रकारची भावना उत्पन्न झाल्यानेंच आमच्या समाजांतल पुष्कळ विपत्ती व दुःखें कमी होणार आहेत. हल्लींच्या आमच्या समाजांत रानटी समाजांतील स्थिति दृष्टोत्पत्तीस येते. ह्मणजे आमच्या समाजांत अन्न व लोकसंख्या यांचें समीकरण साक्षात् नियमांनीं घडून येत आहे. म्हणूनच मागें सांगितल्याप्रमाणें आमच्या समाजांत जननाचें प्रमाण फार आहे. कारण, बालविवाहाचा व प्रत्येक स्त्रीचें लग्न करण्याचा प्रवात जारीनें चालू आहे. मात्र विधवांना पुनर्विवाहाची परवानगी नसल्यामुळें लग्न झालेल्या पुष्कळ बायकांना वैधव्यावस्थेंत राहून जुलुमानें आत्मसंयमन अवश्यमेव करावें

लागते. अशा स्थितीमुळे हिंदुस्थानांत लोकसंख्या साक्षात् निग्रहानें कमी होते ह्मणजे येथें मृत्यूचें प्रमाणही फार जबर आहे.

वर दिलेल्या विवेचनावरून असें दिसून येईल कीं, जरी हिंदुसमाजाची सामाजिक स्थिति व चालीरीति युरोपापेक्षां अगदीं निराळ्या आहेत तरी अन्न व लोकसंख्या यांचें समीकरण मॅलथसच्या तत्त्वाप्रमाणेंच घडून येत आहे. परंतु समाजांतील निरनिराळ्या जातींतील लोकांची सुधारणा करावयाची असल्यास त्यांच्यामध्ये जास्त उन्नत अशा राहणीची आवड उत्पन्न केली पाहिजे, याकरितां शिक्षण सार्वजनिक झालें पाहिजे व प्रौढपर्णी लग्न करण्याची व आपली स्थिति सुधारण्याकरितां लग्नाच्या बाबतींत कांहीं काळ आत्मसंयमन करण्याची भावना लोकांमध्ये उत्पन्न केली पाहिजे. याची पहिली पायरी ह्मणजे प्रौढविवाहाचा प्रचार सुरू झाला पाहिजे, व हें होण्यास मुलीच्या लग्नाची पराकाष्ठेची मर्यादा ह्मणजे ऋतुप्राप्ति ही जी धार्मिक कल्पना आहे ती नाहीशी झाली पाहिजे. ही सुधारणा व हा कल्पनाविच्छेद सुशिक्षितांनीं आपल्या उक्तींनीं व कृतींनीं घडवून आणिला पाहिजे.

भाग अकरावा.

भांडवलाची वाढ.

संपत्तीच्या उत्पत्तीच्या मूर्त कारणांचा विचार करतांना असें दाखविलें आहे कीं, समाजाच्या प्रथमावस्थेंत सृष्टिशक्ति व मानवी श्रम या दोहोंच्या साहाय्यानेंच संपत्ति उत्पन्न होते व भांडवल हें या दोहोंचा परिणाम आहे. तरी पण समाजाच्या परिणतावस्थेंत या मागाहून आलेल्या कारणांलाच प्राधान्य येतें. आतां या भांडवलाची देशांत वाढ कशी होत जाते हें पहावयाचें आहे. भांडवल हें संपत्तिचेंच एक विशेष स्वरूप असल्यामुळे भांडवलाच्या वाढीचा प्रश्न ह्मणजे पर्यायानें संपत्तीच्या वाढीचाच प्रश्न आहे व ह्मणूनच या विकट प्रश्नावद्दल अजूनही अर्थशास्त्रज्ञांमध्ये बराच

सामान्य व सहज मनांत येणारा अर्थ धरून चालावयाचें नाहीं. कारण, जर प्रत्येक मनुष्य आपली वासना कमी करूं लागला तर संपत्ति उत्पन्नच होऊं शकत नाहीं. कारण, संपत्तीच्या उत्पत्तीचें एक अमूर्त कारण नाहींसें होतें व संपत्तीची उत्पत्तिच बंद झाली म्हणजे भांडवल वाढत नाहीं इतकें नव्हे तर देशांतिल असलेलें भांडवल नाहींसें होतें.

तेव्हां भांडवल वाढण्याचें खरें कारण म्हणजे संपत्तीची पुष्कळ उत्पत्ति व पुष्कळ व्यय होय. अर्थात् संपत्तीचा जोरानें व्यय होऊं लागला कीं उत्पत्तीला उत्तेजन मिळतें व उत्पत्ति व व्यय या दोहोंची वाढ म्हणजे लोकांच्या नफ्याची वाढ व नफ्याची वाढ म्हणजे भांडवलाची वाढ होय. याला हिंदुस्थानच्या गेल्या दोनचार वर्षांचें उदाहरण उत्तम आहे. मुंबईस गिरण्यांचा व्यापार आज पुष्कळ वर्षे चालू आहे, परंतु गेल्या वीस किंवा पंचवीस वर्षांत भांडवलाची वाढ झाली नसेल इतकी वाढ गेल्या ३४ वर्षांत झाली. ही वाढ कशी झाली ? या गिरणीवाल्यांनीं आपला खर्च अगदीं कमी करून सर्व उत्पन्न मागें टाकलें काय ? नाहीं. या भांडवलाच्या वाढीशीं त्यांच्या खासगी उत्पन्नाचा किंवा खर्चाचा संबंध नाहीं. ही भांडवलाची वाढ व्यापाराच्या विलक्षण तेजीनें झाली व ही व्यापाराची तेजी म्हणजे तरी काय ? हिंदुस्थानामध्ये जी एक स्वदेशीची लाट उसळली त्या लाटेमुळे मुंबईच्या मालाला मागणी फार वाढली. यामुळे गिरणीवाल्यांनीं आपल्या मालाची पैदास आपल्या गिरण्यांच्या पराकाष्ठेच्या शक्तीपर्यंत वाढविली व त्यांचा माल उत्पन्न झाल्याबरोबर किंवा आधींच विकला जाऊं लागला. या संपत्तीच्या उत्पत्ति व व्यय यांच्या भराभर परिवर्तनानें भांडवलाची वाढ झाली. गेल्या २३ वर्षांत पांचपंचवीस नवीन गिरण्या निघून मुंबईच्या कारखानदारांनीं २-३ कोटींच्या व्यांका काढल्या व टाटाच्या लोखंडाच्या कारखान्यास २ कोटी भांडवल पुरविलें. इतका हा भांडवलाचा पूर कशानें झाला ? काटकसरीनें साफ नव्हे. तर कारखानदारास नफा फार झाला त्याच्यायोगानें होय.

वरील विवेचनावरून मिल्लच्या सिद्धान्तामधील खऱ्याखोट्याचा भाग तेव्हांच ध्यानांत येईल. ज्या वेळीं प्रत्येक मनुष्य आपल्या गरजा स्वतःच्या श्रमानें भागवितो त्या वेळीं काटकसरीनें शिल्लक पडते व त्याच्यायोगानें भांडवल तयार होतें हें म्हणणें खरें आहे. परंतु ज्या काळीं उद्योगधंदे

मोठ्या प्रमाणावर चालतात त्या वेळीं संपत्तीची उत्पत्ति व व्यय यांच्या अंतरानें भांडवल शिल्लक पडत जात नाही; तर कारखानदाराचा माल भरा-भर खपला पाहिजे ह्मणजे दुसऱ्या लोकांनीं त्याचा उपभोग घेतला पाहिजे व अशा तऱ्हेनें व्यापाराला तेजी असली म्हणजे कारखानदारास नफा होतो व या नफ्यापैकीं त्यानें कमी खर्च केला व शिल्लक ठेविली म्हणजे भांडवल वाढतें. तेव्हां सुधारलेल्या औद्योगिक बाबतींत पुढारलेल्या समाजांत नफ्याच्या शिल्लकेतून भांडवल वाढतें; निवळ संपत्तीच्या शिल्लकेतून भांडवल वाढत नाही. समाजाच्या बाल्यावस्थेमध्ये प्रत्यक्ष संपत्ति शिल्लक टाकल्यानें भांडवल वाढतें. परंतु पुढें हा साधा प्रकार राहत नाही व त्याला मोठें गुंतागुंतीचें स्वरूप येतें.

तेव्हां काटकसर याचा मर्यादित अर्थ घेतला पाहिजे. व काटकसर याचा चटकन् ध्यानांत येणारा अर्थ—खर्च कमी करणे—हा अर्थशास्त्रांतील खरा अर्थ नव्हे हें ध्यानांत ठेविलें पाहिजे. अर्थशास्त्रदृष्ट्या काटकसर ह्मणजे [प्रत्येक मनुष्यानें पुष्कळ खर्च करणें; परंतु आपलें उत्पन्न खर्चापेक्षांही जास्त करणें होय; असा अर्थ धरला ह्मणजे नव्या जुन्या अर्थ-शास्त्रकारांच्या मतांची संगति लागते.

आतां या मर्यादित अर्थीं शिल्लक टाकण्यास कोणत्या गोष्टी अनुकूल आहेत याचा विचार करणें इष्ट होईल.

शिल्लक टाकण्याला पहिली अनुकूल गोष्ट ह्मणजे मनुष्याची दूरदृष्टि ही होय. अगदीं रानटी स्थितींत या बाबतींत पशू व मनुष्य यांमध्ये फारसें अंतर नसतें, परंतु जसजसें मनुष्याचें ज्ञान वाढतें तसतशी ही दूरदृष्टि वाढत जाते. भावी वासना किंवा भविष्यत्काळीं उत्पन्न होणाऱ्या गरजा याची आधीं तरतूद करण्याची प्रवृत्ति जसजशी वाढलेली असते त्या त्या मानानें मनुष्यसमाजाची सुधारणा झालेली आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही. म्हणजे ही दूरदृष्टि हें मानवी सुधारणा मोजण्याचें एकप्रकारचें माप आहे असें म्हटलें तरी चालेल. कांहीं रानटी जातींची सुधारणा कधींच होत नाही. कारण, त्यांच्यामध्ये हा गुण उद्भूतच झालेला नसतो. कारण भावी वासना आपल्या मनापुढें मूर्तिमंत उभी करणारी कल्पनाशक्ति इच्छा या लोकांमध्ये अभाव असतो. रानटी मनुष्य आतांची वासना तृप्त करण्याकरितां उदाहरणार्थ, फळ काढण्याकरितां झाड तोडण्यास कमी करणार

नाहीं. ही अदूरदृष्टि किंवा अविचार मुलें, रानटी लोक, गरीब लोक व उडाणटप्पू लोक या सर्वांमध्ये दृष्टीस पडते. दूरदृष्टिपणाची वाढ ही भांडवलाच्या वाढीस अनुकूल आहे हें मागें दिलेल्या भांडवलाच्या मूळ कल्पनेवरूनही दिसून येईल. अप्रत्यक्षपणें किंवा प्रत्यक्षपणें भावी वासनांची वृत्ति करण्याकरितां राखून ठेविलेली संपत्ति अशी भांडवलाची मूळ कल्पना आहे, परंतु अशी तरतूद करण्याची नेहमींची संवय म्हणजेच दूरदृष्टि होय.

शिल्लक टाकण्यास दुसरी अनुकूल गोष्ट म्हणजे टिकाऊ संपत्तीचें अस्तित्व होय. मृगयावृत्ति माणसाला दूरदृष्टि असली तरी शिकार फार दिवस राहणें शक्य नसतें. यामुळें त्याला शिल्लक टाकण्याची बुद्धि होत नाही, व बुद्धि झाली तरी तिचा तादृश उपयोग नसतो. कारण, शिकारीचें फळ थोड्या काळांत नासून जाणारें असतें. त्या काळीं कातडीं वगैरे टिकाऊ असतात खरीं, परंतु कातडीं कमावण्याची कला मृगयावृत्ति माणसाला ठाऊक नसते. परंतु मनुष्याच्या गरजा या काळीं फार कमी असतात व लोकवस्ती फार कमी असल्यामुळें मृगया न मिळण्याची केव्हांही धास्ती नसते. यामुळें भावी वासनांची तरतूद करण्याची त्या काळीं मनुष्यास जरूरी नसते व तितकी त्याची कल्पनाशक्तिही वाढलेली नसते. म्हणून त्या वृत्तीमध्ये समाजांत संपत्ति व भांडवल हीं दोन्हीही उत्पन्न होऊं शकत नाहींत. गोपालवृत्ति समाजांतील संपत्ति गुरादोरांची व शेळ्यामेंढ्यांची असते व या संपत्तीची वाढ आपो-आप नैसर्गिक क्रमानेंच होते. येथें सर्व संपत्ति ही भांडवलही असते, व मनुष्याच्या श्रमाखेरीज पशुरूपी संपत्ति आत्मसदृश संपत्तीला प्रसवते. यामुळें या समाजाच्या स्थितींत जरी दूरदृष्टीची फार वाढ झाली नाही तरी नैसर्गिक कारणांनींच प्रत्येक मनुष्याची संपत्ति वाढत जाते. ऋषिवृत्ति समाजांत मात्र संपत्तीची वाढ ज्याप्रमाणें झपाट्यानें होते त्याचप्रमाणें भांडवलाचीही वाढ झपाट्यानें होऊं लागते. कारण या स्थितींत पुष्कळ टिकाऊ संपत्तीचे प्रकार अस्तित्वांत आलेले असतात व मनुष्याच्या अवश्याकापैकीं मुख्य जें धान्य तेंही पुष्कळ काळपर्यंत टिकूं शकतें व म्हणून दुष्काळासारख्या आपत्तींत उपयोगी पडण्याकरितां धान्य पुरून ठेवण्याची पद्धति सुद्धां अमलांत येते. तरी पण धान्य हें थोड्या फार कालानें नास-

णारेंच आहे. शिल्क टाकण्याच्या प्रवृत्तीला सोन्यारुण्याच्या नाण्याच्या प्रसारापासून जास्त उत्तेजन मिळतें. कारण, सोनेंरुपें व त्यांचीं नाणीं हीं अत्यंत टिकाऊ संपत्ति आहे. तशीच ठेवल्यानें किंवा पुरून ठेवल्यानें ती नासत नाही, गंजत नाही किंवा कमी होत नाही. शिवाय नाणीं किंवा पैसा हा सर्व संपत्तीचा विनिमय-सामान्य असल्यामुळें केव्हांही त्याच्या मोबदला आपल्याला पाहिजे तो माल मिळतो. तसेंच नाण्याचें मोलही स्थिर असल्यामुळें पैसे शिल्क टाकल्यानें आपलें नुकसान केव्हांही होण्याचा संभव नसतो. आपण खर्च केलाल मोल केव्हांही आपल्याला परत मिळतें. परंतु उद्योगवृत्ति समाजांत पैशापेक्षां आणखीही एक नवीन साधन शिल्क टाकण्याचें तयार होतें, तें साधन म्हणजे सरकारी प्रॉमिसरी नोटा, निरनिराळ्या खासगी व सार्वजनिक संस्थांचे शेअर्स व डिव्हेन्स होत. या रूपानें शिल्क टाकण्यापासून व्यक्तीचा व समाजाचा असा दुहेरी फायदा होतो. प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या शिल्केपासून वार्षिक उत्पन्न मिळूं लागतें व देशांतील शिल्क पैसा नाण्याच्या रूपानें अनुपयुक्त न राहतां उत्पादक भांडवलाच्या रूपानें देशांतील उद्योगधंद्यांची वाढ करतो.

भांडवल वाढण्यास शेवटली अनुकूल गोष्ट म्हणजे शिल्क टाकण्यास उत्तेजन देणाऱ्या संस्था होत. पेढ्या, सहकारी पतपेढ्या, मजूरसंघ, परस्पर सहकारी मंडळ्या, आयुष्याचा विमा उतरणाऱ्या मंडळ्या वगैरे प्रकारच्या संस्था या प्रत्यक्षपणें व अप्रत्यक्षपणें मनुष्याला संपत्ति शिल्क टाकण्यास व काटकसर करण्यास उत्तेजन देणाऱ्या संस्था आहेत. देशामध्ये अशा संस्थांचा जितका जितका जास्त प्रसार होईल तितकें तितकें भांडवलाच्या वाढीस उत्तेजन मिळतें असा सार्वत्रिक अनुभव आहे. अशा संस्था निघणें हा लोकांच्या काटकसरीच्या प्रवृत्तीचा परिणाम आहे. अर्थात् या दोन्ही गोष्टी परस्परावलंबी आहेत. म्हणजे पहिल्याचा परिणाम दुसऱ्यावर होतो व दुसऱ्याचा परत पहिल्यावर होतो. ज्याप्रमाणें मालाचा पुरवठा व खप या परस्परावलंबी गोष्टी आहेत तसाच येथें प्रकार आहे. देशांत जसजशा असल्या संस्था वाढतात तसतसें देशांत भांडवलाच्या वाढीस उत्तेजन मिळतें व देशांत जसजसें भांडवल वाढूं लागतें तसतशा अशा संस्था वाढूं लागतात. या संस्थांपैकी बऱ्याच संस्थांचें पुढील पुस्तकांमध्ये योग्य प्रसंगी वर्णन यावयाचें आहे. तेव्हां संस्थांच्या नामनिर्देशापलीकडे व

त्यांच्या सामान्य हितकारक परिणामापलीकडे येथें जास्त विचार करण्याची जरूरी नाही. या संस्थांचें स्वरूप व त्यापासून बहुजनसमाजावर होणारा सांपत्तिक परिणाम यांचें सविस्तर विवेचन पुढें होईलच. परंतु अशा संस्थांपैकीं अलीकडे सर्व सुधारलेल्या राष्ट्रांमध्ये अगदीं सार्वत्रिक झालेली संस्था म्हणजे पोस्टल सेव्हिंग बँक ही होय. हल्लींच्या काळीं ज्या ज्या ठिकाणीं पोस्टाचें ऑफिस असेल त्या त्या ठिकाणीं गरीब लोकांच्या शिलकांची ठेव घेण्याची सेव्हिंग बँकेची शाखा असतेच असते. या बँकेत ८४ आण्यापासून सुद्धां रकमा ठेवीदाखल घेतल्या जातात व अशा बँका पोस्टांत असल्यामुळें खेडेगांवांतील लोकांससुद्धां त्याचा उपयोग करून घेता येतो. या ठेवीवर लोकांना थोडेंबहुत व्याज मिळतें. ज्याप्रमाणें सहकारी पतीचें तत्त्व किंवा परस्पर साहाय्यकारित्वाचें तत्व या तत्वांनीं अलीकडे सामाजिक क्रांति घडवून आणली आहे त्याचप्रमाणें ही पोस्टल बँकांची कल्पना हा एक सामाजिक शोधच असून त्यानें जगांत मोठी क्रांति घडवून आणली आहे. गरीब लोकांची स्थिति सुधारण्यास त्यांच्यामध्ये दूरदर्शीपणा व काटकसर हे गुण वाढविण्यास व अतएव देशांत भांडवल वाढवून देशाचा व व्यक्तीचा असा दुहेरी फायदा करण्यास ही संस्था एक उत्तम साधन झालेलें आहे. वर सांगितलेंच आहे की, या संस्थांमध्ये अगदीं लहान लहान रकमाही ठेवी म्हणून घेतल्या जातात व असे पैसे मनुष्याच्या हातांत नसल्यामुळें खर्च होण्याचा संभव कमी असतो. आपल्याच घरांत पैसे आपल्या पेटांत ठेवणें किंवा पुरून ठेवणें व पैसे बँकेत ठेवणें यांमध्ये जो मोठा फरक आहे तो या गोष्टीमध्ये आहे. घरांत ठेवलेला पैसा आपल्या हातींच असतो व बँकेतील पैसा दुसऱ्याच्या हातांत असतो. दुसराही एक महत्वाचा फरक या दोन शिल्लक टाकण्याच्या पद्धतींत आहे; तो हा की, पाहिल्या पद्धतींत आपल्या शिल्लकेपासून काहीं एक उत्पन्न होत नाही, परंतु दुसऱ्या पद्धतींत ठेव ठेवणाराला आपल्या शिल्लकेवर व्याजाच्या रूपानें वार्षिक उत्पन्न येऊं लागतें. या संस्थांनीं जगांत किती नवें भांडवल उत्पन्न केलें आहे हें दर वर्षीं प्रसिद्ध होणाऱ्या स्टेड्समन व इतर बुकांमधील पोस्टल बँकेतील दर देशाच्या ठेवीच्या आंकड्यांवरून सहज दिसून येईल.

हिंदुस्थानांत संपत्तीची वाढ होत चालली आहे किंवा नाही हा मोठा वादग्रस्त प्रश्न आहे व ज्यापेक्षां त्या प्रश्नाचा विचार सविस्तरपणें या ग्रंथाच्या

सहाय्या पुस्तकांत करावयाचा आहे त्यापेक्षां येथें त्याचा विचार करण्याची जरूरी नाही. भांडवलाच्या वाढीला अनुकूल म्हणून ज्या गोष्टी वर सांगण्यांत आल्या आहेत त्यांसंबंधानें हिंदुस्थानच्या लोकांची काय स्थिति आहे याचा थोडक्यांत विचार करून हा भाग संपवावयाचा आहे.

दूरदृष्टि व काटकसर या बाबतींत आमच्या सर्व जातींतील सर्व लोकांची पुष्कळच उन्नति झालेली आहे. आपलें उत्पन्न कितीही थोडें असो त्यांतूनच शिल्पक टाकण्याची प्रवृत्ति अगदीं सार्वत्रिक आहे. आमच्या लोकांची एकंदर राहणीच अगदीं साधी असल्यामुळें व प्रत्येक जातीची राहणी व चालीरिती अगदीं आंगवून टाकल्याप्रमाणें असल्यामुळें मनुष्याच्या कमी जास्त प्राप्तीप्रमाणें आमच्या लोकांत कमी जास्त खर्च होत नाही. ह्मणून उत्पन्न जास्त झाल्यास त्या मानानें खर्च वाढत नाही व शिल्पक आपोआप वाढत जाते. इंग्रजी शिक्षणानें, शहरांतील राहणीनें व परकी लोकांच्या सहवासानें नव्या नव्या सोयीच्या व चैनीच्या वस्तूंच्या पुरवठ्याचीही प्रवृत्ति जात चालली आहे हें खरें आहे. परंतु भांडवलाच्या वाढीला अनुकूल असलेली पहिली गोष्ट आमच्यामध्ये आहे यांत शंका नाही; व जें कांहीं थोडेंवहुत भांडवल वाढत आहे तें या प्रवृत्तीचेंच फळ आहे यांत शंका नाही. मात्र ही दूरदृष्टि व काटकसरीची प्रवृत्ति धार्मिक कल्पनांमुळें दोन बाबतींत विफल होते. त्या बाबती म्हणजे लग्नकार्यादि धार्मिक कृत्यें व मरणानंतरचीं मेलेल्या माणसाचीं दिवसादिक धर्मकृत्यें होत. लग्नकार्यामध्ये आमच्या लोकांचा अतोनात खर्च होतो व या वेळीं काटकसरीपेक्षां उधळपणाकडे व कर्ज काढून सण करण्याकडे आमच्या लोकांची प्रवृत्ति आहे. ही प्रवृत्ति पांढरपेशा व इतर सर्व जातींच्यामध्ये सर्वसाधारण आहे. मर्तिकाकरितां विलक्षण खर्च करण्याची प्रवृत्ति खालच्या जातींत विशेष आहे. या दोन उधळपट्टीच्या खालच्या वर्गांच्या प्रवृत्तीवरून आमच्या समाजाची पूर्ण माहिती नसणारे युरोपियन लोक, आमचा शेतकरीवर्ग अत्यंत उधळा आहे; व त्यांच्या कर्जबाजारीपणाचें कारण त्यांचा उधळपणा होय; या कर्जबाजारीपणाचा संबंध जबर सरकारी साऱ्याशीं किंवा सारा वसूल करण्याच्या पद्धतीशीं किंवा इंग्रजी अमलानें आणलेल्या दुसऱ्या कोणत्याही गोष्टीशीं नाही असें वेधक विधान करतात. या विषयाचा विचार आपल्याला पुढें करावयाचा आहे.

तेव्हां सध्यां येथें इतकेंच विवेचन वसत आहे, परंतु आमचा शेतकरीवर्ग सर-
रहा उधळ्या आहे हें मात्र खरें नाहीं. काटकसर हा गुण आमच्या सर्व जातीं-
तील लोकांच्या हाडीमांशीं खिळलेला आहे. परंतु देशाच्या भांडवलाच्या
वाढीला या प्रवृत्तीचा व्हात्रा तितका उपयोग होत नाहीं याचें कारण दुसऱ्या
व तिसऱ्या अनुकूल गोष्टींचा अभाव होय.

हिंदुस्थानांत बहुजनसमाजाचें उत्पन्नच इतकें कमी आहे कीं, मनु-
ष्याच्या अवश्यकांला तें धडपणें पुरत नाहीं व अशा स्थितींत काटकसर
झाल्यानें संपत्तीच्या उत्पत्तीच्या एका कारणाला कमतरता येत जाते. तोच
प्रकार येथें चालू आहे. देशांतील मजूरवर्ग कमी शक्तिमान् व कमी कर्तृत्व-
वान् होत जात आहे व यामुळें संपत्तीचा मूळ झराच खराब होत चालला
आहे.

तिसऱ्या अनुकूल गोष्टीसंबंधानें मात्र हिंदुस्थानांत ब्रिटिश अमलांत
पुष्कळच सुधारणा घडून येत चालली आहे. व या संस्थांचा जसजसा
प्रसार होईल तसतसा भांडवलाचा पुरवठा वाढत जाईल. कारण या तिसऱ्या
अनुकूल गोष्टीमुळेंच देशांत तरतें चल भांडवल वाढतें व अशा भांडव-
लाचा संपत्तीच्या उत्पत्तीस फार उपयोग असतो.

पूर्वकाळीं देशामध्ये शांतता नव्हती; जिकडे तिकडे दंगेधोपे असत;
यामुळें मालमत्तेला सुरक्षितता नव्हती. ह्मणून लोकांची प्रवृत्ति आपली
शिल्लक डागडागिन्यांच्या रूपानें व पैशाच्या रूपानें पुरून ठेवण्याची फार
होती. अशा रूपांत ठेवलेल्या संपत्तीचा देशाला, व्यापाराला किंवा संपत्त्यु-
त्पादनाला मुळींच उपयोग होत नाहीं. यामुळेंच हिंदुस्थानांत सोनें, रुपें
गडप होत असे व युरोपियन लोकांना हा देश फार सधन आहे असें वाटत
असे. आमच्या पुराणप्रियतेमुळें ही प्रवृत्ति अजून पुष्कळ अंशांनीं आहे
तशीच आहे. खानदेशासारख्या भिल्लादि लुटारू लोकांनीं
भरलेल्या प्रांतांत अजूनही लाखों रुपये पुरलेले आहेत असें ह्मणतात व
असें पुरलेलें व ह्मणून व्यापारवृद्धीस निरुपयोगी झालेलें फार मोठें भांड-
वल हिंदुस्थानांत आहे असा पुष्कळ माहीतगार युरोपियनांनीं अंदाज केलेला
आहे व या ह्मणण्यांत वरेंच तथ्य आहे यांत शंका नाहीं. तेव्हां हल्लींच्या
सुधारलेल्या व सुरक्षिततेच्या काळांत आमच्या लोकांनीं डागडागिन्यांत
पैसे वाजवीपेक्षां फाजील घालण्याची प्रवृत्ति तसेच पैसे पुरून ठेवण्याची

प्रवृत्ति सोडून दिली पाहिजे व आपले पैसे पेढ्यांमध्ये ठेवण्याची पद्धति सुरू केली पाहिजे. तसेच नवीन निघणाऱ्या कारखान्यांत-विशेषतः अशा कारखान्यांस सरकारने ग्यारंटी दिली असतां-घालण्यास तर एका पायावर तयार झालें पाहिजे. देशी भांडवलास उत्तेजन देण्याकरितां सरकारनें देशी रेल्वे कंपन्यांना ग्यारंटीच्या व दुसऱ्या विशेष सवलती देऊं केल्या आहेत व त्यांचा फायदा आमच्या लोकांनीं आपले पुरलेले किंवा डागिन्यांत अद्दातद्दा खर्च केलेले पैसे यांतून पैसे वाहेर काढून अशा धंद्यांत घालण्याचें धाडस केलें पाहिजे. यांनं स्वार्थ व परमार्थ किंवा देशकल्याण असे दोन्ही अर्थ साधत आहेत. परंतु असें होण्यास मागें सांगितल्याप्रमाणें कारखाने काढणाऱ्यांमध्ये धंद्याचें पूर्णज्ञान, सचेटी व कर्तव्यपरायणता हे गुणही पाहिजेत. ह्मणजे धंदे किफायतशीर होऊन लोकांना धंद्यांत भांडवल घालण्यास उत्तेजन येईल.

भाग बारावा.

सामान्य व औद्योगिक शिक्षण.

अर्वाचीन काळीं संपत्तीच्या उत्पत्तीस सृष्टीची शक्ति, भांडवल व श्रम या सर्व कारणांचा बरोबर मिलाफ घडवून आणून संपत्तीच्या उत्पत्तीची, तिच्या विक्रीची वगैरे सर्व धोक्याची जबाबदारी घेणारा योजक अगर कारखानदार हा एक संपत्तीच्या उत्पादक घटकपैकी एक महत्त्वाचा घटकच आहे हें मागें दाखविलें आहे. आतां समाजांतील या वर्गाची वाढ कशी होते हें या पुस्तकाच्या या शेवटल्या भागांत पहावयाचें राहिलें. या वाढीचें कारण शिक्षण व अनुभव हे होत.

शिक्षण दोन प्रकारचें आहे-सामान्य व औद्योगिक अगर धंदेशिक्षण. यांतही प्राथमिक व उच्च असे दोन भेद होतात. ह्मणजे प्राथमिक सामान्य शिक्षण व प्राथमिक धंदेशिक्षण. दुसरें सामान्य उच्च शिक्षण व उच्च धंदेशिक्षण. यांपैकीं पहिलें सर्व सुधारलेल्या देशांत मोफत व सक्तीचें केलेलें

आहे. कारण प्राथमिक सामान्य शिक्षणांत लिहिणें वाचणें, साधारण अंकगणित इतक्या गोष्टी येतात. याच्यायोगानें मानवी बुद्धीस थोडेंसें चालन मिळतें व मानवी दृष्टि थोडी तरी फांकते. प्राथमिक धंदेशिक्षणांत साधारण उपकरणें व हत्यारें यांच्या उपयोगाची माहिती व साधारण हस्तकौशल्य इतक्यांचा अंतर्भाव होतो. हें दुहेरी शिक्षण पुढील सर्व धंद्यांना पायारूप आहे. अशा द्विविध शिक्षणानें सामान्य मजुरांची कर्तवगारी पुष्कळ वाढते असा सर्व सुधारलेल्या देशांत अनुभव आलेला आहे व मजुरांच्या कर्तवगारीवर संपत्तीच्या उत्पत्तीचें प्रमाण पुष्कळ अंशानें अवलंबून आहे हें मागें दाखविलेंच आहे.

सामान्य उच्च शिक्षण व उच्च धंदेशिक्षण हें कारखानदार किंवा व्यापारी किंवा स्वतंत्र विराटस्वरूपी धंदा करणाऱ्यांना अवश्यक आहे. कारण सामान्य शिक्षणानें निरनिराळ्या मानस शक्तींचा विकास होतो व निरनिराळे वैद्विक गुण व इतर मानसिक गुण मोठ्या प्रमाणावरील कारखानदारांस कसे अवश्यक आहेत हें मागल्या भागांत दाखविलेंच आहे. अर्वाचीन काळच्या प्रचंड कारखान्याचे कारखानदार म्हणजे सेनापतीसारखे आहेत व ज्याप्रमाणें सेनापति जितका बुद्धिमान व जितका कल्पक, जितका विचारी व जितका शिकलेला असेल तितका उत्तमच; त्याचप्रमाणें कारखानदारांची गोष्ट आहे. उच्च धंदेशिक्षणांत त्यांच्या विशिष्ट धंद्याच्या सर्व ज्ञानाचा समावेश होतो. अशा द्विविध शिक्षणानें तयार झालेला कारखानदार कारखाना यशस्वी केल्याखेरीज राहणार नाही. या दोन्ही प्रकारच्या शिक्षणाचें महत्त्व औद्योगिक प्रगतीला किती आहे हें अमेरिका व जर्मनी या दोन देशांच्या उदाहरणांवरून चांगलें दृष्टीस पडतें. आणखी अलीकडील व विशेषतः पूर्वेकडील उदाहरण पाहिजे असल्यास जपानचें आहे. अमेरिका व जर्मनी हे दोन्ही देश औद्योगिक व व्यापारी बाबतींत इंग्लंडच्या किती तरी मागें होते. अमेरिका ब्रिटिश अंमलाखाली होती तोंपर्यंत त्याची औद्योगिक वाढ इंग्लंडच्या व्यापारी वर्गाच्या हेव्यानें झाली नाही. अमेरिका स्वतंत्र झाल्यानंतर थोडीबहुत प्रगति होऊं लागली. परंतु गुलामाचा प्रवात काहीं ठिकाणीं तरी उद्योगवृद्धीला प्रतिबंधक झाला यांत शंका नाही. पुढें या गुलामगिरीच्या कारणांवरून उत्तरेकडील संस्थानें व दक्षिणेकडील संस्थानें यांमध्ये तुमुल युद्ध झालें व त्यांत उत्तरे-

कडील ह्यणजे गुलामगिरीच्या विरुद्ध असलेल्या संस्थानांचा विजय होऊन अमेरिकेचे विभाग होण्याचा प्रसंग टळला. याप्रमाणे संयुक्त संस्थाने सर्व तऱ्हेने व सर्व बाबतीत संयुक्त झालीं; व नंतर त्यांनीं उद्योगधंद्यांच्या वाढीकडे आपले सर्व लक्ष घातले, व सर्व उद्योगधंद्यांच्या मुळाशीं लोकशिक्षण आहे हें जाणून सामान्य शिक्षणाचा व धंदेशिक्षणाचा झपाट्याने देशांत प्रसार केला. व या झपाट्याच्या प्रसारामुळे अमेरिका देशानें इतक्या थोड्या अवकाशांत औद्योगिक बाबतीत इंग्लंडच्या पुढें अघाडी मारली. जर्मनीच्या राजकीय फाटाफुटीनें व धार्मिक लढायांनीं जर्मनी युरोपांतील इतर देशांच्या फार मागे पडला होता. परंतु जर्मनीची प्रशियाच्या राजाच्या छत्राखालीं एकी झाल्यापासून देशांतील सरकारनें औद्योगिक वाढीकडे लक्ष घातले. सरकारला व लोकांना असें दिसून आलें कीं, इंग्लंड देश औद्योगिक बाबतीत फार पुढें आहे व हें त्याचें व्यापारी वर्चस्व बहुत काळाचा परिणाम आहे. परंतु आपल्याला जर हीच प्रगति थोडक्या अवधीत घडवून आणावयाची असेल तर सामान्य शिक्षण व धंदेशिक्षण या दोहोंचा लोकांमध्ये एकसमयावच्छेदेंकरून प्रसार केला पाहिजे. या विचारानें सरकारनें या दुहेरी शिक्षणाकरितां मागेपुढें न पहातां पाण्यासारखा पैसा खर्च केला, व त्याचीं गोड फळे लवकरच दिसून येऊं लागलीं. देशांत शास्त्रीय ज्ञान व धंद्यांचें ज्ञान मुरत चाललें. शिकलेल्या कारखानदारांचा वर्ग वाढत चालला व त्याबरोबरच देशांत निरनिराळे कारखाने निघूं लागले. परंतु बाल्यावस्थेंत असलेले कारखाने पूर्णविस्थेस पोहोंचलेल्या ब्रिटिश कारखान्यांच्या चढाओढीनें चिरडले जाऊं नयेत, म्हणून अमेरिका व जर्मनी या दोन्ही देशांनीं शिक्षणाच्या प्रसाराबरोबरच अप्रतिबंध व्यापाराचें तत्त्व सोडून संरक्षणाच्या तत्त्वाचा स्वीकार केला. याप्रमाणें विया व कायदा या दोन अख्खांनीं अमेरिका व जर्मनी यांनीं आपली औद्योगिक प्रगति करून घेतली व इंग्लंडच्या पुढें पाऊल टाकण्याच्या तयारीस हीं दोन्ही राष्ट्रें लागलीं.

यामुळेच इंग्लंडांतील लोक जागे झाले व आपण या दोन देशांच्या मागे पडत चाललों कीं काय, अशी त्यांना शंका येऊं लागली व ही शंका येतांच या दोन राष्ट्रांच्या पहिल्या अख्खाचा इंग्लंडनें ताबडतोब अंगीकार केला, व प्राथमिक शिक्षण सक्तीचें करून धंदेशिक्षणाकरितां स्वतंत्र विश्व-

विद्यालय काढली व चुन्या विश्वविद्यालयांना व्यापारी व धंदेशिक्षणाच्या शाखा जोडल्या. दुसरे अख संरक्षणाचें. याचा अवलंब करावा किंवा नाही याबद्दल अजून इंग्लंडमध्ये एकमत झालें नाहीं. परंतु संरक्षणाचा स्वीकार इंग्लंडनें आतां करण्याची वेळ आली आहे अशी हाकाटी इंग्लंडच्या युनियनिस्ट पक्षानें चालविली आहे व कांहीं कालपर्यंत इंग्लंडांतील लिबरल व युनियनिस्ट या दोन मोठ्या पक्षांमध्ये अप्रतिबंध व्यापाराविरुद्ध सचलतीच्या जकाती अगर संरक्षण हा प्रश्न मोठ्या कडाक्याच्या वादाचा प्रश्न राहणार यांत शंका नाहीं.

इंग्लंड देशाची बरोबरी करण्याच्या बुद्धीनें अमेरिकेनें औद्योगिक शिक्षणाकडे लक्ष घातलें, त्याच प्रमाणें अमेरिकेचा अत्यंत मोठा धंदा जो शेतकी त्यामध्येही त्या देशानें सुधारणा घडवून आणली व शेतकीच्या धंद्याला शास्त्रीय स्वरूप दिलें. ज्याप्रमाणें औद्योगिक कारखान्यांतील यंत्रांच्या शोधांचा मान इंग्लंडला विशेष प्रकारें मिळालेला आहे. त्याप्रमाणें शेतकींतील पुष्कळ नवीन यंत्रें शोधनाचा मान अमेरिकेला मिळालेला आहे. व या शोधांना तेथील परिस्थिति अनुकूलही होती. तो देश अत्यंत सुपीक असून कधीही लागवडीस न आलेल्या अशा हजारों एकरांच्या मोठमोठ्या जमिनी तेंथें आहेत. यामुळें स्वाभाविकच तेंथें प्रचंड शेतीचा फैलाव जास्त झाला. परंतु अमेरिकेची लोकसंख्या फारच कमी असल्यामुळें तेथल्या शेतीला मोठी अडचण म्हणजे मनुष्याच्या श्रमाची होय. म्हणून तेंथें होतां होईल तितकें काम वाफेच्या यंत्रांच्या व इतर नैसर्गिक शक्तीच्या साहाय्यानें करून घेणें अवश्यक असे; व अशीं यंत्रें शोधून काढण्याकडे लोकांना विशेष मन घालावें लागे व 'गरज ही शोधाची जननी आहे' या म्हणीप्रमाणें अमेरिकेमध्येच शेतकीच्या पुष्कळ यांत्रिक उपकरणांचा शोध लागला आहे. तसेंच अमेरिकेमध्ये पुष्कळ शास्त्रीय नवीन स्वतांचा शोध लागलेला आहे, व औद्योगिक शिक्षणाचें एक प्रमुख अंग म्हणजे शास्त्रीय शेतकीचें शिक्षण होय असें लोकमत बनलेलें आहे. तिकडे स्वतंत्र शेतकीचीं किती तरी कॉलेजे व शाळा आहेत.

इंग्लंडमधील व्यापारी व औद्योगिक प्रगति फार प्राचीनकाळापासून झाल्या कारणानें लोक लवकर श्रीमंत होऊन स्वावलंबी झालेले होते व धंद्यांतील व औद्योगिक सुधारणा त्यांनीं आपआपल्या प्रयत्नांनीं घडवून

आणल्या. त्याला सरकारची प्रत्यक्ष मदत लागली नाही. तसेंच इंग्लंड-मध्ये जमीनदारी पद्धतीचा सार्वत्रिक प्रघात असल्यामुळे व हे जमीनदार सुशिक्षित व सुखवस्तु असल्यामुळे व त्यांना भांडवलाचीं वगैरे साधनें अनु-कूल असल्यामुळे शेतकीची सुधारणाही त्यांनीं आपआपल्या एकट्याच्या प्रयत्नांनीं किंवा संघटित प्रयत्नांनीं घडवून आणली. येथें सुद्धां सरकारच्या प्रत्यक्ष प्रयत्नाची किंवा मदतीची गरज लागली नाही. इंग्लंडची बाल्यावस्थेंतील औद्योगिक प्रगति कायद्याच्या मदतीनें झाली हें निर्विवाद आहे. परंतु एकदां झाड जोमांत व आपल्या भरांत आल्यावर ज्याप्रमाणें त्याला माळ्याच्या काळजीची व देखरेखेची गरज न पडतां तें झाड नैसर्गिक रीतीनेंच फोफावत जातें; व मग रोपाच्या संरक्षणाकरितां माळ्यानें रोप्याभोंवतालीं घातलेल कुंपणच त्या झाडाच्या वाढीला प्रतिबंध करूं लागतें व असें कुंपण काढून टाकावें लागतें, त्याप्रमाणेंच इंग्लंडच्या औद्योगिक वाढीची गोष्ट आहे. त्याच्या बाल्यावस्थेंत इंग्लंडच्या राजांनीं व मुत्सद्यांनीं या औद्योगिक प्रगतीची काळजी घेतली व त्यांच्या संरक्षणाकरितां जकातीचीं भले थोरले कुंपणही त्या उद्योगधंद्यांसभोवतीं केले. परंतु हे उद्योगधंदे एकदां जोमांत आल्यावर त्यांना या काळजीची व या कुंपणाची जरूरी नाहीशी झाली व जकातीरूपी कुंपण काढून टाकून अप्रतिबंध व्यापाराच्या स्वीकारापासून इंग्लंडचा उद्योगवृक्ष फारच फोफावत जाऊन त्याचा प्रचंड विस्तार झाला. या इंग्लंडच्या विशेष परिस्थितीमुळे इंग्लंडमध्ये व्यापार किंवा इतर उद्योगधंद्याची वाढ देशांत आपोआप होते असा दृढ समज झाला व या सार्वत्रिक लोकमताचा परिणाम इंग्लंडशीं अगदीं विसदृश अशी परिस्थिति असणाऱ्या हिंदुस्थानावर अगदीं विपरित झाला. म्हणजे येथें सुधारलेला ब्रिटिश अंमल सुरू झाला तरी उद्योगधंद्यांच्या वाढीचा प्रश्न सरकारनें पुष्कळ काळपर्यंत हातीं घेतला नाही. कारण हें काम सरकारच्या कर्तव्यमर्यादेमध्ये येत नाही; असा इंग्लंडमधील अनुभवावरून ब्रिटिश मुत्सद्यांचा समज झालेला होता.

या कारणांमुळे व इतर कारणांमुळे हिंदुस्थानांत हिंदुस्थान सरकारचें लक्ष या गोष्टीकडे फारा दिवसांनीं लागलें. परंतु 'अकरणाद्दंकरणं श्रेयः' या न्यायानें उशीरानें कां होईना परंतु हिंदुस्थानसरकारचें लक्ष उद्योग-

धंदाच्या वाढीकडे अलीकडे लागले आहे, ही अभिनंदनीय गोष्ट आहे. हिंदुस्थानचा अमेरिकेप्रमाणे अत्यंत मोठा धंदा शेतकी असल्यामुळे शेतकीच्या शिक्षणाची सोय या गेल्या सातआठ वर्षांत विशेष तऱ्हेने होऊ लागली आहे. पुसा येथे एक सर्व हिंदुस्थानाकरितां प्रयोगशाळा व फार मोठे कॉलेज सरकारने काढले आहे. त्याचे खालोखाल पुण्याचे शेतकी कॉलेज होत आहे. तसेंच पुष्कळ ठिकाणी लहान लहान प्रयोगक्षेत्रे निर्माण झाली आहेत, त्यांमध्ये हिंदुस्थानांतील गहू, कापूस, तंबाखू, चहा वगैरे विशेष प्रकारच्या मालाची सुधारणा करण्याचे प्रयोग चालू आहेत. तसेंच शेतकऱ्यांमध्ये शेतकीचे हे नवे ज्ञान त्यांच्याच भाषेत त्यांना देण्याची तजवीजही सरकार करीत आहे. याला लोकनायकांचीही सहकारिता पाहिजे व अशी सहकारिता ठिकठिकाणी मिळतही आहे. इतर धंदांच्याही औद्योगिक शिक्षणाची सोय थोडीबहुत होऊ लागली आहे. या बाबतीत कै० टाटाशेडर्जीची शोधशाळाही एक हिंदुस्थानांत अपूर्व संस्था निर्माण होत आहे यांत शंका नाही, व ही संस्था उत्तम तऱ्हेने चालून त्यांतून शिकलेले पदवीधर बाहेर पडू लागले ह्याजे त्यांचा देशांतील उद्योगधंद्यांवर सुपरिणाम झाल्याखेरीज राहणार नाही. याप्रमाणे हिंदुस्थानांत आतां या प्रश्नावद्दल थोडीशी जागृती झाली आहे ही शुभसूचक गोष्ट आहे. इतर सुधारलेल्या देशांच्या मानाने हिंदुस्थान अगदींच मागे आहे हे मात्र विसरतां कामा नये.

परंतु या सर्व शिक्षणाचा देशांत प्रसार होण्यास प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोक्त केले पाहिजे हे निर्विवाद आहे. सरकार परकी असल्यामुळे लोकांवर सक्ति करण्यास त्यांना भय वाटते. तेव्हां या बाबतीत लोकनायकांनी पुढाकार घेऊन सरकारचे हात दृढ केले पाहिजेत व हा लोकशिक्षणाचा प्रश्न सरकारच्या डोळ्यापुढे वारंवार आणून शिक्षणाचा प्रसार हल्लीं मंदगतीने चालला आहे त्यापेक्षां पुष्कळ वेगाने होईल अशा तऱ्हेची खटपट करणे व सरकारकडून हे करवून घेणे हे सुशिक्षितांचे काम आहे.

अर्थशास्त्राचीं मूलतत्त्वे.

पुस्तक तिसरें.

भाग १ ला.

वांटणी.

दुसऱ्या पुस्तकांत संपत्तीची उत्पत्ति व तिचें स्वरूप आणि नियम यांचा विचार झाला. आतां अर्थशास्त्रांतील “ संपत्तीची वांटणी ” या विषयाचा या भागांत ऊहापोह करावयाचा आहे. संपत्तीची ‘ उत्पत्ति ’ संपत्तीची ‘ वांटणी ’ व संपत्तीचा ‘ विनिमय ’ असे अर्थशास्त्राचे तीन भाग करण्याचा जो सांप्रदाय आहे तो विवेचनाच्या सोईसाठीं पडलेला आहे. वास्तविक हें भाग अगदीं परस्पर संलग्न आहेत; इतकेंच नाहीं तर परस्परावलंबीही आहेत, हें या ग्रंथाच्या प्रास्ताविक पुस्तकांत दाखविलेंच आहे. हें भाग सोईसाठींच केलेले असल्यामुळें पुष्कळ अर्थशास्त्रज्ञांच्या विवेचन पद्धतींत फरक दिसून येतो. कांहीं अर्थशास्त्रकार विनिमयाचा विषय आधीं विवेचनास घेऊन मग वांटणीचा घेतात; कांहींजण तर ‘ वांटणी ’ चा अन्तर्भाव ‘ विनिमयांत ’ करतात. कारण हे असें ह्मणतात कीं, हल्लीं सुधारलेल्या राष्ट्रांमध्ये संपत्तीची वांटणी विनिमयानेंच फक्त होते. मजूरदार आपल्या श्रमाबद्दल कांहीं तरी मोबदला घेऊन तो दुसऱ्यास विकत देतो. जमीनदार आपली जमीन भाडें घेऊन कसणारास देतो. सारांश, ज्याच्याजवळ संपत्ति किंवा संपत्तीस लागणारें एखादें साधन आहे तो ती संपत्ति किंवा तें साधन अदलाबदलीनें दुसऱ्यास देऊन आपल्यास लागणारी संपत्ति अगर साधन

पैदा करतो. एखाद्या देशांत जें धान्य किंवा दुसरी एखादी संपत्ति उत्पन्न होते तिची देशांतील लोकांमध्ये वांटणी अदलावदलीनेच होते. यावरून वांटणीचे स्वतंत्र असे नियम नाहीत व म्हणून वांटणीचा विचार 'संपत्तीच्या अदलावदलीच्या' प्रकरणांतच करणें योग्य आहे. जे ग्रंथकार 'वांटणी'ला स्वतंत्र स्वरूप देत नाहीत त्यांची विचारसरणी वरील प्रकारची असते. परंतु खालील विवेचनावरून वांटणीचें निराळें स्वरूप आहे व त्याचे नियमही विचार करण्यासारखे आहेत व त्या नियमांचें महत्त्वही उत्पत्तीच्या नियमांप्रमाणेंच असून समाजांत संपत्तीची वांटणी होण्याचे नियम समाजांतील संपत्तीच्या उत्पत्तीच्या पद्धतीवर पुष्कळ अंशीं अवलंबून आहेत असें दिसून येईल. प्रथमतः वांटणी ह्मणजे काय व या प्रश्नाच्या मुळाशीं कोणत्या सामाजिक संस्था व कल्पना आहेत याचा विचार करणें अवश्य आहे. ह्मणजे वांटणीच्या सामान्य सिद्धांताचें व नियमांचें स्वरूप व महत्त्व हें चांगल्या तऱ्हेनें दृग्गोचर होईल.

ज्या वेळीं मनुष्य अगदीं रानटी स्थितींत असून आपल्या गरजा आपल्या एकट्याच्याच श्रमानें भागवीत असतो त्यावेळीं संपत्ति म्हणण्यासारखी तयार नसते व तिच्या वांटणीचा प्रश्नच उद्भवू शकत नाही. संपत्तीचा उत्पादक एकटाच असतो व तिचा तो एकटाच उपभोक्ताही असतो. म्हणजे या काळांत प्रत्येक मनुष्य हा एका दृष्टीनें पशूप्रमाणें स्वयंसिद्ध व स्वयंपूर्ण प्राणि असतो. परंतु जेव्हां श्रमविभागाचें तत्त्व अमलांत येऊन एक मनुष्य एकाच जातीच्या वस्तु करण्यांत आपलें श्रम-सर्वस्व अर्पण करतो व आपल्या इतर गरजा दुसऱ्याच्या श्रमाच्या फलापासून भागविण्याची अपेक्षा करतो; तसेंच जेव्हां एक वस्तु करण्यास पुष्कळ साधनें व पुष्कळांचे श्रम लागू लागतात तेव्हां संपत्तीच्या वांटणीचा प्रश्न उद्भवतो. कारण प्रत्येकाच्या श्रमाच्या मानानें किंवा संपत्तीचीं साधनें पुरविण्याच्या मानानें त्याला त्या संपत्तीचा वाटा मिळाला पाहिजे हें उघड आहे. शेतांत जें उत्पन्न पिकतें तें जमिनीचा मालक शेतीच्या औताचा व इतर साधनांचा मालक म्हणजे कसणारें कूळ व शेतांवर हंगामी काम करणारे मजूर या तिवांच्या श्रमाचें फळ होय. तेव्हां शेतांतील उत्पन्नाचे तीन वांटे झाले पाहिजेत हें उघड आहे. हे वांटे कोणत्या प्रमाणानें व्हावयाचे याबद्दल निरनिराळ्या ठिकाणीं निरनिराळी पद्धति अमलांत असेल.

परंतु यथ वांटणीचा प्रश्न उद्भवतो हें निर्विवाद आहे. तेव्हां देशांत पिकणाऱ्या संपत्तीची वांटणी समाजांतील निरनिराळ्या वर्गांमध्ये कशी व कोणत्या नियमांनीं होते याचा या पुस्तकांत निर्णय करावयाचा आहे. परंतु या वांटणीच्या प्रश्नाशीं खासगी मालकी अगर स्वत्व या कल्पनेचा अत्यंत निकट संबंध आहे हें सहज ध्यानांत येईल. कारण प्रत्येक मनुष्य आपापल्या गरजा आपल्या एकट्याच्या श्रमानें पुरवीत असतांना ज्याप्रमाणें वांटणीचा प्रश्न निघत नाही. त्याप्रमाणें जेथें खासगी स्वामित्वाची कल्पना नाही, तेथेंही वांटणी अगर वांटणीचे नियम हा प्रश्न उद्भवत नाही. एखाद्या कुटुंबामध्ये पुष्कळजण मिळवते असले तरी ते आपली सर्व मिळकत एकत्र करतात व सर्व कुटुंबाच्या माणसांच्या गरजा भागविण्याकरितां त्याचा व्यय करतात. अशा संयुक्त कुटुंबांत अमक्याची वांटणी अमुक असा प्रश्न कोणी काढित नाहीत. कारण कुटुंबामध्ये प्रत्येक व्यक्तीला खासगी स्वामित्व नसतें. सर्व मिळकत संयुक्तकुटुंबाची समजली जाते. परंतु तेच निरनिराळे गृहस्थ जेव्हां एकत्र भांडवलावर एखादा धंदा करतात तेव्हां नफ्यामध्ये वांटणीचा प्रश्न येतो व प्रत्येकाच्या भांडवलाच्या हिस्सेरशीनें प्रत्येकास नफ्याचा वांटा मिळतो. यावरून जेथे श्रमविभागाचें तत्त्व अंमलांत आलेलें नसेल किंवा जेथें समाईक स्वामित्वाचीच कल्पना रूढ असेल अशा ठिकाणीं वांटणाचा प्रश्न निघत नाही खरा. तरी पण प्रत्येक समाजांत थोड्याबहुत प्रमाणावर श्रमविभागाचें तत्त्व अंमलांत असतेंच व खासगी स्वामित्वाची कल्पनाही थोड्या फार प्रमाणानें अस्तित्वांत आलेली असते, यामुळेच प्रत्येक समाजांत संपत्तीच्या वांटणीचा प्रश्न उद्भवतो. तेव्हां समाजांतील निरनिराळ्या वर्गांमध्ये संपत्तीची वांटणी कशी होते व त्या वांटणीचे सामान्य नियम काय, हें आपल्यास या पुस्तकांत ठरवावयाचें आहे.

परंतु संपत्तीच्या उत्पत्तीचे नियम व संपत्तीच्या वांटणीचे नियम यांमध्ये फार मोठा भेद आहे असें मिळून आपल्या ग्रंथाच्या या भागांत प्रतिपादन केले आहे. या फरकाचें त्याला किती महत्त्व वाटत असे याची साक्ष त्याच्या आत्मचरित्रावरून येते. या चरित्रांत या नियमांमधील फरकाचा बोध हा एक आपला मोठा सामाजिक शोध होता असें त्यानें ह्मटले आहे. तेव्हां प्रथमतः या मताचा विचार करणें जरूर आहे.

मिह्लच्या मते संपत्तीच्या उत्पत्तीचे नियम हे नैसर्गिक सृष्टिनियमाच्या जातीचे आहेत. ह्मणजे त्यामध्ये मानवी कृतीने ह्मणण्यासारखा फरक करता येण्याजोगा नाही. जमिनीच्या उतरत्या पैदाशीचा नियम, संपत्तीच्या उत्पत्तीची नैसर्गिक साधने, शास्त्रीय ज्ञान व शोध वगैरे गोष्टी मनुष्याच्या हातच्या नाहीत. यामुळे मनुष्याला आपल्या इच्छेप्रमाणे वाटेल तेव्हां संपत्तीची वाढ हवी तशी करता येणे अशक्य आहे. ह्मणजे उत्पत्तीचे नियम हे मानवीशक्तीवाहेरील सृष्टिनियमांसारखे आहेत. परंतु संपत्तीच्या वांटणीचे नियम हे मनुष्यकृत व समाजकृत आहेत. एकदां संपत्ति उत्पन्न झाली ह्मणजे तिची वांटणी अगर हिस्सेरशी रूढीने व सरकारी कायद्याने हवी तशी करता येईल. अर्थात् संपत्तीच्या वांटणीचे नियम त्रिकालाबाधित सृष्टिनियमाच्या जातीचे नाहीत; त्यांमध्ये समाजाला व सरकारला पाहिजे तसा फरक करता येण्यासारखा आहे. तेव्हां संपत्तीच्या वांटणीचे नियम सर्व समाजास सर्व काळीं सारखेच लागू असतात असें नाही. तर ते पुष्कळ अंशीं रूढीवर व समाजाच्या कायद्यावर अवलंबून असतात. यामुळे या नियमांत जर कोठें असमता किंवा अन्याय असेल तर तो नाहीसा करण्याचा अधिकार समाजास व सरकारास आहे, असें मिह्लचें ह्मणणे आहे.

तेव्हां संपत्तीच्या उत्पत्तीचे नियम नैसर्गिक असल्यामुळे संपत्तीचा उत्पत्तीच्या बाबतीत सरकारनें ढवळाढवळ करून संपत्ति वाढविणे शक्य नाही; म्हणून उद्योगधंद्यांच्या बाबतीत समाजानें तटस्थ राहावें ह्यांत समाजाचें हित आहे; परंतु संपत्तीच्या वांटणीचे नियम हे मुळीं मनुष्यकृतच असल्यामुळे समाजानें त्यांत हात घालून ढवळाढवळ केली तरी हरकत नाही; असें उत्पत्ति व वांटणी यांमधील भेदावर जोर देऊन दाखविण्याचा मिह्लचा हेतू होता. यात्याच्या मतामुळे मिह्लनें सामाजिक पंथाच्या पुष्कळ सुधारणांचें समर्थन केलेलें आहे. संपत्तीच्या वांटणीचे नियम हवे तसे फिरविले तरी संपत्तीच्या उत्पत्तीत फरक पडणार नाही, ही गोष्ट मिह्लनें या वादांत गृहीत धरली आहे. या पुस्तकांच्या प्रास्ताविक भागांत वांटणी व उत्पत्ति या परस्परावलंबी गोष्टी आहेत, असें दाखविलें आहे. त्यावरून मिह्लचें म्हणणे सर्वांशीं खरें नाही असें दिसून येईल. शिवाय मिह्लच्या या मतानें सरकाराला हवा तो कायदा करून तो अंमलांत

आणण्याचें पूर्ण सामर्थ्य आहे असें गृहीत धरलें आहे; परंतु हीही गोष्ट सर्वांशीं खरी नाहीं. ज्या कायद्याला थोडेंसें तरी लोकमत अनुकूल नाहीं असा कायदा जरी सरकारनें केला तरी तो मृत कायद्याप्रमाणेंच राहतो असा सर्व देशांचा अनुभव आहे. तेव्हां सरकारचें सामर्थ्यही या बाबतींत मर्यादित आहे हें विसरतां कामा नये. परंतु संपत्तीच्या उत्पत्तीच्या नियमांपेक्षां संपत्तीच्या वांटणीच्या नियमांमध्ये थोडाफार फरक करतां येण्यासारखा असतो, ही गोष्ट निर्विवाद आहे व यामुळें संपत्तीच्या वांटणीसंबंधानें निरनिराळ्या समाजांत भिन्न भिन्न स्थिति दिसून येते. हा फरक विशेषतः शेतकीच्या उत्पन्नाच्या बाबतींत विशेष तऱ्हेनें दृष्टोत्पत्तीस येतो. ह्मणून या पुस्तकांत आपल्याला शेतकीतील निरनिराळ्या वांटणीच्या पद्धतींचें वर्णन करावें लागणार आहे. प्रथमतः औद्योगिक बाबतींत पुढारलेल्या देशांमध्ये संपत्तीची वांटणी कोणत्या नियमानुसार होते हें पहावयाचें आहे. हें पहाण्याकरितां वांटणीच्या मुळाशीं कोणतीं तत्त्वे गृहीत धरलीं आहेत, याचें थोडक्यांत विवेचन केलें पाहिजे. सर्व सुधारलेल्या देशांत ही संपत्तीची वांटणी विशिष्ट रूढी अगर कायद्यांनीं होत नसून ती एकप्रकारें अगदीं स्वाभाविक तऱ्हेनें होते व ती स्वाभाविक तऱ्हा म्हणजे संपत्तीच्या उत्पत्तीला कारणीभूत होणारे जे जे समाजतील वर्ग त्या त्या वर्गांमध्ये प्रथमतः वांटणी होणें ही होय. हे वर्ग चार आहेत, असें मागल्या पुस्तकांत सांगितलें आहे. एक जमीन व इतर नैसर्गिक साधनें यांच्या मालकांचा वर्ग; दुसरा मजुरांचा वर्ग; तिसरा भांडवलवाल्यांचा वर्ग व शेवटचा कारखानदारांचा वर्ग. प्रत्येक प्रकारच्या संपत्तीच्या उत्पत्तीला या चार वर्गांच्या मालकीच्या साधनांचें एकीकरण व्हावें लागतें व संपत्तीच्या उत्पत्तीस केलेल्या मदतीबद्दल त्यांना योग्य मोबदला द्यावा लागतो व या मोबदल्याला या वर्गाचें उत्पन्न ह्मणतात. मालकवर्गाला भाड्याचे रूपानें उत्पन्न मिळतें, मजुरांना मजुरीच्या रूपानें उत्पन्न मिळतें, भांडवलवाल्यांना व्याजाच्या रूपानें उत्पन्न मिळतें व शेवटीं कारखानदारांना नफ्याच्या रूपानें उत्पन्न मिळतें. तेव्हां भाड, मजुरी, व्याज व नफा हे समाजांतलिल उत्पन्नाचे चार मुख्य प्रकार झाले, किंवा संपत्तीचे हे मुख्य चार वांटे झाले. या प्रत्येकाचें स्वरूप काय व त्याचे नियम काय यांचें या पुस्तकांत प्रथमतः निरूपण करावयाचें आहे. नंतर

शेतीचें उत्पन्न ही एक महत्त्वाची उत्पन्नाची बाब असल्यामुळें जमीन-धाऱ्याच्या निरनिराळ्या पद्धतीच विवेचन करणें इष्ट आहे. त्याच ठिकाणीं हिंदुस्थानांतील निरनिराळ्या जमीनधाऱ्याच्या पद्धतीचें निरूपण करण्याचा विचार आहे. पुढें वर निर्दिष्ट केलेल्या संपत्तीच्या वांटणीच्या स्वरूपांत कशी असमता उत्पन्न होते व त्यामुळें संपत्तीच्या वाढीबरोबर समाजांतील बहुजनसमाजाची सांपत्तिक स्थिति त्या मानानें कां सुधारत नाहीं व ती सुधारण्यास कोण कोणते उपाय योजण्यांत अगर सुचविण्यांत आलेले आहेत त्याचा विचार करणें इष्ट होईल. हे उपाय दोन प्रकारचे आहेत, एक स्वावलंबनपर व दुसरे सामाजिक पंथानें सुचविलेले. सामाजिक पंथानें सुचविलेल्या उपायांचा विचार करण्यापूर्वी या पंथाचा साध इतिहास एका भागांत देण्याचा विचार केला आहे व शेवटीं या दोन्ही उपायांच्या शक्याशक्यतवेदल विवरण करून हें पुस्तक संपवावयाचें आहे.

भाग दुसरा.

वांटणीच्या मुळाशीं असलेल्या कल्पना व सस्था.

संपत्तीच्या वांटणीच्या मुळाशीं असलेली पहिली कल्पना ह्मणजे खासगी स्वामित्वाची कल्पना होय, हें पहिल्या भागांत सांगितलेंच आहे. खासगी स्वामित्व ह्मणजे काय, हें स्वामित्व समाजांत केव्हां व कसे उत्पन्न झालें; त्यामध्ये कोणकोणत्या हक्कांचा समावेश होतो, वगैरे या-संबंधाचे बरेच प्रश्न आहेत. परंतु या कल्पनेचा साकल्येंकरून विचार करणें हें खरोखरी कायदेशास्त्राचें काम आहे. येथें आपल्याला या प्रश्ना-चा फक्त अर्थशास्त्रदृष्ट्या विचार करावयाचा आहे.

कोणत्याही वस्तूवर एखाद्याचें स्वामित्व आहे ह्मणजे काय ? तर त्या वस्तूचा कोणताही उपयोग करण्याचा, ती उपभोगण्याचा, ती विक-ण्याचा अगर देण्याचा व आपल्या पश्चात् तिची विल्हेवाट लावण्याचा हक्क त्या माणसास आहे. ह्मणजे उपयोग, उपभोग, हयातींत व मरणा-

नंतर विल्हेवाट इतक्या गोष्टींचे हक्क स्वामित्व या कल्पनेत अन्तर्भूत झालेले आहेत. हा झाला स्वामित्व किंवा मालकी या कल्पनेतील अर्थ. परंतु ही कल्पना अर्थशास्त्रातील कांहीं तत्त्वांवर बसविलेली आहे, त्या तत्त्वाचा थोडक्यांत येथे विचार केला पाहिजे.

या कल्पनेतील पहिलें तत्त्व हें कीं, प्रत्येक मनुष्याला आपल्या निव्वळच्या धामानें मिळविलेल्या वस्तूचा उपभोग घेण्याचा हक्क आहे. आपल्या श्रमाचें जें फळ तें आपलें आहे त्यावर आपला अनन्य सामान्य हक्क आहे हें पहिलें अर्थशास्त्रांतलें तत्त्व होय. हें तत्त्व पूर्णपणें अर्वाचीन काळांतच सर्वमान्य झालें आहे. गुलामगिरीच्या काळांत गुलामांना आपल्या श्रमाच्या फळावर आपला हक्क सांगतां येत नसे. गुलामाच्या श्रमापासून उत्पन्न झालेल्या वस्तूंवर गुलामाच्या मालकांचा सर्वस्वी हक्क असे. अगदीं रानटी स्थितींत 'बळी तो कान पिळी' हाच न्याय होता. अशा स्थितींत आपण मिळविलेल्या वस्तूचा आपण उपभोग घेऊं अशी मनुष्यास खात्री नसे, ही गोष्ट सर्वांनाच अनिष्ट आहे अशी जाणीव उत्पन्न होऊन नैसर्गिक स्थितीतील मनुष्यांनीं समाज व सरकार हीं अस्तित्वांत आणिलीं व प्रत्येक मनुष्यानें आपल्या श्रमानें उत्पन्न केलेलें फळ त्याला उपभोगितां यावें अशी तजवीज व्हावी, अशा बुद्धीनें या दोन संस्था मनुष्यांनीं निर्माण केल्या. तेव्हां आपल्या श्रमाचें फळ आपणांस उपभोगितां यावें या हक्काच्या तत्त्वाचा सांभाळ करणें याच करितां सरकार अस्तित्वांत आलें व या मानवी हक्काला सुरक्षितपणा आणणें हें सरकारचें एक आय कर्तव्य आहे, असें सर्व सुधारलेलीं राष्ट्रे समजतात. कारण अशी खात्री असल्याशिवाय मनुष्याचे हातून श्रम होणारच नाहीत. याच दृष्टीनें खासगी स्वामित्वाला व कल्पनेला पुष्कळ अर्थशास्त्रकारांनीं रानाचें उपवन बनविणारी जाडूची कांडी ह्मटलें आहे. कोणत्याही मनुष्याला आपल्या श्रमानें मिळविलेल्या वस्तू आपल्याला मिळतील अशी खात्री असली ह्मणजे तो आपलें श्रमसर्वस्व संपत्ति मिळविण्यांत खर्च करतो. व त्या योगानें देशांत संपत्तीची वाढ जारीनें होते. स्वामित्वाच्या कल्पनेचें अर्थशास्त्रदृष्ट्या जें इतकें महत्त्व आहे तें या मानवी स्वभावामुळेच होय.

खासगी स्वामित्वाच्या कल्पनेत असलेलें दुसरें तत्त्व असें आहे. दुसऱ्यांशीं करार करून मिळविलेल्या वस्तूंवर आपला हक्क आहे. ज्या-

प्रमाणें स्वकष्टार्जित वस्तूवर आपला स्वामित्वाचा हक्क चालतो त्याप्रमाणें ज्या वस्तु आपण आपल्या स्वतःच्या श्रमानें उत्पन्न केल्या नाहीत, परंतु ज्या आपल्याला दुसऱ्यांशीं करार करून मिळालेल्या आहेत त्यांवरही आपला सारखाच हक्क आहे. ह्मणजे करार करणें हाही एक श्रमाचाच प्रकार आहे; व प्रत्येक सरकारानें कराराच्या शर्ती व्यक्तीस पाळावयास लावल्या पाहिजेत. ज्याप्रमाणें जीवित व मालमत्ता यांचें संरक्षण करणें हें सरकारचें काम आहे, त्याचप्रमाणें व्यक्तीकडून करारपालन करून घेणें हेंही एक सरकारचें काम आहे. ही कल्पनाही दृष्टदृष्ट वाढत आलेली आहे. कोणत्या प्रकारचे करार कायदेशीर समजले जातात व कोणते अनीतिवर्धक किंवा समाजविधातक म्हणून वेकायदेशीर गणले जातात, वगैरे गोष्टींचा सविस्तर विचार कायदेशास्त्रांत केला जातो. त्याचा येथें विस्तार करण्याचें प्रयोजन नाही.

स्वामित्वाच्या कल्पनेतील तिसरें तत्त्व ह्मणजे प्रत्येक मनुष्याला आपल्या शिल्लकेचा फायदा घेण्याचा हक्क आहे. आपण मिळविलेली संपत्ति शिल्लक टाकणें हें एक श्रमाचें फळच आहे. व या फळाचा पूर्ण फायदा घेणें हा एक मनुष्याचा हक्क आहे. हें तत्त्व ह्मणजे पहिल्या तत्त्वाचाच एक भाग होय, तेव्हां त्याचें विशेष विवेचन करण्याची जरूरी नाही.

स्वामित्वाच्या कल्पनेतील चवथें तत्त्व ह्मणजे ज्या वस्तूवर आपला अव्याहत ताबा आहे तिचें स्वामित्व आपल्याकडे येतें, हें तत्त्व सरोखरी अर्थशास्त्रीय नाही. तर तें एक कायद्याचें तत्त्व आहे व म्हणून त्याचा येथें ऊहापोह करण्याची जरूरी नाही.

अर्थशास्त्रदृष्ट्या श्रम, करार व शिल्लक हीं तीन स्वामित्वाचीं अंगें होत व खासगी स्वामित्व किंवा खासगी मालकी या संस्थेचें महत्त्व या तीन अंगांवरच अवलंबून आहे. स्वामित्वाचीं हीं अंगें जर नाहींशीं झालीं तर मनुष्याच्या हातून संपत्ति उत्पन्न होण्याचेंच बंद पडेल. कारण मानवीश्रमाचा एक मोठा आधारस्तंभ नाहीसा होईल. परंतु आपल्या पश्चात् आपल्या मिळकतीची विल्हेवाट करण्याचा हक्कही स्वामित्वाच्या कल्पनेत येतो यांत शंका नाही. पूर्वकाळीं हा हक्क व्यक्तीस नव्हता. कारण त्या काळीं मिळकत ही कुटुंबाची समजली जात असे व एक मनुष्य मेला म्हणजे ती मिळकत कुटुंबातील दुसऱ्या कर्त्या पुरुषाच्या ताब्यांत येई.

हिंदुस्थानांत संयुक्तकुटुंबाच्या कल्पनेंत याच गोष्टीचा समावेश झालेला आहे. संयुक्तकुटुंबांतिल पुरुषास आपल्या पश्चात् आपल्या मिळकतीची विल्हेवाट लावण्याचा हक्क नाही. स्वकथार्जित मिळकतीवर आपलें पूर्ण स्वामित्व आहे व या स्वामित्वामध्ये मिळकतीची हवी ती विल्हेवाट करण्याचा अधिकार येतो ही कल्पना आपल्या इकडे नवीन आहे. परंतु आपल्या पश्चात् आपल्या इष्टेटीची मृत्युपत्रानें विल्हेवाट करण्याचा हक्क सर्व सुधारलेल्या समाजांत मानला जातो. व मनुष्य मृत्युपत्र न करतां वारल्यास त्याचा हक्क त्याच्या जवळच्या नातेवाईकांस जातो. हा जो वडिलोपार्जित मिळकतीवर हक्क आहे तो मर्यादित केला तरी स्वामित्वाच्या कल्पनेला बाध येत नाही. तेव्हां हा हक्क मर्यादित करणें किंवा वडिलोपार्जित मिळकतीवर मोठा कर बसविणें ही सरकारला एक मोठी उत्पन्नाची बाब आहे व तिचा जास्त जास्त प्रमाणावर उपयोग करण्यास हरकत नाही; ही गोष्ट अर्थशास्त्रदृष्ट्या वावगी नाही असें पुष्कळ अर्थशास्त्रकारांनीं आपलें मत दिलेलें आहे व हल्लींच्या सुधारलेल्या पुष्कळ राष्ट्रांमध्ये हा हक्क मर्यादित करण्याकडे प्रवृत्ति दिसून येते. सुधारलेल्या राष्ट्रांमध्ये वांटणीच्या नियमांच्या मुळाशीं असलेल्या स्वामित्वाच्या संस्थेचा येथपर्यंत विचार झाला.

अर्वाचीन काळच्या वांटणीच्या नियमांच्या मुळाशीं असलेलें दुसरें तत्त्व ह्मणजे चढाओढीचें होय. हें तत्त्व सर्व देशांत व सर्व ठिकाणीं व सर्वदां लागू होतें असें नाही; उलट हें अगदीं अर्वाचीन तत्त्व आहे. अजून ही पुष्कळ गोष्टींमध्ये संपत्तीची वांटणी ही रूढीनें ठरलेली किंवा कायद्यानें ठरलेली असते. उदाहरणार्थ, जमिनीचें भाडें किंवा शेतकीच्या उत्पन्नाची वांटणी ही अजून पुष्कळ देशांत रूढीनें ठरलेली आहे; जमिनीच्या मालकांनें उत्पन्नाचा कितवा हिस्सा घ्यावा, जमीन करणारानें कितवा घ्यावा ही गोष्ट पुष्कळ ठिकाणीं देशाचारावर अवलंबून आहे असें दिसून येतें; व या पुस्तकाच्या पुढील एका भागांत निरनिराळ्या देशांत व हिंदुस्थानांत प्रचलित असलेल्या जमीनधाऱ्याच्या निरनिराळ्या पद्धतींचें वर्णन करावयाचें आहे. तेव्हां या रूढीची विविधता दिसून येईल. परंतु औद्योगिक बाबींत पुढारलेल्या देशांत रूढीचें प्राबल्य कमी होऊन चढाओढीच्या तत्त्वाला महत्त्व आलेलें आहे व संपत्तीची वांटणी समाजाच्या निरनिराळ्या वर्गांत सुधार-

लेल्या देशांत चढाओढीच्या तत्त्वावर होऊं लागली आहे. हल्लींच्या काळां निव्वळ रूढीकडे पाहून कोणीच चालत नाही. प्रत्येक मनुष्य आपल्याला जितका जास्त वांटा मिळेल तितका मिळविण्याचा प्रयत्न करतो. सारांश, हल्लींच्या काळां समाजाच्या निरनिराळ्या वर्गांमध्ये राष्ट्रीय संपत्तीचा वांटा मिळण्याकरितां सारखी धडपड चालू आहे व या परस्पर चढाओढीनें प्रत्येक वर्गाच्या वांटणीचा अंश ठरला जात आहे.

ही चढाओढ म्हणजे प्राणिशास्त्रांतील जीवनार्थ-कलहाचें तत्त्व होय. व्यापारधंद्यांमध्ये प्रत्येक कारखानदारांमध्ये चढाओढ असते. आपला माल होतां होईल तितका स्वस्त करून आपल्याकडे गिऱ्हाइकी ओढण्याचा कारखानदाराचा प्रयत्न चालू असतो. वांटणीच्या बाबतींतही समाजांतील निरनिराळ्या धनोत्पादक वर्गांमध्ये चढाओढ सारखी चालू असते. जमीनदार लोकांची जितकें जास्त भाडें कुळांकडून मिळेल तितकें काढण्याबद्दल कुळांशीं चढाओढ चाललेली असते. कारखानदार मजूर जितक्या कमी वेतनानें मिळेल तितक्या कमी वेतनावर ठेवावयास पहात असतो. यामुळे सुधारलेल्या देशांत व्यक्तीव्यक्तीची चढाओढ जाऊन तेथें समाईक चढाओढ सुरू झाली आहे. मजुरी कमी करण्याकरितां व आपला नफा वाढविण्याकरितां कारखादार आपले संघ कळं लागले तर उलट आपली मजुरी कमी न होऊं देण्याकरितां व ती वाढवून घेण्याकरितां मजुरांचे संघ होऊं लागले आहेत. या संघांचा मजुरीवर काय परिणाम झालेला आहे याचा आपल्याला पुढें विचार करावयाचा आहे.

तेव्हां ज्या ठिकाणीं खासगी मालकीची संस्था पूर्ण अमलांत आलेली आहे व जेथें सर्व व्यवहार रूढीच्या किंवा कायद्याच्या तत्त्वावर न चालतां पूर्ण चढाओढीच्या तत्त्वावर चालतात अशा सुधारलेल्या देशांत संपत्तीची वांटणी कोणत्या नियमांनीं होते हें प्रथमतः पाहिलें पाहिजे. येथें आपल्याला समाजांतील व्यक्तींचा व्यक्तिशः विचार करावयाचा नाही. ज्याप्रमाणें संपत्तीच्या 'उत्पत्ति' या पुस्तकांत आपण संपत्तीच्या विशिष्ट कारणांचा विचार न करतां सामान्य सामाजिक कारणांचा विचार केला त्याचप्रमाणें वांटणीचाही सामाजिक दृष्ट्या विचार करावयाचा आहे; व वांटणीचे प्रश्न उत्पत्तीच्या प्रश्नाशीं अत्यंत संलग्न आहेत असें जें वर म्हटलें आहे त्याचें कारणही उघड आहे. संपत्तीच्या उत्पत्तीला जितकीं साधनें

लागलीं आहेत तितक्या साधनांमध्ये किंवा त्या साधनांच्या मालकांमध्ये त्या संपत्तीची वांटणी व्हावी हें उबड आहे. आतां देशांतल संपत्तीला प्रत्येक कारणें चार आहेत. तीं जमीन, श्रम, भांडवल व योजना; व या चार कारणांची मालकी असणारे समाजांत चार वर्ग असतात, ते मजूर, जमीनदार, भांडवलवाला व कारखानदार हे होत. या चार प्रमुखवर्गांमध्ये संपत्तीची मुख्यतः वांटणी होते व याच वर्गांमधून समाजांतली इतर वर्गांना संपत्तीचा वांटो मिळतो. संपत्तीच्या वाढीस कारणीभूत होणारी राज्यव्यवस्था हिलाही संपत्तीचा एक वांटो मिळतो, परंतु सुधारलेल्या देशांत तो कराच्या रूपानें मिळतो, व या करांच्या तत्त्वांच्या व सरकारच्या जमाखर्चाचा विचार या ग्रंथाच्या पांचव्या पुस्तकांत स्वतंत्रपणें करावयाचा आहे. तेव्हां या ठिकाणीं आपल्याला संपत्तीच्या चार हिशांचा मुख्यतः विचार करावयाचा राहिला. ते हिस्से अगर वांटे ह्मणजे भाडें, मजुरी, व्याज व नफा हे होत. आतां प्रत्येक वांट्याच्या स्वरूपाचें व त्याच्या नियमांचें क्रमशः विवेचन पुढील चार भागांत करावयाचें आहे.

भाग तिसरा.

भाडें अगर खंड.

सामान्य व्यवहारांत भाडें हा शब्द फार व्यापक अर्थानें वापरला जातो. कोणत्याही स्थावर व जंगम वस्तूची मालकी असलेला मनुष्य जेव्हां त्या वस्तूचा नियतकालिक उपयोग दुसऱ्यास करण्यास देतो तेव्हा तो त्या वस्तूबद्दल भाडें घेतो. उदाहरणार्थः—घरवाला आपल्या घराबद्दल विन्हाडकऱ्यापासून भाडें घेतो. टांगा किंवा गाडी यांच्या मालकास त्याच्या टांग्यांतून व गाडींतून प्रवास करण्याबद्दल प्रवासी जें देतो त्यालाही भाडेंच ह्मणतात. तसेंच जंगम वस्तु-भांडीं कुंडी, चट्या, सतरंज्या, गालीचे, देवळे, खुर्च्या वगैरे हजारों जिन्नस भाड्यानें बाजारांत मिळतात. तेव्हां भाडें हें मालकीच्या वस्तूबद्दल नियतकालिक उपयोगाकरितां दिलेला मोबदला

होय व ज्याप्रमाणें सर्व व्यवहारांत विक्री व खरेदी व त्याच्या किंमती ही गोष्ट अत्यंत व्यापक आहे त्याचप्रमाणें भाड्याची गोष्टही फार व्यापक आहे. परंतु अर्थशास्त्रांत भाडें हा शब्द इतक्या व्यापक अर्थानें वापरित नाहीं तर तो फार संकुचित अर्थानें वापरतात. जमीनदारास जमिनीच्या स्वाभाविक व अनश्वर सुपीकतेवद्दल जो पैशाच्या रूपानें मोबदला मिळतो तें भाडें; इतक्याच अर्थानें हा शब्द येथें वापरला आहे. यालाच खंड किंवा मक्का म्हणतात, असा संकुचित अर्थ घेतला म्हणजे एका संलग्न अशा विषयाचा अन्तर्भाव या शब्दांत होतो. प्रत्येक देशामध्ये जमीनदारांचा एक वर्ग असतो व सुधारलेल्या देशांत जमीनदार अगर जमिनीचे मालक हे जमीन कसणारे शेतकरी नसतात. ह्मणजे श्रमविभागाचें तत्त्व अंमलांत येऊन जमिनीचे मालक व शेतकीचा धंदा करणारे असे दोन निरनिराळे वर्ग होतात, व धंदेकरी शेतकरी आपल्या सोईच्या जमिनी मालकापासून भाड्यानें अगर खंडानें घेतात व त्यांची लागवड करतात. तेव्हां जमीनदार असा एक स्वतंत्र वर्ग सुधारलेल्या समाजांत अस्तित्वांत येतो व या वर्गाचें उत्पन्न म्हणजे त्याला मिळणारें भाडें अगर खंड होय. तेव्हां भाडें हा राष्ट्रीय संपत्तीचा एक निराळा हिस्सा अगर वांटा पडतो व जमिनीचे मालक व जमीन कसणारे हे जरी एकच असले तरी सुद्धां त्यांना जमिनीपासून जें उत्पन्न मिळतें त्याचे स्वाभाविक दोन हिस्से पडतात. एक ते जमिनीचे मालक ह्मणून मिळणारा हिस्सा, व एक जमीन कसणारे म्हणून मिळणारा हिस्सा. हा दुसरा हिस्सा ह्मणजे त्यांच्या श्रमाची मजुरीच होय. तेव्हां प्रत्येक देशांत भाडें ह्मणून संपत्तीचा एक हिस्सा झालाच पाहिजे. आतां या भागांत या भाड्याचें स्वरूप कोणत्या प्रमाणानें ठरलें जातें व तें निर्माण होण्याचीं कारणें काय व या भाड्याच्या नियमांवरून कोणते उपसिद्धांत निष्पन्न होतात वगैरे विषयांचें विवेचन करावयाचें आहे.

हा विषय अर्थशास्त्रांतिल एक अत्यंत वादग्रस्त विषय आहे. 'भाड्याची उपपत्ति' ही प्रथमतः रिकार्डो या अर्थशास्त्रज्ञानें शोधून काढिली हें या ग्रंथाच्या प्रास्ताविक पुस्तकांत सांगितलेंच आहे व त्या काळीं इंग्लंडची सांपत्तिक स्थिति कशी होती; व कोणत्या परिस्थितींत ही उपपत्ति उदयास आली हेंही त्या ठिकाणीं दाखविलें आहे. तेव्हां येथें

या ऐतिहासिक अंगाकडे न वळतां प्रथमतः रिकार्डोच्या उपपत्ती-
कडे वळूं.

“ ज्या देशांत सुपीक व उंची जमीन मुबलक आहे अशा कोणत्याही नव्या वसाहतीच्या देशांत तेथील लोकांच्या उपजीविकेकरितां सर्व जमीनीची लागवड करण्याची जरूरी नसते व लोकांच्या जवळ तितकें भांडवलही नसतें. अशा स्थितींत जमीन कसणारे लोक सर्वांत सुपीक अशीच जमीन लागवडीस आणतील व या काळीं जमिनीवद्दल भाडें अगर खंड याचा प्रादुर्भावच होणार नाही. कारण जोंपर्यंत देशांत फुकट पडलेली मुबलक जमीन आहे व ज्याला वाटेल त्यानें जमीन घेऊन कसावी अशी स्थिति आहे तोंपर्यंत जमिनीच्या उपयोगाकरितां कोणीही भाडें अगर खंड देणार नाही. ‘ मागणी व पुरवठा ’ या सामान्य तत्वानुरूप ज्याप्रमाणें अमर्याद प्रमाणांत सांपडणाऱ्या हवा पाणी किंवा सृष्टीच्या इतर देणग्या यांना भाडें अगर खंड मिळणार नाही त्याप्रमाणेंच या काळीं जमिनीच्या उपयोगावद्दल खंड मिळणार नाही. जर देशातील सर्व जमीन सारखीच सुपीक असती, जर बाजारापासून सर्व जमीन सारख्याच अंतरावर असती, जर ती संख्येनें अमर्याद असती व गुणामध्यें सारखीच असती तर तिच्या उपयोगाकरितां कोणताही आकार मागतां आला नसता. ह्मणून ज्या अर्थी उपयोगाकरितां कोणताही आकार मागतां आला नसता. ह्मणून ज्या अर्थी जमीन ही परिमाणांत अमर्याद नाही व गुणांतही समान नाही व देशाच्या वस्तीच्या वाढीबरोबर व भरभराटीबरोबर हलकी जमीन लागवडीस आणावी लागते त्या अर्थी जमिनीवद्दल खंड देण्याचें कारण पडतें. समाजाच्या प्रगतीमध्ये दुसऱ्या दर्ज्याची जमीन लागवडीस आल्याबरोबर पहिल्या दर्ज्याच्या जमिनीवर खंड सुरू होतो व त्या खंडाची रक्कमही त्या दोन जमिनीच्या मगदुरांच्या फरकावर अवलंबून असते. ”

या उपपत्तीचा मथितार्थ हा आहे कीं, देशामध्यें निरनिराळ्या मगदुरांची जमीन असते व ती बाजारापासून कमी अधिक अंतरावर असते. या दोहों मिळून जमिनीची सुपीकता ठरते. तेव्हां देशामध्यें कमी अधिक सुपीक जमीन असली ह्मणजे जमिनीचें भाडें या कमी अधिक सुपीकतेवर अवलंबून असतें. या खंडाची रक्कम लागवडींत असलेली अगदीं वाईट जमीन-जिचा खंड येऊं शकत नाही अशी विनखंडी जमीन-व सुपीक जमीन यामधील फरकावर अवलंबून आहे. समजा एखाद्या प्रांतांत ४ मगदुराच्या

जमिनी आहेत. जोंपर्यंत तेथील लोकसंख्येची गरज पाहिल्या मगदुराच्या जमिनीवर भागत आहे तोंपर्यंत खंडाचा उदयच होणार नाही. परंतु त्या प्रांताची लोकसंख्या वाढली व तिला जास्त धान्य लागू लागलें असतां हें जास्त धान्य दुसऱ्या मगदुराच्या जमिनीच्या लागवडीवांचून मिळणार नाही. आतां पाहिल्या मगदुराची जमीन दर एकरां खंडीभर भात पिकविते व दुसऱ्या मगदुराची जमीन १५ मण पिकविते असें समजा. लोकसंख्येच्या गरजेमुळे १५ मणांची जमीन तर लागवडीस आलीच पाहिजे. तेव्हां पाहिल्या जमिनीला आतां ५ मण खंड येऊं लागेल व दुसऱ्या मगदुराची जमीन ही विनखंडी जमीन होईल. परंतु समजा कीं प्रांताची लोकसंख्या आणखीही पुष्कळ वाढली. तिच्या उपजीविकेकरितां आणखी धान्य अवश्यक झालें आहे. हें धान्य तिसऱ्या मगदुराच्या जमिनीपासून काढणें अवश्य आहे. परंतु ही जमीन दर एकरां १० मणच धान्य पिकविते. तेव्हां आतां पाहिल्या मगदुराच्या जमिनीचा खंड १० होईल. दुसऱ्या मगदुराची जमीन जी आतां-पर्यंत विनखंडी होती तिला आतां ५ मण खंड येईल. याप्रमाणें लोकसंख्येच्या गरजेवर जमिनीच्या लागवडीचें मान अवलंबून आहे; म्हणजे जसजशी देशांतील लोकसंख्या वाढते तसतशी कमी मगदुराची जमीन लागवडीस आणणें अवश्यक होतें. परंतु उत्तम मगदुराची जमीन असो अथवा अगदीं कमी मगदुराची असो त्या जमिनीचें उत्पन्न एकाच तऱ्हेचें असलें म्हणजे त्याला बाजारांत सारखीच किंमत येते. मात्र कमी दर्ज्याच्या जमिनीच्या मशागतीस खर्च अधिक येतो व बाजारां-तांल किंमती निदान शेतकऱ्यांस लागणारा खर्च व त्यांची मजुरी बाहेर पडण्याइतकी पाहिजेच; नाही तर शेतकरी ती जमीन लागवडीसच आणणार नाही. ह्मणून बाजारांत जें धान्य येतें त्यापैकीं सर्वांत वाईट जमिनीच्या धान्याला जो खर्च झाला असेल त्या खर्चावरून धान्याची किंमत ठरते. म्हणजे धान्याची किंमत विनखंडाच्या जमिनीच्या लागवडीच्या खर्चा-इतकी तरी असलीच पाहिजे; तर ती जमीन लागवडीस येईल. या जमिनीला लागवडीच्या धारेवरील जमीन ह्मणतात. लागवडीच्या धारेवरील जमीन ह्मणजे अर्थात् धान्याच्या किंमतीच्या मानानें ज्या जमिनीला लागवडीचा खर्च तितका येतो व ज्या जमिनीवरून खंड देतां येत नाही

अशी जमीन होय. व देशांतील बाकीच्या सर्व जमिनीचा खंड या विन-
खंडी जमिनीवरील उत्पन्न व त्या त्या जमिनीचें उत्पन्न यामधील वजा-
बाकीनें ठरतो.

वरील विवेचनावरून असें दिसून येईल कीं, खंडाच्या या उपपत्ती-
पासून तीन प्रमेयें निष्पन्न होतात. एक देशांतील जमीन ही उत्तम मग-
दुरापासून कनिष्ठ मगदूर या क्रमानेंच लागवडीस येते व कमी मगदुराच्या
जमिनीची लागवड होण्याचें कारण लोकसंख्येची वाढ हें होय; व त्यासंख्येच्या
गरजेनुरूप धान्याच्या किंमतीची वाढ हें होय. तेव्हां देशाची लोकसंख्या
प्रथम वाढते. या वाढत्या लोकसंख्येच्या मागणीनें धान्याची किंमत वाढते व
ही धान्याच्या किंमतींतील वाढ कायम राहिली म्हणजे शेतकऱ्यास कमी
मगदुराची जमीन लागवडीस आणणें परवडतें. परंतु धान्याची किंमत
कमी झाल्यास लागलीच लागवडीच्या धारेवरील जमीन शेतकऱ्यास पर-
वडत नाहीशी होते व ती जमीन तो टाकून देतो व यामुळें बाकीच्या
जमिनीचे खंडही कमी होतात. परंतु जेथपर्यंत लोकसंख्या वाढत जात
आहे-व सर्व सुव्यवस्थित देशांत लोकसंख्या वाढत जातेच-तेथपर्यंत
धान्याच्या किंमती वाढत जातात व धान्याच्या किंमती वाढत चालल्या
म्हणजे लागवडीची धार खालीं उतरत येते. व मग जमीनदारांचीं भाडीं
अगर खंड वाढत जातात.

या खंडाच्या उपपत्तीपासून रिकार्डोनें देशांतील लोकांच्या सांप-
त्तिक स्थितीबद्दल जीं अनुमानें काढलीं आहेत, त्यावरून त्या उपपत्तीचें
त्याला इतकें महत्त्व कां वाटत असे हें दिसून येईल. कोणत्याही देशाची
जसजशी भरभराट होत जाते तसतशी त्याची लोकसंख्या वाढत जाते व
जसजशी लोकसंख्या वाढत जाते तसतशा धान्याच्या किंमतीही वाढत
जातात. व धान्याच्या किंमतीमध्ये कायमची वाढ झाली म्हणजे देशांतील
बहुजनसमाजाची रहाणी जास्त खर्चाची होते. कारण त्यांच्या गरजां-
पैकीं अत्यंत अवश्यक गरज जी धान्य ती मिळविण्याकरितां त्याला उत्प-
न्नाचा बराच भाग खर्च करावा लागतो. देशांतिल बराच मोठा वर्ग केवळ
मजुरीवर राहणारा असतो. धान्याच्या किंमतीच्या कायमच्या वाढीनें या
वर्गाचे हाल जास्त वाढतात. मात्र या देशाच्या भरभराटीबरोबर जमीन-
दार लोकांचा खंड सारखा वाढत जातो व त्यांची स्थिति सुधारत जाते.

कारण श्रम न करतां त्याचें भाड्याचें अगर खंडाचें उत्पन्न देशाच्या सुस्थिती-बरोबर आपोआप वाढत जातें. निवळ लोकसंख्येच्या वाढीनें जी जमीन-दारांची खंडाच्या उत्पन्नाची वाढ होते त्याला **मिळुनें** अनुपार्जित वाढ असें ह्मटलें आहे व ज्या अर्थी जमीनदारांना ही वाढ त्यांच्या श्रमाखेरीज मिळते, त्या अर्थी तिचा बराचसा वांटा सरकारला मिळणें रास्त आहे. कारण लोकसंख्येची वाढ ही सुव्यवस्थित राज्यपद्धतिमुळेच होते. तेव्हां जमीनदारांच्या या अनुपार्जित वाढीवर जर कोणाचा हक्क असेल तर तो सरकारचा आहे व म्हणून जामिनीवर कर बसवून ही वाढ सरकारनें आपल्या उत्पन्नाची एक बाब करावी ह्मणजे प्रत्येक सरकारच्या वाढत्या खर्चाला एक आपोआप वाढणारी उत्पन्नाची बाब तयार होऊन सामान्य जनांवरील कराचें ओझे कमी होईल; अशी **मिळुची** विचारसरणी आहे. वरील विवेचनावरून **रिकार्डो**च्या भाड्याच्या उपपत्तीची बरीचशी कल्पना वाचकांस होईल असें वाटतें. ही उपपत्ति 'उत्पत्ती'च्या पुस्तकांत उतरत्या पैदाशीचा जो एक सिद्धांत सांगितलेला आहे त्यावर बसविलेली आहे हें उघड आहे. प्रत्येक देशामध्ये उत्तम सुपीक जमीन थोडीच असते व त्या सुपीकतेच्या पराकाष्ठेची मर्यादा संपल्यानंतर उतरत्या पैदाशीच्या नियमास सुरुवात होते असें मागल्या एका भागांत दाखविलें आहे. परंतु **रिकार्डो**नें उतरत्या पैदाशीचा नियम जमिनीस सदासर्वदाच लागू आहे असें गृहीत धरून त्यावर बसविलेली भाड्याची उपपत्ति ही सर्व काळी व सर्व ठिकाणीं सारखीच लागू आहे असें ठाम मत ठोकून दिलें. वास्तविकपणें **रिकार्डो**ची उपपत्ति इंग्लंडच्या त्या काळच्या परिस्थितीवरून काढली होती व इंग्लंडपुरती ती सर्वथा खरीही होती यांत शंका नाही. कारण इंग्लंडमध्ये मोठमोठे जमीनदार आहेत. व ते जमीनदार स्वतः न कसतां खंडानें आपल्या जमिनी शेतकऱ्यांस देतात व हे शेतकरी म्हणजे चांगले भांडवलवाले लोक असून ते शेतकीमध्ये इतर धंद्यांप्रमाणें फायदा मिळविण्याकरितां आपलें भांडवल शेतकींत घालतात व त्यांच्यामध्ये जमिनीच्या खंडाबद्दल चढाओढ असून सर्व जमिनीचा खंड याप्रमाणें चढाओढीनें ठरत असतो व तो खंड बहुतेक **रिकार्डो**च्या उपपत्तीशीं जुळतो हें खरें आहे. परंतु बर निदिष्ट केलेल्या सर्व गोष्टी जेथें अस्तित्वांत नाहींत तेथें **रिकार्डो**ची उपपत्ति खोटी ठरते. ही उपपत्ति व

इतर देशांतील वस्तुस्थिति यांचा विरोध येऊं लागल्यामुळे रिकार्डोंच्या उपपत्तीबद्दल पुष्कळ आक्षेप येऊं लागले.

पहिला आक्षेप नवीन वसाहतींतील कॅरे या अमेरिकन ग्रंथकारानें काढला आहे. यानें असें सिद्ध केलें कीं, रिकार्डोंची उपपत्ति आधीं नवीन वसाहतींनां मुळींच लागू पडत नाहीं. कारण रिकार्डोंच्या उपपत्तीचें एक प्रधान कलम असें आहे कीं, लोकवस्तीच्या वाढीबरोबर कमी मगदुराची जमीन लागवडीस येते ह्मणजे लागवडीची धार खालीं जाते व धान्याचे भाव वाढतात व जमिनीचा खंड वाढतो. परंतु नव्या वसाहतींमध्ये प्रथमतः जी जमीन लागवडीस येते ती किनाऱ्याजवळची हलकी रेंताळ जमीन असते किंवा जिच्या लागवडीला फारसें भांडवल लागत नाहीं अशी जमीन प्रायः लागवडीस येते. म्हणजे वस्तुतः कमी मगदुराची जमीन प्रथमतः लागवडीस येते व जसजशी लोकसंख्या वाढते व लोकांजवळ जास्त जास्त भांडवल जमतें तसतशी आंतील सपाट प्रदेशांतील उंची सुपीक जमीन लागवडीस येते. व याचे योगानें धान्याच्या किंमती लोकसंख्येच्या वाढीबरोबर न वाढतां उलट उतरतात. तेव्हां 'जास्त मगदुराकडून कमी मगदुराकडे ?' असा जो लागवडीचा क्रम रिकार्डोंनें दिला आहे तो मुळीं वस्तुस्थितीस धरून नाहीं असा कॅरेचा पहिला आक्षेप होता. रिकार्डोंच्या कैवाऱ्यांनीं लागवडीच्या क्रमाचा मुद्दा इतका महत्त्वाचा नाहीं व तो जरी खरा नसला तरी त्यानें रिकार्डोंची उपपत्ति खोटी ठरत नाहीं असा कोटिक्रम लढविला आहे; परंतु रिकार्डोंच्या ग्रंथांतील जो उतारा आम्हीं वर दिला आहे त्यावरून हा कोटिक्रम वृथा आहे असें ह्मणणें प्राप्त आहे. खरोखर पाहतां रिकार्डोंला जमिनीला सुद्धां चढत्या पैदाशीचा नियम कांहीं काळपर्यंत लागू असतो हें तत्व ठाऊक नव्हतें; त्याची समजूत अशी होती कीं, जमिनीला प्रथमपासूनच उतरत्या पैदाशीचा नियम लागू आहे. यामुळे कोणत्याही देशामध्ये सर्वकाळीं देशाच्या भरभराटीबरोबर धान्याचे भाव वाढून मजूरदारांची स्थिति वाईट होत गेलीच पाहिजे असा सार्वत्रिक सिद्धांत त्यानें काढला. परंतु नवीन वसाहतीला हा नियम लागू नाहीं. उलट लोकवस्तीच्या वाढीनें धान्याचे भाव कमी होऊन मजूरदारांची सांपत्तिक स्थिति सुधारत जाते असें वसाहतीचा इति-

हास शिकवितो हें कॅरेनें सप्रमाण सिद्ध केलें आहे असें कबूल केलें पाहिजे. कॅरेचा दुसरा आक्षेप म्हणजे रिकार्डोच्या सर्व उपपत्तीचें मूळच नाहीसं करण्यासारखा आहे. रिकार्डोच्या उपपत्तीचें रहस्य म्हणजे हें कीं, जमिनीचा खंड हा जमिनीच्या स्वाभाविक व अविनाशी अशा शक्तीचा मोवदला होय. भांडवल किंवा श्रम यांनं जी जमिनीची शक्ति वाढली असेल व त्याबद्दल जो खंडाचा भाग जमीनदारांस मिळतो तो व्याज व नफा या जातीचाच आहे. परंतु जमिनीच्या ज्या मूळच्या शक्ति आहेत, त्याबद्दलचा मोवदला म्हणजेच अर्थशास्त्रांतील खंड होय व असा खंड देशाच्या सांपत्तिक प्रगतीबरोबर आपोआप वाढत जातो, व नफा व व्याज हीं तर देशाच्या भरभराटीबरोबर कमी कमी होत जातात म्हणजे खंडाचें स्वरूप व व्याज आणि नफा यांचें स्वरूप अगदीं एकमेकां-विरुद्ध आहे असें म्हणण्याचा रिकार्डोच्या प्रतिपादनाचा अर्थ आहे. कॅरेनें अगदीं याच्या उलट प्रतिपादन केलेलें आहे. त्याचें म्हणणें हें कीं, जमिनीची सुपीकता ही मुळीं भांडवल व श्रम यांचाच सर्वस्वी परिणाम होय. न लागवड केलेली जमीन जरी मूळची सुपीक असली तरी ती रानानें व झाडाझुडुपांनीं अगदीं भरून गेलेली असते व अशी जमीन लागवडीस आणण्यास जितकें भांडवल व जितके श्रम लागतात त्याचें व्याज जर आकारलें तर असें दिसून येईल कीं, जमिनीचा सर्व खंड हा मूळचें भांडवल व श्रम व लागवडीस लागणारें भांडवल व श्रम या दोहोंच्या व्याजापेक्षां जास्त न येतां कमीच येतो. परंतु कॅरेच्या या आक्षेपांत फारसा तथ्यांश नाही असें विचारांतीं दिसून येईल. कारण कॅरेनें केलेली मोजदाद ही अगदीं भ्रामक आहे. जमिनीची सुपीकता मूळची कशीही उत्पन्न झालेली असो; परंतु सुपीक जमीन व कमी मगदुराची जमीन यांच्या खंडांत पुष्कळ अंतर पडतें व हा खंड देशाच्या वाढीबरोबर नफ्याप्रमाणें किंवा व्याजाप्रमाणें कमी न होतां वाढत जातो; हा अनुभव सार्वत्रिक आहे व तितक्यापुरती रिकार्डोची उपपत्ति सत्यास धरून आहे यांत शंका नाही.

रिकार्डोच्या उपपत्तीविरुद्ध आणखी दुसरेही पुष्कळ आक्षेप आहेत, त्याचाही येथें थोडक्यांत विचार करणें अवश्यक आहे. रिकार्डोच्या उपपत्तीमध्ये विनखंडी जमीन देशांत असलीच पाहिजे असा एक मुद्दा आहे.

कारण खंड विनखंडी जमीन व दुसरी जमीन यांच्या उत्पन्नामधील फरकावरच अवलंबून आहे असें उपपत्तींत ह्मटलें आहे. यावर आक्षेप असा आहे कीं कोणत्याही देशांत विनखंडी जमीन कधीही नसते. प्रत्येक मालकीच्या जमिनीला कांहींना कांहीं खंड मिळालाच पाहिजे. ह्मणून रिकार्डोची उपपत्ति ही खंड या सांपत्तिक गोष्टीची कारणमीमांसा नव्हे, असाही त्याच्या पुढील आक्षेप आहे. या ग्रंथकर्त्याच्या ह्मणण्याप्रमाणें खंड हा उत्पन्न कां होतो, तर जमीन ही खासगत मालकीची गोष्ट आहे व ती मर्यादित आहे, या दोन कारणांनीं खंड उत्पन्न होतो. तेव्हां खंड किंवा भाडें हें खासगत मालकीच्या संस्थेचा परिणाम आहे. जेव्हां एकाच्या मालकीच्या वस्तूचा उपयोग दुसऱ्यास देण्यांत येतो तेव्हांच भाडें घेण्यांत येतें. तेव्हां खासगत मालकी हें भाड्याचें खरें कारण आहे व ह्मणून देशामध्यें जरी एकाच मगदुराची व समानसुपीकतेची जमीन असली—परंतु ती जर खासगी मालकीची असली—तरी सुद्धां भाडें किंवा खंड उदयास येईल. परंतु रिकार्डोच्या उपपत्तीप्रमाणें अशा स्थितींत भाडें हा सांपत्तिक प्रकार उदयास येऊंच नये.

या आक्षेपास रिकार्डोच्या विधानावरून बराच आधार मिळतो असें कबूल करणें भाग आहे. खंड हा जो एक प्रकार आहे, तो कमीअधिक सुपीकतेमुळे होतो असें रिकार्डोच्या विधानावरून वाटतें खरें; तरी पण खंडाची रक्कम ही जमिनीच्या मगदुरावरून ठरते असें म्हणण्याचा त्याचा रोंख आहे. शिवाय देशाच्या नवीन वसाहतीच्या स्थितीचें वर्णन करतांना रिकार्डोनें ही मालकीची कल्पना अप्रत्यक्षपणें आणिली आहे. देशाच्या प्राथमिक स्थितींत भाडें निर्माण होणारच नाहीं. कारण जोंपर्यंत देशामध्यें विनमालकीची मुबलक जमीन पडलेली आहे तोंपर्यंत मालकीच्या उपभोगावद्दल कोण भाडें देईल, असा रिकार्डोनें प्रश्न विचारला आहे, यावरून खंड किंवा भाडें हा प्रकार मुळीं मालकीपासून निर्माण होतो असें रिकार्डोच ह्मणणें होतें, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. मात्र या खंडाची रक्कम ठरण्यास व ती कमीअधिक होण्यास लागवडीची धार कारण होतें, असें त्याचें ह्मणणें आहे.

पहिल्या आक्षेपांत जास्त सत्यांश आहे. ज्या ज्या देशांत खासगी मालकीची संस्था आहे त्या त्या ठिकाणीं विनखंडी जमीन असणें शक्य

नाहीं हें खरें आहे. कारण वर प्रतिपादन केल्याप्रमाणें भाडें हें स्वामित्वा-
बद्दलच मिळतें. तेव्हां एका मनुष्याची जमीन दुसऱ्यास उपयोगास
पाहिजे असल्यास त्याला कांहीं तरी स्वामित्वाबद्दल दिलें पाहिजे, हें उघड
आहे. रिकार्डोनें देशांतील सर्व जमीन एकाच धान्याला वावयाची
अशी कल्पना केली आहे व अशा कल्पनेप्रमाणें कांहीं जमीन इतकी
निकस असेल की, तीमध्ये गहूं पेरून गहूं उत्पन्न काढण्याला इतका खर्च
लागेल की, शेतकऱ्याला अशी जमीन भाड्यानें घेणें परवडणारच नाही.
परंतु जरी ती जमीन गव्हाला निरुपयोगी असली व गव्हाच्या पिकाकरितां
ती कोणी खंडानें घेतली नाही तरी ती गवताकरितां पुष्कळ सुपीक असेल
व गवत वाढविण्याकरितां व तें विकण्याकरितां जमिनीच्या मालकापासून
एखादा शेतकरी ती जमीन खंडानें वेईल. मात्र या जमिनीचा खंड
गव्हाच्या जमिनीइतका येणार नाही. तेव्हां देशांतील जमीन उंची मग-
दुरापासून अगदीं खालच्या मगदुरापर्यंत असली तरी निरनिराळ्या प्रकारां-
च्या पिकांकरितां तिचा उपयोग होतो व अगदीं प्रत्यक्ष खडक किंवा
दलदल अशा जमिनीखेरीज देशांतील सर्व जमिनीवर थोडाबहुत खंड
येतो यामध्ये शंका नाही. व म्हणून रिकार्डोच्या उपपत्तीविरुद्ध हा
एक आक्षेप सत्यरूप आहे, असें कबूल करणें भाग आहे.

येथपर्यंत रिकार्डोच्या उपपत्तीवरील आक्षेपांचा विचार
झाला परंतु त्या उपपत्तीवरून काढलेले सिद्धांतही त्रिकाला-
बाधित नाहीत, हें आतां दाखवावयाचें आहे. उदाहरणार्थ,
रिकार्डोच्या उपपत्तीचा एक मोठा सिद्धांत म्हणजे जमिनीचा खंड हा
नेहमीं वाढतच जातो हा आहे. परंतु हेंही सर्वस्वी खरें नाही. ही वाढ कांहीं
प्रसंगीं न होण्याचीं कारणें दोन आहेत. एक नवीन सुपीक जमिनीचा
शोध लागून त्या लागवडीचें स्वस्त धान्य देशांत येऊं लागलें म्हणजे
त्या देशांतील लागवडीची धार वर जाते व म्हणून जमिनीचे खंड कमी
होतात. अमेरिकेमध्ये शेतकीची वाढ झाल्यानंतर इंग्लंडमध्ये तेथून धान्य
येऊं लागल्यापासून इंग्लंडांतील भाडी कमी होत गेलेली आहेत. दुसरें
कारण लागवडीच्या कलेंत सुधारणा. याचे योगानें सुद्धां धान्य स्वस्त होतें व
तें स्वस्त झालें म्हणजे लागवडीची धार वर जाऊन जमिनीचे खंड कमी
होतात. यावरून देशांतील खंड सतत वाढत गेलेच पाहिजेत असें नाही.

या क्रमाला बाधक अशीं कारणें उद्भूत शकतात व अशीं बाधक कारणें अस्तित्वांत असतां खंडाचा क्रम उलटही होऊं शकतो.

रिकाडोंच्या या उपपत्तीला अनुकूल व प्रतिकूल असें इतकें वाङ्मय इंग्रजी भाषेंत आहे कीं, त्या सर्वांचा सविस्तर विचार करण्यास आपल्याजवळ पुरेशी जागा नाही. परंतु वर दिलेल्या अल्प विवेचनावरून या उपपत्तीतील ग्राह्यांश व त्याज्यांश वाचकांच्या ध्यानांत येईल, असें वाटतें.

समाजातील संपत्तीचे निरनिराळ्या वर्गांमध्ये जे हिस्से पडतात त्यांपैकी जमिनीचा खंड हा एक आहे. सुधारलेल्या देशांत इतर हिश्या-प्रमाणें हा हिस्साही चढाओढीनें ठरला जातो व जरी पूर्वकाळीं हा पुष्कळ ठिकाणीं रूढीनें ठरून गेलेला असला व अजूनही पुष्कळ ठिकाणीं तो रूढीनेंच ठरतो, तरी पण रूढीच्याऐवजीं चढाओढ येण्याचा जिकडे तिकडे कल दिसून येतो. हा खंड चढाओढीनें ठरण्याचा परिणाम असा होतो कीं, खंडानें जमीन करणारा शेतकरी सुपीक जमीन कसो कीं कमी मगदुराची जमीन कसो, त्याला दोन्हीं लागवडीपासून सारखाच फायदा मिळतो; व या दोनही लागवडीतील अंतर खंडाच्या रूपानें जमीनदारास जातें. हेंच रिकाडोंच्या उपपत्तीतील मूळ बीज आहे; व दुसरें हें कीं, बाधक कारणें अस्तित्वांत आलीं नाहींत तर हा खंड सारखा वाढत जातो. कारण देशामध्ये लोकवस्ती वाढून एकंदर सर्व जमीन लागवडीस आल्यावर उतरत्या पैदाशीचा नियम लागू होतो व असा नियम लागू झाला म्हणजे मग धान्यांचे भाव वाढतच जाण्याचा कल उत्पन्न होतो व त्याबरोबरच खंडही वाढत जातो. इतका रिकाडोंच्या उपपत्तीतील भाग त्रिकालाबाधित राहतो यांत शंका नाही. बाकी लागवडीचा दिलेला क्रम, खंड हा प्रकार मुळीं जमिनीच्या कमी अधिक मगदुरानें उत्पन्न होतो व देशांमध्ये विनखंडी लागवडीची जमीन असते वगैरे या उपपत्तीतील भाग त्याज्य आहेत असें म्हणणें प्राप्त आहे.

भाग चवथा.

मजुरी व तिचे सिद्धांत.

देशांतिल संपत्तीचा दुसरा मोठा वांटो म्हणजे मजुरी होय. मजुरी हा श्रमाचा मोवदला आहे. संपत्ति उत्पन्न करण्यास जे मानवी श्रम लागतात त्या सर्वांचा अन्तर्भाव येथें होतो; मग ते श्रम शारीरिक असोत, मानसिक असोत; त्या श्रमाला शिक्षणरूपी पूर्वतयारी लागो न लागो; ते श्रम अगदी सांगकाम्या दिसमजुरापासून तों एंजिनीयर म्यानेजरापर्यंत असोत. जे जे लोक कांहीं ठराविक काम करून त्या मानानें मजुरी घेतात; किंवा दिसमजुरी करतात किंवा महिनेमाल मजुरी मिळवितात त्या त्या सर्वांचा अन्तर्भाव मजूर या वर्गामध्ये होतो हें या ग्रंथाच्या पहिल्या पुस्तकांत स्पष्ट करून दाखविलेंच आहे. आतां या भागांत या मजूरवर्गाच्या वांट्याला येणारी मजुरी हिचा सविस्तर विचार करावयाचा आहे. निरनिराळ्या धंद्यांत निरनिराळे मजुरीचे दर असतात हें उघड आहे. आतां हे निरनिराळे दर कां होतात हा एक या भागांतला महत्त्वाचा प्रश्न आहे. तसेंच या सर्व धंद्यांतील मजुरीच्या दराची सरासरी काढली म्हणजे एक मजुरीचा सामान्य दर निघतो. तेव्हां ह्या मजुरीचा सामान्य दर कसा ठरतो हाही एक या भागांतला महत्त्वाचा प्रश्न आहे. या बाबतींत निरनिराळ्या देशांकडे पाहिलें म्हणजे विलक्षण फरक दिसून येतो. इंग्लंड, अमेरिकेसारख्या औद्योगिक बाबतींत शिखरास पोचलेल्या देशांत मजुरीचा सामान्य दर किती तरी मोठा असतो. तोच हिंदुस्थानांत सामान्य दर अगदीच कमी असतो. तेव्हां हें कां होतें हें प्रथमतः पाहिलें पाहिजे. परंतु या विचारास लागण्यापूर्वी मजुरी या पदामधील एक संदिग्धता लक्षांत आणिली पाहिजे.

देशामध्ये पैसा वापरण्याची प्रवृत्ति झाली म्हणजे मजुरी ही नेहमीं पैशांतच दिली जाते. परंतु पैशाच्या रूपानें दिलेली मजुरी ही नांवाची होय. या मजुरीवरून मजुरांच्या सांपत्तिक स्थितीचा खरा अंदाज करतां

येणार नाही. उदाहरणार्थ, शहरांत एखाद्या मनुष्याला दरमहा पंचवीस रुपये मिळत असले व खेड्यामध्ये एखाद्यास पंधरा रुपये मिळत असले, तर नांवाच्या मजुरांत दोहोंमध्ये जवळजवळ दुपटीचा फरक आहे; तरी खेडेगांवांतल्या माणसाचीच खरी मजुरी शहरांतल्या माणसापेक्षा जास्त असू शकेल. शहरांतल्या मनुष्यास २५ रुपये मिळत असतील. परंतु त्याला जागेकरितां ३ किंवा ४ रुपये भाडे घावें लागेल; तेंच खेडेगांवांत तितकीच जागा १॥ रुपया भाड्याने मिळेल; तसेंच शहरांत लांकूडफाटा महाग असेल तर खेडेगांवांत तें फारच स्वस्त असेल. शहरांत ज्या वस्तूवद्दल पैसे घावे लागतात त्या वस्तू खेड्यांत मोफत मिळत असतील. सारांश, नांवाच्या मजुरीवरून खऱ्या मजुरीचा अंदाज करणें बरोबर नाही. शिवाय मजुरांस मजुरीचा कांहीं भाग पैशाच्या रूपानें मिळत असेल तर कांहीं भाग प्रत्यक्ष गरजा भागविणाऱ्या पदार्थाच्या रूपानें मिळत असेल. तेव्हां अशा मजुरांच्या मजुरीच्या दराचा विचार करतांना या दोन्ही गोष्टी एकत्र केल्या पाहिजेत. उदाहरणार्थ, घरगुती मजुरांना जेवणखाण मालकाच्या घरीं मिळतें. याशिवाय वर पगार मिळतो; कांहीं नोकरांस नुसता कोरडा पगार मिळतो कोंकणांत मजुरांना अडेसरी नांवानें धान्याच्या रूपानें मजुरी देण्याचा प्रवात आहे. शिवाय वर्षास एक घोंगडी, एक पायतण व दोनचार लंगोट हे मिळतात व वर्षाचे दहावीस रुपये रोख मिळतात. ह्मणजे त्यांची संपूर्ण मजुरी या तीन गोष्टींची बेरीज मिळून होते. तेव्हां नांवाची मजुरी व खरी मजुरी यांमधील फरक चांगला ध्यानांत ठेविला पाहिजे. नांवाच्या मजुरीचा दर पुष्कळ असला ह्मणजे मजुरांची सांपत्तिक स्थिति चांगलीच असली पाहिजे असें मात्र नाही. या ह्मण्याची सत्यता आमच्याइकडाल 'लंकेंत सोन्याच्या विटा' या ह्मणीवरून चांगली दिसून येते. ह्मणजे जरी लंकेंत मजुरास रोजची एक सोन्याची विटा मजुरीदाखल मिळाली तरी त्याला पोटापुरतें अन्न मिळण्यास सोन्याच्या विटाच घाव्या लागतात, सारांश, जेथें पैसा अत्यंत विपुल असतो तेथें मजुरीचा दर पुष्कळ असतो खरा तरी पण सर्वच पदार्थांची इतकी महागाई असते कीं जास्त मजुरी अवश्यक वस्तूंच्या विक्रीतच खर्च होते व मजुराला आयुष्यांतील सोयी किंवा चैनी उपभोगण्यास सांपडत नाहीतच. असो.

एखाद्या देशातील मजुरीचा सरासरीचा दर कोणत्या गोष्टीवर अवलंबून असतो हे प्रथमतः ठरवावयाचें आहे. या बाबतीत निरनिराळ्या देशांत मजुरीच्या दरांत विलक्षण फरक असतो हें वर सांगितलेंच आहे. आतां असा फरक कां होतो हें पहावयाचें आहे.

यासंबंधीच 'मजुरीफंडा'ची कल्पना अभिमत अर्थशास्त्रकारांनीं काढलेली आहे. याचा मथितार्थ असा आहे कीं, देशांतील मजुरीचा दर हा देशांतील भांडवल व लोकसंख्या या दोहोंच्या भागाकाराइतका असतो.

मजुरीचा दर = $\frac{\text{भांडवल}}{\text{लोकसंख्या}}$ म्हणजे लोक संख्या तितकीच राहून जर मजुरास देण्याचें भांडवल वाढलें तर मजुरीचा दर वाढेल; किंवा भांडवल तितकेंच राहून जर लोकसंख्या वाढली तर मजुरीचा दर कमी होईल. मजुरीफंडाच्या वादाच्या मुळाशी तीन विधाने आहेत. पहिलें, प्रत्येक देशांत चल भांडवलाची अशी एक ठराविक रकम असते कीं ती मजुरींत खर्च झालीच पाहिजे. ही रकम कालेंकरून कमी होईल किंवा जास्त होईल. परंतु एका विशिष्ट वेळीं ही रकम कायमची ठरलेली असते. ती कोणत्याही कारणांनीं कमी होणार नाही किंवा जास्त होणार नाही.

दुसरें, देशांमध्ये अशी एक लोकसंख्या असते कीं, तिला मजुरीचा दर कांहींही असो परंतु मजुरी करूनच पोट भरलें पाहिजे त्याखेरीज गत्यंतर नसतें. तेव्हां ही संख्या एका विशिष्ट वेळीं ठरलेलीच असते.

तिसरें, मजुरीचा दर हा भांडवलवाले व मजूर यांचा आपआपसांतील चढाओढीनें च ठरला जातो. म्हणजे भांडवलवाल्यांची मजूर मिळविण्याकरितां चढाओढ चालू असते. व मजूरदारांची भांडवलवाल्यांकडे श्रम करून मजुरी मिळविण्याची चढाओढ चालू असते व सर्व मजुरीचे दर अशा दुहेरी चढाओढीनें ठरले जातात. या तीन विधानांच्या एकीकरणानें मजुरीफंडाची कल्पना बनलेली आहे. ती ही कीं मजुरीचा दर हा भांडवल व लोकसंख्या यांच्या भागाकारावर अवलंबून असतो.

'मजुरीफंडा'च्या या कल्पनेमध्ये मजुरीच्या दराच्या कमी अधिकपणाचीं दिलेलीं दोन कारणे खरी आहेत यांत शंका नाही. कांहीं एका आगतुक कारणानें देशांतील लोकसंख्या जर एकदम कमी झाली व उद्योगधंदे तेच राहिले म्हणजे देशांतलें भांडवल कायम राहिलें तर

मजुरीचा सरसकट दर वाढला पाहिजे हें उघड आहे. कारण मजुरांना मागणी आहे तितकीच राहिली मात्र पुरवठा कमी झाला; यामुळे मजुरीचे दर वाढलेच पाहिजेत. या विधानाची सत्यता स्थापन करणारी इतिहासांतली पुष्कळ उदाहरणे दाखवितां येतात. इंग्लंडमध्ये जेव्हां प्लेगची साथ आलेली होती तेव्हां ८१० वर्षांत इंग्लंडांतील सुमारे अर्धी लोकवस्ती कमी झाली. परंतु त्यायोगानें एकंदर मजुरीच्या दरामध्ये विलक्षण वाढ झाली. यामुळे मजूरलोकांची सांपत्तिक स्थिति सुधारली व एकदां वाढलेल्या मजुरीचा दर कायमचाच झाला. कारण मजुरांची राहणीच जास्त खर्चाची झाली. हल्लीं हाच प्रकार हिंदुस्थानांतही घडत आहे. गेल्या दहा बारा वर्षांतील प्लेग व दुष्काळ यांनीं लोकसंख्या पुष्कळ कमी झालेली आहे; विशेषतः शहरांत मजूर फारच कमी झाले आहेत व यामुळे मजुरीचे दर भराभर वाढत चालले आहेत. उलटपक्षीं देशांतील भांडवलांत कांहीं आंगंतुक कारणांनीं जर एकदम भर पडली व लोकसंख्या तितकीच राहिली तरी सुद्धां मजुरीचा दर वाढलाच पाहिजे. सारांश, मजुरीच्या दराच्या कमीअधिकपणाला वरील दोन कारणें लागू आहेत यांत संशय नाही. तरी पण मजुरीच्या वाढीचीं एवढींच दोन कारणें आहेत असें मात्र नाही. शिवाय मजुरीफंडाच्या कल्पनेमध्ये एक प्रकारचा विरोध आहे तोही वस्तुस्थितीस धरून नाही. ह्मणजे लोकसंख्या वाढली कीं मजुरी कमी झालीच पाहिजे. तसेंच भांडवल वाढलें ह्मणजे मजुरीचे दर वाढलेच पाहिजेत असा कांहीं सार्वत्रिक नियम नाही. मजुरीफंडाच्या पुरस्कर्त्यांनीं या कल्पनेला जें एक सार्वत्रिक स्वरूप दिलें ती त्यांची चुकी होती व म्हणून या कल्पनेवर पुष्कळ आक्षेप येऊं लागले व हल्लीं ही कल्पना अर्थशास्त्रांत बहुतेक त्याज्य ठरली गेली आहे.

या कल्पनेपामून प्रसिद्ध तत्ववेत्ता मिल्ट्र यानें बरीच अनुमानें काढिलीं आहेत. मिल्ट्रची ही कल्पना व मिल्ट्रचीं भांडवलासंबंधीं प्रमुख तत्वे हीं एकाच तऱ्हेचीं आहेत. ज्याप्रमाणें त्या प्रमुख तत्वांच्या संरक्षणाविरुद्ध रोंख होता त्याप्रमाणेंच या कल्पनेचाही एक विशेष रोंख होता. तो हा कीं, मजुरांची सुस्थिति अगर दैना ही त्यांच्याच हातीं आहे. ती कायद्यानें, संपानें किंवा दुसऱ्या कृत्रिम उपायांनीं नाहीशी होणारी नाही. कारण एका काळीं मजुरांस यावयाचें भांडवल हें औद्योगिक नियमांनीं ठरलेलें असतें, तें कमीजास्त होणें शक्य नाही, तेव्हां मजुरांची संख्या

वाढली तर त्यांचे मजुरीचे दर अवश्यमेव कमी झाले पाहिजेत. तेव्हां मजूर-लोकांनी लयाच्या बाबतीत आत्मसंयमन करून लोकसंख्येवर हितकर दाब ठेविल्याखेरीज त्यांची स्थिति सुधारण्यास दुसरा मार्गच नाही. परंतु या बाबतीत मजूरलोक अगदी बेफिकीर असतात व भराभर लग्नें करून लोकसंख्या वाढवितात व आपल्याच मजुरीच्या चढाओढीत आपल्या हातानें भर घालतात. हें कृत्य आपल्या हातानें आपल्या पायावर धोंडा ओढून घेण्यासारखें आत्मघातकी आहे. तेव्हां मजुरांची दैन्यावस्था ही स्वयंरुत आहे. कारण ते अविचारानें लग्नें करून लोकसंख्येंत भर घालतात; असें मिळून मोठ्या जोरानें प्रतिपादन केले आहे. तेव्हां मजुरांची स्थिति सुधारण्यास त्यांच्यामध्ये वरिष्ठ वर्गाप्रमाणें अशी भावना उत्पन्न झाली पाहिजे की, आपल्या मुलांवाळांचें संगोपन करण्याचें सामर्थ्य घेण्यापूर्वी लग्न करणें हें मोठें सामाजिक पाप आहे.

या कल्पनेपासून अभिमत अर्थशास्त्रज्ञ दुसरें एक अनुमान काढतात; तें अनुमान संपाच्या फोलपणाबद्दल होय. त्याचें म्हणणें हें की, मजुरी-फंडाच्या कल्पनेवरून संपाचा फोलपणा उघड होतो. संपाचा उद्देश पुष्कळ वेळां मजुरी वाढविण्याचा असतो; परंतु जोंपर्यंत देशांतील भांडवल व लोकसंख्या यांमध्ये फरक झालेला नाही, तोंपर्यंत मजुरीच्या सरासरीच्या सामान्य दरांत फरक होणें शक्यच नाही. कारण संपानें जर एका धंद्यांतील लोकांची मजुरी वाढली तर दुसऱ्या धंद्यांतील मजुरी कमी झालीच पाहिजे. म्हणजे एकंदरीत संप मजूरवर्गाच्या हिताचे विघातक असतात. परंतु या विषयाचा पुढें एका भागांत स्वतंत्र विचार करावयाचा आहे, तेव्हां सध्यां इतकें विवेचन वसस आहे.

या यादाचें सार तीन विधानांत आहे असें वर दाखविलेंच आहे. या प्रत्येक विधानावर या उपपत्तीच्या विरोधकांनीं आक्षेप आणलेले आहेत. पहिलें विधान म्हणजे मजुरी देण्याकरितां भांडवलाचा कांहीं एक भाग प्रत्येक देशांत अलग राखलेला असतो व तो बिनअट खर्च होतोच हें होय. परंतु हें म्हणणें खरें नाही. कारखानदाराजवळ भांडवल असलें म्हणजे त्यानें तें मजुरींत खर्च केलेंच पाहिजे असें नाही. संपत्तीच्या उत्पादनानें आपल्यास फायदा होईल अशी अटकळ असली तरच कारखानदार मजुरीत आपलें भांडवल खर्च करील. फायदा होणें हें

मालाच्या किंमतीवर व गिऱ्हाइकांच्या संख्येवर अवलंबून असतें. कारखानदारांना गिऱ्हाइक कमी होणार असें दिसलें कीं, ते आपल्या कारखान्यांचें काम कमी करतात व लागलीच कांहीं मजूर कमी करतात किंवा कारखाने कांहीं दिवस बंद ठेवूं लागतात. तसेंच एखाद्या मालाचा खप जास्त होण्याचा रंग दिसला कीं लागलीच कारखानदार मजूरलोक वाढवितात किंवा त्यांना मजुरी जास्त देऊन त्यांजकडून काम जास्त करून घेतात. तेव्हां मजुरांना यावयाचें चल भांडवल ही कांहीं एक ठरीव वस्तु नाही, तर व्यापाराच्या तेजीमंदीप्रमाणें ती कमीजास्त होणारी आहे. म्हणूनच मालाचे भाव वाढते असले म्हणजे मजुरीचे दरही वाढते असतात. परंतु मिल्हला हें ह्मणणें कबूल नव्हतें, कारण त्याच्या उपपत्तीप्रमाणें मजुरीचे दर वाढण्यास आधीं भांडवल वाढलें पाहिजे. परंतु मालाचे भाव चांगले असले, कारखानदारांना नफा चांगला होऊं लागला म्हणजे त्याचा परिणाम भांडवल वाढण्यांत होतो हें मिल्हला कबूल आहे. तेव्हां या कल्पनेच्या पुरस्कर्त्याप्रमाणें सुद्धां मालाच्या खपावर मजुरी अवलंबून आहे असें सिद्ध होतें. परंतु मजुरी ही मालाच्या खपावर प्रत्यक्षपणें अवलंबून नाही; तर ती खपावर अप्रत्यक्षपणें अवलंबून आहे एवढेंच या मजुरीफंडाच्या कैवाऱ्याचें ह्मणणें आहे.

या उपपत्तीतील दुसरें विधान म्हणजे देशांतील मजुरांचा वर्ग हाही अगदीं ठराविक असतो व मजुरी कांहींही असो त्या सर्वांना मजुरी केलीच पाहिजे. हेंही विधान सर्वथा खरें नाही. कांहीं लोक केव्हां केव्हां मजुरी करतात, केव्हां केव्हां करीत नाहीत. शिवाय भांडवल व मजूर हे देशाबाहेर जाऊं शकतात. परंतु पहिल्या विधानापेक्षां दुसरें विधान पुष्कळ अंशानें खरें आहे असें कबूल केलें पाहिजे. तिसरें, मजुरी ही सदोदित पूर्ण चढाओढीनें ठरली जाते हें विधानही सर्वस्वी खरें नाही. सुधारलेल्या देशांत दिवसेंदिवस कारखानदारांचे संघ होत आहेत, त्याचप्रमाणें मजुरांचेही संघ बनत आहेत. तेव्हां हल्लींच्या काळीं व्यक्तीव्यक्तीमधील चढाओढ कमी झाली आहे व त्याचे ऐवजीं दोन वर्गांमध्ये चढाओढ सुरू झालेली आहे.

ज्या तीन विधानांमिळून मजुरीफंडाची कल्पना बनलेली आहे तीं तिन्हींही विधानें सर्वांशीं खरीं नाहीत इतकाच या कल्पनेवर आक्षेप आहे

असें नाही; तर मजुरीच्या सरासरी दराची मीमांसा या दृष्टीनेही या कल्प-
नेत पुष्कळ वैगुण्य आहे असें आक्षेपकांचें म्हणणें आहे. तें हें कीं, मजु-
रीचा सरासरी दर लोकसंख्या व भांडवल या दोन कारणांवरच अवलंबून
आहे असें नाही तर तो मजुरांच्या कर्तवगारीवर अवलंबून आहे. इंग्लंड-
मध्ये रशियापेक्षां मजुरीचा सरासरीचा दर पुष्कळच जास्त आहे. याचें कारण
इंग्लंडमध्ये भांडवल जास्त व लोकसंख्या त्या मानानें कमी एवढेंच नव्हे;
तर इंग्लंडचे मजूर कर्तवगारीत रशियन किंवा आयरिश मजुरांपेक्षां जास्त
आहेत. यामुळें त्यांच्या श्रमानें मालाची पैदासच पुष्कळ होते व ह्मणूनच
मजुरांच्या वांट्यास अधिक मजुरी येते.

तसेंच शेतकीमध्ये चढत्या पैदाशीच्या अवस्थेंत मजुरांच्या वाढी-
बरोबर शेतकीच्या उत्पन्नाची किती तरी वाढ होते; यामुळें मजुरांची
मजुरी वाढते. कारण संपत्तीची दर माणशीं वाढ जास्त होते व ह्मणूनच
श्रमाचा मोबदलाही दर माणशीं वाढतो; अर्थात् मजुरीचा दर वाढतो.

तसेंच वर दाखविलेंच आहे कीं, मालाचा खप वाढला ह्मणजेही
मजुरीचा दर वाढतो.

आतां निर्दिष्ट केलेल्या सर्व कारणांचा विचार केला म्हणजे लोक-
संख्या व भांडवल यापेक्षां मालाची पैदास हें मजुरीच्या दराचें विशेष मह-
त्वाचें कारण भासूं लागतें व यामुळेंच कांहीं अर्थशास्त्रकारांनीं 'मजुरी-
फंडाची कल्पना' मजुरीच्या दराची मीमांसा या नात्यानें अर्जावाद
टाकाऊ आहे असें ठरवून मजुरीचे दर हे मालाच्या पैदाशीवरच अवलंबून
आहेत, अशा प्रकारची मीमांसा केली आहे. ह्मणजे मजुरीचा
दर हा सामान्यतः मजुरांच्या श्रमाच्या फलावर अवलंबून आहे.
ज्यांच्या श्रमापासून जास्त उत्पन्न होतें त्यांस जास्त मजुरी मिळते ज्यांच्या
श्रमापासून कमी उत्पन्न होतें त्यांस मजुरी कमी मिळते. या मीमां-
सेचा परिणामही मजुरांची सांपत्तिक स्थिति सर्वांशीं त्यांच्याच हातीं आहे
असें ह्मणण्यांत आहे. जर एखाद्या देशांत मजुरीचे दर फारच कमी असले
तर तो दोष मजुरांचाच आहे. कारण त्यांची कर्तवगारी कमी असल्यामुळें
त्यांच्या श्रमापासून मालाची उत्पत्तिच कमी होते व ह्मणून त्यांच्या वांट्यास
कमी संपत्ति येते.

हीही कल्पना मजुरीफंडाच्या कल्पनेप्रमाणें एककल्लीच आहे

म्हणजे या कल्पनेंत दिलेलें कारण खरें आहे. परंतु मजुरीचें हें एवढेंच मात्र कारण नव्हे. खरोखर मजुरीफंडाची कल्पना व पैदाशीची कल्पना या परस्परविरोधी नाहींत तर परस्परपूरक आहेत. म्हणजे मजुरीचा दर, भांडवल, लोकसंख्या, मजुरांची कर्तवगारी, मालाची पैदास व मालाचा खप या सर्व कारणसमुच्चयावर अवलंबून आहे; व या कारणांपैकीं एखादें कारण एकदम कमी झालें तर त्याचा मजुरीच्या दरावर परिणाम झालाच पाहिजे.

येथपर्यंत मजुरीच्या सरासरीच्या दराचा व त्याचा कारणांचा विचार झाला. आतां प्रत्येक देशांत निरनिराळ्या धंध्यांत निरनिराळे मजुरीचे दर कां असतात व देशांमध्ये सर्व मजुरांमध्ये सारखी चढाओढ असतांना सुद्धां ते दर एकरूप न होतां कायमचे कमीअधिक कां राहतात याचा विचार करावयाचा राहिला.

मजुरीच्या सामान्य दरासंबंधीं **अँडाम स्मिथ**च्या ग्रंथांत फारसा ऊहापोह केलेला दिसत नाही. परंतु अभिमतपंथामध्ये वादभूत झालेल्या 'मजुरीफंडाची कल्पना' व 'पैदाशीची कल्पना' या दोहोंचा उल्लेख **अँडाम स्मिथ**च्या पुस्तकांत आहे. मात्र मजुरीच्या दरांत फरक कां होतो याच्या कारणांचा **अँडाम स्मिथ**नें विस्तारतः विचार केलेला आहे व या बाबतींतील त्याची कारणमीमांसा सर्वसंमत झालेली आहे. पुढील अर्थशास्त्रज्ञांनीं ती बहुतेक जशीच्या तशीच उतरून घेतलेली आहे, व आपल्यालाही तोच मार्ग अवलंबणें श्रेयस्कर होईल. या कारणमीमांसेमध्ये मजुरी व नफा या दोन्हीचाही **अँडाम स्मिथ**नें एकत्र समावेश केलेला आहे हें येथें ध्यानांत ठेविल पाहिजे.

धंध्याच्या मजुरीच्या दरांत किंवा नफ्यामध्ये चढाओढीच्या अमदांनींतही कायमचे फरक कां राहतात याचीं खालील कारणें **अँडाम स्मिथ**नें नमूद केलीं आहेत.

पहिलें--धंध्याचें प्रियत्व अगर अप्रियत्व, जो धंदा स्वाभाविकपणें मनास आनंद देणारा आहे त्या धंध्यांतील श्रमाचा मोवदला इतर धंध्यांपेक्षां कमी असतो. कारण श्रमाचा कांहींसा मोवदला त्या धंध्याच्या मनोरंजकतेनें मिळतो. परंतु जो धंदा कंटाळवाणा, त्रासदायक व मनाला दुःख देणारा असतो त्या धंध्याची मजुरी जास्त असते. उदाहरणार्थ, फांशी देणाऱ्या माणसाला पगार जास्त द्यावा लागतो. तसेंच घाणेरडीं कामें

करणारांना मजुरी जास्त द्यावी लागते. उदाहरणार्थ, भंगी, मोऱ्या व गटारें साफ करणारे लोक. तसेंच जो धंदा समाजामध्ये हलकट समजला जातो त्याची मजुरी जास्त असते. उदाहरणार्थ, आमच्या समाजांत मास्तरापेक्षां आचार्याची मजुरी जास्त आहे.

दुसरें--धंद्याचा निश्चितपणा किंवा अनिश्चितपणा. ज्या धंद्याचें काम नेहेमी वारा महिन्यांचें व निश्चित असतें त्याची मजुरी याच्या उलट प्रकार असणाऱ्या धंद्यापेक्षां कमी असते. शेतकामी मजुराला कांहीं हंगामांतच काम असते. म्हणून त्या हंगामांत त्याची मजुरी जास्त असते. गंवडी, पाथरवट वगैरे कामदारांचें काम भरपावसांत चालूं शकत नाहीं. यामुळें त्यांना कांहीं दिवस रिकामें बसावें लागतें व ह्मणून त्यांना जेव्हां काम मिळतें तेव्हां त्यांची मजुरी जास्त असते. तसच हंगामी लागणारे एंजिनीयर वगैरे जिन्स व प्रेसमधले लोक यांना आठमहिने पगार जास्त द्यावा लागतो. सारांश, ज्या धंद्याचें काम सारखें वर्षभर चालू असून काम मिळण्याची शाश्वती असते त्या धंद्यांत इतर हंगामी व अनिश्चित कामाच्या धंद्यापेक्षां मजुरी कमी असते.

तिसरें-धंद्यांतील मजुरी धंदा शिकण्यास लागणारा खर्च व धंद्याचा कठीणपणा यांवर अवलंबून असते. अडाणी मजूर व हुशार मजूर यांच्या मजुरीमधील फरक या तत्त्वानेंच उत्पन्न होतो. अडाणी मजुरास धंदा शिकण्यास खर्चही लागत नाहीं किंवा त्रासही पडत नाहीं. त्याचें काम ह्मणजे सांगकाम असतें. परंतु हुशारीचीं कामें करण्यास कठीण असून ता शिकण्यास खर्चही पुष्कळ होतो ह्मणून अशा मजुरांना जास्त मजुरी द्यावी लागते. कांहीं धंद्यांची कला अवगत करून घेण्यास तपेचीं तपें लागतात. म्हणून त्या धंद्यांतील मजुरी फारच मोठी असते. परंतु खर्च व त्रास या मानानें ती जास्त नसते. ज्यांना बौद्धिक धंदे म्हणतात-उदाहरणार्थ, वकिली, एंजिनीअर, शिक्षक आणि डॉक्टरी-या धंद्यांत प्राविण्य मिळविण्यास फार श्रम, खर्च व त्रास सोसावा लागतो. यामुळें या धंद्यांतील मजुरी ही बरीच मोठी असावी लागते.

चवथें-धंदेवाल्यावर ठेवावा लागणारा विश्वास. पेढीवाले, सोनार व इतर मोल्यवान् पदार्थांचीं कामें करणारांची मजुरी जास्त असावी लागते. कारण सर्वांवर विश्वास टाकणें शक्य नसतें; व ह्मणून जे विश्वासानें वाग-

तात अशांना मजुरी जास्त द्यावी लागते. वकील व डॉक्टर यांचेवर ही विश्वासाची कामे टाकावयाचीं असतात. डाकतरचे हातांत तर मनुष्यांचे जीवित असते व वकिलाचे हातांत मालमत्ता असते. यामुळेही या धंद्यांतील मजुरी जास्त असावी लागते.

पांचवें-धंद्यांतील यशस्वीपणाचा संभव कांहीं धंद्यांत फायदा होणें न होणें हें निवळतवकलीचें काम असतें. ह्मणून अशा धंद्यांची मजुरी जास्त असते. उदाहरणार्थ, सोन्याच्या खाणीचा धंदा; मासेमान्याचा धंदा; चितान्याचा धंदा; नटाचा धंदा व वक्त्याचा धंदा व नाटकें लिहिणाराचा धंदा; या धंद्यांमध्ये यश येणें न येणें हें आधीं सांगतां येत नाहीं. दहा माणसांतील एक मनुष्य उत्तम चितारी बनतो किंवा नट बनतो किंवा उत्तम वक्ता बनतो. यामुळे जो विजयी होतो त्याला अकल्पित पैसे मिळतात. ही जी एका व्यक्तीला मिळकत होते ती खरोखरी दहा बारा लोकांचे श्रम वायां जातात त्यांपासून होते. ह्मणून या ठिकाणीं सुद्धां ह्या धंद्यांतील एकंदर श्रम त्रास व व्यासंग यांचा खर्च पाहिला ह्मणजे मजुरी जास्त होते असें नाहीं. तरी पण ज्याचें नशीब उदयास येतें त्याच्यावर लक्ष्मीचा वरदहस्त फिरतो व त्याची मजुरी मग सामान्य मजुरीच्या प्रमाणाबाहेर जाते.

वरील सर्व कारणांचा संकलित परिणाम असा होतो कीं, निरनिराळ्या धंद्यांतील मजुरी व नफे हे सदोदित निरनिराळे राहतात. चढाओढीच्या पूर्ण अमदानींत सर्व मजुरीचा दर व सर्व नफा सारखा होण्याचा कल असतो खरा. तरी पण वर निर्दिष्ट केलेल्या कारणांनीं चढाओढीचा प्रभाव कमी होतो व मजुरीचे दर व नफा यांना कांहीं अंशीं रूढीच्यासारखें रूप येतें. तरी पण एकंदरीत खऱ्या मजुरीकडे पाहिलें ह्मणजे मजुरीच्या सामान्य उभयतीला या कारणांनीं बाध येत नाहीं, हें निर्विवाद आहे.

भाग पांचवा.

व्याज.

देशांतील संपत्तीचा तिसरा मोठा वाटा म्हणजे व्याज होय. अभिमत अर्थशास्त्रकारांची संपत्तीची, जमीन, श्रम व भांडवल, अशीं तीनच कारणे सांगण्याचा सांप्रदाय असल्यामुळे देशांतील संपत्तीचे या कारणपरत्ये वाटेही तोन होतात असे त्यांनी प्रतिपादन केले आहे; व त्या वाट्याला त्यांनी नफा हें नांव दिले आहे व या नफ्याचो तीन अंश असतात असे त्यांनी सांगितले आहे. कारण भांडवल हे काटकसरीने उत्पन्न होते; व या काटकसरीचा मोबदला भांडवलवाल्यास मिळाला पाहिजे. तसेच भांडवलवाला कारखाना चालवून स्वतः मेहनत करतो. ह्याबद्दलही त्याला मोबदला मिळाला पाहिजे. शिवाय प्रत्येक धंद्यांत भांडवल रुढपणाचा कमीअधिक संभव असतो; तेव्हां या धोक्याबद्दलही त्या भांडवलवाल्याला काहीं तरी किफायत पाहिजे असते. या तीन गोष्टी मिळून नफा बनतो.

याप्रमाणें अभिमतअर्थशास्त्रकारांनी नफा हा शब्द व्यापक अर्थाने उपयोगांत आणिला आहे. परंतु या ग्रंथाच्या दुसऱ्या पुस्तकांत संपत्तीची चार कारणे मानणें कसे आवश्यक आहे हें दाखविलेंच आहे. प्रत्येक सुधारलेल्या देशांत भांडवलवाला व कारखानदार हे एक नसतात व जरी ह्या व्यक्ति एक असल्या तरी भांडवल व संपत्तीच्या सर्व कारणांचें एकीकरण करून संपत्ति उत्पन्न करणें या दोन गोष्टी अगदीं भिन्न आहेत व ह्मणून त्याचे वांटे निरानिराले समजणें इष्ट आहे. ज्याप्रमाणें लहान प्रमाणावर शेती करणारा शेतकरी हा जमीनदार असतो व मजूरही असतो व त्याला शेताचें जें उत्पन्न येतें त्याचे प्रत्यक्ष जरी दोन वांटे केले नाहींत तरी शेतकऱ्याला जें उत्पन्न येतें तें दोन नात्यांनीं येतें; एक जमिनीचा मालक ह्मणून व एक जमीन कसणारा म्हणून, व अशा शेतकऱ्यानें आपली जमीन

जर दुसऱ्यास खंडानें दिली तर त्याला पूर्वीच्या उत्पन्नाइतका खंड येणार नाही. कारण आतां त्या उत्पन्नांतून श्रमाची मजुरी कमी होईल व त्याला जमीनदार म्हणून कायतो खंड मिळेल. हीच स्थिति नफ्यासंबंधी आहे. भांडवल व त्याची योजना हीं एका व्यक्तीचीं असलीं तरी वस्तुतः भांडवलाचा मोबदला निराळा असतो. त्याला व्याज ह्मणतात व योजनेचा मोबदला निराळा असतो त्याला नफा म्हणतात. तेव्हां व्याज व नफा हे संपत्तीचे दोन निराळे वांटे आहेत असें समजणें शास्त्रीयदृष्ट्या रास्त आहे. प्रत्यक्ष व्यवहारांत व व्यापाऱ्यांच्या जमाखर्चांतही हा भेद नेहेमीं ठेवलेला असतो. जरी कारखानदाराचें स्वतःचें भांडवल असलें तरी कारखान्याचा नफातोटा पाहतांना कारखानदार भांडवलाचें व्याज हें कारखान्याच्या खर्चापैकीं एक बाब धरतो व माल विकून खर्चवेंच जाऊन मग राहिल ती शिल्लक नफा म्हणून समजतो. तेव्हां या भागांत आपल्यास व्याजाच्या स्वरूपाचा व त्याच्या दराचा विचार करावयाचा आहे.

अर्थात् व्याज म्हणजे भांडवलाच्या उपयोगाकरितां दिलेली किंमत होय. भांडवलाच्या स्वरूपांचा विचार करतांना भांडवलाचे तीन वर्ग होतात असें सांगितलें आहे. उत्पत्ती भांडवल, उत्पादक भांडवल, उपभोग्य भांडवल व या तिन्ही भांडवलांच्या प्रकारामध्ये भावी वासनांच्या तृतीकरितां सद्यःकालीन उपभोग लांबणीवर टाकणें ही सामान्य कल्पना आहे असें दाखविलें आहे. ह्मणजे भांडवलामध्ये आत्मसंयम हा गुण दृग्गोचर होतो व व्याज हें या आत्मसंयमनाचा एक प्रकारचा मोबदला आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही. कोणत्याही माणसानें उत्पन्न केलेल्या संपत्तीचा तात्कालिक उपभोग न घेतां ती शिल्लक टाकली म्हणजे त्यानें भांडवल उत्पन्न केलें असें आपण समजतो; तेव्हां भांडवल हें एक प्रकारें श्रमाचेंच फल आहे. प्रत्यक्ष उत्पन्न केलेली वस्तु आपण शिल्लक टाकतो असें मात्र नव्हे. कारण या वस्तु नश्वर असतील किंवा फार वेळ टिकणाऱ्या नसतील. तेव्हां आपण जी शिल्लक टाकतो ती पैशाच्या रूपानें टाकतो. व भांडवल याचा सामान्यतः आपण पैसा असाच अर्थ करतो. व हें भांडवल आपल्या मालकीचें असतांना जेव्हां त्याचा उपयोग करण्याकरितां आपण दुसऱ्यास देतो तेव्हां या आपल्या मालकीच्या वस्तूच्या उपयोगाचा मोबदला म्हणून आपण व्याज घेतो. यावरून व्याज हें खंडाच्याच स्वरूपाचें

आहे. ज्याप्रमाणें जमिनीच्या उपयोगाचा मोबदला म्हणजे खंड होय; त्याप्रमाणें भांडवल व सामान्यतः त्याचें स्वरूप जो पैसा त्याच्या उपयोगाचा मोबदला म्हणजे व्याज होय. खंड व व्याज यांच्या स्वरूपामध्ये याप्रमाणें साम्य असलें तरी त्यांच्या नियमांमध्ये व समाजांतील त्यांच्या वाढीच्या नियमांमध्ये जमीनअस्मानचें अंतर पडतें हें पुढील विवेचनावरून दिसून येईल.

उसऱ्या दिलेल्या भांडवलावर अगर पैशावर व्याज घेणें हें पापाचें कृत्य आहे असा बराच काळपर्यंत युरोपामध्ये समज होता. कारण ही गोष्ट धर्माची एक बाब होती. “ नफा मिळविण्याच्या बुद्धीनें उसनवार पैसा देऊं नको ” या अर्थाचीं कांहीं वाक्यें वायवलांत सांपडतात. यावरून व्याजबद्धा करणें हें क्रिश्चनधर्माच्या मनुष्यास अयोग्य आहे असा समज उत्पन्न झाला. यामुळे क्रिश्चनधर्मी बहुतेक देशांत व्याज घेणें किंवा व्याजबद्धा करणें हें गैरकायदा कृत्य मानलें जात असे. हा धंदा बहुधा ज्यू लोक करीत व या कारणामुळे क्रिश्चन लोक ज्यू लोकांना इतकें तुच्छ मानीत; व त्यांचा द्वेष व तिडकारा करीत. वायवलांतील प्रत्येक निषेधपर विधानाशिवाय आणखीही कांहीं प्रमाणांवरून व्याज घेणें अयोग्य आहे असें त्या काळीं पाद्री लोकांनीं ठरविलें होतें. उदाहरणार्थ, पैसा हा वांझ आहे; पैसा पैशाला कांहीं वीत नाही; ह्मणून उसऱ्या दिलेल्या पैशाबद्दल व्याज घेणें ह्मणजे जेथें पेरलें नाही तेथून उत्पन्न काढण्यासारखें आहे. हें आरिस्टाटलचें मत क्रिश्चन पाद्री व्याजाविरुद्ध युक्तीचें प्रमाण ह्मणून पुढें करीत असत. याला उत्तर असें देतात कीं, खरोखरी पैसा उसना दिला जातो असें नाही, तर उत्पादक भांडवल उसनें दिलें जातें व भांडवलापासून अधिक संपत्ति उत्पन्न होते हें सिद्धच आहे व त्यापैकी एक हिस्सा भांडवल उसने देणें रास्तच आहे. दुसरा मुद्दा हा कीं, आपल्याजवळ शिल्लक असलेला पैसा उसना देण्यांत मनुष्याचा कोणताही तोटा होत नाही ह्मणून त्याबद्दल व्याज मागणें गैर आहे. याला उत्तर असें आहे कीं, पैसा शिल्लक टाकण्यास मनुष्यास कांहीं तरी उपभोग कमी करावे लागतात व या त्याच्या मेहनतीबद्दल त्याला कांहीं तरी मोबदला मिळणें रास्त आहे. व्याजाचें सातत्य गैर आहे. कारण मनुष्यानें सतत व्याज दिलें तरी मुद्दल कमीच राहतें हा अन्याय आहे. याला उत्तर असें आहे कीं, मालकी हक्क

विक्रमं व निवळ उपयोग विक्रमं या दोन गोष्टी भिन्न आहेत. ज्याप्रमाणें जमीन खंडानें दिली म्हणजे खंड सतत येतो व शेवटीं आपली जमीन परत मिळते; त्याचप्रमाणें भांडवलाचेंही आहे. व्याज भांडवलाच्या उपयोगाचा मोबदला आहे व म्हणून शेवटीं उसनें घेतलेलें भांडवल परत करणें अवश्यक आहे. शेवटीं उसनें देणाराला उसनें घेणाऱ्याला मिळालेल्या वस्तुपेक्षां जास्त संपत्ति मिळते व म्हणून व्याज घेणें गैर आहे. याला उत्तर असें आहे कीं, खरोखरी उसनें देणाराला जास्त फायदा होतो असें नाहीं. समजा, आज अनें वपासून १०० रुपये घेतले व ते पांच वर्षांनीं परत द्यावयाचें कबूल केलें. आज हातीं असलेल्या १०० रुपयांची किंमत ५ वर्षांनीं हातीं येणाऱ्या रुपयांच्या पेक्षां जास्त आहे हें उघड आहे. कारण सद्यःकालीन वस्तु भावि वस्तुपेक्षां जास्त किंमतीची आहे हें स्पष्टच आहे. म्हणून जेव्हां अ आपल्या हातांत असलेली प्रत्यक्ष वस्तु बला देतो तेव्हां तो बला जास्त किंमतीची वस्तु देतो व म्हणून पांच वर्षांनीं वनें नुसते शंभर रुपये देणें रास्त नाहीं, तर रुपयांच्या प्रत्यक्षपणाच्या जास्त किंमतीचा मोबदला अला दिला पाहिजे, तो मोबदला अला व्याजाच्या रूपानें मिळतो.

येथपर्यंत व्याजाचें सामान्य स्वरूप व त्याविरुद्ध असलेल्या आक्षेपांचा विचार झाला. आतां व्याजाच्या दराबद्दल विचार केला पाहिजे. प्रत्येक देशांत व्याजाचे दर पुष्कळ असतात व हे पुष्कळ दर असण्याचें कारण भांडवल परत मिळण्याच्या हमीचा कमीअधिकपणा हें होय. जो मनुष्य अगदीं मुकेबंगाल आहे, ज्याला उसनें पैसे दिले ते परत करण्याची शक्ति नाहीं अशा माणसाला कर्जाऊ पैसे मिळत नाहींत, मिळालेच तर जबर व्याजानें मिळतात. कारण धनकोला आपलें भांडवल अर्जीवाद बुडण्याची भीति असते. यामुळें जबर व्याजाच्या आशेंनें फक्त तो पैसे कर्जाऊ देण्यास बयार होतो. म्हणजे ज्या माणसाची पत कमी त्याला कर्जाऊ रकमेवर व्याज जास्त द्यावें लागतें. परंतु जेथें कर्ज परत मिळण्याची पूर्ण खात्री असते तेथें व्याजाचा दर एकच असतो, तोच त्या काळच्या सामान्य व्याजाचा दर असें समजलें जातें; सर्व औद्योगिक बाबतींत पुढारलेल्या देशांमध्ये सरकार व म्युनिसिपालिट्यासारख्या सार्वजनिक संस्था या नेहमीं कर्ज काढतात व यांना सर्वांत कमी व्याजानें पैसे मिळतात, अशा कर्जरोख्याचें जें व्याज तें उत्तम हमीवरील कर्जरोख्याचें व्याज समजलें जातें.

त्याचे खालोखाल म्हणजे उत्तम पतीच्या व्यापारी लोकांना ज्या दरानें कर्ज मिळतें तो दर होय. उदाहरणार्थ, हिंदुस्थानांत सरकार हल्लीं ३॥ शेंकडा व्याजानें कर्ज काढतें. परंतु वास्तविक हिंदुस्थानांत उत्तम हमीचा दर ३॥ नाही. कारण सरकारी प्रामिसरी नोटा यांवर नेहमीं कसर मिळते. म्हणजे १०० ची नोट वाजारांत ९५।९६ रुपयांस मिळते, तेव्हां उत्तम हमीच्या कर्जाचा दर हल्लीं हिंदुस्थानांत दर शेंकडा ४ आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही व सामान्य व्यापारी दर शेंकडा ६ आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही; हा व्याजाचा दर कायम व जास्त काळ टिकणाऱ्या कर्जाचा होय. व हा दर देशांतील एकंदर भांडवलाच्या कमीअधिकपणावर व देशामध्ये मालमत्तेच्या व जीविताच्या सुरक्षितपणावर कांहीं अंशीं अवलंबून असतो. हा दर देशांत खेळणाऱ्या नाण्यावर अवलंबून नसतो. ज्या देशांत नेहमीं दंगेधोपे होतात; जेथें न्यायपद्धती चांगली नाही; जेथें करार पाळण्यास लावण्याबद्दल व कर्ज वगैरे परत मिळण्याबद्दल चांगलीशी व्यवस्था नसते तेथें व्याजाचे दर जवर असतात व सुव्यवस्थित राज्यपद्धतीच्या स्थापनेपासून व्याजाचे दर सैलावत जातात. व या सुव्यवस्थित राज्यपद्धतीच्या योगानें देशांत जसजसें भांडवल जमत जातें त्या त्या मानानें व्याजाचा दर कमी कमी होत जातो. हालंडमध्ये एके काळीं देशांत भांडवल व संपत्ति इतकी वाढली होती कीं, व्याजाचा दर दर शेंकडा २ व दोहोंच्याही खालीं गेलेला होता. भांडवलाची वाढ कशी होते हें दाखवितांना या गोष्टीचा विचार आधींच झालेला तेव्हां पुन्हां आतां याचा निर्देश करण्याची जरूरी नाही.

व्याजाचा दर व कसरीचा दर यांमध्ये भेद आहे. वर दर्शविल्याप्रमाणें व्याजाचा दर हा देशांतील भांडवलाच्या प्रमाणावर असतो. तें जसजसें वाढेल किंवा कमी होईल तसतसा व्याजाचा दर कमी होईल किंवा जास्त होईल. परंतु बँकेच्या कसरीचा दर मात्र वेळोवेळीं बदलत असतो, व तो नाण्याच्या विपुलतेवर किंवा दुर्मिळतेवर अवलंबून असतो. बँकेमध्ये रोख शिल्लक कमी होत चालली कीं, बँका हुंडीवरील कसरीचा दर वाढवितात; म्हणजे तीन महिन्यांनीं भरपाई करावयाच्या हुंडीवर तीन महिन्यांचें व्याज कापून त्याबद्दल आजची जी रोख रक्कम देतात ती या कसरीच्या दरावर अवलंबून असते. कसरीचा दर नाण्याच्या विपुलतेवर अवलंबून असतो.

युरोपामध्ये फार काळपर्यंत व्याजवद्दा करणें म्हणजे अधर्म समजला जात असे व हा धंदा ज्यू लोक करीत. यामुळें क्रिश्चन मनुष्याच्या मनांत ज्यू लोकांवद्दल इतका तिट्कारा व वीट भरलेला असे हें वर सांगितलेंच आहे. व या धंदावद्दल समाजामध्ये तिरस्कार बुद्धि असल्यामुळें अँडामस्मिथनें सांगितलेल्या मजुरीच्या व नफ्याच्या बाबतींतील विशिष्ट कारणानुरूप ज्यू लोक व्याजही जबर घेत. हें जबर व्याज ह्मणजे कांहीं अशीं तिरस्कृत धंदावद्दलाचा मोवदला असे. उद्योगधंदे याची वाढ झाली नाही अशा समाजाच्या बाल्यावस्थेंत संपत्ति उसनी किंवा कर्जाऊ घेण्याचे प्रसंग ह्मणजे मनुष्याला अवश्य असणाऱ्या गरजा भागविण्याकरितां येणार. अर्थात् या काळीं संपत्तीच्या उत्पत्तीला भांडवलाची फारशी जरूरी नसे. तर संपत्ति तात्कालिक उपयोगाकरितां हवी असे. कोणाला खायला नाही म्हणून दुसऱ्यापासून उसनें घेण्याचें कारण पडे, किंवा दुसऱ्या अशाच अकल्पित प्रसंगीं दुसऱ्याची मदत लागे. अशा वेळीं कर्जावद्दल किंवा उसन्या वस्तूवद्दल व्याज मागणें म्हणजे प्रसंगांत असलेल्या माणसापासून नाडून फायदा करून घेण्यासारखें असे. व 'शेजाऱ्यास मदत करीत जा' या धर्मवचनास धाब्यावर बसविल्यासारखें असे. अर्थात् समाजाच्या बाल्यावस्थेंत संपत्ति उसनी किंवा कर्जाऊ देणें म्हणजे आपल्यास नको असलेल्या वस्तूचा दुसऱ्यास उपयोग करून देणें होय व हें एक मनुष्याच्या नैतिक कर्तव्याचाच भाग समजला जात असे. या समजामुळें व्याज मागणें हें क्रूरपणाचें व अन्यायाचें भासे. परंतु जसजशी समाजाची प्रगति होत जाते तसतशी संपत्ति उत्पादनाकरितां भांडवलाची जास्त आवश्यकता लागूं लागते व कर्ज काढण्याचा मुख्य हेतू अधिक संपत्ति उत्पन्न करणें हा असतो व जर दुसऱ्याच्या भांडवलाचा उपयोग करून एकांनें आपल्याला नफा करून घेतला तर त्या नफ्याचा कांहीं अंश भांडवलाच्या मूळ मालकांस देणें हें अगदीं रास्त आहे असें दिसून येतें. ह्मणूनच पूर्वकाळीं सुद्धां कर्ज उसनें देणारानें व्यापारांतील धोक्याचा वाटेकरी होण्याचें कबूल केल्यावर मग व्याज घेण्यावद्दल समाज आड येत नसे. कारण अशा स्थितींत उसने देणारा हा एक व्यापारांतला भागीदारच होई व जरी व्याजावद्दल लोकमत प्रतिकूल होतें तरी पण नफ्यावद्दल तें कधींही प्रतिकूल नव्हतें.

हिंदुस्थानांत व्याजाबद्दल कांहीं एक धर्मबंधन नव्हतें. यामुळें व्याज वेण्याची पद्धति व व्याजबद्धा करणाऱ्याचा धंदा फार काळापासून येथें प्रचारांत आहे. मात्र हा धंदा समाजांतील वरिष्ठ जात जी ब्राह्मण तिनें करूं नये असा सक्र नियम असे, ब्राह्मणानें कसीद म्हणजे व्याजबद्धा करणें हें मोठें पाप आहे अशा प्रकारचीं स्मृतिवचनें सांपडतात. परंतु वैश्य जातीस हा धंदा करण्याची पूर्ण मुभा होती. परंतु हिंदुस्थानांत अन्तःस्वास्थ्य किंवा जीविताची व मालमत्तेची सुरक्षितता फारशी नसल्यामुळें; तसेंच अंदाधुंदीच्या काळांत न्यायाची पद्धतही चांगलीशी अमलांत नसल्यामुळें शिल्लक पैसा पुरून ठेवण्याचा परिपाठ फार होता. यामुळें भांडवलाची फार दुर्मिळता असे व ह्मणूनच व्याजाचा दरही फार असे. पेशवाईतील रोजनिशा-ज्या हल्लीं प्रसिद्ध होत आहेत-त्यांवरून पेशव्यांनासुद्धां रोकडा १२ पासून २५ पर्यंत व्याज द्यावें लागे असें दिसतें. परंतु या पेशवाईतील माहितीवरूनही व्याजाच्या उपरि निर्दिष्ट तत्त्वाचेंच समर्थन होतें. जसजसें देशांतील सरकार बद्धमूल होतें व त्यावर लोकांचा विश्वास बसतो तसतसें सरकारला व्याज कमी कमी द्यावें लागतें. पहिल्या बाजीरावास दरमहा दरशेंकडा २ रुपयांनीं कर्ज काढावें लागलें; तेंच पुढें नानासाहेबांच्या कारकीर्दींत १॥ रुपयानें कर्ज मिळूं लागलें व सवाई माधवरावांच्या कारकीर्दीमध्ये दरमहा दरशेंकडा १ रुपयाचा व्याजाचा दर झाला होता. यावरून व्याजाचा दर सावकाशपणें पण कमीकमी होत चालला होता असें दिसतें.

सरकारची जर ही स्थिति तर खासगी व्यक्तींना किती तरी व्याज द्यावें लागत असलें पाहिजे हें उघड आहे. परंतु इंग्रजी अमलापासून पैसे पुरून ठेवण्याची पद्धती जात चालली आहे; अजूनही आमच्या पुराणप्रियतेमुळें आह्मी ती अजिबात सोडून दिली नाहीं हें मागें एके ठिकाणीं सांगितलें आहे. यामुळें व्याजाचा दर कमी कमी होत चालला आहे. तरी पण अजून गरीब शेतकऱ्यांना जबर व्याज द्यावें लागतें व अशा गरीब लोकांची पत वाढविण्याकरितांच सहकारी पेढ्या काढण्याचा उपक्रम हल्लीं चालू झाला आहे. त्याची हकीकत दुसऱ्या एका भागांत यावयाची आहे ह्मणून त्याचा येथें उल्लेख करण्याची जरूरी नाहीं.

वरील विवेचनावरून असें दिसून येईल कीं, व्याज या उत्पन्नाच्या

वांट्याचें स्वरूप जमिनीच्या खंडाच्या स्वरूपापासून अगदीं भिन्न आहे. देशाच्या भरभराटीबरोबर जमिनीचा खंड वाढत जातो तर व्याजाचा दर कमी होत जातो, व व्याजाचा हलका दर हें एक देशाच्या सुस्थितीचेंच लक्षण आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाही.

भाग सहावा.

नफा.

आतां संपत्तीच्या वांटणीच्या शेवटच्या एका वांट्याचा विचार करावयाचा राहिला. तो वांटा ह्मणजे नफा होय. संपत्तीच्या वांटणीमध्ये या वांट्याचें महत्त्व फार आहे. विशेषतः समाजाची जसजशी उन्नति होत जाते तसतसा हा वांटा फार मोठा होत जातो. संपत्तीच्या उत्पत्तीचें चवथें व शेवटचें कारण ह्मणजे योजक किंवा कारखानदार होय. कच्चा माल, श्रम व भांडवल या कारणत्रयीला एकसूत्रांत आणून कारखाना उभारून प्रत्यक्ष संपत्ति उत्पन्न करणें हें काम योजकाचें किंवा कारखानदाराचें आहे. संपत्ति उत्पन्न झाल्यावर ती गिऱ्हाइकाच्या हातीं पाडणें हाही व्यवसाय संपत्तीच्या उत्पत्तीचाच एक भाग आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही. कारण ज्याप्रमाणें रानांत पडून राहिलेल्या जिनसा ह्मणजे अजून प्रत्यक्ष संपत्ति नव्हे; तर ती अनुद्भूत संपत्ति होय. परंतु तीच शहरांत आणली म्हणजे ती संपत्तिस्वरूपाप्रत पावते; त्याचप्रमाणें उत्पन्न केलेली संपत्तिसुद्धां गिऱ्हाइकाच्या दारीं आल्याखेरीज उत्पत्तीचें कार्य पूर्ण झालें असें म्हणतां येत नाही व गिऱ्हाइकाच्या दारीं संपत्ति पोंचविण्याचें काम घाऊक व्यापारी, किरकोळ व्यापारी व फिरते व्यापारी या सर्वांमिलून होतें. तें तसेंच मालाची नेआण करणाऱ्या निरनिराळ्या साधनांच्या मालकांकडून होतें; व ह्मणूनच या सर्वांचा संपत्तीच्या उत्पादकांत समावेश होतो व ह्मणूनच कारखानदार व व्यापारी या दोघांच्या वांट्याला नफा हें एकच नांव व्यवहारांत देतात व त्याचें शास्त्रीयदृष्ट्याही समर्थन करतां येत.

कांहीं अर्थशास्त्रकारांचें ह्मणणें असें आहे कीं, नफा हा संपत्तीचा एक स्वतंत्र वाटा आहे असें मानण्याचें कारण नाही. कां कीं, नफा म्हणजे वास्तविक कारखानदार किंवा व्यापारी यांच्या श्रमांचा मोवदला होय व श्रमाचा मोवदला ह्मणजे मजुरी होय. तेव्हां इतर मजुरदार व कारखानदार किंवा व्यापारी यांचेमध्ये फरक मानण्याचें कांहीं एक कारण नाही व ह्मणूनच मजुरी व नफा असे संपत्तीचे दोन स्वतंत्र वांटे मानण्याचेंही कारण नाही.

परंतु कारखानदारांमध्ये कोणकोणते विशेष गुण लागतात व कारखानदार ह्मणून एक संपत्तीचें कारण मानणें कसें इष्ट आहे हें मागें दुसऱ्या पुस्तकांत दाखविलेंच आहे. मजूर व कारखानदार किंवा व्यापारी हे दोन्ही वर्ग जरी श्रम करीत असले तरी त्यांच्या श्रमांमध्ये फार मोठा फरक आहे. मजूर कोणत्याही दर्ज्याचा असो—अगदीं सांगकाम्या दिसमजुरापासून एखाद्या मोठ्या कारखानदाराच्या पगारी मॅनेजरापर्यंत—परंतु या वर्गांतले सर्व लोक कांहीं अटीवर ठरलेल्या मोवदल्याप्रमाणें काम किंवा श्रम करतात. मग ही मजुरी दिवसाची ठरलेली असो, दर आठवड्याची ठरलेली असो, दर महिन्याची ठरलेली असो किंवा दर वर्षीची ठरलेली असो. ह्मणजे मजुरी ही संपत्ति उत्पन्न होण्याच्या आधीं ठरलेली रकम असते. संपच्युत्पादनाचे संबंधीं कांहीं एक विशिष्ट ठराविक कृति त्यानें केली किंवा कांहीं एका ठराविक वेळांत त्यानें कांहीं वस्तु तयार करून दिल्या ह्मणजे मजुरावरची जबाबदारी संपते व त्याला कराराप्रमाणें पगार किंवा मजुरी मागण्याचा हक्क येतो. सारांश, मजूर व कारखानदार यांमध्ये चाकर व मालक या तऱ्हेचा भेद असतो. चाकरही श्रम करतो व मालकही श्रम करतो; म्हणून ते जसे एक कधींही समजले जाणार नाहीत, त्याचप्रमाणें मजूर व कारखानदार हे जरी श्रम करीत असले तरी ते एक मानले जाणार नाहीत. कारण नोकर किंवा चाकर यांचेवर करार पुरा करण्यापुरतीच मर्यादित जबाबदारी असते. परंतु मालकाची जबाबदारी अमर्याद असते. तोच प्रकार मजूर व कारखानदार यांमध्येही असतो. मजुरावर संपच्युत्पादनावद्दल मर्यादित अशी जबाबदारी असते. परंतु कारखानदाराची जबाबदारी अमर्याद असते. त्याला संपत्ति उत्पन्न करण्याची सर्व जबाबदारी आपल्या शिरावर घ्यावी लागते; त्याला संपत्तीचीं निरनिराळीं कारणें एकत्र कर-

प्याची काळजी असते; त्याला उत्पन्न केलेली संपत्ति विकण्याकरितां गिःहार्थक शोधून काढावयाचें असते. त्याच्या उत्पन्नामध्ये मज्जु प्रमाणें निश्चितपणा मुळींच नसतो. बरील विवेचनावरून कारखानदार व व्यापारी यांना संपत्तीचा मिळणारा वाटा कसा स्वतंत्र आहे हें दिखून येईल. आतां या नफ्याच्या स्वरूपाचा विचार केला पाहिजे.

नफा म्हणजे कारखानदार किंवा व्यापारी यांना आपला कारखाना किंवा व्यापार चालविण्याचा खटाटोपीचा मोबदला होय.

हा नफा पुष्कळ घटकावयवांनीं झालेला असतो. प्रथमतः कारखानदाराच्या देखरेखीच्या श्रमाचा मोबदला हा एक त्यांतला घटकावयव होय. दुसरा प्रत्येक व्यापारांत कांहीं एक धोका किंवा सद्दा याचा अंश असतो व त्याबद्दलही कांहीं मोबदला कारखानदारास मिळाला पाहिजे. शिवाय कारखानदारामध्ये कारखाना चालविण्यांत कांहीं एक योजकता व घटनाशक्ति असावी लागते. त्याबद्दलही मोबदलाचा अंश नफ्यांत असतो. मनुष्यामध्ये योजकता व घटनाशक्ति हे दोन गुण फार विरळा दृष्टीस पडतात. व ते सर्व कारखानदारांमध्ये सारख्या प्रमाणानें असतात असाही नेम नाही. ते कमीअधिक प्रमाणानें असतात. ज्याप्रमाणें देशांतिल जमीन कमीअधिक सुपीक असते व त्यामुळे जमिनीच्या खंडांत कमीजास्तपणा असतो, त्याचप्रमाणें नफ्याचीही गोष्ट आहे. नफ्यामध्येही कारखानदाराच्या योजकतेप्रमाणें व घटनाशक्तीप्रमाणें कमीअधिक नफा होतो. दोर्घा माणसांनीं एका तऱ्हेचे कारखाने काढले; भांडवल, श्रम, कच्चा माल, यंत्रसामग्री वगैरे सर्व वावतात अगदीं साम्य असून एका मनुष्याचा कारखाना किफाईतशीर होतो तर एकाचा आंतवट्याचा होतो. आतां हा फरक कारखानदाराच्या योजकता व इतर विशेष गुणांवर अवलंबून असतो व प्रत्येक घंटांत कारखानदार अगदीं नादानापासून तो अत्यंत हुशारापर्यंत असतात व नादान कारखानदारांना नफा मुळींच मिळत नाही. चांगल्या कारखानदारांच्या योजकतेच्या मानानें कमीअधिक मिळतो. यावरून नफा हा खंडासारखा निरनिराळा असतो. त्याचा एकच दर कधीही असत नाही, म्हणजे नफ्याचें स्वरूप मजुरीसारखें नसतें. देशामध्ये सामान्य मजुरीचा दर एकच असतो. परंतु नफ्याचा सामान्य असा एक दर नसतो. तर जमिनीच्या खंडाप्रमाणें शून्यापासून हवा तितका वाढता असतो.

नफ्याच्या स्वरूपाचें अशा प्रकारचें विवेचन अर्वाचीन अर्थशास्त्रकारांनीं केलेलें आहे. अभिमत अर्थशास्त्रकारांनीं नफ्याचें स्वरूप एकच असतें व नफ्याचा सामान्य दर एकच असतो असें प्रतिपादन केलेलें आहे. व त्यांचें मतानें देशाची संपत्ति जसजशी वाढते त्या मानानें नफ्याचे दर कमी होत जातात. या बाबतींत स्वाभाविकपणें पडणाऱ्या संपत्तीच्या चार वांट्यांमधील साम्य व विरोध यांचा विचार करण्यासारखा आहे. नफा व व्याज यांमध्ये अत्यंत साम्य आहे. कांहीं अंशीं ते एकच आहेत असें अभिमत अर्थशास्त्रकारांचें म्हणणें आहे. ज्याप्रमाणें समाजाच्या औद्योगिक प्रगतीबरोबर व्याजाचा दर कमी कमी होत जातो तोच प्रकार नफ्याचाही होतो. म्हणजे समाजाच्या औद्योगिक प्रगतीबरोबर देशांतील धंद्यांतील नफ्याचा सामान्य दर कमी कमी होतो. कारण नफा हा उत्पन्न केलेल्या संपत्तीला येणारी किंमत व उत्पन्न करण्यास लागलेला खर्च यांच्या वजाबाकीपासून येतो व एखाद्या धंद्यांत मालाला मागणी जास्त झाली म्हणजे त्याची किंमत वाढते व अशी किंमत वाढली म्हणजे नफा जास्त होतो व एका धंद्यांत याप्रमाणें नेहमीपेक्षां नफा जास्त होऊं लागला म्हणजे त्या धंद्यांत लोकांची गर्दी होते व नवीन नवीन कारखाने निघून मालाचा पुरवठा वाढतो व यामुळें मालाचा दर पुनः पूर्वीच्या सरासरीवर येऊन पोंचतो. तेव्हां देशामध्ये जी नेहमी चढाओढ चालू असते त्यामुळें देशांतील नफ्याचे दर व्याजाच्या दरांप्रमाणें नेहमी कमी होतात.

परंतु जमिनीचा खंड व मजुरी यांचा क्रम याच्या उलट असतो. देशाच्या प्रगतीबरोबर हीं दोन्ही वाढत जातात. कारण जसजशी वाईट जमीन लागवडीस येते तसतशी लागवडीची धार खालीं खालीं येते व हलणून जमिनीचा खंड वाढतो व जीविताच्या अवश्यकांची किंमत वाढल्यामुळें मजुरीचे दरही वाढत जातात. अभिमतअर्थशास्त्रकारांनीं याप्रमाणें जमिनीचा खंड व मजुरी आणि व्याज व नफा यांमध्ये विरोध आहे असें दाखविलें आहे. विशेषतः मजुरी व नफा यामध्ये विशेष प्रकारचा विरोध आहे असें त्यांचें हलणें आहे. कारण वर दर्शविल्याप्रमाणें नफा हा मालाला येणारी किंमत व मालाला लागणारा खर्च यांच्या वजाबाकीइतका असतो व मालाला लागणाऱ्या खर्चाचा मुख्य भाग मजुरीमध्येच खर्च होतो. तेव्हां कांहीं कारणांनीं मजुरी वाढल्यास नफा कमी झालाच

पाहिजे व मजुरी कमी झाल्यास नफा वाढला पाहिजे. ह्मणजे मजूर व कारखानदार यांचें हित परस्परावलंबी नसून परस्परविरोधी आहे. जी गोष्ट मजुराच्या हिताची ती कारखानदाराच्या अहिताची व उलटपक्षी जी गोष्ट कारखानदारांच्या हिताची तीच गोष्ट मजुरांच्या अहिताची. मजूर व कारखानदार यांमधील हा विरोधीभाव रिकार्डोनें आपल्या ग्रंथांत मोठ्या प्रामुख्यानें पुढें आणला आहे व सामाजिकपंथ ह्मणून जो स्वतंत्र पंथ अर्थशास्त्रामध्ये निघाला आहे तो रिकार्डोच्या एककल्ली मताचाच परिणाम होय हें पुढें सामाजिक पंथाचा इतिहास देताना सांगवयाचें आहे.

परंतु रिकार्डोचें हें ह्मणणें सवस्वी खरें नाहीं. कारण जर मालाला मागणी वाढली व पदार्थांच्या किंमती वाढल्या तर मजुरी व नफा हे दोन्हीही वांटे एकदम वाढूं शकतात. म्हणजे मजूर व कारखानदार यांच्या हितांत, नेहेमीं विरोध असतो व विरोध असलाच पाहिजे असा कांहीं नियम नाहीं. वास्तविक पाहतां मजूर व कारखानदार या दोघांचेही हित परस्परावलंबी असून तें व्यापाराच्या व धंद्याच्या तेजीवर अवलंबून आहे. कोणत्याही कारणानें मालाला मागणी कमी झाली तर दोघांचेही चुकसान होतें.

अभिमत अर्थशास्त्रकारांचा नफ्यावद्दल आणखी एक वादग्रस्त सिद्धांत आहे. तो हा कीं, सर्व धंद्यांतील नफा समाजाच्या प्रगतविरोवर कमी कमी होत जातो. इतकेंच नव्हे तर सर्व धंद्यांवरील व सर्व व्यापारांतील नफ्याचा दर एकच होत जातो. निदान नफ्याच्या दराचा एकीभावाकडे कल तरी असतो. हा सिद्धांतही अभिमत अर्थशास्त्रकार चढाओढीच्या तत्त्वानेंच प्रतिपादतात. एका धंद्यामध्ये दुसऱ्या धंद्यापेक्षां नफ्याचें प्रमाण जर जास्त असेल तर देशांतील भांडवलाचा ओव त्या धंद्याकडे जास्त वळेल व जोंपर्यंत या धंद्यांतील नफ्याचें प्रमाण इतर धंद्यांतील नफ्यांच्या प्रमाणापेक्षां जास्त राहिल तोंपर्यंत हा क्रम अव्याहत चालू राहिल. ज्याप्रमाणें दोन निरनिराळ्या पातळीं असलेल्या तळ्यांतील पाणी एका पातळीला येईपर्यंत एकांतून दुसऱ्यामध्ये पाण्याचा सारखा ओव चालेल त्याप्रमाणेंच धंद्यांची गोष्ट आहे. तेव्हां सर्व धंद्यांचा नफा सारखाच असणें हीच धंद्यांची स्थिर स्थिति होय. तेथपर्यंत चढाओढीचें कार्य सारखें सुरू राहिलेंच पाहिजे. आतां अँडाम स्मिथनें मजुरी व नफ्याच्या दरांमध्ये भेद करणारीं

जीं विशिष्ट कारणें सांगितलीं आहेत त्यांनीं जो काय नफ्यांत फरक राहिल तेवढा मात्र कायम स्वरूपाचा असेल. उदाहरणार्थ, एखादा धंदा अगर व्यापार फार किळसवाणा अगर घाणेरडा अगर तिरस्कृत असेल तर त्या धंद्याचा नफा इतर सुलभ व कमी मेहनतीच्या किंवा मानाच्या धंद्यांपेक्षां नेहमींच जास्त राहिला पाहिजे, हें उघड आहे; परंतु या विशिष्ट कारणा-खेरीज बाकी सर्व नफ्याचा दर एकरूप होण्याकडे कल असला पाहिजे असा अभिमत अर्थशास्त्रकारांचा एक सिद्धांत आहे.

परंतु या सिद्धांताचा खोटेपणा दाखवितांनाच नफा हा जमिनीच्या खंडासारखा आहे; म्हणजे त्याचा एकरूप होण्याकडे कल असण्याऐवजीं विविधतेकडे कल आहे असें अर्वाचीन अर्थशास्त्रज्ञांनीं दाखविलें आहे; व हें अर्वाचीन अर्थशास्त्रकारांचें म्हणणें पुष्कळ अंशीं खरें आहे. कारण नफा हा कारखानदारांच्या योजकतेचा, कल्पकतेचा व घटनाशक्तीचा परिणाम होय. कारण आपण असें पाहतों कीं, सारख्याच स्थितींतील दोन कारखाने किंफाईतशीर किंवा आंतवट्ट्याचे होतात व याचें कारण कारखानदारांच्या कल्पकतेतील फरक होय. तेव्हां सर्व धंद्यांतील व धंद्याच्या प्रत्येक प्रकारांतील नफ्याचा दर एकरूप होत जातो हें म्हणणें वस्तुस्थितीस धरून नाहीं. उलट नफ्यामध्ये जमिनीच्या खंडाप्रमाणें एकप्रकारची विविधताच येत असते व याचा प्रत्यक्ष अनुभव संयुक्तभांडवलानें काढलेल्या कंपन्यांच्या नफ्यातोढ्याच्या हिशेबावरून खासा येतो. या हिशेबांत आंतवट्ट्याचा व्यापार करणाऱ्या कंपन्यांपासून तों थेट शेंकडा वीस पंचवीस किंवा तीस नफा मिळविणाऱ्या कंपन्या दृष्टीस पडतात. यावरून नफ्याच्या दराचा विविधतेकडेच कल आहे असें म्हणणें भाग आहे.

नफ्याचा एकीभावापेक्षां विविधतेकडे कल आहे याला दुसरेंही एक प्रमाण आहे. तें हें कीं, संपत्तीच्या इतर सर्व वांट्यांपेक्षां नफ्याचें स्वरूप निराळें आहे. जमिनीचा खंड, मजुरी किंवा व्याज या सर्व वांट्यांमध्ये एकप्रकारचा निश्चितपणा आहे. कारण यांतील पहिले दोन भाग करारावरच बहुशा अवलंबून असतात व तिसराही देशांतील भांडवलाची विपुलता अगर दुर्मिळता यावर अवलंबून असतो. परंतु हे सर्व वांटे कारखानदाराला माल तयार होण्याच्या आधींच किंवा त्या समयींच घावे लागतात व प्रत्येक वेळीं त्याची रकम ठरलेलीच असते. परंतु नफा हा

कधीही करारानें ठरलेला वांटा नसतो. तो कारखानदाराला संपत्तीची विल्हेवाट लावल्यावर मिळावयाचा असतो व त्यांत एक प्रकारचा सट्ट्याचा अंश असतो. माल तयार करतांना पुष्कळ वेळ जातो व या अवधीत मालाच्या किंमतीत फरक होण्याचा संभव असतो. जर कारखानदारालाच्या सुदैवानें त्यानें अटकळ केलेल्या किंमतीपेक्षां मालाची किंमत वाढली तर त्याला अनपेक्षित नफा होईल. परंतु दुर्दैवानें किंमत कमी झाल्यास नफ्याच्या ऐवजीं व्यापारांत व धंद्यांत त्याला ठोकर लागण्याचाही संभव असतो. याप्रमाणें नफ्यामध्ये एक प्रकारचा अनिश्चितपणा हा स्वभावसिद्ध असतो व म्हणून सर्वांना सर्व वेळीं व सर्व ठिकाणीं सारखा नफा मिळणें अशक्य असतें. उलट नफ्याची बाब ही सट्ट्यासारखी असते. कांहीं व्यापार तर निवळ जुगारीच्या खेळासारखे असतात. हल्लींच्या काळीं सर्वजग ह्मणजे एकच व्यापारी पेठ झाल्यासारखी झाली आहे व यामुळें या व्यापारी पेठेचे जे जिनस-उदाहरणार्थ, कापूस, गहू, कोळसा, राकेल, सोने, रुपें वगैरे जिनसांचा वाऊक व्यापार म्हणजे एकप्रकारचा जुगारच झाला आहे. यामुळें जुगारीप्रमाणेंच याही व्यापारांत क्षणांत मनुष्य लक्षापति किंवा भिक्षापति होऊं शकतो. यावरून नफ्याचा विविधतेकडेच कल आहे असें म्हणणें प्राप्त आहे.

येथपर्यंत औद्योगिक वावतीत प्रगतीस गेलेल्या समाजामध्ये संपत्तीचे मुख्य वांटे कसे व कोणते होतात हें दाखविलें. संपत्ति मुख्यतः चार वर्गांच्या संगनमतानें उत्पन्न होते. तेव्हां उत्पन्न झालेल्या संपत्तीचे जे चार मुख्य वांटेकरी आहेत ते जमीनदार, मजूर, भांडवलवाले कारखानदार व व्यापारी हे होत. समाजातील इतर सर्व वर्गांचें उत्पन्न या चार मुख्य वांट्यांच्या पोटांतून होतें. सर्व व्यवहार चढाओढीनें चालले आहेत, समाजातील सर्व वर्ग सारखे शिकलेले असून प्रत्येक मनुष्याला आपलें हित कळत आहे, तसेंच समाजामध्ये संपत्तीची वांटणी ही रूढीनें न ठरतां फक्त करारानेंच ठरते, वगैरे गोष्टी गृहीत धरून समाजामध्ये संपत्तीचें वांटे कसे व कोणते पडतात, हें आपण आतांपर्यंत पाहिलें. परंतु या गृहीत गोष्टी सर्व ठिकाणीं व सर्व धंद्यांस लागू असतात असें नाही. कधी अधिक प्रमाणानें सर्व ठिकाणीं रूढीचा अंमल चालूच असतो. शिवाय शेतकीच्या वावतीत लागवडीच्या निरनिराळ्या पद्धती निरनिराळ्या ठिकाणीं अस्तित्वांत असतात व या निर-

निराळ्या पद्धतीने समाजामधील वर्गात संपत्तीची वांटणीही निरनिराळ्या तऱ्हेने होतें. शिवाय शेतकी हा संपत्तीच्या उत्पत्तीचा एक बराच महत्त्वाचा धंदा असल्यामुळे शेतकीच्या निरनिराळ्या पद्धतीचा अर्थशास्त्रदृष्ट्या विचार करणें अवश्य आहे. म्हणून पुढील भागांत प्रथमतः युरोपांतिल जमीनधाऱ्याच्या निरनिराळ्या प्रकारांचें वर्णन देऊन धनोत्पादनाच्या व लोकहिताच्या दृष्टीने कोणती पद्धत चांगली, या मोठीचा विचार कराव- वाचा वेत आहे; नंतर हिंदुस्थानांतिल निरनिराळ्या पद्धतीचा याच दृष्टीने विचार करून मग वांटणीच्या अवशिष्ट प्रश्नाकडे वळण्याचा मानस आहे.

भाग सातवा.

जमीनधाऱ्याच्या पद्धती.

सर्व जगांत सर्व काळीं जमीन ही संपत्तीची मुख्य जनयित्री असल्या- मुळे जमीनधाऱ्याच्या पद्धती फार महत्त्वाच्या गणल्या जात असत. युरोपांत ग्रीक व रोमन लोकांमध्ये जमिनी ह्या खासगी मालकीच्या असत. नागरिक हे जमिनीचे पूर्ण मालक असत. परंतु या काळीं गुलामगिरीचा प्रघात असल्यामुळे ज्याप्रमाणें इतर धंदे गुलामच करीत त्याप्रमाणें शेताची लागवडही गुलामच करीत. नागरिक देखरेख मात्र करीत. पहिल्या- पहिल्यांदां शेताचे आकार साधारण वेताचेच असत; परंतु पुढेपुढे शेताचे आकार मोठे मोठे होऊं लागले व नागरिकांना राजकीय कामांमुळे शेताची प्रत्यक्ष देखरेख करतां येणें सुद्धां अशक्य झालें. यामुळे शेताची देखरेखही नागरिकांनीं नेमलेल्या नोकरांकडे किंवा गुलामांपैकींच जास्त विश्वासाच्या गुलामाकडे दिली जाई व याचा परिणाम पहिल्यापेक्षां अनिष्ट झाला हें उघड आहे. रोमन राज्याच्या बाल्यावस्थेंत रोमन लोक स्वतः शेतें लागवडीस आणीत व स्वतः शेतें कसणें हें मानाचें समजलें जात असे; परंतु पुढें तेथेंही सर्व लागवड गुलामांमार्फतच होऊं लागली. नागरिकांच्या मालकीची पुष्कळ एकर जमीन असे व मालकांच्या सामान्य देखरेखीखालीं जमिनीची लागवड होत असे. या शेतकीच्या लागवडीच्या पद्धतीला दासक्रुषि

हणतां येईल. या पद्धतीमध्ये गुलाम हे प्रत्यक्ष जमीन कसतात, गुलामांचे मालक गुलामांना खावयाला घालतात, व हा खर्च जाऊन जी शिल्पक राहिल ते या पद्धतीत सर्व मालकाचें उत्पन्न समजलें जातें; त्यांत कोणाही वांटेकरी नसतो. गुलाम मालकांच्या सत्तेचे असल्यामुळें त्यांना त्यांच्या श्रमावद्दल मजुरी घावी लागत नाही. परंतु ही पद्धति अर्थशास्त्रदृष्ट्या फारच कनिष्ठ दर्जाची आहे. कारण गुलामांना शेतकीची लागवड चांगली हुरुपानें करण्याची बुद्धि होणें शक्य नसतें. कारण शेतीचें उत्पन्न वाढलें तरी त्यांचें त्यापासून हित मुळीच नसतें. गुलाम हे स्वाभाविक कामचुकार असतात. धन्याच्या चावकाच्या भीतीनेच फक्त ते काम करतात. यामुळें अशा जुलुमाचें काम अगदीं कनिष्ठ दर्ज्याचें असतें हें सांगण्याची जरूरी नाही. या पद्धतीपासून शेतीचें उत्पन्न फार कमी येतें, इतकेंच नव्हे तर शेताची मशागत व निगा नीट न राहिल्यामुळें लागवडीची जमीन दिवसेंदिवस कमकस होत जाऊन शेवटीं ती जमीन अगदीं नापीक होते. अमेरिकेमध्ये गुलामांच्या श्रमानें जी शेतकीची लागवड होत असे, त्यामध्येही असाच अनुभव आलेला आहे. ग्रीक व रोमन लोकांमध्ये गुलामांची स्थिति अमेरिकेंतील गुलामांइतकी वाईट नव्हती. त्यांना घरांतल्या चाकरमाणसांप्रमाणें वागविलें जात असे. ग्रीक गुलाम व मालक यांच्यामध्ये तीव्र वर्णभेदही नव्हता यामुळें गुलामांवद्दल अमेरिकेमध्ये दिसून येणारी तुच्छताबुद्धि नव्हती, शिवाय ग्रीक गुलामांना मालकाच्या परवानगीनें आपली दास्यांतून मुक्तता करून घेतां येत असे; यामुळें धन्याला खुब करून पुढेंमार्गे आपली सुटका करून घेतां येईल अशी आशा ग्रीक गुलामांना असे. हणून ग्रीक व रोमन लोकांच्या काळीं दासकृषीचे अमेरिकन दासकृषीइतके वाईट परिणाम दिसले नाही इतकेंच. परंतु दासकृषि ही सर्वांत कनिष्ठ दर्ज्याची कृषिपद्धति होय ही अनुभवसिद्ध गोष्ट आहे. या पद्धतीमध्ये शेतीची जमीन फार शपाट्यानें निकस होत जाते व या शेतलागवडीच्या पद्धतीनें धनोत्पादनही फारच कमी प्रमाणावर होतें. या कारणानें ही पद्धति अर्थशास्त्रदृष्ट्या अगदीं त्याज्य ठरते. शिवाय मानवी जातीवद्दल आदरभाव उत्पन्न झाल्यापासून गुलामगिरी अमानुष वाटूं लागला; यामुळें ही पद्धति नीतिदृष्ट्याही गर्हणीय वाटूं लागली व म्हणून क्रिश्चन धर्माच्या प्रसारानें युरोपांतील गुलाम-

गिरी बहुतेक नाहीशी झाली व गुलामगिरीच्या रुढीच्या नाशाबरोबर दास-
 कृषीची पद्धतिही नाहीशी झाली. शिवाय रोमन पादशाहीचा नाश ज्या
 उत्तरयुरोपांतील रानटी जर्मन लोकांनी केला, त्यांच्यामध्ये गुलामगिरीचा
 प्रघात नव्हता. यामुळे सर्व रोमन साम्राज्यावर जेव्हां हे लोक पसरले
 व त्यांनी निरनिराळीं राष्ट्रं युरोपांत निर्माण केलीं, त्यावेळीं रोमन लोकांच्या
 काळीं प्रचलित असलेली दासकृषिपद्धति स्वाभाविकपणे नाहीशी
 झाली; व या उत्तरेकडील लोकांमध्ये प्रचलित असलेल्या
 दासकल्पकृषि व जहागिरीपद्धति प्रचारांत येऊं लागल्या.
 ही दासकल्पकृषिपद्धति गुलामगिरीसारखीच असल्यामुळे तिचा
 प्रसार फार जलद व सर्व युरोपभर झाला. त्यांतल्या त्यांत पूर्वयुरोपमध्ये
 तिचा फैलाव विशेष झाला व तेथें ही पद्धति फार काळपर्यंतही टिकली.
 पश्चिमयुरोपांत जहागिरीपद्धतीचा विशेष फैलाव झाला व त्यामुळे तेथें
 दासकल्पकृषीनें फारसें मूळ धरलें नाही. तेव्हां आतां प्रथमतः दास-
 कल्पकृषीचा विचार करूं.

या पद्धतीतील जमीन कसणारे दासकल्प असत. ते मालकाचे
 गुलाम नसले तरी मालकाच्या शेतीचे गुलाम असत; ह्मणजे त्यांना माल-
 काचें शेत सोडून जातां येत नसे. ज्या शेताचे ते शेती समजले जाता
 असत त्यावर त्यांनीं काम केलेंच पाहिजे असा निर्वंध असे. तसेंच
 जरी त्यांना खासगी मिळकतीचा अधिकार असे तरी ते पुष्कळ बाबतींत
 आपल्या मालकाचे ताबेदार असत. आपले तेंदेवखेडे मालकाकडूनच
 त्यांना तोडवून घ्यावे लागत; तसेंच मुलांमुलींचीं लग्नें करणें याला माल-
 काची परवानगी लागे व त्या प्रसंगीं मालकाला कांहीं नजराणा द्यावा
 लागे. या पद्धतीचा विशेष ह्मणजे हा कीं, मालकाची जमीन हे दास-
 कल्प शेतकरी स्वतःच्या मेहनतीनें कशीत व आपल्या मजुरीबद्दल त्यांना
 जो जमिनीचा तुकडा दिलेला असे, त्याची लागवड करून ते आपलें पोट
 भरित. आठवड्यांतून तीन दिवस धन्याच्या शेतावर काम करावयाचें
 व बाकीचे दिवस आपल्या शेतावर काम करावयाचें असा सामान्य नियम
 असे. परंतु या नियमांत केव्हां केव्हां फेरबदल होत असे. तसेंच कांहीं विशेष
 प्रसंगीं मालक बोलावील त्या वेळीं त्यांना मालकाच्या कामाकरितां जावें
 लागे. आणखीही किरकोळ पुष्कळ हक मालकाला असत.

याही ऋषिपद्धतीचा मुख्य दोष ह्मणजे शेतीच्या लागवडीची ह्यगय होय. दासकल्पशेतकऱ्यांना मालकाच्या शेतावर अंग मोडून मोठ्या कळकळीने किंवा मोठ्या हुरूपाने काम करण्याची बुद्धि होणे मानवी स्वभावाप्रमाणे अशक्यच होतें. कारण अधिक काळजीने काम केल्यास किंवा कमी काळजीने काम केल्यास त्यांना सारखेंच होतें. अगदीं गुलामाप्रमाणे यांची स्थिति नव्हती हें खरें आहे. आपल्या जमिनीच्या तुकड्याची चांगली मशागत केल्यास त्यांचें त्यांत कल्याण होण्यासारखें होतें. परंतु ऐनकामाच्या वेळीं धन्याच्या शेतावर कामावर जावें लागल्यामुळे आपल्या शेताकडे विशेष लक्ष देण्यास त्यांना सवड सांपडत नसे. यामुळे दासकल्पशेतकऱ्यांकडून दोन्ही शेतांची ह्यगय होई. एक दुसऱ्याचें शेत म्हणून, व आपल्या शेतावर काम करण्यास पुरेसा वेळ नाही ह्मणून; शिवाय या पद्धतींत धन्याकडूनही देखरेख चांगली होण्याची आशा नसते, कारण यांना शेती करणे हें कमीपणाचें वाटत असे. यामुळे बहुतेक दास-ऋषीप्रमाणेंच या पद्धतीचे दोष असत; मात्र दगडापेक्षां वीट मऊ एवढाच काय तो फरक.

परंतु दासकल्पऋषींचा देशांतील एकंदर मजूरवगविर फारच अनिष्ट परिणाम होतो. दासकल्प शेतकरी हे धन्याच्या शेतावर रडतराऊप्रमाणें कामाला आल्यामुळे तें काम ते रेंगाळत, थकत व अत्यंत हलगर्जीपणानें करीत. परंतु यांच्या उदाहरणानें दुसरे मजूर यांनाही तचि संवय लागे. ह्मणून जेथें जेथें दासकल्पऋषि प्रचलित आहे तेथें तेथें एकंदर मजुरांची कर्तवगारी व कार्यक्षमता फारच कमी असते असा अनुभव आहे. कारण अशा ठिकाणच्या मजुरांमध्ये कर्तव्यदक्षता, चलाखी, हुरूप वगैरे गुणांचा अभाव दिसून येतो. अर्थात् याचा उद्योगधंद्यावर अनिष्ट परिणाम होतो; कारण अशा मजुरांनीं केलेलें काम वाईट होतें इतकेंच नाही तर त्यावर खर्चही अनिवार होतो. दासकल्पऋषींमध्ये शेताचें उत्पन्न फार कमी होतें व या पद्धतींत शेतकीची सुधारणा होण्याचा संभव फारच कमी असतो. दासकल्प शेतकऱ्यांना मालकाच्या शेतावर ऐनवेळीं कामास जाणें मोठ्या जीवावर येतें व या जाचांतून आपण सुटूं तर बरें असें त्यांस होतें. कारण मग त्यांना आपल्या शेताकडे लक्ष देण्यास सांपडतें.

धन्याच्या कामावर दासकल्प शेतकऱ्यांना बोलाविण्याच्या युरोपां-

तील पद्धतीचें व आमच्या हिंदुस्थानामधील वेठीच्या पद्धतीचें वरेंच साम्य आहे. खोतांना किंवा इनामदारांना आपल्या गांवांतून कुळांना वेठीनें आपल्या कामास घेण्याचा हक्क असे व अझून कोठें कोठें तो चालू आहे. उदाहरणार्थ अझूनही काकणांत ही वेठीची पद्धत थोडीबहुत चालू आहे; परंतु वेठीचें काम ह्मणजे अगदीं टाकाऊ असा तेंथेंही अनुभव आहे. व वेठीचीं जेथें पद्धत असेल तेंथें इतर दिसमजुरीचे गडीही तसेच कामचुकार असतात असा आपल्या इकडेही अनुभव आहे.

रोमन पादशाही ज्या उत्तरेकडील जर्मन लोकांनीं पादाक्रांत केली त्यांनीं जमिनीच्या बाबतींत एक अगदीं नवी पद्धति युरोपांत सुरू केली; तिला जहागिरीपद्धति ह्मणतात. जरी ही पद्धति राजकीय व लष्करी होती तरी या पद्धतीचे जमीनधाऱ्याच्या पद्धतीवरही पुष्कळ परिणाम झालेले आहेत ह्मणून त्याचा थोडासा इतिहास येथें देणें अप्रासंगिक होणार नाहीं. असें केल्यानें युरोपांत हल्लीं प्रचारांत असलेल्या जमीनधाऱ्याच्या पद्धतीचें स्पष्टीकरण लवकर होईल. कारण या सर्व पद्धती या जहागिरीपद्धतीपासूनच पर्यायानें निष्पन्न झालेल्या आहेत.

ग्रीक किंवा रोमन लोकांमध्ये प्रजासत्ताक राज्यपद्धति विशेष प्रचलित होती व पुढें रोमन वादशाही झाली तरी देशांतील जमीन राजाची ही कल्पना त्या काळीं नव्हती. देशांतील सर्व जमिनी खासगी लोकांच्या मालकीच्या असत व सरकारच्या कांहीं जमिनी असल्या तरी सर्व जमिनीची मालकी सरकारची ही कल्पना नव्हती. परंतु जर्मन लोकांमध्ये एकसत्तात्मक राज्यपद्धति विशेष प्रचलित असे. प्रत्येक टोळीचा एक नायक असे व तोच राजा समजला जात असे. तो टोळींतील पोक्त लोकांच्या सभेच्या सल्लामसलतीनें राज्यकारभार करी खरा, तरी पण मुख्य सत्ता त्याच्या हातीं असे. जेव्हां सर्व रोमन पादशाही या लोकांनीं पादाक्रांत केली तेव्हां सर्व प्रांतांवर अशी एकसत्तात्मक राज्यपद्धति सुरू झाली व काबीज केलेला प्रांत सर्व राजाच्या मालकीचा ही कल्पना या जर्मन लोकांमध्ये प्रचलित झाली. काबीज केलेली ही सर्व जमीन राजा आपल्या लष्करी अनुयायांना अगर सरदारांना वांटून देई व कांहीं भाग आपल्या स्वतःकरितां राखून ठेवी. ही जी जमीन सरदारांना मिळते, त्याबद्दल त्या सरदारानें राजा हुकूम फरमावील तेव्हां ठरलेल्या शिपायांसकट राजाला

मदत करण्यास आलें पाहिजे असा करार असे. तसेंच प्रत्येक सरदारास राजनिष्ठ राहीन अशाबद्दल शपथ घ्यावी लागे. राजानें सरदारांना दिलेल्या जमिनीबद्दल राजास लष्करी मदत करणें हा मोबदला समजला जात असे. हे सरदार आपल्या जमिनी विभागून त्या आपल्या मानकऱ्यांना याच लष्करी मदतीच्या अटीवर देत असत व या मानकऱ्यांकडून स्वामिभक्तीची शपथ घेववीत. हे मानकरी आपल्या बांध्याच्या जमिनी कुळांना देत. जहागिरीपद्धतीचें सामान्यतः अशा प्रकारचें स्वरूप होतें. अर्थात् या पद्धतीचा विशेष हा कीं, देशांतील सर्व जमिनीचा मालक ह्मणजे फक्त देशाचा राजा, देशांतील जमीन धारण करणारे हे सर्व त्याचीं कुळें व राजाच्या स्वामित्वाबद्दल त्याला लष्करी पेशाची मदत करणें हा जमिनीबद्दलचा खंड अशी समजूत असे. या कल्पनेमुळें राजापासून तों थेट शेत कसणाऱ्या गरीब शेतकऱ्यापर्यंत; समाजांतील वर्गाची एकाखालीं एक अशी मालिका बने. प्रत्येक खालच्या वर्गाच्या माणसानें प्रत्येक वरच्या वर्गाच्या माणसाच्या आज्ञेंत राहिलें पाहिजे; व युद्धकाळीं त्याला जातीनें मदत केली पाहिजे असा निर्वंध असे. या पद्धतींत राजकीयदृष्ट्या सरदारांच्या हातांत सत्ता राजपेक्षांही जास्त असे. कारण राजाचें सैन्य ह्मणजे सरदारांचें सैन्य होय. यामुळें राजा हा नेहमीं सरदारांवर अवलंबून राही. सरदार जर राजाच्या विरुद्ध उठले तर राजाला त्यांचे विरुद्ध जाण्यास शक्ति नसे. ही पद्धति देशांमध्ये दंगेधोपे होत अशा काळीं चांगली होती. परंतु जातीनें हजर राहणें हें लोकांना बरेंच संकटाचें वाटूं लागलें व औद्योगिक वाढीबरोबर व देशांतील शांततेच्या वाढीबरोबर ही लष्करी मोबदल्याची पद्धत नाहीशी होऊन हळूहळू पेशाच्या खंडाची पद्धत येत चालली. म्हणजे राजाला सरदारांच्याकडून शिपाई मागविण्यापेक्षां जमिनीबद्दल पेशाच्या रूपानें खंड घेऊन त्यांतून पगारी सैन्य ठेवणें हें आपल्या सामर्थ्यास व देशाच्या शांततेस जास्त सोईस्कर वाटूं लागलें. सरदारांनाही जातीनें सैन्यांत जाणें व लोक जमवून सैन्याचे पथक तयार करणें यापेक्षां पेशाच्या रूपानें राजाला खंड देणें जास्त सुखावह वाटूं लागलें. राजाला पैसे देण्याकरितां त्यांनीं आपल्या कुळांकडून जमिनीच्या स्वामित्वाबद्दल पेशाच्या रूपानें खंड घेण्याची सुरुवात केली. प्रत्यक्ष शेत कसणारे आपल्या धन्यास पेशाच्या रूपानें किंवा ऐनजिनसी

खंड देऊं लागले. सारांश, या जहागिरीपद्धतीतील लष्करी भाग कालें-
करून नाहीसा होऊन त्याला जमीनदार व कूळ असें औद्योगिक स्वरूप
प्राप्त झालें व युरोपांत सध्यां प्रचलित असलेल्या पद्धति या जहागिरी-
पद्धतीच्या न्हासानंतर त्यांतूनच निष्पन्न झालेल्या आहेत. त्यांचें वर्णन
पुढील दोन भागांत करूं.

दासरूपि किंवा दासकल्परूपप्रमाणेंच ही जहागीरपद्धति अर्थशास्त्र-
दृष्ट्या कमी [दुर्ज्याचीच आहे. कारण सरदारलोक किंवा त्यांचे हाता-
खालील मानकरी लोकां यांना आपला लष्करीपेशा आहे असें वाटे. यामुळें
त्यांना शेताच्या सुधारणेकडे लक्ष घालणें कमीपणाचें वाटे. प्रत्यक्ष शेत
कसणाऱ्यांना सरदार व मानकरी हे बोलावतील तेव्हां त्यांच्या चाकरीस
जावें लागे. यामुळें त्यांच्याकडूनही शेताची मशागत चांगली होत नसे.
परंतु पहिल्या दोन पद्धतीपेक्षा ही पद्धत किंचित् बरी होती.
त्यांतल्या त्यांत जेव्हां जातीनें चाकरी करण्याच्या ऐवजीं
पैशाच्या रूपांनें स्वामित्वाच्या हक्काबद्दल मोबदला देण्याची पद्धति सुरू
झाल्यापासून शेत कसणाऱ्या लोकांना शेतकींत सुधारणा करण्यास सवड
झाली. विशेषतः उपोद्घातांत सांगितल्याप्रमाणें धर्मयुद्धाच्या निमित्तानें
सरदारांच्या जमिनी व्यापाऱ्यांच्या व मध्यमस्थितीतील लोकांच्या हातांत
येऊं लागल्यापासून तर शेतीची सुधारणा जास्त जोरानें होऊं लागली.

युरोपांतील निरनिराळ्या देशांत निरनिराळ्या परिस्थितीमुळें व निर-
निराळ्या कारणांनीं जहागिरीपद्धत कालेंकरून नाहीशी झाली. ती कां व
कशी हें येथें सांगण्याची जरूरी नाही. परंतु त्या पद्धतीच्या नाशाचे परिणाम
काय झाले हें पाहिलें पाहिजे.

प्रथमतः सर्व जमिनीचा राजा मालक ही कल्पना जाऊन
जमिनी खासगी व्यक्तीच्या मालकीच्या ही कल्पना फैलावली. राजा
पूर्वीं जो खंड घेत असे त्याला जमीनसाऱ्याचें स्वरूप येऊन तो कायमचाच
ठरून गेला. कांहीं देशांत सरदारांच्या ताब्यांत त्या जमिनी राहिल्या किंवा
मोठमोठ्या जमीनदारांच्या ताब्यांत जाऊन जमीनदार व त्यांचेपासून
खंडानें शेतें करणारे मोठमोठे शेतकरी असा प्रकार सुरू झाला. यालाच
प्रचंड शेतकी म्हणतात. कांहीं देशांत हा सरदारांचा वर्ग नाहीसा झाला
व जमिनी कुळाच्या मालकीच्या झाल्या व अल्पशेतकीची पद्धत सुरू

झाली. कांहीं ठिकाणीं जमीनदार व कुळें असा संबंध राहिला; परंतु कुळें ऐनजिनसी खंड देऊं लागलीं. आतां या निरनिराळ्या पद्धतीचा अर्थशास्त्र-दृष्ट्या विचार करावयाचा आहे तो पुढील भागावर टाकणें इष्ट आहे.

भाग आठवा,

अर्धेलीची कृषिपद्धति.

अर्थशास्त्रांतील बराच वादग्रस्त प्रश्न ह्मणजे प्रचंड शेती चांगली किंवा छोटी शेती चांगली हा होय. परंतु या प्रश्नाच्या आधीं एका लहानशा भागांत युरोपांतील कांहीं प्रदेशांत प्रचलित असलेल्या दोन पद्धतींचें वर्णन देणें इष्ट होईल. यांतील पहिली पद्धति ह्मणजे अर्धेल-तिर्धेल पद्धति होय.

ही पद्धति इटाली देशांत विशेष प्रचारांत आहे. तसेंच ती फ्रान्स, स्वीट्झर्लंडाचा कांहीं भाग, व हॉलंड वगैरे देशांतही चालू आहे. प्रवास केलेल्या पुष्कळ लोकांच्या मतानें ही पद्धति पुष्कळच बरच्या दृष्ट्याची आहे यांत शंका नाही; व इटालीमध्ये शेतकीची सुधारणा या पद्धतीच्या योगान झालेली आहे. तसेंच या पद्धतीमध्ये शेतकरीवर्गही चांगला सुखी व संपन्न असा दृष्टोत्पत्तीस येतो. या दृष्टीनें ही पद्धति अर्थशास्त्रदृष्ट्याही प्रशंसनीय आहे हें कबूल केलें पाहिजे.

या पद्धतीचा विशेष हा आहे कीं, यामध्यें जमीनदार व कुळें यांचा निकट संबंध राहून एकमेकांचे हितसंबंध विरोधी नसून परस्परावलंबी असतात. या पद्धतींत जमीनदार हा शेतावरील इमारती व शेतलागवडीस लागणारें भांडवल कुळास आपण पुरवितो व कूळ आपले श्रम देतो. व शेतांत जें उत्पन्न होईल त्याची वांटणी रूढीनें ठरलेल्या प्रमाणानें होतें; कांहीं प्रांतांत व कांहीं भागांत उत्पन्नाचा अर्धा वाटा मालकास जातो व अर्धा कुळास राहतो; कोठें कोठें मालकास तिसरा हिस्सा व कुळास दोन हिस्से जातात. आणखीही निराळ्या प्रमाणानें वांटणी होते. परंतु उत्पन्नाची

ही वांटणी चढाओढीनें ठगत नाहीं तर ती देशाचारानें व रूढीनें ठरलेली असते व ती वारंवार बदलत नाहीं. या पद्धतीमध्ये कुळास शेताची मशागत चांगली करण्यास हुरूप असतो. कारण शेताचें उत्पन्न वाढल्यास त्याचा अर्धा वांटा त्याला मिळावयाचा असतो. परंतु या पद्धतीमध्ये जी शेतीची सुधारणा होते ती अंगमेहनतीनें काय होईल ती होईल. शास्त्रीय ज्ञान व भांडवल यांनीं घडून येणारी सुधारणा या पद्धतींत फारशी शक्य नसते. कारण जमिनीचा मालक शेतीकडे स्वतः देखरेख करित नसल्यामुळें जमिनींत जास्त भांडवल घालण्यास कचरतो. शिवाय पद्धतीमध्ये पुढील भागांत वर्णन करावयाचा मिराशी पद्धतीइतका जमिनीबद्दल आपलेपणा कुळास वाटत नाहीं हें कबूल केलें पाहिजे व मिरासदार शेतकऱ्याइतकी मेहनत या अर्धेली कुळाकडून होणें शक्य नाहीं हेंही कबूल करणें भाग पडेल.

परंतु ज्या ज्या देशांत ही अर्धेल-तिर्धेल पद्धति सुरू आहे त्या त्या ठिकाणची शेती चांगल्या स्थितींत आहे इतकेंच नाहीं तर तेथला शेतकरी-वर्ग सुद्धां सुखवस्तु आहे. कोणताही प्रवाशी इटालीभर फिरला तर त्याला त्या देशांतील व्यवस्थित टापटिपीच्या सुंदर शेतीच्या लागवडीचें कौतुक वाटल्यावांचून रहात नाहीं. तेथलीं शेतें ह्मणजे सतत माळ्याचा डोळा व हात ज्यांवर फिरत आहे अशा सुंदर बगीच्याप्रमाणें दिसतात असें प्रवाशी सांगतात. हा सर्व प्रभाव कुळांना आपल्या जमिनीबद्दल स्थाईकपणा वाटतो याचा होय. हीं अर्धेली कुळें उपरी कुळें नसतात. शिवाय खंड हा रूढीनें ठरल्यामुळें चढाओढीनें वारंवार बदलण्याचा संभव नसतो. यामुळें शेतकऱ्यांस आपल्या शेताची मशागत करण्यास हुरूप व हौस असते. याप्रमाणें ही जमीनधाऱ्याची पद्धति एकंदरीत बऱ्याच वरच्या पायरीची आहे यांत शंका नाही. मिराशी पद्धति मात्र यापेक्षांही चांगली इतकेंच; कारण त्या पद्धतींत शेतकरी हा शेताचा सर्वस्वी मालक असल्यामुळें शेताचें सर्वच उत्पन्न त्याला मिळावयाचें असतें. येथें उत्पन्नाचे हिस्से पडावयाचे नसतात. यामुळें शेतकऱ्यांस आपल्या शेताच्या मशागतींत व सुधारणेंत आपलें श्रम-सर्वस्व घालण्यास बुद्धि होते.

दुसरी पद्धति आयर्लंडांतील आहे. तिला उपरी कुळाची पद्धति म्हणतां येईल. गेल्या कांहीं वर्षांपासून इंग्रज सरकारनें या पद्धतीचे वाईट

परिणाम पाहून ही पद्धति नाहीशी करण्याचे प्रयत्न चालविले आहेत व १९०३ साली जो कायदा झाला त्यानें तर कालेंकरून ही पद्धति जाऊन मिराशी पद्धति सर्व आयर्लंडभर पसरले असें म्हणण्यास हरकत नाही. या पद्धतीचा विशेष असा आहे कीं, यामध्यें जमीनदार आपल्या जमिनी अत्यंत दरिद्री व उपजीविकेचें दुसरें साधन नसलेल्या व जवळ भांडवल नसलेल्या अशा कुळांना चढाओढीच्या तत्त्वावर खंडानें देतात. जमिनी थोड्या लोकांच्या मालकीच्या व चढाओढ करणारीं कुळें अनन्यगतिक व असंख्य; या स्थितीमुळें या पद्धतींत जमिनीचा खंड जवर असतो. केव्हां केव्हां जमिनीमध्ये प्रत्यक्ष पैदास होणाऱ्या उत्पन्नापेक्षां ठरलेला खंड जास्त असतो अशीही उदाहरणें दिसून येतात. कारण कांहीं तरी शेताचा तुकडा लागवडीस मिळण्याच्या आशेनें कुळांना पाहिजे तो जवर खंड कबूल करून जमिनी भाड्यानें घ्याव्या लागतात. परंतु इतका खंड देण्याचें त्यांना अर्थातच अशक्य असतें. यामुळें या पद्धतींत शेतकरी किंवा कुळें हीं जमीनदारांचीं नेहमीं ऋणी असतात. कारण खंडाची बाकी फिटण्याची कधींच आशा नसते. यामुळें **आयरिश** शेतकरी अत्यंत हलगर्जी व वेपर्वा झाले आहेत. शेतांत जास्त पिकलें काय किंवा कमी पिकलें काय त्यांना सारखेंच. कारण आयुष्याला अत्यंत जरूर इतक्या उत्पन्नापलीकडे त्यांना शेतांतून मिळणें शक्यच नसतें. कारण त्यावरचें सर्व उत्पन्न जमीनदार अगर त्याचा गुमास्ता घेऊन जातो. यामुळें आयर्लंडांतील शेतकऱ्यांची अत्यंत दैन्यावस्था असते. कारण या ऋषिपद्धतीनें त्यांची स्थिति सुधारणेंच अशक्य होतें व ज्या लोकांना चांगल्या राहणीची कल्पना नसते त्यांचेमध्ये लक्षासंबंधी दूरदर्शीपणा असत नाही. यामुळें त्यांची स्थिति नेहमीं अत्यंत हीनदीन अशी राहते. तेव्हां ही उपरी कुळाची पद्धति बहुतेक दासऋषि व दासकल्पऋषिइतकीच वाईट आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही. कारण कर्जबाजारी कुळें जमीनदाराचे बहुतेक गुलामच बनतात. त्यांना शेतींत सुधारणा करण्याची इच्छा होत नाही. ते स्वतः अगदीं कंगाल राहतात व आपली स्थिति सुधारण्याची आशा नसल्यामुळें पिढ्यानुपिढ्या अशी कंगाल प्रजा निर्माण होत रहाते. या पद्धतीचे दोष काढून टाकणें म्हणजे शेतकऱ्यांचें जमीनदारां-वरील परावलंबन नाहीसें करून त्यांना स्वतःच्या मालकीच्या जमिनी करून

देणें होय. हाच उपाय सध्यां इंग्रज सरकार योजीत आहे व जमीनदारांकडून सरकारा पैशानें जमिनी विकत घेऊन त्या कुळाला मिरासदार म्हणून देत आहे व या कुळांकडून ४०-५० वर्षांच्या अवकाशांत शेताची किंमत हप्त्याहप्त्यानें वसूल करून घेणार आहे. ही नवी पद्धति सर्वत्र सुरू झाली म्हणजे आयरिश शेतकऱ्यांची दैन्यावस्था नाहीशी होईल यांत शंका नाही.

भाग नववा.

प्रचंड शेती कीं छोटी शेती.

प्रचंड शेतीची पद्धति चांगली कीं छोट्या शेतीची पद्धति चांगली हा एक अर्थशास्त्रांतील मोठा वादग्रस्त प्रश्न आहे. प्रचंड शेतींत १००। २००। ४००। ५०० अशा एकरांचें एक एक शेत असून तें जमीनदारापासून करारानें घेऊन त्याची लागवड मजुरांच्या श्रमानें शेतकरी करितात. ही पद्धत इंग्लंडांत प्रचलित आहे. छोट्या शेतीची पद्धत युरोपांतलि इतर देशांत फार प्रचलित आहे. यामध्यें शेताचा मालक व शेत कसणारा हे एकच असतात व शेतेंही फार लहान म्हणजे दोन चार एकरांपासून फार झालें तर ५० एकरपर्यंत असतात. यामध्यें शेतकरी आपल्या कुटुंबांतील माणसांच्या व आपल्या स्वतःच्या श्रमानें व आपल्या स्वतःच्या भांडवलानें शेताची लागवड करतो. याला कोणाला खंड घावा लागत नाही. कारण तो शेताचा मालक असतो. यालाच हिंदुस्थानांत मिरासदार म्हणतात.

प्रचंड शेतीचे फायदे म्हणजे मोठ्या प्रमाणांवर काढलेल्या कारखान्याचे फायदे होत हें नव्यानें सांगण्याचें कारण नाही. व लहान प्रमाणावरील कारखान्यापेक्षां मोठ्या प्रमाणावरील कारखान्यांत जीं फायद्याचीं कलमें असतात, तीं प्रचंड शेतीमध्येही असतात. प्रथमतः प्रचंड शेतींत यंत्रांचें साहाय्य घेण्यास सांपडतें. लहानशा शेताला वाफेचा नांगर किंवा धान्य कापण्याचें यंत्र किंवा खुरपण्याचें यंत्र याचा उपयोग होत नाही. परंतु मोठ्या शेतींत या गोष्टी फायदेशीर होतात. तसेंच यंत्रानें चालणारे पाणी काढ-

ण्याचे पंप वगैरेसारख्या सोयी प्रचंड शेतीलाच फक्त शक्य असतात. शिवाय प्रचंड शेतीमध्ये देखरेखीचा खर्च उत्पन्नाच्या मानाने अर्थात् कमी वसतो. १०० एकरांचे शेताला जितका देखरेखीचा खर्च येतो तितकाच बहुतेक २०० एकरांच्या शेताला खर्च येतो. मेंढ्यांचा कळप १०० चा असला काय किंवा २०० चा असला काय मेंढपाळ एकटाच पुरतो. शिवाय प्रचंड शेतीमध्ये कुंपणे, रस्ते वगैरेमध्ये जमीन कमी जाते व यायोगानेही शेताचे उत्पन्न वाढते; शेवटी प्रचंड शेतीत शास्त्रीय व खर्चाची खतं यांचा उपयोग करण्यास सांपडतो. छोट्या शेतीमध्ये यांपैकी एकाही गोष्टीचा फायदा घेतां येत नाहीं. यामुळे अर्थशास्त्रदृष्ट्या प्रचंड शेती ही छोट्या शेतीपेक्षां जास्त फायद्याची आहे अशा तऱ्हेचे मत पुष्कळ अर्थशास्त्रकारांनी दिलेले आहे. व वरील कारणे सयुक्तिक असल्यामुळे हें मत खरें आहे असे वाटते. परंतु कांहीं अर्थशास्त्रकार व विशेषतः **मिल्ट्र** हे या मताच्या विरुद्ध आहेत. त्यांचे मतें छोटी शेती हीच प्रचंड शेतीपेक्षां सर्व दृष्टींनीं जास्त श्रेयस्कर आहे.

कारण जरी प्रचंड शेतीमध्ये वर नमूद केलेले फायदे असतात तरी त्यांमधला एक दोष फार मोठा आहे. प्रथमतः या पद्धतीत शेताचा मालक, शेतीच्या लागवडीची जबाबदारी घेणारा शेतकरी व शेत कसणारे प्रत्यक्ष मजूर हे तिन्ही वर्ग निराळे असतात. यापामून बरेच अनिष्ट परिणाम शतीवर घडतात. शेताचा मालक कांहीं वर्षांच्या कराराने व ठरलेल्या खंडाने आपली जमीन शेतकरी-कारखानदारास देतो. या शेतकऱ्याचा हेतु आपल्या कराराच्या मुदतीत आपला जितका फायदा करून घेतां येईल तितका करून घेण्याचा असतो. यामुळे त्यांचें जमिनीच्या भावी स्थितीकडे लक्ष नसतें. जमीन आपल्या उपयोगानंतर विनकस होवो किंवा विघडो त्याला त्याची पर्वा नसते. आपण आणलेल्या भांडवलावर आपल्याला चांगलें व्याज मिळून ठरलेल्या मुदतीत आपलें भांडवलही परत मिळावें एवढाच त्याचा मतलब असतो. शिवाय हा शेतकरी स्वतः शेत कसणारा नसतो. तर तो शेताची लागवड मजुरांकडून करून घेतो. हे मजूर तर बोलून चालून भाडोत्री आणलेले. त्यांना जमिनीची काळजी असणें शक्यच नाहीं. त्यांचें पाहणें इतकेंच कीं, साधारण मजूर काम करतात तितकें काम करून आपली मजुरी मिळवावयाची. ही मजुरी मिळाली कीं त्यांचें

काम संपलें मग त्या शेताचे किंवा पिकाचें कांहीं का होईना; त्याबद्दल त्यांना मुळींच फिकीर नसते. शिवाय हे भाडोत्री मजूर आज या शेतावर काम करणार तर उद्यां त्या शेतावर काम करणार, तेव्हां शेताबद्दल त्यांन कांहीं आपलेपणा वाटण्याचें कारण नसतें. शेताशीं संबंध असलेल्या या तीन वर्गांचा अशा प्रकारचा भाव असल्यामुळें शेतीचें काम जितक्या काळजीनें, जितक्या मेहनतीनें व जितक्या कळकळीनें व्हावयाला पाहिजे तितक्या काळजीनें, तितक्या मेहनतीनें व तितक्या कळकळीनें तें होत नाहीं. यामुळें यांचा शेतीमध्ये जरी यंत्रादि सामग्रीपासून व वर निर्दिष्ट केलेल्या दुसऱ्या गोष्टीपासून फायदा होतो तरी या जिव्हाळ्याच्या अभावापासून वरेंच नुकसान होतें व म्हणूनच शेवटीं छोट्या शेतीपेक्षां त्यांचें उत्पन्न सरासरीनें कमीच पडतें.

परंतु छोट्या शेतींत मालक, शेतकरी व कसणारा या सर्व व्यक्ति एकवटलेल्या असतात. व जमीन आपली आहे, तिची सुधारणा केल्यास, तिची मशागत केल्यास, त्याचा फायदा आपल्यास मिळवावयाचा आहे इतकेंच नव्हे तर ही जमीन आपल्या मुलावाळांना पुढें जावयाची आहे अशी जाणीव छोट्या शेतींत शेतकऱ्यांच्या मनांत नित्य वागत असते. आतां अशी मालकीची कल्पना ही एक अजब चीज आहे. आर्थर यंग ह्मणून एक प्रवासी शेतकरी होऊन गेला. त्यानें असें ह्मटलें आहे कीं, " Magic of property will turn sand into gold " "मालकीची भावना ही एक जाडुगाराची कांडी आहे. कारण त्या कांडीनें रेतीचें सोनें होतें " ह्मणजे आपण श्रम केले तर त्या श्रमाचें फळ आपल्याला व आपल्या मुलावाळांना मिळेल अशी खात्री असली म्हणजे मनुष्य फार काळजीनें व फार कळकळीनें जीवापाड श्रम करतो. अशा मिरासदार शेतकऱ्यांच्या श्रमांत व भाडोत्री मजुरांच्या कामांत जमीन-अस्मानचें अंतर पडतें व ह्मणूनच यंत्रादि सामग्रीचा जरी या शेतकऱ्यांना फायदा घेतां येत नाहीं तरी सुद्धां त्यांच्या जीवापाड मेहनतीनें त्यांचा सर्व वचपा निघून येतो व हे मिरासदार शेतकरी आपल्या शेतांतून आपल्याला जास्त उत्पन्न काढतात इतकेंच नाहीं तर जमिनीची कायमची सुपीकता वाढवितात. या मिराशी पद्धतीचे सुपरिणाम फ्रान्स, इटाली, वगैरे देशांत दिसून येतात. तेथील शेतांची उत्तम मशागत केलेली आहे असें त्या प्रांतीं

जाणाराच्या तेव्हांच ध्यानांत येतें. प्रेमानें वाढविलेल्या सुंदर वागेप्रमाणें सर्व शेतें दिसतात. जी जमीन अगदीं ओसाड, रेंताड व कुचकामाची आहे असें वाटतें अशी जमिनि सुद्धां मिराशी शेतकरी दहावीस वर्षांत उच्चम दशेप्रत आणतात. ज्या देशांत ही मिराशी पद्धति चालू आहे तेथें खालील-सारखीं उदाहरणें पुष्कळ वेळां दृष्टीस पडतात. एक अगदीं ओसाड-रेंताड जागा किती दिवस तरी पडलेली असावी. पुढें तेथें एक लहानशी झोंपडी होऊन एक दोन गुरें घेऊन एक शेतकरी राहूं लागतो. पहिल्या प्रथम तो या जमिनींत होणारें ऋव्हर नांवाचें गवत त्या ठिकाणीं लावतो. त्यानें गुरांस चारा होऊन या गवताच्या मुळांनीं रेंताड जमिनीला थोडासा घटपणा येतो. गुरांचें शेणमूत यांचें खत करून तो त्या जमिनींत घालित राहतो. चांगली माती पाटीपाटीनें आणून तो जमिनींत मिसळतो. याप्रमाणें थोडीशी जमीन सुधारली म्हणजे धान्याचें एखादें हलकें पीक करतो, जमीन आणखी सुधारत चालली म्हणजे थोडीशीं फळझाडें लावूं लागतो. त्याचीं गुरेंही वाढत जातात. यामुळें जमिनींत खत जास्त जास्त पडत जातें व जमीन जास्त जास्त सकस बनत जाते. मग तो गहूं पेखूं लागतो व द्राक्षांचें पीक करूं लागतो. सारांश, सुमारे दहा वर्षांनीं जर ती जागा पाहिली; तर त्यांतील महदंतर पाहून मनुष्य थक होऊन जाईल. ज्या ठिकाणीं रेंती व खडक यांखेरीज कांहीं एक नव्हतें; जेथें स्वाभाविक रीतीनें गवतसुद्धां उगवत नव्हतें अशा ठिकाणीं एका दहावारा वर्षांच्या अवधींत सुंदर वाग व मळा झालेला दृष्टीस पडतो. परंतु हा सर्व प्रभाव मिरासदारीचा होय. आपण मेहनत केली तर आपल्यालाच त्याचा सर्वस्वी फायदा मिळेल ही खात्री खासगी मालमत्तेच्या भावनेनें उत्पन्न होते. यामुळें असा शेतकरी मनापासून व जीवापाड मेहनत करितो व त्याचें फळ त्याला मिळतें. अशा मिराशी शेतकऱ्याची सांपत्तिक स्थिति पुष्कळच चांगली असते. कांहीं अर्थशास्त्रकार प्रचंड शेतीची तरफदारी करतांना इंग्लंडांतील शेतकरी व फ्रान्समधील शेतकरी (मिराशी) यांची तुलना करतात; परंतु ही तुलना बरोबर नाही. इंग्लंडांतील शेतकरी हे भांडवलवाले मोठे शेतीचे कारखानदारच होत. हे लोक पुष्कळच श्रीमंत असतात. त्यांच्या तोडीचे फ्रान्समधले मिराशी शेतकरी नसतात हें उघड आहे. परंतु वास्तविक तुलना हे मिराशी शेतकरी व इंग्लंडामधिल शेतीकडले भाडोत्री मजूर

यांच्यामध्ये केली पाहिजे. कारण या दोन वर्गांचें काम व सामाजिक दर्जा एकच असतो व अशा दृष्टीने पाहिलें ह्मणजे फ्रान्समधले मिराशी शेतकरी इंग्लंडांतील शेतकरी मजुरापेक्षां जास्त सुखी व संपन्न असतात यांत काडीभर छुट्टां शंका नाही.

ही छोटी मिराशी शेतकीपद्धति प्रचंड शेतीपेक्षां जास्त किफाईतशीर नाही हें दाखविण्याकरितां एक प्रमाण कांहीं अर्थशास्त्रकार पुढें करीत असतात. तें हें कीं, मिराशी शेतकरी दर एकरां जितकें भांडवल व विशेषतः जितके श्रम यांचा खर्च करतात तितकें भांडवल व तितके श्रम दर एकरां प्रचंड शेतीत खर्ची पडत नाहीत व ते जर तितके खर्ची पडतील तर छोट्या शेतीपेक्षां प्रचंड शेतीपामुनच उत्पन्न जास्त होईल. तेव्हां अर्थशास्त्रज्ञांच्या छोटी शेती प्रचंड शेतीपेक्षां जास्त किफाईतशीर नाही; परंतु या कोटिक्रमांत एक चूक अशी आहे कीं प्रचंड शेतामध्ये इतके श्रम खर्ची पडणें अशक्य असतें. कारण त्या शेतींत कोणाचाच निकट संबंध नसल्यामुळें असे जीवापाड श्रम व भांडवलाची योग्य योजना होऊं शकत नाही. ही श्रम व भांडवल यांची योजना मिराशी पद्धतीनें जणूं कांहीं उत्पन्न केली जाते व ह्मणून जास्त झालेलें उत्पन्न या पद्धतीचें फळ होय असें मानण्यास हरकत नाही. ही पद्धत नसती तर जें शेतीचें उत्पन्न अस्तित्वांत येऊं शकलें नसतें तें उत्पन्न या पद्धतीचाच परिणाम होय यांत शंका नाही.

शेतकी या पद्धतीचा जो एक सामाजिक परिणाम आहे तो लक्षांत घेतला असतां ही पद्धतीच एकंदरीत श्रेयस्कर आहे असें म्हणणें भाग आहे.

प्रचंड शेतीमध्ये देशामधला बराच मोठा वर्ग भाडोत्री शेती-मजुरांचा असतो. हा वर्ग कारखानदार-शेतकऱ्यांवर सर्वस्वी अवलंबून असतो. या वर्गाला स्वतःच्या जबाबदारीवर काम करण्याची संवय नसते. हा वर्ग निव्वळ भाडोत्री व सांगकाम्या बनतो. यामुळें या वर्गाच्या दानतीवर परावलंबनाचा छाप वसतो; व स्वाभाविकच यांचा सामाजिक दर्जा कमी होतो. परंतु छोट्या शेतीमध्ये प्रत्येक मिराशी शेती हा स्वतःचा मालक असतो. तो कोणाचा ताबेदार नसतो. त्याला सर्व व्यवहार आपल्या जबाबदारीवर करावे लागतात. यामुळें त्याच्यामध्ये कित्येक नैतिक गुण उत्पन्न होतात; हिंमत, स्वावलंबन, जबाबदारीची

भावना वगैरे गुण फार हितावह आहेतें व या पद्धतींत हे गुण उद्भवण्यास व त्यांची वाढ होण्यास फार वाव असतो व यामुळेंच मिराशी शेतकऱ्याचा सामाजिक दर्जा भाडोत्री सांगकाम्या मजुराच्या वरचा होतो. अशा मिराशी शेतकऱ्यांमध्ये देश आपला अशी भावना दृढतर होते व देशाचा कारभार उत्तम तऱ्हेनें चालला पाहिजे तरच त्यांत आपलें कल्याण आहे असा हितकर समज उत्पन्न होतो.

वरील कारणाकारितां मिराशी छोट्याशेतीची पद्धति ही एकंदर देशांतील लोकांना जास्त हितकर आहे असें ह्मणणें प्राप्त आहे. इंग्लंडमध्ये प्रचंड शेतीची पद्धत चालू असल्यामुळें बहुतेक अर्थशास्त्रकारांचा कल त्या पद्धतीकडे झुकता आहे.

परंतु प्रथमतः युरोपांतील मिराशी पद्धतीची चांगली माहिती मिळवून ती पद्धति प्रचंड शेतीपक्षां कशी जास्त श्रेयस्कर आहे हें मिळनें आपल्या प्रसिद्ध ग्रंथांत दाखविलें. तेव्हांपासून पुष्कळ लोकांचें व लेखकांचें लक्ष या पद्धतीच्या चांगुलपणाकडे वेधलें. इंग्लंडामध्ये ही पद्धति सुरू करणें इष्ट आहे अशी चळवळ सुरू झाली. परंतु इंग्लंडांतील जमिनीचे कायदे व देवघेवाचे कायदे शेताचे लहान लहान तुकडे पाडण्याला मोठ्या अडथळ्याप्रमाणें असल्यामुळें ह्मणण्यासारखा या पद्धतीचा प्रसार होऊं शकला नाही. १८९० सालीं छोट्याशेतीचा प्रसार करण्यास कोठें कोठें सवड आहे वगैरे प्रश्नांचा विचार करण्याकरितां एक कमिशन नेमलें गेलें व त्या कमिशनच्या शिफारशीप्रमाणें १८९२ मध्ये कौंटीकौन्सिलला मोठीं शेते विकत घेऊन त्यांचे लहान लहान शेतांचे तुकडे करून ते लोकांना देण्याचा अधिकार दिला. परंतु सक्तीच्या कायद्यानें शेते संपादन करण्याचा अधिकार या कौन्सिलास न दिल्यामुळें व कौन्सिलांतील सभासद या पद्धतीला फारसे अनुकूल नसल्यामुळें हा १८९२ चा कायदा निवळ दप्तरां पडल्यापैकीच झाला. या काळांत छोट्या पद्धतीचा जो थोडाबहुत फैलाव इंग्लंडमध्ये झालेला आहे, तो खासगी प्रयत्नाचा परिणाम होय. परोपकारी लोकांनीं खासगी संस्था स्थापन करून त्यांचेमार्फत मोठमोठीं शेते खरेदी करून तीं शेते गरीब शेतकऱ्यांमध्ये वांटून देण्याचें काम केलें व अशा प्रयत्नाचा कांहीं कांहीं परगण्यांत फार चांगला परिणाम दिसून येऊं लागला आहे. या पद्धतीनें मोठमोठ्या जमीनदारांचा खंड वाढून शिवाय शेतकरी-मजुरांची

स्थितीही पुष्कळ सुधारली आहे असें दिसून येतें. या छोट्या शेतीपासून शेतकरी-मजुरांना किती फायदा होऊं लागला आहे हें खालील कोष्टकावरून दिसून येईल.

ज्याच्या जमाखर्चाचा खर्डा खाली दिला आहे तो शेतकरी मजुरी करून संध्याकाळीं व इतर फावल्यावेळीं व सणाचे दिवशीं काम करून या चार एकरी शेताची लागवड करितो व त्याचा त्याला इतका फायदा पडतो.

चार एकरीच्या छोट्या शेतीच्या जमाखर्चाचा खर्डा.

उत्पन्नाची जमा.

खर्च.

पौ. शि. पे.

पौ. शि. पे.

१५-१८-३ ६ टन व ७॥ हंड्रंटवेट
बटाटे ५० शि० द्राप.

९-०-० कर पट्टी व भाडें.

२-१३-३ भाड्यानें आणलेला
घोड्याचा खर्च.

१८-०-० ६ टन बटाटे ६० शि०
द्रापप्रमाणें.

१-३-० नांगरणावळीकरितां

०-३-९ पेरणावळीकरितां.

१-४-० ४ पोतीं घरीं खाल्लेले.
दर पोत्यास ६ शि०

०-३-० कुळवाकरितां.

०-५-० बटाट्याच्या रांगा
करण्याकरितां.

५-०-० ४ पोतीं बियाण्याकरितां
विकलें.

०-१०-० खताच्या नेआणी-
करितां.

२-१०-० ४ पोतीं बियाण्याकरितां,
ठेविलेले.

०-८-६ वालीं धान्य नण्या-
करितां.

१-०-० ४ पोतीं बटाट्याचीं
कोंवळीं रोंपें हुकरांनीं
खाल्लें तीं.

२-१३-३

२-०-० कृत्रिम खत.

१-१७-६ बटाट्यांचे बियाण्याक०

०-१२-० वालींच्या बियाण्याक०

०-२-० केरट व मॅनगोल्ड या भा-
जांच्या बियाण्याकरितां.

६-०-० वालीं धान्य विकलें.

६-०-० वालीं घरखर्चास.

१-१०-० केरट भाजी घरखर्चास.

२-०-० मॅनगोल्डभाजी घरख.

१६-४-९

५९-२-३ एकंदर उत्पन्न अगर

८८६ रुपये १३ आणे.

रुपयांत २४३-९

शिल्लक नफा पौंड ४२-१७-६

अगर रु. ६४३-२ आणे.

यावरून इंग्लंडमध्येही ही पद्धति फायदेशीर आहे यांत शंका नाही; व सरकारने जर ही सुधारणा घडवून आणण्याचें मनावर घेतलें तर त्यांत यश येण्याचा जास्त संभव आहे असा पुष्कळांचा समज आहे.

परंतु छोट्या शेतीपासून असा फायदा होण्याची मुख्य अट अशी आहे की, शेतकऱ्यास स्वामित्वाची व मालकीची जाणीव पाहिजे. म्हणजे तो शेतकरी शेताचा मिराशी असून जमिनीवरील कर किंवा सारा हा कायमच्या स्वरूपाचा पाहिजे. तर त्याला आपल्या जमिनीची इतक्या काळजीने मशागत करण्याची बुद्धि होईल. आपण केलेल्या जमिनीच्या सुधारणेवर दुसऱ्याचा हक्क उत्पन्न होणार अशी धास्ती शेतकऱ्यास असली ह्मणजे त्याच्याकडून शेताची मशागत होणें शक्य नाही; व कायमचा सारा नसला ह्मणजे अशी धास्ती शेतकऱ्याच्या मनांत राहणारच. मग असा शेतकरी उपरि कुळासारखाच होतो व त्याला जमिनीवद्दल आपलेपणा वाटत नाहीसा होतो.

भाग दहावा.

हिंदुस्थानांतील जमीनधाऱ्याच्या पद्धति.

मागील तीन भागांत युरोपामध्ये पूर्वकाळीं अस्तित्वांत असलेल्या व प्रचलित असलेल्या जमीनधाऱ्याच्या पद्धतीचें वर्णन देऊन अर्थशास्त्र-दृष्ट्या व सामाजिक दृष्ट्या सर्वांत चांगली जमीनधान्याची पद्धति कोणती या प्रश्नाचा विचार केला. आतां या भागांत हिंदुस्थानामध्ये प्रचलित असलेल्या जमीनधाऱ्याच्या पद्धतीचा विचार करावयाचा आहे. परंतु युरोपांतील व हिंदुस्थानांतील जमीनधाऱ्याच्या पद्धतीमध्ये एक मोठा भेद आहे; तो हा की, युरोपमध्ये जमीन ही खासगी व्यक्तीच्या मालकीची समजली जाते तर हिंदुस्थानांत सर्व जमीन सरकारची आहे असे समजलें जातें. युरोपामध्ये ज्यावेळीं जहागिरी-पद्धति सुरू होती त्यावेळीं राजा किंवा देशांतील सरकार हें जमीनीचे मालक अशी समजूत होती खरी. तरी कालेंकरून

जहागिरी-पद्धति नष्ट झाली व त्याबरोबरच सरकारच्या जमिनीवरील स्वा-
मितीची कल्पना नष्ट झाली व सर्वत्र खासगी व्यक्तीच्या मालकीची कल्प-
ना प्रचलित झाली. अर्वाचीन काळीं सरकार जमिनीवर एक कर घेतें हें
खरें आहे. परंतु सर्व ठिकाणीं हा कर कायमच्या स्वरूपाचा आहे. व तो
जमिनीच्या उत्पन्नाच्या मानानें फारच माफक आहे. जमिनीच्या साऱ्याच्या
माफकपणामुळें युरोपामध्ये जमिनधाऱ्याच्या पद्धतीचें वर्गीकरण जमि-
नीच्या साऱ्याच्या तत्त्वावर मुळींच केलें जात नाहीं; तर तें लागवडीच्या
प्रकारावरून केलें जातें हें मागील विवेचनावरून दिसून आलेंच असेल.
सध्या प्रचलित असलेल्या जमीनधाऱ्याच्या पद्धति म्हणजे प्रचंड शेती व
छोटी अगर मिराशी शेती होय व अर्थशास्त्रदृष्ट्या कोणती पद्धति जास्त
फायदेशीर हा तिकडील वादग्रस्त प्रश्न आहे व एकंदरीत विचार करतां
मिराशी शेतीच जास्त चांगली असें समजण्याकडे अर्थशास्त्रकारांचा जास्त
कल आहे असें मागल्या भागांत दाखविलें आहे.

परंतु हिंदुस्थानांत लागवडीच्या प्रकाराच्या तत्त्वावर जमीनधाऱ्याच्या
पद्धतीचें वर्गीकरण केलें जात नाहीं. कारण लागवडीच्या पद्धतींत ह्मणण्या-
सारखा फरक नाहीं. जरी किरकोळ बाबतींत फरक असले तरी सामा-
न्यतः येथें छोट्या शेतीचाच प्रवात सर्वत्र चालू आहे. येथें वर्गीकरणाचें
तत्त्व ह्मणजे सरकारी सारा घेण्याच्या तऱ्हा होत. कारण हिंदुस्थानांत सर्व
जमीन सरकारच्या मालकीची अशी इंग्रज सरकारनें तरी आपली कल्पना
कहन घेतली आहे व या कल्पनेवर हिंदुस्थानांतील जमिनीचें धोरण ठर-
विलेलें आहे. परंतु वास्तविकपणें पाहतां जमिनीवर मालकी कोणाची हा
येथें एक मोठा वादग्रस्त प्रश्न आहे व त्याचा विचार या ग्रंथाच्या पांचव्या
पुस्तकांत ' हिंदुस्थानचा जमीनसारा हा कर आहे कीं खंड आहे ' या
प्रश्नाचा विचार करतांना करावयाचा आहे. तेव्हां या ठिकाणीं सरकारची
ही मालकीची कल्पना गृहीत धरून चालणें सोईचें आहे. कारण वादग्रस्त
प्रश्नाचा तात्विक निकाल कांहींही असला तरी सरकारचें जमिनीबाबतचें
धोरण व त्यांनीं पाडलेला प्रवात सरकारी मालकी हक्काच्या कल्पनेवर बस-
विलेला असण्यामुळें या भागांतील जमीनधाऱ्याच्या वर्गीकरणाच्या विष-
यांत या वादाचा किंवा त्याच्या निकालाचा कांहीं एक उपयोग नाहीं.
म्हणून वर ह्मटल्याप्रमाणें या भागांत सरकारी मालकीची कल्पना गृहीत

धरूनच चाललें पाहिजे. या मरकरी मालकीच्या कल्पनेमुळें येथल्या जमिनीवर बराच मोठा सारा आहे इतकेंच नव्हे तर कांहीं थोड्या ठिकाणां- शिवाय सरकार हा सारा ठरलेल्या मुदतीनंतर चढवितें.

वरील विवेचनावरून हिंदुस्थानांत जमीनधाऱ्याच्या पद्धतीचें वर्गीकरण जमिनीवर वेतल्या जाणाऱ्या साऱ्याच्या स्वरूपावरून करण्याचा कां प्रघात पडला हें ध्यानांत येईल. कारण येथें लागवडीची पद्धत एकच असल्यामुळें तिला महत्त्व नाही. परंतु जमीनसारा जबर असल्यामुळें त्याच्या स्वरूपाला व वसूल करण्याच्या पद्धतीला फार महत्त्व आहे.

जमिनीच्या साऱ्याच्या स्वरूपाप्रमाणें जमीनधाऱ्याच्या पद्धतीचे दोन वर्ग होतात. एक कायम धाऱ्याची पद्धति व दुसरी मुदतीच्या धाऱ्याची पद्धति. पहिलीमध्ये सरकारनें जमिनीचा सारा एकदम कायमचाच ठरविलेला असतो. ह्मणजे जरी सरकार आपल्याला जमिनीचे मालक समजतें व ह्मणून सरकारी अंमलदार जमिनीच्या साऱ्याला कर न ह्मणतां खंड ह्मणतात तरी कायम धाऱ्याच्या पद्धतींत जमिनीचा सारा सरकारनें एकदम कायमचा ठरवून टाकला आहे; व खंडाप्रमाणें कमी-जास्त करण्याचा आपला हक्क सोडला आहे. दुसऱ्या वर्गामध्ये जमिनीचा सारा हा कांहीं मुदतीपर्यंत सरकार ठरवितें. परंतु त्या मुदतीनंतर जमिनीची फेरपहाणी करून सारा वाढविण्याचा हक्क सरकारनें आपल्या ताब्यांत ठेविला आहे. ह्मणजे पहिल्या वर्गास “आम्ही मालकी हक्काची अंमलबजावणी करणार नाही,” असें सरकारनें लेखी आश्वासन देऊन त्याप्रमाणें आपल्याला कायद्यानें बांधून घेतलें आहे, व दुसऱ्या वर्गास “आम्हीं सध्या ठरविलेला सारा अमुक मुदतपर्यंतच ठरविला आहे. पुढें वाढल्यास आम्ही हा सारा वाढवूं,” अशी इशारत लोकांना दिलेली आहे; व कायद्यानें अशी सारा वाढविण्याची मुभा आपल्याला ठेविली आहे.

सारा वसूल करण्याच्या तऱ्हांवरून जमीनधाऱ्याच्या पद्धतीचे तीन वर्ग होतात. पहिला जमीनदारी; दुसरा पटवारी व तिसरा रयतवारी. पहिल्यामध्ये सरकार जमीनदारापासून जमीनसारा वसूल करतें. हे जमीनदार स्वतः शेत कसणारे शेतकरी नसतात. यांच्या हाताखाली मोठ-मोठ्या जमिनी किंवा सबंदच्या सबंद खेडीं असतात. या पद्धतींत सरकारी अंमलदारांचा प्रत्यक्ष शेतकऱ्यांशीं व कुळांशीं मुळींच संबंध येत

नाहीं. प्रत्यक्ष शेतकरी किंवा कुळें हीं जमीनदारांचीं अशी कल्पना असते. त्यानें जमिनीचा वसूल हव्या त्या रीतीनें करून घ्यावा. सरकारच्या साऱ्याला फक्त जमीनदार हाच जबाबदार धरला जातो. अर्थात् या पद्धतीमध्ये जमीनदार हे प्रत्यक्ष व्यवहारांत जमिनीचे मालकच धरले जातात असें ह्मटलें तरी चालेल. जमीनसारावसुलीचा दुसरा प्रकार म्हणजे जमीनसारा हा गांवगना ठरविला जातो. या पद्धतीमध्ये गांवांतील गांवकऱ्यांच्या संवावर जमीनसाऱ्याची जबाबदारी असते. येथें एक मोठा जमीनदारही नसतो किंवा सरकार प्रत्येक शेतकऱ्याशीं जमीनसाऱ्याबद्दल करार करित नाहीं. म्हणजे ही पद्धति जमीनदारी व रयतवारी यांच्या दरम्यान येते. येथें जमीनसाऱ्याची जबाबदारी एकएका व्यक्तीवर न पडतां ती समाज अगर ग्रामसंस्था या नात्यानें गांवकऱ्यांवर पडते. या पद्धतीप्रमाणें गांवकऱ्यांना आपल्या ग्रामसंस्थेच्या अंमलदाराकडून जमीनसारा वसूल करून तो सरकारला द्यावयाचा असा निबंध असतो. " तुमच्या गांवावर सरकारनें अमुक सारा आकारला आहे तो तुम्ही वसूल करून सरकारतिजोरींत भरला पाहिजे, " असें सरकार गांवकामगारांस सांगतें. या गांवगना ठरलेल्या साऱ्याची वांटणी गांवांतील शेतकऱ्यांवर कसकशी करावयाची हें गांवकामगार ठरवितात. जमीनदारीप्रमाणेंच या पद्धतींत सरकारी अंमलदारांचा प्रत्यक्ष शेतकऱ्यांशीं संबंध येत नाहीं, व प्रत्येक व्यक्तीशीं सरकार निरनिराळा सारा ठरवीत नाहीं. मात्र जमीनदारींत एका खेड्याच्या साऱ्याबद्दल किंवा पुष्कळ खेड्यांच्या साऱ्याबद्दल एकच व्यक्ति जबाबदार असते व तिला त्या खेड्यावर मालकीवजा हक्क असतो; तर पटवारी पद्धतींत जमीनसाऱ्याची जबाबदारी एका व्यक्तीवर न पडतां ती व्यक्तिसमूहावर पडते; परंतु प्रत्यक्ष व्यवहारांत या दोन पद्धतींत फारसा फरक नाहीं. कारण जमीनदारीमध्ये सरकार जमीनदारापासून सारा वसूल करतें तर पटवारी पद्धतींत गांवपाटलापासून वसूल करतें. म्हणजे सरकार गांवांतील एका व्यक्तीशींच प्रत्यक्ष व्यवहार करतें. परंतु पटवारी पद्धतींत त्या व्यक्तीला प्रातिनिधिक स्वरूप असतें व जमीनदारींत त्या व्यक्तीला मालकाचें स्वरूप असतें इतकेंच.

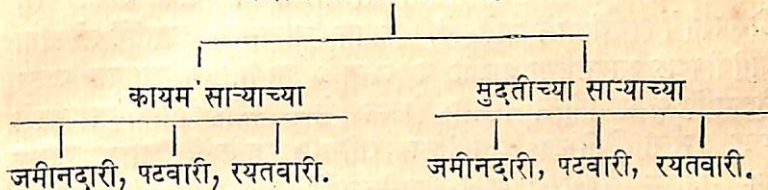
जमीनधाऱ्याच्या पद्धतीचा तिसरा वर्ग रयतवारीचा होय. या पद्धतीमध्ये सरकार निरनिराळ्या व्यक्तींच्या शेतांची पाहणी करून

प्रत्येक शेतकऱ्याशीं निरनिराळा करार करून त्याचा शेत-सारा ठरवितें. या पद्धतींत लहान शेताची लागवड करणारे शेतकरी यांचा व सरकारी अंमलदार यांचा प्रत्यक्ष संबंध येतो. जमीनदार किंवा पाटील किंवा पटवारी असा मध्यस्त मनुष्य सरकार व शेत कसणारे यांमध्ये येत नाही. या पद्धतीमध्ये ग्रामसंस्था किंवा संघ हें सरकार ओळखीत नाही. तर शेत कसणाऱ्या व्यक्ति फक्त सरकार ओळखते.

वरील विवेचनावरून असें दिसून येईल कीं, वर्गीकरणाचीं हीं दोन्ही तत्वे एकत्र केलीं ह्मणजे जमीनधाऱ्याच्या पद्धतीचे एकंदर सहा वर्ग पडतात. ते खालील कोष्टकावरून चर्चादिशीं ध्यानांत येतील.

जमीनधाऱ्याच्या पद्धति.

हिंदुस्थानांतील निरनिराळ्या प्रांतांत प्रचलित असलेल्या जमीनधाऱ्यापद्धतीचें शास्त्रीय दृष्टीनें पर्यालोचन करून वरील वर्गीकरणाचें तात्त्विक कोष्टक बनविलें आहे. परंतु हिंदुस्थानच्या निरनिराळ्या प्रांतांत प्रायः या सर्व पद्धति आस्तित्वांत आहेत असें मात्र नाही. एक पद्धति प्रमुखत्वेकरून एका प्रांतांत प्रचलित आहे तर दुसरी पद्धति दुसऱ्या एका प्रांतांत प्रमुखत्वेकरून प्रचलित आहे. शिवाय या निरनिराळ्या पद्धतींना निरनिराळ्या प्रांतांत निरनिराळीं नांवें आहेत. तेव्हां आतां या तात्त्विक कोष्टकांत दिलेल्या तात्त्विक वर्गांना ऐतिहासिक दाखले देऊन हा भाग संपविण्याचा विचार आहे.

कायम साऱ्याच्या जमीनदारीचें बंगाल हें माहेरघर आहे. पूर्वकाळींही तेथें सामान्यतः हीच पद्धति प्रचलित होती व इंग्रज सरकारनें बंगाल प्रांत आपले ताब्यांत आल्यावर तीच पद्धति सुरू ठेविली. लॉर्ड कार्नवालीस यानें १७९३ मध्यें हल्लीं जिला जमीनदारी म्हणतात ती कायद्यानें चालू केली. देशामध्यें मध्यम स्थितींतील सुखवस्तु वर्ग असणें अवश्य आहे व त्यानेंच

देशाची सुधारणा होत जाईल; व असा वर्ग कायम साऱ्याच्या पद्धतीनें उत्पन्न होईल; तसेंच कायम साऱ्याच्या पद्धतीपासून लोकांना सरकाराबद्दल विशेष आपलेपणा वाटतो व असे लोक सुव्यवस्थित राज्यव्यवस्थेचे व राज्याचा स्थैर्याचे कैवारी होतात, हें जाणून लॉर्ड कार्नवालीसनें कायम साऱ्याची पद्धति सुरू केली व त्यानंतर पांच वर्षांनीं इंग्लंडमध्येही कायम साऱ्याची पद्धति चालू करण्यांत आली. कायम साऱ्याची पद्धति चांगली किंवा मुदतीच्या साऱ्याची पद्धति चांगली हा हिंदुस्थानांत एक सध्या वादग्रस्त प्रश्न आहे. सरकार पक्षाचें ह्मणणें असें आहे कीं, कायम साऱ्याच्या पद्धतीपासून बहुजनसमाजाचा तोटा आहे. कारण जमिनीचा वाढता खंड हा एकाच वर्गाला मिळतो. तेव्हां मुदतीच्या साऱ्याची पद्धतीच चांगली आहे. हें सरकारच्या उत्पन्नाच्या दृष्टीनें ठीक आहे. परंतु लोकपक्षाचें ह्मणणें असें आहे कीं, कायम साऱ्याच्या पद्धतीनें लोकांना जमिनीबद्दल आपलेपणा वाटतो व त्यामुळें जमिनीची मशागत उत्तम होऊन देशाच्या शेतीची भरभराट होऊन लोक सुखी होतात. या प्रश्नाचें उत्तर छोट्या शेतीच्या भागांतच खरोखरी आलेलें आहे. कारण त्या शेतीचा विशेष ह्मणजे स्वामित्वाची जाणीव हा होय. जमीन आपली आहे ही पूर्ण भावना असली म्हणजे मनुष्य लागवड काळजीनें करतो. पण आपण शेतीची सुधारणा केली असतां त्याचा फायदा दुसऱ्यालाच मिळणार अशी स्थिति असली कीं, मनुष्याचें मन आपली जमीन सुधारण्याकडे लागणार नाही. कांहीं अंशीं हा प्रकार युरोपांतील अर्थलतिर्धेल पद्धतीमध्येही दिसून येतो. तेव्हां छोट्या शेतीचा विशेष तिच्या मिराशीपणांत आहे, छोटपणांत केवळ नाही हें ध्यानांत ठेविलें ह्मणजे कायम साऱ्याची पद्धति व मुदतीच्या साऱ्याची पद्धति यांपैकीं चांगली पद्धति कोणती याचा तेव्हांच निर्णय होतो. कायम साऱ्याची पद्धति हिंदुस्थानाला लागू करावी असा येथल्या अधिकाऱ्यांचा मनोदयही होता. एल्फिन्टन, मनरो, कार्नवालिस, बेटिंग्स, कॅनिंग वगैरे पहिल्या पिढीचे हिंदुस्थानांतील युरोपियन मुत्सद्दी यांची या कायम साऱ्याच्या पद्धतीला अनुकूलता होती व त्याअन्वये नवीन मिळालेल्या अलाहाबाद व अयोध्या या संयुक्त प्रांतांना कायम साऱ्याची पद्धति लागू करण्याचा जाहिरनामासुद्धां १८०३ सालीं निघाला होता. तसेंच मद्रासेसही रयत-

बारी पद्धतीमध्ये कायम साऱ्याची पद्धति सुरू ठेवण्याचा विचार होता. परंतु बंगालच्या कायम साऱ्याच्या पद्धतीनंतर लवकरच इंग्लंडातील मता-मध्ये फरक होत चालला व रिकार्डोच्या खंडाच्या उपपत्तीमधील 'अनुपाजितवादी'ची कल्पना प्रचलित झाली. कांहीं अंशी या कल्पनेच्या प्रसारामुळे व कांहीं अंशी कंपनी सरकारच्या डायरेक्टरांच्या स्वार्थी दृष्टीमुळे सरकारचे आपोआप वाढते उत्पन्न घालविणे बरोबर नाही असे मत होऊन कायम साऱ्याची पद्धति पुढल्या कोणत्याही प्रांतास सररहा लाविली गेली नाही. यामुळे कायम साऱ्याच्या पहिल्या प्रकाराचे उदाहरण फक्त बंगाल प्रांताचेच आहे. मद्रासेस 'पाळेगारी' या नांवाने ही पद्धति थोडीशी चालू आहे. तसेच मुंबई इलाख्यांत कांहीं मोठमोठे इमानदार आहेत त्यांनाही कायम साऱ्याच्या सनदा दिलेल्या आहेत. सारांश, बंगालखेरीज इतर सर्व प्रांतांत जमीनदारी पद्धति ह्मणण्या इतकी मोठ्या प्रमाणावर कोठेच प्रचलित नाही. कांहीं विशेष कारणाकरितां सरकारने कांहीं व्यक्तींना कायम साऱ्याच्या सनदा दिल्या आहेत खऱ्या व म्हणून तुरळक तुरळक जमीनदारी सर्वत्र आहे असे म्हणतां येईल. परंतु ही गोष्ट अपवादादाखल आहे. पटवारी पद्धति मध्यप्रांतांत कांहीं ठिकाणी व संयुक्त प्रांतांत कांहीं ठिकाणी आहे; परंतु त्यांपैकी कायम साऱ्याची पद्धति फारच क्वचित् आहे. तसेच कायम साऱ्याची रयतवारी हीही फार थोड्या प्रमाणावर कोठे कोठे आहे. येथेही विशेष कारणाकरितां कांहीं व्यक्तींना सरकारने कायम साऱ्याच्या सनदा दिल्या आहेत. आमच्या प्रांतांत अशा जमिनींना इनामी जमिनी म्हणतात. या जमिनीवर सरकार अगदीं माफक असा कायमचा सारा घेतें, त्याला कोठें अष्टमांश पटी अगर इनामी पटी असें म्हणतात. परंतु या पद्धतीची उदाहरणेही तुरळकच आहेत. तेव्हां कायम साऱ्याच्या पद्धतीच्या तीन पोटभेदांपैकी एक पोटभेदच फार मोठा व फार महत्त्वाचा आहे. बाकीचे पोटभेद यांची उदाहरणे तुरळक आहेत. परंतु शास्त्रीय वर्गीकरणाच्या पूर्णतेकरितां तीन पोटभेद पाडणे अवश्यक होतें ह्मणून असे तीन भेद केले आहेत.

हिंदुस्थानांतील सध्या प्रचलित असलेल्या जमीनसाऱ्याच्या बहुतेक पद्धति मुदतीच्या साऱ्याच्या वर्गाच्या तीन पोटभेदांमध्ये येतात.

संयुक्तप्रांतांतील तालुकदारीपद्धति, मध्यप्रांतांतील मालगुजारीपद्धति व कोंकणांतील खोतीपद्धति या सर्व मुदतीच्या साऱ्याच्या पाहिल्या पोटभागांत येतात. म्हणजे या पद्धतींमध्ये व बंगालच्या जमीनदारीमध्ये कायम सारा व मुदतीचा सारा इतकाच भेद आहे. बाकी सर्व बाबतींत या सर्व पद्धतींमध्ये साम्य आहे. या पद्धतींत सरकार मोठमोठ्या जमीनदारांशी साऱ्याचा करार करतें. त्यामध्ये सरकारचा कुळाशी व प्रत्यक्ष शेतकऱ्याशी सुळीच संबंध येत नाही. मात्र येथें या जमीनदारांचे सारे ठरलेल्या मुदतीनंतर वाढविण्याचा हक्क सरकारास असतो.

मुदतीच्या साऱ्याचा दुसरा पोटभेद पटवारीपद्धति हा होय. हा प्रकार संयुक्तप्रांतांत विशेष आहे. मध्यप्रांतांतही थोडा फार आहे. याचें वर्णन मागे आलेच आहे.

यांपैकी शेवटचा पोटभेद रयतवारी हा होय. सर्व जमीनधाऱ्याच्या पद्धतींत हाच पोटभेद फार मोठ्या प्रमाणावर आहे. बहुतेक सर्व मद्रास इलाखा रयतवारी आहे. पूर्वी येथें जहागिरी, पटवारी व रयतवारी अशा पद्धति सुरू होत्या. त्यांपैकी जहागिरी पद्धति अपवादादाखल थोड्या ठिकाणीं सुरू आहे. परंतु पटवारीपद्धति अजीबाद मोडून टाकली गेली. ही मोडून टाकण्याचा सर टॉमसमनरो यांचा फार आग्रह होता, व त्यांच्या आग्रहानें त्या इलाख्यांत सर्वत्र रयतवारीपद्धति सुरू झाली; परंतु मनरोची रयतवारीची कल्पना युरोपांतील छोटेखानी मिराशी पद्धतीप्रमाणें होती. म्हणजे त्याला कायमच्या साऱ्याची पद्धति पाहिजे होती. परंतु त्याचे म्हणण्याप्रमाणें रयतवारीपद्धति मात्र आली. परंतु त्याचा जो चांगुलपणाचा विशेष तो मात्र नाहीसा झाला. यामुळेच मद्रास इलाख्यांतील शेतकऱ्यांची फारच दैना झाली व सरकारला प्रत्येक मुदतीनंतर सरकारसारा कमी करण्याचीच पाळी आली. मुंबई इलाख्यांतही प्रायः रयतवारीपद्धतिच चालू आहे. तसेंच वऱ्हाडप्रांत व पंजाब येथेंही बहुधा हीच पद्धति चालू आहे. मात्र मद्रास व मुंबई या इलाख्यांत सारे तीस वर्षांच्या मुदतानें ठरलेले आहेत. तेच मध्यप्रांतांत वीस वर्षापर्यंतच ठरलेले आहेत. पंजाबांत तर सारे पंधरा वर्षांचेच ठरलेले आहेत. मुंबई-कडे आतां यामुळे सरकार सारे वाढविणार नाही अशा प्रकारची अस्पष्ट बऱ्यानें तसे मिळूं लागली आहेत. एकंदर जमीनसाऱ्याची आतां कमाल

यऊन पोंचली आहे; म्हणून आतां या मार्गानें हिंदुस्थानसरकारचें उत्पन्न वाढण्याची फारशी आशा नाही; तेव्हां आतां नवीन उत्पन्नाची गरज लागल्यास ती अप्रत्यक्ष कराच्या रूपानें काढली पाहिजे असें हिंदुस्थान-सरकारास वाटूं लागल्याचीं चिन्हें भासत आहेत. यामुळें निरनिराळ्या जमीनधाऱ्यांच्या पद्धतीला एक प्रकारचें कायम साऱ्यांच्या पद्धतीचें स्वरूप येऊं पहात आहे ही शुभसूचक गोष्ट आहे. कारण हिंदुस्थानामध्ये शेतकीच्या लागवडींत दुसऱ्या पुष्कळ अडचणींबरोबर सरकारच्या साऱ्यांच्या वाढीची भीति ही एक अडचण आहे हें कबूल केलें पाहिजे व ही अडचण कोलेंकरून नाहीशी होणार अशी लोकमताची खात्री झाली म्हणजे शेतकीचें पाऊल खात्रीनें पुढें पडल्याखेरीज राहणार नाही.

भाग अकरावा.

चढाओढीनें ठरलेल्या वांटणीची असमता
व ती नाहीशी करण्याचे उपाय.

‘ वांटणी ’ या पुस्तकाचा पूर्वार्ध पहिल्या दहा भागांत समाप्त झाला. औद्योगिक सुधारणेच्या शिखरास पोंचलेल्या देशांमध्ये संपत्तीच्या वांटणीचे मुख्य हिस्से अगर वांटे कोणते, व ते कोणत्या तत्वांनें निश्चित होतात याचा आपण येथपर्यंत विचार केला. संपत्तीच्या प्रत्यक्ष उत्पत्तीस ज्या ज्या वर्गांचें प्रत्यक्ष साहाय्य होतें, त्या त्या वर्गांमध्ये संपत्तीची प्रथम वांटणी होते. असे वर्ग म्हणजे जमीनदार, मजूर, भांडवलवाले व कारखानदार हे होत व या वर्गांच्या वांट्यांस येणाऱ्या संपत्तीला त्या त्या वर्गांचें वार्षिक उत्पन्न म्हणतात. तेव्हां हे उत्पन्नाचे प्रकार म्हणजे खंड अगर भाडें, मजुरी, व्याज व नफा होत. हें आतांपर्यंतच्या विवेचनावरून ध्यानांत आलेंच असेल. समाजाच्या बाल्यावस्थेमध्ये हे वांटे फारसे निरनिराळे झालेले नसतात व झाले असले तरी ते बहुधा खडीनें ठरलेले असतात. परंतु समाजाच्या प्रगल्भावस्थेमध्ये हे वांटे चढाओढीनेंच ठरतात.

म्हणजे या चार वर्गातील प्रत्येक व्यक्तीचा हेतू आपल्याला मिळेल तितकें जास्त उत्पन्न मिळविण्याचा असतो. परंतु या चढाओढीत मजुरांचा वर्ग हा एका दृष्टीने फार मोठा असला तरी शक्तीने तो फार निर्बल असतो व यामुळे चढाओढीत 'गरीबांचा काळ' या न्यायानें त्यांच्या वाढ्यास जितकी संपत्ति यावयास पाहिजे तितकी येत नाही. या गोष्टीच्या स्वाभाविक कारणांचा येथें थोडासा विचार करणें अयोग्य होणार नाही.

सर्व देशांत जमीनदारांची स्थिति मोठी स्पृहणीय असते. कारण जमीन ही संपत्तीची फार मोठी जनयित्री असते व ही जमीन ज्या लोकांच्या हातीं लागते व ज्यांना तिचा मालकी हक्क मिळतो त्या लोकांच्या हातीं एक संपत्तीची गुरु-किल्ली आल्याप्रमाणें होतें व मागाहून समाजांत जन्मास येणाऱ्या लोकांना जमिनीखेरीज तर गत्यंतर नसतें. म्हणजे समाजांतील सर्व लोक गरजू व जमीनदारांच्या ताब्यांत जमिनीचा सर्व पुरवठा या परिस्थितीमुळे श्रम एवढेंच संपत्तीचें साधन हातीं असणाऱ्या व त्या साधनाचा शेतींत उपयोग करूं इच्छिणारास जमीनदार लोक मागतील तितका खंड देणें भाग पडतें. सारांश, वाढत्या देशांत जमीनदाराचें उत्पन्न वाढत जातें व त्यांची सुस्थितीच होत जाते. मात्र त्या देशांत जमिनीची मालकी खासगी लोकांची पाहिजे. सर्व जमिनीचे मालक जर सरकार असेल तर मात्र लोकांची स्थिति चांगली असेलच असें नाही. कारण अशा देशांत जमीनदारांचें उत्पन्न सरकारच घेतें व जर सरकारनें बुद्धिपुरस्सर जमिनी सवलतीच्या दरानें लोकांना दिल्या नाहीं तर सरकारपासून जबर खंडानें सुद्धां लोकांना जमिनी घ्याव्या लागतात; व अशा देशांत सरकार अत्यंत श्रीमंत व संपन्न असलेलें व लोक मात्र फार दरिद्री व विपन्नावस्थेमध्ये असलेले असा प्रकार होणें शक्य असतें. परंतु ज्या ठिकाणीं जमिनीची मालकी खासगी लोकांकडे आहे तेथें देशाच्या भरभराटीबरोबर जमीनदार-वर्गाचें उत्पन्न वाढतें व त्याची आपोआप सुस्थिति होत जाते, हें रिकार्डोच्या खंडाच्या मीमांसेचा विचार करतांना मागें सांगितलेंच आहे.

देशामध्ये संपत्ति वाढूं लागली म्हणजे दरवर्षी बरीच संपत्ति शिल्लक पडत जाते. अर्थात् भांडवलवाल्यांचा वर्गही वाढत जातो, व शास्त्रीय शोधामुळे यंत्रसामग्रीचा विस्तार झाला म्हणजे संपत्तीच्या उत्पादनास भांडवल व यंत्रसामग्री यांची विशेष गरज लागू लागते व त्या मानानें

मानवी श्रमाची योग्यता व महत्त्व कमी होतें. कारण यंत्राच्या साहाय्यानें सृष्टीच्या प्रचंड शक्तीचा उपयोग करून घेतां येऊं लागतो. यंत्रें चालविण्यास मानवी श्रम लागतात खरे, परंतु अशा श्रमाला विशेष कौशल्याची जरूरी लागत नाही. याप्रमाणें उद्योगधंद्यांच्या उलाढालीबरोबर मानवी श्रमाची योग्यता कमी होते व जमीन, भांडवल व शास्त्रीयज्ञान व हीं कारणें एकत्र आणणारी घटनाशक्ति व योजना यांना महत्त्व जास्त येतें. यामुळें या कारणांच्या मालकांना मिळणारा उत्पन्नाचा मोबदला मोठमोठा होत जातो व मानवी श्रमाचा मोबदला कमी किंमतीचा बनत जातो व ह्मणूनच मजुरांची स्थिति जितकी चांगली व्हावी तितकी चांगली होत नाही. युरोपमध्ये हीच स्थिति जेव्हां घडून आली त्या काळालाच औद्योगिक क्रांतीचा काळ म्हणतात. त्या क्रांतीचें थोडेंसें सिंहावलोकन करणें येथें इष्ट आहे ह्मणजे आपला पुढील मार्ग जास्त सुलभ होईल.

युरोपमध्ये पूर्वकाळीं बहुतेक सर्व धंदे घरगुती स्थितीत होते. शेतकरी जमीनदारांपासून लहान लहान शेतें खंडांनें घेऊन आपल्या व आपल्या कुटुंबांतील माणसांच्या श्रमानें त्या शेताची लागवड करित. प्रत्येक कामगार आपल्या घरीच आपलें काम करी व जी संपत्ती तो उत्पन्न करी ती शेजारच्या लोकांच्या उपभोगाकरितां करी व जसजशा पदार्थांच्या मागण्या येत त्या त्या मानानें तो माल तयार करी. या काळीं दुसऱ्यावर अवलंबून राहणारा व निवळ भाडोत्री असा मजुर वर्ग फारच कमी असे. प्रत्येक मनुष्यावर संपत्तीच्या उत्पत्तीची जबाबदारी असे; व या घरगुती धंद्यांच्या पद्धतींमध्ये संपत्तीची उत्पत्ति वेतावाताची असे व ही संपत्ति बहुधा समतेनें वांटलेली असे, ह्मणजे श्रीमंत व गरीब यांमध्ये फारसें अंतर नसे; सर्वांची राहणी साधारणपणें सारखी व सर्वांचें उत्पन्नही सामान्यतः सारखेंच; थोडाबहुत फरक असावयाचा परंतु तो लक्षांत घेण्यासारखा नव्हता. त्या काळच्या संपत्तीच्या उत्पादनाचा विशेष हा असे की, त्याला मनुष्याच्या कौशल्याची व श्रमाची विशेष जरूर असे. संपत्तीच्या उत्पादनास लागणारीं हत्यारें वेतावाताचीं असावयाचीं. परंतु सतराव्या शतकापासून युरोपांत आधिभौतिकशास्त्रांचा उदय झाला. अश्रुतपूर्व अशा सृष्टीच्या शक्तीचा शोध लागत चालला व या सृष्टिशक्तीचा यंत्रांच्या साहाय्यानें मानवी धंद्यांत उपयोग करून घेण्याचा

प्रयत्न होऊं लागला व युरोपच्या सुदैवानें किती तरी नवीं नवीं यंत्रें निर्माण होऊं लागलीं. वॅट्टनं वाफेच्या शक्तीचा शोध लावला व त्या शक्तीनें चाल-पारीं एंजिनें निर्माण केलीं. या शोधापासून उद्योगधंद्यांत एक प्रचंड क्रांति घडून आली व त्याचेयोगानें पूर्वीच्या उद्योगधंद्यांचें स्वरूप पार पालटून गेलें. आतां धंदे वरगुती स्वरूपाचे राहिले नाहींत. त्यांना कारखान्यांचें किंवा गिरण्यांचें विराट स्वरूप प्राप्त होत चाललें. कारण या वाफेच्या एंजिनांच्या योगानें व दुसऱ्या यंत्रांच्यायोगानें श्रमविभागाचें तत्त्व अंमलांत येऊं लागलें व त्यामुळें संपत्तीच्या वाढीला विलक्षण वेग येत चालला. हातमागावर कापडाला चार किंवा पांच दिवस तयार होण्यास लागत तें कापड एका अर्ध्या तासांत अगर पंधरा मिनिटांत होऊं लागलें. ही जी संपत्तीची विलक्षण वाढ होऊं लागली, तिच्यामुळें कारखानदारांचें निवळ वरगुती गिऱ्हाइकांवर भागेना; त्यांच्या कारखान्यांच्या प्रचंड पैदाशीस परदेशी गिऱ्हाईक पहावें लागूं लागलें. परंतु विराट स्वरूपी गिरण्या व कारखाने सुरू करण्याकरितां हजारां रुपयांचें भांडवल लागूं लागलें व हे प्रचंड कारखाने चालविणारे स्वतंत्र कारखानदार निर्माण झाले; व पूर्वीच्या घरगुती काळांतील बहुतेक सर्व कामगार यांचे स्वतंत्र धंदे जाऊन त्यांना या प्रचंड कारखानदारांकडे सांगकामी मजुरी करण्याचें भाग पडूं लागलें. पूर्वीच्या काळचा कोष्टी, पूर्वीच्या काळचा कातारी, पूर्वीच्या काळचा रंगारी वगैरे सर्व कामगार लोकांचा घरगुती धंदा नाहींसा झाला व त्यांना कापडाच्या गिरणींत, लोखंडाच्या कारखान्यांत किंवा धातूच्या गिरणींत किंवा रंगाच्या गिरणींत मजुरदार बनल्याखेरीज गत्यंतर नाहींसें झालें. युरोपांतील उद्योगधंद्यांच्या या काळाला औद्योगिकक्रांतीचा काळ ह्मणतात हें आतां वर सांगितलेंच आहे; व या काळांत पूर्वीच्या काळच्या हजारां कामगारी वर्गाचें कौशल्य नवीन यंत्रांनी कुचकामाचें करून टाकलें व त्यांचा सामाजिक दर्जा कमी झाला व ज्यांच्याजवळ पुष्कळ पैसा त्यांना महत्त्व आलें. कारण पैशानें यंत्रें घेऊन कारखाने काढणें शक्य झालें. निदान कारखाने काढण्याचें ज्ञान असणाऱ्या माणसांची पैशाकरितां मागणी वाढली व ज्यांच्या जवळ पैसा आहे त्यांचें उत्पन्न वाढलें. पण ज्यांच्याजवळ नुसतें हस्तकौशल्य आहे त्यांना कांहींच महत्त्व राहिलें नाहीं. कारण पैशाचें यंत्र करणें सोपें होतें; परंतु कौशल्याचें

रूपांतर होणें दुरापास्त होतें. शिवाय पैसेवाले व कारखाना काढण्यास लागणारे गुण असणारे लोक देशांत थोडे असल्यामुळें ते करतील ती पूर्व-दिशा असा प्रकार झाला. या कारखान्यांना मजूर माणसें कोणतीही चालत. देशातील कामगार लोकांना तर आतां धंदा नाहीसा झाला. यामुळें या लोकांची गर्दी गिरण्यांच्या व कारखान्यांच्या दारांत होऊं लागली व अशा परिस्थितींत कारखानदारांनीं मजुरांना होतां होईल तितकी मजुरी कमी घावी व आपला होतां होईल तितका फायदा करून घ्यावा, हें मानवी स्वभावास अनुसरूनच होतें. यामुळें मजुरीचे दर सरसकट एक-वटत चालले व कारखानदारांचा नफा व भांडवलवाल्यांचें व्याज मात्र वाढत चाललें. ह्मणजे नफ्याचा किंवा व्याजाचा दर वाढला असें नाही, तर कारखान्याचा परीव व व्याप वाढल्यामुळें जरी प्रत्येक देवघेवींत नफा किंवा व्याज कमी असलें तरी या देवघेवीचें प्रमाण व देवघेवीचा वारंवार-पणा इतका वाढला कीं, भांडवलवाल्याचें व कारखानदाराचें उत्पन्न विलक्षण वाढलें व त्यामुळें त्यांची दरवर्षी शिल्लक जास्त पडत चालली. मजुरांची स्थिति याचे उलट झाली. त्याचें उत्पन्न किंवा मजुरी त्यांना जेमतेम संसारास पुरेशी असल्यामुळें त्यांच्या स्थितींत फरक पडणें अशक्य झालें. यामुळें समाजामध्ये संपत्तीची विषमता अत्यंत तत्रि झाली. एकीकडे लक्ष्मीपति व दुसरीकडे भिक्षापति दिसूं लागले. श्रीमंत व गरीब यांमध्ये पूर्वी जें कमी अंतर असे तें आतां जमीनअस्मानाचें अंतर पडलें. देशाच्या भरभराटीमुळें देशांतील लोकसंख्या वाढली; त्यामुळें धान्याच्या किंमती वाढत चालल्या व जरी मजुरांची मजुरी वाढली तरी त्यापासून त्यांचा ह्मणण्यासारखा फायदा झाला नाही. कारण वाढलेली मजुरी धान्याच्या वाढत्या किंमतींत मुरून गेली. यामुळें मजुरांची दिवसेंदिवस हलाकीची स्थिति होत चालली. याप्रमाणें घरगुती धंद्यांची पद्धति नामशेष होऊन प्रचंड कारखान्यांची पद्धति सुरू झाल्यानें मानवी श्रमाची महती कमी झाली, इतकेंच नाही तर दुसरेही पुष्कळ परिणाम घडून आले व त्यांचेयोगानेंही मजूरवर्गावर अनिष्टच परिणाम झाला.

प्रचंड कारखान्यांच्या पद्धतीबरोबर शहरांची झपाट्यानें वाढ होत चालली व खेड्यांतील वस्ती शहरांत येऊन भरू लागली. अशा दाट वस्तीच्या शहरां राहणें मजुरांस भाग पडूं लागल्यामुळें त्यांच्या आरोग्यावर

च शक्तीवर अनिष्ट परिणाम झाला. कारण झपाट्याने वाढणाऱ्या शहरांत घाण वाढणे अनिवार्य होतें. दाट वस्तीने घरेंही मोकळ्या हवेची राहणें शक्य नव्हतें. मजुरांना प्रचंड कारखान्याच्या इमारतींत दिवसाचा पुष्कळ भाग राहावें लागे व या इमारती अत्यंत काटकसरीने बांधल्या गेल्यामुळे मजुरांच्या आरोग्याच्या दृष्टीने त्या वाईट असत. यामुळे मजूर लोकांमध्ये निरनिराळ्या रोगांचा प्रादुर्भाव होऊं लागला. शिवाय सृष्टिशक्तीच्या योगानें पुरुषांच्या श्रमाचें महत्त्व कमी झालें खरें. पण त्यामुळे बायकांमुलांच्या श्रमाला किंमत आली. वरगुती धंद्यांच्या पद्धतींत विशेष श्रमाचीं कामें धट्याकट्या पुरुषांखेरीज होत नसत. परंतु कारखान्यांतील निरनिराळ्या यंत्रांशीं काम करणें याला शक्तपिकां लक्षच जास्त लागत असल्यामुळे हीं कामें बायकांकडून व मुलांकडून सहज होण्याजोगीं असल्यामुळे कारखानदार बायकांमुलांचे श्रम जास्त पसंत करीत. कारण त्यांना मजुरी कमी द्यावी लागे. परंतु या बाबतींत कोणतेच नियम नसल्यामुळे अगदीं कोंवळ्या मुलांनाही कामावर नेमीत. तसेंच बायकांना व मुलांना किती तास काम द्यावयाचें किंवा कारखाने किती वेळ चालावयाचे यासंबंधी निर्विध नव्हता.

सारांश, या औद्योगिक क्रांतीच्या काळांत पूर्वीची ठरीव पद्धति जाऊन नवीन पद्धति उत्पन्न होत होती. परंतु या संक्रमणावस्थेमध्ये सर्वथा सामाजिक वेव्दशाही झाली. पूर्वीचे ठरलेले नियम व चाली या निरुपयोगी झाल्या. नवीन चालीरिति किंवा नियम ठरले नव्हते. यामुळे कारखानदारांच्या स्वार्थीपणास पूर्ण मुभा मिळाली. कारण मजुरांचा वर्ग गरजू होता. नव्या मनुंत त्यांना परावलंबन प्राप्त झालें होतें व कारखानदारांना पैशाच्या उबेमुळे फाजील स्वातंत्र्य व सत्ता आलेली होती. या दोहोंचा परिणाम मजूरवर्गाच्या दैन्यावस्थेमध्ये व्हावा हें अगदीं स्वाभाविक होतें; व एकीकडे देशाची भरभराट होत जावी तर एकीकडे समाजातील मोठा वर्ग याची स्थिति खालावत जावी अशी विरोधी स्थिति येऊन ठेपली. हा विरोध परोपकारी लोकांच्या ध्यानांत आल्यावांचून राहिला नाही व औद्योगिक क्रांतीच्या या अनिष्ट परिणामांकडे पुष्कळ लोकांचें लक्ष गेलें व हे अनिष्ट प्रकार सरकारने काढून टाकले पाहिजेत अशावद्दल चळवळ सुरू झाली. समाजांत ही विषमता कां उत्पन्न होते

याच्या कारणांकडे कांहीं लेखकांचें लक्ष गेलें व भांडवलाच्या उत्पत्तीच्या पद्धतीमुळें ही विषमता उत्पन्न होते; तेव्हां ही संपत्तीची उत्पात्तिपद्धतिच बदलली पाहिजे अशा प्रकारचे विचारही कांहीं लोकांचे मनांत येऊं लागले. औद्योगिक क्रांतीमुळें समाजांत ही जी नवीन जागृति उत्पन्न झाली त्यानें सामाजिक पंथ या नांवाचा एक निराळाच अर्थशास्त्रांतला पंथ निर्माण झाला व या पंथानें मजुरांची स्थिति सुधारण्याकरितां पुष्कळ उपाय सुचविले. या पंथानें अर्थशास्त्राचीं नवीं तत्त्वे निर्माण करून त्या-अन्वयेणें समाजांतिल लोकांच्या सांपत्तिक कल्पनांमध्ये सुधारणा घडवून आणून तद्द्वारां मजुरांची स्थिति सुधारण्याच्या मार्गाचा अवलंब केला पाहिजे अशी हांकाटी सुरू केली. कांहींजणांनीं कायद्याच्या आश्रयानें मजुरांची स्थिति सुधारण्याचा प्रयत्न केला व तो लवकरच यशस्वी झाला हें पुढील विवेचनावरून दिसून येईल.

तसेंच शिक्षणाच्या प्रसासनें मजूरवर्गामध्ये औद्योगिक क्रांतीनें घडून आलेल्या आपल्या दुःस्थितीबद्दल जाणीव उत्पन्न झाली व त्यांनीं स्व-प्रयत्नांनीं आपल्या सुधारणेचे पुष्कळ स्वावलंबनाचे मार्ग शोधून काढले. सामाजिकपंथाचा इतिहास व त्यानें सुचविलेले मार्ग यांचा विचार पुस्तकांतले शेवटल्या दोन भागांत करण्याचा आहे. स्वावलंबनाचे प्रकार ह्मणजे मजुरांचे संघ, त्यांचे संप व सहकारित्व होय. या तीन उपा-यांचा तीन निरनिराळ्या भागांत विचार करावयाचा आहे. तिसरा मार्ग म्हणजे कायद्याच्या योगानें ताबडतोब मजुरांची स्थिति सुधारण्याचे प्रयत्न करणें हा होय. हा विषय फारसा कठिण नसल्यामुळें त्याचा या भागांतच विचार करूं.

वर सांगितलेंच आहे कां, औद्योगिक क्रांतीच्या काळचे दुष्परिणाम लोकांच्या नजरेस येऊं लागल्यापासून ते नाहींसे करण्याचे प्रयत्न परोप-कारी लोकांनीं सुरू केले व ते यशस्वी होण्यास एकच अडचण होती. ती ही की, त्या काळीं अँडाम स्मिथचें खुल्या व्यापाराचें तत्व सर्वमान्य होत चाललें होतें. अँडाम स्मिथचें पुस्तक प्रसिद्ध झालें त्या काळीं प्रचंड कारखान्यांच्या पद्धतीला कोठें सुरुवात होऊं लागली होती. त्याचे काळीं बहुतेक धडे घरगुती स्थितीतच होते. यामुळें त्याला प्रचंड कारखान्यांची वाईट बाजू दिसणें शक्य नव्हतें. प्रत्येक मनुष्याला आपलें

हित कळतें व उद्योगधंद्यांत सरकारनें मुळींच हात घालूं नये हें अँडाम स्मिथचें ह्मणणें लोकांना वेदतुल्य वाटूं लागलें होतें; यामुळें कायद्यानें सुधारणा घडवून आणण्यांत लोकग्रहाचाच मोठा अडथळा होता. परंतु हा अडथळा लवकरच नाहीसा होऊन कारखान्यावद्दलचे कायदे इंग्लंडमध्ये एकामागून एक पसार होत गेले. या कायद्यांचा उद्देश अप्रत्यक्ष रीतीनें मजुरांची स्थिति सुधारण्याचा होता. ह्मणजे जुन्या वरगुती स्थितीतील धंद्यांत जे सामान्य नियम धंद्यांतील लोकांनीं किंवा समाजानें केलेले असत, तशा तऱ्हेची कांहीं तरी नियमबद्धता कायद्यानें उत्पन्न केली.

कारखान्यांतील कामाचे तास कायद्यानें ठरविले; तसेंच कोणत्या वयाच्या आंत कारखान्यांत मुलें वेऊं नयेत त्यावद्दल निर्वंध केले गेले. बायकांना किती तास काम घावें यावद्दल कायदे झाले. कारखानदारानें मजुरांना वर्षातून कांही नियमित सुट्या दिल्या पाहिजेत; आठवड्यांतून एक दीड दिवस सुट्टी दिली पाहिजे, वगैरे प्रकारचे कायदे सर्वत्र करण्यांत आले. तसेंच कारखानदारानें आपल्या इमारती आरोग्याच्या नियमांकडे लक्ष देऊन बांधल्या पाहिजेत; हवा व उजेड चांगला येईल अशा तऱ्हेच्या गिरण्या व कारखाने पाहिजेत; कारखानदारानें मजुरांकरितां चांगलीं हवाशीर घरें बांधून दिलीं पाहिजेत; अशा प्रकारचेही निर्वंध कांहीं ठिकाणीं केले गेले; तसेंच गिरणींत काम करणाऱ्या मुलांच्या शिक्षणाची सोय कारखानदारानें केली पाहिजे असाही निर्वंध कोठें कोठें केला गेला. सारांश, मजुरांच्या आरोग्याकडे लक्ष देणें हें सरकारचें काम आहे व इतकी तजवीज सरकारनें कारखानदारांस करावयास लावण्यास हरकत नाही असें हल्लीं सर्व सुधारलेल्या सरकारचें मत आहे. ज्याप्रमाणें जनावरांना झुरपणानें वागविणें हें वाईट असून तें कायद्यानें बंद करणें हें सुधारलेल्या सरकारचें कर्तव्यकर्म समजलें जातें, ज्याप्रमाणें लोकांच्या नीतीचें रक्षण करणें हें हल्लीं सरकारचें कर्तव्यकर्म समजलें जातें, त्याचप्रमाणें लोकांच्या आरोग्याकडे लक्ष देणें सरकारचें कर्तव्यकर्म आहे असें लोकमत झाललें आहे. या तत्वावरच सर्व कारखान्यांचे कायदे करण्यांत आलेले आहेत व या कायद्यांचा पुष्कळ इष्ट परिणामही झालेला आहे.

परंतु मजूरवर्गाची स्थिति सुधारण्याचा एक मोठा जबरदस्त उपाय सरकारनें हातीं घेतला तो सक्तीचा व फुकट शिक्षणाचा होय. प्रचंड

कारखान्याची पद्धति इंग्लंडांत प्रथमतः सुरू झाली. यामुळे त्याचे दुष्परिणाम तेथेच प्रथमतः दृष्टोत्पत्तीस येऊं लागले व ते निवारण्याचे कायद्याचे उपाय इंग्लंडांतच पाहिल्या प्रथम अंमलांत आले व त्यांचें अनुकरण दुसऱ्या देशांनीं केलें. या सक्तीच्या व मोफत शिक्षणाच्या बाबतींत मात्र फ्रान्स व जर्मनी यांनीं आघाडी मारली. देशांतील उद्योगधंद्यांची वृद्धि होण्यास व एकंदर बहुजनसमाजाची स्थिति सुधारण्यास शिक्षण—प्राथमिक व औद्योगिक—हें अत्यंत अवश्य आहे हें तच्च या सरकारनें प्रथम स्वीकारलें व इंग्लंडमध्ये त्याचें अनुकरण झालें. शिक्षणाच्या प्रसारामुळे मजूरवर्गामध्ये आपल्या स्थितीची जाणीव जास्त स्पष्टपणें उत्पन्न झाली व त्याच्यायोगानेंच स्वावलंबनाचे मार्ग मजूरवर्ग स्वीकारूं लागला. आतां या स्वावलंबनाच्या निरनिराळ्या मार्गांचा विचार पुढील तीन चार भागांत करावयाचा आहे.

भाग बारावा.

संप व त्याचे सांपत्तिक परिणाम.

प्राणिशास्त्रांत असें एक तच्च सांगण्यांत येतें कीं. प्राण्याला नवीन काम करण्याचें भाग पडलें ह्मणजे त्या काळाला अनुरूप अशा इंद्रियाचा प्रादुर्भाव त्या प्राण्याच्या शरीरांत होऊं लागतो; परंतु हेंच तच्च समाजशास्त्रांतही दिसून येतें व या भागांतील संप व पुढल्या भागांत विचार करावयाचे मजूरसंघ व या समाजांतील संस्था अशाच उदयास आलेल्या आहेत. घरगुती धंद्याच्या काळांत या संस्थांना अवसरच नव्हता. त्या काळीं प्रत्येक कामगार हा स्वतंत्र धंदेवाला असे. तो आपल्या घरगुती धंद्यामध्ये दोन चार उमेद्वार घेई व ते उमेद्वार आपल्या कामांत चांगले निष्णात झाले ह्मणजे स्वतंत्र धंदा करूं लागत. धंद्याच्या या अवस्थेंत कारखानदार व मजूर अशा समाजांतील लोकांचें वर्गीकरण झालेलें नसतें. प्रत्येक मनुष्य हा छोटेखानी कारखानदारच असतो, शिवाय या

काळांत मालाचे दर, धंदेवाल्याची मजुरी व नफा हीं रूढीनें किंवा कायद्यानें ठरलेलीं असत. त्यांत चढाओढीचा किंवा कराराचा किंवा घासा-घोसीचा संबंध नव्हता. परंतु शास्त्रीय शोधांनीं व यंत्रांच्या प्रगतीनें जेव्हां धंद्याचें घरगुती वामनमूर्ति स्वरूप जाऊन त्याला कारखान्याचें विराट स्वरूप आलें तेव्हां पूर्वीची सर्व परिस्थिति बदलली. रूढि जाऊन तेथें चढाओढ आली; कायदा जाऊन करार आला; ठरीव रूढी जाऊन बाजारांतील घासाघोस आली; स्वतंत्र छोटेश्वानी कामगार जाऊन त्यांऐवजीं कारखानदार व मजूर असे दोन विरोधी वर्ग आले; शेवटीं सरकारी देखरेखी-ऐवजीं सरकारची तटस्थ वृत्ति आली. याप्रमाणें पूर्वीचा सर्व मनु बदलला व या परिस्थितीच्या बदलानें कारखानदार व मजूर यांचेमध्यें एक प्रकारचें औद्योगिक युद्ध सुरू झालें व पहिल्या प्रथम या युद्धांत कारखानदारांची बाजू स्वाभाविक जास्त बलवान् झाली. कारण आधीं संपत्तीच्या उत्पत्तीचें मुख्य साधन भांडवल व यंत्रसामग्री तीं त्यांचे हातीं आलीं. शिवाय कारखानदारांचा वर्ग स्वाभाविकच लहान असल्यामुळें त्यांचा एकोपा व एकमत चटकर होई. यामुळें मजुरांना मजुरी ठरविण्याच्या चढाओढींत मजुरांचा पक्ष दुर्बल होई. कारखानदार व मजूर यांच्या सहकारितेखेरीज संपत्ति उत्पन्न होणें शक्य नव्हतें हें खरें; तरी पण ही सहकारिता राक्षस व वामनमूर्ति यांच्या सहकारितेसारखी होती. ज्याप्रमाणें यांमध्ये शेवटीं वामनमूर्तिलाच दुःखें व हालअपेष्टा सोसाव्या लागल्या, तोच प्रकार मजुरांचा झाला व म्हणूनच सरकारला कारखान्यांचे कायदे करावे लागले; यांचें मागल्या भागांत स्पष्टीकरण केलेंच आहे. या भागांत मजुरांनीं स्वावलंबनानें स्वीकारलेल्या उपायांचा विचार करावयाचा आहे. त्यांतला पहिला उपाय ह्मणजे संपाचा होय. ज्याप्रमाणें मनुष्य मोठ्या संकटांत असलें म्हणजे त्याची विचारशक्ति व दूरदृष्टि याचा त्याला विमर पडतो व तो प्रथमतः तात्कालिक उपायांची योजना करतो, तोच प्रकार मजुरांचा झाला. त्यांना सुचलेल्या उपायांपैकीं सर्वांत कमी उपयोगाचा उपाय ह्मणजे संपाचा होय. त्याच्या वरची पायरी मजूरसंघाला दिली पाहिजे व सर्वांत उच्च पायरी परस्पर साहाय्यकारी तत्वाला दिली पाहिजे. येथे या उपायांचा व या त्यांच्या चढत्या उपयुक्ततेचा क्रमानेंच विचार करावयाचा आहे.

संप ह्मणजे एकमतानें एकसमयावच्छेदेंकरून किंवा आपला करार संपेल त्या त्या वेळीं एका धंद्यांतील, एका कारखान्यांतील किंवा एका मालकाच्या येथें नोकरी करणाऱ्या मजुरांनीं काम बंद पाडणें होय. अशा तऱ्हेनें एकदम काम बंद पाडण्याचा हेतु हा कीं, कारखानदारांला आपल्या अटी कबूल करावयास लावावयाचें. तेव्हां संपाच्या मूळाशीं कारखानदार व मजूर यांच्यामधला बेवनांव अगर तंटा असतो हें उघड आहे. धंदा किंवा व्यापार मोठ्या भरभराटींत असला म्हणजे कारखानदारांना नफा पुष्कळ होत असतो. त्या वेळीं मजुरीही वाढण्याचा संभव असतो. परंतु कारखानदारांच्या अल्प संख्येमुळें त्यांचें संगनमत ताबडतोब होतें व ते मजुरीचा दर तोच ठेवतात किंवा अल्पप्रमाणानें वाढवितात. परंतु मजुरांना ही वाढ पसंत नसते. आतां मजुरांचें गाऱ्हाणें कारखानदारांनें सामोपचारानें ऐकिलें नाहीं म्हणजे मजूर संपाचा निश्चय करतात; परंतु संप पुष्कळ वेळां मजुरी कमी होऊं नये अशाकरितां केले जातात. एखाद्या धंद्याला मंदी आली असतां कारखानदार मजुरीचे दर कमी करण्याचा विचार करतो किंवा आठवड्यांतून कांहीं दिवस कारखाना बंद ठेवण्याचा ठराव करतो. परंतु ही गोष्ट मजुरांना मानवत नाहीं व ते आपल्या बाजूनें संपाचा कट करतात. केव्हां केव्हां कोणत्या कोणत्या सुट्या असाव्या, किती तास दररोज काम घ्यावें, वेगैरेवरून तंटा उपास्थित होतो. सारांश, कारखानदार व मजूर यांमध्ये मजुरीचे दर, कामाचे तास, काम करण्याच्या वेळा, सुट्यांचे दिवस व इतर पुष्कळ बाबतींमध्ये मतभेद होण्याचा संभव असतो व अशा तऱ्हेनें मतभेद होऊन वादाला गोष्ट आली म्हणजे संपाचा प्रसंग येतो, म्हणजे संप हा एक कारखानदार व मजूर या विरोधी पक्षांतील औद्योगिक युद्धाचा प्रकार आहे; व ज्याप्रमाणें तडजोडीनें, सामानें किंवा दुसऱ्या शांततेच्या उपायानें तंट्याचें मूळ मिटत नाहींसें झालें म्हणजे निरनिराळें राष्ट्रें आपला तंटा लढाईनें मिटवूं पहातात किंवा पूर्वकाळीं दोन मनुष्यांचा तंटा एकमेकांशीं युद्ध खेळून निकाल लावून घेण्याचा प्रघात असे, तोच प्रकार औद्योगिक व व्यापाराच्या कामांत संपाचा आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. तेव्हां संपाचा मूळ हेतु कारखानदारांचें काम एकदम बंद पाडून त्याला अडचणींत आणून किंवा लोकांना गैरसोय करून आपल्या

अटी व आपलें ह्मणणें दुसऱ्या पक्षास कबूल करण्यास लावण्याचा असतो, हें उघड आहे.

अशा प्रकारचे संप औद्योगिक क्रांतीनंतर सर्व सुधारलेल्या देशांत झालेले आहेत. आज काय खाणींतील मजुरांनीं संप केला; तर उद्यां काय गोदींतील कामदारांनीं केला; आज कापडाच्या गिरण्यांतील गिरणी-कामदारांनीं गिरण्या बंद पाडल्या; तर उद्यां काय रेल्वेनोकरांनीं आग-बाड्यांची नेआण बंद केली; या प्रकारच्या हकीकती वर्तमानपत्र वाचणारांच्या कानीं नेहमीं येतात. हिंदुस्थानांतसुद्धां गेल्या पांचपंचवीस वर्षांत किती तरी संप झालेले आमच्या वाचकांच्या स्मरणांत असतील; मुंबईतील म्युनिसिपालिटीच्या भंग्यांचा संप, रेल्वेवरील युरोपियन व युरे-जिअन गाड्या हांकणारे व गाड्या चालविणारे यांचा संप, गिरण्यांतील मजुरांचा संप, रेल्वे तारमास्तर व स्टेशनमास्तर यांचा संप, भाडोत्री गाडी हांकणारांचा संप, अशा प्रकारचे किती तरी संप आपल्या कानावरून गेलेले असतील.

वरील उदाहरणांवरून प्रचंड कारखान्याची पद्धति व संप यांचा कार्यकारणभावसंबंध आहे हें तेव्हांच ध्यानांत येईल. ज्या ज्या देशांत प्रचंड कारखान्याची पद्धति प्रचलित होते त्या त्या देशांत संपाची पद्धतिही मागोमाग येतेच. वरगुती धंद्याच्या पद्धतींत या संपाला अवसर नसतो. म्हणजे ज्या वेळीं कारखानदार व मजूर असे मोठमोठे दोन वर्ग देशांत उत्पन्न होतात तेव्हां त्यांच्यामध्ये तंत्याभांडणास कारणें जास्त उद्भवतात व हीं भांडणें दुसऱ्या रीतीनें सुटलीं नाहींत ह्मणजे संप या आणीबाणीच्या उपायाचा अवलंब मजुरांकडून होतो. कारखानदारांनीं मजुरांना नोटीस देऊन कारखान्यांत येण्याचा अटकाव केला तर त्याला बंदी म्हणावें अशा तऱ्हेनें संप व बंदी असा भेद कांहीं लोक करतात. परंतु कारखानदारांकडून असें होण्याचे प्रसंग फारच थोडे असतात म्हणून संप व बंदी असा भेद करण्याचें फारसें प्रयोजन नाहीं, असें पुष्कळ ग्रंथ-कर्त्यांचें ह्मणणें आहे व तें पुष्कळ सयुक्तिक दिसतें म्हणून या भागांत संप व बंदी असा भेद मानला नाहीं. पहिल्यांदां नोटीस कोणीही देवो परंतु कारखानदार व मजूर यांच्यामध्ये वेवनांव होऊन कारखान्याचें काम बंद पडलें म्हणजे संप झाला असें ह्मणण्यास कांहीं एक हरकत नाहीं.

आतां अशा संपाचा देशाच्या सांपत्तिक स्थितीवर काय परिणाम होतो व देशांतील कारखानदार व मजूर या दोन वर्गांवर काय काय परिणाम होतो हे पहावयाचें राहिलें. आपली स्थिति सुधारण्याच्या हेतूने निदान आपल्या मजुरीचे दर कमी न व्हावे अशा बुद्धीने हे संप होतात हे उघड आहे. मजूरवर्ग आपलें काम सोडून दृष्ट धरून वसतो व आपल्या शिल्लकेवर कांहीं दिवस किंवा कांहीं आठवडे गुजराणा करतो किंवा लोकांच्या सहानुभूतीचा फायदा घेऊन त्यावर आपला गुजारा करतो. म्हणजे मजूरवर्ग फार मोठा स्वार्थत्याग करतो व मोठ्या कष्टानें दिवस काढतो. व हें सर्व करण्याचा हेतु काय तर कारखानदारांचें नुकसान करून त्यांना आपल्या अटी कबूल करण्यास भाग पाडणें हा होय. आतां समजा, एका मोठ्या धंध्यांतील मजुरांच्या मोठ्या वर्गानें संप केला तर त्याचा परिणाम कारखानदारांच्या गिरण्या बंद पडण्यांत होतो हें उघड आहे. परंतु यांत कारखानदारांचें खरें नुकसान होतें काय ? कारखानदारांचा नफा त्यांच्या कारखान्यापासून होतो खरा; परंतु हा नफा मालाच्या किंमतींतून यावयाचा असतो व प्रचंड कारखान्याच्या पद्धतींत हजारों रुपयांचा माल तयार होऊन नेहमीं पडलेलाच असतो. कारखाने बंद झाल्यामुळें नवा माल उत्पन्न होण्याचें बंद होतें. यामुळें मालाचा पुरवठा कमी होतो व शिल्लक मालाला मागणी जास्त झाल्यामुळें त्यांची किंमत वाढते. यामुळें कारखानदारांचा नफा वाढतो. शिवाय कांहीं दिवस कारखान्याला व सर्व यंत्रांना विश्रांति दिल्यासारखें होतें. सारांश, थोड्या दिवसांच्या संपापासून कारखानदारांचें म्हणण्यासारखें नुकसान होत नाही. झाला तर फायदाच होतो. मात्र मजुरांच्याकडे पाहिलें म्हणजे त्यांचें फार नुकसान होतें. संपाचे दिवस त्यांना विनमजुरीशिवाय काढावे लागतात म्हणजे त्यांना आपली पूर्वीची असेल नसेल ती शिल्लक खर्च करावी लागते किंवा कर्ज करावें लागतें व अर्धपोटी राहून मुलावाळांची आवाळ करावी लागते. बरें इतकें करून संप सिद्धीस न गेला तर त्यांची जास्तच दैन्यावस्था होते व मग कारखानदार सांगतील त्या अटीवर कामावर जावें लागतें किंवा तो धंदा किंवा गांव सोडून दुसऱ्या धंध्यांत किंवा गांवांत जावें लागतें. बरें, संप सिद्धीस गेला अशी कल्पना केली तरी पण एकंदर मजुरांचें झालेलें नुकसान त्यानें भरून येत नाही. समजा, संप चार आठवडे चालला, तर

या चार आठवड्यांच्या सवंद मजुरीचें नुकसान भरून येण्यास वाढलेले मजुरीचे दर वर्षभर रहावे लागतात. परंतु धंध्याची भरभराट राहिली-तर असे दर आपोआपच वाढले असते. परंतु धंध्याची मंदी होत चालली असली तर पुनः दर कमी होणारच.

संप अगदी विक्रोपास जाऊन कारखानदारांचें सर्व भांडवल नाहीसें झालें व त्यांची यंत्रसामग्रीही खराब झाली तर तो धंधाच देशांतून नाहीसा होईल व मग मजुरांना मजुरी मिळण्याचें एक साधनच कमी होईल. सारांश, संपाचे सांपत्तिक परिणाम नेहमी देशाला व मजूरवर्गाला अनिष्टच होतात, असें पुष्कळ अर्थशास्त्रकारांनीं दाखविलें आहे. व त्यांत बराच तथ्यांश आहे हें वाचकांच्या तेव्हांच ध्यानांत येईल.

कांहीं अर्थशास्त्रकारांनीं संपाचें वैयर्थ्य तात्विकदृष्ट्या दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यांचें म्हणणें असें कीं, संपाचा उद्देश मजुरीचा दर वाढविण्याचा असतो. आतां मजुरीचा सामान्य दर लोकसंख्या व भांडवल यांवर अवलंबून असतो. व संपाच्या योगानें या दोहोंपैकीं कोणत्याच वावतीत फरक होत नाही. उलट कांहीं लोक रिकामे वसतात व बाकीच्यांना मजुरी जास्त मिळण्याचा संभव असतो. परंतु समजा, संपाच्यायोगानें एका धंध्यांतील मजुरांच्या मजुरीचे दर वाढले तर या धंध्यांत देशांतील भांडवल जास्त जाईल. म्हणजे त्या मानानें देशांतील भांडवल इतर धंध्यांना कमी होणार म्हणजे इतर धंध्यांतील मजुरीचे दर उतरले तरी पाहिजेत. म्हणजे मजुरीचा सामान्य दर कायमच राहिला. मात्र एका धंध्यांतील मजुरांनीं आपल्या वर्गाच्या दुसऱ्या मजुरांच्या हातचा घास काढून घेतला. म्हणजे त्यांनीं कारखानदारांचें कांहीं एक नुकसान केलें नाही किंवा त्यांच्या नफ्यांत कांहींएक कमीपणा आला नाही. म्हणून मजुरांच्या संपाचा प्रयत्न हा सर्वथा आत्मघातकीपणाचा प्रयत्न आहे व त्याच्यायोगानें मजुरीचा सामान्य दर वाढविणें अशक्य आहे. ज्याप्रमाणें आपल्या मानवी प्रयत्नानें सृष्टिशक्तीमध्ये भर घालतां येणें अशक्य आहे; त्याप्रमाणेंच अर्थशास्त्राच्या नियमांतही फरक करतां येणें अशक्य आहे.

वरील कोटिक्रमांत मजुरीफंड ही वादग्रस्त बाबी गृहीत धरली आहे हें वाचकांच्या तेव्हांच ध्यानांत येईल व त्यावरून या कोटिक्रमांतील हेत्वाभासही सहज ध्यानांत येईल. कोणत्याही देशांत कांहीं एक ठराविक

भांडवल मजुरीमध्ये खर्च झालेच पाहिजे असा कांहीं नियम नाही. तसेंच धंद्याची भरभराट असली ह्मणजे कारखानदारांना नफा पुष्कळ मिळत असतो व जर मजुरांनी संप करून तो यशस्वी होऊन त्यांची मजुरी वाढली तर ती नफ्याच्या भागांतून वाढेल व त्याचेयोगाने दुसऱ्या धंद्यांतील मजुरी कमी झालीच पाहिजे असें हेतू नाही.

वरील विवेचनावरून संपापासून सामान्यतः नुकसानच जास्त होतें असें म्हणणें प्राप्त आहे. संप हा मुळीं संपत्तीच्या नाशाचाच एक मार्ग आहे, हें उघड आहे. कारण संपामध्ये संपत्तीच्या उत्पत्तीच्या कारणांची विस्कटा-विस्कट होते व ज्या-प्रमाणें इंजिनचीं चाकें एकमेकांपासून विलग झालीं ह्मणजे इंजिन बंद पडलेच पाहिजे त्याप्रमाणें श्रम व भांडवलाच्या वेवनावामुळें संपत्तीच्या उत्पादनाचें प्रचंड यंत्र बंद पडलें पाहिजे व याचा परिणाम देशांतील सांपत्तिक स्थितीवर अनिष्ट झालाच पाहिजे हें उघड आहे. परंतु एखादें विप प्राणघातक असलें तरी त्याचा अल्पप्रमाणांत व शरीराच्या रोगग्रस्त स्थितींत योग्य तऱ्हेनें उपयोग केल्यास तें विपही उपकारकच होतें तीच स्थिति संपाची आहे. देशांतले कारखानदार फारच स्वार्थी झालेले असले; देशांतील कायदे मजुरांना प्रतिकूल व कारखानदारांना अनुकूल असले व एकंदर समाजांतील लोकमत उद्योगधंद्यांत तटस्थवृत्तीचें असलें ह्मणजे मजूरवर्गाच्या साहजिक विस्कळतेमुळें व कारखानदारांच्या साहजिक एकोप्यामुळें मजुरीचे दर वाजवीपेक्षां कमी राहूं शकतात. म्हणजे अशा स्थितींत चढाओढीचे परिणाम दुर्बलांवर अनिष्ट होतात. व अशा वेळीं संपाखेरीज गत्यंतर नसतें; ह्मणजे आणीबाणीच्या व एका दृष्टीनें संपत्तीला हानिकर अशा उपायांची योजना करण्याची अवश्यकता असते व या जालिम उपायांचा अशा वेळीं उपयोगही होतो. तोच उपयोग संपाचा होतो असें म्हणणें भाग आहे. अनिष्टापासून इष्ट निष्पन्न होतें अशी जी इंग्रजींत ह्मण आहे त्याचें प्रत्यंतर या ठिकाणीं येतें.

औद्योगिक क्रांतीच्या अव्वल अमदानींत कारखानदारांना ताळ्यावर आणण्यास या संपाचा अप्रत्यक्ष उपयोग होतो. ह्मणजे जो संप होतो तो यशस्वी होतोच किंवा मजुरांच्या मागण्या त्यांत कबूल केल्या जातातच अशांतला भाग नाही. प्रत्येक संपाचे सांपत्तिक परिणाम अनिष्टच

होतात. परंतु एका संपाचा परिणाम कारखानदाराच्या व मजुरांच्या भावी संबंधांत चांगल्या तऱ्हेनें दिसून येतो. ज्याप्रमाणें गुन्ध्याला शिक्षा दिली असतां वडलेल्या गुन्ध्यापासून व्यक्तीचें अगर समाजाचें झालेलें नुकसान भरून येत नाही; पण या शिक्षेचा अमल्या गुन्ध्याच्या प्रतिबंधाला उपयोग होतो, त्याचप्रमाणें संपाचा कारखानदारांच्या भावी वर्तनावर सुपरिणाम होतो. आपण मजुरांच्या वाजवी मागण्या व गाऱ्हाणीं यांचा योग्य विचार केला नाही तर संप होईल ही भीति कारखानदारांना असते व या संपाच्या भीतीनें कारखानदार मजुरांच्या वाजवी मागण्यांचा योग्य विचार करून तंट्याचें मूळ वेळींच काढून टाकतात ह्मणजे संपाचा प्रसंगच येत नाही. तेव्हां संपापासून जो कांहीं हितकर परिणाम होत असतो तो प्रत्यक्ष संपापासून न होतां त्याच्या भीतीपासून होतो असें ह्मणणें प्राप्त आहे.

सांपत्तिकदृष्ट्या हानिकर अशा संपांचा दुसरा सुपरिणाम मजुरांवर होतो. तो सुपरिणाम ह्मणजे त्यांना सहकारित्वाच्या तत्वानें व एकजुटीनें कामें करण्याच्या तत्वाचें महत्त्व व फायदा कळूं लागतो हा होय. औद्योगिक क्रांतीच्या अव्वल अमदानींत पुष्कळ संप झाले व त्यांपैकीं पुष्कळ निष्कळ झाले व हे निष्कळ होण्याचें कारण जुटीचा व सहकारितेचा अभाव होय असें मजुरांच्या ध्यानांत येऊं लागलें व जुटीची व सहकारितेची अवश्यकता त्यांना भासूं लागली व या जाणिवेचाच परिणाम पुढील दोन भागांत वर्णावयाच्या स्वावलंबी उपायांत झाला. तेव्हां संघापेक्षां जास्त हितकर अशा उपायांचा विचार पुढील दोन तीन भागांत करूं.

भाग तेरावा.

मजुरांचे संघ व त्यांची उपयुक्तता.

“ कलौ संवे शक्तिः ” या संस्कृत म्हणीची सत्यता अर्वाचीन काळच्या औद्योगिक वावतीत उत्तम रीतीने दिसून येते कारण अर्वाचीन काळीं उद्योगाच्या कामीं रूढीचें, कायद्याचें किंवा चालीचें प्राबल्य नाहीसें झालें आहे व सर्व ठिकाणीं चढाओढीच्या तत्वाचा अंमल सुरू झाला आहे व या चढाओढीत व हल्लींच्या काळच्या तीव्र जावनार्थकलहांत एक-एकट्या व्यक्तीचा निभाव लागणें दुरापास्त झालें आहे. म्हणून सर्व वर्गी-मध्ये व धंदेवाल्यांमध्ये संघाची प्रवृत्ति दिसून येत आहे.

मजुरांच्या संघाची संस्था ही इंग्लंडमध्ये प्रथमतः प्रादुर्भूत झालेली आहे. पूर्वी सांगितलेंच आहे कीं, प्रचंड कारखान्यांच्या पद्धतीनें इंग्लंडांत मजुरांचा मोठा समुदाय अस्तित्वांत आला व कारखानदार व मजूरदार यांच्यामध्ये औद्योगिक कलह उत्पन्न होऊं लागले व त्यामुळेंच संपाचे प्रसंग वारंवार येऊं लागले. पुष्कळ वेळां एकोप्याच्या व जुटीच्या अभावामुळें संप सिद्धीस जात नाहीं हें मजुरांच्या ध्यानांत येऊं लागल्या-पासून इंग्लंडांतील मजूर आपली स्थिति सुधारण्याकरितां जास्त व्यवस्थित तऱ्हेचे प्रयत्न करूं लागले व मजुरांच्या संघाची संस्था हें या प्रयत्नांचें दृश्यफल होय.

आपल्या धंधांतील हिताच्या संरक्षणाकरितां व कारखानदारांशीं असलेला आपला संबंध नियत करण्याकरितां स्थापन झालेल्या मजुरांच्या मंडळ्यांना मजुरांचे संघ म्हणतात. अशा प्रकारचे संघ इंग्लंडांत पूर्वी कायदेशीर नव्हते, परंतु १८२४।२५ मध्ये सघांचे प्रतिबंधक कायदे रद्द करण्यांत आले व तेव्हांपासून हे मजुरांचे संघ अस्तित्वांत येऊं लागले. व त्यांची फारच वाढ झाली. तेव्हां १८६७।६८ मध्ये या संस्थांची स्थिति पाहण्याकरितां एक कमिशन नेमलें गेलें व त्या कमिशनांतील अल्पसंख्या-

कांच्या रिपोर्टप्रमाणें पुढें १८७१।७२ मध्ये मजुरांच्या संघाचे कायदे झाले. तेव्हांपासून या संस्थांना कायदेशीर स्वरूप येऊन त्यांना बंधुसमाजाच्या कायद्यांचा फायदा मिळू लागला व या पुढील काळानंतर संघांची संख्या अतोनात वाढली. बहुतेक प्रत्येक धंद्यांतील मजुरांचे संघ बनले व मोठमोठ्या कारखान्यांतील नोकरांचे संघ होऊं लागले व निवळ सांगकाम करणाऱ्या व रोज मजुरी करणाऱ्या मजुरांनीं सुद्धां आपले संघ केले. सारांश, देशांतील सर्व मजूरवर्गांमध्ये आपली स्थिति सुधारण्याची जाणीव उत्पन्न होऊन जो तो मजूरवर्ग त्यासंबंधीं संघटित प्रयत्न करूं लागला. व हल्लीं या मजुरांच्या संघाचें महत्त्व व प्रस्थ इंग्लंडांत फारच आहे. या संघांनीं आपल्या बाजूचे प्रतिनिधी पार्लमेंटांत पाठविण्याची सुरुवात केली आहे व गेल्या दोन पार्लमेंटांपासून मजुरांचा एक स्वतंत्र पक्ष इंग्लंडांत झाला आहे व त्याचें वजन दिवसेंदिवस वाढत आहे हें इंग्लंडाच्या अर्वाचीन इतिहासाची माहिती असणारांस नव्यानें सांगण्याची जरूरी नाही.

या मजुरांच्या संघाचा दुहेरी हेतु असतो. पहिला हेतु आपल्या हिताचें रक्षण करणें हा. यांत मुख्यतः दोन गोष्टींचा समावेश होतो. कारखानदारांकडून वाटाघाटीनें आपली मजुरी वाढवून घेणें निदान ती कमी होऊं न देणें. दुसरी किमानपक्षमजुरी ठरविणें व कामाचे तास कमी करून घेणें. हा या संघाचा मुख्य हेतु झाला. परंतु या हेतूबरोबरच दुसराही एक गौण हेतु सर्व संघांच्या कार्यक्रमांत येतो. तो हेतु ह्मणजे या संघापासून बंधुसमाजासारखे फायदे करून घेणें. उदाहरणार्थ, और्ध्वदेहिकासंबंधींच्या खर्चास मदत देणें, आजारांत किंवा अपघातांत मदत देणें, काम न लागतां आळसांत रहावें लागल्यास त्या वेळीं मदत देणें, वयातीतपणामुळें काम होईनासें झालें ह्मणजे मदत देणें वगैरे प्रकारचे पुष्कळ लाभ या संघाच्या हेतूमध्ये नमूद केलेले असतात. व या संस्था या प्रत्येक हेतूच्या सिद्ध्यर्थ सभासदांकडून निरनिराळी वर्गणी घेतात व या सर्व प्रसंगीं सभासदांना मदत करितात.

या संघाची रचना व व्यवस्था प्रतिनिधींच्या संस्थांच्या नेहमींच्या रचनेप्रमाणें व व्यवस्थेप्रमाणें असते. ह्मणजे सर्व सभासदांचा निळून एक संघ अगर सभा होते. त्यांतून चिटणीस, अध्यक्ष, उपाध्यक्ष, द्रेश्वर निवडतात व शिवाय संघाची एक व्यवस्थापक कमिटीही असते.

संघाच्या कामदारांना पगार देतात किंवा ते मोफत काम करतात. संघाचा सर्व व्यवहार हे कामगार पहातात. कारखानदारांशी मध्यस्थी करण्याचें काम कमिटीचें व त्यांतील कामगारांचें असतें. कारखानदारांच्या व मजुरांच्या मतांत अंतर पडून तंट्याचें बीज सलोख्याने मिटलें नाहीं तर मग संघ करण्याचा ठराव करणें हें काम कमिटीकडे असतें व बऱ्याच संघांत हें काम संघाच्या सर्व सभासदांच्या बहुमतावर अवलंबून असतें. परंतु संप बंद करण्याचा अधिकार कमिटीस असतो. संघाचें काम चालविण्याकरिता व संघाच्या निरनिराळ्या हेतूंच्या सिद्ध्यर्थ संघाचें भांडवल जमवावें लागतें. हा पैसा प्रवेशकी व वर्गण्या यांपासून उत्पन्न करतात. या बाबतींत निरनिराळ्या संघांच्या नियमांत पुष्कळ फेरफार दिसून येतो. प्रवेशकी कोठें पुष्कळ असते तर कोठें फार कमी असते. ६ पेन्सांपासून तो २ शिलिंगांपर्यंत व केव्हां केव्हां एक पौंडापर्यंतही प्रवेशकी असते. वर्गण्या दर आठवड्याच्या, पंधरवड्याच्या, महिन्याच्या किंवा तिमाही असतात व या बाबतींत संघासंघामध्ये पुष्कळ वैचित्र्य असतें. आठवड्याची वर्गणी १ पेन्सापासून दोन अडीच शिलिंगांपर्यंत असते. वर्गणी व प्रवेशकी गोळा करणें, ती पेढ्यांतून किंवा इतर ठिकाणी सुरक्षितपणें ठेवणें, तिचा कमिटीच्या ठरावाप्रमाणें विनियोग करणें व त्यांतून सभासदांना मदत करणें हीं सर्व कामें कामदारांचीं असतात. शिवाय संघाचे फायदे मजूरवर्गास समजावून देणें व या तत्वाचा प्रसार करणें व संघाला नवीन नवीन वर्गणीदार व सभासद मिळवून आणणें इत्यादि कामें संघाच्या कामदारांना करावीं लागतात व म्हणून असे कामदार बहुधा भरपगारी लोक (सभासदांपैकींच) नेमलेले असतात.

या संस्था इंग्लंडमध्ये आतां अगदीं वद्धमूल झालेल्या आहेत व त्यांचा प्रसार सर्व लहान मोठ्या धंद्यांत व कारखान्यांत व सरकारच्या व म्युनिसिपालिटीच्या निरनिराळ्या खात्यांच्या नोकरांत झालेला आहे; इतकेंच नव्हे तर या सर्व संघांची वार्षिक परिषदही भरविण्याचा प्रघात पडलेला आहे. अशी पहिली परिषद १८६८ सालीं भरली होती व ती फार यशस्वी झाल्यापासून सालोसाल सर्व संघांच्या प्रतिनिधींची एक परिषद इंग्लंडांतील एखाद्या शहरीं दर वर्षास भरते. या परिषदेचा उद्देश सर्व संघांच्या सामान्य हिताकडे लक्ष देणें व पार्लमेंटकडून आपल्याला अनुकूल

असे कायदे करवून घेणें किंवा अस्तित्वांत असलेल्या कायद्यांत सुधारणा घडवून आणणें हा होय. या कामाकरितां परिषद दर वर्षास एक पार्लमेंटरी कमिटी नेमिती व पार्लमेंटांतील सभासदांना भेटून व इतर प्रकारची चळवळ करून मजुरांच्या गाऱ्हाण्यांचा प्रश्न पार्लमेंटापुढें आणणें हें या कमिटीचें काम असतें. या परिषदेला प्रत्येक संघ आपल्या सभासदांच्या संख्येच्या मानानें कांहीं ठरवि प्रमाणावर आपले प्रतिनिधी पाठवितो. या परिषदेमध्ये अलीकडे सामाजिक पंथाच्या मतांची पुष्कळ छाप दिसून येऊं लागली आहे व संघाच्या कांहीं प्रतिनिधींनीं पुष्कळ सामाजिकपंथी कल्पनांचा स्वीकार केला आहे. परंतु एकंदरीत या संघामध्ये स्वावलंबनवादी लोक जास्त आहेत व म्हणून इतर देशांप्रमाणें इंग्लंडांत समाजपंथी लोकांचें फारसें बंड नाही.

येथपर्यंत मजूरसंघाच्या स्वरूपाचें व त्यांच्या कामाचें विवेचन केलें. आतां या संस्थांपामून मजूरवर्गावर काय काय परिणाम झाले आहेत व ही संघाची संस्था कितपत फायदेशीर आहे याचा विचार करावयाचा राहिला.

वर सांगितलेंच आहे कीं, इंग्लंडच्या जुन्या कायद्याप्रमाणें या संस्था वेकायदा होता व ते जुने कायदे रद्द झाल्यापासून हे संघ अस्तित्वांत येऊं लागले व प्रथमतः या संघाबद्दल लोकांत बराच गैरसमज उत्पन्न झाला व या संघावर पुष्कळ प्रकारचे आक्षेप आले. या संघांनीं मजूर व कारखानदार यांच्यामधील प्रेम व सलोखा नाहीसा होईल; यांनीं संपाला जास्त उत्तेजन मिळेल; याच्यायोगानें मजूरवर्ग वेपर्वा, वेमुर्वतखोर व शिस्तीला न जुमानणारा असा होईल; अशा तऱ्हेनें कारखानदार व मजूर यांच्यांतील संबंधांत विघाड झाल्यामुळें धंद्याचें नुकसान होऊन देशाची सांपत्तिक स्थिति खालावेल; व शेवटीं ज्या उद्देशानें हे संघ निघाले आहेत तो उद्देश ह्मणजे मजुरांची वाढ व कामाच्या तासाचा संक्षेप कधीही सिद्धीस जाणार नाही; हे व अशाच तऱ्हेचे आक्षेप या संघाविरुद्ध निघूं लागले; म्हणूनच या संघांच्या औद्योगिक व सामाजिक परिणामांचें खरें स्वरूप काय आहे हें ठरविण्याकरितां १८९८ चें कमिशन नेमण्यांत आलें. या कमिशनच्या रिपोर्टांत या बाबतींत निश्चित अशीं विधानें सांपडत नाहीत. कारण

साक्षीदारांनीं परस्परविरोधी असा पुरावा दिला आहे. परंतु एकंदरीत या संघांपासून पुष्कळ हित झालें आहे असा सामान्य अभिप्राय त्या कमिशननें दिला व त्यामुळें या संस्थेला तेव्हांपासून जोर आला. आतां आपण वर निर्दिष्ट केलेल्या आक्षेपांचा थोडक्यांत विचार करूं.

प्रथमतः संप व संघ यांचा संबंध काय आहे हें पाहिलें. संघाच्या संस्थांनीं संप वाढले किंवा कमी झाले ? ही गोष्ट निवळ आंकड्यांनीं शाबीद करणें कठिण आहे. परंतु आंकड्यांवरून जर कांहीं शाबीद होत असेल तर तें हें कीं, संघाच्यायोगानें संपाची संख्या कमी झाली आहे. आपले संप जुटीच्या अभावानें न मोडावे व ते यशस्वी करतां यावे अशा उद्देशानें हे संघ निघाले हें खोटें नाही. तेव्हां संघाचा उद्देशच जर संप करण्याचा आहे तर संघांनीं ते संप वाढलेच पाहिजे असा कोटिक्रम कोणी पुढें आणील; परंतु तो वस्तुस्थितीस धरून नाही असें दिसून येईल. सामादि सर्व मार्ग खुंटले म्हणजे संप करावयाचा असा संघाचा नियम आहे. परंतु संघाच्यायोगानें असे प्रसंगच कमी येतात. कारण ज्यांच्यामध्ये व्यवस्थित रचना नाही अशा वाजारबुणग्यासारख्या मजुरांशीं कारखानदारांना वाटाघाट करतां येणें कठिण असतें व अशा स्थितींत मजुरांचें समाधान होत नाही. परंतु संघासारखी संघटित व्यवस्था असली म्हणजे कारखानदारांना संघाच्या कामदारांशीं शांतपणें वाटाघाट करण्यास सुलभ जातें. शिवाय संघाचे प्रतिनिधी जे कामदार हे मजुरांच्यापेक्षां जास्त विचारी व शहाणे असल्यामुळें आपल्या मागण्या कितपत वाजवी आहेत हें त्यांच्या ध्यानांत लवकर येतें. सारांश, या संघांनीं कारखानदार व मजूर यांमधील संबंधाचा विघाड झाला नाही इतकेंच नव्हे तर तो संबंध जास्त व्यवस्थेचा व जास्त हितकर झाला आहे असेंच झटलें पाहिजे. कारण कारखानदार व मजूर यांमधील दळणवळणास व गैरसमजाच्या नाशास एक नवीन मार्ग निघाला तो मार्ग संघाची कमिटी होय. यामुळें हल्लींच्या काळीं पुष्कळ तंत्र्यांचा व तक्रारींचा निकाल सामोपचारानें व सलोख्यानेच होतो. यावरून संघाची संस्था ही संपाची उत्तेजक नसून प्रतिबंधकच आहे यांत शंका नाही.

आतां दुसरा प्रश्न असा आहे कीं, संघाच्या संस्थांनीं मजुरांची मजुरी वाढली काय ? व या संस्थांचा परिणाम मजुरीच्या वाढींत झालाच

पाहिजे काय ? आंकड्यांवरून संघाच्या संस्थेपासून इंग्लंडांत मजुरी वाढली आहे असें दिसते; परंतु संघाच्या विरोधकांचें असें ह्मणणें आहे कीं, या काळांत इंग्लंडामध्ये धंद्याची भरभराट असल्यामुळें मजुरी वाढली आहे; ती संघाच्या परिश्रमानेंच वाढली आहे असें ह्मणण्यास सबळ आधार नाही. परंतु याला प्रत्युत्तर असें आहे कीं, ज्या धंद्यांत संघाचा प्रसार पुष्कळ झाला आहे त्याच धंद्यांत मजुरी वाढली आहे व ज्या धंद्यांत संघाचा प्रसार नाही तेथें मजुरी वाढली नाही. या प्रत्यक्ष अनुभवावरून असें म्हणणें प्राप्त आहे कीं, संघाच्या परिश्रमानें मजुरीत थोडी तरी वाढ झाली असली पाहिजे. तात्विकदृष्ट्या विचार करतां संघानें मजुरीत थोडीतरी वाढ झालीच पाहिजे. कारण मजुरांच्या संघामुळें कारखानदार लोकांवर एक प्रकारचा दाव राहतो. नवशिक्या माणसाला धंद्यांत घेतला जात नाही; तसेंच कामासंबंधी पुष्कळ नियम हे संघ करतात व आपल्या सभासदांना पाळावयास लावतात; यामुळेंही मजुरांची कर्तवगारी वाढते व संपत्ति जास्त उत्पन्न झाल्यानें मजुरांना त्याचा थोडासा वांटा मिळतो शिवाय संघादि कृत्रिम उपायांनीं व प्रयत्नांनीं मजुरी वाढणें शक्य नाही हें विधान 'मजुरीफंडा' च्या कल्पनेवरून काढलेलें आहे व मागें आपण या कल्पनेतील खोटेपणा दाखविला आहे; त्यावरून मजुरांच्या परिश्रमानें नफ्याचा कांहीं भाग मजुरांस मिळणें शक्य आहे. कारण एकएकदा मजूर चढाओढीत चिरडला जातो व कारखानदार फार नफा मारतात. परंतु संघाच्या योगानें त्यांना चढाओढीत जास्त शक्ति येते व म्हणून मजुरांना किफाईतशीर करार करून घेतां येतात. तेव्हां संघापासून मजुरीच्या वाढीच्या बाबतींत मजुरांचा कांहीं तरी फायदा होतो असें म्हणणें भाग आहे.

मजुरी कायम ठेवण्याच्या अगर वाढविण्याच्या हेतूइतकाच महत्त्वाचा उद्देश कामाचे तास कमी करून घेण्याचा आहे व याही बाबतींत मजुरांचे संघ आपला हेतु प्रथमतः सामोपचारानें, विनंतीनें व सलोख्यानें घडवून आणण्याचा प्रयत्न करतात व हे सर्व प्रयत्न निष्फळ झाले तर संघाचा विचार करतात. व याही बाबतींत असें दाखविण्यास पुष्कळ पुरावा आहे कीं, गेल्या तीस चाळीस वर्षांत इंग्लंडमध्ये कामाचे तास सारखे कमी होत आहेत व ही गोष्ट मजूरसंघांच्या श्रमानें घडन आली

आहे असें मजूरपक्षाचें ह्मणणें आहे. या प्रश्नावद्दल वाढतें लोकमत व कारखान्याचे कायदे यांनींही मदत केली आहे यांत शंका नाही. परंतु मजूरसंघाच्या प्रयत्नांनीं कांहीं अंशीं ही इष्ट गोष्ट घडून आली आहे याचें उत्तम प्रत्यंतर असें आहे कीं, ज्या धंद्यांत अजून मजूरसंघ चांगल्या तऱ्हेनें प्रस्थापित झालेले नाहींत त्या धंद्यांत कामाचे तास कमी झाले नाहींत. तेव्हां मजूरसंघाच्या या यशस्वी कृतीनें मजुरांची स्थिति सुधारली आहे यांत शंका नाही. व धंद्यास अपाय न होतां आणखी कामाचे तास कमी करतां आले तर तें इष्ट आहे असें सर्वसाधारण मत आहे. ठरलेल्या वेळाच्या पुढें कोणत्याही मजुरानें काम करतां कामा नये या नियमावद्दल मात्र पुष्कळ मतभेद आहे. या नियमानें हुरुपी व मेहनती मजुरांची जास्त मजुरी मिळविण्याची संधि नाहीशी होते. परंतु यावर उत्तर असें आहे कीं, हा नियम हितकर आहे. कारण याच्यायोगानें साधारण मनुष्याचा तोटा न होतां मेहनती मजुरांनाही जास्त मजुरी मिळविण्याच्या बुद्धीनें आपल्या शक्तीबाहेर श्रम करण्याचा जो मोह उत्पन्न होण्याचा संभव असतो त्यापासून त्यांची मुक्तता होते.

मजूरसंघाच्या दुसऱ्या कार्यक्रमाच्या उपयुक्तेवद्दल तर वादच नाही. मजुरांच्या हिताकरितां जे निरनिराळे फंड मजूर-संघ वनवितात, त्यानें मजुरांची सांपत्तिक स्थिति किती तरी सुधारली आहे ही गोष्ट निर्विवाद आहे. कुटुंबांतील मनुष्य मेल्यास त्याच्या और्ध्वदेहिकास पैशाची मदत करणें; मजुराला अपघात झाल्यास अगर तो आजारी पडल्यास त्याला दर आठवड्याच्या आठवड्यास पैशाच्या रूपानें मदत करणें; काम न मिळाल्यास मदत करणें; तसेंच ज्या ठिकाणीं मजुरीचे दर चांगले आहेत अशा ठिकाणीं जाण्यास उत्तेजन देणें व शेवटीं मजुरांना वयातीतपणावद्दल पेन्शन अगर देणगीवजा एकदम कांहीं रक्कम देणें; या गोष्टी मजुरांची स्थिति सुधारतात व त्यांना अडचणींतून सोडवितात हें उघड आहे. व या सर्व गोष्टी मजूर खरोखरी आपल्याच पैशानें करतो. ज्याप्रमाणें आयुष्याचा विमा उतरल्यापासून लोकांचें फार कल्याण होतें, त्याचप्रमाणें अशा प्रकारच्या तरतुदीनेंही होतें. यावरून मजूरसंघाच्यायोगानें मजुरांमध्ये काटकसर, दूरदर्शीपणा व स्वावलंबन या गुणांचा किती प्रसार झाला आहे हें दिसून येईल.

तसेंच कारखान्यांवाढल्या कायद्यांची अंमलबजावणी होत आहे किंवा नाही यावर देखरेख करण्याचें काम व या कायद्यांचें कोठें उल्लंघन होत असल्यास ती गोष्ट सरकारी अधिकाऱ्यांच्या नजरेस आणण्याचें कामही या संघांच्या संस्थेच्या हातून चांगल्या प्रकारें होतें व ही गोष्टही मजुरांच्या फार फायद्याची आहे.

येथपर्यंत मजूरसंघाचे औद्योगिक व सांपत्तिक फायदे सांगितले व मजूर-संघाच्यायोगानें मजुरांमध्ये काटकसर इत्यादि गुण कसे वाढतात हें दाखविलें. परंतु मजूरसंघानें मजुरांची एकंदर दानत कशी सुधारते व त्यांचे बौद्धिक गुण कसे वाढतात तें आतां पहावयाचें आहे.

कांहीं संघ आपल्या सभासदांकरितां शिक्षणविषयक सोयी करितात. उदाहरणार्थ, सभासदांकरितां व्याख्यानें करणें, पुस्तकसंग्रह जमविणें वगैरे प्रत्यक्ष शिक्षणाचीं कामें कांहीं संघांनीं हातीं घेतलीं आहेत. परंतु या संघांचा अप्रत्यक्ष फायदा फार मोठा आहे. आधीं या संघाचा सभासद झाल्यानें ठरलेले नियम व शिस्त पाळणें, आपल्या पुढाऱ्यांना मान देऊन त्यांवर निष्ठा ठेवणें, सभासदांमधील एकमेकांवर विश्वास ठेवण्यास शिकणें वगैरे गुणांचा मजुरांत विकास होतो व मोठमोठ्या संघांचें काम यशस्वी तऱ्हेनें चालविल्यानें मजुरांतील पुढाऱ्यांत कार्यकुशलता उत्पन्न होते व यायोगें म्युनिसिपालिटी, कौन्सिलकौन्सिल व त्यापेक्षाही जबाबदारीचीं कामें करण्याची शक्ति मजूरवर्गातील लोकांस येते. याचें प्रत्यंतर इंग्लंडच्या हल्टींच्या पार्लमेंटावरून दिसून येतें. त्यामध्ये मजूरवर्गातील लोक प्रधानाच्या पदवीप्रत पांचव्याचीं उदाहरणें आहेत.

सारांश, मजूरसंघ हें मजुरांचें एक स्थानिक स्वराज्यच आहे व या राजकीय शाळेंत त्यांना राजकीय शिक्षणाचे, व्यापारी शिक्षणाचे व कार्यकुशलतेचे पाहिले धडे शिकतां येतात व यापासून मजूरसुद्धां प्रजासत्ताक राज्यांतील जबाबदारीचीं कामें अंगावर घेण्यास पात्र होतात.

याप्रमाणें मजूरसंघापासून मजूरवर्गाची सांपत्तिक, राजकीय, नैतिक व सामाजिक अशा सर्वांगांनीं उन्नति झाली आहे व आणखीही होत सहील, यांत शंका घेण्याचें कारण नाही.

मजूरसंघाच्या कांहीं कांहीं नियमांनीं उद्योगधंद्याच्या वाढीवर अनिष्ट परिणाम होण्याची भीति आहे व अशा रीतीनें उद्योगधंद्यास धक्का पांचला

असतां त्यानें मजुरांच्या सांपत्तिक स्थितीलाही धोका पोंचला पाहिजे हें उघड आहे. परंतु यांतिल पुष्कळ नियम हे अज्ञानाचे परिणाम आहेत. मजुरांचें यथार्थ ज्ञान वाढलें ह्मणजे हें नियम काढून टाकण्याची त्यांना बुद्धिही होईल. उदाहरणार्थ, एखाद्या धंद्यांत किती मजूर उमेदवार ह्मणून घ्यावे यासंबंधी कडक नियम कांहीं मजूरसंघांनीं केलेले आहेत. अशा तऱ्हेच्या धोरणानें केव्हां केव्हां धंद्याच्या वाढीस अडथळा होईल हें खरें आहे. तसेंच नवीन यंत्राची कारखान्यांत योजना करण्यासंबंधीही कांहीं कांहीं संघ फार विरोध करतात हीही गोष्ट एकंदर धंद्याच्या प्रगतीस अडथळा करणारीच आहे. परंतु अशा प्रकारच्या गोष्टी थोड्या आहेत व मजुरांमध्ये धंद्यासंबंधी व अर्थशास्त्राच्या नियमांसंबंधी खरें ज्ञान जसजसें वाढेल तस- तसे अज्ञानमूलक उपाय हे संघ स्वीकारणार नाहीत यांत शंका नाही.

भाग चवदावा.

सहकारिता.

संघाच्या कल्पनेप्रमाणें सहकारितेची कल्पना प्रथमतः इंग्लंडांतच निघाली. ज्या तत्वानें सर्व सुधारलेल्या राष्ट्रांमध्ये मोठी सुधारणा घडवून आणिली व ज्याची छाप पुष्कळ औद्योगिक चळवळींत दिसून येते त्या तत्वाचा उगम एका लहानशा शहरांत झाला व तो अगदीं आकास्मिक कारणांनीं झाला हें पाहिलें ह्मणजे त्याबद्दल मोठें आश्चर्य वाटतें. १८४० च्या सुमारास रॉचडेल हें शहर एक साधारण प्रतीचें होतें व तेथल्या फ्ला- णीच्या कारखान्यांतील विणकरांची व्यापाराच्या मंदीनें फार हलाकी झाली होती व त्यांची मजुरी त्यांना जेमतेम पुरत असे नसे. अशा संकट- समयीं कांहीं विणकरांच्या मनांत अशी कल्पना आली कीं, किराणा जिनसाचे व्यापारी आपल्यापासून फार किंमत वेऊन मालही वाईट व घाणेरडा देतात त्या अर्थीं आपला एक किराणा जिनसाचा डेपो काढावा ह्मणजे आपल्याला माल चांगला मिळून किंमत वेतानें पडेल. हा विचार

पसंत झाला व २८ विणकरांनी २८ पौंड भांडवल जमाविलें. हें भांडवल एकदम त्यांना उभारतां आलें नाहीं. परंतु प्रत्येक माणसाचा १ पौंडाचा भाग असें ठरलें व या माणसांनीं आपला रॉचडेल पायोनिअर्स म्हणून एक सहकारी डेपो काढला व प्रथमतः घाऊक व्यापाऱ्यांकडून चहा व साखर हीं रोखीनें खरेदी करून आणलीं. व आपल्या सभासदांना नेहमींच्या बाजारभावानें विकत दिलीं. या डेपोचें मुख्य तत्व ह्मणजे रोखीचा व्यवहार करणें हें होय. यायोगानें त्यांना माल उत्तम मिळून तो पूर्वीच्या दरानें मिळूं लागला. वर्षाच्या शेवटीं या डेपोला फारच फायदा झाला. तेव्हां विणकरांच्यांना लागणारा दुसरा मालही डेपोंत ठेवण्यांत येऊं लागला. याप्रमाणें या लहान संस्थेपासून मजुरांना फार फायदा होऊं लागला. ही बातमी जिकडे तिकडे पसरली व ही २८ विणकरांच्यांनीं काढलेली लहानशी सहकारी तत्वावरील संस्था कालेंकरून एक स्वतंत्र संस्थानाप्रमाणें अवाढव्य व प्रचंड संस्था झाली व तिच्या पुष्कळ ठिकाणीं शाखा निघूं लागल्या. या संस्थेमधील नफा गिऱ्हाइकांना त्यांच्या विक्रीच्या मानान दिला जात असे. बहुधा गिऱ्हाइकें आपला नफा घेऊन जात नसत. तर तो डेपोमध्ये भांडवल ह्मणून घालीत. यामुळें सहकारी संस्थांचें भांडवल भराभर वाढूं लागलें. तेव्हां या डेपोच्या उत्पादकांनीं घाऊक विक्रीचें दुकान सहकारी तत्वावर काढलें. हीं दोन दुकानें चालवून आणखी भांडवल शिल्लक राहूं लागलें; तेव्हां त्यांनीं उत्पादक धंद्याकडे आपलें लक्ष वातलें; व प्रथमतः पिठाच्या गिरण्या काढून मग रोटी करण्याचे कारखाने काढले. याप्रमाणें त्यांचा प्रपंच सारखा वाढत चालला. पुढें निरनिराळ्या ठिकाणीं शाखा सुरू केल्या; कांपडाच्या गिरण्या सुरू केल्या; मालाची नेआण करण्याकरितां आपल्या मालकीच्या आगवोटी ठेविल्या; सारांश, डोंगराच्या पायथ्याशीं केंसासारख्या झुळझुळ वाहणाऱ्या लहानशा झऱ्याची पुढें मोठी नावा चालण्यासारखी प्रचंड नदी होते त्याचप्रमाणें या संस्थेच्या झुळुळ उगमापासून तिची प्रचंड वाढ होत गेली. परंतु या संस्थेच्या आश्चर्यकारक यशाचें मूळबीज तिच्या रोखीच्या तत्वांत आहे असें दिसून आल्यावांचून राहणार नाहीं. आधीं रोखीच्या व्यवहारांत वूड व कर्ज नसल्यामुळें व्यापारांत खोट येण्याचा संभवच नाहीं. दुसरें, रोखीच्या पद्धतीनें थोड्या भांडवलावर फारच मोठा व्यापार करतां येतो.

असा अनुभव आहे कीं, सहकारी दुकानांत भांडवलानें दर वर्षांत दहा वेळ परिवर्तन होतें. ह्मणजे इतर व्यापारापेक्षां यांत दसपट फायदा होतो. तिसरें, रोखीचा व्यवहार असला ह्मणजे उसनवार माल विकत घ्यावा लागत नाही; यामुळें माल स्वस्त पडतो इतकेंच नाही तर बाजारांतला उत्तम मालही घेतां येतो. मजुरांची सांपत्तिक स्थिति विधडविणारी उधारी-इतकी दुसरी वाईट गोष्ट नाही. कारण उधारीच्या पद्धतीनें मजुरांमध्ये उधळेपणा शिरतो व मजूर व्यापाऱ्याच्या अगदीं कक्षांत सांपडतो. यामुळें त्याला एकाच व्यापाऱ्याशीं व्यवहार करावा लागतो व त्याला माल महाग पडून वाईट मालसुद्धां पत्करावा लागतो. तेव्हां सहकारी दुकानांना रोखीचें तत्व फारच फायदेशीर आहे व त्यानें मजूरवर्गाला काटकसरीचा गुण शिकविला जातो असें ह्मणण्यास हरकत नाही.

रॉचडेल पायोनियर्सच्या आश्चर्यकारक सिद्धीनें सहकारी दुकानाचें तत्व सर्व इंग्लंडभर पसरलें. अशा तत्वावरील दुकानें सर्व शहरांतच झालीं असें नाही तर लहान लहान खेड्यांतही तीं दिसूं लागलीं. इतका त्यांचा झपाट्यानें प्रसार झाला. कांहीं सहकारी दुकानांत नफा तीमाहिनें न वांटतां मालाच्या कमी किंमतीच्या रूपानें दिला जात असे. परंतु ही पद्धति काटकसरीला उत्तेजक नाही. या संबंधांत रॉचडेलपद्धतिच जास्त हितकारक आहे यांत शंका नाही.

आतांपर्यंत वर्णन केलेलें सहकारी तत्त्व ह्मणजे संपत्तीच्या वांटणी-संबंधीचें झालें. परंतु हें सहकारी तत्त्व संपत्तीच्या उत्पत्तिसंबंधीही अंमलांत आणण्याचा प्रयत्न झालेला आहे. तेव्हां त्याचाही यथें थोडा विचार करणें जरूर आहे.

अर्वाचीन संपत्तीच्या उत्पादनपद्धतींत कारखानदार, भांडवलवाले व मजूर असे निरनिराळे वर्ग झालेले आहेत व समाजाच्या औद्योगिक उन्नतीबरोबर असा परिणाम होणें अपरिहार्य आहे हें मागें दाखविलें आहे. परंतु या पद्धतीमध्ये मजुरांच्या श्रमाला योग्य मोबदला मिळत नाही व भांडवलाला मात्र वाजवीपेक्षां जास्त मोबदला मिळतो. आतां अर्वाचीन काळीं भांडवल व श्रम यांमध्ये जो विभक्तपणा झालेला आहे तो काढून टाकण्याच्या हेतूनें उत्पादक सहकारी तत्त्व पुढें आलेलें आहे. सहकारी तत्त्वावरील कारखान्यांत मजूर व भांडवलवाले व कारखानदार

असे भिन्न भिन्न वर्ग नसतात. तर मजूर आपल्याच भांडवलावर आपल्याच मार्फत कारखाने चालवितात. सारांश, ज्या कारखान्यांतील मजूर व मालक एक आहेत, म्हणजे मजुरांना मजुरीखेरीज कारखान्याच्या नफ्यापैकीही हिस्सा मिळतो असे कारखाने सहकारी तत्त्वावर काढलेले कारखाने होत. परंतु उत्पत्तीच्या वेळीं हल्लींच्या काळीं कारखानदारांमध्ये किती मानसिक, नैतिक वगैरे गुण पाहिजे असतात हें मागें दाखविलें आहे, त्यावरून कारखान्यांतून भांडवलवाले काढून टाकतां येतील; परंतु कारखानदार काढतां येणार नाहीत. कारण त्यांच्या देखरेखीशिवाय प्रचंड कारखान्याचें यंत्र बंद पडेल. मजुरांनीं सहकारी तत्त्वावर काढलेले कांहीं उत्पादक कारखाने चांगल्या तऱ्हेनें चालले आहेत हें खरें तरी पण ही मोष्ट अपवाददाखल आहे. तरी पण एकंदरीत सहकारित्वाच्या तत्त्वाला या उत्पादनांच्या वावर्तीत ह्मणण्यासारखें यश आलेलें नाही व यश येणें शक्यही नाही, हें मागील विवेचनावरून दिसून येईल. संपत्तीच्या वांटणीमध्ये मात्र हें तत्त्व फार फायदेशीर आहे व त्यापासून हितकर परिणाम झालेले आहेत ही निर्विवाद गोष्ट आहे.

हल्लींच्या कारखान्यांच्या पद्धतीमध्ये मजुरांना कारखान्यांत मनापामून व हुरूपानें काम करण्यास विशेष हेतु नसतो. कारण त्यांची मजुरी करारानें ठरलेली असते. शिवाय कारखाने आपले असें मजूरवर्गास वाटत नाही. हल्लींच्या प्रचंड कारखान्याच्या पद्धतींतील हे दोष नफ्याच्या वांटणीच्या पद्धतीनें नाहीसे केलेले आहेत. तेव्हां या नफ्याच्या वांटणीच्या पद्धतीचें थोडक्यांत याच भागांत विवेचन करणें ठीक होईल.

ज्याप्रमाणें सहकारितेची कल्पना काढण्याचा मान इंग्लंडास येतो त्याप्रमाणें नफ्याच्या वांटणीच्या पद्धतीच्या शोधाचा मान फ्रेंच लोकांकडे जातो. फ्रान्सामध्ये लेक्लेअर या नांवाचा घरें रंगविणारा होता. त्याचा धंदा पॅरिस शहरां होता. तो आपल्या धंद्यांत ३०० मजूर लावीत असे. त्यानें असें पाहिलें कीं, मजूर हे निष्काळजी व वेपर्वा असतात. हें काम जर ते काळजीनें, कळकळीनें व हुरूपानें करतील तर त्यांच्या या जास्त कर्तवगारीनें दररोज ६ पेन्सांचा नफा होईल व हत्यारें व रंगादिक माल यांची नासधूस व व्यर्थ खर्च न केला तर २॥ पेन्स दररोज वांचतील असें त्यानें आंकड्यांवरून अनुमान काढलें व सर्व जादा फायदा मजुरांस देण्याचें ठरविलें. असा विचार करून त्यानें १८४२ मध्ये आपला वेत मजुरांस सांगितला. काळजीनें

व हुरूपानें काम करून जो जादा नफा-दररोज ८॥ पेन्सांप्रमाणें म्हणजे दर वर्षास ११ पौंडांचा होतो तो सर्व तुम्हांस मिळेल. मात्र तुम्हीं तो स्वतःच्या मेहनतीनें व श्रमानें मिळविला पाहिजे. मजुरांना खात्री पटण्याकरितां जागच्या जागेवर त्यानें ४४ मजुरांना-ज्यांचें काम फार काळजीपूर्वक, कळकळीनें व काटकसरीनें झालें होतें त्यांना-गेल्या सालावदल त्यांनीं कमावलेला जादा नफा वांटून दिला. या लेक्लेअरच्या परोपकारी कृतीनें सर्व मजुरांचा त्यावर विश्वास बसला व त्यांना रंगविण्याचा कारखाना आपला असा वाटूं लागला व तेव्हांपासून लेक्लेअरच्या कारखान्याची विलक्षण भरभराट झाली. या पद्धतीनें मजुरांचा फक्त फायदा झाला असें नाही तर रंगाच्या कारखान्याचा मालक जो लेक्लेअर त्याचाही फार फायदा झाला. त्याच्या कारखान्यामध्ये देखरेखीचा खर्च फार कमी येऊं लागला. शिवाय त्याचें घरे रंगविण्याचें काम इतर धंदेवाल्यांपेक्षां पुष्कळच सुबक व टिकाऊ होऊं लागलें. यामुळें याचेकडे गिन्हाइकांची अतोनात गर्दी होऊं लागली. लेक्लेअरनें मात्र नफ्याच्या वांटणीचा हा क्रम अव्याहत चालविला; पुढें लेक्लेअरच्या कारखान्यांतील मजुरांनीं एक परस्परसाहाय्यकारीमंडळी स्थापन केली व त्यांतून काम करण्यास वयामुळें नालायक झालेल्यास पेन्शन देण्याची व्यवस्था केली. तसेंच एखादा मजूर आजारी पडला तर त्याला कांहीं वेतन देण्याची व्यवस्था झाली. लेक्लेअरच्या उत्तेजनानें मजुरांच्या सुधारणेच्या आणखी पुष्कळ बाबी या संस्थेनें हातीं घेतल्या. पुढें या संस्थेच्या इतर शहरांतून शाखा निघाल्या. सारांश, ज्याप्रमाणें रॉचडेल पायोनिअर्स विणकरांची संस्था लहान प्रमाणावर सुरू होऊन पुढें मोठी अवाढव्य संस्था बनली; तसेंच लेक्लेअरच्या साध्या रंगांच्या धंद्याचेंही झालें व एवढ्या प्रचंड धंद्याचें काम इतक्या सुबक तऱ्हेनें व व्यवस्थित तऱ्हेनें चाले कीं, लेक्लेअरच्या पश्चातही या रंगाच्या कारखान्याचा लौकिक सारखा कायम राहिला व त्याच्या भरभराटींत रतिभरही कमीपणाही आंला नाही.

हें नफ्याच्या वांटणीचें तत्त्वही पुष्कळ धंद्यांत पसरलें. या तत्वानें भांडवल व श्रम यांच्यामध्ये सलोखा राहून श्रम करणाऱ्या माणसांना हौशीनें व हुरूपानें काम करण्याची बुद्धि होते. प्रचंड कारखान्याच्या पद्धतीचा हा एक मोठा दोष आहे कीं, त्यामध्ये मजूरवर्ग याचें कारखा-

न्यांत मन लागण्यास व त्याला काळजीपूर्वक काम करण्याची बुद्धि होण्यास सबळ कारण नसतें. कां कीं, त्यांच्यावर कोणतीच जबाबदारी नसते. कराराप्रमाणें ठरलेले तास कसें वसें काम केले कीं झालें. त्याला ठरलेली मजुरी मिळावयाचीच. वरें, जो जास्त काळजीनें काम करील त्याला अधिक फायदा आहे काय? कांहीं नाही. त्यालाही इतरांप्रमाणें मजुरी मिळणार. ज्याप्रमाणें शेतीचा मालक या नात्यानें शेत कसणारा व मजूर म्हणून शेत कसणारा यांच्या श्रमांत फार तफावत पडते—कारण एकाला आपल्या श्रमाचें सर्व फळ आपल्यालाच मिळणार ही खात्री असते; दुसऱ्याचा शेताच्या उत्पन्नाशीं कांहीं एक संबंध नसतो—त्याचप्रमाणें भाडोत्री मजूर व मालकीची भावना असणारा मनुष्य यांच्या श्रमामध्ये तफावत असते व या नफ्याच्या वांटणीच्या तत्वानें कांहीं अंशीं तरी मजुरांचा भाडोत्रपिणा कमी होऊन त्यांना कारखान्यावद्दल एक प्रकारचा आपलेपणा वाटूं लागतो व यामुळे कारखान्याच्या यशस्वीपणावद्दल काळजी वाटूं लागते व ह्मणून अशा मजुरांचे हातून काम मोठ्या हौसेनें, हुरूपानें, कळकळीनें व काळजीनें होतें व अर्थात् श्रमाची कर्तवगारी वाढून मालाची वाढ पुष्कळ होते व त्या मानानें नफाही फार पुष्कळ वाढतो.

सहकारी तत्त्वाइतका या तत्त्वाचा प्रसार झाला नाही. परंतु ज्या ज्या थंड्यांत नफ्याच्या वांटणीचें तत्त्व स्वीकारलें गेलें आहे तेथें तेथें कारखानदार व मजूर या दोघांच्याही उत्पन्नांत भर पडली आहे यांत शंका नाही. परंतु या तत्त्वासंबंधींचा पुढाकार कारखानदारांना घ्यावा लागतो व त्यांना स्वतःच्या हिताच्या दृष्टीनें त्याची इतकी जखरी नसते. यामुळे सहकारी तत्त्वाइतका या दुसऱ्या तत्त्वाचा प्रसार झालेला नाही व होणेंही शक्य नाही.

नफ्याच्या वांटणीच्या तत्त्वाचा पुढाकार मजुरांस घेतां येत नाही हें वर सांगितलेंच आहे. त्यामुळे हें तत्त्व वास्तविक स्वावलंबनाच्या उपायामध्ये अन्तर्भूत होत नाही. तरी पण उत्पादक सहकारितेच्या पद्धतीशीं त्याचें थोडेसें साम्य आहे म्हणून त्याचा या भागांत विचार केला आहे.

मनुष्यामध्ये शिक्षणाच्या योगानें एकदां स्वतःच्या दुःस्थितीची जाणीव व ती स्थिति सुधारण्याची इच्छा उत्पन्न झाली ह्मणजे मनुष्य सर्व दिशांनीं प्रयत्न करूं लागतो व इंग्लंडांतील व युरोपांतील इतर देशांतील मजुरांची

अशीच स्थिति झाली आहे व त्यामुळे स्वावलंबनाचे किती तरी मार्ग त्यांनी शोधून काढले आहेत.

मागच्या व या भागांत मिळून आतांपर्यंत ज्या दोन प्रयत्नांचें वर्णन केले ते प्रयत्न म्हणजे मजुरांचे संघ व सहकारी संस्था या होत. या दोन्ही संस्थांचें पर्यवसान मजुरांच्या उत्पन्नांत वाढ करण्यांत होतें हें उघड आहे. परंतु याशिवाय दुसऱ्या दोन प्रकारच्या संस्था युरोपांत व इंग्लंडांत पसरलेल्या आहेत; त्यांचा उद्देश मजुरांच्या उत्पन्नाची वाढ करण्याऐवजी त्यांच्या उत्पन्नांतून काटकसरीने शिल्लक ठेवून मजुरांची सांपत्तिक स्थिति सुधारण्याचा असतो. यापैकी पहिल्या प्रकारच्या संस्था ह्मणजे घर बांधण्याला मदत करणाऱ्या संस्था होत. या मंडळ्या मजुरांना घरे बांधण्याकरितां हलक्या व्याजांने कर्जाऊं पैसे देतात व हे पैसे हळू हळू हप्त्याहप्त्यानें फेडून घेतात. या मंडळ्यांचे योगानें मजुरांमध्ये काटकसर या गुणाला उत्तेजन मिळून पुष्कळ मजुरांना स्वतःच्या सोयीचीं हवाशीर घरे मिळालीं आहेत. या पद्धतीचाही प्रसार इंग्लंडमध्ये पुष्कळच झालेला आहे.

अशा प्रकारच्या शेवटच्या संस्था म्हणजे विमा उतरणाऱ्या संस्था, मजुरांना अडचणीच्या प्रसंगी पैशाची मदत करणाऱ्या संस्था व त्यांची शिल्लक ठेवीनें ठेवणाऱ्या संस्था व एकंदरीत परस्परांना हरएक प्रकारची मदत करणाऱ्या 'बंधुसमाज' नांवाच्या संस्था होत. यांच्यायोगानेंही मजूरवर्गाचें पुष्कळ हित झालेलें आहे; परंतु आतांपर्यंतच्या संस्थांच्या सविस्तर वर्णनानंतर या संस्थांचें आणखी विशेष वर्णन करण्याची जरूरी नाही. कारण तें चर्चित-चर्चणाऱ्या जातीचें होईल तेव्हां हा भाग येथेंच संपविणें बरें.

या दोन्ही भागांत वर्णन केलेल्या संस्था हिंदुस्थानांत अज्ञून नाहीतच असें झटलें तरी चालेल. या अभावाचीं दोन कारणें आहेत. प्रथमतः ज्या औद्योगिक परिस्थितींत अशा संस्था निघतात अशी परिस्थिति अद्याप हिंदुस्थानांत उत्पन्न झाली नाही. मागे एकदां सांगितलेंच आहे कीं, हिंदुस्थान हा अद्यापपवेतो प्रायः कृषिवृत्ति देश आहे. तो उद्योगवृत्ति होऊं लागला आहे हें खरें. परंतु अज्ञून सगळे धंदे प्रायः वरगुती स्थितींत आहेत. प्रचंड कारखान्याची पद्धति येथें अद्याप अपवादादाखल आहे. व ह्मणून गिरण्यांतील किंवा कारखान्यांतील मोठा मजूरवर्ग तयार झालेला नाही. कांहीं कांहीं शहरांत असा स्वतंत्र वर्ग होऊं पहात आहे. दुसरें कारण, या मजूर-

वर्गामध्ये शिक्षणाचा प्रसार झालेला नाही, यामुळे स्वतःच्या प्रयत्नांनी आपली स्थिति सुधारण्याची कल्पना या वर्गात शिरली नाही. त्यांतल्यात्यांत मुंबईतील गिरण्यांमधील मजूर व कामदार हे बरेच पुढे आलेले आहेत व त्यांच्यामध्ये थोडीशी जागृति होऊं लागली आहे व म्हणून मुंबईत मजुरांच्या संघाचा नुकताच उपक्रम झालेला आहे. या मजूरसंघाच्या वतीनें एक सुशिक्षित गृहस्थ युरोपांतील व अमेरिकेंतील मजूर लोक यांची स्थिति अवलोकन करण्यास व तेथील मजुरांच्या संस्था यांची व्यवस्था 'चक्षुर्वै सत्यं' या न्यायानें पाहण्याकरितां गेले आहेत ही अभिनंदनीय गोष्ट आहे. परंतु अशा संस्थांची वाढ मजुरांमध्ये शिक्षणाचा प्रसार अधिक झाल्यावांचून होणार नाही व हा प्रसार होण्यास प्राथमिक शिक्षण मोफत व सक्तीचें झालें पाहिजे. ह्मणजे पुढल्या पिढीतील मजूरवर्ग प्राथमिक शिक्षणाचा तरी लाभ मिळालेला असेल व मग त्यांना अशा संस्थांची आवश्यकता भासूं लागेल.

भाग पंधरावा.

सहकारी पतपेढ्या.

मागील दोन भागांत ज्या संस्थांची माहिती दिली त्या संस्था व तीं तत्वे औद्योगिक वावतीत फार पुढे गेलेल्या इंग्लंड देशामध्ये प्रायः प्रादुर्भूत झालेली आहेत. कारण इंग्लंडमध्ये शेतकीत काय किंवा उद्योगधंधांत काय प्रचंड प्रमाणावरिल पद्धति पूर्णपणें अंमलांत आलेली आहे. या पद्धतीत भांडवलाची आवश्यकताच फार असते. इंग्लंड या देशाला युरोपांतील इतर देशांच्या आधीं औद्योगिक वर्चस्व आल्यामुळे तेथें संपत्तीची खूप वाढ होऊन भांडवलास जसा कांहीं पूर आला होता व इंग्लंड जगांतील बहुतेक देशांना भांडवल पुरवूं लागलें होतें. प्रचंड प्रमाणावरिल पद्धतीत कारखानदार व मजूर यांचेमध्ये फार मोठा भेद उत्पन्न

हेऊन मजुरांची स्थिति कारखानदाराइतकी चांगली नसते व समाजांत जी विषमतेनें संपत्तीची वांटणी होते, तिचा प्रतिकार करण्याकरितां मागील दोन भागांत वर्णिलेल्या संस्था व तच्चें इंग्लंडमध्ये प्रथमतः उद्भवलीं हें योग्यच झालें.

या भागांत वर्णन करावयाची संस्था अगर पद्धति ही मात्र इंग्लंडांत झालेली नाही. या पद्धतीच्या शोधाचा मान जर्मनीकडे जातो. सहकारी पतपेढ्यांचें तत्व उदयास आल्याला कोठें वासष्ट वर्षे झालीं आहेत. परंतु या अवघ्या दोन पिढ्यांच्या काळांत त्यानें जगांत मोठी क्रांति करून सोडली आहे. जगांत ही एक गरीब लोकांचें दुःख नाहीसें करणारी, त्यांची पत वाढविणारी, नवीन संपत्ति उत्पन्न करणारी, प्रचंड शक्ति अवतरली आहे. हें तत्व ज्या वर्षीं उदयास आलें त्याच सालीं कालिफोर्नियांतील सोन्याच्या खाणीचा शोध लागला. परंतु जड सोन्याच्या खाणीनें जगांत भांडणें, तंटे व कलह मात्र उत्पन्न केले. परंतु या तत्वानें जगाचें कल्याण करून त्यांत शांतता, समाधान व सुख उत्पन्न केलें; इतका एका वेळीं शोध लागलेल्या या दोन गोष्टींमध्ये विरोध आहे.

सहकारी पतपेढ्यांच्या तत्वाचा शोध प्रथमतः जर्मनींत लागला हें वर सांगितलेंच आहे. व जर्मनीची परिस्थिति या तत्वाच्या शोधास अनुकूल अशी होती. जर्मनीमध्ये इंग्लंडची प्रचंड शेतकीची पद्धति नव्हती. तर तेथें शेतकरी आपल्या लहान लहान शेतांवर शेतकी करून आपलें पोट भरित. हा वर्ग फार दरिद्री होता इतकेंच नव्हे तर ज्वर व्याजाच्या कर्जापार्यां बुडतही होता. या वर्गाजवळ आपली शेती सुधारण्यास भांडवल नव्हतें. व त्यानें भांडवल कर्जाऊ घ्यावें तर त्याची पत नव्हती. हीच बहुतेक स्थिति घरगुती स्थितींतील कामगार व धंदेवाले लोक यांची होती. तेव्हां या लोकांची सांपत्तिक स्थिति कशी सुधारावयाची हा मोठा विकट प्रश्न होता. इंग्लंडांतील प्रश्नापेक्षां हा प्रश्न अगदीं वेगळा होता हें उघड आहे. इंग्लंडमध्ये मजूरवर्गीला मजुरी कमी मिळते तेव्हां मजुरी कारखानदारांकडून मिळविण्याकरितां त्यांनीं मजूरसंघ काढले. परंतु या लोकांची स्थिति निराळाच होती. हे स्वतंत्र धंदेवाले होते खरे; परंतु यांना संपत्ति उत्पन्न करून आपली सुधारणा करण्याची सोय नव्हती. कारण त्यांचेजवळ भांडवलही नव्हतें व कर्जाऊ भांडवल घ्यावें तर पतही

नव्हती. तेव्हां अशा लोकांना आपला धंदा सुधारण्याकरितां भांडवल क्लेडून आणावयाचें हा जर्मनीमध्ये मोठा प्रश्न होता. व तो प्रश्न या सहकारी पतपेढ्यांनीं सोडविला. तेव्हां आतां या पेढ्यांचें तत्व काय हें प्रथमतः पाहूं.

या पेढ्यांची पद्धति शोधून काढण्याचा मान ज्या दोघां जर्मन गृहस्थांना दिला पाहिजे त्यांचीं नांवां रफेसिन व स्काट्सडेलीच हीं होत. दोघेही कांहीं काळपर्यंत जर्मन सरकारचे नोकर होते. दोघांनाही शेतकऱ्यांची व कामदारांची दैन्यावस्था प्रत्यक्ष अवलोकनांनं कळलेली होती. दोघांनाही या गरीब लोकांवद्दल अत्यंत दया येत असे व दोघांनींही शेतकऱ्यांची व कामकऱ्यांची ही दैन्यावस्था घालविण्याकरितां सर्व आयुष्यभर श्रम केले व त्यांच्या श्रमाचें फळ ह्मणजे सहकारी पतपेढ्या होत. या पेढ्यांचे दोन वर्ग आहेत व हे दोन वर्ग या दोघां गृहस्थांनीं निरनिराळे शोधून काढले व अस्तित्वांत आणले असें ह्मटलें तरी चालेल. दोन्ही प्रकारच्या पेढ्यांची एकंदर सामान्य व्यवस्था सारखीच असे. मात्र एकानें सभासदांवर पेढ्यांची अमर्यादित जबाबदारी असते; परंतु भांडवलाचे भाग नसतात; दुसऱ्यांत भांडवलाचे भाग असतात; परंतु त्यांच्यावरील जबाबदारी मर्यादित असते.

जर्मनीमध्ये १८४८ च्या सुमारास महर्घता झाली होती. त्यामध्ये तर शेतकऱ्यांची दैन्यावस्था फारच झाली. त्यानंतर रफेसिननें आपली सरकारी नोकरी सोडून १८४९ मध्ये त्यानें पहिली पेढी काढली व तेव्हांपासून मरेपर्यंत ह्मणजे सुमारे चाळीस वर्षे त्यानें आपलें सर्व सामर्थ्य सहकारी पतपेढ्या काढण्यांत व त्यांच्या तच्चाचा लोकांमध्ये प्रसार करण्यांत व त्यांचे फायदे लोकांच्या मनांत भरविण्यांत खर्च केलें. स्काट्सडेलीचनेंही तोच क्रम आरंभिला. एकानें खेडेगांवांतील शेतकऱ्यांकडे विशेष लक्ष दिलें तर दुसऱ्यानें शहरांतील कामकऱ्यांच्या स्थितीकडे लक्ष देऊन त्यांच्यामध्ये अशा पेढ्या काढण्याचा उपक्रम केला. म्हणून लौकिकदृष्ट्या खेड्यांतील व शहरांतील पेढ्या असे दोन वर्ग करतात. परंतु खरोखर यांमधील सामान्य तत्त्व एकच असल्यामुळें आपण येथें त्या दोहोंचें एकत्रच परंतु विस्तरतः विवेचन करूं.

सहकारी पतपेढ्यांमधील कोणतें तत्त्व नवीन असून त्याचा इतका

फायदा काय आहे हें पहाण्याकरितां यांतिल प्रत्येक पदाचा थोडासा विचार कला पाहिजे. पेढ्यांचें स्वरूप, त्यांची कामगिरी व त्यांचा औद्योगिक परिणाम पुढील पुस्तकांत वर्णन करावयाचा आहे. परंतु सध्यां आपण या संस्थांची व्यावहारिक माहिती गृहीत धरून चालूं. या पेढ्या फार मोठ्या प्रमाणावर पैशाचा व्यापार करतात. या व्यापाऱ्यांस पैसे कर्जाऊ देतात. या लोकांच्या ठेवी घेतात. परंतु या मोठमोठ्या व प्रचंड प्रमाणावर चाललेल्या पेढ्यांचा खेड्यांत रहाणाऱ्या व अत्यंत गरीब लोकांना फायदा करून घेतां येत नाहीं. कारण या पेढ्या मोठ्या श्रीमंत व पतवाल्या लोकांना गहाणावर वगैरे पैसे देतात. परंतु गरीब माणसाला पतच नसते. कारण पत ह्मणजे आपल्याजवळ असलेली स्थिर अथवा स्थावर मिळकत व भांडवल यांच्या जोरावर रोख कर्ज मिळण्याचें व ठरल्या वेळीं तें कर्ज परत करण्याचें सामर्थ्य होय. आतां अत्यंत गरीब लोकांजवळ अशी स्थावर मिळकत किंवा स्थिर भांडवल थोडेंच असतें. यामुळें त्यांना अशा लोकांकडून कर्जाऊ पैसे मिळणें शक्यच नसतें. कारण पेढीवाल्यांना पटणारी अशी पत या लोकांची नसते. तेव्हां अशा गरीब शेतकऱ्यांना व गरीब कामगारांना जर कर्जाऊ पैसे काढण्याचा प्रसंग आला तर त्यांना जबर व्याजांनं पैसे काढावे लागतात. कारण आपले पैसे परत येतील किंवा नाहीं अशी सावकारांस खात्री नसते व ज्याप्रमाणें धोक्याच्या किंवा सट्याच्या व्यापारांत मनुष्य जास्त नफ्याच्या आशेनें च फक्त पडतो त्याप्रमाणें अशा लोकांना जास्त व्याजाच्या लालुचीनें च सावकार कर्ज देण्यास तयार होतात. परंतु अशा जबर व्याजाच्या कर्जाच्या पायीं हे गरीब लोक अगदीं चिरडून जातात. व त्यांची दिवसेंदिवस जास्तच वाईट स्थिति होत जाते. तेव्हां याची सुधारणा होण्यास त्यांना फार हलक्या व्याजांनं उत्पादक कामाकरितां पैसे मिळाले पाहिजेत; ह्मणजे ते व्याजापायीं बुडणार नाहीत व त्यांच्या शेताचें किंवा धंद्याचें उत्पन्न वाढून त्यांना सवलतीनें कर्ज व व्याज परत करून देतां येईल. असें झालें ह्मणजे त्यांची स्थिति दिवसेंदिवस सुधारत जाईल. परंतु त्यांना हलक्या व्याजांनं पैसे मिळण्यास त्यांची पत वाढली पाहिजे. तेव्हां प्रत्यक्ष मालमत्ता जास्त वाढलेली नसतांना त्यांची पत वाढवावयाची कशी हा प्रश्न विकट कोड्यासारखाच प्रथ-

मतः भासतो. परंतु सहकारी पतपेढ्यांच्या तत्वानें हा विकट प्रश्न सोडविला व म्हणून या तत्वाला इतकें विलक्षण महत्व आलेलें आहे.

सहकारी पतपेढ्यांचें रहस्यसुद्धां संवशक्तीत आहे. जरी एक-एकट्या शेतकऱ्याला किंवा कामदाराला पत नसली तरी असे पुष्कळसे शेतकरी व कामदार एकत्र झाले व सर्वांच्या कर्जाची सर्वांनीं अमर्यादित जबाबदारी घेतली ह्मणजे या संकलित संघाची पत पुष्कळच वाढते व मग अशा संघाला हलक्या व्याजानें कर्जाऊ पैसे मिळतात. यामुळेंच या पेढ्यांमध्ये-निदान एका प्रकारच्या पेढ्यांत तरी-अमर्यादित जबाबदारीला फार महत्व दिलें जातें. ज्याप्रमाणें सहकारी दुकानाच्या यशाचें खरें रहस्य रोखीच्या पद्धतीत आहे, त्याचप्रमाणें असल्या लहान पेढ्यांच्या यशाचें रहस्य अमर्यादित जबाबदारीत आहे म्हणून स्काट्सडेलीच याचा या अमर्यादित जबाबदारीवर फार रोंख आहे. हल्लींच्या काळां या तत्वा-वरील पुष्कळ पेढ्या मर्यादित जबाबदारीच्या असतात हें खरें; व रफोसिन यानें काढलेल्या पेढ्यांत पहिल्यापासूनच अमर्यादित जबाबदारीवर भर न ठेवतां त्या मर्यादित जबाबदारीवर काढल्या जात असत; तरी पण सहकारी पतपेढ्यांच्या यशाचें एक मुख्य कारण अमर्यादित जबाबदारी होय हें निर्विवाद आहे. दुसरें यशस्वीपणाचें कारण सभासदांची योग्य निवडणूक हें होय. आतां आपण अशा एखाद्या सहकारी पतपेढीचें सामान्य वर्णन देऊं म्हणजे त्याचें स्वरूप सहज ध्यानांत येईल.

समजा तुम्हांला एका खेडेगांवांत अशी एक पेढी स्थापन करावयाची आहे. तर अशा खेड्यांत जाऊन शेतकऱ्यांची एक सभा भरवून त्यांना या पेढ्यांचें महत्व वर्णन करून त्यांचें मन अशी पेढी काढण्यास तुम्हीं वळविलें म्हणजे पांचपंचवीस लोक मिळून अशा पेढीची संस्था स्थापन करतात. या संस्था पूर्णपणें प्रातिनिधिक तत्वांवर चालवावयाच्या असतात व ही गोष्ट फार इष्टही आहे. सभासद आपल्यामधून एक सेक्रेटरी, एक अध्यक्ष व एक कमिटी नेमतात. पेढीचें भांडवल सभासदांकडून अगदीं लहान लहान भागांनीं जमवितात. ह्मणजे दर महिन्यास चार आण्यांचाही हता असतो व प्रत्येक भाग १ रुपयाचा असतो. प्रत्येक माणसानें कांहीं एका ठराविक संख्येपेक्षां जास्त भाग घेतां कामा नये असा नियम असतो. याचा उद्देश पेढी एका श्रीमंत माणसाच्या ताब्यांत

जाऊं नये असा असतो. वर सांगितलेंच आहे कीं, जेथें भागानें भांडवल जमवितात तेथें बहुधा प्रत्येकाच्या भागाच्या किंमतीइतकी किंवा त्याच्या कांहीं एका ठराविक पटीइतकीच तोड्याची जबाबदारी सभासदावर असते. जेथें भाग नसतात किंवा ते फारच लहान असतात तेथें बहुधा अमर्यादित जबाबदारी असते. अशा तऱ्हेनें पेढी स्थापन झाली म्हणजे सुख-वस्तु लोकांकडून व सभासदांकडून पेढींत ठेवी घेण्याची तजवीज केली जाते व पेढी चांगल्या सचोटीच्या लोकांच्या हातांत असली म्हणजे ती विश्वासास पात्र होऊन लोक त्यांत ठेवी ठेवूं लागतात व देशांतील गरीब लोकांना अप्रत्यक्ष रीतीनें मदत करण्याची ही एक नवी सोय सुखवस्तु व श्रीमंत लोकांना होते. कारण यांत स्वार्थ व परमार्थ असे दोन्हीही साधतात. आपल्या ठेवीवर थोडेंसें व्याज मिळून त्याच्यायोगानें या पेढ्यांना जरूर भांडवलाचा पुरवठा होतो. या पेढ्यांचा भांडवल जमविण्याचा दुसरा मार्ग म्हणजे पेढीच्या संयुक्त पतीवर-व वर सांगितलेल्या कारणानें ही पत संघशक्तीनें व अमर्यादित जबाबदारीच्या तत्त्वानें व सभासदांच्या योग्य निवडीनें फार वाढते-कर्ज काढणें हा होय. शिवाय प्रत्येक पेढी आपल्या नफ्यांतून रिझर्वफंड मागें टाकीत असते. कालेंकरून हें भांडवलही मोठें होऊन त्याचा पेढीला मोठा उपयोग होऊं लागतो. याप्रमाणें ठेवी आपल्याकडे ओढून घेणें, आपल्या संयुक्त पतीवर कर्ज काढणें व शेवटीं आपल्या नफ्यांतील शिल्लक मागें टाकून रकम जमविणें, हे तीन भांडवल जमविण्याचे मार्ग झाले. आतां कर्ज देण्याची पद्धति पहा. अशा पेढ्यांचा पहिला नियम हा असतो कीं, नवीन सभासद कारतांना त्याच्या दानतीबद्दल, त्याच्या सचोटीबद्दल व त्याच्या हेतूबद्दल चांगली चवकशी करून मग त्याला सभासद करावयाचा व जें कर्ज द्यावयाचें तें सभासदांखेरीज दुसऱ्यांना द्यावयाचें नाही. कर्ज देतांना कर्ज कशाकरितां पाहिजे, याची पेढीच्या व्यवस्थापक मंडळीला चौकशी करण्याचा अधिकार असतो. बैल घेण्याकरितां, वियाण्याकरितां, जुनें जवर व्याजाचें कर्ज फेडण्याकरितां, विहीर खणण्याकरितां किंवा एखादें शेतीचें आऊत घेण्याकरितां किंवा दुसऱ्या एखाद्या उत्पादक कामाकरितां कर्ज दिलें जातें. हें कर्ज हातावरच दिलें जातें. याला तारण जमीन वगैरे लावून घेत नाहीत. फक्त शेतकऱ्याकडून एक चिठी करून घेतात. व्यवस्थापक मंडळीला शेतकऱ्याच्या उद्देशाबद्दल

चौकशी करण्याचा पूर्ण अधिकार असल्यामुळे कर्ज बुडण्याचा संभव फार कमी असतो. व्याजाचा दर फार हलका असतो. ज्या व्याजाने पेढीला दुसऱ्याकडून कर्ज मिळते किंवा जे व्याज त्यांना ठेवीवद्दल द्यावे लागते त्यामध्ये पेढीच्या व्यवस्थेला लागणाऱ्या खर्चाच्या मानाने थोडीशी वाढ करून व आकारणी करून शेतकऱ्याकडून व्याज घेण्यांत येते. कारण या पेढ्यांचा इतर पेढ्यांप्रमाणे मोठा नफा मिळविण्याचा हेतु नसतो. तर होतां होईलतों हलक्या व्याजाने सभासदांना भांडवल मिळवून देणे हा त्यांचा मुख्य हेतु असतो.

या सामान्य वर्णनावरून रफेसिनच्या सहकारी पतपेढ्यांची बरीच चांगली कल्पना वाचकांस होईल, अशी आशा आहे. वर सांगितलेच आहे की, अशा तऱ्हेची पहिली पेढी रफेसिनने १८४९ मध्ये स्थापिली. दुसरी १८५४ मध्ये स्थापिली व तिसरी १८६२ मध्ये स्थापिली. याच्यापुढे मात्र त्या पेढ्यांची वाढ फारच झपाट्याने झाली व या सर्व पेढ्यांची विलक्षण भरभराट झाली, ती इतकी की, आपल्याजवळ जमलेल्या भांडवलाचे आतां काय करावे याची त्यांना पंचाईत पडू लागली. या पेढ्यांच्या भरभराटीने एकंदर देशांतील व्याजाचा दर कमी झाला व सर्वच शेतकरीवर्गाचे कल्याण झाले.

स्काट्सडेलीच याने कामगारांच्या पेढ्यांकडे लक्ष घातले. या पेढीत सभासद होण्यास कांहीं एक प्रवेशकी द्यावी लागे व प्रत्येक सभासदाने पेढीचे कांहीं भाग व्यावे लागत. बाकी नियम दोन्ही तऱ्हेच्या पेढ्यांचे सामान्यतः एकच असत. स्काट्सडेलीचच्या पेढ्यांत कज फार वेळच्या मुदतीने दिले जात नसे. प्रत्येक वेळीं तीन महिन्यांची मुदत असे व विशेष कारणाकरितां ती वाढविली जात असे; परंतु सामान्यतः शेतकऱ्यांच्या पेढ्यांपेक्षां या पेढ्यांतील कर्जाची मुदत पुष्कळ कमी असे.

दोन्ही प्रकारच्या पेढ्यांना सरकार पुष्कळ सवलती देत असे. यांना उत्पन्नावरील कर माफ असे; तसेंच स्टॅपाची सूट असे व कर्ज वसूल करण्यास विशेष सवलती असत व केव्हां केव्हां सरकार फारच हलक्या व्याजाने अशा पेढ्यांना कर्ज देत असे.

या पेढ्यांच्या प्रसारापासून जर्मनीमध्ये दोन पिढ्यांच्या अवकाशांत गरीब शेतकरी व कामदार यांच्या सांपत्तिक स्थितीत विलक्षण फरक होऊन गेला आहे ही गोष्ट निर्विवाद आहे. जेथे पूर्वी पडकी घरकुले होती तेथे नॉटनेटकी घरे दिखू लागली. ज्या कुटुंबांत सदा उपासमार असे व मुलावाळांचे हाल असत तेथे हंसतमुख अशा मुलावाळांनी भरलेली व सुखी कुटुंबे दिखू लागली; जेथे पूर्वी कुटुंबे कंजति बुडून सावकाराची अगदी गुलामप्राय बनली होती तेथे आतां स्वतंत्रपणाने व सुखाने चांगली उत्पन्नाची शेतकी करणारी स्वावलंबी कुटुंब दिखू लागली. सारांश, जी ठिकाणे पूर्वी दुःख, दैन्यावस्था, हालअपेष्टा व रोग यांची माहेरघरे होती, तीच ठिकाणे आतां लक्ष्मीची माहेरघरे बनलेली आहेत. जाडुगाराच्या कांडीप्रमाणे या सहकारी पतपेढ्यांच्या पद्धतीने जर्मनीत व इतरत्र जेथे जेथे या पद्धतीचा चांगला प्रसार झालेला आहे तेथे तेथे बहुजनसमाजाची सांपत्तिक स्थिति सुधारलेली आहे यांत तिळप्राय शंका नाही.

अशा या सर्वतोपरी कल्याणप्रद अशा पद्धतीवर हिंदुस्थानांतही सहकारी पतपेढ्यांचा प्रसार करण्याचे काम आतां सरकारने हातीं घेतले आहे. यासंबंधाचा कायदा १९०४ साली झाला व तेव्हापासून अशाप्रकारच्या पतपेढ्यांची वाढ हळूहळू होत चालली आहे; परंतु ती फार सावकाशपणे चालली आहे हें कबूल केलें पाहिजे. हल्लींच्या कायद्यांत काय काय दोष आहेत व या तत्वाचा प्रसार करण्याकरितां आणखी काय काय तजविजी केल्या पाहिजेत हें ठरविण्याकरितां एक कॉन्फरन्स नुकतेच बसले होते. त्यांनीं काहीं काहीं फेरकार संचांच्या कायद्यांत सुचविले आहेत व त्यांचा सरकारकडून अनुकूलदृष्ट्या विचार होईल अशी आशा आहे. या पतपेढ्यांचा मोठ्या प्रमाणावर फैलाव हाच आमच्या शेतकरी व कामकरांविगास त्यांच्या दैन्यावस्थेतून वर काढण्याचा मार्ग आहे. ह्मणून या तत्वाचा प्रसार करण्याकरितां सरकारावरोबरच लोकांच्या पुढाऱ्यांनीं कायावाचामनेंकरून झटले पाहिजे तर इष्टकार्य एकदोन पिढ्यांत घडून येईल यांत शंकाच नाही.

भाग सोळावा.

सामाजिक पंथाचा इतिहास व त्या पंथाचे प्रकार.

अर्वाचीन काळच्या संपत्तीच्या उत्पत्तीचा विशेष म्हणजे प्रचंड कारखान्यांची पद्धति होय हें मागें सांगितलेंच आहे. याच्या पूर्वीची पद्धति घरगुती धंद्याची होती. या घरगुती धंद्याच्या पद्धतींत समाजांतील बहुतेक वर्गांची सांपत्तिक स्थिति सामान्यतः सारखीच असते. या पद्धतींत अत्यंत श्रीमंत व अत्यंत गरीब असा भेद फारसा होत नाही. परंतु प्रचंड कारखान्यांच्या पद्धतींत श्रीमंत व गरीब यांमध्ये जमीनअस्मानाचें अंतर पडतें. जे लोक श्रीमंत होतात ते अतोनात श्रीमंत होतात व जे गरीब असतात त्यांना खावयाःठा पुरेसें मिळण्याची पंचाईत पडते. म्हणजे प्रचंड कारखान्यांचा व अर्वाचीन औद्योगिक क्रांतीचा एक परिणाम समाजांतील संपत्तीच्या वांटणींत फार मोठी विषमता उत्पन्न करण्यांत होतो व अशा परिस्थितींत सामाजिक पंथाचा उदय होतो व युरोपांत झालेला आहे.

या ग्रंथाच्या प्रास्ताविक भागांत अर्थशास्त्रांतील निरनिराळ्या पंथांचें वर्णन केलें; त्या ठिकाणीं सामाजिक पंथांचें वर्णन मुद्दाम गाळलें होतें. कारण त्या पंथांचें वर्णन व त्या पंथानें सुचविलेल्या संपत्तीच्या समतेच्या वांटणीचे उपाय यांचा विचार एकत्र करणें फार सोयीचें होतें. व म्हणून तो विषय हातीं घेण्यास आतांचेंच योग्य स्थळ आहे. तेव्हां सामाजिक पंथ व त्यानें सुचविलेल्या उपायांचा या पुस्तकाच्या शेवटल्या दोन भागांत विचार करून या संपत्तीच्या वांटणीच्या पुस्तकाची समाप्ति करण्याचा वेत आहे.

सामाजिक पंथ हा अभिमतपंथांतूनच निवालेला एक स्वतंत्र पंथ आहे. अर्वाचीन काळीं या पंथाच्या संबंधींचें वाङ्मय फार विस्तृत आहे व ती अर्थशास्त्राची एक स्वतंत्र शाखाच झालेली आहे. सामाजिक पंथ हें पद फार अर्वाचीन काळीं उपयोगांत आणलें आहे. १८३५ मध्ये इंग्लंडांतील प्रसिद्ध समाजसुधारक ओवेन यानें जी एक सर्व मजुरांची परिषद भरवि-

लेली होती, त्यासंबंधांत प्रथमतः हा शब्द वापरण्यांत आला व तो तावडतोव एक पारिभाषिक शब्द बनला. कारण अर्थशास्त्राच्या वाढीमध्ये कांहींएक विशिष्ट प्रकारच्या कल्पना—संपत्तीच्या, उत्पत्तीबद्दलच्या व संपत्तीच्या वांटणीबद्दलच्या—खटपटी व प्रयत्न सुरू झाले होते. या कल्पना व हे प्रयत्न यांमध्ये बरेच साम्य होतें. तेव्हां अशा या सारख्या कलाच्या कल्पनांना व प्रयत्नांना एका सामान्य नांवाची जरूरी होती व यामुळे सामाजिक पंथ हें नांव प्रथमतः निघाल्याबरोबर भाषेत भासणारी एक उणीव नाहीशी होऊन हा शब्द सर्वत्र एकदम प्रचारांत आला व यासंबंधीच्या वाङ्मयाची सामाजिक पंथ या नांवाची अर्थशास्त्राची एक स्वतंत्र शाखा बनली असें आतांच सांगितलें आहे.

जरी वर निर्दिष्ट केल्याप्रमाणें सामाजिक पंथ हा शब्द प्रचारांत येऊन तो सर्वतोमुखी झाला, तरी पण या शब्दाच्या व्याख्येसंबंधी मात्र एकमत झालें नाही. कारण अर्थशास्त्रामध्ये जे विशेष विचार निघाले हे ते व ज्या खटपटी चालल्या होत्या त्या एक प्रकारच्या भासत खऱ्या व ह्मणूनच त्या सर्वांचा समावेश करण्याकरितां एका शब्दाची जरूरी होती खरी; तरी पण शब्दप्रयोग ठरल्यावर त्याचा अर्थ काय हा विकट प्रश्न राहिलाच. व या शब्दाच्या निरनिराळ्या व्याख्या निरनिराळ्या लोकांनी दिल्या. कारण ज्या लेखकाला जी पद्धति श्रेयस्कर वाटली ती पद्धति ज्यामध्ये अन्तर्भूत होईल अशा प्रकारची व्याख्या ती सामाजिक पंथाची व्याख्या ह्मणून त्यानें दिली; व यायोगानें सामाजिक पंथाचे निरनिराळे प्रकार बनले. तेव्हां सामाजिक पंथाच्या कल्पनांची माहिती होण्याकरितां या पंथाच्या निरनिराळ्या शाखांचें व्यवस्थित वर्गीकरण करणें इष्ट आहे. कारण मग त्यांचें क्रमानें वर्णन करतां येईल. व अशा वर्गीकरणाकरितां सामाजिक पंथाची सर्वांत व्यापक व्याख्या घेणें इष्ट होईल.

औद्योगिकक्रांतीचा परिणाम समाजांत सांपत्तिक विषमता उत्पन्न करण्यांत झाला व ही तीव्र विषमता लोकांस अन्यायाची वाटूं लागली. तेव्हां समाजांतील संपत्तीची वांटणी समतेच्या तत्वावर घडवून आणण्याच्या बुद्धीनें—निदान समाजांतील विलक्षण विषमता कमी करण्याच्या बुद्धीनें—समाजाच्या चालीरीतींमध्ये व औद्योगिक व्यवस्थेमध्ये जे फेरफार

भाग सोळावा.

सामाजिक पंथाचा इतिहास व त्या पंथाचे प्रकार.

अर्वाचीन काळच्या संपत्तीच्या उत्पत्तीचा विशेष म्हणजे प्रचंड कारखान्यांची पद्धति होय हें मागें सांगितलेंच आहे. याच्या पूर्वीची पद्धति वरगुती धंद्याची होती. या वरगुती धंद्याच्या पद्धतींत समाजांतील बहुतेक वर्गांची सांपत्तिक स्थिति सामान्यतः सारखीच असते. या पद्धतींत अत्यंत श्रीमंत व अत्यंत गरीब असा भेद फारसा होत नाही. परंतु प्रचंड कारखान्यांच्या पद्धतींत श्रीमंत व गरीब यांमध्ये जमीनअस्मानाचें अंतर पडतें. जे लोक श्रीमंत होतात ते अतोनात श्रीमंत होतात व जे गरीब असतात त्यांना खादयाःठा पुरेसें मिळण्याची पंचाईत पडते. म्हणजे प्रचंड कारखान्यांचा व अर्वाचीन औद्योगिक क्रांतीचा एक परिणाम समाजांतील संपत्तीच्या वांटणींत फार मोठी विषमता उत्पन्न करण्यांत होतो व अशा परिस्थितींत सामाजिक पंथाचा उदय होतो व युरोपांत झालेला आहे.

या ग्रंथाच्या प्रास्ताविक भागांत अर्थशास्त्रांतील निरनिराळ्या पंथांचें वर्णन केलें; त्या ठिकाणीं सामाजिक पंथांचें वर्णन सुद्धाम गाळलें होतें. कारण त्या पंथांचें वर्णन व त्या पंथानें सुचविलेल्या संपत्तीच्या समतेच्या वांटणीचे उपाय यांचा विचार एकत्र करणें फार सोयीचें होतें. व म्हणून तो विषय हातीं घेण्यास आतांचेंच योग्य स्थळ आहे. तेव्हां सामाजिक पंथ व त्यानें सुचविलेल्या उपायांचा या पुस्तकाच्या शेवटल्या दोन भागांत विचार करून या संपत्तीच्या वांटणीच्या पुस्तकाची समाप्ति करण्याचा वेत आहे.

सामाजिक पंथ हा अभिमतपंथांतूनच निघालेला एक स्वतंत्र पंथ आहे. अर्वाचीन काळां या पंथाच्या संबंधींचें वाङ्मय फार विस्तृत आहे व ती अर्थशास्त्राची एक स्वतंत्र शाखाच झालेली आहे. सामाजिक पंथ हें पद फार अर्वाचीन काळां उपयोगांत आणलें आहे. १८३५ मध्ये इंग्लंडांतील प्रसिद्ध समाजसुधारक ओवेन यानें जी एक सर्व मजुरांची परिषद भरवि-

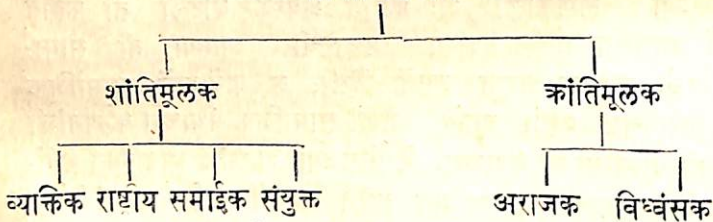
लेली होती, त्यासंबंधांत प्रथमतः हा शब्द वापरण्यांत आला व तो तावडतोव एक पारिभाषिक शब्द बनला. कारण अर्थशास्त्राच्या वाढीमध्ये कांहींएक विशिष्ट प्रकारच्या कल्पना—संपत्तीच्या, उत्पत्तीवद्दलच्या व संपत्तीच्या वांटणीवद्दलच्या—खटपटी व प्रयत्न सुरू झाले होते. या कल्पना व हे प्रयत्न यांमध्ये बरेच साम्य होतें. तेव्हां अशा या सारख्या कलाच्या कल्पनांना व प्रयत्नांना एका सामान्य नांवाची जरूरी होती व यामुळे सामाजिक पंथ हें नांव प्रथमतः निघाल्याबरोबर भाषेत भासणारी एक उणीव नाहीशी होऊन हा शब्द सर्वत्र एकदम प्रचारांत आला व यासंबंधीच्या वाङ्मयाची सामाजिक पंथ या नांवाची अर्थशास्त्राची एक स्वतंत्र शाखा बनली असें आतांच सांगितलें आहे.

जरी वर निर्दिष्ट केल्याप्रमाणें सामाजिक पंथ हा शब्द प्रचारांत येऊन तो सर्वतोमुखी झाला, तरी पण या शब्दाच्या व्याख्येसंबंधी मात्र एकमत झालें नाहीं. कारण अर्थशास्त्रामध्ये जे विशेष विचार निघाले होते व ज्या खटपटी चालल्या होत्या त्या एक प्रकारच्या भासत खऱ्या व ह्मणूनच त्या सर्वांचा समावेश करण्याकरितां एका शब्दाची जरूरी होती खरी; तरी पण शब्दप्रयोग ठरल्यावर त्याचा अर्थ काय हा विकट प्रश्न राहिलाच. व या शब्दाच्या निरनिराळ्या व्याख्या निरनिराळ्या लोकांनीं दिल्या. कारण ज्या लेखकाला जी पद्धति श्रेयस्कर वाटली ती पद्धति ज्यामध्ये अन्तर्भूत होईल अशा प्रकारची व्याख्या ती सामाजिक पंथाची व्याख्या ह्मणून त्यानें दिली; व यायोगानें सामाजिक पंथाचे निरनिराळे प्रकार बनले. तेव्हां सामाजिक पंथाच्या कल्पनांची माहिती होण्याकरितां या पंथाच्या निरनिराळ्या शाखांचें व्यवस्थित वर्गीकरण करणें इष्ट आहे. कारण मग त्यांचें क्रमानें वर्णन करतां येईल. व अशा वर्गीकरणाकरितां सामाजिक पंथाची सर्वांत व्यापक व्याख्या घेणें इष्ट होईल.

औद्योगिकक्रांतीचा परिणाम समाजांत सांपत्तिक विषमता उत्पन्न करण्यांत झाला व ही तीव्र विषमता लोकांस अन्यायाची वाटूं लागली. तेव्हां समाजांतील संपत्तीची वांटणी समतेच्या तत्वावर घडवून आणण्याच्या बुद्धीनें—निदान समाजांतील विलक्षण विषमता कमी करण्याच्या बुद्धीनें—समाजाच्या चालीरीतींमध्ये व औद्योगिक व्यवस्थेमध्ये जे फेरफार

सुचविण्यांत आले व तत्संबंधीं जे प्रयत्न झाले त्यासंबंधींची मीमांसा करून त्यांचें समर्थन करणारा पक्ष म्हणजे सामाजिक पंथ होय; मग हे फेरफार घडवून आणण्याचे मार्ग कोणतेही असोत. ते खासगी व्यक्तींच्या परोपकारबुद्धीचे व आपखुशीचे असोत; किंवा सरकारी कायद्याचे असोत; किंवा संपत्तीच्या उत्पत्तीच्या पद्धतींत बदल करण्याचे असोत; किंवा क्रांति-कारक तऱ्हेचे असोत. अशा व्यापक अर्थानें सामाजिक पंथ व सामाजिक पंथी चळवळी या शब्दांचा प्रयोग केला म्हणजे त्याचे प्रथमतः दोन वर्ग होतात. पहिला वर्ग-शांतिमूलक सामाजिक पंथी चळवळींचा व दुसरा वर्ग क्रांतिमूलक सामाजिक पंथी चळवळींचा. पहिल्या वर्गातील सर्व चळवळींना समाजांतील संपत्तीच्या वांटणींतील असमता काढून टाकावयाची असते खरी; पण ती शांततेच्या व कायदेशीर मार्गांनी काढून टाकावयाची असते. या पहिल्या वर्गाचे चार पोटभेद होतात; त्यांचीं नांवां अशीं:-व्याक्तिक सामाजिक पंथ, राष्ट्रीय सामाजिक पंथ, समाईक सामाजिक पंथ व संयुक्त सामाजिक पंथ. क्रांतिकारक सामाजिक पंथाचे अराजक पंथ व विध्वंसक पंथ असे दोन पोटभेद होतात. हें वर्गीकरण खालील कोष्टकावरून चटकन ध्यानांत येईल.

सामाजिक पंथ

या सहा पोटभेदांपैकी शेवटचे दोन पोटभेद सामाजिक पंथाचे पोटभेद मानावे किंवा नाही याबद्दल मतभेद होण्याचा संभव आहे. कारण अराजकपंथ व विध्वंसकपंथ या दोघांच्या मते एकंदर समाजव्यवस्थाच मुळीं मनुष्याच्या हिताच्या विरुद्ध आहे. समाज व त्यांतील सरकार हेंच मुळीं सर्व दुःखांचें मूळ आहे व हें मूळ नाहीसें होऊन सर्व मनुष्यांना स्वाभाविक स्वातंत्र्य मिळालें म्हणजे मनुष्यजातीस सुखप्राप्ति होईल; अर्थात् समाजही एक कृत्रिम गोष्ट आहे व ती मनुष्याच्या दास्यावाला व

त्याच्या दुःखाला कारणीभूत होते; ही कृत्रिम अवस्था जाऊन जर सर्व मनुष्यांना त्यांची स्वाभाविक स्थिति प्राप्त झाली तरच मनुष्यांचे दास्यत्व जाऊन त्याची सुखवृद्धि होईल असें या पंथाचें ह्मणणें आहे. अराजकपंथ व विध्वंसकपंथ हे एका दृष्टीनें मानवी प्राण्यानें उत्पन्न झालेले आहेत. समाजांतील कांहीं वाईट गोष्टींचा मनावर विलक्षण परिणाम होऊन एकंदर समाजच वाईट व देशांतील एकंदर सरकारही वाईट व या दोन्ही संस्था नाहीशा करणें हें आपलें कर्तव्यकर्म आहे व तें पार पाडण्याकरितां गुप्तमंडळ्या स्थापणें व इतर क्रांतिकारक मार्ग यांचा अवलंब करणें अवश्यक आहे असें या पंथाचें मत आहे. परंतु हे पंथ सामाजिक पंथामध्ये कसे अन्तर्भूत होतात हें पुढील विवेचनावरून दिसून येईल.

वरील कोष्टकावरून शांतिमूलक सामाजिक पंथाचे चार पोटभेद आहेत असें दिसून येईल. यापैकी पहिला पोटभेद ह्मणजे व्यक्तिक सामाजिक पंथ होय. औद्योगिक क्रांतीपासून मजूरवर्गाची सांपत्तिक स्थिति फार वाईट झाली आहे व त्यामुळे समाजामध्ये संपत्तीच्या वांटणीत फारच असमता उत्पन्न झाली आहे हें पाहून ही असमता काढून टाकण्यासंबंधींच्या कल्पना व योजना कांहीं परोपकारी व्यक्तींनीं काढल्या. या योजनांनाच व्यक्तिक सामाजिक पंथ असें नांव पडलें. या योजना अमलांत आणण्याची खटपट या व्यक्तींनीं आपल्याच हिंमतीवर केली. मजूरवर्गातील लोकांचीं मनें वळवून आपल्या योजनेप्रमाणें संस्था काढण्याचा उपक्रम या लोकांनीं केला. यावरून या पंथाचा असमता नाहीशी करण्याचा मार्ग आपखुशीचा व खासगी परोपकाराचा होता. या पंथाची उदाहरणें पुढें यावयाचीं आहेत त्यावरून या पंथाच्या स्वरूपाचें जास्त स्पष्टीकरण होईल.

शांतिमूलक सामाजिक पंथाचा दुसरा पोटभेद राष्ट्रीय सामाजिक पंथ या नांवानें प्रसिद्ध आहे. अर्वाचीन औद्योगिक पद्धतीमुळे समाजामध्ये संपत्तीच्या विषम वांटणीस सुरुवात झाली; परंतु संपत्तीच्या उत्पादनाच्या पद्धतीचा हा अनिवार्य परिणाम आहे व ज्या अर्थी संपत्तीची वाढ होणें इष्ट आहे त्या अर्थी या संपत्तीच्या पद्धतीत फरक घडवून आणणें शक्य नाही; तरी पण कायद्याच्या मदतीनें

बहुजनसमाजांतील गरीब लोकांची स्थिति पुष्कळ बाबतीत सुधारण्या-
सारखी आहे. तेव्हां समाजांतील औद्योगिक पद्धतीने उत्पन्न झालेल्या
असमतेची जितकी तीव्रता कमी करणे शक्य आहे तितकी तीव्रता कमी
करणे हा राष्ट्रीय सामाजिक पंथाचा कार्यभाग आहे. व्यक्तिक सामाजिक पंथ
व्यक्तीच्या आपखुशीने व इतर खासगी खटपटीने या बाबतीत सुधारणा घड-
वून आणण्याचा प्रयत्न करतो; तर राष्ट्रीय सामाजिक पंथाचा भरंवसा देशाचे
सरकार व कायदा या दोहोंवर फार आहे. व्यक्तीच्या जीविताचे व माल-
मत्तेचे संरक्षण करणे इतकेच सरकारचे कर्तव्यकर्म आहे असे नाही; तर बहु-
जनसमाजाला सुख देणे व त्याला सुस्थितीप्रत आणणे हेही सरकारचे
कर्तव्यकर्म आहे. असे या पंथाला वाटते व हे घडवून आणण्यास कायद्या-
सारखे दुसरे अमोव शस्त्र नाही व ह्मणून या शस्त्राचा सरकारने खुल्या
दिलाने व सढळ हाताने उपयोग केला पाहिजे असे या पंथाचे म्हणणे आहे.

शांततामूलक सामाजिक पंथाच्या तिसऱ्या पोटभेदाचे नांव समाईक
सामाजिक पंथ हे होय. राष्ट्रीय पंथाप्रमाणेच या पंथाला असे वाटते
की, समाजांतील संपत्तीच्या वांटणीची विषमता विराटस्वरूपी कारखा-
न्याच्या पद्धतीने निर्माण होते व विराटस्वरूपी कारखाने देशांतील भांड-
वल व जमीन-संपत्तीच्या उत्पत्तीची दोन साधने-ही थोड्याश
लोकांच्या हाती गेल्यामुळे होतात. याप्रमाणे भांडवल व जमीन ही देशां-
तील लहानशा वर्गीच्या हाती सर्वस्वी गेल्यामुळे व या भांडवलाखेरीज व
जमिनीखेरीज मजुरांना आपल्या श्रमाचा उपयोग करता येत नसल्यामुळे
मजुरांच्या श्रमाचे फळ त्यांचेपासून या भांडवलवाल्या व जमीनदारवर्गाला
बुचाडून घेता येते. तेव्हां सर्व भांडवल व देशांतील सर्व जमीन ही खासगी
व्यक्तीच्या हातांत असता कामा नये. तर सर्व प्रकारचे भांडवल व जमीन
यांवर राष्ट्रीय मालकीच पाहिजे. ह्मणजे या पंथाच्या मते सर्व कारखाने
व धंदे हे राष्ट्रीय किंवा सरकारच्या मालकीचे झाले पाहिजेत. अर्थात्
सर्व उद्योगधंदे हे सरकारची निरनिराळी खोती झाली पाहिजेत. असे
झाले असतांना प्रत्येक मनुष्याला आपआपल्या गुणाप्रमाणे व कर्तबगारी-
प्रमाणे संपत्तीचा वांट मिळेल. या पद्धतीत सर्व कारखाने सरकारी बनून
प्रत्येक मनुष्य सरकारी नोकर बनावयाचा ह्मणजे कोणालाही काम केल्या-
खेरीज उत्पन्न मिळणार नाही व संपत्तीची वांटणी समतेवर होईल. उप-

भोग्य वस्तू व जंगम मिळकती यासंबंधीच फक्त खासगी मालमत्तेची संस्था असावी. परंतु उत्पत्तीची साधनें खासगी व्यक्तींच्या मालकीची नसावीं असें या पंथाचें म्हणणें आहे.

चवथा पंथ ह्यणजे संयुक्त सामाजिक पंथ होय. या पंथाला खासगी मालकीची संस्था हीच मुळीं सर्व अनर्थांचें मूळ भासतें. कारण या खासगी मालकीच्या संस्थेपासूनच समाजांत सर्व विषमता उत्पन्न झाली आहे, असें हा पंथ म्हणतो. तेव्हां या पंथाला सर्व संपत्ति सर्व लोकांची संयुक्त व्हावी अशी इच्छा आहे. ज्याप्रमाणें कुटुंबामध्ये सर्व गोष्टी संयुक्त मालकीच्या असतात; कुटुंबांतील निरनिराळ्या व्यक्तींची खासगी मालमत्ता नसते; कुटुंबांतील सर्व व्यक्ति आपआपलें उत्पन्न एकत्र करतात व त्याचा उपभोग सर्व सारख्याच तऱ्हेनें घेतात; सारांश, कुटुंबांत ज्याप्रमाणें सर्व व्यक्ति अगदीं एकरूप असतात व तेथें विषमता किंवा संपत्तीची वांटणी यांचा प्रश्नच उद्भवत नाही; त्याप्रमाणें सर्व समाजाची संपत्ति संयुक्त असली ह्यणजे हल्लींचे सर्व अनर्थ व विषमता नाहींशी होईल. तेव्हां अशी संयुक्त संपत्तीची स्थिति समाजांत घडवून आणण्याचा उद्देश या पंथानें आपल्या डोळ्यांपुढें ठेविला आहे.

या सर्व पंथाचा एकत्र विचार केला असतां सामाजिक पंथांचीं एकापुढें एक अशीं मालिकाच बनते. व्यक्ति सामाजिक पंथ हा समाजांतील मजूरवर्गाची दैन्यावस्था. आपखुषीच्या मार्गानें व व्यक्तीच्या खटपटीनें सुधारण्याचा प्रयत्न करतो या अर्थानें मागील दोन भागांत वर्णिलेल्या मजुरांचे संघ सहकारी संस्था, सहकारी पतपेढ्या वगैरेंसारख्या मजूरवर्गाची स्थिति सुधारणाऱ्या सर्व प्रकारांचा अन्तर्भाव व्याक्तिक सामाजिक पंथांत होऊं शकेल. परंतु स्वावलंबनावर उभारलेल्या या संस्थांचा बहुधा सामाजिक पंथाच्या उपायांत अन्तर्भाव केला जात नाही. राष्ट्रीय सामाजिक पंथ एक पाऊल पुढें जातो. समाजांतील गरीब लोकांची स्थिति सुधारण्याचे सरकारी कायद्यानें घडवून आणिलेले सर्व प्रयत्न या सदरांत येतात. या दृष्टीनें कारखान्याचे कायदे, सक्तीचे शिक्षण इत्यादि उपाय सामाजिक पंथीच होतात व हल्लींच्या काळीं या पंथाची छाप सुधारलेल्या सरकारावर आहे यांत शंका नाही. या दृष्टीनें व्यक्तिस्वातंत्र्याचें माहेरघर इंग्लंड देश त्यामध्येही

सामाजिक पंथाचें वजन पडलें आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही. सामाजिक पंथाच्या सर्व पंथांत हाच खरोखरी सुसाध्य पंथ आहे हें पुढील विवेचनावरून दिसून येईल.

सामाजिक पंथाचा तिसरा प्रकार समाईक. याची मजल राष्ट्रीय सामाजिक पंथाच्याही पुढें आहे. या पंथाला सर्व उत्पत्तीचीं साधनें सरकारी मालकीचीं असून सर्व लोकांची संपत्तीची वाटणी कायद्यानें समतेच्या तत्वावर ठरलेली असावी असें वाटतें. या पंथाप्रमाणें सरकारनें धंद्याचा सर्व पुढाकार आपल्या हातीं घ्यावा व सर्व व्यवस्था त्यानें करावी असा आहे. या पंथाचा लोकांची स्थिति सुधारण्याचा एक मुख्य उपाय म्हणजे देशांतील जमीन सरकारी मालकीची करण्याची कल्पना होय. या उपायाच्या युक्तायुक्ततेचा पुढील भागांत विचार करावयाचा आहे. तेव्हां सध्यां त्याचा नामनिर्देश पुरे आहे.

संयुक्तसामाजिक पंथाला मात्र हल्लींची समाजरचनाच पसंत नाही. कारण हल्लींची समाजरचना खासगी मालमत्तेच्या कल्पनेवर बसविलेली आहे. या पंथाला ही संस्थाच मुळीं सर्व अनर्थांचें मूळ भासतें. तेव्हां 'मूले कुठारः' या न्यायानें त्याचा हेतु ही संस्थाच नाहींशी करून सर्व संपत्ति संयुक्तमालकीची करण्याचा आहे.

या मालिकेकडे पाहिलें ह्मणजे अराजक व विध्वंसक पंथ हे दोन्ही पंथ या पुढील पायरीप्रमाणेंच दिसतात यांत शंका नाही. कारण संयुक्त-सामाजिक पंथाला खासगी मालमत्ता अनर्थांचें मूळ दिसतें तर अराजक पंथाला समाज व सरकार याच संस्था मनुष्याच्या अनर्थांचें व आपत्तीचें मूळ दिसतात. कारण, समाज व त्यांतील सरकार यांनींच खासगी मालमत्तेच्या संस्थेचा उदय होतो व मालमत्तेची सुरक्षितता ठेवणें हें सरकारचें आयकतव्यकर्म समजलें जातें. यावरून समाजरचना व सरकार यांनीं सर्वत्र असमता उत्पन्न होते. तेव्हां या अगदीं मुख्य मूळावरच घाला घालणें रास्त आहे असें या पंथांना वाटतें.

वरील विवेचनावरून संयुक्तसामाजिक पंथ व अराजक पंथ यांमध्ये बरेच साम्य आहे असें ह्मणण्यास हरकत नाही, त्यांच्या उपायांत व साधनांत फरक असेल; परंतु सर्व जगांत दिसून येणाऱ्या संस्थाच अनर्थमूलक आहेत अशी या पंथाच्या लोकांची समजूत असते. या पंथाला मनुष्य-

स्वभावाची पारख नाही म्हणून अशा प्रकारची कल्पना त्यांच्या डोक्यांत येते असें ह्मणणें प्राप्त आहे. संयुक्तसामाजिक पंथाला आरिस्टाटल या ग्रीक तत्ववेत्त्यानें आपल्या राजनीति या ग्रंथांत उत्तम तऱ्हेचें उत्तर दिलें आहे. मनुष्यस्वभावच असा आहे कीं, त्याला आपलेपणा वाटल्याखेरीज त्याचे हातून हौसेनें व कळकळीनें श्रम होणार नाहीत. सर्वांचें काम तें कोणाचेंच काम नाही हें त्याचें म्हणणें म्हणीसारखेंच झालेलें आहे. ह्मणून आरिस्टाटलनें खासगी मिळकतीची कल्पना हीच मनुष्याची सुधारणा घडवून आणणारी संस्था होय असें ह्मटलें आहे. यावरून समाजाची जी हल्लीं बरी स्थिति आहे तीच खासगी मिळकतीमुळें आहे व खासगी मिळकतीचें संरक्षण करणाऱ्या समाज व सरकार या संस्थांच्या योगानेंच सर्व मानवी सुधारणा झाली आहे असें म्हणणें ओघानें प्राप्त होतें. तेव्हां सामाजिक पंथापैकीं हे पंथ आत्मघातकीपणाचे आहेत व ते समंजस लोकांना रुचण्यासारखे नाहीत हें उघड आहे. आतां या सामाजिक पंथाच्या इतिहासाकडे वळूं.

सामाजिक पंथ हा शब्द जरी अर्वाचीन असला तरी या पंथाच्या मुळाशीं असलेली कल्पना सर्व ठिकाणीं दिसून येत असल्यामुळें असे पंथा पुष्कळ ठिकाणीं व पूर्वकाळींही निघालेले आहेत. समाजामध्ये कांहीं अनर्थ दिसून आले; विशेषतः कांहीं लोक श्रीमंत व कांहीं अत्यंत हाल-अपेष्टांमध्ये असलेले दिसले ह्मणजे या गोष्टीच्या कारणाकडे मनुष्याचें लक्ष जातें व ही स्थिति कशी सुधारतां येईल अशाबद्दल मनुष्य विचार करूं लागतो व पुष्कळ वेळां त्याला चातू असलेल्या स्थितीपेक्षां भिन्न प्रकारचे उपाय सुचतात. ग्रीक लोकांमध्ये प्लेटोनें जी एक समाजसुधारणेची कल्पना आपल्या प्रजासत्ताक नांवाच्या ग्रंथांत दिलेली आहे ती पुष्कळ अंशीं संयुक्तसामाजिक पंथाप्रमाणें आहे व या कल्पनेवर टीका करतांनाच आरिस्टाटलनें वर निर्दिष्ट केलेले विचार प्रदर्शित केले आहेत. तसेंच खासगी मालमत्ता अनर्थाचें मूळ आहे तेव्हां हीच काढून टाकण्याचे प्रत्यक्ष प्रयत्न झालेले आहेत. उदाहरणार्थ, ज्यू लोकांमध्ये अशा संयुक्त मालमत्तेच्या संस्था होत्या. क्रिश्चन धर्मांमध्येही खासगी मिळकतीवर मोठा कटाक्ष होता. मानवी समाजाच्या बाल्यावस्थेंत ग्रामसंस्थे-सारख्या संस्था होत्या. व त्यामध्ये जमीन ही बहुधा संयुक्त ह्मणजे

सर्व ग्रामस्थांच्या मालकीची असे. परंतु या प्रत्यक्ष प्रयत्नाचा इतिहास येथें देणें शक्य नाही. अर्वाचीन काळीं अर्थशास्त्रांत जे सामाजिक पंथ निघाले आहेत त्यांचा संक्षिप्त इतिहास येथें देणें शक्य आहे व त्यायोगानें प्रास्ताविक पुस्तकांतील उपोद्घात व हा भाग मिळून अर्थशास्त्राचा सर्व इतिहास दिल्यासारखें होईल.

वर सांगितलेंच आहे कीं, सामाजिक पंथ हा शब्दप्रयोग प्रथमतः ओवेन या इंग्रज समाजसुधारकाच्या प्रयत्नासंबंधी लावण्यांत आला. तेव्हां आपल्या इतिहासाला तेव्हांपासूनच प्रारंभ करणें वरें.

रॉबर्ट ओवेन हा मोठा सुधारक होता. त्याचे स्वतःचे कारखाने होते; त्यांत त्यानें पोरक्या मुलांना कामाला लावून त्यांच्या आरोग्याकडे व शिक्षणाकडे लक्ष घातलें. गिरणींतील मजुरांना शिक्षण देण्याकरितां रात्रीच्या शाळा काढण्याची कल्पना त्याची होय. त्यानें कारखान्याचे कायदे घडवून आणण्यांत पुष्कळ खटपट केली व आपली सर्व संपत्ति मजूर-लोकांची स्थिति सुधारण्यांत व त्यांच्या कल्पनेप्रमाणें एक सामाजिक पंथी संस्था स्थापण्यांत घालविली. त्याची सामाजिक पंथी कल्पना कांहींशी ग्राम-संस्थेसारखी होती. त्याचें म्हणणें असें होतें कीं, सुमारे १२०० लोकांनीं सुमारे १२०० किंवा १८०० एकर जमीन घ्यावी व आपला एक समाज करावा. या समाजानें एकाच इमारतींत रहावें व सर्व जमिनीची लागवड समाईकश्रमानें करावी व आपल्या श्रमाचे उत्पन्नाचाही त्यांनीं एकत्रच उपभोग घ्यावा. फोरिअर व सेंट सायमन यांच्या योजना याच तऱ्हेच्या होत्या. फोरिअरच्या मतामध्ये सर्व समाजाच्या लहान टोळ्या वनवा-ववाच्या. प्रत्येक टोळीनें एकाच मोठ्या इमारतींत रहावयाचें. या टोळीचा मुख्य धंदा शेतकीचा. परंतु आवडीप्रमाणें दुसरेही धंदे करण्यास हरकत नाही. या टोळींत खासगी मिळकत व कुटुंबव्यवस्था असावयाची. परंतु श्रीमंत व गरीब यांनीं एकत्र रहावयाचें. म्हणजे श्रीमंत व गरीब यांमधील हल्लींच्या भेदभाव राहणार नाही. सर्वांच्या श्रमानें उत्पन्न झालेल्या संपत्तीचा एक ठरीव हिस्सा प्रत्येक मनुष्याला मिळावयाचाच व बाकीच्या उत्पन्नांपकीं पांचवारांश श्रमाबद्दल मोबदला श्रम करणारांस द्यावयाचा. चार-वारांश भांडवलबद्दल भांडवलवाल्यांस द्यावयाचा व तीनवारांश बद्धि-मत्ता व कल्पकता हे गुण दाखविणाऱ्या लोकांना द्यावयाचा. या योजने-

प्रमाणें खासगी रीतीनें समाज स्थापन करण्याच्या खटपटी झाल्या परंतु त्याला म्हणण्यासारखें यश आलें नाहीं.

फरडिन्ड लँड्शेली हा जर्मन सामाजिक पंथाचा मोठा पुरस्कर्ता होता. **लैप्सिक** येथें भरलेल्या गरीब लोकांच्या परिषदेच्या अध्यक्षत्वाचा मान त्यास मिळाला होता. अभिमतपंथानें प्रस्थापित केलेल्या मजुरीच्या नियमापासून आपली सुटका करून घेण्याच्या मार्गातील पहिली पायरी म्हणजे सार्वत्रिक मताधिकार ही होय. ही मागणी मजुरांच्या तर्फेनें त्यानें प्रथमतः याच परिषदेत केली. कारण मजुरांना असा मताधिकार मिळाला म्हणजे भांडवलवाल्यांच्या जुलुमापासून आपली सुटका करून घेण्यासाठीं मजूरवर्गाला भांडवल सरकारी तिजोरीतून देण्याला सरकारला भाग पाडतां येईल असें त्याचें म्हणणें होतें. **लँड्शेली**नें १८६३ मध्ये मजुरांची एक प्रचंड संस्था निर्माण केली. त्याच्या परिश्रमानें जर्मनीमध्ये सामाजिक पंथाला फार जोर आला. त्यानें या विषयावर पुष्कळ लिहिलें आहे त्यांतून त्याच्या मताचा खाली दिलेला मथितार्थ निघतो.

लँड्शेलीच्या मताप्रमाणें अर्वाचीन युरोपच्या इतिहासाचे तीन भाग पडतात. पहिलें युग जहागिरीयुग होय. त्याचा काळ १७८९ पर्यंतचा आहे. या काळांत सर्व सार्वजनिक सत्ता समाजातील जमीनदार वर्गाच्या हातीं होती व तिचा उपयोग हा वर्ग आपल्या स्वतःच्याच हिताकरितां करित असे. हा काळ त्या वर्गाच्या हक्काचा व सवलतीचा काळ होता. इतर सर्व प्रकारच्या श्रमाबद्दल व धंद्याबद्दल तुच्छताबुद्धि होती. कामकरी लोकही जमीनदारांचे बहुतेक गुलामच होते. सारांश, या काळांत सर्व सत्ता, सर्व मान, सर्व कांहीं जमीनदारांना होतें; कामकऱ्यांना मात्र यांपैकीं कांहीं एक नव्हतें.

१७८९ पासून १८४८ च्या दुसऱ्या काळाला नागरिक काळ म्हणतां येईल. या काळांत जंगम मालमत्तेला स्थावर मिळकतीच्या इतका मान मिळू लागला. परंतु अजूनही अधिकार व सत्ता हीं मनुष्याच्या अंगच्या गुणाऐवजी त्याच्या मालमत्तेवरून ठरलीं जात असत. या काळीं नागरिक वर्गाच्या हिताकरितां कायदे केले जात असत.

जो जन्माला येण्याची व कायदेशीर होण्याची धडपड करित आहे, असा कामदाराचा काळ १८४८ पासून सुरू झाला आहे असें म्हणण्यास

हरकत नाही. या काळांत श्रमाला आपले सर्व हक्क परत मिळतील व ते समाजाकडून कबूलही केले जातील. कामकरी लोक हे समाजातील एक-दर लोकसंख्येच्या शेंकडा ९६ प्रमाणांत असतात तेव्हां त्यांचेंच खरोखरी राष्ट्र होतें. ते राष्ट्रांतील एक वर्ग नव्हेत. ह्मणून जेव्हां राजकीय सत्ता कामदारांच्या हातांत येईल तेव्हां ती सर्व राष्ट्राच्या हातांत गेल्याप्रमाणें होईल.

पहिल्या दोन काळांत अप्रत्यक्ष कराची पद्धति होती. आपल्या बरो-बरीनें कामदारांच्या डोक्यावर कराचा बोजा बसवावयाकरितां श्रीमंत वर्गाची ही युक्ति होती. परंतु आगामी कामदारांच्या काळांत कर प्रत्येक वर्गाच्या ऐपतीप्रमाणेंच ठरविण्यांत येतील.

वरवर्णिलेल्या प्रत्येक काळांत राष्ट्राच्या उद्देशाची कल्पना भिन्न भिन्न आहे. पूर्व काळां अशी कल्पना होती कीं, सरकारचें कर्तव्यकर्म ह्मणजे मानवी स्वातंत्र्य व मालमत्ता यांचें संरक्षण करणें एवढेंच होय. दुसऱ्याच्या व्यवसायीपणाला प्रतिबंध न होतां प्रत्येक व्यक्तीला जितका स्वतंत्रपणें व्यवसाय करतां येईल, तितका करण्यास मुभा देणें इतकेंच सरकारचें कर्तव्यकर्म अशी दुसऱ्या काळाची कल्पना होती. या कल्पनेप्रमाणें दुर्बल हे प्रबलांच्या ताबडींत जातात. कामकरीकाळांतील सरकारच्या कर्तव्यकर्माची कल्पना अगदीं भिन्न आहे. प्रत्येक व्यक्तीला अज्ञान, विपत्ति, दारिद्र्य व दुर्बलता या सर्वांवर विजय मिळवितां यावा अशी योजना करणें हें सरकारचें खरें कर्तव्यकर्म आहे अशी या कामकरीकाळाची कल्पना आहे. सारांश, अर्वाचीन काळाच्या प्रयत्नाची गुरुकिल्ली ह्मणजेच प्रगतीची कल्पना होय. प्रत्येक युगाची एक प्रधान कल्पना असते व हल्लींच्या काळाची प्रधान कल्पना ह्मणजे मानवीजातीची नैतिक उन्नति ही होय. पहिल्या काळाच्या शेवटीं गुलामगिरी अथवा एका मनुष्यप्राण्याचा दुसऱ्या मनुष्यप्राण्यावरील स्वत्वाचा हक्क नाहीसा झाला; ह्मणजे या काळांत मानवी स्वातंत्र्य हा एक नैसर्गिक हक्क आहे असें सिद्ध झालें. नागरिक काळांत मनुष्याचा ज्ञान मिळविण्याचा हक्क प्रस्थापित झाला; म्हणजे लोकशिक्षण हें सरकारचें कर्तव्य समजलें गेलें. व आतां कामकरीकाळांत मजुरांचा मालमत्तेवरील हक्क प्रस्थापित व्हावयाचा आहे. मनुष्याला वाटेल तें करण्याचा हक्क असल्याशिवाय, त्याला ज्ञान मिळविण्याचा हक्क असल्याशिवाय व

शेवटीं मालमत्ता मिळविण्याचा हक्क असल्याशिवाय मनुष्याला खरें स्वातंत्र्य मिळालें असें ह्मणतां येणार नाहीं. सारांश, कामदारांच्या चळवळीचा हेतु व्यक्तीला खरें स्वातंत्र्य मिळवून देण्याचा आहे. समता हा कांहीं त्याचा प्रधान हेतु नाहीं तर स्वातंत्र्य हा त्याचा हेतु आहे. सध्यां मनुष्य हा अर्धवट स्वतंत्र आहे. पहिल्या काळांत त्याला मुळींच स्वातंत्र्य नव्हतें. त्या काळीं एक मनुष्य दुसऱ्या मनुष्याला आपल्या मालकीचा कऱ्हां शके. हा शरीरावरील मालकी हक्क नाहींसा झाला आहे. दुसऱ्या काळांत मनुष्यें जरी स्वतंत्र होतीं तरी मनुष्याच्या श्रमावर जमीनदारांचें स्वामित्व होतें, हेंही आतां नाहींसें झालें आहे. आपला श्रम पाहिजे त्या माणसास विकण्याचा हक्क त्याला हल्लीं आहे; परंतु त्याचें स्वातंत्र्य अजून पूर्ण झालें नाहीं. कारण, निवळ श्रम संपात्ति उत्पन्न करण्यास असमर्थ आहे. त्या श्रमाला साधनें व उपकरणें यांचो जोड पाहिजे. परंतु हीं साधनें व उपकरणें भांडवलवाल्यांच्या ताब्यांत असतात व ह्मणूनच कामकरी भांडवलवाल्यांच्या ताबडींत सांपडतात व त्यांना भांडवलवाले देतील ती मजुरी पतकरणें भाग पडतें. सामाजिक पंथाचें असें ह्मणणें आहे कीं, उत्पत्तीचीं हीं साधनें व उपकरणें खासगी व्यक्तीच्या मालकीचीं नसावीं तर तीं समाजाचीं असावीं. अवीचीन काळीं संपत्तीची उत्पत्ति ही सामाजिक झालेली आहे. भांडवल व श्रम परस्परावलंबी आहेत. परंतु संपत्तीची वांटणी मात्र व्याक्तिक पद्धतीची आहे. हल्लींची समाजांतिल संपत्तीची वांटणी ही अन्यायाची आहे हें लॅझेलीनं रिकार्डोच्या खालील दोन तत्वांवरून सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

रिकार्डोच्या मते पदार्थांचें मोल हें शेवटीं श्रमावर अवलंबून आहे. अमुक तासाचा अमुक श्रम ह्मणजे पदार्थांचें मोल होय. समाजाला अवश्य श्रम म्हणजेच मोल होय. ह्मणून शारीरिक व मानसिक श्रमालाच संपत्तीच्या उत्पत्तीबद्दल सर्व मोबदला मिळाला पाहिजे. परंतु हल्लींच्या औद्योगिक पद्धतींत श्रमाचा मोबदला ठरलेला असतो. निवळ उपजीविकेला जितका खर्च लागतो त्यापेक्षां जास्त मजुरीचा दर वाढणें अशक्य आहे. कारण, जर मजुरी वाढली तर लक्षें जास्त होतील व त्यानें लोकसंख्या वाढेल व शेवटीं मजुरीचा दर पूर्वपदाला येईल.

अभिमत, पंथानें सांगितलेला हा जो मजुरीचा निर्घृण कायदा त्या-

पासून सुटका करून घेण्याची कामकऱ्यांची इच्छा आहे व यांतून सुटण्याचा मार्ग म्हणजे सर्व भांडवल सरकारचें करणें हा होय. या हेतु-सिद्धीच्या मार्गातील पहिली पायरी म्हणजे सरकारच्या पतीच्या साहाय्यानें कामकरी लोकांचे धनोत्पादक संघ बनविणें होय. हीच **लॅझेली**ची सामाजिक पंथी योजना होती.

लॅझेलीच्या मताप्रमाणें प्रत्येक राष्ट्रांतील मजूरदारांनीं आपआपली स्थिति सुधारण्याचे मार्ग काढावे; म्हणून त्याची चळवळ राष्ट्रीय होती. परंतु त्याच्या पश्चात् हा निर्वंध टिकला नाहीं. **लॅझेली**च्या अनुयायांनींही चळवळ सार्वराष्ट्रीय केली.

माक्स या ग्रंथकाराचा 'भांडवल' हा ग्रंथ ह्मणजे अर्वाचीन सामाजिक पंथाचा पवित्र ग्रंथ होय. या पुस्तकामध्ये त्याचीं सर्व प्रमाणें गोवलेलीं आहेत. हा ग्रंथ मोठ्या कुशलतेनें लिहिला आहे यांत शंका नाहीं. त्यावरून ग्रंथकर्त्याची विचारशक्ति, त्याचें अर्थशास्त्राच्या वाङ्मयाचें ज्ञान, त्याची शोधकबुद्धि व तार्किक पृथकरण-बुद्धि चांगली व्यक्त होते. परंतु ग्रंथामध्ये कांहीं दोषही आहेत. आधीं भाषा चांगली नाहीं. शिवाय साध्या व स्पष्ट गोष्टीवर पाल्हाळ केला आहे; तर वादग्रस्त मुद्दे गृहीत धरले आहेत.

'भांडवला'चा उदय व त्याचे सामाजिक परिणाम हा या ग्रंथाचा विषय आहे. **माक्स**नें 'भांडवल' याचा अगदीं निराळाच अर्थ घेतला आहे. भावि उत्पत्तीकरितां शिल्पक टाकलेली संपत्ति ह्मणजे भांडवल होय असा सामान्यतः अर्थशास्त्री त्याचा अर्थ करतात. या अर्थानें शेतकऱ्यांजवळ असलेलीं साधनें व उपकरणें यांचा भांडवलांत अन्तर्भाव होतो. पूर्वी मजुरांच्या हातींच भांडवल असे. शेतकरी आपल्या उपभोगावयाच्या संपत्तीमधून वियाणें व इतर साधनें मागें टाकी. शेतकरी आपल्या स्वतःच्या उपभोगाकरितां संपत्ति उत्पन्न करी व भांडवल श्रमाच्या हवालीं होतें. परंतु औद्योगिक क्रांतीनंतर व व्यापाराच्या वाढीनंतर स्वतः संपत्तीच्या उत्पादक धंद्यांत न पडणाऱ्या परंतु आपलें भांडवल कारखानदारांना कर्जाऊ देणाऱ्या लोकांच्या हातांत गेलें व कारखानदार मजुरांना कामावर घेऊं लागले. **माक्स**च्या मताप्रमाणें भांडवल ह्मणजे निव्वळ पैसा होय. संपत्तीच्या वाढीकडे उपयोग केलेली संपत्ति

म्हणजे पैसा होय. भांडवलवाले आपल्या स्वतःच्या उपयोगाकरिता संपत्ति उत्पन्न करित नाहीत, तर दुसऱ्याच्या उपयोगाकरिता ती उत्पन्न करितात. अर्थात् आपली संपत्ति वाढविण्याकरिता ती दुसऱ्यास विकतात. संपत्तीची वाढ कशी होते व ती कोठून होते हे शोधून काढणे हा **माक्स**च्या पुस्तकाचा मुख्य प्रश्न आहे.

विनिमयानें पदार्थांचें मोल वाढत नाही. कारण समान मोलाच्या वस्तूची अदलावदल ह्मणजे विनिमय होय. विनिमयानें पदार्थांची उपयुक्तता वाढेल. कारण विनिमयांत आपल्याला नको असलेल्या वस्तूची आपल्याला पाहिजे असणाऱ्या वस्तूशी आपण अदलावदल करतो; परंतु ही समसमानाची अदलावदल असते. तसेंच मोलाची वाढ भांडवलादि जड साधनांपासून होत नाही तर ती मानवीश्रमापासून होते. खरोखरी पाहतां पदार्थांच्या मोलाची वाढ म्हणजे मजुरांच्या अवश्यक उपजीविकेच्या साधनांचें मोल व मजुरांच्या श्रमानें उत्पन्न केलेल्या पदार्थांचें मोल यांमधील वजावाकीनें होते व ही सर्व मोलाची वाढ हल्लींच्या उद्योगपद्धतींत भांडवलवाले लादतात. **माक्स**नें आपल्या ग्रंथाच्या पुढील भागांत त्यांच्या श्रमाचीं फळें मजूरवर्गापासून कोणकोणत्या मार्गांनीं हिराबून नेलीं जातात यांचें विवेचन केलें आहे. **माक्स**चें विवेचन अर्थशास्त्रांतील दोन प्रमेयांवर वसविलेलें आहे. तीं प्रमेयें हीं:—श्रमापासून मोलाची उत्पत्ति होते. अर्थात् उत्पत्तीच्या खर्चावर मालाची स्वाभाविक किंमत अवलंबून असते. व श्रम उत्पन्न करण्याच्या खर्चावर मजुरांची स्वाभाविक मजुरी अवलंबून असते; ह्मणजे मजुरांच्या उपजीविकेला जितका खर्च अत्यंत अवश्यक आहे त्या मानानें त्यांची मजुरी असते.

माक्सनें आपलीं मते खालीं दिलेल्या सदरांत प्रतिपादन केलीं आहेत.

मोल--विनिमय मोल व उपयुक्तता मोल असे मोलाचे दोन भेद करतात. परंतु वस्तूचें खरें मोल या दोहोंपेक्षाही भिन्न आहे. कारण उपयुक्ततामोल म्हणजे केवळ उपयुक्तता होय. व दुसरें आपल्याला लागणाऱ्या वस्तु जेथें मनुष्य स्वतः तयार करतो अशा समाजाच्या बाल्यावस्थेंत किंवा जेथें सर्व वस्तु समाईक गणल्या जातात तेथें विनिमयमोल याला अस्तित्त्वच नसतें. परंतु हे खरें कीं, अर्वाचीन समाजांत मोल हे

विनिमयमोलाच्या ह्मणानेंच दृग्गोचर होतें. तेव्हां विनिमयमोल म्हणजे काय ? एका उपयुक्त पदार्थाची दुसऱ्या उपयुक्त पदार्थाशी ज्या परिमाणानें अदला-बदल होते त्यावर विनिमयमोल अवलंबून आहे. व हें परिमाण पदार्थाच्या उपयुक्ततेवर मुळींच अवलंबून नाही. कारण उपयुक्तता हा गुण आहे तर परिमाण ही संख्या आहे. दुसरें उपयुक्ततेच्या दोन प्रकारची तुलना करतां येणें अशक्य आहे. कारण त्या अतुल आहेत. शिवाय पुष्कळ उपयुक्त पदार्थांना विनिमयमोल नाही; उदाहरणार्थ हवा, पाणी, नवी जमीन. तेव्हां ज्या पदार्थांना विनिमयमोल आहे त्या सर्वांमध्ये असणारा सामान्य गुण ह्मणजे त्याची कष्टसाध्यता किंवा श्रमसाध्यता होय. आतां श्रम ही मोजण्यासारखी गोष्ट आहे आणि पदार्थांचें मोल तो उत्पन्न करण्यास लागलेल्या श्रमाच्या परिमाणावर अवलंबून आहे. व श्रमाचें परिमाण म्हणजे श्रमाचा काल होय. यावरून खरें मोल श्रमाचा काल व पदार्थाची उत्पत्ति यांच्या संबंधावरून निष्पन्न होतें. मजुराला प्रत्यक्ष लागलेल्या वेळावरून वस्तूचें मोल ठरवावयाचें नाही हें उघड आहे. कारण एक मजूर दुसऱ्यापेक्षां जास्त आळशी असेल. परंतु त्या काळीं उपलब्ध असलेल्या साधनाचा उपयोग करून सरासरीनें जितके श्रम पदार्थाच्या उत्पत्तीस लागतील त्यावर मोल अवलंबून आहे. व ही सरासरी एका धंद्यांतील मजुरांची संख्या व त्यांनीं उत्पन्न केलेल्या सर्व मालाची संख्या याच्यावरून काढावयाची. याप्रमाणें **मार्क्स**च्या विवेचनाचा सिद्धांत हा कीं, पदार्थांचें मोल ह्मणजे मालामध्ये सांठवून ठेवलेले श्रमाचें परिमाण होय.

या मोलाच्या मीमांसेवर दोन आक्षेप येतात. पहिला हा कीं, या उपपत्तीप्रमाणें ज्या वस्तूला श्रम पडलेले नाहीत तिला मोल असतां कामा नये; व दुसरा हा कीं, ज्या ज्या वस्तूला श्रम लागले आहेत तिला मोल असलें पाहिजे. पहिल्या आक्षेपाला **मार्क्स**नें मोल व किंमत यांच्या भेदाच्या साहाय्यानें उत्तर देण्याचा प्रयत्न केला आहे. नव्या जमिनीला श्रम लागलेले नाहीत व ह्मणून तिला मोल नाही; परंतु तिला किंमत आहे. दुसऱ्या आक्षेपाला **मार्क्स**चें असे उत्तर आहे कीं, जें श्रमाचें फळ श्रम करणाराला किंवा दुसऱ्याला निरूपयोगी आहे त्याला मोल नाही.

मजुरी—अर्वाचीन काळच्या औद्योगिक पद्धतीत मजुराच्या श्रमाचें मोल त्यानें उत्पन्न केलेल्या मालावरून ठरत नाहीं; तर मजुराच्या श्रमाच्या उत्पत्तीच्या खर्चावरून ठरते; ह्मणजे मजूर व त्याचें कुटुंब यांच्या उपजीविकेस जितका खर्च अवश्यक असतो त्यावरून त्याच्या श्रमाचें मोल ठरतें. व या उपजीविकेला काय काय गोष्टी अवश्यक आहेत हें देशरिवाजाप्रमाणें व हवामानाप्रमाणें ठरलें जातें.

मजुराच्या श्रमाचे दोन भाग करतां येतील. आपल्या उपजीविकेकरितां लागणाऱ्या वस्तु उत्पन्न करण्यास लागणारा श्रमाचा काळ हा अवश्यक काळापैकीं होय. श्रमाचा बाकीचा काळ हा श्रमाचा जादा काळ होय. हा जादा काळ किंवा हें जादा मोल कामाचे तास वाढवून किंवा मजुराची मजुरी कमी देऊन वाढवितां येईल. परंतु हें करणें कांहीं मर्यादेपलीकडे भांडवलवाल्यास फारसें शक्य नाहीं. तरी पण या दोन मर्यादांमध्ये बराच अवकाश आहे. आतां मजुरीच्या पद्धतीनें अशी स्थिति होते कीं, भांडवलवाले आपण मजुरीच्या सर्व वेळाचा मोबदला देतो असें समजतात. परंतु वास्तविकपणें ते या काळाच्या एका भागाचाच मजुरांना मोबदला देतात. जहागिरीपद्धतीच्या काळीं मजूर आपल्या धन्याकरितां आठवड्यांतून एक दिवस देत असे. परंतु बाकीचा आठवडा तो अगदीं मोकळा असे. आतां मजुरीपद्धतीमध्ये कामदारांना निव्वळ जीव जगेल इतक्या मजुरीवर सर्व काळ भांडवलवाल्याकरितां राबावें लागतें. मजूर हे स्वतंत्र आहेत असें मानतात. परंतु वस्तुतः ते स्वतंत्र नाहींत. खरोखरीं पहातां मजुरांच्या श्रमाच्या एका भागाबद्दल त्यांस मोबदला देऊन त्यापासून त्यांच्या श्रमाचें सर्व फळ भांडवलवाले उपटतात.

श्रमाचा सामान्य दिवस—कामाचा दिवस १८ पासून ८ तासांपर्यंत भिन्न भिन्न असतो. **माक्स**च्या मताप्रमाणें सरकारनें या बाबतीत हात घालून सररहा ८ तासांचा दिवस केला पाहिजे. नंतर त्यानें इंग्लंडांतील कारखान्याच्या कायद्याचा इतिहास देऊन हे कायदे चांगले आहेत असें आपलें मत दिलें आहे. यंत्रें व तत्संबंधीं शोध यांनीं आधींच श्रीमंत असणाऱ्या भांडवलवाल्यांना जास्तच श्रीमंत केलें आहे. या सुधारणा व शोध हे भांडवलानें घडविलेले नाहींत तर ते शास्त्रज्ञानाच्या योगानें झालेले आहेत.

परंतु या शोधांचा सर्व फायदा मात्र भांडवलवाल्यांना मिळतो. औद्योगिक सुधारणेचा स्वाभाविक परिणाम ह्मणजे मजुरांची मजुरी कमी होणे, त्यांच्या कामाचे तास वाढणे, मजुरांच्या अर्ध्या वर्गाला फाजील श्रम पडणे, बाकीचे निकामी राहणे व शेवटीं सर्व जास्त मोलाचा सांठा थोड्याशा भांडवलवाल्यांच्या हातीं जाणे हा होय.

औद्योगिक सुधारणेचा परिणाम श्रमाची मजुरी कमी करण्यांत होतो. कारण या सुधारणेनें बौद्धिक, नैतिक, शारीरिक गुणांची फारकत होते. यांनीं विशेष मेहनतीचीं कामें कमी होतात व ह्मणून कारखान्यांत बायका व मुलें यांचे श्रम पसंत केले जातात. कारण तितक्याच मजुरींत सर्व कुटुंबाचे श्रम मिळतात. दुसरे, औद्योगिक सुधारणा कामाचा दिवस वाढविते. कारण यंत्रें हीं रात्रंदिवस चालूं शकतात, व भांडवलवाल्यांनीं मजुरांच्या श्रमाचा काळ ५ मिनिटांनीं वाढविला तरी त्यांचा किती तरी फायदा वाढतो. मोजकामाची पद्धति मजुरांना फार घातक आहे. कारण मजुरांना जास्त काम करण्याचा मोह होतो व भांडवलवाल्याला अमुक वेळांत अमुक काम होतें याचा अंदाज कळतो व मग तो तितकेंच काम दिसमजुरांकडून करून घ्यावें अशी इच्छा करतो व तसें झालें नाहीं म्हणजे त्यांना घालवून तरी लावतो नाहीं तर त्यांना मजुरी तरी कमी देतो. याप्रमाणें मोजकाम हें थोड्याशा मजुरांना फायदेशीर असलें तरी मजुरांच्या सर्व समूहास फार घातक आहे.

लोकसंख्येच्या वाढीची सापेक्षता—मार्क्स हा मॅलथसचा अनुयायी नाहीं. त्याचें म्हणणें असं आहे कीं, प्रत्येक देशाचा लोकसंख्येचा नियम वेगवेगळा आहे. एकंदर लोकसंख्यावाढीची भीति निराधार आहे. हल्लींची दृश्य लोकसंख्येची फाजील वाढ ही सापेक्ष वाढ आहे. म्हणजे प्रचंड भांडवलाच्या पद्धतीचा तो परिणाम आहे. कारण या पद्धतीनें समाजांतील अर्ध्या लोकांना सगळ्या लोकांचें काम करावें लागतें. जर कामांची योग्य वांटणी केली तर सर्वांना भरपूर काम मिळेल. परंतु यंत्रांचा प्रचार, व्यापारी संकटें व लोकांच्या अभिरुचीमधील फरक या कारणांनीं पुष्कळ कामकरी निकामी होतात व ह्मणून मजुरांमध्ये मजुरीकरितां चढाओढ सुरू होते व त्याच्यायोगानें मजुरीचे दर कमी होतात. प्रत्येक देशांत मजुरांचे दोन वर्ग असतात; एक निकामी मजुरांचा व एक कामकरी मजुरांचा.

रांचा. हा निकामी मजुरांचा वर्ग 'चांगल्या मजुरीच्या' दराच्या काळांत अविचारानें झालेल्या लग्नामुळें होतो असें अभिमतपंथी अर्थशास्त्राचें मत आहे. परंतु या उपपत्तीमध्ये एक गोष्ट विसरली जाते ती ही कीं, नवी मजुरांची लोकसंख्या होण्यास १८ वर्षे लागतात. व या मोठ्या अवधींत मजुरीच्या दरांत किती तरी वेळां कमीअधिकपणा होऊन गेलेला असतो. यावरून जास्त मजुरीच्या योगानें लोकसंख्या वाढते हें ह्मणणें खरें नाहीं. व्यापाराच्या मंदीतेजीप्रमाणें धंद्यांत भांडवल कमीअधिक जातें यामुळें लोकसंख्या फाजील झाली आहे असा केव्हां केव्हां भास होतो.

कार्ल मार्क्सच्या पुस्तकाचा थोड्या विस्तारानें सारांश दिला आहे. कारण सामाजिक पंथाच्या बऱ्याच शाखेवर मार्क्सच्या मताची छाप आहे. समाईक सामाजिक पंथ, संयुक्त सामाजिक पंथ हे मार्क्सच्या मताचीच निरनिराळीं प्रतिबिंबे होत. अभिमतपंथाच्या कांहीं प्रमेयांपासून व विशेषतः रिकार्डोच्या मोलाच्या एककळी उपपत्तीपासून मार्क्सच्या मताचा उगम झालेला आहे हें वाचकांच्या सहज ध्यानांत आलें असेल. सर्व संपत्ति श्रमानें उत्पन्न होते व भांडवलवाले हे मधल्यामध्येच सर्व नफा उपटतात व श्रमाचा योग्य मोबदला मजुरांस देत नाहींत व हा खासगी मालकीच्या संस्थेचा परिणाम होय. तेव्हां जमिनीवरील खासगी मालकी नाहीशी करून सर्व जमीन राष्ट्रीय मालकीची करणें तसेंच सर्व भांडवल व कारखाने सरकारी करणें वगैरे प्रकारचे उपाय मजुरांची स्थिति सुधारण्याकरितां सामाजिक पंथाचे लोकांनीं पुढें आणलेले आहेत.

मार्क्सच्या नंतर परंतु कांहीं अंशीं त्याच्या शिकवणीनें सामाजिक पंथ क्रांतिमूलक होत चालला. कारण त्यानें सुचविलेले उपाय त्या काळचीं सरकारें अंमलांत आणण्यास तयार नव्हतीं. तेव्हां हीं सरकारें नाहींशीं करून त्यांचे जागीं नवी राज्यव्यवस्था निर्माण करण्याचा उपक्रम कांहीं समाजपंथी लोकांनीं केला, व याच्याच पुढली पायरी ह्मणजे अराजक पंथ होय.

बकुनिन व प्रूडो हे या पंथाचे जनक होत. यांचे मतानें खासगी मालमत्ता ही निवळ चोरी आहे व ही संरक्षण करण्याचें काम सरकार करतें. तेव्हां जर खासगी मिळकतीची कल्पनाच मुळीं समाजांत असमता

उत्पन्न करतें तर या संस्थेचे संरक्षक जें सरकार तेंही अनिष्टच झालें. तेव्हां जर बहुजनसमाजाला समता व सुख हीं पाहिजे असतील तर तीं मिळविण्याचा खरा उपाय ह्मणजे सरकार ही संस्था नाहीशी करणें हा होय व ज्या अर्थी या संस्थेच्या हातीं सर्व सत्ता आलेली आहे त्या अर्थी ही संस्था सामोपचारानें किंवा कायद्याच्या पद्धतीनें कधींच नाहीशी होणार नाही. कारण या पद्धतींत त्या संस्थेची सत्ताच कबूल करणें हें पहिलें कलम असतें व ह्मणून मनुष्याची दास्यशृंखला अशा प्रयत्नांनीं जास्त वट्टच होत जाते. तेव्हां ही प्रचंड संस्था नाहीशी करण्याचा उत्तम उपाय म्हणजे क्रांतिकारक मार्गाचा अवलंब करणें हा होय. ह्मणून या पंथाच्या लोकांनीं डायनामाइट, बाँब, गुप्तकट, खून वगैरेंसारख्या मार्गांचा अवलंब केलेला आहे. प्रत्येक सुधारलेल्या देशांत या पंथाला समाजाचे शत्रू व मोठे गुन्हेगार समजले जातात. खुद्द या पंथाचे लोकही आपण सर्व प्रकारच्या सत्तेचे शत्रू आहोंत असें स्पष्टपणें कबूल करतात. या पंथाच्या १८८२ मध्ये झालेल्या जीनीव्हा येथील परिषदेच्या वेळीं वाचलेल्या जाहीरनाम्यांतील खालील उताऱ्यावरून या पंथाचीं मतें चांगलीं व्यक्त होतात ह्मणून आम्ही त्यांतील एका कलमाचा तर्जुमा देतो. “ आमचा राजा हा आमचा शत्रू आहे. आम्ही अराजकपंथी लोक कोणत्याही प्रकारची सत्ता धारण करणारे अगर धारण करूं इच्छिणारे या सर्वांशीं विरोध करणार. जो जो जमिनीचा मालक आहे व जो जो आपल्या नफ्याकरितां शेतकऱ्याला कावाडकट्ट करावयास लावतो तो तो जमीनदार आमचा शत्रू होय. जो जो कारखानदार कारखान्याचा मालक असतो व जो जो दासप्राय मजुरांनीं आपला कारखाना भरून काढतो तो तोही आमचा शत्रू आहे. सरकार-मग ते एकसत्ताक असो, अल्पसत्ताक असो, बहुसत्ताक असो किंवा कामगारसत्ताक असो-त्यांचे अंमलदार, त्यांचीं निरनिराळीं खातीं, न्यायाधीश व पोलीस या सर्वां मिळून झालेले सरकार-आमचा शत्रू आहे. जिच्या नांवाखालीं पाद्यांनीं इतक्या वर्षे चांगल्या लोकांना आपल्या ताब्यांत ठेविलें ती सैतान किंवा ईश्वर या नांवानें मोडली जाणारी तात्विक सत्ताही आमचा शत्रू आहे. गुन्ह्याला पवित्रता देणारा, त्याचें समर्थन करणारा, निर्बलांचा छल करणारा व बालिघांनीं केलेला कायदा हाही आमचा शत्रू आहे. ”

वरील उताऱ्यावरून अराजकपंथाचें उद्दिष्ट स्पष्टपणें दिसून येतें. त्यांना हल्लींच्या समाजातील सर्व संस्था व सत्ताप्रकार हे जुलुमाचे व अन्यायाचे वाटतात व ते नाहीसे झाल्याखेरीज मनुष्यांना खरें सुख व खरें स्वातंत्र्य मिळणार नाही असें त्यांना वाटतें व हें साधण्याकरितां ते सर्व-प्रकारच्या क्रांतिकारक उपायांचा अवलंब करण्यास मागें पुढें पहात नाहीत.

रशियामध्ये विध्वंसक ह्मणून जो पंथ निर्माण झाला आहे त्याची व अराजकपंथाची तत्वे सामान्यतः सारखीच आहेत; त्यांचे मार्गही बहुधा सारखेच आहेत. परंतु विध्वंसक पंथ अराजक पंथापेक्षा जास्त जोरदार असून पाहिजे त्या क्रांतिकारक मार्गाचा स्वीकार करण्यास तयार असतो इतकेंच; अराजक पंथाचा प्रवर्तक बुकानन याचें या विध्वंसकपंथी लोकांवरही फार वजन असे. अराजकपंथाचा उद्देश हल्लींच्या समाजसंस्था नाहीशा करून त्यांचे जागी मनुष्याची सृष्टि-स्थिति आणण्याचा आहे तर विध्वंसक पंथाचा उद्देश निवळ सद्यःस्थिति नाहीशी करण्याचा आहे.

रशियाच्या विशेष परिस्थितीमुळे हा पंथ तेथें फार जोरावला व त्यामुळे त्याला एक स्वतंत्र नांव मिळालें, परंतु तात्विकदृष्ट्या अराजक व विध्वंसक पंथांत फारसा फरक नाही. तेव्हां या पंथाचे आणखी विवेचन करण्याचें प्रयोजन नाही.

क्रांतिकारक मार्गाचा अवलंब करणारे सामाजिक पंथ तसेंच समा-ईक पंथ व संयुक्त सामाजिक पंथ या सर्वांचे उद्देश समाजाची पुनर्घटना करण्याचे आहेत. या सर्वांना समाजाच्या मुख्य संस्थाच मुळीं अनिष्ट-कारक वाटतात. परंतु त्यांच्या समाजाच्या पुनर्घटनेच्या कल्पना शक्य कोटीतील नसल्यामुळे या पंथाच्या हातून प्रत्यक्ष कल्याणकारक गोष्टी झाल्या नाहीत व समंजस माणसाचा पाठिंबा या पंथांना मुळींच नाही ह्मटलें तरी चालेल.

परंतु जो सामाजिक पंथ बराच शक्य कोटीतील आहे व ज्या पंथाची छाप दिवसेंदिवस थोड्या फार अंशानें सर्व सुधारलेल्या सरकारावर पडत आहे तो पंथ ह्मणजे राष्ट्रीय सामाजिक पंथ होय. या पंथाचा उदय जर्मनीमध्ये झाला. त्या देशांत क्रांतिकारक सामाजिक पंथाचा प्रसार फार होऊं लागला. त्यावर मारक म्हणून जर्मनीतील सरकार व त्याचा प्रसिद्ध मुत्सद्दी प्रिन्स विसमार्क यांनीं राष्ट्रीय सामाजिक

पंथाचा अंगीकार करून तदनुरूप कायद्याने सुधारणा घडवून आणण्याचा उपक्रम केला.

प्रिन्स विसमार्कचा या वावतींतील सल्लागार व राष्ट्रीय सामाजिक पंथाचा अधिकारी लेखक म्हणजे वागनर होय. या पंथाचें स्वरूप व कार्य आणि या पंथाप्रमाणें घडवून आणावयाच्या सुधारणा यावद्दलची स्पष्ट व मुद्देसूद माहिती याच्याच ग्रंथावरून मिळते.

वागनर याच्या मताप्रमाणें समाजांतील निगनिराळ्या वर्गामध्ये हितैक्य व प्रेमसंबंध उत्पन्न करणें; अन्यायाचा प्रतिकार करणें; होतां-होईल तितकी संपत्तीची वांटणी समतेच्या व न्यायाच्या तत्त्वावर करणें; व कनिष्ठ व मध्यम वर्गांतील लोकांची नैतिक व सांपत्तिक स्थिति सुधारून एकंदर समाज प्रगतीच्या मार्गाला लागेल अशा तऱ्हेची व्यवस्था कायद्याने घडवून आणणें हा राष्ट्रीय सामाजिक पंथाचा कार्यभाग आहे. या पंथाचें ह्मणणें असें आहे कीं, पूर्वीची सरकारच्या कर्तव्यकर्माची संकुचित कल्पना सोडून दिली पाहिजे. कनिष्ठ वर्गाची स्थिति सुधारण्याकरितां औद्योगिक कामांत सरकारनें हात घालण्यास हरकत नाही. स्वावलंबन सहकारितां मजूरसंघ वगैरे तत्त्वे चांगली आहेत व त्यांना होतां होईल तों उचेंजनही दिलें पाहिजे. परंतु यानें सर्व कार्यभाग होईल असें मात्र नाही. तर कायद्यानें मजुरांची स्थिति सुधारण्याचा प्रयत्न सरकारनें केला पाहिजे. उदाहरणार्थ कामाचे तास ठरविणें, मुट्ट्या ठरविणें, गिरणीवद्दलचे कायदे, कारखानदारांनीं हवाशीर व आरोग्यकर कारखाने ठेवण्याची अवश्यकता वगैरे प्रकारचे इंग्लंडांत पास झालेले कायदे हे राष्ट्रीय सामाजिक पंथाच्या तत्त्वानुरूपच आहेत; परंतु सरकारनें मजुरांना पेन्शनें मिळण्याची सोय करणें; त्यांच्या आयुष्याचा विमा उतरण्याची व्यवस्था करणें; त्यांच्या आजारीपणांत किंवा त्यांना अपघात झाला असतांना त्यांच्या पोटापाण्याची तजवीज करणें; हीं सर्व कामें सरकारनें हातीं घेतलीं पाहिजेत, असें या पंथाचें मत आहे. तसेंच ज्या ठिकाणीं किंवा ज्या धंद्यांत एकाच व्यक्तीच्या किंवा संघाच्या ताब्यांत सर्व संपत्तीची उत्पत्ति गेल्यामुळें मजूर लोकांवर जुलूम होण्याचा संभव आहे असे धंदे सरकारनें हातीं घेणें हेही सरकारचें काम आहे. शिवाय समाजामध्ये असमता उत्पन्न होण्याचें एक मुख्य कारण ह्मणजे स्थावर मिळकतीची खासगी

मालकी व त्यांतून येणारें अनुपाजितं उत्पन्न ही होय. तेव्हां अशा ठिकाणी सरकारकडे मालकी असणें अवश्य आहे असें राष्ट्रीय सामाजिक पंथी ग्रंथकारांचें मत आहे. या वावतीत वागनरनें खालील रचना आपल्या ग्रंथांत नमूद केली आहे.

१ सरकार किंवा सार्वजनिक संस्था यांच्याकडे देशांतील सर्व जंगलाची मालकी असावी. कारण या स्थावर उत्पन्नांत अनुपाजित वाढ पुष्कळ असते. व ही वाढ सरकारला मिळाल्यानें लोकांवरिल एकंदर कराचा बोजा कमी होतो.

२ लागवडीच्या जमिनीसंबंधानें मोठमोठ्या इस्टेटी थोड्या लोकांच्या हातांत गेल्यामुळेच जमिनीचा सार्वजनिक उपयोग कमी होतो. तेव्हां देशांत मिरासदार अल्पशेती करणारे असावे व त्यांना जमिनीचें पूर्ण स्वातंत्र्य द्यावें.

३ शहरांतील जमिनीवर मात्र खासगी व्यक्तीची मालकी कधींच असूं नये. अशा मालकीनें जमिनीच्या किंमती कल्पनातीत वाढतात व शहरांत राहणाऱ्या गरीब लोकांना घरे मिळणें फार मुष्किलीचें होतें.

४ दळणवळणाचीं साधनें ह्मणजे रस्ते, रेल्वे, कालवे हे सर्व सरकारच्या मालकीचे असावे. रेल्वेचा उद्देश उत्पन्न मिळविण्याचा नसावा तर लोकांना स्वस्त प्रवासाचीं साधनें मिळवून देण्याचा असावा. राष्ट्रीय रेल्वे केल्यानें रेल्वे कंपन्यांना रयतेला बुचाडण्यास सांपडणार नाही व जी कांहीं उत्पन्नाची अनुपाजित वाढ होईल तिचा फायदा सर्व समाजास मिळेल.

५ रॉकेल, मीठ, कोळसा वगैरेंसारख्या सामान्य उपयोगाच्या वस्तूच्या खाणी सरकारच्या ताब्यांत असाव्या.

वागनर हा प्रिन्स विसमार्कचा प्रमुख सल्लागार होता हें वर सांगितलेंच आहे व यामुळे वागनरच्या पुष्कळ कल्पनांपैकी बराच भाग जर्मन सरकारनें आधींच हातीं घेतलेला आहे.

वरील विवेचनावरून सामाजिक पंथाच्या साही पोटभेदांपैकी राष्ट्रीय सामाजिक पंथाचा सुधारलेल्या सर्व सरकारावर बराच पगडा आहे असें दिसून येईल व त्या पंथाच्या कल्पनांपैकी बऱ्याच सुसाध्य आहेत हे पुढल्या भागांतील हकीकतीवरून दिसून येईल.

भाग सतरावा.

सामाजिक पंथी योजनांचा सारासार विचार.

मागील भागांत सामाजिक पंथाचा इतिहास व त्याचीं निरनिराळीं स्वरूपें याची माहिती दिली. आतां या पंथांनीं सुचविलेल्या योजनांचा विचार या पुस्तकांतल्या शेवटल्या भागांत करावयाचा राहिला. क्रांति-मूलक पंथांनीं सुचविलेले उपाय हे उपाय नसून अपायच आहेत; कारण या पंथाच्या मताप्रमाणें म्हणजे मानवी सुधारणेचें मूळ जी समाजव्यवस्था तीच नाहीशी करणें हाच सर्वोत्तम उपाय होय. या पंथांच्या योजनेंत विधायक असें कांहींच नाही. त्यांच्या मते आहे ही स्थिति मोडून टाका म्हणजे झालें, मग आपोआप चांगली स्थिति उत्पन्न होईल. हे पंथ त्राग्याचे आहेत; एके दृष्टीनें निवळ दैववादी आहेत. तेव्हां त्यांच्या योजनेंत विचाराच्या भागांपेक्षां निव्वळ विकाराचा व त्राग्याचा भाग जास्त असावा हें स्वाभाविक आहे. व अशा पंथाचीं मते व त्यांचे उपाय कोणत्याही समंजस व विचारी माणसास संमत होणार नाहीत हें उघड आहे. तेव्हां या पंथांच्या उपायांचा विचार सुद्धां करण्याची जरूरी नाही.

संयुक्त सामाजिक पंथानें सुचविलेल्या उपायांचीही बहुतेक वरल्या-सारखीच स्थिति आहे. या पंथाला खासगी मालमत्तेची संस्थाच मुळीं नको आहे. या पंथाला सर्व समाजाची संयुक्त मालमत्ता पाहिजे आहे. 'माझे आणि तुझे' या कल्पना समाजांतून पार नाहीशा व्हाव्या असें या पंथाचें म्हणणें आहे. पूर्वकाळीं धार्मिक कल्पनांमुळे अशा लहान लहान संस्था सर्वत्र अस्तित्वांत असत. उदाहरणार्थ, जेसुईट हारोमन कॅथोलिक धर्मातील एक पंथ आहे. या पंथांत शिरणाऱ्या मनुष्याला कुटुंब व खासगी मालमत्ता या दोन्ही गोष्टींना मुकावें लागतें. तसेंच, दुसऱ्याही परोपकारी संस्थांमध्ये सार्वजनिक मालमत्तेचा परिपाठ कोठें कोठें दिसून येतो. शिवाय समाजाच्या बाल्यावस्थेमध्ये जमिनीसारखी संपत्तीच्या उत्पादनाचीं साधनें संयुक्त मालकीचीं होतीं असें दिसतें. या दाखल्यावरून

संयुक्त सामाजिक पंथाला असें वाटतें कीं, सर्व समाजाची रचना संयुक्त मालमत्तेच्या तत्त्वावर केली म्हणजे सर्व समाज सुखी होऊन त्या समाजांतील दुःख, हालअपेष्टा व दैन्यावस्था नाहीशी होतील. हा मार्ग वरवर दिसावयाला चांगला दिसतो, हें खोटें नाही. यामुळें प्लेटोसारख्या तत्त्ववेद्यानें आपल्या उत्तम समाजाच्या चित्रपटामध्यें खासगी मालमत्तेची संस्था नाहीशी करून त्याचे जागीं संयुक्त मालमत्तेच्या कल्पनेची योजना केलेली आहे. परंतु अशा प्रकारच्या योजनेमध्ये मनुष्यस्वभावाचें अज्ञान दिसून येतें. ज्याप्रमाणें कांहीं कांहीं अविवाहित राहिलेलीं माणसें सुखी असतात, नीतिमान् राहतात व लोकोपयोगाचीं कामें करतात; यामुळें ब्रह्मचर्य ही संस्था उत्तम भासते व विवाह ही संस्था गौण व दुःखाची जनयित्री भासते. परंतु वास्तविक मनुष्यस्वभावाकडे पहातां ब्रह्मचर्य ही स्वाभाविक स्थिति नाही. तें जोंपर्यंत अपवादादाखल आहे तोंपर्यंत तें प्रशंसनीय भासतें. परंतु तें सार्वत्रिक झालें म्हणजे त्यापासून अनर्थ व अनीति हीं उत्पन्न झाल्याखेरीज राहत नाहीत, असा सर्वकाळीं अनुभव आलेला आहे. तेव्हां सारासार विचार करतां विवाह हीच संस्था मनुष्यस्वभावाला उन्नत दशेला नेणारी व म्हणूनच ब्रह्मचर्यपेक्षां जास्त चांगली संस्था असें म्हणणें प्राप्त आहे. त्याचप्रमाणें खासगी मालमत्ता व संयुक्त मालमत्ता या संस्थांचें आहे. जोंपर्यंत संयुक्त मालमत्ता ही समाजांत अपवादादाखल आहे तोंपर्यंत ती चांगली भासते, व त्याचे सुपरिणाम दिसतात; परंतु ती सार्वत्रिक झाल्यास ती अनर्थावह होऊन समाजाची सर्व सुधारणा नष्ट करील; तेव्हां खासगी मालकीची संस्था हीच एकंदर समाजाची उन्नति करणारी आहे असें म्हणणें प्राप्त आहे. वरील विवेचनावरून अराजक व विध्वंसक पंथांच्याप्रमाणें संयुक्त सामाजिक पंथाची समाजाची सुस्थिति घडवून आणणारी उपाययोजना आत्मघातकीपणाची आहे. व ती वरपांगी सुवक दिसली तरी तिच्या फैलावानें समाजाची उन्नति न होतां व मनुष्याची सुखवृद्धि न होतां उलट समाज रानटी स्थितीप्रत पोंचेल व पुनः बळी तो कान पिळी हाच न्याय सुरू होईल. तेव्हां या पंथाची उपाययोजनाही समंजस व विचारी माणसास पसंत होणार नाही हें उघड आहे.

समाईक सामाजिक पंथाला खासगी मालकीची संस्था फक्त जंगम मालापुरतीच पाहिजे आहे. परंतु संपत्तीच्या उत्पत्तीचीं सर्व साधनें सरकारच्या

मालकीचीं पाहिजे आहेत. ह्मणजे प्रत्येक मनुष्यानें सरकारी नोकर व्हावें व प्रत्येक धंदा ह्मणजे एक सरकारी खाते वनावें ही त्याची इच्छा. अशा स्थितींत सर्व लोकांमध्ये संपत्तीची वांटणी प्रत्येकाच्या गुणानुरूप होईल व समाजांत श्रीमंत परंतु आळशी असा वर्गच दृष्टीस पडणार नाही. कारण कोणत्याही माणसाला काम केल्याखेरीज पगारच मिळणार नाही. या पंथाच्या योजनेचा परिणाम समाजांतील स्वावलंबन व समाजांतील व्यक्तिविशेषत्व नाहीसें करण्यामध्ये होणार हें उघड आहे. असा समाज ह्मणजे कायद्यानें जखडलेला व रूढिवद्ध असा समाज होईल व समाजांतील प्रगतीचें मूळ जे व्यक्तींतील विशेष गुण त्यांची वाढ अगदीं खुंदेल. शिवाय या पंथाच्या कल्पनेमध्ये सरकार व प्रजा यांमध्ये विलक्षण फरक असतो असें गृहीत धरलें आहे. समाजांतील सरकार हें सर्वज्ञानी, सर्वस्वी शहाणें, मूर्तिमंत न्यायदेवता आहे असें समजलें पाहिजे. व ह्मणून सरकारच्या करणीमध्ये असमता किंवा इतर दोष राहणार नाही. परंतु ही कल्पना वस्तुस्थितीस धरून नाही. याला अपवादादाखल प्रकार ह्मणजे अत्यंत रानटी व पशुवृत्ति लोकांवर अत्यंत सुधारलेल्या चिमुटभर परोपकारी लोकांचा अंमल असणें हा होय. अशा ठिकाणीं सर्व गोष्टी सरकारनें हातीं घ्याव्या लागतील हें खरें आहे, व समाजाच्या हिताच्याही दृष्टीनें तीच गोष्ट श्रेयस्कर आहे. परंतु ही स्थिति अपवादादाखल आहे. सामान्यतः राजा व प्रजा हीं एकाच दर्ज्याचीं असलीं पाहिजेत व औद्योगिक व्यवसाय सरकारच्या हातीं दिल्यानें समाजाची औद्योगिक प्रगति होऊन सर्व लोक सारखे सुखी होतील असें मानण्यास जागा नाही. मात्र हल्लींच्या संपत्तीच्या उत्पादनांत व्यक्तीकडे जवाबदारी असल्यामुळे व त्यावरच व्यक्तीचा नफा अवलंबून असल्यामुळे जी कळकळ, जो हुरूप व जी अंगमेहनत औद्योगिक बाबतींत दाखविली जाते ती कळकळ, तो हुरूप व ती अंगमेहनत समाईक उद्योगपद्धतींत दाखविली जाणार नाही व औद्योगिक बाबतींत त्या समाजाचें पाऊल मागें पडेल व हल्लीं समाजांतील कांहीं वर्ग तरी सुसंपन्न आहेत ते नाहीसे होऊन सर्व समाजांत सररहा दैन्यावस्था व दारिद्र्यांतील समता पसरेल. तेव्हां या पंथाच्याही योजना युक्तीस जुळणाऱ्या नाहीत.

व्याक्तिक सामाजिक पंथाच्या योजनाही समाजाला बाल्यावस्थेप्रत

नेणाऱ्या आहेत. कारण अशा ग्रामसंस्थांच्या स्थितीतून हल्लींची समाज-स्थिति उक्रांत झाली आहे. व ज्याप्रमाणें पाण्याचा ओष उलटत नाही त्याप्रमाणेंच उक्रांतीचा ओष उलटत नाही. तेव्हां या व्याक्तिक योजनाही ह्मणण्यासारख्या विचारार्ह नाहीत.

सामाजिक पंथाच्या पोटभेदांपैकी राहतां राहिला राष्ट्रीय सामाजिक पंथ. मागें सांगितलेंच आहे कीं, या पंथाच्या मताची थोडविहुत छाप सर्व सुधारलेल्या सरकारांवर पडलेली आहे. कारण सामाजिक पंथाच्या सर्व पोटभेदांत हाच पोटभेद जास्त व्यवहार्य आहे. कारण सध्यां प्रचलित असलेल्या औद्योगिक पद्धतींत फारसा हात न घालतां तो पंथ आपला हेतु कायद्यानें साध्य करण्याचा प्रयत्न करतो. बाकीच्या सर्व सामाजिक पंथाच्या योजना हल्लींची औद्योगिक पद्धति बदलण्याचां प्रयत्न करतात, पण त्याचा परिणाम संपत्तीचा झराच आटविण्यांत होतो. यामुळें समाजांत संपत्ती-रूपी पाण्याचें दुर्भिक्ष होण्याची भीति असते. मग हें दुर्भिक्ष सर्वांना सारखें भासलें ह्मणून या समतेत फारसें समाधान मानण्यांत अर्थ नाही. राष्ट्रीय सामाजिक पंथ संपत्तीच्या झऱ्याला मुळींच हात लावीत नाही. तो पंथ पाण्याचा झरा जशाचा तसा कायम ठेवतो किंवा वाढविण्याचा प्रयत्न करतो. मात्र या झऱ्यांतून जें गढूळ पाणी येतें व जें एका दिशेला फार पाणी जातें तें पाणी कायदारूपी फिल्टरानें स्वच्छ व निर्मळ करण्याचा प्रयत्न करतें व असें निर्मळ पाणी सर्व जमिनीला यथाप्रमाण मिळेल अशी तजवीज निरनिराळे पाण्याचे पाट तयार करून करते. या वर्णनांतील रूपक सोडून असें म्हणतां येईल कीं, राष्ट्रीय सामाजिक पंथ अर्वाचीन औद्योगिक पद्धती-मधली संपत्तीच्या वांटणीची विषमता कत्रूल करतो. परंतु ही विषमता काढून टाकण्याचा मार्ग म्हणजे ही औद्योगिक पद्धति नाहीशी करणें नव्हे; कारण अशानें संपत्तीची उत्पत्तिच बंद पडेल हें हा पंथ जाणतो. तेव्हां कायद्याच्या साहाय्यानें संपत्तीच्या वांटणीची विषमता कमी करावयाची हें या पंथाच्या योजनांचें धोरण आहे. यामुळेंच हा पंथ सर्वांत व्यवहार्य ठरला आहे व त्याचा पगडा दिवसेंदिवस वाढत आहे. या पंथाची छाप वाढण्याचें दुसरेंही एक कारण आहे. तें हें कीं, अर्वाचीन काळीं सरकारच्या कर्तव्यकर्माबद्दलची जुनी मर्यादित कल्पना जाऊन त्या ठिकाणीं सरकारच्या कर्तव्यकर्माबद्दल उदार विस्तृत अशी कल्पना आलेली आहे.

यामुळें समाजांत जर कोठें दुःख व असमता उत्पन्न होत असेल तर त्यांचा होतां होईल तितका प्रतिकार करणें या गोष्टीचा सरकारच्या कर्तव्य-मर्यादेंत अन्तर्भाव होतो असें अर्वाचीन मत आहे. ह्मणून अशा प्रकारच कायदे सुधारलेलें सरकार वेधडक करूं लागलें आहे. यामुळें सामाजिक योजना जोरानें पुढें आल्या आहेत; व त्यांपैकीं पुष्कळांचा सरकारास स्वीकारही करावा लागत आहे.

येथपर्यंत सामाजिक पंथाच्या निरनिराळ्या पोटभेदांच्या सामान्य धोरणांचा व त्यांच्या सामान्य परिणामांचा विचार केला. आतां सामाजिक पंथांनीं सुचविलेल्या कांहीं विशिष्ट योजनांचा व उपायांचा विचार करावयाचा राहिला. तेवढा झाला म्हणजे या पुस्तकाचा कार्यभाग आटोपला.

या सर्व विशिष्ट योजनांपैकीं पुष्कळ सामाजिक पंथी-लोकांची आवडती योजना ह्मणजे देशांतील सर्व जमीन सरकारी मालकीची करण्याची योजना होय. ही योजना रिकार्डोच्या जमिनीसंबंधीच्या भाड्याच्या उपपत्तीचा साक्षात् परिणाम होय. यासंबंधीं इंग्लंडमध्ये मिस्टर डॉलेस व हेन्री जॉर्ज या दोन लेखकांच्या पुस्तकांनीं वरीच चळवळ उडवून दिली होती. भिह्ल यालाही या योजनेंतिल मुख्य तत्व कबूल होतें व या तत्वानुरूप इंग्लंडमध्ये जमिनीच्या बाबतींत सुधारणा घडवून आणण्याची चळवळ करण्याकरितां इंग्लंडमध्ये एक सभा स्थापन झाली होती व त्याचें अध्यक्षस्थान भिह्लकडेच होतें. देशांतील सर्व जमीन सरकारी मालकीची करण हा या सर्व खटपटीचा हेतु होता व सामाजिक पंथाला ही वाव फारच महत्वाची वाटत असे. कारण त्याचे मते समाजांत संपत्तीच्या वांटणीच्या विषमतेचें-पर्यायानें बहुजनसमाजाच्या अत्यंत दारिद्र्याचें एक प्रमुख कारण ह्मणजे जमिनीवरील खासगी मालकी ही होय. कारण रिकार्डोच्या उपपत्तीप्रमाणें देशाच्या लोकसंख्येच्या वाढीवरोबर व तिच्या भरभराटीवरोबर जमिनीचा खंड वाढत जातो व खासगी मालकीच्या संस्थेमध्ये हा वाढता खंड ह्मणजे जमीनदारांचें वाढतें उत्पन्न होय. हें उत्पन्न मिळविण्यास किंवा वाढविण्यास जमीनदारांना कांहीं एक श्रम करावे लागत नाहींत व कांहीं एक श्रम न करतां जमीनदारांना देशांतील संपत्तीचा वाढता वाटा मिळत जातो. हें सामाजिक-पंथी लोकांना मोठें वैषम्य वाटतें. मजूरलोक रात्रंदिवस श्रम करतात व जीवापाड खपतात तरी

त्यांच्या श्रमाची खरी किंमत देशाच्या भरभराटीबरोबर कमी होत जाते, तर उलटपक्षी जमीनदारांना जास्त जास्त उत्पन्न होत जातं. तेव्हां देशांतील सर्व जमीन जर सरकारच्या मालकीची होईल तर हें विषमतेचें कारण अजीबाद नाहीसं होईल व खासगी जमीनदारांना मिळणारा हा सर्व फायदा देशाला मिळेल. सरकारच्या हातांत एकदां जमीन आली ह्मणजे सरकार ती सवलतीच्या दरानें मजूरदारांना देईल व अशा तऱ्हेनें बहुजन-समाजाला जमिनीच्या उत्पन्नाचा फायदा मिळून समाजांतील विषमतेचें एक मोठें कारण नाहीसं होईल. सामाजिक पंथी लोक जमिनीच्या सरकारी मालकीकडे एका दृष्टीनें पहात होते. सरकारची मालकी झाली ह्मणजे देशांतील एका लहानशा वर्गाला जें विनश्रम उत्पन्न मिळत असे तें मिळणार नाही व सर्व वर्गांना उत्पन्नाकरितां श्रम करावे लागतील व अशा तऱ्हेनें संपत्तीच्या वांटणीमधील एक ढोबळ अन्याय नाहीसा होईल. **मिह्ल**सारखे अर्थशास्त्रज्ञ या योजनेकडे दुसऱ्याच दृष्टीनें पाहत होते. सर्व सुधारणेच्या मार्गाला लागलेल्या देशांमध्ये जमिनीच्या उत्पन्नांत अनुपाजित वाढ होत असते. या वाढीवर वास्तविक खासगी व्यक्तीचा मुळींच हक्क नसतो. कारण ही वाढ सुधारलेल्या व व्यवस्थित राज्यपद्धतीचा परिणाम असतो. तेव्हां या वाढीवर जर कोणाचा हक्क असेल तर तो सरकारचाच आहे व म्हणून जमिनीवरील खासगी मालकी-हक्क काढून सर्व जमीन सरकारी मालकीची करावी ह्मणजे सरकारला जमिनीवर वाढता कर अगर सारा बसवितां येईल व तो वेळोवेळीं वाढवितां येईल. अशा रीतीनें सरकारास एक कोणावरही जिचा बोजा पडत नाही अशी व सतत वाढत जाणारी उत्पन्नाची वाव पैदा होईल. ह्मणजे **मिह्ल**च्या सुधारणेचा हेतु फक्त कायम धान्याची पद्धति मोडून तेथें मुदतीच्या धान्याची पद्धति सुरू करण्याचा होता. जमीनधान्याच्या किंवा प्रचंड शेतीच्या पद्धतीत फरक करण्याचा त्याचा मुळींच इरादा नव्हता. **हेन्री जॉर्ज**सारख्या लेखकांना प्रचंड शेती-पद्धति जाऊन तेथें छोटी-शेती पाहिजे होती. व ही छोटी-शेती प्रचारांत आणण्याकरितां प्रथमतः जमिनीवरील सरकारी मालकी स्थापित झाली पाहिजे असें त्यांचें म्हणणें होतें. अर्थात् सामाजिक-पंथी लोकांना जमिनीवरील सरकारी मालकी हें फक्त साधन वाटत होतें. परंतु **मिह्ल**च्या योजनेंत सरकारी मालकी स्थापित करणें हेंच योजनेचें ध्येय होतें. तसेंच,

सामाजिक-पंथी योजनेत जमिनीवरील सरकारी मालकी मिळविण्याचे दोन मार्ग सुचविलेले होते. एक हल्लींच्या जमिनीच्या खासगी मालकांना त्यांच्या स्वामित्वावद्दल पूर्ण किंमत देऊन जमिनी सरकारने विकत घेणे हा होय. दुसरा मार्ग सामाजिक-पंथी ग्रंथकारांनी सुचविलेला असा आहे. त्यांचे ह्मणणे असे की, सर्व समाजांत पूर्वकाळीं जमिनीची मालकी समाजाची होती असें दिसते. ह्मणजे जमिनीची लागवड शेतकरी करित; परंतु जमीन ही सर्व गांवाची समाईक समजली जात असे. तेव्हां मूळची जमीन ही समाजाच्या मालकी-हक्काची होती व जेव्हां सरकार ही संस्था उत्पन्न होऊन तिला व्यवस्थित स्वरूप आले त्या वेळीं समाजाचे प्रतिनिधि या नात्याने हा मालकी-हक्क सरकारकडे आला व युरोपमध्ये बहुतेक ठिकाणी हा मालकी-हक्क खासगी व्यक्तीकडे देण्यांत आला. परंतु सरकारला असे करण्याचा हक्क मुळींच पोचत नाही. अर्थात् सरकारचे हे करणे गैरकायदा होतें व ह्मणून हल्लीं खासगी व्यक्तींना जमिनीवरील हक्क गैरकायदा मिळालेला आहे. तेव्हां सरकारला हा खासगी मालकीचा हक्क कायद्याने परत घेतां येईल. त्याला खासगी व्यक्तींना विक्रीची किंमत देण्याचे कारण नाही.

वरील कोटिक्रम भ्रामक आहे असें तेव्हांच ध्यानांत येईल. हल्लीं ज्या व्यक्तीकडे जमिनीची मालकी आहे त्यांनी ती पूर्ण किंमत अगर मोबदला देऊन मिळविली आहे. पूर्वकाळीं कांहींही स्थिति असली तरी पिढ्यान्पिढ्या लोकांनी जर खासगी मालकी-हक्कानें जमिनीचा उपभोग घेतला आहे तर बहुत काळाच्या उपभोगानें त्यांना आतां मालकीच आलेली आहे असें ह्मणणे प्राप्त आहे; व जर सरकारला त्यांची जमीन व्यावयाची असेल तर सरकारने त्या जमिनीची बाजारभावाची किंमत दिली पाहिजे ह उघड आहे. नाही तर खासगी मिळकतीचा सरकारने अपहार केल्यासारखें होईल व कायद्यानें जर अशा गोष्टी सरकार कळू लागलें तर मालमत्तेच्या सुरक्षिततेची कल्पना कमी होईल व यासारखा संपत्तीच्या वाढीला दुसरा धक्काच नाही. कारण ही सुरक्षितता हें एक संपत्तीच्या उत्पत्तीचें अमूर्त कारण आहे व या कारणाला धक्का पोंचल्यास त्याचा देशाच्या औद्योगिकस्थितीवर अनिष्ट परिणाम झाल्याखेरीज राहणार नाही.

तेव्हां जमीन सरकारच्या मालकीची करण्याच्या योजनेतील हा विशेष भाग त्याज्य ठरतोच. आतां खासगी व्यक्तीकडून जमीन बाजारभावानें विकत घेण्याचा प्रश्न राहिला. मागें सांगितलेंच आहे कीं, मिह्ल वगैरे कांहीं अर्थशास्त्रकारांचा हेतू सरकारला खंडरूपानें सतत वाढणारी उत्पन्नाची वाव मिळावी असा होता. परंतु इंग्लंडसारख्या देशांतील जमीन बाजारभावानें विकत घ्यावयाची ह्मटली म्हणजे गिफ्टिन याच्या अंदाजाप्रमाणें दोन अब्ज पौंड कमीत कमी लागतील. ह्मणजे इंग्लंडच्या हल्लींच्या राष्ट्रीय कर्जाच्या तिपटीपेक्षांही जास्त कर्ज इंग्लंडला काढलें पाहिजे व या अवाढव्य कर्जाच्या व्याजाचा बोजा इतका मोठा होईल की, त्यापुढें जमिनीच्या अनुपाजित वाढीची वाव कमीच पडेल. कारण इंग्लंडसारख्या देशामध्ये जमिनीचे खंड शिकस्तीचे चढलेले आहेत. आतां यापुढें फारशी अनुपाजित वाढ होण्याचा संभव नाही. शिवाय अनुपाजित वाढीची कल्पना मुळीं रिकार्डोच्या उपपत्तीवर बसविलेली आहे. व ती सर्वस्वी खरी नाही व खंड नेहमींच वाढत गेला पाहिजे असा कांहीं नियत नियमही नाही असें अनुभवानें सिद्ध झालें आहे. केव्हां केव्हां खंड कमीही होतील व जर सरकार लोकांच्या अनुपाजित वाढीवर कर बसवून त्याचा फायदा वेणार तर सरकारनें जमीनदाराच्या अनुपाजित तोव्यावद्दल त्यांना मोबदला दिला पाहिजे असें होतें. शिवाय अनुपाजित वाढ ही फक्त जमिनीच्या खंडासंबंधीच आहे असें नाही तर इतर थंड्यांतही अनुपाजित अथवा आकस्मिक फायदा होतो. मग त्यावरही सरकारचा हक्क कां असें नये ? सारांश, ज्या रिकार्डोच्या मूळ उपपत्तीवर व ज्या मिह्लच्या अनुपाजित वाढीच्या कल्पनेवर ही सरकारी जमिनीच्या मालकीची योजना बसविली आहे त्या दोन्ही कल्पनांमध्ये ज्या अर्थी पुष्कळच असत्याचा अंश आहे त्या अर्थी ही योजनाही देशाच्या फार उपयोगाची नाही असें ह्मणणें प्राप्त आहे. परंतु या कल्पनेचा हिंदुस्थानच्या राज्यकारभारांत मात्र फार परिणाम झालेला आहे. यामुळें हिंदुस्थानांत सर्वत्र मुदतीच्या धान्याची पद्धति इंग्रज मुत्सद्यांनीं स्वीकारली आहे. परंतु त्यापासून रयतेचा फायदा झाला आहे असें म्हणतां येत नाही. कारण खासगी मालकीच्या पद्धतींत जमीनदार कुळांपासून जबर खंड घेतला तर सरकारच येथें जबर सारा घेतें अशी ओरड आहे. परंतु याचा विचार

पुढील एका पुस्तकांत करावयाचा आहे तेव्हां सध्या येथे त्याबद्दल कांहींच ठरवितां येत नाहीं.

परंतु या योजनेवर लोकांच्या दृष्टीनें आणखीही एक आक्षेप आहे. ही योजना गरीब लोकांची स्थिति सुधारण्याकरितां सामाजिक-पंथानें काढली आहे. परंतु सरकारची मालकी झाली तरी जर सरकारनें चढाओढीनें जमिनी लागवडीस द्यावयाचें ठरविलें तर कसणाच्या कुळांना खासगी जामिनदारांना भाडें द्यावें लागतें तितकें भाडें सरकारास द्यावें लागेल; मग आयर्लंडमधील कुळांची जशी दैन्यावस्था तशी या कुळाची होईल. कारण सर्व जमीन सरकारची असल्यामुळें सरकार ठरवील तितकें भाडें लोकांना द्यावें लागेल. बरें, चढाओढीनें जमिनी न देतां कमी खंडानें व सवलतीनें लोकांना जमिनी द्यावयाच्या असें ह्मटलें तर त्यापासून दोन अनर्थ उत्पन्न होतील. एक सरकारला जमिनी मालकीच्या करण्याकरितां जितकें कर्ज काढावें लागलें त्याचें व्याज खंडामधून निवणार नाहीं व असें झालें म्हणजे होणारा तोटा सामान्य करामधून भरावा लागेल; अर्थात् लोकांवरील कराचा वोजा वाढेल. दुसरें, या सवलती कोणाला द्यावयाच्या याबद्दल वशिले लागूं लागतील व राज्यव्यवस्थेंत वशिला व लाचलुचपत हे अनीतिवर्धक प्रकार सुरू होतील. सारांश, जमिनी सरकारी मालकीची करण्याच्या योजनेंत फार दोष आहेत व यापासून बहुजनसमाजाचें खरोखरी कल्याण होणार नाहीं. सामाजिक-पंथी लोकांनीं ही कल्पना पुढें आणिली त्या वेळीं इंग्लंड, आयर्लंड वगैरे देशांमध्ये प्रचलित असलेल्या जमीनधाऱ्याच्या पद्धतीचे वाईट परिणाम त्यांच्या डोळ्यांसमोर होते. या खासगी मालकीच्या पद्धतीनें संपत्तीच्या वांटणीची विषमता उत्पन्न होते; तेव्हां खासगी मालकी नाहींशी झाली म्हणजे विषमता नाहींशी होईल अशी त्यांची समजूत झाली. परंतु वास्तविक ही विषमता प्रचंड शेतकीच्या पद्धतीचा परिणाम होता. तो खासगी मालकीचा परिणाम नव्हता. तेव्हां बहुजनसमाजाच्या दृष्टीनें प्रचंड शेतकी विषमतावर्धक आहे. तरी त्याचे ऐवजीं छोटी-शेतकीची लागवडपद्धति सुरू करणें ही सुधारणा आहे. परंतु छोट्या शेतकीचे सुपरिणाम व्हावयास ती मिराशी-शेती-पद्धति पाहिजे. अर्थात् जमिनीवर खासगी मालकीच पाहिजे. परंतु देशांतील थोड्याशा जमीनदारांची किंवा सरकारची

नसतांना तीं शेते कसणाऱ्या प्रत्यक्ष शेतकऱ्यांची पाहिजे व जमिनीच्या वावर्तीत सामाजिकपंथी सुधारणा म्हणजे छोटी मिराशी शेतीची पद्धति देशांत मुरू करणे ही होय.

याच दृष्टीनें पहातां १९०३ सालीं झालेल्या कायद्याच्या योगानें आयर्लंडांत घडून येत असलेली सुधारणा सामाजिक-पंथाच्या तत्त्वानुरूप आहे असें दिसून येईल. या सुधारणेमुळे कालेंकरून आयर्लंडांत मिराशी शेत-करीवर्ग तयार होईल व त्याची स्थिति सुधारेल. ही सुधारणा घडवून आणण्यांत सरकारनें आपल्या पतीचा उपयोग केला आहे. अर्थात् आपल्या पतीवर कर्ज काढून तें गरीब शेतकऱ्यांस देऊन जमीनदाराकडून जमिनी विकत घेऊन त्या शेतकऱ्यांस दिल्या आहेत व विक्रीची किंमत ४०।५० वर्षांच्या मुदतींत शेतकऱ्याकडून हतयाहतयानें वसूल करण्याचें सरकारनें ठरविलें आहे. या सुधारणेंत व योजनेंत दोषार्ह असें कांहीं नाहीं हें तिच्या अंमल-वजावणीवरून दिसून येत आहे.

वरील विवेचनावरून सामाजिक पंथाच्या जमिनीसंबंधाच्या योजने-तील व्यवहार्य व शक्य भाग कोणता व कोणत्या भागानें गरीब लोकांची स्थिति खरोखरी सुधारेल हें स्पष्टपणें दिसून येईल. आतां या पंथानें सुचविलेल्या दुसऱ्या उपायांकडे वळूं.

देशांतील निरनिराळ्या वर्गामध्ये संपत्तीची विषमता होण्याचें दुसरें कारण भांडवलाची वाढ, यंत्रांची वाढ व विराटस्वरूपी कारखान्यांची पद्धति होय. तेव्हां हे सर्व कारखाने व भांडवल सरकारी मालकीचें कराव अशी एक सामाजिकपंथी योजना आहे. परंतु ही योजना अव्यवहार्य आहे व तिच्या-योगानें संपत्तीची वाढच बंद पडेल. कारण अलीकडे संपत्तीची जी विल-क्षण वाढ झालेली आहे तीच मुळीं सृष्टिशक्ति व यंत्रशक्ति यांच्या शोधापासून व त्यामुळेच शक्य झालेल्या श्रमविभागापासून झालेली आहे. तेव्हां प्रचंड कारखान्याची पद्धति नाहीशी करणे म्हणजे संपत्तीची वाढ खुंटविणें होय. शिवाय विराटस्वरूपी कारखाने सरकारच्या हातीं देण्यापासून कांहीं एक फायदा नाही. कारण सरकारी कामाला खासगी कामापेक्षां जास्त खर्च लागतो असा सार्वत्रिक अनुभव आहे व खेरीज "सर्वांचें काम तें कोणाचेंच काम नाही" या न्यायान

अशा कारखान्यांत फायदा होणें फारच कमी संभवाचें असतें. या कारणाकरितां देशांतील कारखाने व धंदे सरकारी मालकीचे करण्याची सूचना अर्थशास्त्रदृष्ट्या त्याज्य आहे असें दिसून येईल. मात्र ज्यांना सरकारी व्यापारी कामें म्हणतात अशीं कामें सरकारनें करणें एकंदरीत इष्ट आहे व सर्व सुधारलेल्या देशांमध्ये हीं कामें सरकारनें हातीं घेण्याची प्रवृत्ति दृष्टोत्पत्तीस येत आहे. उदाहरणार्थ, पोस्ट व टेलिग्राफ हीं कामें सरकारचीं याबद्दल आतां कोठें मतभेद नाही. हीं व्यापाराच्या उपयोगाचीं कामें आहेत व त्यांमध्ये सरकारनें फायद्याकडे न पाहतां लोकांना जितक्या स्वस्तपणें या गोष्टींचा फायदा देतां येईल तितका दिला पाहिजे, ही सर्वसंमत गोष्ट आहे. परंतु सामाजिक पंथाच्या मताप्रमाणें पोस्ट व टेलिग्राफ एवढीच सरकारी कामें आहेत असें नाही; तर यापेक्षांही महत्वाचीं व्यापारी कामें वास्तविक सरकारचींच आहेत. तीं कामें म्हणजे अर्वाचीन काळाचीं सुधारलेलीं दळणवळणाचीं साधनें व शेतकीच्या उपयोगी पडणारी पाटबंधाऱ्याचीं कामें. हीं सर्व कामें पोस्ट व टेलिग्राफप्रमाणेंच सर्व सरकारी मालकीचीं असावीं अशी सामाजिकपंथाची व्यापक योजना आहे. ही योजना एकंदरीत श्रेयस्कर आहे व ती शक्य कोटींतील आहे यांत शंका नाही. कारण हीं साधनें जर खासगी लोकांच्या हातांत असलीं तर त्यांना या अवश्यक गोष्टींचा अनन्यसाधारण ताबा मिळतो व यामुळे त्यांना गरीब लोकांकडून हवी तितकी किंमत घेतां येते. तेव्हां दळणवळणाचीं साधनें हीं सर्व सरकारच्या मालकीचीं असावीं. त्यापासून सरकारनें उत्पन्न काढण्याचा हेतु धरून नये. तर होतां होईल तों हीं साधनें गरीब लोकांना फार स्वस्तपणें उपयोगास आणतां यावीं अशी तजवीज करणें हें सरकारचें कर्तव्यकर्म आहे. पोस्ट, टेलिग्राफ, रेल्वे, पाटबंधारे, कालवे वगैरे कारखाने विराटस्वरूपी आहेत खरे, तरी पण या सर्व कारखान्यांत सर्व व्यवस्था कांहीं एका ठरवि नियमाप्रमाणें व ठरविलेल्या प्रमाणें करावयाची असल्यामुळे हीं कामें खासगी मालकांच्याच हातीं पाहिजेत अशांतला भाग नाही. हीं कामें सार्वजनिक व्यवस्थेनेंही चांगल्या तऱ्हेनें होण्यास हरकत नाही. यामुळे या बाबतींतही सर्व सुधारलेल्या सरकारची प्रवृत्ति व कृति सामाजिक पंथाच्या अनुरोधानेंच होत आहे. यावरून या बाबतींत या पंथाची योजना युक्तीस धरूनच आहे हें कबूल केलें पाहिजे.

देशांतील निरनिराळ्या वर्गामध्ये असमतेची वांटणी होण्याचें तिसरें कारण दायभागासंबंधी कायदे होत. खासगी मिळकतीचा स्वाभाविक परिणाम समाजांतील असमता वंशपरंपरेची करण्यांत होतो. विशेषतः बापाची मिळकत ज्येष्ठ मुलाला वंशपरंपरेनें जाण्याची जी पद्धति आहे तीमुळे ही विषमता वंशपरंपरेनें चालते. एका मनुष्यानें पुष्कळ संपत्ति मिळविली कीं ती पिढ्यानुपिढ्या एकाच वराण्यांत राहते व या मालमत्तेवर ऐदी लोक पोसले जातात. तेव्हां या पद्धतींत फरक घडवून आणणें जरूर आहे अशी एक सामाजिकपंथी सूचना आहे व त्यांपैकी एक अगदीं सुलभ उपाय ह्मणजे दायभागावर कर ठेवणें ही होय. यायोगानें बहुजनसमाजावरील कराचें ओझे न वाढवितां सरकारला एक उत्पन्नाची वाव होते व हा कर ज्या माणसाला विनश्रमानें एकदम पुष्कळ संपत्ति मिळते त्यावरच पडतो. तेव्हां तो कोणत्याही तऱ्हेनें अन्यायाचा न वाटतांना समाजांतील विषमता अल्पांशानें तरी कमी करण्यास कारणीभूत होतो. ' दायभागावरल कर ' ही एक चांगली व न्यायाची उत्पन्नाची वाव आहे असें सर्व सुधारलेल्या सरकारचें मत आहे असें त्यांच्या कृतीवरून दिसतें. कारण हा कर वाढविण्याची सर्वत्र प्रवृत्ति दिसत आहे. गेल्या सालीं ज्याच्याबद्दल इंग्लंडमध्ये रणें पडलीं होती त्या इंग्लंडच्या प्रसिद्ध वजेटांत हा करही बराच वाढविण्यांत आला आहे हा एक वादाचा प्रश्न होता. हिंदुस्थानांत प्रोवेट मिळविण्याकरितां जो स्टांप भरावा लागतो त्याचें तत्वही हेंच आहे. तेव्हां ही सामाजिकपंथी सूचना सर्व सुधारलेल्या सरकारनीं घेतली आहे असें ह्मणण्यास हरकत नाही.

देशामध्ये संपत्तीची असम वांटणी होण्याचें चवथें कारण शिक्षणाचा खर्च होय. देशाच्या आधिभौतिक सुधारणेबरोबर शिक्षणाला महत्त्व आलें आहे व देशांत संपत्तीची उत्पत्ति वाढविण्याचें एक प्रत्यक्ष कारण शिक्षण होय हें दुसऱ्या पुस्तकांत सांगितलेंच आहे. परंतु देशाच्या सुधारणेबरोबर शिक्षणाचा खर्च व धंदा शिकण्याचा खर्च वाढत जातो. यामुळे या शिक्षणाचा फायदा गरीब लोकांना घेतां येत नाही व म्हणून जरी त्यांचेमध्ये उत्तम गुण असले तरी त्यांचा उपयोग करण्याचा त्यांना अवसर मिळत नाही. या शिक्षणाच्या फाजील खर्चाचा परिणाम श्रीमंताला

श्रीमंत करण्यांत व गरिबांना जास्त गरीब करण्यांत होतो ह्मणजे संपत्तीच्या वांटणीची असमतता तीव्रतर होत जाते. कारण हल्लींच्या काळीं श्रम करून आपली सांपत्तिक स्थिति सुधारण्यास शिक्षणाची गरज असते. परंतु गरिबांना हें शिक्षण मिळवितां येत नाहीं. यामुळें त्यांना आपली स्थिति सुधारण्याचा मार्ग बंद झाल्यासारखा होतो. व त्यांचा पाय दारिद्र्यपंकांत जास्त जास्तच बुडत जातो. तेव्हां संपत्तीची वांटणी समतेची होण्याचा एक उपाय गरिबांना शिक्षणाच्या जास्त सवलती देणें हा होय. ह्मणजे होतां होईल तों शिक्षणसंस्था राष्ट्रीय करून त्या सरकारच्या खर्चातून चालविणें व शिक्षण जितकें स्वस्त करतां येईल तितकें स्वस्त करणें ही एक सामाजिकपंथी योजना आहे व मार्गें शिक्षणावर जो एक भाग लिहिला आहे त्यामध्ये त्याची सयुक्तिकता दाखविलीच आहे. तेव्हां येथें पुनः त्याची द्विरुक्ति करण्याचें प्रयोजन नाहीं. प्राथमिक शिक्षण-सामान्य व औद्योगिक-हें मोफत व सक्तीचें केलें पाहिजे अशी बहुतेक सुधारलेल्या सरकारची समजूत झालेली आहे. परंतु सर्व प्रकारचें शिक्षण होतां होईल तितकें स्वस्त अगर अगदी मोफत करणें हें सरकारचें कर्तव्यकर्म आहे ही जाणीव सरकारच्या मनांत अझून उत्पन्न झाली नाहीं. परंतु अशी जाणीव उत्पन्न झाली ह्मणजे ही सामाजिकपंथी योजनाही पसंत झाल्यासारखें होईल.

राहतां राहिली एक राष्ट्रीय सामाजिक-पंथी योजना. या योजनेला मूर्त स्वरूप प्रथमतः जर्मनीमध्ये मिळालें व त्याच्या पुरस्कर्तृत्वाचा मान प्रसिद्ध जर्मन मुत्सद्दी प्रिन्स बिसमार्क याला आहे हें मागल्या भागांत सांगितलेंच आहे. आतां या योजनेचें विशेष स्वरूप, त्याची अम्मलबजावणी व त्यावर आणले जाणारे आक्षेप यांचा विचार करावयाचा आहे.

घरगुती उद्योगपद्धति व विराटस्वरूपी उद्योगपद्धति यांचा एक परिणाम असा होतो कीं, देशांतिल बहुजनसमाज हा निवळ दिसमजुरी मिळविणारा मजूर बनतो. त्याच्याजवळ कौणत्याही प्रकारचें भांडवल नसतें व त्याच्या आजारीपणांत किंवा अपघातांत किंवा वार्धक्यामध्ये त्याचें उत्पन्न अजीवाद बंद होतें. कारण मजुराला गिरणींत किंवा कारखान्यांत जातां आलें नाहीं, म्हणजे मजुरी बंद व मजुरी बंद ह्मणजे त्याचें उत्पन्न बंद. घरगुती उद्योगपद्धतींत त्याचें भांडवल थोडें तरी असतें व त्यावर त्या कामदाराचीं घरचीं माणसें काम करूं शकतात किंवा शेजाऱ्यापाजाऱ्याच्या

मदतीनें घरगुती उद्योगाचें काम चालू ठेवतां येतें व त्या कामदारांचें उत्पन्न अजीवाद बंद होत नाहीं. परंतु विराटस्वरूपी उद्योगपद्धतींत मजुरी बंद म्हणजे सर्व उत्पन्न बंद. तेव्हां या पद्धतींत मजुरांनं जर कांहीं शिल्लक टाकली असेल तरच त्याचे वार्धक्यामध्ये किंवा आजारीपणा व अपघातांत बऱ्या तऱ्हेनें दिवस जाणार; परंतु मजुरांची मजुरी साधारण वेताचीच असल्यामुळें व देशाच्या भरभराटीवरोवर आयुष्याच्या आवशकांना जास्त खर्च लागू लागल्यामुळें मजुरांची फारशी शिल्लक राहण्याचा संभव नाहीं व या कारणामुळेंच विराटस्वरूपी कारखान्याच्या पद्धतींत मजूरवर्गाची दैन्यावस्था होते. तेव्हां ही दैन्यावस्था काढून टाकणें अवश्य आहे व हें काम सरकारचेंच आहे अशी सल्ला वागनरनें प्रिन्स बिस्मार्क यास दिली व त्या अनुरोधानेंच जर्मनीमध्ये विम्यासंबंधीच्या कायद्याची प्रसिद्ध त्रयी पास झाली.

पहिला विम्याचा कायदा आजारीपणाबद्दल होता व तो प्रथमतः १८८३ मध्ये पास झाला. या कायद्यान्वयें आजारीपणाबद्दल प्रत्येक कामदाराचा विमा उतरलाच पाहिजे असा सक्त नियम झाला. विमा उतरण्यास लागणाऱ्या रकमेपैकी दोनतृतीयांश कारखानदारानें दिले पाहिजेत व एकतृतीयांश मजुरांनं दिले पाहिजेत असें कायद्याचें कलम होतें. आजारीपणाच्या तिसऱ्या दिवसापासून या विम्यांतून मजुरीच्या अर्धे पैसे मिळावयाचे व हा क्रम तेरा आठवडे चालावयाचा. त्याच्यापुढें मजुराचा आजार राहिल्यास अनाथालय-फंडामधून पुढें त्याची तजवीज करावयाची.

अपघाताबद्दलच्या विम्यासंबंधीचा कायदा १८८४ मध्ये पास झाला. या कायद्यान्वयें गिरणींतील किंवा कारखान्यांतील अपघाताची सर्व जबाबदारी कारखानदारांवर टाकलेली आहे. अर्थात् ज्याप्रमाणें आपला कारखाना आरोग्यकर स्थितींत ठेवणें हें कारखानदारांचें काम आहे त्याचप्रमाणें अपघातापासून मजुरांचा बचाव करणें हेंही कारखानदारांचेंच काम आहे; म्हणून या विम्याची सर्व रक्कम कारखानदारांकडून घ्यावयाची असा या कायद्यानें निर्वंध केला.

परंतु या कायद्याच्या त्रयीपैकी सर्वांत महत्वाचा कायदा म्हणजे वार्धक्याबद्दलच्या विम्याचा कायदा होय. हा कायदा १८८९ मध्ये पास झाला. या कायद्याप्रमाणें मजुराला ७० वर्षे पुरीं झालीं म्हणजे

त्याला पेन्शन मिळावयाचें. मात्र त्याच्याकरितां सुमारें २५ वर्षे तरी विम्याची रकम भरलेली असावी. कोणत्या मजुराला किती पेन्शन द्यावयाचें हें ठरविण्याकरितां मजुरांचे त्यांच्या मजुरीप्रमाणें निरनिराळे पांच वर्ग केले आहेत. विम्याच्या रकमेपैकीं अर्धी रकम कारखानदारानें द्यावयाची व अर्धी मजुरानें द्यावयाची व प्रत्येक पेन्शनला सरकारनें ५० शिलिंग द्यावयाचे; अशीं या कायद्याचीं कलमें आहेत. पेन्शन व त्याचद्वल द्यावयाची रकम वगैरे माहिती खालील कोष्टकावरून होईल.

	वर्ग पहिला	वर्ग दुसरा	वर्ग तिसरा	वर्ग चवथा	वर्ग पांचवा
वार्षिक मजुरी.	३५० शिलिंगांपर्यंत.	३५० ते ५५० शि.	५५० ते ८५० शि.	८५० ते ११५० शि.	११५० ते २००० शि.
दर आठवड्याची वर्गणी.	१३ $\frac{१}{४}$ पे.	२३ $\frac{१}{४}$ पे.	२६ $\frac{१}{४}$ पे.	३३ $\frac{१}{४}$ पे.	४१ $\frac{१}{४}$ पे.
वार्षिक पेन्शन.	११० शि.	१४० शि.	१७० शि.	२०० शि.	२३० शि.

या वार्षिक पेन्शनामध्ये सरकारचे ५० शिलिंग मिळविले म्हणजे प्रत्येक कामदाराच्या पेन्शनाचा आंकडा ठरतो.

आजारीपणाच्या विम्याच्या कायद्यान्वये १९०६ सालीं जर्मनीमध्ये १३३१७३७४ पौंड खर्च झाले; अपघाताच्या कायद्यान्वये ७१५८०६३ पौंड व वार्षिक्यावदलच्या पेन्शनाकरितां ८३०१९५७ पौंड खर्च झाले व या कायद्याचा फायदा मिळालेल्या कामदारांची १९०६ सालीं ११६८९३८८ इतकी संख्या होती.

वरील हकीकतीवरून या कायद्याचा फायदा केवढ्या मोठ्या वर्गाला होत आहे याची सहज कल्पना येईल.

इंद्रज अर्थशास्त्रकारांचे या योजनांवर व प्रत्यक्ष घडवून आण-
लेल्या सुधारणांवर मुख्य आक्षेप असे आहेत की, याच्यायोगाने मजु-
रांच्या स्वावलंबनपर खटपटीस अडथळा होईल व त्यांची स्वावलंबनपर
वृत्ति कालेकरून नाहीशी होईल व लोक सर्व बाबतीत सरकारवर
अवलंबून राहण्यास शिकतील. दुसरा-या विम्याचा खर्च शेवटी काम-
दारांवरच पडेल व यामुळे त्यांची दैन्यावस्था आहे तशीच राहिल; हा खर्च
जर कारखानदारांवर पडू लागला तर ते मालाच्या किंमतो वाढवितील
किंवा आपला धंदा आंखडता घेतील; दोन्ही रीतींनी देशांतील उद्योगधंद्याची
पछेहाट होईल व शेवटी त्यायोगे मजूरवर्गाचे नुकसान होईल.

परंतु हा आक्षेप 'मजुरी-फंडाच्या' कल्पनेवर बसविलेला आहे व
ज्या अर्थी ह्या कल्पनेमध्ये फारसा तथ्यांश नाही त्या अर्थी या आक्षेपांतही
फारसा अर्थ नाही असे म्हणणे प्राप्त आहे. दुसरे स्वावलंबनपर खटपटीच्या
आड न येतां सरकारला हें काम करतां येईल; शिवाय स्वावलंबन हें
फारच थोड्या लोकांना लागू आहे. तेव्हां सरकारने बहुजनसमाजाच्या
कल्याणाकडे पाहिलेच पाहिजे, असें या योजनांच्या समर्थकांचें ह्मणणे
आहे. या दोन्ही ह्मणण्यांत पुष्कळ तथ्यांश आहे, अस कबूल करणे
भाग आहे.

जर्मनीमध्ये या कायद्यापासून गरीब लोकांची स्थिति सुधारली आहे
हें पाहून फ्रान्स देशानें जर्मनीचे अनुकरण केलें. व १९०५ सालीं वयातीत,
गरीब, आजारी व कामाला कायमचा निरुपयोगी अशा कामदारवर्गाच्या
मदतीकरितां एक कायदा केला. या कायद्याच्या योजनेप्रमाणें तिचा
सर्व खर्च स्थानिक सरकार व राष्ट्रीय सरकार यांनीं करावा असें ठरलें.
१९०५ सालीं मदताला योग्य म्हणून निवडलेल्या कामगारांची संख्या
५०८१६७ होती व निवळ राष्ट्रीय सरकारला १९०५ मध्ये या योजनेप्रीत्यर्थ
४ कोटी ३० लक्ष फ्रँक्स अगर ८६ लक्ष रुपये खर्च आला. १९१० मध्ये
जास्त व्यापक असा वार्षिक्यावद्दल पेन्शनचा कायदा पास झाला. या कायद्या-
न्वये सर्व मजुरांस पेन्शन मिळविण्याचा हक्क मिळाला. या विम्याला कार-
खानदार व मजूर यांनीं सारखी वर्गणी द्यावयाची असें एक कलम कायद्यांत
आहे व सरकारनें प्रत्येक पेन्शनला ६० फ्रँक्स अगर ३६ रुपये दिले पाहिजेत
असें दुसरे कलम आहे. ६५ वर्षांपासून पेन्शन मिळण्यास हक्क प्राप्त

होतो. प्रत्येक मजुराच्या वर्गणीप्रमाणें त्याला पेन्शन वसतें. सर्वांत कमी वार्षिक पेन्शन १०० फ्रँक्स अगर ६० रुपयांपेक्षां कमी असणार नाही अशी कायद्यानें हमी दिली आहे. या कायद्याची पूर्ण अंमलबजावणी होऊन त्याचा फायदा सर्व योग्य मजुरांना मिळू लागला ह्मणजे हा कायदा सुमारे २० लक्ष मजुरांना मदत करील व त्याकरितां फ्रान्स सरकारास १२ कोटी फ्रँक्स अगर ७ कोटी २० लक्ष रुपये खर्च येईल असा अंदाज केलेला आहे.

व्यक्तिस्वातंत्र्याचें माहेरघर जें इंग्लंड तेथें राष्ट्रीय सामाजिक पंथाच्या इतर योजनेप्रमाणें या योजनेला प्रथमतः विरोध झाला. परंतु इंग्लंडमध्ये मजूरपक्षाला जसजसें महत्व येत चाललें तसतसा सामाजिक-पंथी योजनेबद्दलचा तिटकारा कमी होऊन त्याचा सहानुभूतिपूर्वक विचार होऊं लागला. विशेषतः वार्धक्यांत मजुरांना पेन्शन मिळण्याच्या योजनेबद्दल लोकमत इतकें जोरदार होत चाललें होतें कीं, चेंब्रलेनसारख्या मुत्सद्याला आपल्या सवलतीच्या जकातीच्या योजनेला बहुजनसमाजाची अनुकूलता संपादन करून घेण्याकरितां या योजनेनें वार्धक्यांत पेन्शन देण्यास पुरेसें सरकारला उत्पन्न होईल व त्यांतून पेन्शन दिलीं जातील असें आमिष दाखवावें लागलें. परंतु कॉन्सर्व्हेटिव्ह सरकारकडून अशी योजना प्रत्यक्ष अंमलांत येण्याची आशा नव्हती. परंतु लिबरल पक्ष अधिकारारूढ झाल्यानंतर लवकरच त्या पक्षानें हा प्रश्न हातीं घेऊन वार्धक्यांत पेन्शन देण्याचा कायदा १९०८ मध्ये पास करून घेतला. जो मनुष्य ब्रिटिश प्रजाजन असून वीस वर्षे इंग्लंडांत राहत आहे, ज्याचें वार्षिक उत्पन्न ३१ पौंड १० शिलिंग याच्यावर नाही व ज्याचें वय ७० वर्षांच्या वर आहे अशा प्रत्येक मनुष्याला या कायद्यान्वये पेन्शन मिळण्याचा हक्क आहे; मात्र जानेवारी १९०८ पासून त्याला अनाथालयांतून मदत मिळालेली असतां कामा नये; आपलें व आपल्यावर अवलंबून असणाऱ्याचें पोषण कायमच्या आळसामुळें झालें नाही असें असतां कामा नये; तो वेड्याच्या इस्पितळांत गेलेला नसावा; व तो पूर्वीच्या दहा वर्षांत गुन्हेगारीबद्दल तुरुंगांत गेलेला नसावा. या कामाकरितां पेन्शन कमिट्या व पेन्शन ऑफिसर्स नेमिले आहेत. पेन्शनाकरितां करावयाचे अर्ज पोस्टऑफिसच्या धार्कत घेण्याची तजवीज केलेली आहे व त्यानें पेन्शन देण्याबद्दल शिफारस करून ती कमिटीकडे

पाठवावयाची अशी पद्धति आहे. ज्याचें वार्षिक उत्पन्न ११ पौंड ४ शिलिंग-
च्यावर नाही त्याला दर आठवड्यास ५ शिलिंग पेन्शन मिळतें. उत्पन्ना-
च्या प्रत्येक २ पौंड १२ शिलिंग ६ पेन्स या रकमेच्या वाढीला १ शिलि-
गानें पेन्शन कमी व्हावयाचें असा नियम आहे. १९०९ मध्ये ६४७४९४
लोकांना पेन्शन मिळालें.

वरील विवेचनावरून सामाजिक पंथाच्या पोटभेदांपैकी राष्ट्रीय सामाजिक
पंथ हाच व्यवहार्य पंथ आहे व त्याच्या योजना दिवसेंदिवस सुधारलेल्या
सरकारला पसंत पडत चालल्या आहेत असें दिसतें. कारण हा पंथ ह्मणजे
एक व्यावहारिक तडजोड आहे. खासगी मालमत्तेची संस्था ही समाजाच्या
आधिभौतिक सुधारणेची गुरुकिल्ली आहे हें या पंथाला दिसून येतें; तसेंच
मानवी ज्ञानाच्यामुळे सृष्टिशक्ति व यंत्रशक्ति यांचा संपत्तीच्या उत्पत्ती-
मध्ये उपयोग होऊ लागल्यामुळे विराटस्वरूपी कारखान्याची पद्धतिही
अर्वाचीन काळी अनिवार्य आहे हेंही या पंथाला दिसतें. परंतु या गोष्टी
सर्वथा इष्ट आहेत व त्यामध्ये अनिष्टाचें मिश्रण मुळींच नाही व ह्मणूनच
सरकारनें औद्योगिक वावर्तीत “ उगीच रहावें ” हेंच तत्व स्वीकारलें
पाहिजे असें मात्र या पंथाला अभिमत अर्थशास्त्रकारांप्रमाणें वाटत नाही.
उलट खासगी मिळकतीच्या संस्थेपासून कांहीं अनर्थ उद्भवतात; विराट-
स्वरूपी कारखान्याच्या पद्धतीत मजुरांचा चुराडा होतो हें व याचा परिणाम
समाजामध्ये संपत्तीची अत्यंत विषम वांटणी होते हें या पंथाला स्पष्टपणें
दिसून येतें व ह्मणूनच या पंथाला सरकारनें कायदारूपी अस्त्रानें ही
विषमता काढून टाकली पाहिजे असें वाटतें. व ह्मणून या पंथानें मजुरांची
स्थिति सुधारण्याकरितां पुष्कळ खर्चाच्या योजना अंमलांत आणिल्या
आहेत व खर्चाच्या योजना अंमलांत आणण्यास लागणारा पैसा उत्पन्न
करण्याची कराची पद्धति ही न्यायास धरूनच आहे असें या पंथास वाटतें.
वर सांगितलेंच आहे कीं, सरकार या संस्थेनें खासगी मालकीचें संरक्षण
होतें व या खासगी मालकीच्या संरक्षणामुळे श्रीमंताचा फारच फायदा
होतो. तेव्हां या फायद्याचा थोडा जास्त वाटा सरकारनें या लोकांपासून
वेऊन सरकारचा ज्या लोकांना कमी फायदा होतो त्यांची स्थिति सुधार-
ण्यास त्या पैशाचा उपयोग करावा हें अगदीं रास्त आहे. असें या पंथाच
ह्मणणें आहे व तें युक्तीस धरून आहे असें कबूल करणें भाग आहे.

युरोपामध्ये १८ व्या शतकांत व्याक्तिक तत्वाचा फार फैलाव झालेला होता. म्हणून राष्ट्रीय सामाजिक पंथाला आपल्या योजना अंमलांत आणण्यास फारच त्रास व अडचण पडली. परंतु हिंदुस्थानांत अनियंत्रित राज्यसत्ता असल्यामुळे व मूळचें सरकार मायवापवजा लोकांना वाटत असल्यामुळे सरकारनें लोकांच्या कल्याणाची गोष्ट हातीं घ्यावी किंवा नाही हा प्रश्नच उद्भवला नाही. शिवाय येथें सरकार सुधारलेलें व लोक मागसलेले असा प्रकार असल्यामुळे महत्वाचीं औद्योगिक कामें सरकारनें सुरू केलीं व तीं सरकारच्या मालकीचींच आहेत.

येथें बहुतेक सर्व जमीन सरकारच्याच मालकीची आहे असें सरकार समजतें. सर्व दळणवळणाचीं साधनें, पोस्ट, टेलिग्राफ, रेल्वे, रस्ते वगैरे सर्व सरकारच्या मालकीचींच आहेत. शिवाय कालवे व पाटबंधारे हेही सरकारच्याच मालकीचे आहेत. जंगले, खाणी व मिठाचे कारखाने हे सर्व सरकारच्याच मालकीचे आहेत. तेव्हां येथें बहुतेक सामाजिकपंथी योजनांचा प्रत्यक्ष अंमल चालू आहे असें ह्मणण्यास हरकत नाही. परंतु हिंदुस्थानच्या विशेष परिस्थितीमुळे या योजनांचा बहुजनसमाजास व्हावा तितका फायदा झाला आहे किंवा नाही याबद्दल शंका आहे. या सर्व विकट प्रश्नाचा आपल्याला सहाव्या पुस्तकांत विचार करावयाचा आहे. तेव्हां हा लांबलेला भाग आतां येथेंच थांबविणें बरें.

अर्थशास्त्राचीं मूलतत्त्वे.

पुस्तक चवथें.

विनिमय.

भाग पहिला.

सामान्य विचार.

प्रास्ताविक पुस्तकांत निर्दिष्ट केलेल्या विषयक्रमानुरूप आतां विनिमय अगर अंदाबाबदल व तत्संबंधीं सर्व प्रश्न यांचा या पुस्तकांत सविस्तर विचार करावयाचा आहे. आतांपर्यंत विवेचन केलेल्या अर्थशास्त्राच्या अंगांपेक्षां या अंगाचें महत्त्व फार आहे. कारण सामान्य मनुष्यांस व मॅकलाऊड या अर्थशास्त्रज्ञास या विषयाचें इतकें महत्त्व वाटतें कीं, त्यांनीं अर्थशास्त्र ह्मणजेच 'विनिमय मीमांसाशास्त्र' असें अर्थशास्त्राचें लक्षण केलें आहे. हें लक्षण एककल्ली व एकतर्फी आहे हें मागें दाखविलेंच आहे. परंतु या गोष्टीवरून विनिमय हा विषय इतर विषयांपेक्षां जास्त महत्त्वाचा आहे एवढें तरी सिद्ध होतें हें निर्विवाद आहे. हा विषय महत्त्वाचा वाटण्याचें दुसरेंही एक कारण आहे. तें हें कीं, पुष्कळ अर्थशास्त्रकारांनीं विनिमयक्षमता अथवा खरेदीविक्री होण्याची पात्रता हा संपत्तीचा मुळीं लक्षणीभूत गुण मानला आहे. परंतु संपत्तीचा हा गुण प्राथमिक नसल्यामुळें तो मार्गाल विवेचनांत लक्षणामध्यें घेतला नाही. तरी सामान्य

व्यवहारांत या गुणाचें फार महत्व आहे हें खरें आहे. शिवाय समाजाच्या बाल्यावस्थेंत विनिमयाला फारसें महत्त्व नसतें खरें; कारण त्या काळीं प्रत्येक मनुष्य आपल्या गरजा आपल्याच श्रमानें भागवीत असतो; यामुळें त्याला संपत्तीची अदलावदल करण्याचा प्रसंग फारच थोड्या वेळां येतो. परंतु अर्वाचीन काळीं प्रचंड कारखान्यांच्या सार्वत्रिक पद्धतीमुळें स्वतःच्या गरजा भागविण्याकरितां धंदा करणारा माणूस विरळा. सुधारलेल्या देशांत सर्व लोक आपल्या श्रमाचीं फळें दुसऱ्यास मोवदल्यानें देण्याच्या अगर विनिमयाच्या उद्देशानें तयार करतात. ह्मणून औद्योगिक प्रगतीबरोबर विनिमयाचें महत्व वाढतच जातें. तसेंच अर्वाचीनकाळीं संपत्तीची वांटणीही बहुतेक अंशीं विनिमयानेंच होते. कारण मजूर आपल्या श्रमाची मजुरी वेऊन विनिमय करतो. जमिनीचा मालक आपल्या जमिनीचा उपयोग विनिमयानेंच दुसऱ्यास देतो. सारांश, भाडें, मजुरी, व्याज व नफा हे संपत्तीच्या वांटणीचे मुख्य चार भाग हल्लींच्या काळीं रूढान किंवा कायद्यानें न ठरतां करारानें ठरले जातात व ते त्या त्या वर्गाला विनिमयानें मिळतात. यामुळच कित्येक अर्थशास्त्रकार वांटणीचा अन्तर्भाव 'विनिमय' या विषयांत करतात. यावरूनही विनिमयाचें महत्व दिसून येतें. शेवटीं 'विनिमय' या विषयाचें इतकें महत्त्व असण्याचें कारण असें आहे कीं, 'विनिमय' हा अर्वाचीनकाळीं संपत्तीच्या उत्पत्तीचाच एक घटकावयव बनला आहे. कारण संपत्तीच्या उत्पत्तीची परिपूर्णता माल गिऱ्हाइकाच्या हातीं पडल्याखेरीज होत नाहीं. अर्वाचीनकाळीं कारखानदार प्रचंड प्रमाणावर माल उत्पन्न करतात; मग तो माल घाऊक व्यापारी त्यांचेपासून विकत घेतात; घाऊक व्यापारी फिरकोळ व्यापाऱ्यांना विकतात व शेवटीं फिरकोळ व्यापारी प्रत्यक्ष उपभोग घेणाऱ्या गिऱ्हाइकांना विकतात. तेव्हां माल गिऱ्हाइकाच्या हातीं येण्यापूर्वीं त्याची तीनदां अदलावदल अगर विनिमय व्हावा लागतो.

वरील विवेचनावरून 'विनिमय'चें महत्त्व सहज ध्यानांत येईल व शिवाय त्यावरूनच अर्थशास्त्राची उत्पत्ति, वांटणी व विनिमय, हीं अंगें कशीं परस्परावलंबी आहेत हेंही दिसून येईल. जरी विवेचनाच्या सोईकरितां अर्थशास्त्राचे असे तीन भाग पाडले तरी प्रत्यक्ष व्यवहारांत हे तिन्ही भाग

अगदीं परस्पर निगडित आहेत हेही मागें दाखविलेंच आहे. तेव्हां त्याची आतां पुनरावृत्ति करण्याचें प्रयोजन नाही.

परंतु हा विषय जितका महत्त्वाचा आहे तितकाच तो भानगडीचा व घोंटाळ्याचा आहे. कारण यांतील प्रश्न अगदीं व्यावहारिक स्वरूपाचे आहेत. तसेंच यांतील पारिभाषिक शब्द हे सामान्य माणसाच्या परिचयाचे आहेत. परंतु यामुळेंच या शब्दांची योग्य शास्त्रीय व्याख्या ठरविण्याचें काम फारच कठिण आहे. खेरीज या विषयांत युक्तिवादाचा भाग जास्त आहे. वांटणीच्या विषयांत जितका वर्णनात्मक भाग आहे त्यापेक्षां या विषयांत वर्णनात्मक भाग फार कमी आहे. यामुळें येथें तर्कपद्धतीला अवसर जास्त आहे; व रिकार्डो यानें एकंदर अर्थशास्त्राची तार्किक पद्धति आहे असें जें प्रतिपादन केलें तें अर्थशास्त्राच्या या विषयाला जास्त लागू आहे. रिकार्डो हा स्वतः मोठा पेढीवाला होता. त्याला पेढीच्या व्यापाराची व परराष्ट्राच्या व्यापाराची प्रत्यक्ष माहिती होती व या विषयांत ज्या पद्धतीचा विशेष अवलंब करण्याचा प्रसंग येतो तीच पद्धति त्यानें अर्थशास्त्राच्या इतर विषयांसही लागू केली व म्हणून त्याच्या पुष्कळ उपपत्ति एककल्ली झाल्या, हें मागें दाखविलें आहे; परंतु या विषयांत युक्तिवाद व तार्किक पद्धतीचा विशेष उपयोग झालेला असल्यामुळें यांमध्ये वादग्रस्त प्रश्नां फार आहेत, व म्हणून त्याला भानगडीचें व कठिणपणाचें स्वरूप आलेलें आहे यांत शंका नाही.

मात्र या पुस्तकांतील विषय आतांपर्यंत प्रतिपादन केलेल्या विषयांपेक्षां सहज जिज्ञासा उत्पन्न करणारे असल्यामुळें ते जरी कठिण व भानगडीचे असले तरी कमी मनोरंजक नाहीत हें खास आहे. ज्यानें तहानभूक भागत नाही, जो शीतोष्णादि विकारांपासून मनुष्यांचें संरक्षण करूं शकत नाही; ज्यापासून स्पर्शघ्राणेंद्रियादि इंद्रियसुखें मिळत नाहीत; सोंरांश, ज्याच्यायोगानें मनुष्याची कोणतीच वासना तृप्त होत नाही व म्हणून रानटी मनुष्यास जो अगदीं निरुपयोगी पदार्थ वाटतो तो पैसा—सोऱ्यारुप्याचे तुकडे हे—उद्योगयुगांत संपत्तिसर्वस्व बनतो व त्याकरितां मनुष्य आटोकाट प्रयत्न करूं लागतात. इसावनीतींतील कोंबडा आणि रत्न या गोष्टी-प्रमाणें रानटी मनुष्याला सोनेरुपें या निरुपयोगी व कमी किंमतीच्या वाटतात. याचें प्रत्यक्ष प्रत्यंतर आपल्याला अमेरिकेंतील रेड-इंडियन लोकांच्या

हकीकतीवरून कळते. हे लोक त्यांच्या देशांत सांपडणारे सोन्यारुप्याचे तुकडे युरोपियन प्रवाशांपासून थुलुक खेळणीं घेऊन त्याच्या बदला देत असत. परंतु सुधारलेल्या देशांत या पैशाकरितां मनुष्यें किती तरी धडपड करतात. वरील विवेचनावरून पैसा, त्यांचें स्वरूप, त्यांचें कार्य वगैरे प्रश्न जिज्ञासावर्धक आहेत हें उघड होईल. परंतु पैशाची परिणतावस्था यापेक्षाही जिज्ञासावर्धक व म्हणून मनोरंजक आहे. प्रत्यक्षपणें कोणतीच वासना तृप्त न करणारा पैसा समाजांत सर्वत्र पसरून तो सर्व औद्योगिक प्रयत्नांचा विशेष होतो इतकेंच नव्हे तर औद्योगिक प्रगतींत पुढारलेल्या समाजांत कागदी चलनाचा सर्वत्र प्रसार होतो. आतां कागदी चलन हें पैशापेक्षाही जास्त विलक्षण दिसतें. एखाद्या कागदी चिटोऱ्याची हजारों रुपये किंमत असावी हें रानटी माणसाला ' बोलणाऱ्या धलप्या ' इतकेंच आश्चर्यकारक वाटावें हें साहजिक आहे. तेव्हां हा कागदी चलनाचा प्रश्न हें चलन समाजांत कसे व कां प्रचलित होतें व सोन्यारुप्याच्या पैशापेक्षाही लोकांची मागणी त्याला जास्त कां होते हा प्रश्नही पहिल्याइतकाच जिज्ञासावर्धक असून मनोरंजक आहे. असो. पुढें पेढ्यांची संस्था; त्यानें होणारे पैशा-शिवाय हजारों रुपयांचे व्यवहार वगैरे प्रश्नही कठीण पण मनोरंजकच आहेत. आणखी परदेशांतील व देशांतील प्रचंड व्यापाराच्या वडामोडी कशा होतात; विनपैशानें या वडामोडीची व्यवस्था कशी होते; व्यापार्याच्या हातचीं साक-पत्रेंही पैशासारखीं वापरलीं कां व कशीं जातात; सोन्यारुप्याच्या वाढीचा देशाच्या पैशावर कसा परिणाम होतो; राष्ट्रांमधील पैशाच्या स्वरूपाचे व्यवहार कसे होतात वगैरे किती तरी प्रश्नांचा या पुस्तकांत समावेश होतो व हे सर्व प्रश्न कठीण पण मनोरंजक आहेत यांत शंका नाही. आतां या पुस्तकांतील विषयाचे सामान्यतः कोणकोणते पोट-भाग पडतात तें पाहूं; ह्मणजे क्रमानें त्यांचा विचार करण्यास ठीक पडेल. पहिल्या विभागांत विनिमयाचें सामान्य स्वरूप व पदार्थांचे मोल व किंमत यांतील फरक व पदार्थांच्या किंमतीची मीमांसा इतक्या गोष्टी येतात. दुसऱ्यांत पैसा, त्याचें स्वरूप, त्याचें कार्य व तत्संबंधी प्रश्न येतात; शिवाय त्यांतच पेढ्या व त्यांचें स्वरूप व कार्य व कागदी चलन व त्याची मीमांसा इत्यादि प्रश्नांचा समावेश होतो. चवथ्यांत परराष्ट्रीय व्यापार व त्याचीं तत्त्व व तो घडवून आणण्याचीं साधनें या विषयांचा अन्तर्भाव होतो. याच

ठिकाणीं ' संरक्षण विरुद्ध अप्रातिबंध व्यापार ' या वादग्रस्त विषयाचा ऊहापोह करणें इष्ट असतें. पुढें सोन्यारुप्याच्या खाणींचा शोध व त्यांचा देशांतील व्यापारावर व संपत्तीवर घडलेला परिणाम या प्रश्नाचा विचार करणें हें क्रमप्राप्त आहे व शेवटीं हिंदुस्थानांतील नाण्यांची पद्धति, त्यांचा इतिहास, त्यांचे औद्योगिक स्थितीवर झालेले परिणाम वगैरे व्यावहारिक व सध्यां ज्यांच्यावद्दल समाजांत चर्चा चालू आहे अशा प्रश्नांचा ऊहापोह करणें इष्ट होईल.

वरील विवेचनावरून या पुस्तकांतील प्रतिपाद्य विषयांचें महत्त्व, त्यांचें काठिण्य व त्यांचें जिज्ञासावर्धकत्व व म्हणून एका दृष्टीनें त्यांचें मनोरंजकत्व हें वाचकांच्या ध्यानांत आल्यावांचून राहणार नाही असें वाटतें. व या विषयांचें विवेचन वर दिलेल्या क्रमातें या पुस्तकाच्या पुढील भागांत करावयाचें आहे तिकडे आतां वळूं.

भाग दुसरा.

मोल व किंमत.

अदलाबदलीच्या किंवा विनिमयाच्या मुट्याशीं असलेली कल्पना ह्मणजे मोलाची होय. साधारण व्यवहारांत मोल व किंमत हे शब्द समानार्थानें वापरले जातात. ' या वस्तुची किंमत काय किंवा तिचें मोल किती ' असा आपण प्रश्न करतो. ' मोलें घातलें रडाया नाहीं असूं आणि माया ' या कवितेंतही पैसे देऊन किंवा मजुरी देऊन रडावयास सांगण्याच्या रीतीचा उल्लेख आहे. ती वस्तु ' कवडीमोल ' आहे या वाक्यांतही मोल हा शब्द किंमत या अर्थीच योजलेला आहे. कवड्या हा आपल्या कित्येक प्रांतांत नाण्याचा प्रकार आहे हें नव्यानें सांगण्याची जरूरी नाही. ज्या वस्तुची किंमत कवडीइतकीही नाही तिला आपण कवडीमोल वस्तु ह्मणतो. त्याचप्रमाणें तो जिन्नस बहुमोल आहे असें ह्मटलें ह्मणजे त्या वस्तूला पुष्कळ किंमत पडते असें आपण समजतो.

सारांश, सामान्य व्यवहारांत मोल व किंमत या शब्दांमध्ये फरक धरला जात नाही. परंतु कोणत्याही शास्त्रविषयाचें हें पहिलें काम आहे की, सामान्य व्यवहारांतील शब्दाच्या व्याख्या व त्यांमधील सूक्ष्म फरक हें निश्चित करावयाचें. तदनुसृत या भागांत मोल व किंमत या शब्दांमधील सूक्ष्म भेद प्रथमतः ठरविला पाहिजे व मग या कल्पनांच्या कारणांकडे वळलें पाहिजे. अर्थशास्त्राच्या परिभाषेप्रमाणें मोल व किंमत यांमध्ये सामान्यविशेषत्वाचा भाव आहे व या दोन्ही कल्पनांच्या व्याख्या ठरवितांना विशेषाकडून सामान्याकडे जाणें सोईस्कर आहे. कारण मोल व किंमत या दोन शब्दार्थांमधील दुसरा अर्थ जास्त सुलभ व स्पष्ट आहे.

कोणत्याही वस्तूची किंमत म्हणजे त्या वस्तूवद्दल द्यावे लागणारे पैसे असें आपण समजतो. घड्याळाची किंमत १५ पासून ७५ रुपयांपर्यंत आहे. ह्मणजे एका मनुष्यास जर बाजारांत साधारण बऱ्यापैकी घड्याळ विकत घ्यावयाचें असेल तर त्याला देशांमध्ये सर्व संमत असलेला जो पैसा-हिंदुस्थानांत रुपये अगर पौंड-या रूपानें १५ पासून ७५ रुपयांपर्यंत घड्याळाच्या गुणाप्रमाणें किंमत द्यावी लागेल, अर्थात् किंमत म्हणजे कोणतीही विक्रीची वस्तु व देशांतील नाणें यांच्या अदलावदलीचा संबंध होय. ह्मणजे वस्तु विकत घेण्याकरितां देशांतील पैशाचें द्यावें लागणारें प्रमाण ती त्या वस्तूची किंमत होय. आतां मोलाची कल्पना ही यापेक्षा व्यापक आहे. कोणत्याही वस्तूचें मोल ह्मणजे एका वस्तूचें दुसऱ्या वस्तूशीं अदलावदलीचें प्रमाण होय. देशामध्ये पैसा किंवा नाणें याचा प्रादुर्भाव होण्यापूर्वी वस्तूची अदलावदल ऐनजिनसीच आहे असें इतिहासावरून दिसतें. हिंदुस्थानांतही अजून सुद्धां अगदीं खेडेगांवांत ऐनजिनसी अदलावदल चालते. शेतकरी आपल्याजवळ असलेलें धान्य वाण्याच्या दुकानां आणतो व तो तें धान्य वाण्यास देऊन आपल्याला लागणाऱ्या इतर वस्तु विकत घेतो. येथें निरनिराळ्या वस्तूचें मोल धान्यांत मोजलें जातें. तसेंच रानांतील कातवाडी वगैरे अगदीं रानटी जाती रानांतील फळमुळादि खाद्य पदार्थ गोळा करून शहरांत आणतात व त्याच्या बदला धान्य, मीठ, मिरची, कापड वगैरे लागणारे पदार्थ घेऊन जातात. येथेही अदलावदल ऐनजिनसीच होते. तेव्हां मोल या शब्दाचा सापेक्ष अर्थ आहे असें होतें. वस्तूचें मोल म्हणजे अदलावदलीमध्ये किंवा विनिमयामध्ये एका वस्तूकरितां द्यावी लागणारी

दुसरी वस्तु होय. यावरून एका वस्तूचें मोल दुसरे जितके पदार्थ आहेत तितक्या निरनिराळ्या रूपांनीं सांगतां येईल. एका कोटाचें मोल अमुक चूट म्हणतां येईल किंवा अमुक शेर गड्डें म्हणतां येईल किंवा अमुक शेर भाजी असें म्हणतां येईल. सारांश, एका वस्तूचें मोल हजारों रूपांत आहे. परंतु वस्तूंची किंमत म्हणजे मात्र एका सर्वसंमत विवक्षित अशा रूपांतील मोल होय. ती विवक्षित वस्तु म्हणजे समाजामध्ये रूढ झालेला पैसा अगर नाणें होय. तेव्हां वस्तूंचे नाण्यांमधील मोल म्हणजे त्या वस्तूची किंमत होय. व इतर सर्व पदार्थांच्या रूपांतील किंमत म्हणजे वस्तूचें मोल होय. तेव्हां वर उल्लेख केल्याप्रमाणें मोल व किंमत यांमध्ये सामान्य विशेषभाव आहे हें उचड आहे.

सामान्य व्यवहारांत किंमत या कल्पनेचा प्रचार जास्त आहे व अदलावदलीत याच कल्पनेला प्राधान्य आहे. कारण वस्तूंची योग्य अदलावदल अगर विनिमय होण्यास त्यांच्या परस्पर किंमती समजल्या पाहिजेत हें सहज दिसून येईल. परंतु कांहीं कांहीं विषयांमध्ये मोल व किंमत हा फरक अवश्यक ध्यानांत ठेवावा लागतो हें पुढील भागामधल्या विवेचनावरून दिसून येईल.

मोल व किंमत या शब्दांमधील भेदावरून अर्थशास्त्रांतील एक प्रमेय निष्पन्न होतें त्याकडे आतां लक्ष दिलें पाहिजे. पदार्थांच्या किंमती या देशांतील पैशाशीं तुलना करून काढल्या जातात हें वरील विवेचनावरून ध्यानांत आलें असेलच. आतां देशाचा पैसा हा कायम आहे असें आपण समजतो व सर्व वस्तूंच्या किंमती या पैशाच्या कसोटीनें मोजतो. यामुळे सर्व वस्तूंच्या सररहा किंमती वाढणें शक्य आहे. कारण पूर्वीपेक्षां जर एका नाण्याच्या बदला सर्व वस्तू कमी मिळूं लागल्या ह्मणजे सर्व पदार्थांच्या किंमती वाढल्या आहेत असें आपण म्हणतो. उदाहरणार्थ, अमेरिकेच्या शोधानंतर व विशेषतः सोन्यारुप्याच्या खाणींच्या शोधानंतर युरोपांमध्ये पदार्थांच्या किंमतीमध्ये विलक्षण क्रांति घडून आली. अर्थात् सर्व पदार्थांच्या किंमती पूर्वीपेक्षां किती तरी पटींनीं वाढल्या. यावरून पैशाचें मोल कमी झालें असा त्याचा अर्थ होतो. परंतु पैसा हा कसोटीसारखा समजल्यामुळे त्याचें मोल स्थिर व अचल आहे असें आपण धरून

चालतो व त्याच्या मानाने सर्व वस्तूंच्या किंमती वाढल्या अगर सररहा सर्व वस्तु महाग झाल्या असे आपण म्हणतो.

परंतु सर्व वस्तूंचे सररहा मोल मात्र वाढणे शक्य नाही. कारण मोल ही संज्ञाच जर सापेक्ष आहे तर सर्व वस्तूंचे मोल एकदम सररहा वाढणे हे अशक्य आहे. कारण एका वस्तूचे मोल वाढले तर तिच्याशी तुलना केलेल्या दुसऱ्या वस्तूचे मोल कमी झालेच पाहिजे. उदाहरणार्थ दहा शेर गव्हाला पूर्वी दोन मण लांकडे मिळत असत तीं आतां एक मणच मिळू लागलीं असे समजा. ह्मणजे लांकडांचे मोल वाढले असे होईल. कारण पूर्वी एका मणाला पांच शेर गहू पडत तेच आतां एका मणाला दहा शेर गहू पडू लागले. अर्थात् लांकडाच्या दृष्टीने मोल वाढले. परंतु तेच गव्हाच्या दृष्टीने पाहिले असतां गव्हाचे मोल कमी झाले आहे. असे म्हटले पाहिजे. कारण पूर्वी दहा शेर गव्हाला दोन मण लांकडे मिळत. तीच आतां तेवढ्याच गव्हाला एक मणच मिळतात ह्मणजे गव्हाचे मोल निमे कमी झाले असे होते. यावरून सर्व पदार्थांचे मोल सररहा वाढणे हे अगदी अशक्य आहे हे सहज ध्यानांत येईल. कांहीं वस्तूंचे मोल वाढले याचाच अर्थ कांहीं वस्तूंचे मोल कमी झाले असा आहे. कारण मोलाची कल्पना सापेक्ष आहे व ती निरनिराळ्या वस्तूंच्या संबंदावर अगर तुलनेवर अवलंबून आहे.

येथपर्यंत मोल व किंमत या कल्पनांमधील फरक व त्यावरून निघणारा एक सिद्धांत याचे विवेचन केले. आतां मोलासंबंधीच्या एका वादग्रस्त प्रश्नाकडे वळले पाहिजे व या वादाचे विवेचन करतांनाच अर्वाचीन अर्थशास्त्रकारांनी काढलेली आवश्यक मोलाची कल्पना व धारेवरील मोलाची कल्पना यांचे स्पष्टीकरण केले जाईल.

मोल या शब्दाची व्याख्या करतांना अँडाम स्मिथने या शब्दामध्ये एक संदिग्धता आहे तिचा उल्लेख केला आहे. त्याचे मत मोल दोन प्रकारचे आहे. एक वस्तूचे उपयुक्तता-मोल व दुसरे विनिमय-मोल; किंवा केवल मोल व साक्षेप मोल. अमकी वस्तु मोलवान् आहे असे म्हटले ह्मणजे ती वस्तु उपयोगी आहे इतकाच त्याचा अर्थ केव्हां केव्हां केला जातो. हे वस्तूचे केवळ मोल अगर उपयुक्तता-मोल होय. अर्थशास्त्रांत उपयुक्तता-मोलाचा विचार केला जात नाही. अर्थशास्त्रांत विनिमय-मोलाचाच फक्त विचार केला जातो. ह्मणजे

एक वस्तु विकृत वेण्याकरितां त्याच्या मोबदला यावी लागणारी वस्तु ही त्या पहिल्या वस्तूचें विनिमय-मोल होय. व अर्थशास्त्रांत हाच अर्थ महत्त्वाचा आहे. **अँडाम स्मिथ**नें याप्रमाणें मोल या शब्दांतलि संदिग्धता दाखवून मोल शब्दाचा दुसराच अर्थ ग्राह्य धरला आहे. परंतु **अँडाम स्मिथ**च्या मोल या शब्दार्थाच्या पृथक्करणानें जास्तच गोंधळ उत्पन्न झाला आहे. कारण उपयुक्तता-मोल हा शब्दप्रयोगच मुळीं बोंटाळ्याचा आहे. याचा सरळ अर्थ ह्मणजे उपयुक्तता एवढाच होतो. वास्तविक पाहतां मोल हें उपयुक्ततेचें कार्य आहे. व **अँडाम स्मिथ**च्या उपयुक्तता-मोल या शब्दामध्ये कार्यकारणांचें एकीकरण झालें आहे. यामुळेच **अँडाम स्मिथ**च्या विवेचनानें मोलाची कल्पना स्पष्ट होण्याऐवजीं जास्तच बोंटाळ्याची होऊन गेली आहे. ह्मणून वर मोलाची व्याख्या करतांना **अँडाम स्मिथ**च्या या भेदाचा उल्लेख केला नव्हता. असो.

परंतु 'वस्तूला मोल कां येतें' हा प्रश्न जास्त महत्त्वाचा आहे व याच्या उत्तरामध्येच वादाचें मूळ आहे. कारण या प्रश्नाला परस्परविरोधी अशीं दोन उत्तरे अर्थशास्त्रकारांनीं दिलेली आहेत व त्या उत्तरांवरून या-संबंधांत दोन वाद अगर कल्पना उत्पन्न झाल्या आहेत.

मालाला मोल कां येतें ? या प्रश्नाचें उत्तर कांहींनीं खालील कारण-मार्मासेनें दिलें आहे. संपत्ति, माल, पदार्थ किंवा वस्तु या मानवी वासना तृप्त करितात म्हणजे त्या मनुष्याला उपयोगी आहे व त्या उपयोगी आहेत ह्मणून त्या मोलवान् आहेत अगर त्यांना मोल येतें. अर्थात् वस्तूच्या-मध्ये उपयुक्तता आहे ह्मणूनच मनुष्य त्या वस्तूच्या प्राप्तीकरितां कांहींतरी मोबदला देण्यास तयार होतो. ह्मणजे त्या वस्तूला मोल येतें अगर ती मोलवान् ठरते. तेव्हां वस्तूचें मोल त्याच्या उपयुक्ततेवर अवलंबून आहे असें होतें. अर्थात् मोल व उपयुक्तता यांमध्ये कार्यकारणभाव आहे असें ठरतें. यालाच मोलाबद्दलचा उपयुक्ततावाद म्हणतात. व या मताप्रमाणें जितकी जितकी वस्तूची उपयुक्तता जास्त तितकें तितकें त्याचें मोल जास्त असलें पाहिजे असा सिद्धांत निघतो. परंतु हा सिद्धांत वस्तुस्थितीला धरून नाही असें दिसून येतें. हवा, पाणी हीं मनुष्याला अत्यंत उपयोगी आहेत; कारण त्यावांचून मनुष्य प्राण धारण करू शकणार नाही. परंतु जीविताच्या या अत्यंत उपयोगी—नव्हे अत्यंत अव-

शक—वस्तू बहुमोलाच्या असें समजलें जात नाहीं. उलट सोनें, रुपें, हिरे, मोतीं वगैरे वस्तू हवा, पाणी, अन्न इत्यादि वस्तूंतक्या उपयोगी नाहींत. त्या जवळ असल्या तरी त्यांनीं मनुष्याची तहानभूक हरावयाची नाहीं, व या हजारां रुपयांच्या वस्तू जवळ असतांना इतर अवश्यक वस्तूंच्या अभावीं मनुष्याला मरणाची पाळी येईल. ज्याप्रमाणें मिडस राजाला वनदेवतेकडून ' हात लाविला कीं सोनें ' असा वर मिळून श्रीमंती आल्यामुळें मरणाची पाळी येऊन ठेपली व मिडस राजाला ' ही श्रीमंती जको ' असें काकुळतीनें ह्मणून वनदेवतेला वर मागें वेण्याबद्दल विनंति करण्याची पाळी आली त्याप्रमाणें या सोन्यामोत्यादि संपत्तीचा प्रकार आहे. म्हणजे त्या वस्तू मनुष्याला कमी उपयोगी आहेत. तेव्हां या वादाप्रमाणें या वस्तूचें मोल कमी असावें. परंतु व्यवहारांत याच्या अगदीं उलट स्थिति आहे. या वस्तू अत्यंत मोलवान् समजल्या जातात. जरील अपवादावरून मोलासंबंधीं उपयुक्तता-मीमांसा खरी नाहीं असें ठरूं लागलें. या आक्षेपाच्या अनुसंधानानें मोलाची दुसरी एक मीमांसा कांहीं ग्रंथकारांनीं केली तिला व्ययमीमांसा म्हणतात. या मीमांसेप्रमाणें वस्तूला मोल असण्याचें कारण ती वस्तू निर्माण करण्यास खर्च लागतो हें होय. म्हणजे वस्तूचें मोल हें वस्तूच्या उत्पत्तीच्या खर्चावर अवलंबून आहे असें होतें. अर्थात् वस्तू उत्पन्न करण्यास जितका जितका खर्च जास्त तितकी तितकी वस्तूची किंमत जास्त असा या मीमांसेपासून सिद्धांत निघतो; परंतु हा सिद्धांतही पहिल्याप्रमाणें वस्तुस्थितीला धरून नाही असें दृष्टोत्पत्तीस येतें. उदाहरणार्थ, एखाद्या विक्षित माणसानें हजारां रुपये खर्च करून एखाद्या निर्जन रानांत मोठा वंगला बांधला तर त्या खर्चामुळें तो मोलवान् होणार नाही. त्या वंगल्याची कोणालाही गरज नसल्यामुळें तो कुचकामाचा होईल व त्याला मोल कांहींएक येणार नाही. तेव्हां निव्वळ एखाद्या वस्तूवर पुष्कळ खर्च झाला आहे म्हणून त्याचें मोल वाढेल असें नाही.

मोलाच्या कारणाच्या वर निर्दिष्ट केलेल्या दोन मीमांसा व त्यांचे कैवारी यांतील विरोधदालीच्या रंगाबद्दल भांडणाच्या शिलेदारांच्या विरोधा-प्रमाणें आहे. ढाल पांढरी आहे किंवा काळी आहे याबद्दल शिलेदारां-मध्ये वाद चालला होता. एक ह्मणे ती पांढरी आहे, तर दुसरा म्हणे

हैं अगदीं खोटें आहे, ती काळी आहे. वास्तविकपणें ती ढाल एका वाजूला पांढरीही होती व दुसऱ्या वाजूला काळीही होती. तोच प्रकार मोलाच्या मीमांसेचा आहे. वस्तूच मोल कशांनं उत्पन्न होतें ? एक पक्ष म्हणतो, उपयुक्तता हेंच मोलाचें कारण अगर बीज आहे. तर दुसरा पक्ष म्हणतो, वस्तु तयार करण्यास लागणारा खर्च अगर व्यय हेंच मोलाचें कारण अगर बीज आहे. वास्तविक प्रकार असा आहे कीं, निव्वळ उपयुक्ततेनं मोल ठरत नाहीं किंवा निव्वळ उत्पादनव्ययानेही मोल ठरत नाहीं. तर मोल हें उपयुक्तता व उत्पादनव्यय या दोहोंच्या संमेलनानें उत्पन्न होतें. म्हणजे मोलवान् वस्तूमध्ये उपयुक्तता व उत्पादनव्यय असे दोन्हीही गुण असावे लागतात. हे दोन गुण संपत्तीच्या व्याख्येंत मानवी वासना वृत्त करण्याची शक्ति व श्रमसाध्यता या नांवांनं निर्दिष्ट केले होते. शिवाय पृथक्पणा व अधीनता हे दोन्ही गुणही संपत्तींत पाहिजेत असें मागें दाखविलें आहे. व या गुणचतुष्टयाचा संकलित परिणाम म्हणजे वस्तूचें मोल होय. हे चारी गुण थोड्याफार अंशानें प्रत्येक वस्तूमध्ये पाहिजेत. एखाद्या मोलवान् वस्तूमध्ये उपयुक्ततेचें प्रमाण बाकीच्या गुणांपेक्षां जास्त असेल तर दुसऱ्या मोलवान् वस्तूमध्ये उत्पादनव्ययाचें प्रमाण बाकीच्या गुणांपेक्षां जास्त असेल. परंतु प्रत्येक मोलवान् वस्तूमध्ये थोड्याफार अंशानें चारही गुण असले पाहिजेत तर त्या वस्तूमध्ये मौल्यवत्ता हा गुण उद्भूत होईल.

आतां जेव्हाहन्स यानें व दुसऱ्या अर्थशास्त्रकारांनीं काढलेल्या एक दोन नवीन कल्पनांचा विचार केला पाहिजे. वर सांगितलेंच आहे कीं, मोल या शब्दाची व्याख्या ठरवितांना **अँडाम स्मिथ**नं मोल यामध्ये केवळ मोल व विनिमयमोल असा अर्थभेद दाखविला आहे. व केवळ मोल म्हणजे उपयुक्तता होय. व वस्तूची उपयुक्तता ही मनुष्याच्या गरजा व वासना यांवर अवलंबून आहे. एकाला जी वस्तु अत्यंत उपयोगी असेल ती दुसऱ्याला अगदीं निरुपयोगी असेल. याचें एक उदाहरण म्हणजे अंधळ्या मनुष्याला चष्मा अगदीं निरुपयोगी असेल तर तो अधु-डोळ्याच्या माणसाला अत्यंत उपयोगी असेल. परंतु बाजारांत येणारें वस्तूचें विनिमयमोल किंवा किंमत व ही उपयुक्तता यांमध्ये फारसा संबंध नाहीं व अर्थशास्त्रांत या दुसऱ्या अर्थाशीं आपल्याला कांहीं एक कर्तव्य

नाहीं असें अँडाम स्मिथनें प्रतिपादन केलें आहे. आतां जेव्हन्सनें या दोन कल्पनांमध्ये संबंध आहे असें आपल्या आवश्यक अगरे-वरील मोलाच्या कल्पनेनें ठरविण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्याचे मते वस्तूची किंमत व तिची उपयुक्तता यांमध्ये निकट संबंध आहे असें दाखवितां येईल. मात्र उपयुक्तता हा एक ठराविक व सतत एकरूप असणारा गुण नाहीं तर त्यामध्ये कमीअधिक तीव्रता असते हें ध्यानांत ठेविलें पाहिजे व ही कमीअधिक तीव्रता मनुष्याजवळ असलेल्या त्या वस्तूच्या पूर्व पुरवठ्यावर अवलंबून आहे. ज्या मनुष्याचे प्राण तहानेनें किंवा भुकेनें व्याकुळ होत आहेत, त्याला पहिल्या पाण्याचा घोट अगर पहिला अन्नाचा घांस याचा उपयोग अनंत आहे असें म्हटलें तरी चालेल व त्याकरितां मनुष्य हवी तितकी किंमत देण्यास तयार होईल. परंतु जसजशी त्याची तहान किंवा भूक हरेल त्या मानानें जास्त पाण्याची व अन्नाची त्या माणसाला उपयुक्तता कमी भासेल व त्याच मानानें तो त्याबद्दल कमी कमी किंमत देऊं लागेल. ह्मणजे वस्तूची किंमत मनुष्याला असलेल्या सामान्य उपयुक्ततेनें ठरत नाहीं. तर ती आवश्यक उपयुक्ततेनें ठरते. मनुष्य भुकेनें व्याकुळ झाला असतांना जी किंमत धान्याला घावयाला तयार होईल ती किंमत तो बाजारांत धान्य घेतांना देणार नाहीं. कारण जरी धान्याची सामान्यउपयुक्तता पुष्कळ असली तरी त्याचे घरांत धान्य शिल्लक असल्यामुळें त्याला आवश्यक अगरेवरील उपयुक्तता कमी आहे व त्या मानानेंच तो त्या वस्तूला किंमत देण्यास तयार होईल.

अर्थात् उपयुक्तता हा गुण मनुष्याजवळ असलेल्या वस्तूच्या संग्रहा-वर अवलंबून आहे. व जसजसा हा संग्रह वाढेल त्या त्या मानानें जास्त मालाची त्याला मातवरी कमी वाढेल; इतकेंच नव्हे तर कांहीं मर्यादेनंतर ती वस्तु त्याला निरुपयोगी होऊन ती त्याला अडगळ वाढेल. उदाहरणार्थ, शेतकऱ्यास पहिल्या कुदळीचा फारच उपयोग आहे. ती नसली तर त्याचें काम अडेल व याकरितां तो वेळीं जास्त किंमत देईल. दुसऱ्या कुदळीची उपयुक्तता पहिलीइतकी नाहीं; तिसरीची आहे नाहीं अशी आहे; तर चवथी निवळ अडगळ होईल. यावरून वस्तूची उपयुक्तता मनुष्याजवळ असलेल्या पूर्वीच्या सांठ्यावर अवलंबून आहे हें ध्यानांत येईल.

आतां मनुष्याच्या कांहीं वासनांमध्ये कमीअधिकपणा होण्याचा गुण जास्त असतो तर कांहींमध्ये तो फार कमी असतो. उदाहरणार्थ, मनुष्याला लागणारें अन्न यामध्ये फारसा कमीअधिकपणा होत नाही. अन्न शरीररक्षणाला सारखेंच लागतें व तें मनुष्याला विकत घेतलेंच पाहिजे. परंतु या पलीकडे त्याचा मुळींच उपयोग नाही. यामुळें अशा वस्तु गरजेपलीकडे कोणीही जमविणार नाही. परंतु कपडेलत्ते, खुर्च्या, टेबलें इत्यादि सामान्य वस्तू, चित्रसंग्रह, पुस्तकसंग्रह, वगैरेंसारख्या सुधारलेल्या समाजांतील गरजांना कांहींएक नियतपणा नसतो. या वस्तू कितीही असल्या तरी मनुष्याला त्याची थोडीवहुत तरी गरज (अनुद्भूत) असते व असा माल स्वस्त मिळाला तर मनुष्य विकत घेतो. ह्मणजे येथें त्याला या अधिक वस्तूंची उपयुक्तता पुष्कळ कमी असते व ह्मणून तो त्या वस्तूला किंमत कमी देतो.

वरील विवेचनावरून असें दिसून येईल कीं, पदार्थांला जें मोल अगर जी किंमत आपण बाजारांत देतो ती आपल्याला सर्वांत कमी उपयोगी जो पदार्थाचा अवशेष असेल त्यावरून ठरवितों व ती त्या सर्व पदार्थांची किंमत अगर मोल होय. यालाच जेव्हन्स यानें आवश्यक उपयुक्तता म्हटलें आहे.

या उपपत्तीचा उद्देश उपयुक्तता या कल्पनेला किंमतीप्रमाणें विशिष्ट परिमाणाचें स्वरूप आणण्याचा होता. असें उपयुक्ततेला विशिष्ट परिमाणाचें स्वरूप आलें ह्मणजे उपयुक्तता ही एक गणनाह कल्पना होईल व असें झालें म्हणजे अर्थशास्त्राच्या नियमांना गणितशास्त्राच्या प्रमेयासारखें निश्चित स्वरूप देतां येईल अशी जेव्हन्सची कल्पना होती. या कल्पनेनु-
रूप जेव्हन्सनें अर्थशास्त्रामध्ये गणितांतल्यासारखीं परिमाणरूप सूत्रें काढ-
ण्याचा प्रयत्न केला आहे खरा. आतां किंमत ही कल्पना विशिष्ट स्वरूपाची आहे खरी; व बाजारांत वस्तूचे भाव ठरतात ते कांहीं नियमित कारणांनीं ठरतात हेंही खरें; परंतु मानवी वासना ही चंचल मानसिक गोष्ट असल्यामुळें तिला नियत परिमाणरूप देण्याचा प्रयत्न व्यर्थ आहे. ती मनुष्यामनुष्यामध्ये बदलत राहणार. व तिची मोजदाद झालीच तर ती फक्त ढोबळ रीतिनेंच होणार हें विसरतां

कामा नये. कांहीं कांहीं अर्थशास्त्रकारांनीं सर्व अर्थशास्त्राला गणितासारखें विशिष्ट परिमाणांचें रूप देण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. निसर्ग पंथाच्या कालींही असा प्रयत्न झालेला होता व कुर्ने या फ्रेंच ग्रंथकारानें अर्थशास्त्रावर जो ग्रंथ लिहिला आहे, त्यामध्ये गणितांतील पुष्कळ समीकरणे आणिलीं आहेत. परंतु अर्थशास्त्राचा विषय इतका संकीर्ण व संमिश्र आहे कीं, त्यामध्ये गणितांतील प्रमेयाइतका नियतपणा येणें शक्य नाही हें ध्यानांत ठेविलें पाहिजे. गणितांतील प्रमेयें दाखल्याकरितां अर्थशास्त्रांत उपयोगी पडतील. परंतु अर्थशास्त्राच्या सिद्धांतांना गणितशास्त्रांतील सिद्धांतांइतकें नियत स्वरूप येणार नाही हें खास. म्हणूनच जेव्हाहन्स वगैरेंसारख्या अर्थशास्त्रज्ञांनीं आवश्यक उपयुक्तता, सकल उपयुक्तता वगैरें जे सूक्ष्म भेद काढले आहेत त्याचा म्हणण्यासारखा उपयोग आहे असें वाटत नाही. अर्थशास्त्रांत महत्त्वाची कल्पना व गोष्ट म्हणजे पदार्थाच्या किंमती कशा ठरतात हें पाहणें ही होय व हा अर्थशास्त्रांतील महत्त्वाचा भाग आहे यांत शंका नाही. तेव्हां पुढील विवेचनास आरंभ करण्यापूर्वी किंमतीमधील दोन पोटभेद लक्षांत ठेविले पाहिजेत; ते भेद हे—वस्तूची बाजारकिंमत अगर बाजारभाव व मूळ किंमत. वस्तूचा बाजारभाव हा क्षणोक्षणी बदलणारा असतो. एखाद्या वस्तूला सकाळीं जो भाव असेल तो संध्याकाळीं असणार नाही; त्यांत थोडा फार फरक होईल. वस्तूची मूळ किंमत म्हणजे ती वस्तु उत्पन्न करण्यास लागलेला सर्व खर्च. वस्तूची मूळ किंमत ही त्याची स्थिर किंमत आहे. माल उत्पन्न करण्याच्या पद्धतींत फरक झाल्याखेरीज त्यामध्ये फारसा होत नाही. तेव्हां बाजारभावाच्या मानानें ती जास्त स्थिर असते. ज्या किंमतीजवळ बाजारभाव हेलकावे खात राहतात, ती मूळ किंमत होय. अर्थात् पदार्थाच्या या दोन किंमती परस्परांपासून भिन्न आहेत अशांतला भाग नाही. वारकाईनें पाहतां बाजारभाव मूळ किंमतीवर अवलंबून आहे. म्हणजे बाजारभाव कायमचा मूळ किंमतीच्याखालीं जाणारच नाही. तो तात्पुरता मूळ किंमतीच्या हवा तितका वर चढेल. पदार्थाच्या या दोन किंमती दोन प्रकारच्या कारणांवर अवलंबून आहेत. बाजारभाव हे क्षणिक व तात्कालिक कारणावर अवलंबून असतात, तर मूळ किंमत ही कायमच्या कारणांवर अवलंबून असते. तेव्हां प्रथमतः बाजारभाव कोणत्या कारणावर अवलंबून असतात हें पाहिलें पाहिजे. हीं

कारणें म्हणजे मागणी व पुरवठा होत. तेव्हां या कल्पनांचे शास्त्रीय अर्थ ठरवून त्याचे नियम काय हें ठरविलें पाहिजे. तें पुढील भागांत केल्यानंतर मग पदार्थांच्या मूळ किंमतीच्या कारणांकडे वळण्यास सोईचें होईल.

भाग तिसरा.

बाजार व त्याची उत्क्रांति.

ज्याप्रमाणें विनिमय, अदलावदल अगर देवघेव हे शब्द उच्चारतांच मोलाची अगर किंमतीची कल्पना मनांत येते, त्याचप्रमाणें बाजाराची कल्पनाही मनांत आल्याखेरीज रहात नाही. कारण विनिमय अगर देवघेव ही बाजारांत चालते. तेव्हां अर्थशास्त्रदृष्ट्या बाजार ह्मणजे काय व त्यांत कोणत्या विशेष गुणाचा अन्तर्भाव होतो व या बाजाराची वाढ औद्योगिक वाढीबरोबर कशी झाली आहे हें या लहानशा भागांत पहावयाचें आहे.

बाजार ह्मणजे देवारी-वेवारी, दुकानदार, गिन्हाईक अथवा माल विकत घेणारे व माल विकत देणारे यांना एकत्र येण्यास सोईवार ठिकाण होय हें उघड आहे. अगदीं रानटी स्थितीमध्ये ज्या वेळीं मनुष्य असतो, त्या वेळीं देशांत मुळीं संपत्तिच उत्पन्न होत नाही व जी कांहीं थोडीबहुत संपत्ति मनुष्य उत्पन्न करतो ती स्वतःकरितां व स्वतःच्या कुटुंबाकरितां करतो. अशा स्थितींत अदलावदलीस अवसरच नसतो व म्हणून बाजार ही संस्था उत्पन्न होऊं शकत नाही. परंतु समाजामध्ये श्रमविभाग उत्पन्न होऊन संपत्ति वाढूं लागली ह्मणजे अदलावदलीची आवश्यकता उत्पन्न होते व मग बाजाराचीही आवश्यकता भासूं लागते. पूर्वकाळीं बाजाराची जागा व दिवस हीं दोन्ही फिरतीं असत. ह्मणजे गांवाच्या एका विवक्षित ठिकाणीं व आठवड्यांतील एखाद्या विवक्षित दिवशीं बाजार भरत असत. फार प्राचीन काळीं दोन खेडेगांवांना सोईच्या अशा ठिकाणीं बहुधा बाजार भरत असावा व तेथें दोन्ही खेड्यांतील लोक आपआपला माल आणीत असावे व विकत घेणारेही ठरलेल्या वेळीं जमत असावे व तेथें संपत्तीची

अदलावदल चालत असावी अशा प्रकारची माहिती निरनिराळ्या देशांतील अगदीं जुन्या काळच्या ग्रामसंस्थांच्या इतिहासकारांनीं नमूद केलेली आहे. परंतु जसजशी समाजांत संपत्तीची वाढ होत गेली तसतसें या बाजाराचें महत्त्व वाढत गेलें व प्रत्येक गांवांत बाजारपेठ ह्मणून एक प्रमुख भाग झाला व त्याला कायमचें स्वरूप आलें.

आतां या शब्दामध्ये ज्या गोष्टींचा किंवा विशेष गुणांचा अन्तर्भाव होतो त्याचा विचार केला पाहिजे. बाजार या संज्ञेमधील पहिला गुण ह्मणजे त्यांतील व्यवहाराचा खुलेपणा अगर प्रसिद्धपणा होय. बाजारांत देवारी-धेवारी एकत्र जमतात व मालाची अदलावदल किंमतीवरून उघडरीतीनें चवाळ्यावर होते. येथें छपवाछपवाच्या व्यवहारास अवसर नसतो. या बाजारावर देखरेख करणें हें सरकारचें कर्तव्यकर्म समजलें जात असे. या बाजारांत ठकवाजी न व्हावी, कोणी कोणास फसवूं नये, सर्व व्यवहार खुल्या तऱ्हेनें व उबड्या तऱ्हेनें व्हावा अशाबद्दल जास्त काळजी घेतली जात असे.

बाजाराच्या कल्पनेंत अन्तर्भूत होणारा दुसरा गुण ह्मणजे चढाओढीनें ठरलेल्या किंमती होत. येथें निरनिराळ्या ठिकाणांहून दुकानदार व गिऱ्हाईक जमतात. आतां अशा ठिकाणीं दोन्ही वर्गांमध्ये चढाओढ सुरू असते. दुकानदारांना आपला सर्व माल संपून जावा व आपल्याला चांगला फायदा मिळावा अशी इच्छा असते. यामुळें त्यांची आपआपसांत गिऱ्हाईक मिळविण्याची चढाओढ चालू असते. तसेंच गिऱ्हाईकांची आपल्याला चांगला माल स्वस्तांत मिळावा ह्मणून खटपट चालू असते. यामुळें चढाओढ हा बाजाराचा आत्माच आहे असें ह्मणण्यास हरकत नाही. ह्मणजे येथें मालाच्या किंमती चढाओढीनें ठरल्या जातात. आज बाजारांत जर मालाला एक दर असला तर पुढल्या बाजाराला तोच राहिल असा नियम नाही. कारण हे भाव धेवारी व देवारी यांच्या चढाओढीनें ठरतात.

बाजाराचा तिसरा विशेष हा वरच्या गुणाचाच परिणाम होय. बाजारांत अशा प्रकारची चढाओढ असल्यामुळें येथें व्यवहाराची पूर्ण मुभा अगर मोकळीक असते. बाजारांत माल आला ह्मणजे त्याला नेहमींचे नियम किंवा प्रतिबंध लागू नसतात. येथें सर्व व्यवहार खुल्या तऱ्हावर चालतो. निरनिराळ्या थंड्यांमध्ये पूर्वी युरोपांत वणिकश्रेणी असत. त्या

श्रेणीचे सभासद असल्याखेरीज कोणालाही एखाद्या गांवांत एखादा धंदा करतां येत नसे व मालाच्या किंमती वगैरे ठरविण्याचा अधिकार या श्रेणींना असे. परंतु अशा तऱ्हेचे प्रतिबंध बाजारांत मानले जात नसत. मात्र पूर्वकाळीं बाजारामध्ये एक नियम पाळला जात असे. तो हा कीं, बाजारांत सद्य करण्याची परवानगी नसे. अर्थात् एकाच बाजारांत माल खरेदी करून तो पुन्हा त्याच बाजारांत जास्त दरानें विकण्याची मनाई असे. गिऱ्हाइकांच्या हिताच्या दृष्टीनें हा नियम केलेला असे हें उघड आहे. कारण अशा मनाईच्या अभावीं दुशार व्यापारी सर्व माल खरेदी करून मग हव्या त्या भावानें गिऱ्हाइकांस विकूंक लागण्याचा संभव असतो. याकरितां अशी मनाई ठेवणें अवश्य असे व तिची अंमलबजावणी सरकार करीत असे.

बाजाराच्या संबंधाचा शेवटचा विशेष म्हणजे काळ व ठिकाणाचा मर्यादितपणा. पूर्वकाळीं बाजार हे विवाक्षित स्थळीं व विवाक्षित दिवशीं करण्याची वहिवाट असे. अमक्या वारीं अमुक ठिकाणीं बाजार भरावयाचा; दुसऱ्या वारीं दुसऱ्या ठिकाणीं भरावयाचा; असे बाजाराचे दिवस व ठिकाणें ठरलेलीं असत.

परंतु अर्वाचीन काळीं या बाजाराच्या कल्पनेंत पुष्कळच बदल झाला आहे. वर सांगितलेंच आहे कीं, देशाच्या औद्योगिक वाढीबरोबर बाजाराचा काळ व ठिकाणाच्या मर्यादा प्रथम नाहींशा झाल्या. कारण देव-वेवच फार वाढल्यामुळें संपत्ति उत्पन्न करणें हा जसा सतत चालणारा उद्योग झाला तसाच विनिमय हाही एक सतत चालणारा उद्योग झाला व यामुळें सर्व वारीं व सर्व दिवशीं बाजार भरू लागले. अर्थात् बाजार ही समाजांत एक कायमची संस्था झाली व बाजार फिरते न राहतां प्रत्येक गांवामध्ये बाजार-पेठ म्हणून स्वतंत्र भाग झाला व या ठिकाणीं रोजच्या रोज देववेवी चाऱूं लागल्या; व घाऊक बाजार व किरकोळ बाजार असा भेद होऊं लागला. घाऊक बाजार हें संपत्तीचे कारखानदार व घाऊक व्यापारी यांच्या देव-वेवीचें ठिकाण झालें व किरकोळ बाजार हें संपत्तीचे उपभोक्ते गिऱ्हाइक व किरकोळ व्यापारी यांच्या देववेवीचें ठिकाण झालें. घाऊक बाजारामध्ये आतां सर्व लोक व्यवहारज्ञ व श्रीमंत असल्यामुळें सद्य्याच्या मनाईचा नियम नाहींसा झाला व अर्वाचीन काळीं पुष्कळ व्यापारांना सद्य्याचें स्वरूप आलें आहे. उदाहरणार्थ, हल्लींच्या काळीं कापूस, गहूं, वगैरे सर्व-

साधारण मागणीच्या जिनसांचा व्यापार जुगारासारखाच कांहीं अंशीं झाला आहे. शेवटीं अर्वाचीन काळच्या सुधारलेल्या दळणवळणाच्या साधनांना, तारायंत्रें, पोस्ट ऑफिसें वगैरे लवकर वातमी नेणाऱ्या साधनांनीं देशांतील सर्व व्यापाराचें एकीकरण झालें आहे. इतकेंच नाही तर हल्लींच्या काळीं सर्व मनुष्यवस्तीचें जग अथवा सर्व सुधारलेले देश या सर्वांचा एक वाऊक बाजारच बनला आहे. यालाच अर्वाचीन अर्थशास्त्रांत जगाचा बाजार ह्मणतात व या बाजाराचे जिन्नस म्हणजे सर्व देशांत मागणी असणारे सर्वसाधारण पदार्थ, जसे गहू, कापूस, राकेल, कोळसा, लोखंड, रेशीम, ताग, गळिताचीं धान्यें, कातडी वगैरे. हल्लींच्या साधनांनीं सर्व जग एकरूप झाल्यामुळें पदार्थांच्या किंमती—विशेषतः वर दिलेल्या पदार्थांच्या किंमती—एकरूप होण्याचा कल असतो. अमेरिकेंत कापूस कमी पिकणार अशीं चिन्हें दिसूं लागल्यावरोवर हिंदुस्थानांत कापूस कितीही पिकलेला असो; परंतु लागलीच त्या कापसाच्या किंमती भराभर वाढतात गेल्या सालीं हिंदुस्थानांत दर वर्षापेक्षां कापसाचें पीक उत्तम असतांना कापसाला नेहमीपेक्षां जास्त भाव आला. कारण अमेरिकेमध्ये कापसाचें पीक फार कमी आलें होतें. याप्रमाणेंच इतर पदार्थांचीही स्थिति आहे. जगाच्या कोणत्याही भागामध्ये संपत्तीच्या उपयुक्ततेमध्ये चलबिचल झाली कीं, त्याचा परिणाम जगांतील इतर देशांतील भावावर झाल्याखेरीज रहात नाही. कॅनडामध्ये किंवा रशियामध्ये धान्य कमी पिकलें तर त्याचा परिणाम हिंदुस्थानावर होतो व येथील धान्याचे भाव वाढूं लागतात. सारांश, व्यापाराच्या वाढतीत हल्लीं सर्व जग एक झालें आहे, व निरनिराळ्या देशांचें या वाढतीतील पृथक्त्व नाहीसें झालें आहे. याचा परिणाम पदार्थांच्या किंमतीवर कसा काय होतो, हें पुढील विवेचनावरून दिसून येईल.

भाग चवथा.

मागणी व पुरवठा यांचे नियम.

मागील भागांत 'वाजार' या शब्दाचा शास्त्रीय अर्थ व त्यामध्ये अन्तर्भूत होणाऱ्या कल्पना यांचा विचार केला. आतां वाजारभाव अगर पदार्थांच्या वाजारांतील किंमती कोणत्या तत्त्वांवर ठरल्या जातात हें पहावयाचें आहे. सामान्य व्यवहारांत वाजारभाव अगर किंमती या मागणी व पुरवठा यांवर अवलंबून आहेत असें ह्मणण्याचा परिपाठ आहे व अभिमत अर्थशास्त्रकारांनीं याच सामान्य समाजाला थोडेंसें शास्त्रीय स्वरूप देऊन मागणी व पुरवठा हीं किंमतीचीं तत्त्वे आहेत अगर किंमत ही मागणी व पुरवठा या दोन कारणांचें कार्य आहे असें प्रतिपादन केलें आहे; परंतु पुढील ग्रंथकारांनीं या तत्त्वावर जेव्हां जास्त वारकाईनें विचार केला तेव्हां या प्रतिपादनांतील एकतर्फीपणा त्यांच्या ध्यानांत येऊन त्यांनीं मागणी, पुरवठा व किंमत या तीन गोष्टींचा परस्पर संबंध जास्त साकल्येंकरून सांगितला आहे. तेव्हां पुरवठा व मागणी यांचें यथार्थ स्वरूप व त्यांचे नियम प्रथमतः ठरविले पाहिजेत. सरुद्धर्शांनीं मागणी व पुरवठा हे शब्द विजातीय आहेत व यामुळें त्यांचें प्रमाण मांडणें अशक्य आहे असें वाटतें. कारण पुरवठा हा शब्द मालाला लावितात तर मागणी हा शब्द गरजू माणसाच्या मानसिक प्रवृत्तीला लावितात. शिवाय मागणी शब्दांतही संदिग्धपणा आहे. मागणी ह्मणजे नुसती वासना नव्हे. कारण अशी वासना हव्या त्या माणसास असेल. परंतु किंमतीशीं ज्या मागणीचा संबंध आहे अशी मागणी ह्मणजे निवळ वासना नव्हे. खिशांत एक पैही नाही असा माणूस वाजारांत गेला व त्याला पुष्कळ वस्तु विकत घेण्याची इच्छा अगर वासना झाली; पण ही निवळ इच्छा ह्मणजे पदार्थांची मागणी नव्हे. वासना मागणी या संज्ञेप्रत पावण्यास ती वासना परिणामकारक पाहिजे ह्मणजे वासनेवरहुकूम वस्तु विकत घेण्याचें पैशाचें सामर्थ्य मनुष्यांत पाहिजे तर

ती मागणी ह्मणतां येईल व अशा परिणामकारी मागणीचा किंमतविर परिणाम होईल.

अर्वाचीन अर्थशास्त्रज्ञ पुरवठा व मागणी हे शब्द खालील विशेष अर्थानें वापरतात. एका विवक्षित किंमतीला मागितलेल्या मालाचें परिमाण ह्मणजे मागणी होय व एका विवक्षित किंमतीला विकावयाला आलेल्या मालाचें परिमाण म्हणजे पुरवठा होय. देशांतील सर्व माल ह्मणजे पुरवठा नव्हे; तर एका विवक्षित किंमतीला विकावयाला काढलेला माल म्हणजे पुरवठा होय. तसेंच देशांतील सर्व खर्चिक लोक यांची वासना म्हणजे ही मागणी नव्हे; तर एका विवक्षित किंमतीला ज्याचा खप होईल असा माल म्हणजे मागणी होय. आतां मागणी व पुरवठा यांचे खालील नियम ठरतात.

“ जसजशी मालाची किंमत कमी होते (दुसऱ्या गोष्टी तशाच आहेत असें गृहीत धरून) तसतसें मागितलेल्या मालाचें परिमाण वाढतें. उलटपक्षीं जसजशी मालाची किंमत वाढते तसतसें मागितलेल्या मालाचें परिमाण कमी होतें; अर्थात् किंमतीच्या कमीअधिक प्रमाणावर मागणीचा जास्त कमीपणा अवलंबून आहे. म्हणजे किंमत व मागणी हीं व्यस्त प्रमाणांत आहेत. ”

या नियमाचीं उदाहरणें हवीं तितकीं आहेत. एखाद्या मालावर सरकारनें जास्त कर वसविला ह्मणजे त्या मालाचा खप कमी होतो. कारण कराच्या योगानें त्या मालाची किंमत वाढते व वरील नियमाप्रमाणें किंमत वाढली कीं, मागणी कमी होते. उलटपक्षीं मालावरील कर कमी केल्यानें मालाची किंमत कमी झाली कीं मालाचा खप वाढतो. यामुळें कधीकधीं एखाद्या मालावरील कर कमी केल्यास सरकारचें कराचें उत्पन्न कमी न होतां तें वाढतच जातें. याचें हिंदुस्थानांतील ताजें उदाहरण ह्मणजे मिठावरील कर होय. पूर्वीं हा कर २॥ रुपये मण इतका होता तोच आतां १ रुपया मण इतका आहे. यामुळें मिठाचा खप किती पटींनीं वाढला आहे व सरकारचें उत्पन्नही शेवटीं वाढेल यांत शंका नाही.

पदार्थांच्या किंमती वाढल्या ह्मणजे त्यांची मागणी कमी होते; तसेंच मालाच्या किंमती कमी झाल्या ह्मणजे मागणी वाढते ही गोष्ट नेहमींच्या व्यवहारांत नेहमीं दृष्टोत्पत्तीस येते. बाजारांत लिलांवांनें मालाच्या किंमती ठरविण्याची जी रीत प्रचलित आहे त्यावरून वरच्या विधानाची सत्यता

तेव्हांच ध्यानांत येईल. लिलांवदारानें एखाद्या वस्तूचा लिलांव पुकारला ह्मणजे तो त्या वस्तूच्या अगदीं कमी किंमतीपासून प्रारंभ करतो व त्या किंमतीला किती तरी वेवारी ती वस्तु विकत घेण्यास तयार असतात. तेव्हां दुसरा मनुष्य किंमत चढवितो. ही किंमत चढविली ह्मणजे पहिल्यापैकीं कांहीं लोक गळतात व राहिलेल्या लोकांत चढाओढ सुरू होते. मग त्यांमधील मनुष्य त्या वस्तूची आणखी थोडीशी किंमत वाढवितो. ह्मणजे वेवाऱ्यांपैकीं आणखी लोक कमी होतात असा क्रम एका वस्तूला एक वेवारी राहिलीपर्यंत चालतो. या उदाहरणावरून किंमत जसजशी जास्त होते तसतशी मागणी कमी होते हें स्पष्टपणें दिसून येतें, व असें होण्याच कारणही उघड आहे. एखादी वस्तु महाग झाली ह्मणजे मनुष्याला पैसे जास्त द्यावे लागतात; परंतु मनुष्याजवळ पैसे नियमित असले म्हणजे त्याला कोठें तरी काटकसर करावी लागते. म्हणजे तो महाग माल घेण्याचें पुढें ढकलतो.

किंमतीच्या वाढीबरोबर मालाच्या खपांत चलविचल होण्याची प्रवृत्ति निरनिराळ्या मालाच्या प्रकारावर अवलंबून आहे. मनुष्याच्या अवश्यक्याच्या खपामध्ये फारशी चलविचल होऊं शकत नाही. धान्य महाग असो स्वस्त असो तें मनुष्य शरीरपोषणास अवश्यक आहे तितकें वेतोच. धान्य महाग झालें तर तो चैनीच्या कांहीं पदार्थांला फांटा देईल. यापेक्षांही धान्य महाग होत गेलं तर सोईच्या गोष्टीला फांटा देईल. यावरून चैनीच्या मालाच्या खपांत किंमतीच्या फरकानें फारच लवकर चलविचल होते; सोईच्या मालाच्या खपांत त्यापेक्षां कमी प्रमाणांत होते व अवश्यक मालांत तर खपाची चलविचल फारच कमी प्रमाणांत होते.

आतां पुरवठ्याच्या नियमाकडे वळूं. हा नियम असा आहे—
 “जसजशी मालाची किंमत वाढते (दुसऱ्या सर्व गोष्टी तशाच आहेत असें धरून) तसतसा मालाचा विक्रीस काढलेला पुरवठा वाढतो; उलटपक्षीं जसजशी किंमत कमी होते तसतसा मालाचा विक्रीस काढलेला पुरवठा कमी होतो.”

या नियमामध्ये मालाच्या किंमतीच्या वाढीचा मालाच्या उत्पत्तीवर काय परिणाम होतो याचा विचार केलेला नाही. तो विचार पुढील भागांत करतां येईल.

या नियमाची उदाहरणेही हवीं तितकी आहेत. कांहीं कारणांनीं मालांच्या किंमती कमी झाल्या ह्मणजे व्यापारी माल विक्रीनासे होतात. म्हणजे विक्रीस पुढें आलेला पुरवठा कमी होतो. पुढें किंमत वाढेल या आशेनें किंवा दुसऱ्या एखाद्या बाजारांत पाठविण्याच्या आशेनें व्यापारी माल मार्गे घेतात. तसेंच मालाची किंमत वाढली म्हणजे पुष्कळ देवारी माल विकण्यास तयार होतात, कारण त्यांना प्रत्यक्ष जास्त फायदा मिळतो.

आतां मागणी व पुरवठा यांचे वेगवेगळे नियम एकत्र केले ह्मणजे मागणी व पुरवठ्याचें खालील समीकरण ठरते. “कोणत्याही बाजारांत मालाची किंमत अशी ठरते की, त्या किंमतीला मागितलेल्या मालाचें परिमाण त्या किंमतीला विकावयास काढलेल्या मालाच्या परिमाणाबरोबर होईल; व हें समीकरण घडवून आणणारी शक्ति ह्मणजे चढाओढ होय.” म्हणजे बाजारांत देवारी व वेवारी यांच्यामध्ये चढाओढ चालते व ही चढाओढ एका किंमतीला मागितलेला माल व विकावयास काढलेला माल यांची बरोवरी होईपर्यंत चालते. मागणी व पुरवठा यांचें हें समीकरण मागणी व पुरवठा यांच्या पृथक् नियमावरून झालेलें आहे व या सर्वांमध्ये एक सामान्य तत्त्व गृहीत धरलें आहे. तें हें की, किंमतीच्या प्रत्येक चलविचलीबरोबर मागणी व पुरवठा यांत फरक होत जातो.

येथपर्यंत मागणी व पुरवठा यांच्या किंमतीशीं कसा संबंध आहे हें दाखविलें. त्यावरून मागणी व पुरवठा हीं किंमतीवर अवलंबून आहेत असें दिसून येईल. या विवेचनांत मागणी व पुरवठा हीं किंमतीचीं कार्ये आहेत असें दिसतें. परंतु मागणी व पुरवठा आणि किंमती यांमध्ये एकेरी कार्य-कारण संबंध नाही. तर हा संबंध दुहेरी आहे व सामान्य लोकांच्या कल्पने-प्रमाणें तर मागणी व पुरवठा हीं किंमतीचीं कारणे आहेत व किंमत हें वरील कारणांचें कार्य आहे. परंतु वास्तविक प्रकार दुहेरी आहे ह्मणजे मागणी व पुरवठा यांवर किंमत अवलंबून आहे, व किंमत ही मागणी व पुरवठा यांवर अवलंबून आहे. यापैकी दुसऱ्याचे नियम येथपर्यंत सांगितले. परंतु वरच्याप्रमाणेंच पहिल्याचे नियम ठरतात. ह्मणजे मागणीची वाढ झाली म्हणजे किंमतीची वाढ होते. मागणीची वाढ ह्मणजे त्याच किंमतीला मागितलेल्या मालाच्या परिमाणांतील वाढ व पुरवठ्याची

वाढ म्हणजे ही त्याच किंमतीला विकावयास काढलेल्या मालाच्या परि-
माणांतील वाढ होय. यासंबंधीचे नियम खालीलप्रमाणे सांगता येतील.

“जसजशी मालाची मागणी वाढते (पुरवठा तितकाच आहे असे धरून)
तसतशी मालाची किंमत वाढते; उलटपक्षीं जसजशी मालाची मागणी
कमी होते तसतशी मालाची किंमत उतरते.” “जसजसा मालाचा पुरवठा
वाढतो (मागणी तितकीच आहे असे धरून) तसतशी किंमत कमी होते;
उलटपक्षीं जसजसा पुरवठा कमी होतो तसतशी मालाची किंमत वाढते.”

किंमतीच्या वाढीचीं कारणे जर एकसमयावच्छेदेकरून वाढली तर
किंमतीची वाढ फारच झपाट्याने व दुहेरी होईल हें उघड आहे. अर्थात्
मालाची मागणी वाढत असतांना जर मालाचा पुरवठा कमी झाला तर
मालाच्या किंमती दुप्पट वाढतील. एक मागणी वाढली म्हणून किंमत
वाढेल. व दुसरे पुरवठा कमी झाला म्हणून किंमत वाढेल; अशा तऱ्हेने
किंमतीत दुहेरी वाढ होईल.

आतां मागणीच्या वाढीचीं कारणे अनेक असणार व त्याचा प्रत्यक्ष
संबंध मनुष्याच्या राहणीशी व त्याच्या वासनाच्या वाढीशी आहे. शिक्षणांने
वासनावाढ झाली असेल व म्हणून खर्च करण्याची प्रवृत्ति देशामध्ये वाढत
असेल. एखाद्या वर्गाचे उत्पन्न वाढलें असेल व त्यामुळे खर्च करण्याची
प्रवृत्ति वाढली असेल; किंवा देशांमधील लोकांमध्ये नवीन फ्याशन
शिरली असेल किंवा पूर्वीच्या चालीरीति बदलून नव्या येत असतील.
किंवा उलटपक्षीं लोकांचें उत्पन्न कमी झालें असेल व त्यामुळे मागणी
कमी होत असेल. जो देश शेतकीवर सर्वस्वी अवलंबून आहे त्या देशा-
मध्ये या कारणांनीं मागणीमध्ये चलविचल फार होते व याचें उत्कृष्ट
उदाहरण हिंदुस्थानचेंच आहे. हिंदुस्थानांत बहुजनसमाजाचें उत्पन्न
शेतापासून येतें. यामुळे या सर्व वर्गाची मागणी या उत्पन्नावर अवलंबून
असते. म्हणून पावसानें दगा दिला कीं शेतकऱ्यांना पुरेसे अन्न मिळा-
वयाचीच पंचाईत होते. तेव्हां कापडचोपडादि आयुष्याच्या सोई ते काय
वेणार ? यामुळे कापडाच्या मागणीत एकदम कमीपणा होतो व मालाच्या
किंमती फार उतरून नयेत म्हणून कारखानदार पुरवठा कमी करून लागतात;
म्हणजे आपले कारखाने कांहीं काळपर्यंत अजीबाद बंद करतात किंवा
काम कमी तास करून लागतात.

पुरवळ्याची वाढ होण्याचीं कारणें म्हणजे संपत्तीच्या उत्पत्तीच्या कारणांतील वाढ होय व त्याचा विचार मागील एका भागांत केलाच आहे. तेव्हां त्याची येथें पुनरावृत्ति करण्याचें प्रयोजन नाही.

येथपर्यंत मालाचे वाजारभाव कोणत्या सामान्य तत्वावर ठरविले जातात याचा विचार झाला. हे वाजारभाव वारंवार बदलणारे असतात. अर्थात् ते चंचल असतात व ते मागणी व पुरवठा यांच्या चलविचलीवर अवलंबून असतात. परंतु किंमतींतील ही चलविचल कांहीं एका विशिष्ट किंमतीसभोंवतीं फिरत असते, त्याला मालाची मूळ किंमत ह्मणतात. केव्हां केव्हां वाजारभाव या मूळ किंमतीच्या जरा खालीं जातील तर केव्हां केव्हां या मूळ किंमतीच्यावर जातील. परंतु वाजारभाव मूळ किंमतीच्या ठिकाणीं फारच क्वचित् असूं शकतो. वाजारभाव व मूळ किंमत यांना समुद्राच्या पाण्याच्या सपाटीचें व लाटांचें साम्य चांगलें शोभतें. वाऱ्यानें समुद्रावर सारख्या लाटा उसळत असतात. यामुळें पाण्याच्या सपाटीच्या खालीं एक लाटा जाते तर एक वर जाते. म्हणजे समुद्राचा पृष्ठभाग नेहमीं वर खालीं होत असतो. परंतु हें वर खालीं होणें हें लाटा व त्यांचें कारण वारा यांवर अवलंबून आहे; तर समुद्राची सपाटी ही पाण्याचा सामान्य गुण जो स्थितिस्थापकता त्यावर अवलंबून आहे, त्याचप्रमाणें मालाचे वाजारभाव मागणी व पुरवठा यांवर अवलंबून आहेत. परंतु मूळ किंमत ही जास्त कायमच्या कारणांवर ह्मणजे माल उत्पन्न करण्यास लागणाऱ्या खर्चावर अवलंबून आहे. तेव्हां आतां पदार्थाच्या मूळ किंमती कशावर अवलंबून आहेत हें पाहिलें पाहिजे व त्याचा विचार पुढील भागावर टाकणें भाग आहे.

भाग पांचवा.

मूळकिंमतीची मीमांसा.

मागील भागांत वाजारकिंमत व मूळकिंमत यांमधला फरक सांगितला. ज्या किंमतीसभोवतीं वाजारभाव अगर वाजारकिंमत याचें आंदोलन चालतें ती मूळ-किंमत होय. वाजार-किंमतही रोज रोज-नव्हे घटकोघटकीं-वदलणारी किंमत होय, तर मूळकिंमत ही त्या मानानें स्थिर असलेली किंमत होय. वाजारकिंमत ही तात्पुरत्या व चलविचल होणाऱ्या कारणावर अवलंबून असते व तीं कारणें ह्मणजे मागणी व पुरवठा हीं होत. व त्याचा मागल्या भागांत विचार केला आहे. या भागांत मूळकिंमतीच्या कारणांचा विचार करावयाचा आहे. परंतु मूळ किंमत ही कशावर अवलंबून आहे हें शोधून काढण्याकरितां संपात्तिरूप सर्व मालाचें त्रिविध वर्गीकरण करणें अवश्यक आहे. कारण या तीन वर्गांच्या मूळ-किंमतीसंबंधी स्थिति भिन्न भिन्न आहे.

ज्याला अर्थशास्त्रांत संपात्ति ह्मणतात अशा वस्तूंचे मालाचे अगर पदार्थांचे तीन वर्ग पडतात. निरनिराळ्या कारणांनीं ज्या वस्तूंची संख्या मर्यादित आहे इतकेंच नाही, परंतु ही संख्या मानवी श्रमांनीं वाढविणें अशक्य आहे अशा वस्तूंचा पहिला वर्ग होय. उदाहरणार्थ, एखाद्या मयत चित्रकाराच्या हातचीं चित्रें किंवा मयत मूर्तिकाराच्या हातच्या मूर्ति; प्रसिद्ध मुत्सयांच्या हातचीं पत्रें, कवींच्या हातांनीं लिहिलेल्या कवितेचीं मूळ प्रत, जुन्या काळचीं नाणीं, ताम्रपट, सनदा वगैरे; सारांश, पुराणवस्तुसंग्रहांतलि बहुतेक वस्तू याच सदराखालीं येतात. कारण या वस्तू नवीन निर्माण करतां येणें मुळीं अशक्य आहे; अशोकराजाचे ताम्रपट अगर लेख आतां नवीन होणें शक्य नाही; आतांपर्यंत सांपडले नाहीत असे लेख अगर ताम्रपट आणखी सांपडूं शकतील हें खरें; तरी पण एखाद्या राजाचे सर्व शिलालेख व ताम्रपट सांपडले म्हणजे झालें. मग त्यापुढें त्यांची संख्या वाढणें शक्य

नाहीं; तोच प्रकार प्रसिद्ध पुरुषांच्या स्मारक वस्तूंचाही आहे. त्यासुद्धां मर्यादित असणार. ज्या देशांत या वस्तूंना मागणी आहे, जेथें पुराणाभिमान असून लोकांमध्ये अभिरुचि उत्पन्न झाली आहे, जेथें पुराणसंग्रह करण्याची प्रवृत्ति उत्पन्न झालेली आहे व जेथें लोकांची सांपत्तिक स्थिति सुधारत आहे, अशा देशांत अशा पुराणवस्तूंना मागणी पुष्कळ असते व या वस्तूंकरितां लोक पुष्कळ पैसे खर्च करण्यास तयार असतात. तेथें या वस्तू संपत्ति पदाप्रत पावतात व त्यांची बाजारांत देवघेव होते. तेव्हां अशा प्रकारचा मर्यादित पदार्थांचा एक स्वतंत्र वर्ग बनतो. एकंदर संपत्तीच्या मानानें हा वर्ग अगदीं लहान आहे हें उघड आहे.

संपत्तिरूप वस्तूंचा दुसरा वर्ग ह्मणजे ऋषिज व खनिज पदार्थ होत. फार वर्षे वसाहत होऊन ज्या देशांमध्ये औद्योगिक प्रगति झालेली आहे अशा देशांतील ऋषिज व खनिज पदार्थ म्हणजे धान्यादि पदार्थ व धातु, कोळसा, मीठ वगैरे खनिज पदार्थ यांचा पुरवठा वाढवितां आला तरी या ठिकाणीं उतरत्या पैदाशीचा नियम लागू झालेला असतो. अर्थात् या पदार्थांचा अधिक पुरवठा करण्यास पूर्वीच्या प्रमाणापेक्षां जास्त जास्त खर्च येत असतो. म्हणजे पदार्थांच्या पहिल्या एका १०० च्या संख्येला जितका खर्च लागला त्यापेक्षां जास्त खर्च तितकें आणखी उत्पन्न काढण्यास लागतो. वाढत्या पुरवठ्याकरितां ज्या पदार्थांना वाढत्या प्रमाणांत खर्च येतो अशा प्रकारचे सर्व पदार्थ या वर्गांत येतात.

संपत्तिरूपवस्तूंचा तिसरा वर्ग कारखान्यांतल्या पदार्थांचा होय. संपत्तिरूपवस्तूंमध्ये हाच सर्वांत मोठा वर्ग आहे. यांमध्ये मालाचा पुरवठा हवा तितका वाढवितां येतो व हा वाढता पुरवठा करण्यास पूर्वीइतकाच खर्च होतो किंवा उलट खर्च कमी कमी येत जातो. या वर्गामध्ये अर्वाचीन काळच्या हजारां वस्तूंचा समावेश होतो. तेव्हां संपत्तिरूपवस्तूंचे तीन वर्ग झाले.

१ ज्याचा पुरवठा नियतपणें मर्यादित आहे अशा वस्तूंचा वर्ग. यांना अवर्धनीय पदार्थ ह्मणतां येईल.

२ ज्याचा पुरवठा वाढणें शक्य आहे, परंतु तो वाढण्यास ज्याचा खर्च भूमितिश्रेढीनें वाढत जातो अशा वस्तु यांना दुर्वर्धनीय पदार्थ म्हणतां येईल.

३ ज्याचा पुरवठा तितक्याच खर्चाने किंवा कमी खर्चाने हवा तितका वाढवितां येतो अशा वस्तु. यांना सुवर्धनीय म्हणतां येईल.

हे तीन वर्ग करण्याचें कारण या तीन वर्गांमधल्या वस्तूंच्या मूळ किंमतीची मीमांसा भिन्नभिन्न आहे हें होय.

वस्तूची मूळकिंमत ही वस्तु उत्पन्न करावयास लागलेल्या खर्चावर अवलंबून आहे हें उघड आहे. परंतु पहिल्या वर्गातील वस्तूंमध्ये हा प्रश्न उद्भवत नाही. कारण या वर्गातील वस्तु उत्पन्न झाल्या त्यावेळीं त्या संपत्तीच्या बुद्धीनें उत्पन्न झालेल्याच नाहीत. कांहीं ठिकाणीं असा उद्देश असेल; परंतु ही गोष्ट अपवादादाखलच आहे. प्रसिद्ध ग्रंथकाराच्या हातचे लेख किंवा पत्रें यांची मूळ किंमत काय आहे ? ज्या काळीं तीं पत्रें लिहिलीं गेलीं त्या काळीं तो अजून ग्रंथकारही झाला नसेल. परंतु त्यानें नांव मिळविल्यावर त्याच्या स्मारक गोष्टीला किंवा वस्तूला पुढें किंमत आली. नेपोलियन किंवा शेकस्पर यांच्यासंबंधाच्या एखाद्या क्षुल्लक वस्तूला किंवा स्मारकाला युरोपमध्ये हल्लीं विलक्षण किंमत येते; याचें कारण या दोन पुरुषांची निरनिराळ्या वावर्तीतील विलक्षण कीर्ति होय. तेव्हां या वर्गातील वस्तूसंबंधानें मूळकिंमत व बाजारकिंमत हा फारसा भेद राहत नाही. कारण या पदार्थांची मूळकिंमत कांहींच नसते. त्याला आगंतुक कारणांनीं किंमत येते; व तें कारण ह्मणजे लोकांची अभिरुचि व वासना. समाजाच्या रानटी स्थितींत अशा वस्तु विनमोल असतील तर अभिरुचि उत्पन्न झालेल्या व संपन्न समाजांत या वस्तूंना हजारों रुपयांची किंमत पडत असेल. या वस्तु कोठें केराकोपच्याच्या ठिकाणीं निरुपयोगी वस्तु ह्मणून पडल्या असतील तर कोठें या वस्तूंच्या शोधार्थ एजंट फिरत असतील. तेव्हां या वस्तूंच्या किंमती बाजारभावाप्रमाणें मागणी व पुरवठा यांवरच सर्वस्वी अवलंबून असतात. मात्र येथें पुरवठा कोणत्याही कारणांनीं वाढविणें शक्य नसतें. तेव्हां पुरवठ्याची संख्या येथें ठराविक असते व येथें किंमत मागणी करणारांच्या संख्येवर असते. ज्याप्रमाणें लिलावांतील मालाच्या किंमती मागणारांच्या चढाओढीनें ठरतात त्याप्रमाणेंच या मर्यादित वस्तूंच्या किंमती ठरतात. अर्थात् मागणारे वस्तूंच्या संख्येइतके होईपर्यंत त्यांच्यामध्ये चढाओढ चालते व ही बरोबरी ज्या किंमतीनें होईल ती किंमत

त्या पदार्थाची होते. समजा, रविवर्म्यांच्या प्रसिद्ध चित्रांपैकी शकुंतलेच्या जन्माची मूळ तसवीर-रविवर्म्यांच्या हातची-बाजारांत विक्रावयास आली आहे. ही तसवीर कोणास नको आहे ? याची किंमत थोडी आहे असें कळल्यास तेथे पुष्कळ लोक जमतील. परंतु तसवीर एकच आहे, त्या अर्थी ती कोणाला तरी एकालाच मिळणार व असें होण्याकरितां या वेवाऱ्यांमध्ये चढाओढ सुरू होईल व किंमतीचे लिलांव सुरू होतील. एक मनुष्य किंमत जास्त करील, परंतु मार्गील भागांत सांगितल्याप्रमाणें किंमत वाढली म्हणजे थोडी मागणी कमी होते. असें होतां होतां दोन मागणी-द्वारं राहतील तरी सुद्धां या दोघांमध्ये चढाओढ सुरू होईल व शेवटीं **पुरुषोत्तम मावजी**सारखा पुराणवस्तुसंग्रहेच्छु गृहस्थ त्याची आणखीही किंमत वाढवील व दुसऱ्या माणसाला इतकी किंमत वाढविणें शक्य नसेल किंवा त्याला त्या चित्राची इतकी अभिरुचि नसेल म्हणून तो यापुढें किंमतच वाढविणार नाही व म्हणून अशी तसवीर **पुरुषोत्तम मावजी**-सारख्या लक्ष्मीपुत्राच्या हातीं पडेल. आतां अशा वस्तूंबद्दल देशांत मागणी उत्पन्न होणें हें हजारों गोष्टींवर अवलंबून आहे. या वर्गातील संपत्तीच्या वस्तूंनीं भागविली जाणारी वासना ही अगदीं कृत्रिम वासना आहे व ती देशांतील सुधारणेचा परिणाम होय.

वरील विवेचनावरून असें दिसून येईल कीं, संपत्तीच्या या पहिल्या वर्गामध्ये मूळकिंमत व बाजारकिंमत यांमध्ये भेद नाहीं. परंतु पुढील संपत्तीच्या दोन वर्गामध्ये मूळकिंमत व बाजारकिंमत यांमध्ये मोठा भेद आहे व ही मूळकिंमत कशावर अवलंबून आहे हें आतां पहावयाचें आहे.

मालाची मूळकिंमत ही माल उत्पादन करण्यास लागणाऱ्या खर्चावर अवलंबून असते. तेव्हां या खर्चामध्ये कशा कशाचा अन्तर्भाव होतो हें प्रथमतः पाहिलें पाहिजे. संपत्तीच्या उत्पादनास चार कारणें लागतात असें या ग्रंथाच्या दुसऱ्या पुस्तकांत दाखविलें आहे. तेव्हां संपत्ति-उत्पादनाच्या या साधनांचा मोबदला संपत्तीच्या किंमतीमधून आला पाहिजे हें उघड आहे. संपत्ति उत्पन्न करण्यास समाजाच्या बाल्यावस्थेंत श्रमच मुख्यतः कारणीभूत होतात व जें थोडें भांडवल लागतें तें श्रमाचाच परिणाम होय. तेव्हां भांडवल म्हणजे सांठवलेले श्रम होत. सृष्टिशक्ति तर मोफतच मिळते. तेव्हां अशा स्थितींत पदार्थाची मूळकिंमत श्रमाच्या परिमाणावर

अवलंबून असते; व श्रमावहल मोवदला म्हणजे मजुरी होय. तेव्हां पदार्थांची मूळकिंमत ही मुख्यतः मजुरीवर अवलंबून आहे. कारण उत्पादनाचा मुख्य खर्च म्हणजे मजुरी-खर्च होय. वरील प्रकारचें विवेचन रिकार्डोनें प्रथमतः केलें. त्याच्या मताप्रमाणें पदार्थांच्या मूळकिंमती या मजुरी-खर्चावर अवलंबून आहेत. देशांतील मजुरांची मजुरी कमी झाली तर मूळकिंमत कमी होईल. देशांतील मजुरांची मजुरी वाढली तर मूळकिंमत वाढेल. रिकार्डोच्या या विवेचनापासून सामाजिक पंथ उद्भवला व त्यानें सर्व संपत्ति मजुरवर्गाची आहे; भांडवलवाले श्रम न करतां मजुरांच्या श्रमाचा फायदा मात्र लाटतात असें मत प्रतिपादन केलें. परंतु संपत्तीच्या उत्पादनाची ही कल्पना संकुचित आहे व ती समाजाच्या अत्यंत बाल्यावस्थेवरून काढलेली असल्यामुळें अर्वाचीन कालच्या संपत्तीच्या उत्पादनाला बरोबर लागू पडत नाहीं. अर्वाचीन काळीं संपत्तीच्या चारी कारणांचा कार्यभाग महत्त्वाचा आहे. विशेषतः भांडवलवाला व कारखानदार यांचा संपत्तीच्या उत्पादनांतील कार्यभाग पहिल्या दोहोंपेक्षां जास्त महत्त्वाचा आहे व ह्मणून संपत्तीच्या उत्पादनाच्या खर्चात या चारी कारणांचा विचार झाला पाहिजे. अर्थात् संपत्तीच्या उत्पादनखर्चाचे चार घटकावयव होतात. कोणतीही संपत्ति उत्पादन करावयाची असल्यास प्रथमतः कच्चा माल लागतो व अर्वाचीन काळीं असा माल बाजारांत विकत घ्यावा लागतो तेव्हां कच्च्या मालाचा खर्च हा उत्पादनाच्या खर्चातला पहिला घटकावयव होय. दुसरा घटकावयव मजुरांस द्याव्या लागणाऱ्या मजुरीचा होय; तिसरा घटकावयव भांडवलाच्या व्याजाचा होय व चवथा कारखानदारांच्या नफ्याचा होय. तेव्हां कोणत्याही पदार्थांच्या उत्पादनांच्या खर्चात हे चारी घटकावयव असले पाहिजेत हें उघड आहे. कारण या चारी कारणांचें एकीकरण झालें नाहीं तर संपत्ति उत्पन्न होणार नाहीं व प्रत्येक कारणाला मोवदला मिळाल्याखेरीज त्यांचें एकीकरण होणार नाहीं. देशांतील एकंदर संपत्तीचे चार भाग होतात असें तिसऱ्या पुस्तकांत दाखविलें. कारण संपत्तीचीं चारच कारणें आहेत व त्या कारणां-इतकेच संपत्तीचे वांटे झाले पाहिजेत हें उघड आहे. तीच गोष्ट प्रत्येक वस्तूलाही लागू आहे. ह्मणजे त्या वस्तूच्या मूळकिंमतीतही हे चारी भाग असले पाहिजेत. आतां प्रत्येक देशांत एक

सामान्य मजुरीचा दर असतो व तसेंच व्याजाचा व नफ्याचाही एक सामान्य दर असतो. यामुळे सामान्य दराप्रमाणें संपत्ति उत्पादन करणारांना मोबदला मिळाल्याखेरीज ते संपत्ति उत्पादनच करणार नाहीत. ह्मणजे संपत्तीची मूळकिंमत ही वस्तूची स्वाभाविक किंमत झाली. इतकी किंमत वस्तूला पडलीच पाहिजे. कारण वस्तूची किंमत याखालीं गेल्यास वस्तू निर्माण होण्याचेंच बंद होईल. आतां या किंमतीसंबंधानें वर निर्दिष्ट केलेल्या दुसऱ्या व तिसऱ्या वर्गांमध्ये मोठा फरक आहे तो कसा पडतो हें पाहूं.

संपत्तीचा दुसरा वर्ग ऋषिज व खनिज संपत्तीचा होय, हें वर सांगितलेंच आहे. आतां या वर्गातील पदार्थांना समाजाच्या सुधारलेल्या अवस्थेंत उतरल्या पैदाशीचा नियम लागू असतो, असें दुसऱ्या पुस्तकांत दाखविलें आहे. ह्मणजे जमिनीपासून किंवा खाणींतून संपत्ति उत्पन्न करण्यास जास्त जास्त खर्च लागत जातो. अर्थात् देशांत जमीन निरनिराळ्या सुपीकतेची असते व यामुळे एक माल उत्पन्न करण्यास निरनिराळा खर्च पडतो व हा उत्पन्नाचा खर्च जरी निरनिराळा असला तरी एकाच गुणाच्या मालाची किंमत बाजारांत सारखी असते; यामुळे जास्त सुपीक जमिनीच्या मालावर साधारण सुपीक जमिनीच्या मालापेक्षा जास्त फायदा असतो. हा फायदा अगर सुपीक व कमीसुपीक जमिनीच्या उत्पन्नांतील अंतर ह्मणजे भाडें होय, हें मागें दाखविलेंच आहे. आतां कोणत्या सुपीकतेची जमीन लागवडीस आणावयाची हें धान्याच्या मागणीवर अवलंबून असतें. देशांत लोकसंख्या जास्त झाली ह्मणजे त्या लोकसंख्येला जास्त धान्य पाहिजे असतें व हें धान्य उत्पन्न करण्यास कमी सुपीकतेची जमीन लागवडीस आणली पाहिजे. या जमिनीवरील उत्पत्तीचा खर्च जास्त आहे व त्या खर्चाइतकी किंमत आल्याखेरीज शेतकऱ्याला जमीन लागवडीस आणणें पतकरणार नाही. ह्मणजे ऋषिज व खनिज मालाच्या बाबतींत मूळकिंमत ही ज्या जमिनीला सर्वांत जास्त खर्च लागतो त्या जमिनीच्या उत्पन्नाच्या खर्चावर अवलंबून असतें; व देशाच्या वाढीबरोबर लागवडीची धार खालीं खालीं जाते व धान्याची मूळ किंमत वाढत जाते व त्या मानानें बाजारकिंमतही वाढत जाते, हें उघड आहे.

परंतु ही मूळकिंमत वाढत्या लोकसंख्येबरोबर वाढू नये याला दोन उपाय आहेत. एक शेतकीच्या पद्धतीतील सुधारणा व दुसरा परदेशांहून धान्याची आयात होणे. या कारणांनीं मूळ-किंमत वाढण्याच्या कलाला थोडासा प्रतिरोध होतो. परंतु ऋषिज व खनिज संपत्तीचा विशेष हा की, त्याच्या उत्पत्तीचा खर्च कायमचाच निरनिराळ्या पायऱ्यांवर राहतो. अर्थात् सर्वांत उंची जमिनीवरील उत्पन्नाचा खर्च सर्वांत कमी असतो. मध्यम जमिनीवरील उत्पन्नाचा खर्च पहिल्यापेक्षां पुष्कळ जास्त असतो; व कनिष्ठ जमिनीवरील उत्पन्नाचा तर सर्वांत जास्त असतो. याला अर्थशास्त्राच्या भाषेत लागवडीच्या धारेवरील जमीन ह्मणतात व या लागवडीच्या खर्चावर देशांतील एकंदर धान्याची किंमत अवलंबून असते. या कनिष्ठ जमिनीला ह्मणण्यासारखें भाडें मिळत नाही. वरील विवेचनावरून संपत्तीच्या दुसऱ्या वर्गातील वस्तूंच्या मूळ-किंमतीची मीमांसा सहज ध्यानांत येईल. ही मूळ-किंमत सर्वांत जास्त खर्चाच्या जमिनीवरील लागवडीच्या खर्चावरून ठरते व खर्चाच्या पायऱ्या निरनिराळ्या राहतात व प्रतिरोधक कारणें अस्तित्वांत नसलीं ह्मणजे ही मूळ-किंमत वाढत जाण्याचा कल असतो.

संपत्तीच्या तिसऱ्या वर्गाची स्थिति यापेक्षां अगदीं भिन्न असते. या वर्गासंबंधानें चढत्या पैदाशीचा नियम लागू असतो; निदान अधिक पुरवठा पूर्वीच्याच खर्चाच्या मानाच्या प्रमाणानें करतां येतो. या वर्गामध्ये बहुतेक सर्व कारखान्यांतल्या मालाचा समावेश होतो असें वर सांगितलेंच आहे. या कारखान्यांत अर्वाचीन काळीं मोठी क्रांति घडून आली आहे. पूर्वीचे घरगुती कारखाने जाऊन तेथें विराट-स्वरूपी कारखाने होऊं लागले आहेत. ही स्थिति शास्त्रीय शोधानीं व यंत्रसामग्रीच्या वाढीनें घडून आली आहे, हें नव्यानें सांगण्याची जरूरी नाही; व या क्रांतीचा परिणाम श्रमविभागास जास्त अवसर देण्यांत होतो व त्यामुळें संपत्तीची विलक्षण वाढ होते, हेंही मागें दाखविलें आहे. या सर्वांचा परिणाम या वर्गातील संपत्तीच्या उत्पत्तीचा खर्च कमी कमी होण्यांत होतो; व मूळ-किंमत या खर्चावर अवलंबून असते. तेव्हां ही मूळ-किंमतही कमी कमी होण्याचा कल उद्भूत होतो. ह्मणजे या वर्गातील संपत्तीची मूळ-किंमत सर्वांत स्वस्त तऱ्हेनें उत्पन्न करण्याचा जो खर्च त्यावर अवलंबून आहे. उदाहरणार्थ, हातमागाचें कापड व गिरणीचें कापड ध्या. गिरणीतल्या कापडाच्या उत्पत्ती-

चा खर्च हातमागाच्या कापडापेक्षां कमी असतो व म्हणून गिरणींतील कापडाची मूळ-किंमत कमी असते व बाजारभाव या किंमतीबरोबर असतो. व हातमागांच्या विणकरांना त्याच किंमतीनें आपला माल विकवा लागतो व म्हणून त्यांचा आंतवट्याचा व्यापार होतो व कालेंकरून हा धंदा नाहीसा होत जातो. हिंदुस्थानांतील कापडाचा धंदा नाहीसा होण्याचें कारण इंग्लंडांतील गिरणींतील कापड होय, हें सर्वश्रुतच आहे. गिरणींतील कापडाची मूळ-किंमत हातमागाच्या कापडापेक्षां कमी असे; कारण गिरणींतील कापडाच्या उत्पत्तीचा खर्च हातमागांच्या कापडाच्या उत्पत्तीच्या खर्चापेक्षां कमी असे व बाजारभाव स्वस्त मूळकिंमतीबरोबर होते.

तेव्हां या तिसऱ्या वर्गामधल्या संपत्तीच्या मूळकिंमतीचीं मीमांसा अगदीं सोपी आहे. सर्वांत स्वस्तपणें माल तयार करण्याच्या पद्धतीवर मूळ-किंमत अवलंबून असते व जो कारखानदार प्रथमतः अशी स्वस्त तऱ्हा शोधून काढतो त्याला पुष्कळ फायदा होतो. परंतु कालेंकरून भांडवलाच्या चढाओढीनें सर्व कारखाने नवीन पद्धतीचे होतात व पुन्हां धंध्यांतील मालाच्या उत्पत्तीचा खर्च एकाच पायरीवर येऊन ठेपतो. अर्थात् कृषिज व खनिज मालाप्रमाणें खर्चाच्या निरनिराळ्या पायऱ्या कायमच्या राहत नाहीत. तर सर्वांत स्वस्त तऱ्हेनें माल उत्पन्न करण्याची तऱ्हा सार्वत्रिक होते व यावरून मूळकिंमत ठरते व त्याबरोबर बाजार-किंमत असते. ह्मणजे या वर्गामधील मालावर मागणीचा दुसऱ्या वर्गातील मालाच्या मागणीपेक्षां निराळा परिणाम होतो. दुसऱ्या वर्गात मालाची मागणी वाढली ह्मणजे लागवडीची धार खालीं जाते. अर्थात् मालाच्या उत्पत्तीचा खर्च वाढतो; त्या मानानें मूळ-किंमत वाढते व मूळ-किंमतीवर बाजारकिंमत अवलंबून असते ह्मणून बाजारकिंमतही कायमची वाढते. परंतु कारखान्यांतल्या मालावर उलट परिणाम होतो ह्मणजे जसजशी यंत्रांमध्ये सुधारणा होत जाते त्या त्या मानानें उत्पादन-खर्च कमी होतो व मूळकिंमत कमी होते.

वरील विवेचनावरून वस्तूच्या बाजार-किंमती व मूळ-किंमती या कशावर अवलंबून आहेत हें दिसून येईल. बाजार-किंमती अगर मूळ-किंमती या प्रत्यक्ष व्यवहारांत निरनिराळ्या असतात अशी मात्र गोष्ट नाही. मूळ-किंमतीची कल्पना खरोखरी निवळ तात्विक आहे. प्रत्यक्ष व्यवहारांत

तिला अस्तित्व नसतें. ज्या किंमतीसभोंवतीं बाजार-किंमतीचें आंदोलन होत असतें ती मूळ-किंमत होय. मूळ-किंमत ही बाजारभावाची शेवटली मर्यादा होय. म्हणजे या किंमतीखालीं बाजार-किंमत कायमची कधींच जाणार नाही. असें झालें म्हणजे ती वस्तु उत्पन्न होणारच नाही. असो.

मूळ-किंमतीसंबंधानेंही दोन प्रकारच्या संपत्तींमधील फरक ध्यानांत ठेवण्यासारखा आहे. ज्यांना आपण दुर्वर्धनीय संपत्ति म्हटलें आहे, त्यांच्या किंमती देशाच्या आधिभौतिक उन्नतीबरोबर वाढण्याचा कल असतो; तर ज्यांना सुवर्धनीय म्हटलें आहे त्यांच्या किंमती कमी होण्याचा कल असतो. म्हणजे आधिभौतिक सुधारणेचा परिणाम आयुष्याच्या सुखसोई स्वस्त करण्यांत होतो. पूर्वी ज्या गोष्टी मोठमोठ्या राजांनाही उपभोगण्यास सांपडत नसत त्या गोष्टी आतां सामान्य माणसांना सुद्धां उपभोगण्यास सांपडतात. तेव्हां आधिभौतिक सुधारणेचा परिणाम सुखसोईच्या वस्तू उपभोगणाऱ्या लोकांची संख्या जास्त जास्त करण्यांत होतो यांत शंका नाही.

येथें या पुस्तकाचा पहिला पोटभेद संपला. आतां पैसा व तत्संबंधींचे सर्व प्रश्न यांच्या विचारास पुढल्यां भागांत सुरुवात करावयाची आहे.

भाग सहावा.

पैसा.

मृगयावृत्तिसमाजांत प्रत्येक मनुष्य आपल्या गरजा आपल्याच श्रमानें भागवितो. अशा समाजांत संपत्तीची फारशी वाढ झालेली नसते, व शिकार व कातडी या रूपाणें जी कांहीं थोडीबहुत संपत्ति असेल तिची अदलाबदल करण्याचे फारसे प्रसंग येत नाहीत व जरी आले तरी या काळीं अदलाबदल ऐनजिनसी असते. समाजाच्या बाल्यावस्थेमध्ये ऐनजिनसी अदलाबदलीची पद्धति सर्वत्र दृष्टीस पडते. परंतु पैशानें अदलाबदल सुरू झाली म्हणजे समाजाची औद्योगिक बाबतींत पुष्कळ प्रगति झाली आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही. कारण ऐनजिनसी अदलाबदलींत

पुष्कळच अडचणी व गैरसोई असतात; व त्या पैशानें अदलावदली होऊं लागल्या म्हणजे नाहीशा होतात. खरोखरी या अडचणी नाहीशा करण्यास पैसा अस्तित्वांत येतो. तेव्हां विनिमयामध्ये पैशाचा कार्यभाग समजण्याकरितां ऐनजिनसी व्यवहारांतील अडचणी काय आहेत हें प्रथमतः पाहिलें पाहिजे.

ऐनजिनसी व्यवहारांतील पहिली अडचण सवदा जुळण्याची आहे. एका मनुष्याजवळ त्याच्या गरजेपेक्षां जास्त धान्य आहे व त्याला कपडा घ्यावयाचा आहे. आतां या मनुष्याला असा दुसरा मनुष्य सांपडला पाहिजे का, ज्याच्याजवळ कपडा फाजील आहे परंतु ज्याला धान्य पाहिजे आहे; परंतु ज्याच्याजवळ कपडा जास्त आहे त्याचेजवळ धान्य असल्यामुळें त्याला धान्याची गरज नसेल; तर त्याला जोड्याची गरज असेल. तव्हां पहिल्या मनुष्याला या मनुष्याशीं अदलावदल करतां येणार नाही. त्याला वरोवर असा मनुष्य शोधून काढला पाहिजे कीं, ज्याच्याजवळ त्याला हवी असणारी वस्तु फाजील आहे व ज्याला पहिल्या मनुष्याच्याजवळ फाजील असलेल्या वस्तूची गरज आहे. म्हणजे ऐनजिनसी व्यवहारामध्ये माणसांच्या वासनांमध्ये एक प्रकारचा संवाद लागतो व तो या पद्धतीत सांपडणें कठिण असतें.

ऐनजिनसी व्यवहारांतील दुसरी अडचण म्हणजे मोल ठरविण्याची अडचण. वरील उदाहरणांत त्या मनुष्याला आपल्याला पाहिजे असा मनुष्य सांपडला अशी कल्पना केली तरी एका कपड्यावदल किती धान्य घ्यावयाचें हें ठरविणें कठिण आहे.

ऐनजिनसी व्यवहारांतील तिसरी अडचण म्हणजे विभाग करण्याच्या साधनाची अडचण होय. धान्य, सोने, वगैरे पदार्थ विभागतां येतील; परंतु शिंप्यानें तयार केलेला कोट कांहीं फाडतां येणार नाही व जर त्या शिंप्याला कोट देऊन जोडा घ्यावयाचा असला तर येथें ऐनजिनसी व्यवहार होण्यास पंचाईत पडेल.

ऐनजिनसी व्यवहारांतील या अडचणी दूर करण्याकरितां पैशाची जरूरी असते व असा पैसा औद्योगिक प्रगतीच्या मार्गाला लागलेल्या समाजांत अवश्यमेव अस्तित्वांत येतो. व पैशानें अदलावदल होऊं लागली म्हणजे तिला निष्कव्यवहार-पद्धति म्हणतात.

तेव्हां आतां पैसा म्हणजे काय ? हा प्रश्न पुढें उभा राहतो. या प्रश्नाचें उत्तर देणें फार कठिण आहे. कारण निरनिराळ्या देशांत व समाजाच्या निरनिराळ्या अवस्थांमध्ये अगदीं भिन्न भिन्न वस्तू पैसा म्हणून वापरण्यांत येतात. कोठें कातड्याचे तुकडे तर कोठें चहाचे तिकोनी तुकडे; कोठें गुरेंढोरे तर कोठें गुलाम; कोठें शिंपा तर कोठें कवड्या; कोठें हस्तिदंत तर कोठें घडीव दगड; कोठें धान्य तर कोठें तेल; कोठें बदाम तर कोठें कोकोचें फळ; कोठें तंबाखू तर कोठें सुंठ; कोठें तांबडीं पिसें तर कोठें हातऱ्या; सारांश, कल्पनातीत अशा भिन्न भिन्न पदार्थांचा पैशासारखा उपयोग केलेला दृष्टीस पडतो. परंतु हे सर्व पैशाचे प्रकार साधारणतः समाजाच्या वाल्यावस्थेंतीलच आहेत हें कबूल करणें भाग आहे. देशाची औद्योगिक वावतीत वाढ होऊं लागली म्हणजे धातूचा पैशाकडे उपयोग होऊं लागतो. लोखंड, तांबें वगैरे धातूचे पैसे पुष्कळ देशांत दिसून येतात. परंतु जगांत आजपर्यंत जितके जितके पदार्थ पैसा म्हणून वापरले आहेत त्यामध्ये सोनें, रुपें यांचा सर्वांत वर नंबर आहे. औद्योगिक प्रगतीबरोबर इतर सर्व पदार्थ मागें पडून सोनें-रुपें या धातूच पैशाची जागा पटकावतात असा सार्वत्रिक नियम दिसून येतो. असें कां होतें याचा उल्लेख लवकरच करावयाचा आहे. असो.

तेव्हां अशा भिन्न भिन्न पदार्थांमध्ये सामान्य गुण सांपडणें दुरापास्त आहे. म्हणून पैशाची पैसाभूत पदार्थांमधील सामान्य गुणावरून व्याख्या करणें जवळजवळ अशक्य आहे व म्हणूनच कांहीं अर्थशास्त्रकारांनीं पैशाची व्याख्या करण्याची एक निराळीच तोड काढिली आहे. ती अशीः—पैसा अदलाबदलींत जीं कामें करतो अगर पैशाच्या विनिमया मध्ये जो कार्यभाग आहे त्यावरून पैशाची व्याख्या करावयाची. या तऱ्हेनें पैशाचा कार्यभाग जो पदार्थ करतो तो पैसा, अशी पैशाची मोवम व्याख्या ठरते. परंतु आतां पैशाचा कार्यभाग कोणता हा प्रश्न उत्पन्न होतो. मागें ऐनाजिनसी व्यवहाराच्या ज्या अडचणी सांगितल्या त्यावरून पैशाचा कार्यभाग ठरविणें सोपें आहे. एका दृष्टीनें ऐनाजिनसी व्यवहाराच्या अडचणी नाहीशा करणें हा पैशाचा खरा कार्यभाग आहे.

या दृष्टीनें पैशाचे मुख्य दोन कार्यभाग होतात. पहिला कार्यभाग म्हणजे विनिमयसामान्य हा होय, व दुसरा मोलाचें सर्वसाधारण परिमाण

हा होय. व यापासूनच आणखी दोन कार्यभाग उद्भवतात. म्हणजे एक-दरीत समाजांत पैसा चार कार्यभाग उरकतो.

विनिमयसामान्य-पैशाचें हें कार्य फार महत्त्वाचें आहे. ऐन-जिनसी व्यवहारामध्यें सवदा ठरण्यास फार अडचण पडते असें सांगितलें आहे; परंतु पैशासारखा सर्वांनीं कबूल केलेला असा पदार्थ अस्तित्वांत आला म्हणजे या पैशाच्या द्वारे अदलावदल होणें फारच सुलभ होतें. कारण ज्याच्याजवळ धान्य आहे तो बाजारांत जाऊन आपलें धान्य हा सर्वमान्य पैसा घेऊन ज्याला धान्याची गरज आहे त्याला विकतो व मग आपल्याला हवी असणारी वस्तु या पैशानें पुन्हां विकत घेतो. वर वर पाहतां ऐनजिनसी व्यवहारापेक्षां निष्कव्यवहार भानगडीचा दिसतो खरा; तरी पण तो फार सोईचा होतो. कारण एखादा पदार्थ एकदां पैसा या दृष्टीनें सर्वमान्य झाला म्हणजे त्याची सर्वांना नेहमीं गरजच असते. कारण हा पैसा आपल्याजवळ असला म्हणजे पाहिजे ती वस्तु आपल्याला त्याच्या बदली मिळवितां येईल अशी खात्री असते; यामुळें ज्याला जी वस्तु पाहिजे असेल ती पैशानें मिळण्यास अडचण पडत नाहीं. तसेंच ज्याला आपल्या वस्तू दुसऱ्यास द्यावयाच्या आहेत त्याला त्या पैसा घेऊन विकतां येतात.

मोलाचे सर्वसाधारण परिमाण-पैशाचें हें कार्यही पहिल्याइतकेंच महत्त्वाचें आहे. ऐनजिनसी व्यवहारांत वस्तूचें मोल ठरविणें कठीण असतें असें मागें सांगितलेंच आहे. मोल ही कल्पनाच मुळीं सापेक्ष आहे म्हणजे एका वस्तूचें मोल तिच्याशीं तुलना करावयाच्या इतक्या निर-निराळ्या वस्तूंच्या रूपांत सांगतां येईल. परंतु मोलाची तुलना करण्याकरितां एका पदार्थाचा संकेत एकदां केला म्हणजे वस्तूचें मोल सांगणें फार सोपें होतें व असा संकेतित पदार्थ म्हणजेच पैसा होय व या संकेतित पदार्था-मधलें मोल म्हणजेच पदार्थाची किंमत असें आपण सामान्य व्यवहारांत म्हणतां. व एकदां निरनिराळ्या पदार्थांच्या किंमती ठरल्या म्हणजे पदार्थांची अदलावदल करणें अत्यंत सोपें जातें. एका कोटाबद्दल किती जोडे दिले पाहिजेत हें काढणें पैशाच्या किंमतीच्या साहाय्यानें फारच सुलभ होतें. समजा, कोटाची किंमत १० रुपये आहे व जोड्याची किंमत २११ रुपये आहे, म्हणजे एका कोटाबरोबर ४ जोड्यांचे जोड आहेत हें उघड झालें.

समाजामध्ये एखादा पदार्थ संकेतानें पैसा म्हणून ठरला म्हणजे समाजांतील सर्व देवघेव व अदलाबदल पैशानेंच होऊं लागते व पुढें व्यवहार ताबडतोबीचे न राहतां कर्ज व उसनवारी सुरू होते. उदाहरणार्थ, अ हा वपासून कांहीं जिनस उसनवार किंवा कर्जाऊ घेतो. समाजाच्या बाल्यावस्थेंत ही उसनवार पद्धतीही ऐनजिनसीच असते. शेतकऱ्यास धान्याची गरज असली किंवा खताची गरज असली तर तो ज्याजवळ धान्य अगर खत शिल्लक असेल त्याजवळून तो उसनवार घेतो. कारण शेतकऱ्याजवळ सध्यां तें विकत घेण्यास पैसा नाहीं म्हणून तो या जिनसा दुसऱ्यापासून कर्जाऊ अगर उसनवार घेतो व कांहीं काळानंतर त्या जिनसा परत देण्याचा करार करतो. आतां या अवधीमध्ये त्या वस्तुचें मोल बदललेलें असेल व म्हणून तीच वस्तु परत करण्यामध्ये खरोखरी एकाचा फायदा व दुसऱ्याचें नुकसान होईल. उदाहरणार्थ, दुष्काळाच्या सालीं शेतकऱ्यानें जमीनदाराकडून धान्य उसनवार घेतलें व तें पुन्हां चार महिन्यांनीं सुगीच्या वेळीं परत केलें तर खरोखरी शेतकऱ्यानें घेतलेल्या किंमतीचा माल परत केला असें होत नाहीं. कारण दुष्काळाच्या सालीं धान्याची किंमत जास्त होती, परंतु पीक चांगलें आल्यावर दुसऱ्या वर्षीं त्याच धान्याची किंमत किती तरी कमी होते. परंतु देशांत वापरला जाणारा पैसा याचें मोल स्थिर असतें. निदान त्यांत वारंवार चलविचल होत नाहीं. झालीच तर फार सावकाशपणें होते. म्हणून अशा पुष्कळ काळांनें पुऱ्या होणाऱ्या देवघेवी पैशानें व्हाव्या हेंच रास्त आहे. तेव्हां पैसा हा अशा कालावधीनें पुऱ्या होणाऱ्या देवघेवीचें परिमाण होतें. सुधारलेल्या सर्व देशांत कर्जवाम हा पैशांतच होतो; पुष्कळ काळपर्यंतचे करारमदार पैशांतच ठरतात. अर्थात् कालावधीनें पुऱ्या होणाऱ्या देवघेवीचें साधन हें पैशाचें तिसरें कार्य होय.

पैशाचें चवथें कार्य वरील तीन कार्यांपासून निष्पन्न होतें. हें चवथें कार्य म्हणजे सर्व देशांमध्ये पैसा हा मोलाचा सांठा समजला जातो. कारण पैशाची किंमत सहसा बदलत नाहीं. तो संकेतानें सर्वमान्य झालेला असतो तेव्हां ज्या ज्या माणसाला आपल्या उत्पन्नापैकी संपत्ति शिल्लक टाकण्याची इच्छा असते तो तो मनुष्य पैशाच्या रूपानें ती शिल्लक टाकतो. अर्थात् आपण उत्पन्न केलेले पदार्थ तो दुसऱ्यास विकतो व त्या विक्रीचे आलेले

पैसे पुन्हां दुसऱ्या वस्तु खरेदी करण्यांत खर्च न करितां मार्गे टाकीत असतो, व अशानें आपण संपत्तीचा सांठा करीत आहों, असें त्या मनुष्याला वाटतें व तें बरोबरही आहे. कारण या पैशानें पुढें आपल्याला पाहिजे ती वस्तु घेतां येईल अशी त्याची खात्री असते. शिवाय इतर वस्तूंप्रमाणें पैसे शिल्लक टाकण्यानें वाईट होत नाहींत; नासत नाहींत; कमी होत नाहींत; गंजत नाहींत. तेव्हां असा पैसा आपल्या संग्रहीं ठेवण्याची प्रवृत्ति रुषिवाचि व उद्योगवृत्ति समाजांत सर्वत्र दृष्टीस पडावी हें स्वाभाविक आहे.

पैशाचीं हीं वरील कार्ये होत व हीं कार्ये किंवा कार्यभाग ज्या पदार्थाकडून समाजांत कढून घेतात तो पैसा होय. आतां हा कार्यभाग चांगल्या प्रकारें संपादण्याकरितां वस्तूंमध्ये कोणकोणते गुण पाहिजेत हें पाहिलें पाहिजे. अर्थशास्त्रकारांनीं सात गुण पैसा होण्यास योग्य असणाऱ्या पदार्थांमध्ये असले पाहिजेत असें सांगितलें आहे.

पाहिला गुण उपयुक्तता व मोल हा होय. पैसा होणाऱ्या वस्तूंमध्ये उपयुक्तता व मोल हा गुण पाहिजे. कारण ज्या वस्तूनें हजारों वस्तूंचें मोल मोजावयाचें आहे व ज्यानें हजारों वस्तूंची अदलावदल व्हावयाची आहे अशा वस्तूला स्वतःची उपयुक्तता व तदंगभूत मोल हें पाहिजे हें उघड आहे व मार्गे ज्या अनेक वस्तू पैशासारख्या उपयोजिल्या जातात म्हणून सांगितलें आहे त्या सर्वांमध्ये समाजाच्या त्या त्या अवस्थेला अनु-रूप अशी उपयुक्तता आहे असें दिसून येईल. मृगयावृत्ति-समाजांत कातड्याचा पैसा असतो. परंतु त्या काळीं कातडें फार उपयोगाचें असतें. कारण तें थंडीवाऱ्यापासून बचाव करण्याचें तात्काळचें एक साधन असतें. गोपालवृत्ति-समाजांत गुरेंढोरे हीं उपयोगी असतात. सारांश, ज्या ज्या वस्तू पैसा म्हणून वापरल्या जातात त्यांमध्ये थोड्याफार अंशानें उपयुक्तता व मोल हा गुण असतोच.

पैशाच्या द्रव्यांतील दुसरा गुण सुवाह्यता हा होय. पैसा आपल्यास सहज इकडे तिकडे नेतां आला पाहिजे. म्हणजे त्याला थोड्या वजनांत व थोड्या आकारांत पुष्कळ मोल असलें पाहिजे. याच दृष्टीनें तांबें किंवा लोखंड हीं सोन्यारुप्यापेक्षां नेण्याआणण्यास फार गैरसोईचीं आहेत व म्हणूनच सुधारणेच्या प्रगतीबरोबर तांबें किंवा लोखंड हीं पैशाचीं द्रव्ये राहिलीं नाहींत. समाजाच्या बाल्यावस्थेंतील पैशाच्या पुष्कळ प्रकारांत ही सुवाह्यता नसे व

ह्मणून तीं द्रव्यें मागें पडलीं. औद्योगिक वावर्तीत पुढारलेल्या देशांत सोन्यारुप्याचीं नाणीं सुद्धां नेण्याआणण्यास गैरसोयीचीं वाटूं लागतात व म्हणूनच कागदी-चलनें व व्यापाऱ्याचीं साक-पत्रें यांचा पैशासारखा उपयोग होऊं लागतो. कारण एका लहान कागदाची किंमत हजारों रुपये होऊं शकते व हल्लींच्या काळीं एखादा मनुष्य एक लाख रुपये एका खिशांत ठेवून प्रवास करूं शकेल. मात्र हे रुपये कागदी-चलनाचे पाहिजेत ह्मणजे झालें.

पैशाच्या द्रव्यांतील तिसरा गुण अविनाश्यता हा होय. पैसा हा टिकाऊ पाहिजे. कारण मनुष्य तो आपल्याजवळ पुष्कळ दिवस ठेवीत असतो. शिवाय आपली शिल्पक ठेवण्याचेही तोच साधन असतो. तसेंच कालांतरानें पुऱ्या होणाऱ्या व्यवहाराचें परिमाणही तोच असतो. तेव्हां पैशाचें द्रव्य नश्वर वर्गपैकीं असतां कामा नये. या दोषांमुळेच पूर्वकाळच्या समाजांतील पुष्कळ पैशाचीं द्रव्यें मागें पडलीं. या वावर्तीत धातूधातूमध्ये सुद्धां फरक आहे. उदाहरणार्थ, लोखंड ही धातू पैशाच्या द्रव्याला योग्य नाही. कारण ती गंजून खराब होते.

पैशाच्या द्रव्याचा चवथा गुण सजातीयता होय. ज्याचा पैसा करा-वयाचा तें द्रव्य सर्व सजातीय असलें पाहिजे. अर्थात् त्या द्रव्याचा कोण-ताही भाग वेतला तरी तो अगदीं सारखा असावा म्हणजे सारख्या वज-नाच्या द्रव्याची किंमत नेहमीं एकच असावी. गुरेंढोरे, गुलाम, धान्य वगैरे पैशाच्या प्रकारांत या गुणाचा अभाव असतो. म्हणून हे पैशाचे प्रकार मागें पडतात.

पैशाच्या द्रव्यांतील पांचवा गुण सुविभाज्यता हा होय. पैशाच्या द्रव्याचे हवे तितके लहान लहान तुकडे व विभाग करतां यावे म्हणजे पदार्थाचें मोल ठरविण्यास सुलभ होतें व पैशाचीं निरनिराळ्या वजनाचीं व आकाराचीं कमी जास्त मोलाचीं नाणीं करतां येतात व त्यामुळे पदा-र्थाची अदलाबदल होण्यास फार सोयीचें होतें.

पैशाच्या द्रव्यांतील सहावा गुण मोलाची स्थिरता होय. पैसा हा इतर सर्व पदार्थाचें मोल मोजण्याचें परिमाण अगर कसोटी होय, त्या अर्थी त्याची किंमत स्थिर पाहिजे. ज्याप्रमाणें लांबी मोजण्याचा फूट हा नेहमीं एकच असला पाहिजे त्याप्रमाणें ज्यानें किंमती मोजावयाचा तो पैसाही होतां होईल तों स्थिर मोलाचा पाहिजे हें उघड आहे.

पैशाच्या द्रव्यांतील शेवटला गुण ह्मणजे त्याची अभिज्ञेयता होय. पैसा हा सर्व व्यवहारांत नेहमी येणारा पदार्थ आहे. तेव्हां तो खरा आहे की खोटा आहे हें ताबडतोब ओळखतां यावें. ह्मणजे त्यामध्ये दृष्टीस पडल्याबरोबर ओळख पटेल अशा तऱ्हेचे गुण असावे तर त्या द्रव्याकडून पैशाचीं कार्ये उत्तम तऱ्हेनें पार पडतील.

हे सर्व गुण कमी अधिक प्रमाणानें पैशाच्या द्रव्यामध्ये पाहिजेत. व हे सर्व गुण धातूमध्ये जितक्या प्रमाणानें सांपडतात तितक्या प्रमाणानें दुसऱ्या कोणत्याही द्रव्यांत सांपडत नाहीत. म्हणूनच धातूमय पैशाच्या द्रव्यांनीं इतर सर्व द्रव्यांना मार्गें टाकिलें आहे व थोड्याफार उन्नतीच्या मार्गांल लागलेल्या राष्ट्रांमध्ये धातूचाच पैसा दिसून येतो.

आतां जितक्या जितक्या धातू पृथ्वीवर आजपर्यंत सांपडलेल्या आहेत त्या सर्वांचा केव्हांना केव्हां तरी व कोणत्याना कोणत्या तरी देशानें पैशाचें द्रव्य ह्मणून उपयोग केला आहे. लोखंड, शिमें, कथील, तांबें, रुपें, सोनें, प्लाटिनम व निकल इतक्या निरनिराळ्या धातूंचीं किंवा त्यांच्या मिश्रणाचीं नाणीं निरनिराळ्या देशांत पाडलेलीं आहेत. परंतु या सर्व धातूंमध्ये सोन्या-रुप्याचाच सर्वांत वर नंबर लागलेला आहे. कारण वर निर्दिष्ट केलेले साती गुण सोन्या-रुप्यांत जितक्या प्रमाणानें वास करीत आहेत तितक्या प्रमाणानें दुसऱ्या कोणत्याही धातूंत ते दृष्टीस पडत नाहीत. यामुळें सोन्या-रुप्याच्या धातू याच पैशाच्या द्रव्याला सर्वांत उत्तम धातू होत असें सर्व देशाच्या प्रचारावरून दिसून येतें.

आतां या पैशाचीं व्यवहारांत रूपें कोणतीं असतात व धात्वात्मक पैशाच्या निरनिराळ्या पद्धती कोणत्या व त्या पद्धतींपैकीं सर्वांत उत्तम पद्धति कोणती हें ठरवावयाचें आहे. परंतु या विषयाचा एका स्वतंत्र भागांत विचार करणें चांगलें.

भाग सातवा.

नाणीं व धात्वात्मक पैशाचे प्रकार.

मार्गील भागांत पैशाचें सामान्य स्वरूप व पैशाच्या द्रव्याचे गुणधर्म यांचा विचार केला. त्यावरून सोनें, रुपें या दोन धातूच पैशाच्या द्रव्याला फार योग्य आहेत असें दिसून येईल. औद्योगिक वावतींत पुढारलेल्या सर्व देशांमध्ये सोन्या-रुप्याचाच पैशासाठीं उपयोग केलेला आहे असें इतिहास सांगतो. तेव्हां आतां या पैशाचें विशेष स्वरूप काय व निरनिराळ्या देशांत काणत्या पशाच्या पद्धति चालू आहेत यांचा या भागांत विचार करावयाचा आहे.

सोन्या-रुप्याचा पैशाच्या कामीं उपयोग व्हावयास लागला म्हणजे तो प्रथमतः सोन्या-रुप्याचे तुकडे आंगठ्या, वळी अशासारख्या रूपानें होऊं लागतो. व हे सोन्या-रुप्याचे तुकडे वजन करून घेतात. परंतु ही पद्धति फार गैरसोईची असल्यामुळें नाण्याची पद्धति सुरू होते.

युरोपामध्ये होमरच्या काळीं नाणीं ठाऊक होतीं असें दिसत नाही. स्पार्टन कायदेकार लायकरगस यांचे काळा तीं ठाऊक होतीं हें स्पष्ट आहे. यावरून युरोपामध्ये नाणीं पाडण्याची पद्धति इसवीसनापूर्वीच्या ३७० वर्षांच्या अलीकडील आहे यांत शंका नाही. हिंदुस्थानविषयक पैशासंबंधाचा व नाण्यासंबंधाचा विचार एका निराळ्याच भागांत करावयाचा आहे तेव्हां येथें त्याच्या उल्लेखाची जरूरी नाही. प्रथमतः इतर वस्तूंप्रमाणें सोन्या-रुप्याचीं नाणीं खासगी लोक पाडीत; परंतु, सर्व अदलाबदलीचें साधन, मालाचें मोल मोजण्याचें परिमाण, कालांतरानें पुऱ्या होणाऱ्या देवघेवीचें उपकरण व संपत्ति शिल्क टाकण्याचा उपाय या नात्यानें पैशाला महत्त्व फार येतें व इतक्या महत्वाची गोष्ट खासगी व्यक्तींच्या किंवा संस्थांच्या ताब्यांत ठेविल्यानें लबाडी होण्यास जागा फार राहते. यामुळें नाण्याच्या रूपानें पैसा पाडण्याचें काम नेहमीं राजाचें असें समजलें जातें. अनियंत्रित राज्यसत्तेमुळें कांहीं राजांनीं या नाणें पाडण्याच्या अधिकाराचा दुरु-

पयोग करून नाणीं हलकीं करून त्यापासून फायदा करून घेतला आहे व एके काळीं पैशाची ही हीणकशी युरोपांतल्या बहुतेक देशांमध्ये घडून आलेली होती. व यामुळेच हर्वर्ट स्पेन्सरसारखे व्याक्तिक तत्वाचे पूर्ण समर्थक यांनीं नाणीं पाडण्याचा हक्क इतर गोष्टींप्रमाणें खासगी व्यक्तींस व संस्थांस असावा असें प्रतिपादन केलें आहे. तरी पण सुधारलेल्या सर्व देशांत आतां टांकसाळीचा अधिकार सरकारचा असला पाहिजे ही गोष्ट सर्वसंमत आहे. व त्या प्रकारचाच सर्व राष्ट्राचा प्रवातही आहे.

धातूच्या पृष्ठभागावर उठाविलेल्या ठशाच्या शाबूतपणावरून ज्याचा कस व वजन हीं ओळखतां येतात असे सोन्यारुप्याचे तुकडे म्हणजे नाणीं होत अशी जेव्हाहन्सनं नाण्याची व्याख्या दिली आहे व ती सर्वमान्यच आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही.

नाण्याचे आकार मात्र किती तरी प्रकारचे दृष्टीस पडतात. एखाद्या पुराणवस्तुसंग्रहांतील या भागाकडे लक्ष दिलें असतां नाण्याच्या आकाराच्या विविधत्वाची सहज कल्पना होईल. परंतु नाण्याचा आकार त्याचें रूप व त्यावर ठसे उठावण्याची पद्धति यांमध्ये सर्वांत चांगले कोणते हें ठरवितांना चार गोष्टी ध्यानांत ठेवाव्या लागतात.

१ वनावट नाणीं पाडतां येऊं नयेत.

२ नाण्यांतील धातू लवाडीनें काढतां येऊं नये.

३ नाण्याच्या वापरानें होणाऱ्या स्वाभाविक क्षिजेपासून फार तोटा होऊं नये.

४ नाणें पाडणाऱ्या राजाचें व तें वापरणाऱ्या लोकांचें तें नाणें ऐतिहासिक व कलाकौशल्याचें स्मारक वनावें.

या चार हेतूंच्या सिद्धचर्थ हल्लींची वर्तुळाकार व धारेवर रवे रवे असलेल्या नाण्याची पद्धति सर्वत्र प्रचारांत आलेली आहे व टांकसाळीमध्ये सर्व काम नाजूक व भानगडीच्या यंत्रसाहाय्यानें केलें जातें. यामुळे वनावट नाणीं करणें फारच कठिण जातें.

परंतु हजारां प्रकारचे व्यवहार सुलभ रीतीनें करतां यावे म्हणून अर्वाचीन काळीं बहुतेक सर्व देशांत पुष्कळ प्रकारचीं नाणीं पाडतात. लहान लहान किमतीच्या व किरकोळ अदलावदलीकरितां कांहीं सांकेतिक नाणीं पाडतात त्याला उपपैसा म्हणतात. हीं नाणीं

कांहीं मर्यादेपर्यंतच चालतात. उदाहरणार्थ, इंग्लंडमध्ये शिलिंग हे रुप्याचे नाणें आहे. परंतु तें उपपैशाच्या जातीचें आहे. तें फक्त ४० शिलिंग किंवा दोन पौडांपर्यंतच कायदेशीर चलन आहे. म्हणजे ४० शिलिंगांपेक्षां देव-वेवींत कोणी जास्त शिलिंग देऊं लागला तर कायदेशीर रीतीनें ते नाकारतां येतील. परंतु देशांतील मुख्य पैशासंबंधीं तसें चालावयाचें नाही. या पैशालाच कायदेशीर फेडीचें चलन म्हणतात. हीं नाणीं हव्या तितक्या मर्यादेपर्यंत देववेवींत घेतलींच पाहिजेत असा निर्वंध असतो.

आतां आजपर्यंत झालेल्या व सध्यां प्रचलित असलेल्या चलनपद्धतींचा विचार केला पाहिजे. याचे स्वाभाविक पांच प्रकार होतात ते असेः—
१ तुलनात्मक चलन पद्धति—सर्वांत जुनी व सर्वांत सोपी अशी ही पद्धति आहे यांत शंका नाही. सोन्यारुप्याचा पैशाकडे उपयोग होऊं लागला म्हणजे प्रथमतः लोक याचा इतर जिनसांप्रमाणेंच व्यवहार करतात. म्हणजे ऐनजिनसी व्यवहारामध्ये ज्याप्रमाणें दोन्ही वस्तूंची अदलाबदल तोलून किंवा मापानें होते, त्याप्रमाणें विकत घ्यावयाच्या पदार्थांची किंमत एक सोन्याचा तुकडा वजन करून दिली जाते. सर्व देशांत अशाच पूर्वी पद्धति होती असें इतिहासावरून दिसतें. ज्याप्रमाणें तुलनात्मक चलन-पद्धति ही धातूचा उपयोग होऊं लागल्याबरोबरची स्वाभाविक पद्धति आहे त्याप्रमाणेंच कांहीं विशिष्ट परिस्थितींत तिचें पुनरुज्जीवन होतें. उदाहरणार्थ, जेव्हां एखाद्या देशांतील प्रचलित नाणीं हीं मुद्दाम हीण-कस केलीं जातात किंवा लोकांचा त्यावरील विश्वास उडून जातो त्या वेळीं लोक नाणीं मोजून न घेतां कस पाहून तोलून घेऊं लागतात. तसेंच राष्ट्रांमध्ये सांकेतिक असा पैसा किंवा विनिमयसामान्य नसल्यामुळे या राष्ट्रांमध्ये व्यापारांतही तुलनात्मक चलन-पद्धतीच प्रचलित असते. हिंदुस्थानांतील रुपये हे चीनमध्ये चालत नाहीत तर तेथें ते तोलून त्यांतील चांदीच्या वजनाच्या भावानें स्वीकारले जातात. अर्थात् अशा ठिकाणीं नाणें व निवळ रुपें यामध्ये खरोखरी फरक नसतो.

२ एकात्मक चलन पद्धति—या पद्धतीमध्ये एकच धातु कायदेशीर फेडीचें चलन असतें. व यामध्ये त्या धातूचें एकच नाणें पाडलें जातें. इंग्लंडमध्ये पूर्वी अशी पद्धति होती. तिसऱ्या एडवर्ड राजाच्या कारकीर्दपर्यंत इंग्लंडमध्ये एकच धातूचीं नाणीं पाडीत असत व नाणेंही एकच

होतें, तो रुप्याचा पेनी होय. हा पेनी इंग्लंडांतिल हल्लींच्या तीन पेनींच्या नाण्याच्या आकाराचा होता. या पद्धतीचा दोष उघड आहे. रुप्याचें नाणें फिरकोळ देववेवोला फारच मोलवान् होतें तर घाऊक व मोठमोठ्या विक्रीला तें फार लहान असल्यामुळें गैरसोईचें होतें. तेव्हां लहान किमतीचीं नाणीं पाडण्याबद्दल सरकारांत अर्ज झाले व ही अडचण दूर करण्याकरितां उपपैशाऐवजीं नाणीं पाडण्यांत आलीं व प्रथमतः तीं चामड्याच्या तुकड्याचीं होती. परंतु पुढें ब्राँझ धातूचे फार्दिंग्ज पाडण्यांत आले. व मोठ्या किंमतीच्या नाण्याकरितां सोन्याचीं नाणीं पाडण्यांत आलीं. या इतिहासावरून पहिल्या पद्धतीप्रमाणेंच ही पद्धति जरी पूर्वकाळीं प्रचलित असली तरी या दोन्ही पद्धतींच्या गैरसोईमुळें त्या मार्गें पडतात व जास्त सोईच्या नाण्याच्या पद्धति अस्तित्वांत येतात.

३ द्विचलन पद्धति—या पद्धतीमध्ये दोन धातू कायदेशीर फेडीचीं चलनें मानलीं जातात. यांमध्ये दोन प्रकार आहेत. पहिल्यामध्ये दोन धातूंमधील प्रमाण कायद्यानें ठरलेलें नसतें; तर दुसऱ्यांत तें कायद्यानें ठरलेलें असतें. या पद्धतीमध्ये सरकार सोन्याचीं व रुप्याचीं अशीं दोन्ही प्रकारचीं नाणीं टांकसाळींत पाडतात. दोन्ही धातूंचीं नाणीं अमर्यादित प्रमाणांत चालतात व दोन्हीही कायद्यानें सारखीं व फेडीचीं चलनें मानलीं जातात. अर्थात् मनुष्याला वाटेल त्या नाण्यांत आपल्या कर्जाची फेड करण्याचा अधिकार असतो व कोणत्याही मनुष्याला सोन्या-रुप्यापैकीं कोणतेंही नाणें कायदेशीर रीतीनें नाकारतां येत नाही. या नाण्यांची अदलाबदल कोणत्या प्रमाणांत व्हावी हें कायद्यानें ठरविलें नसलें ह्मणजे तें सोन्या-रुप्याच्या बाजारभावानें ठरत असतें. परंतु केव्हां केव्हां सोन्याच्या एका नाण्याला रुप्याचीं अमुक नाणीं द्यावीं असा कायद्यानें निर्बंध केलेला असतो. परंतु जसजशी बाजारभावांत चलबिचल होते त्या मानानें कायद्यानें ठरविलेल्या भावांत फरक करावा लागतो.

४ संमिश्र चलन पद्धति—या पद्धतीप्रमाणें एक धातूचें नाणें हें कायदेशीर फेडीचें चलन असतें. परंतु याचेवरोबरच दुसऱ्या धातूचे उपपैशाचें चलन असतें. मुख्य पैसा हाच अमर्यादित प्रमाणांत देववेवीमध्ये चालतो. उपपैसा हा ठराविक प्रमाणांतच देववेवींत चालतो. उदाहरणार्थ, इंग्लंडमध्ये सोन्याचा पौंड एवढेंच कायदेशीर फेडीचें चलन आहे. पौंड हे सर्व देव-

वेवीत अमर्याद चालतात. परंतु रुप्याची व ब्रांझ धातूचीही नाणीं तेथे पाडतात. पण त्यांची चलनमर्यादा ठरलेली असते. उदाहरणार्थ, इंग्लंडमध्ये रुप्याचे शिलिंग दोन पौंडांपर्यंत चालतात व ब्रांझचे पेन्स, हाफपेन्स व फार्दिंग हे १ शिलिंगापर्यंतच चालतात. म्हणजे फेडीत मनुष्याला ४० शिलिंगापेक्षा जास्त शिलिंग व बारा पेन्सां-पेक्षा जास्त पेन्स देतां येणार नाहीत. बहुतेक सर्व देशांत हीच पद्धति प्रचलित आहे. शुद्ध एक चलनपद्धति किंवा शुद्ध द्विचलनपद्धति हल्लीं फारच थोड्या ठिकाणीं चालू आहे.

५ लंगडी द्विचलन पद्धति—ही पद्धति शुद्ध द्विचलनपद्धतींतून किंवा एक चलनपद्धतींतून अलीकडे अस्तित्वांत आली आहे. या पद्धतीमध्ये प्रत्यक्ष व्यवहारांत दोन धातूंचीं नाणीं अमर्याद प्रमाणांत चालतात तेव्हां द्विचलन पद्धतीचा एक गुण यांमध्ये असतो खरा, तरी पण यां पद्धतींत द्विचलन पद्धतीचा दुसरा गुण नसतो. म्हणजे यामध्ये दोन्ही धातूंचीं नाणीं टांकसाळींत पाडून मिळत नाहीत; तर फक्त एकाच धातूचीं नाणीं लोकांना पाडून मिळतात. परंतु दोन्ही धातूंचीं नाणीं सरकारला पाडतां येतात. ही पद्धति १८७१ नंतर अस्तित्वांत आलेली आहे. व १८९३ ते १८९८ पासून हिंदुस्थानांतील पद्धतिही याच प्रकारची झाली आहे. तिचा पुढील एका भागांत सविस्तर विचार करावयाचा आहे.

आतां या पद्धतीपैकीं सर्वांत चांगली पद्धति कोणती हें ठरवावयाचें आहे. या पांचपैकीं पहिल्या दोन या सदोष आहेत व सुधारलेल्या देशांतून त्या आतां नाहीशा झाल्या आहेत. शेवटची पद्धति ही कांहीं विशेष परिस्थितींत उत्पन्न झालेली आहे. हल्लींच्या काळीं उपपैशाची पद्धति सर्वत्र सुरू असते. तेव्हां वाद्ग्रस्त प्रश्न मुख्य पैशासंबंधीं राहिला. तेव्हां एक चलनपद्धति चांगली कीं, द्विचलनपद्धति चांगली याचा निर्णय पुढील एका स्वतंत्र भागांत करणें इष्ट आहे.

या पांच चलनपद्धतीपैकीं सध्यां बहुतेक सुधारलेल्या देशांमध्ये चवथी किंवा पांचवी यापैकीं कोणती तरी पद्धति चालू आहे. चवथ्या पद्धतीचें उत्तम उदाहरण इंग्लंडच्या चलनपद्धतीचें आहे. व ज्या अर्थी इंग्लंडची चलनपद्धति हीच तात्विकदृष्ट्या हिंदुस्थानची चलनपद्धति

आहे त्या अर्थी या पद्धतीचें थोड्या विस्तारानें वर्णन करून हा भाग संप-
विण्याचा विचार आहे.

इंग्लंडची चलनपद्धति संमिश्र परंतु एकचलनपद्धतीच्या जातीची आहे.
येथें तीन धातूंचीं नाणीं पाडतात. परंतु कायदेशीर फेडीचें मुख्य चलन
एकच आहे. तें सोन्याचें पौंड हें नाणें होय. बाकीचीं नाणीं किरकोळ
व्यवहाराकरितां उपपैसा म्हणून पाडलीं जातात. इंग्लंडांतील टांकसाळीच्या
कायद्याप्रमाणें एक पौंडाचें वजन १२३.२७४७ ग्रेन अथवा १०.९५७६
आणे भार पाहिजे. यापैकी ११ भाग शुद्ध सोने व एक भाग हीणकस धातु
मुख्यतः तांबें असतें. म्हणजे कायद्यानें पौंडांमध्ये ११३.००१६० ग्रेन
अगर १०.०४५८ आणे भार शुद्ध सोनें असलेंच पाहिजे. अर्थात् एका
पौंडाचें वजन जवळजवळ ११ आणे भार असतें व त्यांतील शुद्ध
सोन्याचें वजन १० आण्यांपेक्षां किंचित् जास्त असतें. आतां एक
पौंड वितळून त्यांतील सोनें काढलें तर २४ रुपये तोळ्यास या भावानें
त्या सोन्याची किंमत बरोबर १५ रुपये होईल. यावरून असें दिसून
येईल कीं, इंग्लंडच्या चलनपद्धतींत सोन्याचीं नाणीं करणें हें काम सर-
कारचें आहे असें समजलें जातें व म्हणून टांकसाळीचा सर्व खर्च सर-
कारी तिजोरीतून केला जातो. अर्थात् जितक्या वजनाचें सोनें टांक-
साळींत द्यावें तितक्याच वजनाचें नाणें पाडून मिळतें. टांकसाळींत जर
१ औंस सोनें दिलें तर मनुष्याला टांकसाळींतून ३ पौंड १० शिलिंग व
१०॥ पेन्स इतकें नाणें मिळालें पाहिजे. परंतु प्रत्यक्ष व्यवहारांत नाणें
पाडून घेण्याकरितां थोडीशी कसर द्यावी लागते. कारण सोनें टांकसाळींत
दिल्यापासून नाणीं पाडून मिळविण्यास थोडा वेळ लागतो, तितक्या दिव-
साचें व्याज बुडतें व म्हणूनच प्रत्यक्ष व्यवहारांत इंग्लंडची बँक एका
औंसाबद्दल ३ पौं. १७ शि. १०॥ पे. इतकीं नाणीं न देतां ३ पौंड १७
शिलिंग ९ पेन्सच देते. म्हणजे प्रत्येक औंसापाठीमागें बँक १॥ पेन्साची
कसर कापून घेते.

जरी कायद्याप्रमाणें कायदेशीर पौंडाचें नक्की वजन १२३.२७४ ग्रेन
असलें पाहिजे असें आहे तरी पण टांकसाळीचीं यंत्रें कितीही नाजूक
केलीं तरी सर्व पौंड सारखे पडणें अशक्य आहे व म्हणून टांकसाळी-
करितां कायदेशीर नाण्याच्या वजनाच्या मर्यादा ठरविलेल्या आहेत. या-

प्रमाणें इंग्लिश टांकसाळीला १२३,०७४ ग्रेनच्या खालील वजनाचा किंवा १२३,४७४ ग्रेनपेक्षां जास्त वजनाचा पौंड टांकसाळीबाहेर पाठवितां येत नाही. टांकसाळींतून वरोवर वजनाचे पौंड आले तरी वापरामुळें त्यांची झीज होत असते. अशा झिजेची कायदेशीर मर्यादा १२२,५० ग्रेनपर्यंत आहे. म्हणजे इतक्या वजनापेक्षां कमी भरणारा पौंड कायदेशीर चलन गणला जाणार नाही. असें नाणें टांकसाळींत पाठविलें पाहिजे व त्याचा तोटा ज्याच्याजवळ हें नाणें सांपडेल त्यानें भरला पाहिजे.

इंग्लंडची चलनपद्धति मुक्तद्वार पद्धतीची आहे व सर्व शास्त्रीय पद्धतीचा हा एक गुण असतो. म्हणजे कोणत्याही मनुष्यानें टांकसाळींत कायद्यावरहुकूम सोनें आणून दिलें म्हणजे त्याला कायद्यांत सांगितलेल्या दराप्रमाणें नाणीं मिळालींच पाहिजेत असा निर्बंध आहे. व या पद्धतीप्रमाणें पौंडाचें मोल व त्यांतील सोन्याचें मोल हीं एकच असतात; म्हणजे पौंड जरी वितळून बाजारांत सोनें विकावयास नेलें तरी त्यामध्ये मनुष्याचें नुकसान होणार नाही. मुख्य पैसा व उपपैसा यांमध्ये हाच मोठा भेद असतो हें मागें सांगितलेंच आहे.

येथपर्यंत इंग्लंडाच्या मुख्य चलनाचें स्वरूप निवेदन झालें व हें सविस्तर करण्याचें कारण हल्लीं हिंदुस्थानचें तात्विकदृष्ट्या तेंच मुख्य चलन आहे. तेव्हां या चलनाच्या स्वरूपाची वाचकांस माहिती असणें जरूर आहे.

इंग्लंडांतील दुसरें सोन्याचें नाणें ह्मणजे अर्धा पौंडाचें होय. व याचें वजन, इतर मर्यादा वगैरे पौंडांच्या नियमाप्रमाणेंच आहेत. मात्र सर्व प्रमाणें अध्यर्धे आहेत हें उघड आहे.

बाकीचीं नाणीं उपपैसा म्हणून वापरतात. हीं नाणीं खासगी व्यक्तींना पाडून घेण्याचा हक्क नाही. हीं नाणीं व्यापाराच्या गरजेप्रमाणें सरकार पाडतें. याची किंमत सांकेतिक आहे. म्हणजे यांतील धातूची किंमत सांकेतिक किंमतीपेक्षां पुष्कळ कमी असते. हीं नाणीं परदेशीं पाठविलीं किंवा वितळलीं तर मालकाचें शेंकडा १० पासून ३० पर्यंत नुकसान होईल. उपपैसा नेहमीं असा सांकेतिक किंमतीचाच करतात. ह्मणजे मग असें नाणें नेहमीं वापरांत राहतें व देशांतून बाहेर जाण्याची किंवा वितळलें जाण्याची भीति नसते.

इंग्लंडांतील हा उपपैसा दोन धातूंचा केलेला आहे. शिलिंग हें

रुप्याचें नाणें आहे. ८७.२७ ग्रेन अगर ७।।। आणे भार इतकें एका शिलिंग-
माचें वजन असलें पाहिजे व त्यांत ८०.७२७ ग्रेन अगर ७ $\frac{1}{4}$ आणे भार
शुद्ध चांदी असली पाहिजे. शिलिंग हें ४० शिलिंगपर्यंत एका फेडींत कायदेशीर
चलन आहे.

पेन्स, हाफपेन्स व फार्दिंग हीं नाणीं ब्राँझ धातूचीं आहेत. ब्राँझ ही
मिश्र धातु आहे व ती ९५ भाग तांबें ४ भाग कथील व एक भाग जस्त
मिळून करतात. यांपैकी पेन्स व हाफपेन्स एका शिलिंगापर्यंत कायदेशीर
चलन आहे. फार्दिंग तर ६ पेन्सांपर्यंतच कायदेशीर चलन आहे.

अशा प्रकारची इंग्लंडांतली संमिश्र चलनपद्धति आहे.

अर्वाचीन काळीं टांकसाळी खासगी लोकांच्या हातांत नसतात;
तसेंच सरकारची सचोटीही हल्लीं वाढलेली आहे. यामुळें टांकसाळीचें
काम अगदीं कायद्यावरहुकूम चालतें व नाणीं पाडण्याच्या बाबतींत पूर्वीं-
सारखी लबाडी होत नाही. मागें सांगितलेंच आहे कीं, पूर्वकाळीं
अनियंत्रित सत्ताधारी राजे आपल्याला पैशाची अडचण आली
ह्मणजे नाणें पाडण्याच्या आपल्या हक्काचा दुरुपयोग करून नाणीं
जास्त हीणकस करीत व यामुळें देशामध्ये एकाच काळीं कायदेशीर वज-
नाचीं व कसाचीं नाणीं व कमी वजनाचीं व हीणकस नाणीं केव्हां केव्हां
एकसमयावच्छेदेंकरून चालत असत. तसेंच पूर्वकाळीं परदेशांतलीं
नाणीं सुद्धां स्वदेशांतल्या नाण्याबरोबर चालत असत. अशा नाण्यांच्या
बोंटाळ्यामुळें पूर्वकाळीं नाणीं पारखण्याचें काम महत्त्वाचें असे. तें काम
पेढीवाले व सराफ करीत. अर्वाचीन काळीं या बाबतींत पुष्कळ सुधारणा
झालेली आहे. बहुतेक सर्व देशांतलीं चलनपद्धतीला बरेंच व्यवस्थित
स्वरूप आलेलें आहे. तरी पण पैशाची स्वाभाविक झीज राहणारच व
म्हणून प्रत्येक औद्योगिक बाबतींत पुढारलेल्या देशामध्ये पूर्ण वजनाचीं
नाणीं व हलकीं नाणीं नेहमीं दृष्टीस पडतात. परंतु पूर्ण-वजनी व हलकीं
नाणीं देशांत एकदम चालू अमलीं ह्मणजे त्यासंबंधीं एक नियम दिसून
येतो. तो नियम प्रथमतः ग्रेशॅम या गृहस्थाच्या ध्यानांत आला ह्मणून
तो अर्थशास्त्रामध्ये ग्रेशॅमचा नियम या नांवानें प्रसिद्ध आहे. ग्रेशॅमचा
सिद्धांत एका वाक्यांत सांगतां येण्यासारखा आहे. “ खोटा पैसा खऱ्या
पैशास बाहेर घालवितो.” वर सांगितलेंच आहे कीं, प्रत्येक देशामध्ये झिज-

लेलीं व पूर्ण वजनाचीं नाणीं प्रचलित असतात. आतां या दोन प्रकारच्या नाण्यांमधील भेद जरी सामान्य लोकांस समजत नाही तरी तो पेढीवाले किंवा सराफ यांना कळतोच. म्हणून जेव्हां त्यांना परदेशीं पैसे पाठवावयाचे असतात त्या काळीं पूर्ण वजनांच्याच नाण्याचा ते उपयोग करतील हें उघड आहे. कारण झिजलेलीं किंवा हलकीं नाणीं या कामीं उपयोगी आणणें ही नुकसानीची बाब आहे. परंतु देशामध्ये पूर्ण-वजनी किंवा हलकीं नाणीं सारख्याच किंमतीचीं गणलीं जातात. यामुळेच नेहमीं हलकीं नाणीं प्रचारांत रहावयाचीं असा ग्रेशॅमच्या सिद्धांताचा इत्यर्थ आहे. यामुळे देशांतील नाणीं सुधारण्याचे अर्धवट प्रयत्न निष्फळ होतात- देशांतील सरकारनें कांहीं नवीन नाणीं पूर्ण वजनाचीं पाडून तीं प्रचारांत आणलीं असें समजा. परंतु देशांत कमी वजनाचीं नाणीं जर बरींच प्रचारांत असलीं तर हीं नवीन नाणीं वापरांतून नाहींशी होतील. म्हणून नाणीं सुधारण्याचा प्रयत्न सररहा व मोठ्या प्रमाणावर एकदम केला पाहिजे तर तो सफल होईल. ह्मणजे सरकारनें नवीं नाणीं मुबलक पाडून जुनीं नाणीं लोकांकडून टांकसाळीत मागवून सर्व नाण्यांची थोड्या अवधीत सुधारणा केली पाहिजे तर ही सुधारणा यशस्वी होईल.

ग्रेशॅमचा सिद्धांत सत्यपूर्ण आहे खरा. तरी पण त्यालाही कांहीं मर्यादा आहेत. प्रथमतः मनुष्य हा संवयीचा प्राणी आहे हें ध्यानांत ठेविलें पाहिजे. एकदां नाणीं प्रचारांत आलीं ह्मणजे लोकांना तीं घेण्याची संवय होते व मग कोणी पूर्ण-वजनांचीं किंवा हलकीं यांकडे पहात नाहीं. जोपर्यंत बाजारांत तीं घेतलीं जात आहेत तोपर्यंत ग्रेशॅमच्या सिद्धांताचा परिणाम होत नाहीं. परंतु एकदां हलकीं नाणीं लोक घेत नाहीत असें दिसलें ह्मणजे लोक साशंक होतात व मग तुलनात्मक पद्धति सुरू होते. दुसरी गोष्ट व्यापार म्हटला ह्मणजे त्याला कांहीं नाणीं पाहिजेत व ज्या मानानें देववेव फार मोठ्या प्रमाणावर असेल त्या मानानें देशांत पैसाही पाहिजे. तेव्हां देशांत पैसा जर कमीच असेल तर जड व हलकीं नाणीं सारखीच प्रचारांत राहतील. परंतु हे दोन अपवाद खेरीजकरून ग्रेशॅमचा सिद्धांत खरा आहे. या सिद्धांतावरून पैसा व इतर पदार्थ यांमधील कार्य-भागाचा भेद चांगला दिसून येतो. इतर सर्व मालासंबंधीं असें आहे कीं, चांगला माल लवकर खपतो म्हणजे चांगला माल वाईट मालाला बाजारा-

बाहेर धालवितो. कारण माल हा लोकांना उपभोगावयाचा असतो. यामुळे वाईट वस्तु कोणीच घेणार नाही; परंतु पैशाच्या प्रत्यक्ष उपभोग घ्यावयाचा नसतो. त्याचा उपयोग फक्त अदलावदलीपुरुताच असतो. यामुळे लोक स्वीकारतात किंवा नाही हाच पैशाच्यासंबंधांचा महत्वाचा प्रश्न असतो. मग तो पैसा हलका असो की जड असो. म्हणून होतां होईल तो हलका पैसा हा व्यवहारांत राहतो व जेव्हां पैशाचा उपभोगार्थ उपयोग करावयाचा असेल तेव्हां त्यातील धातुगत किंमतीकडे लोकांचें लक्ष लागतें. यावरूनही पैसा पाडणें ही गोष्ट खासगी लोकांच्या हातीं ठेवणें किती नुकसानाचें आहे हें दिसून येईल; कारण इतर भागांत चांगला माल तयार करण्यांत कारखानदारांचें हित असतें. परंतु पैशाच्यासंबंधांत याच्या उलट स्थिति आहे.

भाग आठवा.

द्विचलनपद्धति.

मागील भागांत धात्वात्मक पैशाच्या चलनपद्धतीचें वर्गीकरण करून त्याचें थोडक्यांत विवेचन केलें. पांच चलनपद्धतींपैकीं संमिश्र चलनपद्धति व लंगडी द्विचलनपद्धति याच प्रमुखत्वेकरून अस्तित्वांत आहेत, असें मागील भागांत सांगितलें; परंतु कांहीं वर्षांपूर्वी द्विचलनपद्धतीचा प्रसार फार ठिकाणीं होता असें इतिहासावरून दिसतें. तेव्हां या पद्धतीचा विशेष तऱ्हेनें विचार करणें जरूर आहे. कारण द्विचलनपद्धति सर्व जगांत स्वीकारली जाण्यास योग्य आहे ह्मणून अशा पद्धतीचा अंगीकार जगांतल्या प्रमुख राष्ट्रांनीं करावा अशाबद्दल कांहीं अर्थशास्त्रकारांनीं व कांहीं देशांतील मुत्सद्यांनीं सूचना केल्या होत्या व ही योजना सर्वांत जास्त फायद्याची आहे असें त्यांनीं प्रतिपादन केलें होतें. अर्वाचीन काळीं जगांतील प्रमुख राष्ट्रांनीं एकचलनात्मक पद्धतीचाच अंगीकार केला आहे व इतर राष्ट्रे त्याच पद्धतीचा अवलंब करण्याच्या विचारांत आहेत.

यामुळें द्विचलनाच्यां योजनेला आतां व्यावहारिक महत्व राहिलें नाहीं हें खरें आहे. तरी सुद्धां या योजनेच्या व द्विचलनपद्धतीच्या स्वरूपाचें तात्विकदृष्ट्या महत्व कमी होत नाहीं. या वादावरून पैशाच्या स्वरूपाचें व त्याच्या कार्यभागाचें स्पष्टीकरण होत असल्यामुळें त्याचा विचार करणें इष्ट आहे. तेव्हां द्विचलनाचें खरें स्वरूप काय व त्यां पद्धतीचे अंगीं सर्व जगांतील चलनपद्धति वनण्यासारखे कोणते गुण आहेत हें प्रथमतः पाहिलें पाहिजे व मग अशा पद्धतीचा सार्वत्रिक स्वीकार होण्यास काय अडचणी होत्या व जगांतील चलनपद्धतीला कोणतें वळण लागलें व तें कां लागलें या गोष्टीचा विचार करण्यास ठीक पडेल.

द्विचलनपद्धतीचें सारसर्वस्व ह्मणजे पैशाच्या कामाकरितां सोने व रुपें यांना प्रत्येक बाबींत सारख्या दर्ज्यावर आणून ठेवणें हें होय. यापासून खालील गोष्टी निष्पन्न होतात.

पहिली—खासगी व्यक्तींनीं कोणतीही धातु टांकसाळीमध्ये आणून दिली असतां त्या धातूचीं अमर्याद परिमाणांत नाणीं पाडून मिळालीं पाहिजेत. याचा अर्थ सोनें देऊन रुप्याचीं नाणीं मिळालीं पाहिजेत किंवा रुपें देऊन सोन्याचीं नाणीं मिळालीं पाहिजेत असा मात्र नाहीं. तसेंच नाणीं पाडण्याबद्दल कमिशन घेतलें जाणार नाहीं असाही त्याचा अर्थ नाहीं. अमर्याद परिमाणाचा अर्थ हा कीं, दोन्ही धातूंचीं नाणीं मुख्य नाणीं समजलीं जातात. एक मुख्य व गौण असा त्यांत भेद नसतो.

दुसरी—दोन्ही धातू कायदेशीर फेडीचीं चलनें पाहिजेत; व कर्जदाराच्या खुषीप्रमाणें वाटेल त्या धातूचीं वाटतील तितकीं नाणीं देण्याचा अधिकार त्यास पाहिजे. अर्थात् दोन्ही नाणीं मुख्य पैसा झालीं. या पद्धतींतही उपपैसे असण्यास हरकत नाहीं. परंतु येथें दोन धातू या मोलाच्या परिमाणभूत मानल्या जातात. प्रत्येक माणसाला वक्रेला किंवा सरकारला वाटेल त्या धातूच्या नाण्यांत पैशाची भरपाई करण्याची मुभा असते.

तिसरी—द्विचलन पद्धतींत सरकार दोन धातूंमधील विनिमयाचें प्रमाण कायद्यानें ठरवितें. ही गोष्ट कायदेशीर चलन या कल्पनेपासून आपोआप निष्पन्न होते. जर कर्जदाराला कोणत्याही धातूच्या नाण्यांत कर्ज फेडण्याची मुभा आढे तर एका नाण्याशीं दुसऱ्या नाण्याचें प्रमाण कायद्यानेंच ठरविलें पाहिजे हें उघड आहे. या पद्धतींत एक पौंड ह्मणजे

सोळा आणि कसाचें अमुक वजनाचें सोनें अथवा सोळा आणि कसाच अमुक वजनाचें रुपें असा होईल.

एका देशांतील द्विचलन पद्धति—आतां असें समजा कीं, औद्योगिक जगावर अवलंबून न राहतां स्वतंत्रपणें मागील पॅरिसाफांत सांगितलेली द्विचलनपद्धति एखाद्या देशानें स्वीकारली. तर आतां प्रश्न असा आहे कीं, ही पद्धति कोणत्या अटीवर चालू शकेल व अंमलांत राहिल. ही पद्धति पूर्णपणें अंमलांत राहणें यामध्ये दोन्ही धातूंना खुल्या टांकसाळी असणें कर्जदारांच्या खुषप्रमाणें वाटेल तितक्या रकमेपर्यंत दोन्ही धातू कायदेशीर फेडीचें चलन असणें; व कायद्यानें ठरविलेल्या प्रमाणाची स्थिरता असणें इतक्या गोष्टींचा समावेश होतो हें उघड आहे. आतां ही स्थिति राहण्यास एक अवश्यक व पुरेशी अट म्हणजे कायद्यानें ठरविलेलें दोन्ही धातूंमधील विनिमयप्रमाण व बाजारांतील प्रमाण हीं एकच असणें ही होय. (हल्लींच्या इंग्रजी चलन पद्धतीमध्ये ज्याप्रमाणें पौंड किंवा तितक्या पौंडांच्या चलनी नोटा पैशाचे करार पुरे करण्यास उपयोजितां येतात त्याप्रमाणेंच) जोपर्यंत हें प्रमाणैक्य कायम आहे तोपर्यंत कर्जदाराला किंवा सावकाराला कोणत्याही धातूच्या नाण्यामध्ये फेड करण्यास किंवा फेड घेण्यास हरकत नाही. परंतु कायदेशीर विनिमयप्रमाणांत व बाजाराच्या विनिमयप्रमाणांत अंतर पडल्याबरोबर ब्रेशमच्या सिद्धांताची अंमलबजावणी होऊं लागेल. समजा कीं, कांहीं वजनाच्या सोन्याच्या धातूच्या बदलीं कायदेशीर प्रमाणापेक्षां जास्त रुप्याचीं नाणीं बाजारांत मिळू लागलीं. आतां हें उघड आहे कीं, अशा स्थितींत सोन्याच्या नाण्याचा मालक तीं नाणीं सोनें ह्मणून बाजारांत विकील व त्या नाण्यांनीं आपल्या कर्जाची फेड करील. अशा व्यवहारांत त्याला कांहीं तरी फायदा राहिल. तसेंच या स्थितींत कोणीही मनुष्य सोनें टांकसाळींत नेणार नाही. कारण त्या सोन्याबद्दल बाजारांत टांकसाळीपेक्षां जास्त रुप्याचीं नाणीं मिळतात. कोणी असें म्हणतील कीं, एकदां दोन्ही धातूंचीं नाणीं प्रचलित झालीं म्हणजे संवयीच्या प्रभावानें तीं कायदेशीर भावानें प्रचारांत राहतील. परंतु मागे सांगितलेंच आहे कीं, हीणकस नाण्याची संख्या मर्यादित असेल तर तीं प्रचारांत राहतात. हें खरें आहे कीं, प्रथमतः सामान्य लोकांना एका धातूचा झालेला अपकर्ष ध्यानांत येणार नाही. परंतु सराफ व पेढीवाले

यांच्या तो तेव्हांच ध्यानांत येईल. व पेढीच्या पूर्ण वाढीच्या पद्धतींत ग्रेडम-
च्या सिद्धांताचें कार्य कमी होण्याऐवजीं जोरानें व जलद होऊं लागेल.
दोन धातूंच्या नाण्यांमध्ये किंमतीचा अगदीं थोडा फरक असला तरी महाग
धातूचीं नाणीं प्रचारांतून तेव्हांच नाहीशीं होतील. उदाहरणार्थ, न्यूटननें
सोन्या-रुप्याचा विनिमयभाव ठरवितांना सोन्याचा किंचित् उत्कर्ष केल्या-
मुळें इंग्लंडांत रुप्याचीं नाणीं प्रायः प्रचारांतून नाहीशीं होऊन बहुतेक चलन
सोन्याचें बनलें. याच्या उलट उदाहरण राजक्रांतींतिल कायदेकारांनीं
रुप्याचा किंचित् उत्कर्ष केल्यामुळें फ्रान्सचें चलन बहुतेक रुप्याचें बनलें.

द्विचलनपद्धतींतिल महाग झालेली धातु बहुधा देशाबाहेर जाऊन
कमी होते. समजा कीं, द्विचलनी देशामध्यें रुपें अपट्ट झालें आहे. म्हणजे
त्या रुप्याची परकी देशांतील सोन्यांतील किंमत देशांतील टांकसाळींतील
किंमतीपेक्षां कमी झाली आहे. आतां सोनें निर्गत करणाऱ्या माणसाला
परदेशांतील रुपें स्वस्त मिळेल व त्याच रुप्याची देशांतील टांकसाळींत
किंमत जास्त येईल. म्हणजे या रूत्यांत त्याला फायदा पडेल व असा
फायदा पडत आहे तोंपर्यंत देशांतून सोनें बाहेर जाईल व रुपें देशांत येत
राहील.

तेव्हां ज्या अर्थी कायदेशीर भावांत व बाजारभावांत थोडा जरी
फरक पडला असें धरलें तरी द्विचलन-पद्धति डळमळते त्या अर्थी प्रत्यक्ष
व्यवहारांत असा भावांत फरक पडण्याचा किती संभव आहे हें पाहिलें
पाहिजे. एका वाजूचें असें म्हणणें आहे कीं, दोन धातूंच्या उत्पत्तींत
स्वाभाविक फरक पडण्यासारखा आहे व त्यामुळें दोन धातूंच्या पुरवठ्यांत
फरक पडलाच पाहिजे; त्याचप्रमाणें निरनिराळ्या कारणांनीं या धातूंच्या
मागणींतही फरक पडणें स्वाभाविक आहे. तेव्हां दोन धातूंच्या बाजार-
भावांत फरक पडण्याचा संभव दृढतर होतो व असें मानलें कीं द्विचलन-
पद्धति डळमळते व या गोष्टीच्या समर्थनार्थ द्विचलनपद्धतीचे विरोधक असें
दाखवितात कीं, द्विचलन-पद्धतींत सरकारला वारंवार भाव बदलावा
लागतो. दुसऱ्या वाजूनें असें सांगण्यांत येतें कीं, द्विचलनी देशामध्यें
दोन्ही धातूंचा एकंदर समूह पुष्कळ असला म्हणजे धातूंच्या समतावह
क्रियेनें बाजारभाव कायदेशीर भावाबाहेर जाऊं शकत नाही. याच्या

समर्थनार्थ या पद्धतीचे समर्थक युरोपांतील १८७३ पर्यंतच्या इतिहासाचा दाखला देतात. तेव्हां आतां या महत्वाच्या मुद्याचा विचार केला पाहिजे.

द्विचलनपद्धतीच्या स्थिरतेविरुद्ध जें प्रमाण पुढें केलें जातें तें हें कीं, कोणत्याही धातूच्या पुरवठ्यांत किंवा मागणींत थोडासा जरी फरक झाला तरी त्यायोगानें त्या धातूचा बाजारभाव कायदेशीर भावापासून भिन्न होईल. परंतु समतावहक्रियेचें समर्थक हेंच प्रमाण उलट लावून दाखवितात. कारण समजा कीं, द्विचलनी देशाच्या बाहेरील ठिकाणीं चांदीच्या थोडाशा वाढीनें त्याचा बाजारभाव द्विचलन देशांतील कायद्यानें ठरलेल्या भावाच्याखालीं उतरला. पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें अशा स्थितींत द्विचलनी देशांतील सोनें बाहेरील स्वस्त रूपें घेण्याकरितां बाहेर पाठविलें जाईल. परंतु या ठिकाणीं चांदीला मागणी जास्त झाल्यानें त्याची किंमत वाढूं लागेल. व सोन्याच्या जास्त पुरवठ्यानें त्याची किंमत कमी होऊं लागेल व या दोन धातूंच्या समतावहक्रियेनें बाजारभाव कायदेशीर भावावरोवर होईल. मात्र असें होण्यास दोन्ही धातू पुष्कळ प्रमाणांत अस्तित्वांत असल्या पाहिजेत.

परंतु अन्तर्राष्ट्रीय द्विचलनाच्या योजनेंत ही गोष्ट वडून आलीच पाहिजे हें उघड आहे. एखाद्या देशानें एकाकी व स्वतंत्रपणें द्विचलनपद्धति स्वीकारली तर ती ढांसळली पाहिजे, असें द्विचलनवादी अर्थशास्त्रकार कबूल करतात. परंतु त्याचें म्हणणें असें आहे कीं, जगांतील प्रमुख व औद्योगिक देशांनीं संगनमतानें जर द्विचलनपद्धति स्वीकारली तर ती चांगल्या तऱ्हेनें चालूं शकेल. व ज्याप्रमाणें एका पायावर स्तूल उभें राहणार नाही परंतु ते तीन किंवा चार पायांवर राहिल या दोन म्हणण्यांत कांहीं एक विसंगतता नाही त्याचप्रमाणें वरील दोन विधानांत विसंगतता नाही. एक दाखला घेऊन अन्तर्राष्ट्रीय द्विचलनपद्धतीमध्ये समतावह क्रिया कशी घडेल हें दाखविणें इष्ट आहे.

समजा कीं, १८७३ सालीं फ्रेंच व इतर टांकसाळी चांदीला बंद करण्याचे ऐवजीं सर्व मोठमोठ्या औद्योगिक देशांनीं १९५५ ते १ या भावानें अन्तर्राष्ट्रीय द्विचलनपद्धत स्वीकारली असती. आतां प्रश्न असा आहे कीं, द्विचलनाच्या अटी पाळल्या असतां हा ठरलेला भाव स्थिर राहता किंवा नाही. समतावह क्रियेचा परिणाम पाहण्याकरितां कांहीं आंकडे

घेऊन विवेचन केलें असतां हा मुद्दा स्पष्ट होईल. उत्तर यावयाचा आक्षेप असा आहे की, अन्तर्राष्ट्रीय द्विचलनाच्या स्वीकारानंतर या वीस वर्षांत सोन्याच्या मानानें चांदीचा भाव उतरलाच असता व त्यायोगें सोनें प्रचारांतून नाहीसैं झालें असतें. आतां कल्पना करा की, नाणें व धातु मिळून पैशाकरितां ५० कोटी पौंड सोनें प्रचारांत आहे व चांदीही ५० कोटी रुपये आहे. (हा आंकडा नेहमींच्या अंदाजापेक्षां कमी धरला आहे.) आणखी अशीही कल्पना करा की, सोन्याची सरासरीनें वार्षिक पैदास २ कोटींची आहे व चांदीची पैदास ६ कोटींची आहे. (येथेही सोन्याची पैदास थोडी कमी धरली आहे व चांदीची थोडी जास्ती धरली आहे.) तसेंच या जगांतील सोन्यारूप्याच्या पैदासोपैकी १ कोटी ५० लक्ष सोनें कलाकौशल्याच्या कामांस व पूर्वेकडील देशांत पाठविण्यास लागतें. ह्मणजे ५० लक्ष पौंड सोनें पैशाकरितां राहिलें; आणि ६ कोटी चांदीपैकीं २ कोटी चांदी कलाकौशल्याच्या कामांस व बाहेर देशी पाठविण्यास लागते. तेव्हां पैशाच्या कामाकरितां चार कोटी राहिली असैं समजा. या गोष्टी गृहीत धरल्या ह्मणजे ४ कोटी पौंड चांदी व ५० लक्ष पौंड सोनें हें नाण्याकरितां राहिलें. (ही कल्पना सोन्याच्या भावाची चढ व चांदीच्या भावाचा उतार होण्यास अनुकूल अशी आहे.)

मागणी व पुरवठा यांची वर गृहीत धरलेली स्थिति ध्यानांत ठेवून आतां अशी कल्पना करा की, बाजारभाव कायदेशीर साडेपंधरांस एक याएवजीं वीसांस एक या प्रमाणांत झाला. ह्मणजे सोन्याच्या एका औंसाला साडेपंधरा औंसोएवजीं वीस औंस चांदी मिळूं लागली. कायद्याप्रमाणें सोन्याच्या नाण्यास रुप्याचीं नाणीं जितकीं मिळतात त्यापेक्षां सोन्याला धातु या नात्यानें जास्त चांदी मिळेल. ह्मणून कोणीही मनुष्य सोनें टांकसाळींत नेणार नाही; उलट सोन्याचीं नाणीं वितळवून सोनें बाजारांत विकलें जाईल, व चांदीचीं नाणीं पाडलीं जातील. जोंपर्यंत बाजारभाव व कायदेशीर भाव यांत अंतर आहे तोंपर्यंत सोन्याचीं नवीं नाणीं न पडतां आहेत तीं वितळण्याचा क्रम चालेल. कायदेशीर भाव व बाजारभाव यांतील फरकाचा आतां काय परिणाम होतो तें पहा. हें सर्व सोनें रुप्याच्या नाण्याचे बदला विकलें गेलें पाहिजे; व आतां प्रश्न असा उद्भवतो कीं, ही सर्व चांदी कोठून यावयाची ? चांदीचे नाण्याकरितां उपयोगी पडणारी

चांदीची पैदास फक्त ४ कोटी पौंडांची आहे. यापैकी ५० लक्षांची चांदी नव्या सोन्याच्या एवजी खपेल व म्हणून ३ कोटी ५० लक्ष चांदी शिल्लक राहिल. आतां एवढ्या चांदीने ५० कोटी प्रचारांत असलेले सोने नाहीसे व्हावयाचें आहे व वरच्या आंकड्यांप्रमाणें असें होण्यास पंधरा वर्षे तरी लागतील व प्रतिरोधक कारणें अस्तित्वांत नसलीं तर या काळापूर्वी द्विचलन पद्धति ढांसळून जाईल.

पण येथपर्यंत एका बाजूनेच विचार झाला आहे. परंतु प्रचारांतून नाहीसे झाल्यानंतर एवढें सोने जाणार कोठें हा विचार करण्यासारखा प्रश्न आहे. हें उबडच आहे कीं, हें सर्व सोने बाजारांत विक्रावयास आलें पाहिजे. म्हणजे पूर्वीच्या १ कोटी ५० लक्षांच्या पुरवठ्यांत चांदीनें मोकळें केलेल्या ४ कोटी पौंड सोन्याची भर पडली; त्यांतच पूर्वी नाण्यांत खर्च होत असलेलें सोनेही मोकळें झालें. अर्थात् पूर्वीच्या वार्षिक पैदाशीच्या तिप्पट सोने एकदम बाजारांत आलें. इतक्या मोठ्या वाढीचा परिणाम सोन्याच्या मोलावर झाला पाहिजे, हें उबड आहे. तेव्हां एका वर्षाचा फाजील पुरवठा डागडागिन्यांत खपून जाण्यापूर्वीच सोन्या-रुप्याचा भाव जुन्या कायदेशीर पदांवर येईल यांत शंका नाही; व आतां चांदीकडे पाहिलें तर हें विवेचन दृढतर होतें. कारण अशा स्थितींत चांदीला मागणी फार होऊन तिची किंमत वाढेल. तसेंच प्रथ-मारंभी जोंपर्यंत चांदी ही अपरुष्ट धातु आहे तोंपर्यंत चांदीच्या उत्पत्ती-पेक्षां सोन्याच्या उत्पत्तीला उच्चेजन मिळेल.

वरील गृहीत दाखल्यावरून असें दिसून येईल कीं, समतावह क्रियेनें द्विचलन पद्धति--अन्तर्राष्ट्रीय--असल्यास मुळीच ढांसळणार नाहीं. परंतु याला इतिहासाचें प्रमाणही दाखवितां येतें. सन १५०० पासून सन १८७३ पर्यंत म्हणजे सुमारे चार शतकांच्या यूरोपच्या इतिहासाकडे पाहिलें असतां सोन्या-रुप्याच्या भावांमध्ये एकदम चलाविचल फारशी झाली नाही, असें पुढें पानांत [३५९] दिलेल्या कोष्टकावरून दिसून येईल. याचें कारण या सर्व काळांत यूरोपच्या बहुतेक सर्व देशांत द्विचलनपद्धती सुरू होती व यामुळें थोड्याशा फरकानें सोन्यारुप्याचा भाव बराच स्थिर होता व त्यामध्ये फरक झाला तरी तो हळूहळू झाला व त्यानें व्यापाराला एकदम धक्का बसला नाही. १८७३ च्या पूर्वीच्या सत्तर वर्षांतली भावाची स्थिरता

तर विशेष लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. १८०१ पासून १८१० पर्यंत किंमतीने चांदीची उत्पत्ति सोन्याच्या तिप्पट होती तर १८५६ ते ६० या सालांत सोने रूपाच्या तिप्पट निघू लागलें. तरीसुद्धां सोन्यारुप्याचा भाव स्थिर राहिला. नेपोलियनच्या काळच्या लढाया व अमेरिकेंतील अन्तर्युद्ध, इतक्या जगास खळवळून टाकणाऱ्या घडामोडींतही सोन्यारुप्याचा भाव स्थिर राहिला. परंतु १८७३ पासून मात्र या भावांत क्रांतिकारक फरक पडत चालला; तो कां याचें विवेचन पुढें येईल. आतां अन्तर्राष्ट्रीय द्विचलन-पद्धतीच्या योजनेचे फायदे दाखवून हा तात्विक वाद संपविणें वरें.

अन्तर्राष्ट्रीय द्विचलनाचे फायदे अगदीं उघड आहेत. सोन्यापेक्षां रुप्याची किंमत एकंदरीत जास्त स्थिर असे असें पूर्वेतिहास सांगतो. तेव्हां जर कायम भावानें सोन्यारुप्याची सांगड घालून दिली तर दोन्ही धातू जास्त स्थिरपदाप्रत पावतील. सर्व जगामध्ये लोकवस्ती वाढत आहे व उद्योगवृद्धि होत आहे. अशा वाढत्या लोकवस्तीला व वाढत्या व्यापार-धंद्याला वाढत्या पैशाचा पुरवठा पाहिजे व द्विचलनानें असा पुरवठा जास्त वाढवितां येईल. शिवाय संपत्तीच्या वाढीबरोबर सोन्यारुप्याचा कला-कौशल्याच्या कामाला जास्त उपयोग होतो व यामुळें त्या कामाला सोने-रुपें जास्त लागतें. मोठ्या प्रमाणावरील व्यापारानें नाण्याची झीजही जास्त वाढते, व ही झीज भरून काढण्याकरितां दर वर्षीस वरेंच सोनेरुपें लागतें. परंतु यापेक्षां मोठा फायदा म्हणजे सर्व जगाची चलनपद्धति एक होईल व सोने वापरणारे देश व चांदी वापरणारे देश या देशांच्या व्यापार-मधील अनिश्चितता नाहीशी होईल. या योगानें सर्व जगाचा व्यापार वाढेल. ज्या ठिकाणीं भांडवल कमी आहे त्या ठिकाणीं तें सहज जाईल. औद्योगिक बाबतींत मागसल्लेल्या देशाची भरभराट जलदानीं होईल. सारांश, वजनाच्या बाबतींत सर्व ठिकाणीं एक पद्धति असणें हें ज्याप्रमाणें सर्वस्वी फायद्याचें आहे; ज्याप्रमाणें पोस्टाच्या कामांत सुधारलेल्या जगांत संगनमत झालेलें आहे; ज्याप्रमाणें रेल्वेच्या बाबतींतही निरनिराळ्या देशांतील पद्धती-मध्ये एकसूत्रीपणा आणलेला आहे; त्याप्रमाणेंच पैशाच्या बाबतींत सर्व जगाचा जर एकोपा होईल तर ती गोष्ट इष्ट आहे यांत शंका नाही. शिवाय वरील दाखल्यांत सांगितल्याप्रमाणें प्रत्येक देशाचें स्वातंत्र्य यांत कमी होत नाही, किंवा त्यांची व्यवस्था नाहीशी होत नाही, किंवा देखरेख कमी होत

नाहीं. तसेंच कोणत्याही देशाच्या प्रत्यक्ष व्यवहारांतील चलनांत फरक होण्याचें कारण नाही. इंग्लंडचे पौंड राहतील; जर्मनीचा मार्क राहिल; फ्रान्सचा फ्रँक राहिल; अमेरिकेचा डॉलर राहिल; देशाच्या अन्तर्व्यवस्थेंत कांहीं एक फरक करण्याचें कारण नाही; टांकसाळीचा अधिकार ज्याचा त्या देशाचा राहिल. द्विचलनाच्या अन्तर्राष्ट्रीय प्रचारास फक्त दोन गोष्टी पाहिजेत. त्या सर्व राष्ट्रांनीं मिळून सोन्या-रुप्यामधील भाव संगनमतानें ठरवावयाचा व टांकसाळी दोन्ही धातूंच्या नाण्यांना खुल्या ठेवून दोन्ही धातूंचीं नाणीं अमर्याद कायदेशीर फेडीचीं चलनें बनवावयाचीं. यामुळें इंग्लंडमध्ये शिलिंगापेवजीं ठरलेल्या भावाच्या प्रमाणानें पूर्ण वजनाचीं शिलिंगाचीं नाणीं पाडून तीं पूर्ण कायदेशीर फेडीचें चलन करावीं लागतील. ह्मणजे त्याचें उपपेशाचें रूप काढून त्याला पैशाचें रूप द्यावें लागेल. बाकीच्या देशांमध्ये कोणताच विशेष फरक करण्याचें कारण नाही. वर दिलेल्या गोष्टी संगनमतानें एकसमयावच्छेदकरून १८७३ मध्ये किंवा त्या सुमारास सर्व राष्ट्रांनीं जर केल्या असत्या तर सर्व जगांत अन्तर्राष्ट्रीय चलन-पद्धति सहज अंमलांत आली असती व द्विचलनवाद हा तात्विक वाद राहिला नसता.

परंतु आतां द्विचलनपद्धति निव्वळ अर्थशास्त्राच्या ग्रंथांतच राहणार यांत शंका नाही. कारण जगाच्या प्रत्यक्ष व्यवहारांत ती आतां शक्य कोटीच्या पलीकडे गेलेली आहे. ज्याप्रमाणें निरनिराळे ग्रह एकत्र येण्याचा योग फार क्वचित् येतो व तो एकदां निघून गेला म्हणजे परत येत नाही, त्याप्रमाणें एका काळीं द्विचलनपद्धतीचा योग होता. परंतु आतां तो नाहीसा झाला आहे व पुनः योग येण्याचा संभव दिसत नाही.

आतां असा प्रश्न निघतो की, जर शास्त्रीय दृष्टीनें द्विचलन-पद्धति ही दोषरहित पद्धति आहे व ती सर्वस्वीं फायदेशीर आहे तर मग हल्लींच्या सुधारलेल्या सर्व राष्ट्रांचा एक चलनाकडे कल कां दिसून येतो व बहुतेक सर्व देशांनीं भराभर कोणत्याना कोणत्यां रूपानें एकचलनपद्धति कां स्वीकारली ? या प्रश्नाचें उत्तर असें आहे कीं, जगांत आकस्मिकपणा ह्मणून एक असतो व केव्हां केव्हां दोन गोष्टीपैकी कमी फायद्याची गोष्ट प्रथमतः अस्तित्वांत येते; व जरी ती आकस्मिकपणें घडलेली असली तरी तिचें अस्तित्व अनुकूल परिस्थितीमुळें कायमचें होतें व मग दुसऱ्या गोष्टीला

जागा रहात नाही. ज्याप्रमाणें जड सृष्टीला गुरुत्वाकर्षणाचो नियम लागू आहे त्याचप्रमाणें तो मानसिक व व्यावहारिक सृष्टीलाही लागू आहे. एकदां आकास्मिक कारणानें कां होईना, परंतु बरेचसे परिमाणू एकेजागीं आले कीं, गुरुत्वाकर्षणानें बाकीचे परिमाणू त्या ठिकाणीं गोळा होतात व पूर्वीं जेथें कांहीं नव्हतें तेथें एक जड पदार्थ तयार होतो व त्याला कायमपणा येतो. तीच स्थिति व्यावहारिक गोष्टींत होते. सुधारलेल्या जगांत एक चलनाकडे प्रवृत्ति कां व कशी झाली, हें खालील युरोपच्या पैशाच्या संक्षिप्त इतिहासावरून दिसून येईल.

युरोपमध्ये मध्ययुगाच्या प्रथमपादांत तांबें व चांदी यांचीच बहुशः नाणीं होती. अमेरिकेच्या शोधानंतर युरोपमध्ये सोन्याचीं नाणीं प्रचारांत येऊं लागलीं. १४ व १५ व्या शतकांत सोन्यारुप्याची फारशी पैदास झाली नाही व व्यापाराच्या वाढीमुळें पैशाची किंमत वाढली व पदार्थांच्या किंमती कमी झाल्या. या काळांत चांदीची फारशी पैदास झाली नाही. यामुळें सोन्यारुप्याच्या भावांत फरक झाला. १२ ते १ पासून ९ ते १ वर भाव आला. परंतु दोन तीन शतकें सामान्यतः १० ते १ च्या सुमारास हा भाव आंदोलत होता. या सर्व काळांत व पुढेही १८१६ पर्यंत प्रत्यक्ष व्यवहारांत युरोपच्या सर्व देशांत द्विचलनपद्धतीच चालू होती असें ह्मणण्यास हरकत नाही. परंतु ती आपोआप व न कळत उत्पन्न झालेली होती. ती सर्वांच्या संगनमताची व व्यवस्थित स्वरूपाची व मुद्दाम घडवून आणलेली नव्हती व ह्मणून त्यापासून कांहीं कांहीं तोंटे होत. प्रत्येक देश सोन्यारुप्याचा भाव आपापल्याच मतानें ठरवी. यामुळें फ्रान्समध्ये एक भाव, तर इंग्लंडमध्ये दुसराच भाव असा प्रकार होई. या अव्यवस्थितपणामुळें दोन धातूंच्या नाण्यांमध्ये फरक पडे. कारण अर्थशास्त्राच्या सिद्धांताची अम्मलबजावणी सुरू होई. परंतु १६ व्या शतकांत अमेरिकेंतील चांदीच्या खाणी सांपडल्या व त्यानें युरोपांत किंमतींत विलक्षण क्रांति होऊं लागली व ही क्रांति १६६० मध्ये पुरी झाली व तेव्हां सोन्यारुप्याचा भाव १ ते १५ या प्रमाणावर आला व तेव्हांपासून बहुतेक १९ व्या शतकापर्यंत साधारणतः हा भाव बराच स्थिर राहिला. या काळांत सोन्यारुप्याच्या पैदाशींत किती वेळां तरी कमिजास्तपणा झाला, तरी सोन्यारुप्याच्या भावाच्या प्रमाणांत ह्मणण्यासारखा फरक झाला नाही. याचें श्रेय द्विचलनपद्धतीला

आहे. परंतु आकस्मिक कारणांनी युरोपांतील इतर देशांतील कायद्यानें ठरलेला भाव हा चांदीला अनुकूल होता. तर तो इंग्लंडमध्ये सोन्याला अनुकूल होता. यामुळे इंग्लंडमध्ये सोन्याचें नाणें विशेष प्रचारांत आलें तर फ्रान्समध्ये चांदीचीं नाणीं विशेष प्रचारांत आलीं. सर्व युरोपमध्ये इंग्लंडची औद्योगिक व व्यापारी वावर्तीत सर्वांत जास्त भरभराट होती व नेपोलियनच्या काळामध्ये सर्व युरोपांत लढाया चालू होत्या, यामुळे युरोपांतील उद्योगधंदे मागे पडल्यासारखे झाले; परंतु इंग्लंडमध्ये पूर्ण शांतता होती व जरी इंग्लंडनें नेपोलियनविरुद्ध पुढाकार घेतला व जरी इंग्लंडानेंच युरोपांतल्या सर्व देशांना नेपोलियनविरुद्ध लढण्यास पैसा पुरविला तरी या घडामोडींनीं इंग्लंडच्या व्यापारावर अनिष्ट परिणाम न होतां उलट इंग्लंडचें व्यापारी वर्चस्व जास्तच दृढतर झालें. १८१५-मध्ये नेपोलियनचा पराजय होऊन इंग्लंड या भयंकर युद्धामधून विजयश्रीनें मंडित असें बाहेर पडलें व या युद्धाच्या समाप्तीनंतर तर इंग्लंडमध्ये व्यापारास जास्तच जोर आला. या वेळीं चांदीचा भाव उतरत जाणार अशी धास्ती इंग्लंडांतील मुत्सद्यांना पडली होती व यामुळे सोनें ही धातु पैशाच्या द्रव्याला जास्त स्थिर व सोईची असा समज झाला होता. शिवाय इंग्लंडाला उद्योगधंद्याच्या व व्यापाराच्या भरभराटीनें संपन्नता आली होती. यामुळे जास्त किंमतीचीं सोन्याचीं नाणींच एकंदरीत चांगलीं असा समज होऊन १८१६ मध्ये इंग्लंडनें सोन्याची एकचलनपद्धति स्वीकारली व या काळीं इंग्लंडच संपन्नतेत, व्यापारांत व एकंदर राज्यविस्तारांत प्रमुख पदाप्रत पावलेलें असल्यामुळे इंग्लंडच्या संमतीखेरीज कोणतीच गोष्ट होणें अशक्य झालें; व इंग्लंडानें आपली चलनपद्धति न बदलण्याचा निश्चय चालविल्यामुळे इतर सर्व राष्ट्रांना-इंग्लंडचें अनुकरण करण्याच्या बुद्धीनें ह्मणा किंवा नाइलाज ह्मणून ह्मणा-एकामागून एक एकचलनपद्धतीचा स्वीकार करावा लागला. याप्रमाणें येथें गुरुत्वाकर्षणाचें तत्व लागू झालें. नेपोलियनच्या लढाईत पोर्तुगालला इंग्लंडनें मदत केली होती. यामुळे या दोन देशांमध्ये सलोखा जास्त होऊन व्यापारी करारमदारही एकमेकांना सवलती देण्याच्या तत्वावर झाले. यामुळे पोर्तुगालनेंही १८५४मध्ये सोन्याचें एकचलनी नाणें सुरू केलें. याप्रमाणें चांदीची मागणी दोन देशांत अगदीच कमी झाली. त्याचा परिणाम बाजारभावाची चल-

द्विचल होण्यांत होऊं लागला. फ्रान्समध्ये तर द्विचलनपद्धति सुरू होती; परंतु एकव्या देशाला अशी पद्धति चालू ठेवणें जड जाऊं लागलें. यामुळें १८६५ मध्ये फ्रान्सनें वेल्जम, इटली व स्वित्झर्लंड या चार देशांमिळून लॅटिन युनियन ह्मणून नाण्यांसंबंधीं संगनमतानें द्विचलनपद्धति व्यवस्थित स्वरूपावर सुरू केली. या युनियनमध्ये ग्रीस देश १८६४ मध्ये सामील झाला व पुढें वेळोवेळीं स्पेन, रोमानिया, सर्बिया व बल्गेरिया या देशांनीं आपली नाण्यांची पद्धति लॅटिन युनियनच्या पद्धतीशीं जुळती केली व ते देश या युनियनचे सभासद झाल्याप्रमाणेंच झाले. याप्रमाणें एकीकडे द्विचलनपद्धतीला जास्त व्यवस्थित स्वरूप येत चाललें तोंच दुसरीकडे एकचलनपद्धतीला जोर येत चालला. १८७० मध्ये फ्रान्स व जर्मनी या दोन देशांमध्ये भयंकर युद्ध झालें व त्यांत फ्रान्सचा पूर्ण पराभव होऊन फ्रान्सला ४ अब्ज रुपये खंडणी जर्मनीला द्यावी लागली. आपल्या देशांत येणाऱ्या या मोठ्या रकमेचा फायदा घेऊन जर्मनीनें सोन्याची एकचलनपद्धति सुरू करण्याचा निश्चय केला. इंग्लंडची भरभराट होण्याचें एक कारण त्याची सोन्याची एकचलनपद्धति होय अशी समजूत जर्मनीतील मुत्सद्यांची झाली होती; व म्हणून १८७३ सालीं जर्मनीनें सोन्याचें एकचलनी नाणें सुरू करून देशांतील सर्व चांदीचें नाणें वितळून विकावयास काढलें. सर्व जर्मनीचें आतां एक राष्ट्र बनलें होतें. एवढ्या मोठ्या देशाची चांदीची वार्षिक मागणी कमी होऊन चांदीचा बाजारांतील पुरवठा वाढला. या दुहेरी कारणानें चांदीचे भाव भराभर उतरत चालले व गाडी ज्याप्रमाणें उताराला लागावी तशी चांदीची स्थिति झाली. ही सर्व स्वस्त चांदी फ्रान्सच्या व लॅटिन युनियनच्या टांकसाळींत येऊं लागली व आतां फ्रान्सची द्विचलनपद्धति ह्मणजे आपल्या शत्रूला दुहेरी फायदा करून देणारी संस्था भासूं लागली व ह्मणून आपल्या देशांत जर्मनीच्या स्वस्त चांदीचा पुर लोढूं नये ह्मणून लॅटिन युनियननें चांदीचीं नाणीं टांकसाळींत न पाडण्याचा कायदा करून या पुराच्या आंत येण्याला प्रतिरोध केला. या काळीं फ्रान्स व लॅटिन युनियनचे इतर सभासद व युनायटेडस्टेट्स यांनीं सर्व प्रमुख राष्ट्रांच्या संमतीनें सर्व देशांत द्विचलनपद्धति सुरू करण्याबद्दल पुष्कळ खटपटी केल्या; यासंबंधानें चार कॉन्फरन्सेस झाल्या. परंतु त्यांचा निकाल पूर्वीं ठरल्यासारखाच

होता. द्विचलनपद्धतीने इंग्लंडांतील लोकांचें नुकसान होणार होतें. कारण इंग्लंडनें सर्व जगाला कर्ज पुरविलें होतें व उतरत्या पैदाशीच्या स्थितींत ज्याप्रमाणें जमिनीचा खंड आपोआप वाढत जातो त्याप्रमाणें इंग्लंडचें कर्ज महाग होत जाणाऱ्या सोन्याच्या नाण्यांत असल्यामुळें इंग्लंडचें व्याजाचें उत्पन्न आपोआप वाढत चाललें होतें. जर्मनी तर आपल्या नव्या एकीच्या, नव्या सामर्थ्याच्या व नुकत्याच मिळालेल्या विजयश्रीच्या कुर्यात होता. तेव्हां जर्मनीही आपली नवी पद्धति बदलण्यास तयार होईना. शिवाय बरेच शतकें कायम असलेला सोन्यारुप्यांतील भाव नाहीसा होऊन तो दिवसेंदिवस खाली खाली जात चालला. यामुळें सर्व राष्ट्रांनीं हळीं कोणता भाव ठरवावा, यासंबंधांत एकमत होईना; कारण प्रत्यक्ष बाजारभाव कायम करावा तर फ्रान्स व लॅटिन युनियन यांचें फार नुकसान होणार व लॅटिन युनियनचा कायद्याचा भाव ठरवावा तर त्यामध्ये व बाजारभावांत आतां फार अंतर पडलें होतें तेव्हां चांदीचा भाव कायद्यानें वाढविला तरी तो खरोखरी वाढेल किंवा नाही हें अनिश्चित होतें. यामुळें हे सर्व प्रयत्न व्यर्थ गेले. अमेरिकेमध्ये चांदीच्या खाणी पुष्कळ असल्यामुळें चांदी सर्व जगानें पैशाचें द्रव्य म्हणून स्वीकारावें अशी अमेरिकेची फार इच्छा होती. व द्विचलनपद्धतीचा प्रसार सुलभ व्हावा म्हणून अमेरिकेनें सरकारनें अमुक चांदी दर वर्षास खरेदी केलीच पाहिजे असे कायदेही केले. याच उद्देशानें ब्लॅंड कायदा १८७८ मध्ये केला गेला. शरमॅन कायदा १८९० मध्ये केला गेला. यानें अमेरिकेमध्ये चांदीचें नाणें विपुल झालें व सोनें देशांतून पार नाहीसें झालें. युरोपच्याबाहेर रुप्याच्या उतरत्या भावानें हिंदुस्थानच्या तिजोरीवर वाईट परिणाम होऊं लागला. हिंदुस्थानांतून इंग्लंडला होमचार्जेस या नांवानें पैसे पाठवावे लागत व त्या पैशाची रुपयांत रक्कम फुगत चालली व हिंदुस्थान सरकारला आपल्या जमाखर्चाची तोंडमिळवणी करण्याची पंचाईत पडूं लागली. कारण या सर्व घडामोडीनें चांदीच्या भावाला जी एकदां उतरती गति मिळाली ती सारखी चालू राहिली. १८७२ या सालीं संपणाऱ्या १०० वर्षांमध्ये सोन्यारुप्याचा भाव १ ते १५-१५५ होता म्हणजे सोन्यारुप्याच्या पैदाशींत कमिजास्तपणाचा कितीही फरक झाला तरी जो भाव एक शतकपर्यंत स्थिर राहिला तोच भाव, १८७३ पासून १८९३ पर्यंतच्या अवध्या वीस वर्षांत १ ते २६ यावर आला म्हणजे सुमारे

दीडपटीच्याही वर गेला. यामुळें हिंदुस्थान सरकारचें धावें दणाणलें व आपल्या तिजोरीचें दिवाळें निवणार. तेव्हां नाण्यासंबंधी कायदा केला पाहिजे म्हणून त्यांनीं कांहीं सूचना स्टेट सेक्रेटरीकडे पाठविल्या व त्यांचा विचार करण्याकरितां हर्शेल या गृहस्थाच्या अध्यक्षतेखालीं हर्शेल कमिटी नेमण्यांत आली व तिच्या सूचनेप्रमाणें १८९३ च्या अखेर हिंदुस्थान सरकारनें आपल्या टांकसाळी बंद केल्या व रुपयांची संख्या कमी करून रुपयांची कृत्रिम रीतीनें किंमत वाढवून आपल्या हुंडणावळीच्या अडचणींतून पार पाडण्याचा मार्ग काढला. या कायदानें रुप्याची भली मोठी मागणी कमी झाली; व चांदीचा भाव आणखी उतरत चालला. हिंदुस्थानांत याप्रमाणें चांदीचें खुलें नाणें बंद झाल्याबरोबर अमेरिकेनें आपला शरमन कायदा रद्द केला. याप्रमाणें अमेरिकेला द्विचलनपद्धतीच्या प्रसाराचा मार्ग सुलभ करण्याचा प्रयत्न सोडून धावा लागला. हिंदुस्थानच्या व अमेरिकेच्या या दोन कायदांनीं रुप्याचा भाव फारच कमी झाला. १८९० मध्ये जो भाव १९ $\frac{३}{४}$ ते १ या प्रमाणांत होता तो अवघ्या चार वर्षांत ह्मणजे १८९४ मध्ये ३२ $\frac{१}{४}$ ते १ या प्रमाणांत गेला. अमेरिकेनें आणखी कांहीं वर्षे चांदीच्या प्रसाराकरितां खटपट केली. परंतु ती खटपट अरण्यारुदनवत् होती. देशामागून देशानें इंग्लंड व जर्मनीचें अनुकरण केलें व सोन्याची एकचलन पद्धति सुरू केली. उदाहरणार्थ, १८९२ मध्ये ऑस्ट्रिया देशानें सोन्याचें एकचलन कायदेशीर केलें, चिली देशानें १८९५ मध्ये तोच मार्ग स्वीकारला; शेवटीं रशिया व जपान या दोन राष्ट्रांनीं १८९७ मध्ये सोन्याचे नाण्याचा स्वीकार केला. हिंदुस्थानांत १८९३ मध्ये जें धोरण स्वीकारलें गेलें त्यानें हुंडणावळीवर इष्ट तो परिणाम होत चालला व सुरू केलेल्या धोरणाची परिपूर्णता करण्याचें हिंदुस्थान सरकारनें १८९९ मध्ये ठरविलें व हिंदुस्थानांत सोन्याचा पोंड हा कायदेशीर फेडीचें चलन केला. मात्र रुपया जरी आतां उपपैसा झाला तरी तो अमर्याद प्रमाणांत चालावयाचें ठरलें. १९०० मध्ये अमेरिकेनें शेवटीं सोन्याचीच एकचलनपद्धति स्वीकारली.

याप्रमाणें जगांतील प्रमुख राष्ट्रांच्या चलनपद्धतीचा इतिहास आहे. सर्व जगांत एकचलनपद्धतीचा भराभर अंगीकार कसा झाला, हें त्या-वरून दिसून येईल. एकचलनपद्धति व द्विचलनपद्धति, यांमध्ये पुष्कळ

काळपर्यंत सारखें युद्ध चालू होतें व कांहीं काळपर्यंत कोणत्या पद्धतीचा जय होईल हें सांगणें कठीण होतें. तात्विकदृष्ट्या द्विचलनपद्धतीचा विजय व्हावयास पाहिजे होता; परंतु जगांत तात्विक दृष्टीनें गोष्टी घडतात असा नेम नाही. त्यामध्ये आकस्मिकपणा ह्मणून एक भाग असतो. त्याचप्रमाणें यें प्रकार झाला. आकस्मिक कारणांनीं इंग्लंडांतिल नाणें सोन्याचेंच बहुशः झालें होतें. इंग्लंडाच्या वाढत्या व्यापाराच्या योगानें इंग्लंड संपन्न होत चाललें होतें; चांदीचा भाव उतरत जाणार कीं काय अशी शंका त्या वेळच्या मुत्सर्धाना वाटली. यामुळें १८१६ मध्ये इंग्लंडनें सोन्याची एकचलनपद्धति स्वीकारली. सारख्या सामर्थ्याच्या टग ऑफ वारच्या खेळामधील खेळाडूंच्या दोन पक्षांत विजयश्री कोणत्या पक्षाला माळ घालील हें सांगणें ज्याप्रमाणें कठीण असतें त्याप्रमाणें १८१६ पासून १८७३ पर्यंत एकचलन व द्विचलन यांमध्ये कोणीकडे विजयश्री जाईल हें सांगणें कठीण होतें. परंतु १८७३ मध्ये जर्मनीनें इंग्लंडचा मार्ग स्वीकारला व मग ज्याप्रमाणें टग-ऑफ-वारमध्ये कांहीं काळपर्यंत दोन्ही वाजू सारख्या जोराच्या राहून दोरी मधल्यामध्ये राहावी, परंतु एकदां का एकीकडे जोर झाला ह्मणजे मग मात्र दुसऱ्या वाजूचे गडी फरफटत ओढित नेले जावे, त्याप्रमाणें इंग्लंड व जर्मनी या दोन बलाढ्य राष्ट्रांची शक्ति एकवटल्यामुळें एकचलनपद्धतीच्या वाजूचा जोर जास्त झाला, व जरी लॅटिन युनियन व अमेरिका यांनीं द्विचलनाच्या वाजूला बरीच ओढ धरली तरी या चलनयुद्धाचा शेवट ठरल्यासारखाच झाला व मागें लिहिल्याप्रमाणें हिंदुस्थानसारख्या अवाढव्य देशानें चांदीला निर्निष्कत्व दिल्याबरोबर एकचलन व द्विचलन यांमधील युद्ध संपून सर्व देश एकचलनपद्धतीकडे फरफटत नेले गेले.

भाग नववा.

हिंदुस्थानांतील नाणीं व त्यांची चलनपद्धति.

हिंदुस्थानच्या सुधारणेच्या अत्यंत पुराणत्वामुळे व हिंदुस्थानच्या पूर्वकाळच्या इतिहासाच्या अभावामुळे हिंदुस्थानांतील नाणीं हा विषय अर्थशास्त्राचा न राहतां तो हल्लीं पुराणवस्तुसंशोधनशास्त्रापैकीं एक महत्त्वाचा भाग आहे; परंतु आपल्याला या दृष्टीनें येथे मुळींच विचार करावयाचा नाही. एवढें खरें कीं, नाण्याची कल्पना हिंदुस्थानांत बऱ्याच जुन्या काळापासून ठाऊक आहे यांत शंका नाही. संस्कृतांतील आद्यग्रंथ जो ऋग्वेद त्यामध्ये नाण्याची कल्पना दिसत नाही. ऋग्वेदकाळच्या ऋषींना सोनें व लोखंड या धातु माहिती होत्या ही गोष्ट निर्विवाद आहे. आतां त्याचा पैशासारखा उपयोग होईल किंवा नाही, हें सांगतां येणें कठीण आहे. परंतु इतर देशांत ज्याप्रमाणें पैशाची उत्क्रांति होत गेली तशी येथेही झाली असली पाहिजे हें उघड आहे. गोपालवृत्ति समाजांत गुरें हीं पैशासारखीं उपयोजिलीं जातात असें समाजशास्त्र सांगतें व संस्कृत भाषेंतील कांहीं कांहीं वाक्यांवरून त्या स्थितींतून आर्य लोक गेले असले पाहिजेत असें उघड उघड दिसतें. ' इतर वस्तूंचें मोल अमुक गाई होतें किंवा अमुक गाई पारितोषिक मिळालें ' अशा प्रकारचे शब्दप्रयोग जुन्या काळच्या संस्कृत वाङ्मयांत सांपडतात. यावरून आर्य लोक गोपालवृत्तीमधून गेले असले पाहिजेत व त्याकाळीं गुरांचा पैशासारखा उपयोग होत असला पाहिजे इतकें अनुमान काढण्यास हरकत नाही. परंतु सोन्याच्या धातूची माहिती झाल्यापासून लवकरच सोनें पैशासारखें उपयोगांत येऊं लागलें असलें पाहिजे. अशोक राजाच्या कारकीर्दीमध्ये नाण्याचा प्रसार चांगलाच झाला होता. कारण त्याच्या काळचीं पुष्कळ नाणीं सांपडलेलीं आहेत. तेव्हां सुमारे इसवी सनाच्यापूर्वीं तिनशें वर्षांपासून हिंदुस्थानांत सोन्यारुप्याच्या नाण्यांचा प्रचार दिसून येतो यांत शंका नाही.

परंतु हिंदुस्थानची या बाबतीत इतिहासाच्या अभावामुळे संगतवार माहिती मिळणे शक्य नाही. शिवाय हिंदुस्थानामध्ये पूर्वकाळीं हजारों स्वतंत्र राज्ये होती. अर्थात् हिंदुस्थान हे एका खंडासारखे होते व ज्याप्रमाणे युरोपांतील चलनपद्धति या शब्दप्रयोगाला अर्थ नाही तसाच प्रकार हिंदुस्थानांत होता. हिंदुस्थानच्या निरनिराळ्या प्रांतांत निरनिराळ्या तऱ्हेचीं नाणीं चालू असत. परंतु सामान्यतः हिंदुस्थानांत बरीच शतकेपर्यंत स्वाभाविक द्विचलनपद्धति सुरू होती असें ह्मणण्यास हरकत नाही. ह्मणजे येथेही युरोपसारखीच स्थिति होती. हिंदुस्थानचा बराच मोठा भाग अकबराच्या कारकीर्दीतच एका छत्राखालीं आला व त्या राज्यांतील सर्व सुधारणेबरोबर नाण्यांच्या पद्धतीलाही व्यवस्थित स्वरूप दिले गेले असें एने-अकबरीवरून दिसते. या ग्रंथांत यासंबंधी बरीच माहिती दिलेली आहे. पूर्वी नाण्यांच्या टांकसाळी पुष्कळ ठिकाणीं असत व त्या खासगी होत्या; परंतु अकबराने हा सर्व घोंटाळा मोडून टांकसाळीचे मुख्य व गौण असे भेद करून त्यांची एकंदर संख्या कमी केली. सर्व प्रकारच्या नाण्यांच्या चारच मुख्य टांकसाळी ठरविल्या. एक आग्यास, एक बंगाल्यांत, एक अहमदाबादेस, गुजराथेंत व एक काबुलांत. रुपें व तांबें यांचीं फक्त नाणीं पाडण्याकरितां आणखी दहा ठिकाणीं परवानगी दिली होती व तांब्याचे पैसे पाडण्याकरितां विस्तीर्ण देशभर आणखी २४ ठिकाणे ठरविली होती.

एनेअकबरीत अकबराचे काळीं चालू असलेल्या नाण्यांची माहिती दिलेली आहे; त्यांचा आकार कसा होता; त्यांचें वजन किती होतें; दुसऱ्या नाण्याशीं कोणत्या प्रमाणांत त्यांचा विनिमय होई; त्यावर काय अक्षरें व वाक्यें खोदलेलीं होती, वगैरे हकीकत एनेअकबरीवरून मिळते. यावरून अकबराचे काळीं सोनें, रुपें व तांबें अशा तीन धातूंचीं नाणीं पाडीत असत असें दिसते. सोन्याचीं नाणीं पुष्कळच जातीचीं होती. रुप्याचें नाणें रुपये हें होतें व तांब्याचें नाणें दाम हें होतें. व सर्व मुसलमानी रियासतींत बहुतेक सर्व हिंदुस्थानांत स्वाभाविक द्विचलनपद्धतीच चालू होती. होन, मोहोर, दिनार हीं सोन्याचीं नाणीं सामान्यतः असत. विशेष प्रचारांतील सोन्याचें नाणें ह्मणजे मोहोर हेंच होय व हा शब्द पर्शियन भाषेंतील असून त्याचा अर्थ शिक्षा असा आहे. तेव्हां सोन्याच्या तुकड्यावर राजाचा शिक्षा उठवून नाणीं पाडण्याची रीत होती असें व्युत्पत्तीवरून दिसते.

शिवाजीच्या काळीं दक्षिणेंत होन जास्त प्रचारांत असत असें वाटतें. कारण शिवाजीच्या अष्टप्रधानांचे पगार होनांत ठरलेले होते असें बखरांवरून दिसतें. शिवाजीला राज्य मिळाल्यावर त्यानें आपल्या नांवाचे पैसे अगर शिवराई पाडले. शिवाजीनें आपल्या नांवाचा रुपयाही पाडला होता; परंतु या दोन नाण्यांपैकीं रुपया फार रूढ झाला नाही. परंतु पैसा मात्र सर्व दक्षिणमहाराष्ट्रांत व कर्नाटकांत, इतकेंच नव्हे तर जिकडे जिकडे मराठी राज्याचा विस्तार पसरला त्या सर्व प्रांतांत, शिवराई ह्मणून पसरला व पूर्णपणें रूढ झाला. मराठेशाहीमध्ये टांकसाळीचें काम सरकारनें हातीं घेतलें नाहीं. टांकसाळी खासगी लोकांच्याच असत. तरी पण टांकसाळी काढण्यास सरकारी परवानगी लागे. महाराष्ट्रांतही त्या काळीं पुष्कळ शिक्यांचीं रुप्याचीं व सोन्याचीं नाणीं चालत असत; परंतु रुपयाचा प्रचार जास्त दिसतो.

एथपर्यंत हिंदुस्थानांतलि चलनपद्धतीचा संक्षिप्त इतिहास दिला. या सर्व काळांत हिंदुस्थानची चलनपद्धति हा शब्दप्रयोग फारसा अन्वर्थक नव्हता. सर्व देशांत सोन्यारुप्याचीं नाणीं चालत एवढें खरें; परंतु निरनिराळ्या प्रांतांत निरनिराळीं नाणीं असत व त्यांचीं वजनं, आकार वगैरेमध्येही हवे तितके भेद असत. तसेंच निरनिराळ्या प्रांतांच्या नाण्यांत हिणकसपणाही कमजास्त असे. यामुळें त्या काळीं चलनपद्धतीला व्यवस्थेचें व ठराविक स्वरूप येणें शक्य नव्हतें. नाणीं याप्रमाणें विविध असल्यामुळें नाणीं तोलून व पारखून घेण्याची पद्धति सुरू होती. परंतु ब्रिटिश अंमलांत हिंदुस्थानांत आजपर्यंत न घडून आलेली गोष्ट घडून आली. ह्मणजे काश्मीरपासून कन्याकुमारीपर्यंत व द्वारकेपासून पुरीपर्यंत हा सर्व अवाढव्य देश एकाच राजकीय छात्राखालीं आला व तेव्हांपासून हिंदुस्थानची व्यवस्थित चलनपद्धति सुरू होणें शक्य झालें. पहिल्यापासूनच कंपनी रुपये पाडी व कंपनीचे रुपये योग्य वजनाचे व योग्य कसाचे असल्यामुळें पहिल्यापासून लोकप्रिय असत व सर्व लोक कंपनीचे रुपये तोलल्याखेरीज निवळ मोजून घेण्यास तयार असत. कारण त्यांत लवाडी असावयाची नाहीं अशी लोकांची खात्री होती. पुढें कंपनीच्या हातीं सर्व हिंदुस्थानचींच राज्यसूत्रें आलीं व त्यांच्या राज्याचा वृक्ष सर्व हिंदुस्थानभर पसरला. तेव्हां अर्धवट व अव्यवस्थित द्विचलनपद्धति असमाधान-

कारक वाटू लागली. शिवाय १८१६ मध्ये इंग्लंडांत सोन्याचें एकचलन काय-
मच स्थापित झालें. तेव्हां हिंदुस्थान हा देश गरीब आहे, हिंदू लोकांना सोन्या-
पेक्षां रूपे जास्त आवडतें वगैरे प्रकारच्या इंग्रजी अंमलदारांच्या समजामुळें
जरी हिंदुस्थानांत द्विचलनपद्धति होती तरी ती टाकून रुप्याची एकचलन-
पद्धति १८३५ मध्ये सुरू केली गेली. सर्व हिंदुस्थानच्या एकचलनपद्धतीस
याच वेळीं प्रारंभ झाला असें झटलें तरी चालेल. १८० घेनचा रुपया हेंच
एकटें कायदेशीर फेडीचें चलन ठरविलें गेलें. त्यांत १०० भारांत ९१ या-
प्रमाणें शुद्ध चांदी असते. चांदीला १८९३ पर्यंत टांकसाळी खुल्या
होत्या. सारांश हिंदुस्थानची १८९३ पर्यंत इंग्लंडप्रमाणेंच एकचलनपद्धति
होती. मात्र सोन्याच्या ऐवजीं येथें चांदी ही कायदेशीर फेडीचें चलन
ठरलें गेलें. १८३५ चा कायदा झाला तरी १८५२ पर्यंत सरकार सोन्याचीं
नाणीं तिजोरींत स्वीकारित असे व १८५४-५५ मध्ये ४१२००० पौंडांचें
नाणें हिंदुस्थानांतून सरकारनें विलायतेस पाठविलें होतें. तसेंच हिंदुस्थानांत
सोन्याचा ओवही कमी नसे. १८६२ पासून १८७० पर्यंतच्या आठ
वर्षांत हिंदुस्थानांत ५ कोटी पौंडांचें सोनें आलें असें दिसतें. १८६४ मध्ये
सर चार्ल्स ट्रॅव्हेलिननें हिंदुस्थानांत ब्रिटिश पौंड हें सोन्याचें नाणें
सुरू करावें अशा तऱ्हेची एक सूचनाही केली होती.

परंतु १८३५ मध्ये सुरू केलेली एकचलनपद्धति चांगल्या तऱ्हेनें
चालत असल्यामुळें त्यांत फरक करण्याचें सरकारचे मनांत आलें नाहीं.
परंतु मागील भागांत सविस्तरपणें वर्णन केलेल्या युरोपांतील वडामोडींनीं
व चांदीच्या वाढत्या पैदाशीनें चांदीचा भाव १७८३ नंतर
उतरणीस लागला. १८५८ मध्ये हिंदुस्थानचें राज्य प्रत्यक्ष
राणी सरकारच्या हातीं गेल्यापासून हिंदुस्थानचा विलायतेतील खर्च
झपाट्यानें वाढत चालला होता. तसेंच १८५७ सालच्या वंडाच्या
शमनार्थ लागलेला खर्च व त्याच सुमारास हिंदुस्थानांत सुरू झालेल्या
रेल्वेचा खर्च यांनीं हिंदुस्थानचें कर्ज वाढत चाललें व होमचार्जेसचा खर्च
भराभर वाढत चालला व हुंडणावळीचा भाव जसजसा उतरत चालला तस-
तसे हिंदुस्थानांतून दरवर्षीं विलायतेस जास्त जास्त रुपये पाठविणें भाग पडूं
लागलें व त्यामुळें हिंदुस्थानच्या तिजोरीची तारांबळ उडूं लागली; व हिंदु-
स्थानाला आपल्या चलनपद्धतींत फरक करण्याची आवश्यकता भासूं लागली.

हुंडणावळीचा भाव वाढविण्याचा साधा उपाय ह्मणजे रुपयांचा भाव कृत्रिम तऱ्हेने वाढविणे हा होता. हिंदुस्थानसरकारला द्विचलनासंबंधी कोणतीही सूचना विलायतसरकारास करता येईना. तेव्हां त्यांनी आपला आपल्या-पुरता विचार करून एक धोरण स्वीकारण्याचें मनांत आणलें व त्याच्या सिध्यर्थ व्यवस्थित प्रयत्न सुरू केले. या सर्व प्रयत्नांत विलायततील मुत्सद्यांची 'तीन धूर्तींच्या गोष्टींतल्या' ब्राह्मणांसारखी स्थिति झाली. प्रथमतः १८७८ मध्ये कृत्रिम तऱ्हेने रुपयांची किंमत वाढवून व चांदीचें नाणें पाडण्याचें बंद करून आपली अडचण भागविण्याची परवानगी हिंदुस्थानसरकारनें मागितली. परंतु त्या वेळीं इंग्लंडातील मुत्सद्यांनीं "कृत्रिम तऱ्हेनें पैशाची किंमत वाढविणे ठीक नाही; देशातील चलनपद्धति सहज आपोआण चालणारी असावी हेंच शास्त्रीय तत्व आहे; तेव्हां हिंदुस्थानसरकारनें चलनपद्धतींत ढवळाढवळ करणे चांगलें नाही." असा स्पष्ट अभिप्राय निःशंकापणें दिला. यामुळे ती गोष्ट तशीच राहिली. इकडे रुप्याचा भाव उतरत चालला. हिंदुस्थानसरकारच्या अडचणी दुणावत चालल्या. ह्मणून हिंदुस्थान सरकारनें पुनः एकदां विलायतसरकारला लिहिलें. या दुसऱ्या खेपेला पहिल्याइतकें स्पष्ट, निःसंशय व जोरदार उत्तर विलायत सरकारकडून आलें नाहीं. हिंदुस्थानच्या ह्मणण्याप्रमाणें करणे आवश्यक आहे कीं काय, अशी शंका विलायतसरकारास आली. तरी सूचना प्रत्यक्ष पास केली गेली नाहीं. परंतु १८९२ मध्ये ब्रुसेल्स शहरीं पैशाच्यासंबंधी एकमतानें कांहीं तरी धोरण ठरविण्याच्या उद्देशानें भरविलेल्या कॉन्फरन्सची-पूर्वीच्याच कॉन्फरन्सची अवस्था झाली. एकमतानें कांहीं एक न ठरवितां कॉन्फरन्स उठलें. व याच वर्षीं रुपयाचा भाव १ शिलिंग १ पेन्सावर आला. "आतां मात्र आमचा तरणोपाय नाहीं. आम्हांला होमचांर्जेसचा खर्च भागविणे अशक्य होणार." असा हिंदुस्थानसरकारनें विलायतसरकारला टेलिग्राम केला व पुनः आपल्या रुपयांची कृत्रिम रीतीनें किंमत वाढविण्याच्या सूचना विलायत सरकारकडे पाठविल्या व या सूचना विलायत सरकारनें हर्शेलच्या अध्यक्षत्वाखालीं भरलेल्या कमिटीकडे पाठविल्या. या कमिटीनें हिंदुस्थानच्या सूचनांचा साधकवाधक तऱ्हेनें विचार करून हिंदुस्थानसरकारच्या सूचनांस आपली मान्यता या खेपेस दिली; व या

कमिटीच्या रिपोर्टानुरूप हिंदुस्थान सरकारने १८९३ मध्ये टांकसाळी बंद केल्या.

हिंदुस्थानच्या औद्योगिक स्थितीवर या धोरणाचा सुपरिणाम होईल किंवा दुष्परिणाम होईल व अर्थशास्त्रदृष्ट्या स्वीकारलेले धोरण बरोबर आहे किंवा नाही, याबद्दल त्या काळां मोठमोठ्या मुत्सद्यांमध्ये तीव्र मतभेद होता. परंतु त्या वादांत येथे शिरण्याचे प्रयोजन नाही. जगांतील सोन्यारुप्याच्या भावांतील चलविचलीने उद्भवलेल्या अडचणी दूर करण्याचा खरा मार्ग म्हणजे सर्व प्रमुख राष्ट्रांनी संगनमताने द्विचलनपद्धति स्वीकारणे होय, हे मागच्या भागांत सविस्तरपणे दाखविले आहे. परंतु ब्रिटिश सरकारच्या, आपली चलनपद्धति न बदलण्याच्या निश्चयामुळे हा मार्ग खुला नव्हता. तेव्हां हिंदुस्थानसरकारला दुसरा आपल्या हातचा शक्य तो मार्ग स्वीकारावा लागला व वर सांगितल्याप्रमाणे १८९३ मध्ये हिंदुस्थानसरकारने चांदीला टांकसाळी बंद केल्या. व नवीन रुपये न पाडून त्यांची संख्या कमी करून रुपयाची किंमत कृत्रिम तऱ्हेने वाढवून हिंदुस्थानसरकारने आपल्या अडचणीतून पार पाडण्याची योजना अंमलांत आणिली. या कायद्याने हिंदुस्थानच्या चलनपद्धतीत अजून फरक घडवून आणला नाही. चलनपद्धति एकचलनपद्धतीच राहिली. मात्र लोकांना चांदी देऊन रुपये पाडण्याचा हक्क राहिला नाही. या कायद्याचा इष्ट तो परिणाम होऊं लागला व हुंडणावळीचा भाव वाढत चालला व या कायद्याने ठरविलेल्या भावावर-अर्थात् १ शिलिंग ४ पेन्सांवर-हुंडणावळीचा भाव येऊन ठेपला. पुढे हिंदुस्थानसरकारच्या धोरणाच्या परिणामाचा विचार करण्याकरितां १८९८ मध्ये फाऊलर कमिटी नेमण्यांत आली व त्या कमिटीने हिंदुस्थानांत सोन्याचे पौंड नाणे-१ शिलिंग ४ पेन्स = एक रुपया-या भावाने कायदेशीर फेडीचे चलन करावे, असा अभिप्राय दिला. व तदनु-रूप १८९९ मध्ये हिंदुस्थानसरकारने सोन्याच्या नाण्याची पद्धति स्वीकारली. यायोगे हिंदुस्थानांतील पद्धति लॅटिन युनियनच्या पद्धतीशीं समरूप झाली. या पद्धतीलाच अर्थशास्त्रकारांनी लंगडी द्विचलनपद्धति ह्मटले आहे. या पद्धतींत द्विचलनपद्धतीच्या तीन अंगांपैकी एक अंग कमी असते. म्हणजे येथे दोन्ही धातूंचीं नाणीं अमर्याद प्रमाणांत चालतात. दोन्ही धातूमधील भावाचे प्रमाण कायद्याने ठरविले जाते. मात्र दोन्ही

धातू टांकसाळींत स्वीकारल्या जात नाहीत. तर एकचलनपद्धतीप्रमाणें एकच धातु-व ती सोनें ही-टांकसाळींत स्वीकारली जाते. हिंदुस्थानची हल्लीं अशीच चलनपद्धति आहे. येथें पौंड व रुपये हीं कायदेशीर फेडीचीं सारख्या दर्जाचींच चलनें आहेत. म्हणून हिंदुस्थानची चलनपद्धति सध्या द्विचलनपद्धतीच्या जातीची आहे. १५ ते १ हें प्रमाणही कायद्यानें ठरविलें आहे. टांकसाळींत सोनें घेऊन रुपये पाडून मिळतात. मात्र अजून येथल्या टांकसाळींत पौंड पाडूं लागले नाहीत. ते पाडण्याची तजवीज झाली ह्मणजे मग लॅटिन युनियनच्या पद्धतीशीं हिंदुस्थानची पद्धति तंतोतंत जुळेल. व हल्लींची हिंदुस्थानांत चालू असलेली किंमतीची घडामोड व विलक्षण क्रांति स्थिर करण्यास सरकारनें या मार्गाचें अवलंबन केलें पाहिजे असें पुष्कळ अर्थशास्त्रज्ञांचें मत आहे. म्हणजे हिंदुस्थानच्या चलनपद्धतीची संक्रमणावस्था जाऊन त्याला शास्त्रीयदृष्ट्या एक ठाम असें स्वरूप येईल. तेव्हां पौंड व रुपया हीं हिंदुस्थानांतील सध्या प्रमुख फेडीचीं चलनें होत व या मुख्य चलनाखेरीज उपपैसा म्हणून किरकोळ व्यवहाराकरितां हिंदुस्थान सरकार लहान लहान नाणीं पाडतें. त्यांची विशेष माहिती देण्याचें प्रयोजन नाही. १९०७ मध्यें हिंदुस्थान सरकारनें उपपैशांत आणखी एक भर घातली व ती चांगल्या स्वरूपाची आहे यांत शंका नाही. निकल धातूचें एक आणा किंमतीचें एक नवें नाणें उपपैसा ह्मणून सुरू केलेलें आहे. जरी कायद्याच्या दृष्टीनें हिंदुस्थानांतील हल्लींचा रुपया हें मुख्य चलनापैकीं आहे तरी त्याला कृत्रिम किंमत दिली असल्यामुळें रुपयाची नाणें या नात्यानें किंमत त्यांतील धातुगत किंमतीपेक्षां जास्त आहे. ह्मणजे रुपयाला हल्लीं सांकेतिक किंमत आहे व म्हणून रुपया हा या दृष्टीनें उपपैशाच्या जातीचा आहे. मात्र त्याच्या फेडीच्या चलनाच्या कार्यभागाला उपपैशाप्रमाणें मर्यादा नाही इतकेंच. कायदेशीर फेडीचें चलन, नाणकगत व धातुगत किंमतीचें ऐक्य व टांकसाळींतील मुक्तद्वार हे तीन गुण देशांतील प्रमुख पैशांत पाहिजेत व या दृष्टीनें हल्लीं हिंदुस्थानचें पौंड हेंच खरें नाणें आहे. कारण पौंडांत हे दोन्ही गुण आहेत असें मागें दाखविलें आहे.

येथें धात्वात्मक पैशाच्या निरनिराळ्या पद्धतींचा विचार व वर्णन पुरें झालें. परंतु मागें सांगितलेंच आहे कीं, देशाच्या आधिभौतिक प्रगती-

बरोबर धातूचें नाणेंसुद्धां गैरसोयीचें वाटूं लागतें व कागदी चलनी नोटांसार-
ख्या अत्यंत हलक्या पोस्टानें हव्या तिकडे पाठवितां येणाऱ्या सहसा
चोरले न जाणाऱ्या व झीज व नाश न होणाऱ्या अशा कागदी चलनाची
अवश्यकता भासूं लागते व सरकार व इतर संस्था देशांत कागदी चलन
सुरू करतात. तेव्हां आतां या कागदी चलनाचीं तत्वे काय; त्याचे प्रकार
कोणते; त्याचें स्वरूप काय, वगैरे प्रश्नांचा विचार एका निराळ्या भागांत
करणें इष्ट आहे. परंतु या विवेचनास लागण्यापूर्वीं पैशासंबंधींच्या आणखी
एका महत्वाच्या प्रश्नाचा विचार करावयाचा राहिला आहे. त्याचेंही विवे-
चन एका स्वतंत्र भागांतच करणें सोईचें होईल.

भाग दहावा.

धात्वात्मक पैशाच्या मोलाची मीमांसा.

पैशाच्या द्रव्यामधील गुणसतकाचा विचार करतांना असें सांगितलें
होतें कीं, पैशाच्या द्रव्यांत उपयुक्तता मोल व मोलाची स्थिरता हे गुण
पाहिजेत. कारण ज्याच्यायोगानें सर्व पदार्थांचें मोल मोजलें जाणार,
जो सर्व पदार्थांचा विनिमयसामान्य होणार, जो कालांतरानें पुऱ्या होणा-
ऱ्या देवघेवीचें परिमाण होणार व शेवटीं जो संपत्ति शिल्लक टाकण्याचें
एक साधन बनणार, असा पैसा मोलवान् पाहिजे इतकेंच नाही तर त्याचें
मोल स्थिरही पाहिजे हें उघड आहे. परंतु मानवी गोष्टींत आत्यंतिक
स्थिरता कोठेंच नसते. ती फक्त सापेक्षच आहे. म्हणजे इतर पदार्थांच्या
मोलांत जितका जलद फरक होतो तितक्या जलद पैशाच्या मोलांत फरक
होऊं नये अशा प्रकारचें पैशाचें द्रव्य असावें असा अर्थ घ्यावयाचा.
तेव्हां पैशाचें मोल म्हणजे काय व तें मोल कशावर अवलंबून आहे या
प्रश्नाचें विवेचन आतां क्रमप्राप्त आहे.

इतर सर्व पदार्थांच्यासंबंधानें किंमत व मोल अशा दोन भिन्न
भिन्न कल्पना होतात. पदार्थांचें मोल म्हणजे एका पदार्थाचें इतर पदा-
र्थाशीं विनिमयपरिमाण व पदार्थाची किंमत म्हणजे त्याचें पैशाशीं विनि-

मयपरिमाण होय. आतां पैशाला या दोन कल्पना लागू पडत नाहीत. तरी पण केव्हां केव्हां पैशासंबंधीही या दोन कल्पनांचा उपयोग करतात. पैशाची किंमत ह्मणजे कोणत्याही देशांतील कायद्यानें ठरलेले पैशाच्या धातूचें वजन होय. या दृष्टीनें पौंडाची किंमत म्हणजे एक पौंड मिळण्यास टांकसाळींत भरावें लागणारें सोनें होय. ही किंमत अर्थात् कायदा बदलला नाही तोंपर्यंत कायमच राहाणार. इंग्लंडमध्ये एक चलनपद्धति कायमची १८१६ मध्ये ठरली. त्या चलनीनाण्याच्या कायद्यांत नमूद केलेले पौंडाच्या धातूचें वजन या कायद्यांत फरक होईपर्यंत कायम राहणार हें उघड आहे. तेव्हां पैशाच्या किंमतीबद्दल कांहींएक वाद किंवा भानगड असण्याचा संभव नाही. ती गोष्ट प्रत्येक देशांतील कायद्यानें मुक्रर केलेली आहे.

आतां पैशाचें मोल ह्मणजे काय व तें कशावर अवलंबून आहे हें पाहिलें पाहिजे. पैशाचें मोल ह्मणजे त्याची इतर सर्व पदार्थ विकत घेण्याची शक्ति अथवा क्रयणशक्ति होय. व ही क्रयणशक्ति पदार्थांच्या किंमतीच्या सरसकट मानावर अवलंबून आहे. पैशाचें मोल एखाद्या देशांत वाढत आहे कीं कमी होत आहे हें पहावयाचें असल्यास त्या देशांतील निरनिराळ्या काळच्या पदार्थांच्या किंमतीच्या सरसकट मानाची तुलना केली पाहिजे. उदाहरणार्थ, अमेरिकेचा शोध लागण्यापूर्वीच्या युरोपच्या मध्ययुगांत एकंदर सर्व पदार्थांच्या किंमतीचें सरसकटमान पुष्कळ कमी होतें. अर्थात् सर्व पदार्थ अत्यंत स्वस्त होते; परंतु अमेरिकेंतील सोन्यारुप्याच्या खाणींच्या शोधानंतर युरोपांत सोन्यारुप्याचा ओव सुरू झाला व देशांत पैसा विपुल झाला व एकंदर सर्व पदार्थांच्या किंमतीचें मान चढलें. ह्मणजे मध्ययुगांत पैशाचें मोल पुष्कळ होतें तें पुढें कमी कमी होत गेलें. हिंदुस्थानांतही असाच प्रकार झालेला दिसून येतो. एनेअकवरीत दिलेल्या निरनिराळ्या पदार्थांच्या किंमतीचें मान आतांच्या त्याच पदार्थांच्या किंमतीचें मान यांमध्ये जमीनअस्मानाचें अंतर पडलें आहे असें दिसून येतें; अर्थात् त्या काळीं पैसा दुर्मिळ होता व ह्मणून त्याचें मोल फार होतें. परंतु अर्वाचीन काळीं पैसा विपुल झाल्यानें पैशाचें मोल कमी झालें आहे. तेव्हां पैशाचें मोल पैशाच्या दुर्मिळतेवर अगर विपुलतेवर असतें, असें होतें. याला अभिमतअर्थ-

शास्त्रज्ञ पैशाची संख्यात्मकमीमांसा म्हणून ह्मणतात. तेव्हां या मीमांसेचा अर्थ काय व त्यांत सत्यांश किती आहे हें प्रथमतः पाहिलें पाहिजे.

देशामध्ये पैशाची संख्या वाढली ह्मणजे पदार्थांच्या किंमती वाढतात व पैशाचें मोल कमी होतें. उलटपक्षीं देशांत पैशाची संख्या कमी झाली ह्मणजे पदार्थांच्या किंमती उतरतात व पैशाचें मोल वाढतें. अर्थात् पैशाचें मोल हें पैशाच्या संख्येवर व त्याच्या चलनवेगावर अवलंबून आहे, असा अभिमत अर्थशास्त्रज्ञांचा सिद्धांत आहे. त्याचें स्पष्टीकरण एका काल्पनिक दाखल्यावरून करतां येईल. परंतु या सिद्धांतामध्ये कोणत्या गोष्टी गृहीत धरल्या आहेत हें प्रथमतः ध्यानांत ठेविलें पाहिजे.

पहिली गोष्ट—पदार्थांची अदलाबदल फक्त पैशानेंच होते ह्मणजे पतीचे व्यवहार किंवा ऐनजिनसी व्यवहार होत नाहीत.

दुसरी गोष्ट—पैशाचा उपयोग विनिमयसामान्य एवढाच होतो. त्याचा कलाकौशल्याकडे किंवा शिल्पक टाकण्याकडे उपयोग केला जात नाही.

तिसरी गोष्ट—सर्व पैसा चलनव्यवहारांत आणला पाहिजे व सर्व माल विकावयास काढला पाहिजे.

आतां अशी कल्पना करा कीं, दहा व्यापारी आहेत व त्या प्रत्येकाजवळ एक एक माल आहे व अकराव्या माणसाजवळ १०० रुपये आहेत, व सर्व मालाचें मोल सारखें आहे. अशा स्थितींत विनिमय सुरू होऊन सर्व माल विकावयास काढला व त्या माणसानें सर्व रुपयेही काढले तर प्रत्येक मालाची किंमत १० रुपये होईल. यावरून मालाची किंमत पैशाच्या संख्येवर व मालाच्या संख्येवर अवलंबून आहे हें उघड दिसतें. माल तितकाच राहून पैसे वाढले तर मालाच्या किंमती वाढतील व पैसे तितकेच राहून मालाची संख्या वाढली तर त्याच मानानें किंमती कमी होतील.

पहिल्या उदाहरणांत आतां अशी कल्पना करा कीं, पैसा जवळ असलेल्या माणसाला एकच वस्तूची जरूरी आहे. आतां तो १०० रुपये एका मालाला देईल. तसेंच पहिल्या व्यापाऱ्यास दुसऱ्या व्यापाऱ्याजवळची एक वस्तु पाहिजे आहे असें धरलें म्हणजे तोही त्या मालाबद्दल १०० रुपये देईल. शेवटीं शेवटच्या व्यापाऱ्याच्या हातांत १०० रुपये

पडतील व विनिमय पूर्ण होईल; परंतु येथे प्रत्येक पदार्थाची किंमत शंभर रुपये झाली. पूर्वीच्या व्यवहारांत मालाची किंमत १० रुपयेच होती; तेव्हां हा फरक कसा झाला. त्याचें उत्तर असें आहे कीं, पहिल्या व्यवहारांत पैशाच्या १०० नाण्यांचा एकदांच उपयोग झाला; परंतु दुसऱ्या व्यवहारांत एक एका नाण्याचा दहा दहा वेळां उपयोग झाला होता. याला अर्थ-शास्त्रांत पैशाचा चलनवेग ह्मणतात. वरील उदाहरणावरून पदार्थाच्या किंमतीसंबंधानें खालील तत्व सिद्ध होतें. “ कांहीं एक व्यवहार करण्यांत पैशाच्या एका नाण्याचा दहा वेळां उपयोग करणें काय किंवा दहा नाण्यांचा एकदां उपयोग करणें काय-या दोहोंचा परिणाम पदार्थाच्या किंमतींवर सारखाच होतो. ”

वरील विवेचनावरून पैशाची संख्या व त्याचा चलनवेग या दोन कारणांवर पदार्थाच्या किंमतीचें सरसकट मान अवलंबून असतें असें दिसून येईल. याचें प्रत्यंतर इतिहासावरून हवें तितकें मिळतें. युरोपमध्ये मध्ययुग व अर्वाचीन युग यांच्या संक्रमणावस्थेमध्ये पदार्थाच्या किंमतीच्या सरसकटमानांत जी क्रांति झाली ती पैशाच्या संख्येच्या वाढीमुळे होय यांत शंका नाही. तसेंच हिंदुस्थानांत ब्रिटिश अंमलापूर्वीच्या काळाच्या किंमतीच्या सरसकटमानांत व ब्रिटिश अमलाच्या पूर्ण स्थापनेनंतरच्या काळाच्या किंमतीच्या मानांत जमीनअस्मानचें अंतर पडलें आहे तेंही पैशाच्या संख्येच्या वाढीचा परिणाम आहे हें निर्विवाद आहे. गेल्या पांचचार वर्षांतही पदार्थाच्या किंमतीच्या मानांत जी वरकमान होत आहे त्याचें कारणही या गेल्या पांच वर्षांत पाडलेल्या नाण्यांच्या संख्येच्या विलक्षण वाढीत आहे यांत शंका नाही.

तेव्हां पैशाच्या मोलाच्या संख्यात्मक मीमांसेत सत्यांश आहे यांत शंका नाही. परंतु अभिमतअर्थशास्त्रज्ञांच्या या मीमांसेत त्यांच्या ‘मजुरी-फंडा’च्या मीमांसेतल्या सारखाच दोष घडलेला आहे. ज्याप्रमाणें देशांतील चलभांडवल व लोकसंख्या यांवर मजुरी अवलंबून असते हें खोटें नाही; परंतु मजुरीच्या दराचीं एवढीं दोनच कारणें नाहीत; तर आणखी कारणें आहेत; त्याचप्रमाणें पदार्थाच्या सरसकट किंमतीचें मान किंवा पैशाची ऋयणशक्ति ही पैशाची संख्या व चलनवेग या दोन कारणांवर अवलंबून आहे हें खोटें नाही. तरी पण एवढीच या ऋयणशक्तीचीं कारणें

आहेत असें मात्र नाही. तेव्हां आतां हीं उपाधीभूत कारणें कोणतीं तें पाहिलें पाहिजे. या कारणांचा उल्लेख या मीमांसेचा उपक्रम करतांना सांगितलेल्या गृहीत गोष्टींत आला आहे.

जितक्या मानानें ऐनजिनसी व्यवहार घडतात किंवा पतीनें व्यवहार घडतात, तितक्या मानानें पैशाचे व्यवहार कमी होतात व या थोड्या व्यवहारांना पैशाची पूर्वीची संख्या जास्त होते. अर्थात् ऐनजिनसी अदलाबदलीनें किंवा पतीच्या व्यवहारानें पदार्थांच्या किंमतीचें मान वर चढतें. तसेंच पैशाचा अथवा त्यांच्या द्रव्याचा कलाकौशल्याकडे उपयोग होतो; व या मागणीचा परिणाम पैशाकडे उपयोग होण्याच्या द्रव्याच्या संख्येवर होतो. म्हणजे यानें देशांतील पैशाच्या संख्येचा कमी होण्याकडे कल असतो. तेव्हां या कारणाचा परिणाम वर निर्दिष्ट केलेल्या कारणापेक्षां उलट होतो. शिवाय पैशाचें द्रव्य-सोनें-रुपें-हें उत्पन्न करण्यास कमी जास्त खर्च लागतो, तेव्हां पैशाचें मोल अगर त्याची क्रयणशक्ती ही सोन्यारुप्याच्या उत्पादनव्ययावरही अवलंबून आहे हें उघड झालें. परंतु सोनेंरुपें हें खनिज द्रव्य आहे व त्यांच्या किंमतीचा विचार मागें एके ठिकाणीं केला आहे तेव्हां त्याची येथें पुनरावृत्ति करण्याचें कारण नाही.

यावरून पैशाच्या मोलाच्या मीमांसेंतील सत्यासत्याचा भाग कोणता हें सहज ध्यानांत येईल. पैशाच्या मोलाची संख्यात्मकमीमांसा हें एक मागें स्पष्टीकरण केलेल्या मागणी व पुरवठा या तत्वांचेंच विशेष स्वरूप होय असें ह्मणण्यास हरकत नाही. पैशाचा पुरवठा म्हणजे पैशाच्या द्रव्याचा पुरवठा होय व हा पुरवठा कमीजास्त होणें ही आकास्मिक गोष्ट आहे. शास्त्रीय शोधावर वखाणीच्या शोधांवर ती अवलंबून आहे. तरी पण अमेरिकेच्या शोधापासून आजपर्यंतच्या सोन्यारुप्याच्या उत्पत्तीकडे नजर फेंकली तर हा पुरवठा सारखा वाढत आहे असें दिसून येईल. [३५९ पान पहा.] परंतु त्याबरोबर व्यापारी व्यवहारांचीही अतोनात वाढ होत आहे. म्हणजे पैशाला मागणीही जास्त जास्त होत आहे. ३५९ पानांत दिलेल्या कोष्टकावरून सोन्यारुप्याच्या भावांतही कसकसा फरक होत गेला आहे हें दिसून येईल. परंतु सुधारलेल्या राष्ट्रांमध्ये पैशाची कार्ये उरकणारें आणखी एक साधन अस्तित्वांत आलें आहे व त्याचा फैलावही झपाट्यानें होत आहे. यामुळेंच सर्व जगांत

अमेरिकेच्या शोधापासूनची सोन्यारुप्याची उत्पत्ति.

[दुसऱ्या व तिसऱ्या कॅलमांत ००० स्थाने गाळलीं आहेत.]

वर्षांचे पर्व. | सोन्याची ऑ- | चांदीची ऑ- | सोन्याचांदीच्या | सोन्याचांदीच्या
सांत पैदास. | सांत पैदास. | भावांची तुलना. | वार्षिक पैदा० तु०

१४९३-१५२०	५२२१	४२३०९	...	८०१
१५२१-१५४०	५५२५	६९५९८	...	१२०५
१५४१-१५६०	४३७८	१६०२८७	...	३६०६
१५६१-१५८०	४३९८	१९२५७८	...	४३०७
१५८१-१६००	४७७५	२६९३५३	...	५६०७
१६०१-१६२०	५४७८	२७१९२५	...	४९०६
१६२१-१६४०	५३३७	२५३०८५	...	४७०४
१६४१-१६६०	५६३९	२३५५३१	...	४१०७
१६६१-१६८०	५९५४	२१६६९१	...	३६०३
१६८१-१७००	६९२२	२१९८४२	१४०१	३१०७
१७०१-१७२०	८२४३	२२८६५१	१५०४	२७०७
१७२१-१७४०	१२२६८	२७८२६२	१४०९४	२२०६
१७४१-१७६०	१५८२४	३४२८१२	१४०१४	२१०६
१७६१-१७८०	१३३१३	४१९७१२	१४०७२	३१०५
१७८१-१८००	११४३९	५६५२३६	१५०६८	४९०४
१८०१-१८१०	५७१६	२८७४६९	१५०७७	५००२
१८११-१८२०	३६८०	१७३८५७	१५०६२	४७०२
१८२१-१८३०	४५७०	१४८०७०	१५०८२	३२०४
१८३१-१८४०	६५२३	१९१७५९	१५०६२	२९०३
१८४१-१८५०	१७६०५	२५०९०३	१५०७०	१४०२
१८५१-१८५५	३२०५१	१४२४४३	१५०३८	४०४
१८५६-१८६०	३२४३१	१४५४७७	१५०२९	४०४
१८६१-१८६५	२९७४८	१७७०१०	१५०४४	५०६
१८६६-१८७०	३१३५०	२१५२५८	१५०५७	६०८
१८७१-१८७५	२७९५५	३१६५८५	१६०६४	११०३
१८७६-१८८०	२७७१५	३९३८७८	१८००५	१४०२
१८८१-१८८५	२३९७४	४६००२०	१९०४१	१९०१
१८८६-१८९०	२७३०६	५४४५५७	१९०७५	१९०९
१८९१-१८९५	३९४१३	७८७९०७	३१०६०	१९०९
१८९६-१९००	६२२३५	८२८४६७	३३०३३	१३०३
१९००-१९०५	७७८९०	८२५१४०	३३०८७	१००५

एकंदर पैशाची क्रयणशक्ति कमी होत आहे. अर्थात् पदार्थांच्या किंमती वाढण्याकडे कल आहे. समुद्राच्या लाटांप्रमाणे या किंमती कांहीं वर्षा-मागे जास्त आहेत, तर कांहीं वर्षे पाठीमागे जात आहे असें दिसेल. तरी एकंदर शतकौशतकांच्या काळाकडे नजर दिली असतां पदार्थांच्या किंमतींचें सरसकट मान सारखें पुढें पुढेंच जात आहे, असें दिसून येईल व याचें कारण देशांच्या आधिभौतिक सुधारणेवरोवर धात्वात्मक पैशाखेरीज अधात्वात्मक पैशाचे पुष्कळ प्रकार उद्भूत होतात हें होय. हे प्रकार कोणते व त्यांचें स्वरूप काय यांचा विचार पुढील भागांत करावयाचा आहे. तेव्हां हा विषय येथेंच थांबविणें बरें.

भाग अकरावा.

अधात्वात्मक पैसा व त्याचे प्रकार.

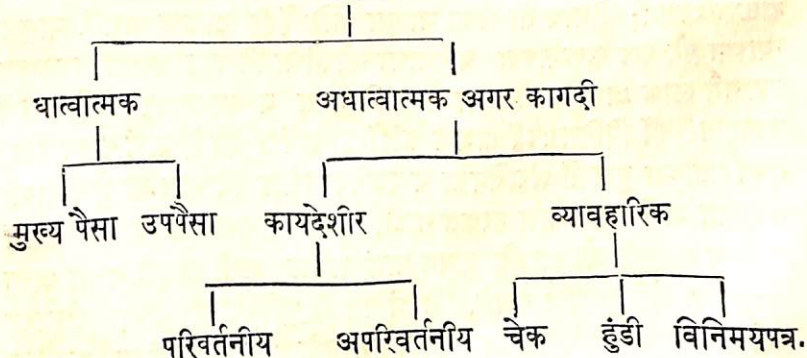
चेथपर्यंत धात्वात्मक पैशाचा विचार झाला; परंतु औद्योगिक बाबतींत पुढारलेल्या देशांत यापुढेही मजल जाते. ज्याप्रमाणें ऐनजिनसीव्यवहाराच्या पुढची पायरी निष्कव्यवहाराची आहे त्याचप्रमाणें निष्कव्यवहारापुढची पायरी पतीच्या व्यवहाराची अगर विश्वासव्यवहाराची होय. व वरवर पहातांना विश्वासव्यवहार हा ऐनजिनसी व्यवहारासारखा दिसतो. अर्वाचीन काळाच्या व्यापाराच्या प्रचंड घडामोडी धातूच्या पैशाखेरीज होतात. यामुळें त्या ऐनजिनसी व्यवहाराप्रमाणें दिसतात सख्या; परंतु वास्तविक त्यांमध्ये कागदी पैसा हा विनिमयसामान्य बनतो. तेव्हां आतां कागदी पैसा, त्याचें स्वरूप व त्याचे प्रकार व त्याच्या चलनपद्धतीचीं तत्वे यांचा या भागांत विचार करावयाचा आहे.

ज्या कारणांनीं समाजांतील बाल्यावस्थेंतील पैशाचीं द्रव्यें मागे पडून सोन्या-रुप्याचा सर्वत्र प्रसार होतो त्याच कारणांनीं कागदी चलनाचाही

प्रसार होतो. देवघेवीचे व्यवहार विराटस्वरूपी झाले ह्मणजे सोन्या-रुप्याच्या पैशाची नेआण करण्याची फार अडचण वाटू लागते. अर्थात् इतर पदार्थांच्या मानानें सोन्यारुप्यामध्ये सुवाद्यता आहे खरी; तरी दहा हजार रुपये किंवा एक लाख रुपये बरोबर नेणें किंवा दुसऱ्या गांवांत पाठविणें हें गैर-सोईचें होतें. तसेंच अर्वाचीन काळीं सर्व जग हें एकच बाजार झाल्यामुळें हल्लीं व्यापार जगाच्या या टोंकापासून त्या टोंकापर्यंत चालतो. अशा ठिकाणींही सोन्यारुप्याचा पैशानें व्यवहार करावयाचा असता तर फार अडचण झाली असती; परंतु हीही अडचण कागदी चलनानें नाहीशी कशी होते हें पुढें एका भागांत पहावयाचें आहे. सोन्या-रुप्याच्या पैशाच्या या गैरसोईमुळें लोकांमध्ये नेआण करण्यास अत्यंत सुलभ अशा कागदी चलनाची वाण भासूं लागते व ह्मणूनच अर्वाचीन सुधारलेलें सरकार चलनी नोटा या नांवानें कायदेशीर फेडीचें चलन याचा प्रसार करतें. तेव्हां आतां या कागदी चलनाचा विचार करावयाचा आहे. मागील भागांत वर्णन केलेला धातुरूप पैसा, या भागांत वर्णन करावयाचा कागदी पैसा व पुढल्या एका भागांत वर्णन करावयाचें कागदीचलन या सर्वांचें स्पष्टीकरण खालील कोष्टकावरून सहज ध्यानांत येईल. या कोष्टकांतील पहिलें पद पैसा आहे व तें मागें दिलेल्या व्याख्येनुरूप व्यापक अर्थानें उपयोजिलें आहे. जो जो पदार्थ-मग तो कसलाही असो-पैशाचीं कार्यें करतो तो तो पैसा या संज्ञेप्रत पावतो. या दृष्टीनें मागें वर्णिलें व पुढें वर्णवियाचें अशा सर्व पैशाचें खालील वर्गीकरण होतें.

पैसा.

वरील कोष्टकांत निर्दिष्ट केलेल्या पैशांपैकी धात्वात्मक पैशाचें वर्णन पूर्वीचि आलेलें आहे. अधात्वात्मक पैशाचे कायदेशीर व व्यावहारिक असे दोन भेद होतात. या दोन भेदांच्या मुळाशीं पत, साक अगर विश्वास हा असतो. ही पत सरकारची असली व तिचा उपयोग सरकारनें कायदा करून केला ह्मणजे कायदेशीर कागदी पैसा देशांत प्रचलित होतो. ही पत खासगी व्यक्तीची असून कायद्याच्या साहाय्याशिवाय त्यांच्या हातच्या वचनांच्या कागदाचा विनिमयांत उपयोग होऊं लागला ह्मणजे व्यावहारिक कागदी पैसा देशांत प्रचलित होतो. या पैशाचे तीन प्रकार आहेत व त्यांपैकीं चेक व हुंड्या यांचें वर्णन 'पेढी' या नांवाच्या पुढील भागांत येईल व विनिमयपत्राचें वर्णन परदेशच्या व्यापाराच्या मीमांसनेंतर येईल. या भागांत फक्त कायदेशीर कागदीचलनाचाच विचार करावयाचा आहे; परंतु या दोन्ही प्रकारच्या कागदी चलनांच्या मुळाशीं असलेल्या पतीच्या स्वरूपाचा आधीं थोडक्यांत विचार केला पाहिजे.

अर्थशास्त्रांत पतीच्या स्वरूपावद्दल फार वाद आहे; परंतु या वादामध्यें ह्मणण्यासारखा तथ्यांश नाही. पतीचें स्वरूप थोड्या विचारांतीं सहज ध्यानांत येण्यासारखें आहे. व्यापाऱ्याची पत ह्मणजे त्याच्या संपत्तीमुळें प्राप्त झालेली त्याची क्रयणशक्ति होय. एखादा बाहेरगांवचा ठासर व्यापारी मुंबईस जाऊन जवळ एक पैसासुद्धां नसतांना हजारों रुपयांचा माल प्रत्यक्ष खरेदी करून येऊं शकतो. ही खरेदी करण्याची शक्ति म्हणजे त्याची पत होय. त्या व्यापाऱ्याचा मोठा धंदा आहे; त्याची हजारों रुपयांची मालमत्ता आहे; त्याचीं बाहेरगांवीं पुष्कळ ठिकाणीं दुकानें आहेत; हें मुंबईच्या व्यापाऱ्यांना ठाऊक असतें; शिवाय तो सच्चा माणूस आहे हेंही ठाऊक असतें. यामुळें त्याच्या पुढें फेड करण्याच्या वचनावर लोकांचा विश्वास बसतो व म्हणून व्यापारी लोक अशा माणसाला माल विकतात व त्याच्यावर विनिमयपत्रें काढतात. हीं विनिमयपत्रें ह्मणजे कांहीं काळानंतर पैसे देण्याचें वचन होय. तेव्हां पतीच्या बुडाशीं संपत्तिमत्ता व एकमेकांवरील विश्वास या दोन गोष्टी असतात असें ह्मणण्यास हरकत नाही. ज्याच्याजवळ कांहीं एक संपत्ति नाही व त्यामुळें जो आपलें वचन पाळूं शकेल अशी खातरी नसते अशा माणसाला पत मुळींच नसते. तेव्हां पत ही पूर्वीच्या संपत्तीच्या जोरावर कर्ज मिळविण्याची शक्ति अथवा क्रयणशक्ति होय. आतां या शक्तीचा

उपयोग थेट पैशासारखा होतो. कारण शहाजोग व्यापाऱ्याचें विनिमयपत्र बाजारांत पैशाप्रमाणें लोक मानण्यास तयार असतात. विनिमयसामान्य हें जें पैशाचें कार्य तें या पतीनें होतें ह्मणून पत ही पैशासारखीच आहे, असें ह्मणण्यास हरकत नाही व अर्वाचीन काळां कोणत्याही धंद्यास भांडवल लागतें व भांडवलाचें अत्यंत ग्राह्यरूप ह्मणजे पैसा होय. कारण त्याच्यायोगानें हवा तो जिन्नस आपल्याला विकत घेतां येतो. यामुळें पैशाचा भांडवलासारखा उपयोग होतो व पतीचा पैशासारखा उपयोग होतो. तेव्हां पतीचाही भांडवलासारखा उपयोग होतो असें म्हणण्यास हरकत नाही. पत ही प्रत्यक्ष भांडवल नसेल किंवा धातुरूप पैसा नसेल; परंतु त्याचा उपयोग जर वरील दोन गोष्टींसारखा होतो तर त्या गोष्टींप्रमाणेंच पतीचाही देशाच्या उद्योगवृद्धीच्या वाढीकडे उपयोग होतो असें ह्मणणें भाग आहे. परंतु वर सांगितल्याप्रमाणें पत ही संपत्तिमूलक आहे हें विसरतां कामा नये. पतीला स्वतंत्र व स्वयंभू असें अस्तित्व नाही. जर संपत्ति किंवा धातुरूप पैसा यांचा आधार प्रथमतः नसेल तर पत ही उत्पन्न होणार नाही. ज्याप्रमाणें लहान लहान खांबांवर अवलंबून असलेल्या कमानींवर मोठी इमारत राहूं शकते; परंतु कमान बांधतांना प्रथमतः सर्व भित बांधावी लागते व एकदां कमान एकजीव झाली ह्मणजे खांबांखेरीज बाकी सर्व भितीचा भाग काढून घेतला तरी चालतो तीच स्थिति पतीची आहे. प्रथमतः पत होण्यास मनुष्याजवळ धातुमय पैसे व प्रत्यक्ष संपत्ति पाहिजे; परंतु एकदां बाजारांत पत बसली ह्मणजे मग खांबावजा थोड्याशा संपत्तीवर व थोड्याशा धातूंच्या पैशावर अति मोठी पत टिकूं शकते व या पतीवर मग व्यापाराच्या प्रचंड घडामोडी होऊं शकतात. हें कसें होतें याचा उलगडा पुढील भागामध्ये येणार आहे. तेव्हां हा विषय येथें सध्या थांबविणें बरें.

कायदेशीर कागदी चलन परिवर्तनीय व अपरिवर्तनीय या दोन तऱ्हेचें असतें असें कोष्टकावरून दिसेल. मागें सांगितलेंच आहे कीं, देशाच्या औद्योगिक वाढीबरोबर नेआण करण्यासारखा व परगांवीं पोस्टानें पाठविण्यासारखा पैसा लोकांना पाहिजे असतो व अशा सुधारलेल्या समाजांत सरकारची पत असते व त्यांना कायद्याचाही अधिकार असतो. यामुळें कागदी चलन प्रचलित करणें हें नाण्याच्या प्रसाराप्रमाणें सरकारचेंच

काम समजलें जातें व ह्मणून सुधारलेल्या सर्व देशांत सरकार परिवर्तनीय कागदी चलन चालू करतें. याला सरकारी चलनी नोटा ह्मणतात. या नोटा म्हणजे सरकारची मागितल्याबरोबर धातुरूप पैसे देण्याचीं लेखी वचनें होत व सरकारावर लोकांचा विश्वास असल्यामुळे अशीं लेखी वचनें प्रत्यक्ष धातुरूप पैशाप्रमाणें चालतात. परिवर्तनीय कागदी चलनाचा हा विशेष आहे कीं, या कागदी चलनाच्याबद्दल लोक मागतील तेव्हां धातुरूप पैसा दिला जाईल. अशी सरकार हमी घेतें. अर्थात् या कागदी चलनाचें प्रत्यक्ष धातूच्या पैशामध्ये परिवर्तन करतां येतें. म्हणून या चलनी नोटांना प्रतिनिधिभूत पैसा ह्मणतात. हजारांची नोट काढली असतां तिच्याबद्दल हजार रुपयांची चांदी अगर हजार रुपये सरकार आपल्या तिजोरींत ठेवितें; व याचप्रमाणें जितक्या किमतीच्या कागदी नोटा आहेत तितक्या किमतीची चांदी अगर रुपये या रूपानें सरकारी तिजोरींत प्रत्यक्ष एवज ठेवला जातो. ह्मणजे केव्हांही देशांतील कितीही माणसें नोटांबद्दल प्रत्यक्ष रुपये मागण्यास आलीं तरी हरकत पडत नाहीं. अर्थात् कागदी चलनाच्या परिवर्तन या गुणाला केव्हांही बाध येतां कामा नये तरच या कागदी चलनावर लोकांचा पूर्ण विश्वास बसून त्यांकडून प्रत्यक्ष पैशाचीं सर्व कार्ये होतील. परंतु जर का तिजोरींत मागितल्याबरोबर रोख पैसे मिळत नाहींत असें एकदां लोकांना वाटूं लागलें म्हणजे अर्थशास्त्राच्या नियमाप्रमाणें रोख पैशाचा उत्कर्ष होऊन कागदी पैशाचा अपकर्ष होऊं लागेल व देशांतून धातुरूप पैसा नाहीसा होईल. तेव्हां देशांत कागदी नाणें चालू ठेवावयाचें असेल तर त्याच्या परिवर्तनाला अर्थात् त्याच्या बदला प्रत्यक्ष नाणें मिळण्याच्या गुणाला केव्हांच धक्का बसतां कामा नये तर तो कागदी पैसा शास्त्रोक्त पैसा होय असें सर्व अर्थशास्त्रकारांचें मत आहे. परंतु कागदी पैशाचें हें परिवर्तन कायम ठेवण्यासंबंधीं मात्र फार वाद आहे व त्या बाबतींत निरनिराळ्या अर्थशास्त्रज्ञांनीं निरनिराळे नियम सांगितलेले आहेत. कागदी चलनाचें पूर्ण परिवर्तन शाबूद ठेवण्याच्या कामीं निरनिराळ्या देशांत निरनिराळ्या पद्धतींचा अवलंब केलेला आहे. तेव्हां ह्या तत्वांचा व पद्धतींचाही यथें थोडक्यांत ऊहापोह केला पाहिजे.

कागदी चलनाचें पूर्ण परिवर्तन राखण्याकरितां पेढीचें तत्व बसव

आहे, असें एका पक्षाचें ह्मणणें आहे; तर दुसऱ्या पक्षाचें म्हणणें खासगी पेढ्यांना जरी हें तत्व पुरेसें असलें तरी सरकारी चलनी नोटांना व कागदी पैशाला हें तत्व पुरेसें नाही; तर सरकारनें चलनतत्वाचा अवलंब केला पाहिजे.

पुढील भागांत आपल्याला पेढीच्या स्वरूपाचें व त्याच्या कार्याचें वर्णन करावयाचें आहे तेव्हां तेथें याचा विशेष खुलासा होईल. परंतु पेढीच्या तत्वाचें रहस्य इतकेंच कीं, रोजच्या व्यवहाराला जितक्या रोख रकमेची गरज लागते तितकीच रक्कम पेढीवाला आपल्या तिजोरींत ठेवतो; बाकीचें भांडवल तो व्यापाऱ्यांस कर्जाऊ देतो. अशा करण्यानें त्याचें भांडवल विनव्याजीं पडत नाही व त्यायोगें देशाच्या उद्योगधंद्यांकडे जास्त भांडवल मिळतें. कारण पेढीवाल्याच्या तिजोरींत प्रत्यक्ष पडून राहिलेले पैसे हे भांडवलाच्या दृष्टीनें निरुपयोगी असतात. तेव्हां असे पैसे जितके कमी राहतील तितके चांगले. ह्मणून पेढीवाला आपल्या अनुभवानें, लोकांनीं ठेवी ठेवलेल्या रकमेच्या सरासरी तृतीयांश रक्कम आपल्या तिजोरींत ठेवतो व तेवढ्यानें सर्व ठेवीवाल्यांची मागणी त्याला भागवितां येते. कारण सर्व ठेवीवाले एकसमयावच्छेदेंकरून आपल्या सर्व ठेवी एकदम परत मागत नाहीत. कांहींजण पैसे परत मागतात तर कांहींजण पैसे पेढीवर ठेवण्यास येतात; सारांश, हा जसा पेढीच्या व्यापाराचा अनुभव आहे, त्याचप्रमाणें सरकारी चलनी नोटांचीही स्थिति आहे. म्हणजे सर्व चलनी पैसा जवळ असलेल्या लोकांना एकसमयावच्छेदेंकरून रोख पैसा लागेल असें संभवत नाही. तेव्हां ज्याप्रमाणें पेढीवाले ठेवीच्या रकमेच्या कांहीं प्रमाणानें रोख रुपये तिजोरींत ठेवतात; त्याचप्रमाणें सरकारनेंही परिवर्तनीय कागदी चलनासंबंधीं केलें म्हणजे बस आहे. जितक्या रकमेचें कागदीचलन आहे तितक्या रकमेचे धातुरूप पैसे ठेवणें ह्मणजे देशाचें उगाच नुकसान करणें होय. कारण इतक्या पैशाची कागदीचलनाच्या पूर्ण परिवर्तनास मुळींच जरूरी नाही. तेव्हां पेढीच्या तत्वाच्या समर्थकांचें ह्मणणें असें आहे कीं, ज्याअर्थी कागदीचलन हें पैशासारखें उपयोजितां येतें त्याअर्थी प्रत्यक्ष पैशाचा देशाच्या उद्योगधंद्यांच्या कार्यां जितका उपयोग करतां येईल तितका करून घेतला पाहिजे व म्हणूनच कागदीचलनाइतके पैसे ठेवणें हें निव्वळ देशाचें नुकसान करणें

होय. व कागदीचलनाचा जो मूळ हेतु कीं, विशेषप्रसंगीं जास्त पैसा पाहिजे असतांना तो मिळावा तो या पद्धतीनें साधत नाहीं. परंतु कांहीं अर्थ-शास्त्रज्ञांचें म्हणणें असें आहे कीं, सरकारी कागदीचलनांत खासगी पेढ्यांचें तत्व आणणें हें फार धोक्याचें आहे. कारण त्यानें केव्हांना केव्हां तरी कागदीचलनाचे परिवर्तनाला धक्का वसेल व अपरिवर्तनीय कागदीचलनाचे अनिष्ट परिणाम देशाला भोगावयास लागतील. ह्मणून या बाबतीत चलनतत्वाचाच अवलंब केला पाहिजे. तेव्हां आतां चलनतत्व म्हणजे काय हें पाहूं.

चलनतत्ववाद्यांचें ह्मणणें असें आहे कीं, चलनी नोटांचें पूर्ण परिवर्तन राखण्याकरितां नोटांइतकें सोनें-रुपें तिजोरींत ठेवलें पाहिजे. तरच आणीवाणीच्या प्रसंगींसुद्धां लोकांना नोटांबद्दल केव्हांही रोख पैसे मिळतील व नोटांचें परिवर्तन पूर्ण राहिल. अशा प्रकारचें कायद्याचें निवर्धन नसलें तर चलनी नोटांचा अतिरेक होऊन त्या नोटा अपरिवर्तनीय होतील व असें होणें देशाच्या नुकसानीचें आहे. चलनी नोटा या इकडे तिकडे पाठविण्यास सोडस्कर, नेआण करण्यास हलक्या ह्मणून त्या उपयोगांत येतात. परंतु त्या, देशांतील कायदेशीर फेडीचें चलन असल्यामुळें त्यांची किंमत रोख नाण्याइतकी राहिली पाहिजे; व अशी राहण्यास त्या नोटा पूर्णपणें परिवर्तनीय पाहिजेत व असें होण्यास नोटांच्या इतकें प्रत्यक्ष सोनें-नाणें तिजोरींत ठेवलें पाहिजे ह्मणजेच चलनी नोटा या खऱ्या प्रतिनिधीभूत पैसा राहतील.

वरील तऱ्हेचें चलनतत्ववाद्यांचें म्हणणें आहे. यावर पेढीच्या तत्वाच्या समर्थकांचें असें उत्तर आहे कीं, अशा कडक निवर्धनानें देशाला पतीचा फायदा मिळत नाहीं. ज्या वेळीं कांहीं कारणांनीं देशांतील सोनें-नाणें कमी होतें त्यावेळीं व्यापाराला पैशाची अडचण पडूं नये व सर्व उद्योगधंदे पैशाच्या अभावीं थांबूं नयेत ह्मणून चलनी नोटांची खरोखरी जरूरी असते व सरकारची किंवा सरकारी आश्रयाखालीं निवालेल्या पेढ्यांची पत देशांत सर्वांमध्ये जास्त असते व ह्मणून त्यांनीं काढलेल्या चलनी नोटा लोकांमध्ये सहज प्रचलित होतात. तेव्हां या कडक चलनतत्वानें या फायद्याला देश मुक्तो व ज्या वेळीं चलनाची जरूरी जास्त त्याच वेळीं व्यापाऱ्यांना चलन मिळत नाहीं. यावर चलनतत्ववाद्यांचें प्रत्युत्तर

असें आहे कीं, जर कडक निर्वधन नसेल तर अशा प्रसंगी चलनी नोटांचा अतिरेक होईल. कारण व्यापाऱ्यांना नोटांची गरज असली म्हणजे ते व्याजाचा दर जास्त देण्यास तयार होतात व या जवर व्याजाच्या मोहानें पढ्या चलनी नोटांचा अतिरेक करतील व त्यायोगानें पदार्थांच्या किंमती वाढतील; व्यापाराला सद्दुचाचें स्वरूप येईल व शेवटीं नोटा अपरिवर्तनीय होऊन लोकांचा नोटांवरील विश्वास उडेल व एकंदर देशांतील पतीलाच धक्का बसेल. अशा चलनी नोटांच्या अतिरेकानें व्यापारांत मोठमोठ्या दिवाळ्यांचा काळ येऊन व्यापाऱ्यांची तारां वळ उडते. अशा प्रकारचे व्यापारी आणीबाणीचे प्रसंग इंग्लंडांत वारंवार येत व याचें कारण नोटांचा अतिरेक अशी पुष्कळ मुत्सद्यांची समजूत झालेली होती. इंग्लंडांतील हल्लीं चालू असलेला १८४४ मधला बँक चार्टर कायदा या समजुतीवर झालेला आहे. हा कायदा सर राबर्ट पील या प्रधानाचे कारकीर्दीत पास झाला. या कायद्यान्वये ज्या ज्या बँकांना तो कायदा होईपर्यंत चलनी नोटा काढण्याचा अधिकार होता त्या त्या बँकांचाच फक्त अधिकार कायम करण्यांत आला. म्हणजे नव्या कोणत्याही बँकेला हा अधिकार द्यावयाचा नाही असें ठरलें. त्याचप्रमाणें कायदा होण्यापूर्वीच्या वारा महिन्यांत जितक्या चलनी नोटा सरासरीनें चालू असतील तितक्या नोटा आपल्या मालमत्तेवर व पतीच्या जोरावर काढण्याची परवानगी मिळाली. याप्रमाणें बँक ऑफ इंग्लंडला १ कोटी ४० लक्ष रुपयांच्या चलनी नोटा काढण्याची परवानगी मिळाली व खासगी आणि संयुक्त-भांडवली पेढ्यांना सर्वा मिळून ७४६०००० पौंडांची परवानगी मिळाली. तसेंच १८४५ च्या कायद्यानें स्कॉटलंडमधील बँकांना २७५०००० पौंडांची परवानगी मिळाली व आयरिश बँकांना ६३५०००० पौंडांची परवानगी मिळाली. म्हणजे एकंदर युनायटेडकिंग्डममध्ये सुमारे ३ कोटी पौंडांच्या चलनी नोटा पेढ्यांच्या मालमत्तेच्या तारणावर काढण्याची परवानगी मिळाली. यापेक्षा काढाव्या लागणाऱ्या प्रत्येक नोटे इतकें सोने-नाणें पेढ्यांनीं आपल्या तिजोरींत ठेविलेंच पाहिजे असें या कायद्यांनीं ठरविलें. देशांतील खासगी व संयुक्तभांडवली पेढ्यांनीं जर आपला नोटा काढण्याचा अधिकार सोडून दिला तर त्यांच्या अधिकारांतील नोटांच्या रकमेच्या दोनतृतीयांश इतक्या रकमेनें बँक ऑफ इंग्लंडचा अधिकार

वाढवावयाचा अशीही एक शर्त कायद्यांत होती. याप्रमाणें बँक ऑफ इंग्लंडला सध्या १ कोटी ८४ लक्ष पौंडांपर्यंत आपल्या निव्वळ तारणावर नोटा काढण्याचा अधिकार आलेला आहे. इतर बँकांना ठरलेल्या मर्यादेबाहेर केव्हांही अधिक नोटा काढण्याचा अधिकार नव्हता. मात्र १८४५च्या कायद्यानें अशी सवलत स्कॉटलंडांतील पेढ्यांना दिलेली होती. म्हणजे बँक आफ इंग्लंडप्रमाणें स्कॉटलंडांतील पेढ्यांना ठरलेल्या मर्यादेच्या बाहेर प्रत्यक्ष सोने-नाण्याच्या रकमेइतक्या नोटा काढण्याचा अधिकार आहे. बँक आफ इंग्लंडच्या किती नोटा प्रचारांत आहेत व त्यावद्दल किती सोने-नाणें बँक आपल्या तिजोरींत ठेवते याची कल्पना १९०९ च्या आंकड्यावरून होईल. १९०९ सालीं बँक ऑफ इंग्लंडनें ५ कोटी पौंडांच्या नोटा काढल्या होत्या व तिच्या तिजोरींत सुमारे ३ कोटी १८ लक्ष इतकें प्रत्यक्ष सोनें होतें.

या कायद्याच्या धोरणावद्दल अजूनही फार मतभेद आहे. चलनी नोटांचें पूर्ण परिवर्तन राखणें हा या कायद्याचा उद्देश आहे. परंतु याविरुद्ध असणाऱ्या लोकांचें ह्मणणें असें आहे कीं, हा कायदा त्या कामीं निरुपयोगी आहे. अर्थात् बँक आपण होऊनच अवश्य तितकें सोने-नाणें आपल्या तिजोरींत ठेवील व नोटांचा अतिरेक होणें शक्य नाहीं. कारण बँकेनें जर व्यापाराच्या अवश्यकतेपेक्षां जास्त नोटा काढल्या तर अशा नोटा व्यापारांत फार वेळ टिकणारच नाहींत, तर त्या रोख पैशाकरितां बँकेकडे परत येतील व बँकेनें जर रोख पैसे दिले नाहींत ह्मणजे नोटा जर परिवर्तनीय राहिल्या नाहींत तर बँकेचें दिवाळें निघेल. परंतु व्यापाराच्या आणीवाणीच्या प्रसंगीं या कायद्यानें जास्त अडचण मात्र होईल व आणीवाणींतून पार पडणें जवळ जवळ अशक्य होईल. म्हणजे ज्या वेळीं चलनी नोटांची खरोखरी अवश्यकता असते, त्या वेळीं त्या मिळणार नाहींत. उदाहरणार्थ, लढाईकरितां वगैरे सरकारला रोख पैशाची जरूरी लागली व हे पैसे बँकेनें सरकारला कर्जाऊ दिले तर देशांतील सोने-नाणें कमी होईल व अशा वेळीं देशांतील व्यापाराचा घोंटाळा होऊं नये ह्मणून चलनी नोटांची गरज जास्त लागेल; परंतु याच वेळीं १८४४ च्या कायद्याच्या कडक निर्वंधनानें बँकेला नोटा देणें अशक्य होईल व ह्मणून हा कायदा नेहमीं निरुपयोगी तर प्रसंगीं अडथळा करणारा आहे व तो कायदा

कांहीं काळपर्यंत तरी तहकूब करावा लागतो. हें या कायद्याच्या विरोधकांचें म्हणणें प्रत्यक्ष पुराव्यानें सिद्ध झालेलें आहे. हा कायदा पास झाल्यापासून अवघ्या बावीस वर्षांत तीन वेळां तो तहकूब करावा लागला. १८४८, १८५७ व १८६६ या वर्षीं हा कायदा तहकूब करणें अवश्यक झालें होतें. अशी तहकुबी मिळणार अशी लोकांची खात्री झाली ह्मणजे आणीवाणीचा प्रसंग नाहींसा होतो.

१८४४ चा कायदा वाजवीपेक्षां फाजील कडक आहे व त्या कायद्यावरहुकूम तिजोरीमध्ये ठेवावें लागणारें सोने-नाणें उगाच जास्त ठेवावें लागतें हें खरें आहे, तरी पण एवढ्या मोठ्या व्यापारी देशाची चलनपद्धति अगदीं विनचोर असावी व चलनी नोटांच्या पूर्ण परिवर्तनावद्दल काडीभरही शंका राहूं नये याकरितां घातलेल्या शर्ती जरी फाजील कडक असल्या तरी त्या चांगल्याकडे झुकल्या चुका आहेत असें म्हणणें प्राप्त आहे.

युरोपांतील इतर देशांमध्ये सरासरी इंग्लंडच्या धर्तीवरच चलनी नोटांचें परिवर्तन राखण्याकरितां तजविजी केल्या आहेत. मात्र त्यांमध्ये इंग्लंडच्या कायद्याचा फाजील कडकपणा टाळला आहे. फ्रान्सची पद्धति सर्वांत जास्त स्वातंत्र्याची आहे. बँक ऑफ फ्रान्सला नोटा काढण्याचा अमर्याद अधिकार होता. परंतु १८८४ पासून तिच्या अधिकाराला मर्यादा घातलेली आहे. ती मर्यादा ३१ अब्ज फ्रँकची अगर १४ कोटी पौंडांची आहे. अमुकच रोख सोने-नाणें ठेविलें पाहिजे असा सक्त निर्वंध नाहीं. तरी पण पेढी आपण होऊन फार मोठी रकम तिजोरीत तरती ठेविते.

जर्मनीमध्ये १८७५ पासून इंग्लंडच्या १८४४ च्या कायद्याच्या धर्तीवरच कायदा केला आहे. त्या वेळीं ज्या पेढ्यांना नोटा काढण्याचा अधिकार होता तितक्यांना व नव्या इंपेरियल बँकेलाच फक्त नोटा काढण्याचा अधिकार दिला गेला आहे. ३८ कोटी ५० लक्ष मार्क अगर सुमारे २ कोटी पौंडांपर्यंत निवळ तारणावर नोटा काढण्याची परवानगी आहे. याचेवरील प्रत्येक नाटेच्या रकमेइतकें रोख सोने-नाणें ठेविलेंच पाहिजे असा निर्वंध आहे. परंतु इंग्लंडमध्ये आणीवाणीच्या प्रसंगां बँकेचा कायदा तहकूब करण्याचा प्रसंग येतो हें पाहून जर्मन कायद्यांत थोडी सुधारणा केली आहे. रोख रकमेखेरीज जितक्या रकमेच्या नोटा काढण्याचा पेढ्यांना अधिकार

आहे त्यापेक्षां जास्त रकमेच्या नोटा रोख रकमेखेरीज काढण्याची जरूरी वाटल्यास पेढ्यांना तसें करण्याची सवलत ठेविली आहे. मात्र त्यांनीं या सवलतीबद्दल अशा रकमेवर दरसाल दरशेंकडा ५ टक्के कर दिला पाहिजे. तसेंच चलनी नोटांच्या पूर्ण परिवर्तनाकरितां आणखी अशीही एक शर्त आहे कीं, कोणत्याही पेढीच्या चलनी नोटांच्या एकंदर रकमेच्या निदान एकवृत्तीयांशापेक्षां कमी सोनें-नाणें पेढीच्या तिजोरीत होतां कामा नये.

येथपर्यंत कायदेशीर परिवर्तनीय चलनी नोटांच्या स्वरूपाचा व त्यांच्या परिवर्तनाच्या तत्वांचा विचार झाला.

आतां कायदेशीर कागदी चलनाच्या एकच प्रकाराचा विचार करण्याचें राहिलें. तो प्रकार अपरिवर्तनीय कागदी चलनाचा होय.

केव्हां केव्हां असें कागदी चलन हें परिवर्तनीय चलनी नोटांपासून उद्भूत होतें. देशांतील चलनी नोटा परिवर्तनीय म्हणून काढलेल्या असतात. त्यांच्या पूर्ण परिवर्तनास लागणारें सोनें-नाणें देशांत शिल्लक असतें. परंतु देशाला लढाई करावी लागल्यामुळें किंवा एकाएकीं परकी देशांत सोनें-नाणें फार पाठवावें लागल्यामुळें या शिल्लकेचा त्या कामाला कर्ज म्हणून उपयोग केला जातो. परंतु मग चलनी नोटांचें परिवर्तन बंद पडतें व अशा प्रसंगीं सरकार किंवा पेढी यांनीं नोटाबद्दल रोख पैसे दिले पाहिजेत अशी कायदांतील शर्त तहकूब करावी लागते. इंग्लंडचें फ्रान्सबरोबर भयंकर युद्ध चाललें असतांना १७९७ मध्यें इंग्लंडमध्ये असा तहकुबीचा कायदा करावा लागला होता. व हा तहकुबीचा कायदा १८१९ पर्यंत चालला होता. अर्थात् या सर्व काळांत इंग्लंडांतील चलनी नोटा या अपरिवर्तनीय होत्या. म्हणजे नोटांबद्दल रोख पैसे मिळत नसत.

फ्रान्समध्ये जाँन लाँच्या शिफारशीवरून प्रथमतः परिवर्तनीय चलनी नोटा काढल्या होत्या. परंतु पुढें त्या अपरिवर्तनीय केल्या गेल्या. फ्रान्सच्या राज्याक्रांतीनंतरही एकदां असायनेट्स म्हणून अशा अपरिवर्तनीय नोटा काढण्यांत आल्या होत्या; अमेरिकेंतील निरनिराळ्या संस्थानांनीं अशा प्रकारचे पुष्कळ प्रयोग करून पाहिले होते. अमेरिकेच्या अन्तर्युद्धांतही ग्रीनबॅक्स नांवाच्या चलनी नोटा काढण्यांत आलेल्या होत्या. याप्रमाणें अडचणाच्या प्रसंगीं निरनिराळ्या देशांनीं अपरिवर्तनीय चलनी नोटा काढल्याचे दाखले आहेत खरे; तरी पण नेहमींच्या व्यवहारांत अशी

नाण्याची पद्धति ही देशाच्या व्यापाराला फार हानिकर आहे असें सर्व अर्थशास्त्रकारांचें मत आहे. कारण या पद्धतीमध्ये अतिरेक व तज्जन्य अविश्वास हा उत्पन्न होतो. रोख पैसे देण्याची जबाबदारी नाहीशी झाली म्हणजे या नोटांचा अतिरेक करण्याचा मोह झाल्याखेरीज रहात नाही. कारण या नोटा काढण्यास खर्च मुळींच लागत नाही व त्यानें सरकारची तात्पुरती अडचण भागल्यासारखी होते. परंतु अशा नोटांचा अतिरेक झाला कीं त्यांची किंमत कमी होऊं लागते. कारण नोटांचें परिवर्तन बंद झालें कीं लोकांचा सरकारवरील विश्वास उडून जातो व यामुळें सरकारी चलनी नोटा लोक ध्यावयास नाखुष असतात. यामुळें त्यांची किंमत कमी होते. या नोटांवरील लोकांचा विश्वास उडाला म्हणजे त्या नोटा किती अपरुष्ट होतील याचा नियम नाही. नोटांच्या या अतिरेकानें पैसा देशांत फार वाढतो व पैशाच्या संख्यात्मक तत्वानुरूप पदार्थांच्या किंमती विलक्षण वाढतात व या किंमतीच्या वाढीनें व्यापारावर अनिष्ट परिणाम घडतात. फ्रान्सच्या क्रांतीच्या काळीं फ्रेंच असायनेटच्या हजारों फ्रँकांची असायनेट कांहीं पेन्सांच्या किंमतीपर्यंत अपरुष्ट झालेली होती. इंग्लंडमध्ये १७९७ पासून १८१९ पर्यंत जेव्हां अपरिवर्तनीय नोटांचा प्रसार झाला होता तेव्हां ती देशाची आणीबाणीची वेळ होती. युद्ध हें सर्व लोकांच्या संमतीनें चाललें होतें. लोकांचा सरकारवरील विश्वास कमी झाला नव्हता. लढाई बंद झाली म्हणजे सरकार रोख पैशाचें चलन पुनः सुरू करील अशी लोकांना खात्री होती. तसेंच इंग्लंडचें व्यापारी वर्चस्व कायम होतें. तरी सुद्धां बँक ऑफ इंग्लंडच्या चलनी नोटा शेंकडा ५० नीं अपरुष्ट झाल्या होत्या म्हणजे त्यांची किंमत बाजारांत निम्हानें कमी झाली होती.

वरील विवेचनावरून अपरिवर्तनीय चलनी नोटांची पद्धति स्वीकारणें एखाद्या देशाला एखाद्या आणीबाणीच्या व अडचणीच्या प्रसंगी भाग पडलें तरी सामान्यतः ही चलनपद्धति अर्थशास्त्रदृष्ट्या अगदीं कनिष्ठ दर्जाची आहे व अशा पद्धतीनें देशाच्या व्यापारधंद्यास उत्तेजन मिळण्याऐवजीं देशाची उद्योगधंद्यांच्या बाबतींत या पद्धतीनें पीछेहाटच होते व म्हणून कोणत्याही सुधारलेल्या देशांत अशी पद्धति नेहमींची पद्धति म्हणून स्वीकारलेली नाही. देशांतील धात्वात्मक नाण्याची पद्धति

काय किंवा कागदी चलनपद्धति काय दोन्हीही स्वाभाविक व अकृत्रिम तऱ्हेच्या पाहिजेत म्हणजे देशाच्या व्यापाराच्या गरजेप्रमाणें पैसा आपो-आप कमी जास्त होण्याची तजवीज त्या पद्धतीमध्ये पाहिजे. परंतु टांकसाळी खुल्या केल्याखेरीज व चलनी नोटा परिवर्तनीय असल्याखेरीज पैशाच्या पद्धतीत हा लवचीकपणा रहात नाही. दोन्ही नाण्यांच्या किंमती व संख्या फक्त सरकारच्या कायद्यावर अवलंबून राहिल्या म्हणजे चलन-पद्धति कृत्रिम होते व अशी कृत्रिम पद्धति देशाच्या व्यापारास अपाय-कारक होण्याची फारच धास्ती असते. म्हणूनच अर्थशास्त्रीयदृष्ट्या धात्वात्मक चलनपद्धति काय किंवा कागदी चलनपद्धति काय दोन्हीही स्वाभाविक असल्या पाहिजेत असा अर्थशास्त्राचा सिद्धांत आहे. या दृष्टीनेच देशाच्या वाढत्या भरभराटीवरोबर व्यापारांत व्यावहारिक चलन-पद्धति सुरू होते व या पद्धतीच्या प्रवर्तकसंस्था म्हणजे पेढ्या होत. तेव्हां पुढल्या भागांत या संस्थांचा इतिहास व स्वरूप यांचा विचार करणें क्रम-श्रांत आहे व मग या संस्थांकडून व्यावहारिक कागदी चलन कसे प्रचारांत येतें हें पाहणें सुलभ होईल.

भाग बारावा.

पेढीची उत्पत्ति.

समाज उत्क्रांतीच्या खालच्या पायरीवर असतो त्या वेळीं पेढीच्या व्यापाराची उत्पत्ति होणें शक्य नसतें. कारण अशा रानटी स्थितींत नाणें व पैसा यांचा मुळीं व्यवहारांत उपयोगच सुरू झालेला नसतो. समाज मृगयावृत्तींत असतांना, किंवा वडान्याप्रमाणें जनावरांचे कळप वेळून रानो-माळ हिंडणाऱ्या गोपालवृत्तींत असतांना, किंवा कृषीवृत्तींत असतांना मुद्धां पेढ्या उत्पन्न होत नाहीत; परंतु याच्या पुढल्या स्थितींत समाज आला म्हणजे पशानें नेहमीं व्यवहार सुरू होत असतो. कलाकौशल्याचे पदार्थ उत्पन्न होऊं लागतात व निरनिराळ्या देशांचा व्यापार सुरू होतो. या

व्यापाराच्या वाढीबरोबर नाण्याची गरज जास्त लागते व निरनिराळ्या देशांत त्या त्या देशाच्या राजसत्तेच्या निदर्शक चिन्हांनीं युक्त अशीं सोन्यारुप्याचीं व तांब्यालोखंडाचीं निरनिराळीं नाणीं व्यापारांत चालू होतात व मग सराफाचा धंदा अवश्य होतो. त्यापासूनच पुढें मोठमोठ्या पेढ्या उत्पन्न होतात. या पेढीच्या व्यापाराचें पूर्ण स्वरूप आपणांस हल्लीं युरोपांत पहाण्यास सांपडतें. परंतु हें स्वरूप त्यास एकदम आलें नाहीं. तें हळू हळू येत गेलें; तें कसें हें प्रथमतः आपणास पहावयाचें आहे.

युरोपांतील कलियुग संपून नवीन युगास तेराव्या शतकांत आरंभ झाला असें म्हणतात. या काळांत युरोपामध्ये व्यापारधंद्यांत, कलाकौशल्यांत व इतर सर्व बाबतींत इटली देशांतील संस्थानें पुढें होती. युरोपांतील बाकीचे देश या काळीं सुधारणेच्या व व्यापाराच्या कामांत बरेच मागे होते. इटली देशांतील व्हेनिस, जिनाआ, फ्लॉरेन्स वगैरे शहरें त्या काळीं अत्यंत श्रीमान् होती. कारण युरोप व आशिया यांचेमधील व्यापाराचीं तीं नाकीं होती. त्या काळीं हिंदुस्थान, इराण, चीन वगैरे आशिया खंडांतील देश पुष्कळ भरभराटींत होते व कलाकौशल्याचे कामांत बरेच प्रवीण होते. या देशांतील माल इटलींतील वर निर्दिष्ट केलेलीं शहरें युरोपांत नेऊन विकीत व या व्यापारांत त्यांस अत्यंत फायदा होई. हा फायदेशीर व्यापार आपल्या हातांत यावा याच हेतूनें पोर्तुगाल व स्पेन या देशांतील दर्याबिंदी लोक हिंदुस्थानचा नवा रस्ता काढण्यास झटत होते. गलबतांवर गलबतें घेऊन हे लोक आफ्रिकेच्या किनाऱ्यानें खालीं खालीं जाण्याचा प्रयत्न करीत. वास्कोदिगामा यानें हा प्रयत्न सफल करून शेवटीं एकदांचा हिंदुस्थानचें किनारा गांठला. हा हिंदुस्थानाचा मार्ग काढण्याच्या नादांत कोलंबसास अमेरिका सांपडली व या दोन मोठ्या गोष्टींनीं युरोपांतील देशाच्या भरभराटींत फरक झाले. पूर्वीं इटली फार गवर होता व त्याच्या शहरांचें सर्व युरोपांत प्राबल्य असून त्याचा वैभवरवि उच्चीवर होता; परंतु अमेरिकेच्या शोधानें व हिंदुस्थानच्या नव्या मार्गानें त्यांचा हा वैभवसूर्य मावळला व स्पेन, पोर्तुगाल, बेल्जम व इंग्लंड या देशांस महत्त्व आलें. या परिस्थितीभेदामुळें पेढीच्या व्यापाराचेंही स्थानांतर झालें. इटली देशांतील शहरांचा हजारों देशांशीं संबंध येई. यामुळें त्या देशाच्या व्यापाऱ्यांजवळ निरनिराळ्या देशांतील नाणीं जमत. या नाण्यांची योग्य किंमत ठरवून अदलाबदल करणें, तसेंच

व्यापाऱ्यांस निरनिराळ्या ठिकाणीं पैसे पोंचविणें, वगैरे कामें या देशांतील पेढ्या करीत. शिवाय या शहरांत सर्व युरोपाच्या पेढींचा व्यापार संकलित होण्याचें आणखी एक मोठें कारण होतें. युरोपांत त्या वेळीं रोमन कॅथलिक धर्म सर्वत्र पसरलेला होता व या धर्माचा मुख्य धर्माध्यक्ष पोप हा रोम येथें रहात असे. युरोपांतील निरनिराळ्या देशांतून धर्माची वाव म्हणून जो एक कर असं त्यावर पोपसाहेबांचाच तावा असे. हे कर-वसुलीचें कामही इटलींतील पेढीवाले करीत. हे पेढीवाले सावकारीचा धंदा करीत, कित्येक राजांस ते कर्ज देत असत, व कर्जाच्या व त्यावरील व्याजाच्या फेडीकरितां निरनिराळ्या करांच्या वसुलीचें काम यांचेकडे येई. अशा प्रकारचें या शहरांतील पेढीवाल्यांचें वैभव होतें. पूर्वी या पेढ्या खासगी गृहस्थांच्या असत. परंतु पुढें सरकारी पेढ्या निर्घूळ लागल्या. तसेंच सरकारास कर्ज देण्याकरितां संयुक्तभांडवलाच्या तत्त्वावरही कांहीं पेढ्या निर्घत. निरनिराळ्या देशांतील पेढ्या निरनिराळ्या कारणांनीं अस्तित्वांत आलेल्या आहेत.

पोर्तुगाल व स्पेन देशांनंतर वसाहतीच्या कामांत हॉलंड फार पुढें गेलें; आशियांत व अमेरिकेंत त्या देशाच्या पुष्कळ वसाहती झाल्या व इंग्लंडचें वर्चस्व वाढण्यापूर्वी ने-आणण्याचा सर्व व्यापार त्यांचेच हातांत होता. यामुळें हॉलंड देशांत पुष्कळ देशांतील नाणीं येत. हॉलंड देश मूळचा लहान असल्यामुळें त्या देशाचें स्वतःचें नाणें फार थोडें होतें. दुसऱ्या देशांतलीं नाणीं पुष्कळ झिजलेलीं व कमी किंमतीचीं वगैरे असत. नाण्यांच्या या गोंधळामुळें हॉलंडचा व्यापारांत तोटा होऊं लागला. झिजलेल्या नाण्यांवर कसर द्यावी लागल्यामुळें हॉलंड देशाचें नुकसान होऊं लागलें. हॉलंड देशानें नवें चांगलें नाणें पाडण्यांतही अर्थ नव्हता. कारण तें नाणें ग्रेझॉमच्या नियमानुरूप लगेच बाहेर देशीं जाई. ही अडचण दूर करण्याकरितां आमस्टर्डाम येथें एक मोठी पेढी निर्घाली. ही सरकारच्या आश्रयाखालीं निर्घाली. ही पेढी सर्व प्रकारचीं नाणीं त्याच्या खऱ्या किंमतीस घेत असे व नाणीं आणणाऱ्या माणसांस पेढीच्या नांवाच्या नोटा मिळत. कांहीं एका रकमेनंतर करावयाच्या भरण्यास या पेढीच्या नोटा व पेढीचें नाणें दिलें पाहिजे, असा सरकारी ठराव असल्यामुळें प्रत्येक व्यापाऱ्यास या पेढीशीं आपला व्यवहार ठेवणें भाग असे. या व्यवस्थेपामून या ब्यांकेच्या नोटांची देशांत व बाहेर इतकी पत वाढली कीं, या पेढीच्या नोटांकरितां थोडी कसर द्यावी लागे.

या व्यांकेपासून हॉलंडमधला नाण्याचा सर्व गोंधळ नाहीसा झाला व नाण्यांच्या गोंधळामुळे हॉलंड देशाच्या व्यापारास जो धक्का बसत असे तो नाहीसा होऊन हॉलंडची व्यापारांत फार भरभराट झाली. देशांतिल सर्व शिल्क पैसा या पेढीवर येऊं लागला. यामुळे देशांतिल व्यापाऱ्यांस भांडवलाची कधींच पंचाईत पडत नसे. अशा तऱ्हेनें या पेढीनें हॉलंडांत व्यापारवृद्धि केली. पुढें सरकारानें या पेढीपासून अतोनात कर्ज घेतलें व शिल्क रकम लढाईकरितां घेतली. यामुळे या व्यांकेम वाईट स्थिति आली.

इंग्लंडमध्ये पेढ्यांची उत्पात्ति निराळ्या कारणांनीं झाली. पूर्वी इंग्लंडांत मुख्य व्यापारी परकीय असत; परंतु पुढें देशी व्यापारी पुढें येऊं लागले. पूर्वीच्या काळीं लोक आपला पैसा अडका व सोन्यारुप्याची शिल्क सुरक्षितपणाकरितां लंडन येथील सरकारी तिजोरींत ठेवीत; परंतु १६४० मध्ये चार्लस राजानें लोकांचे पैसे बळजबरीनें तिजोरींतून काढून आपल्या कामास लावले. यामुळे प्रजेचा राजावरील विश्वास उडाला व तेव्हांपासून लोक आपले पैसे व शिल्क लंडनमधल्या कोटांत न ठेवतां खासगी सोनाराजवळ ठेवूं लागले. हे सोनार सराफीचा व्यापार करीत. यामुळे संरक्षणाकरितां त्यांच्याजवळ शिल्क ठेवणें लोकांस जास्त सुरक्षित वाटूं लागलें. पहिल्या प्रथम या ठेवी ठेवण्याबद्दल या सराफांस कांहीं तरी शेंकडावळ घावी लागे. परंतु या सराफांस असें दिसून आलें कीं, सर्व लोक एकदम आपली शिल्क कधींही परत मागत नाहीत. साधारण एकंदर ठेवीच्या एकवृत्तीयांश रोख पैसा जवळ ठेवल्यास नेहमीं होणाऱ्या देवघेवी पार पडतात. तेव्हां बाकीचा राहिलेला पैसा ते व्याजानें व्यापाऱ्यांस देऊं लागले. या तऱ्हेनें व्यापाऱ्यांस भांडवल सहज मिळूं लागलें व व्यापारास तेजी आली. सराफांस हा व्यापार फारच फायदेशीर होता. तेव्हां ठेवीवाल्यांना उत्तेजन देण्याकरितां ते ठेवीबद्दल कांहीं एक शेंकडावळ न मागतां उलट ठेवीवर थोडें थोडें व्याज देऊं लागले. या पद्धतीनें तर त्यांचेजवळ फारच ठेवी येऊं लागल्या. लोकांसही शिल्क टाकण्याची व घरांत पैसा न ठेवण्याची बुद्धि होऊं लागली. कारण पूर्वी ठेवी सुरक्षित ठेवण्याकरितां उलट पैसा घावा लागे त्याचेऐवजीं ठेव ठेवणें ही एक लहानशी उत्पन्नाची वावच झाली. शिवाय प्रसंग पडल्यास आपणास सर्व ठेव परत घेण्याचा अधिकार असेच. यामुळे ही शिल्क टाकण्याची व ठेवी ठेवण्याची पद्धति अगदीं सार्वत्रिक होऊन

लोकांच्या अंगवळणीं पडूं लागली. यायोगानें देशांत भांडवल झपाट्यानें वाढूं लागलें; कारण जें भांडवल पूर्वीं निरुपयोगी असे व ज्याचा उत्पादक धंद्यांस उपयोग नसे, असें भांडवल उत्पादक धंद्यांकडे जाऊं लागलें. या सराफांच्या पेढ्या देशांतील भांडवल एकत्र करणाऱ्या संस्था बनल्या व त्यामुळें देशांतील व्यापारास फारच उत्तेजन येऊन इंग्लंडची सर्व तऱ्हेनें भरभराट होऊं लागली.

आतांपर्यंत समाजाच्या कोणत्या स्थितींत पेढीच्या व्यापाराची अवश्यकता उत्पन्न होते व युरोपमध्ये कोणकोणत्या देशांत कोणकोणत्या कारणांनीं प्रथमतः पेढ्या स्थापन झाल्या, याचें थोडक्यांत वर्णन केलें. तसेंच खुद्द इंग्लंडांत पहिल्या चार्लस राजाच्या विश्वासवाताच्या वर्तनापासून लोकांचा राजावरील विश्वास उडून लोक आपले पैसे व शिल्क सोनार व सराफ या धंद्यांच्या लोकांजवळ ठेवूं लागले व या धंद्यांचे लोक हळूहळू पेढीचा व्यापार करूं लागून मोठे पेढीवाले बनले, याचेंही दिग्दर्शन केलें. आतां इंग्लंडांतील फार मोठी जी बँक ऑफ इंग्लंड तिच्या स्थापनेची थोडी हकीकत देऊन पेढीच्या निरनिराळ्या प्रकारांकडे व पेढीच्या व्यापाराच्या अन्तःस्वरूपाकडे वळण्याचा विचार आहे.

इंग्लंडचा तिसरा विल्यम राजा हा हॉलंडमधील रहिवाशी होता व त्या काळीं डच लोक व्यापारांत फार पुढें होते व त्यांस पेढीच्या व्यापाराचें महत्त्व व पेढ्यांचा व्यापारावर सुपरिणाम यांचें चांगलें ज्ञान होतें. अशा लोकांपैकीं विल्यम होता. शिवाय तो मोठा धूर्त मुत्सद्दी होता. त्यास फ्रान्स देशाशीं लढाई करून फ्रान्सच्या चवदाव्या लुई राजाचा नकशा उतरावयाचा होता. यामुळें त्याचें सर्व आयुष्य लढायांत गेलें. या युरोपांतील लढायांकरितां त्यास कर्ज पाहिजे होतें. १६९४ सालीं त्यास १२ लक्ष पौंड कर्जाची गरज होती. हें कर्ज देणाऱ्या लोकांस बँक ऑफ इंग्लंड म्हणून एक पेढी काढून कांहीं विशेष सवलती देण्याचें विल्यम राजानें कबूल केलें. सरकारास पाहिजे होतें तितकें कर्ज एक दोन आठवड्यांत मिळून या पेढीची स्थापना झाली. या पेढीच्या स्थापनेचा कायदा पसार करतांना पार्लमेंटांत बराच कडाक्याचा वाद झाला. कांहीं लोक या कल्पनेच्या विरुद्ध होते. त्यांच्या मतें या पेढीमुळें सरकार वाटेल तितकें पैसे कर्ज काढूं शकेल व मग तें पार्लमेंटास धाब्यावर बसवून जुलुमी व

आंनियंत्रित सरकार बनेल. तसेंच या पेढीमुळें खासगी व्यापारास धक्का बसेल व सराफ व पैशाची देवघेव करणारे यांचेपासून खासगी लोकांस फार त्रास होईल. अशा प्रकारच्या हजारों कुशंका त्या वेळीं निघाल्या; परंतु विल्यमच्या शहाण्या व धूर्त मंत्र्यांनीं भावी फायद्याकडे लक्ष देऊन आपलें म्हणणें तडीस नेलें. व पेढीच्या स्थापनेचा कायदा पास करून घेतला. बँकेच्या रकमेवर सरकारनें शेंकडा आठ टक्केप्रमाणें व्याज देण्याचें ठरविलें. तसेंच सरकारचे कर वगैरे येतील तसतसे जमा करून सरकारास लागतील तसतसे पैसे देऊन सरकारचा जमाखर्च ठेवण्याचें काम या बँकेकडेच दिलें व या कामगिरीबद्दल ह्मणून आणखी चार हजार पौंड सालीना बँकेस देण्याचा ठराव झाला. म्हणून एकंदर दरवर्षी सरकाराकडून बँकेस एक लक्ष पौंडांचें कायमचें उत्पन्न झालें. शिवाय या बँकेस चलनी नोटा काढण्याचा अधिकार दिला. यामुळें पेढीस फार फायदा होऊं लागला. या पेढीचा व सरकारचा फार निकट संबंध असे. वेळोवेळीं पेढीची सनद फिरून दुरुस्त होऊन मिळत असे. या बँकेमुळें सरकारास वेळोवेळीं लागणारें कर्ज फार हलक्या व्याजानें मिळे. बँकेचें मूळचें भांडवल बारा लक्षांचें होतें. त्यांत वारंवार भर घालून तें पुढें कोटी पौंडांपर्यंत गेलें. ही पेढी इतर खासगी पेढ्यांप्रमाणें सर्व व्यवहार करी. या व्यवहारापासूनही तिला चांगला फायदा होत असे. याप्रमाणें या बँकेची सारखी भरभराट होत गेली. पुढें चलनी नोटा काढण्याचा कारभार या बँकेच्या एका स्वतंत्र शाखेकडे दिला व नेहमींचें देवघेवीचें काम दुसऱ्या शाखेकडे दिलें. या बँकेचे सर्व हिशेब आठवड्याच्या आठवड्यास प्रसिद्ध होत. बँकेचें येणें किती, देणें किती व बँकेच्या तिजोरींत शिल्लक किती याचा आढावा दर आठवड्यास काढीत असल्यामुळें लबाडी होण्याचा मुळींच संभव नसे. शिवाय या बँकेचा सरकारशीं निकट संबंध असल्यामुळें सर्व प्रजाजनांमध्ये या बँकेची साक फार मोठी असे, ह्मणून या बँकेच्या नोटा लोक खुशाल चलनी नाण्याप्रमाणें विनादिकत वापरीत. बँकेच्या या पतीमुळेंच सरकारास मोठमोठ्या खर्चाच्या लढाया चालवितां आल्या. कारण परकी देशांत लढायांकरितां पैसे रोख लागत. हे रोख पैसे बँकेजवळून घेत, व या बँकेत सर्व देशांतील लोकांच्या ठेवी असल्यामुळें वेळप्रसंगीं वाटेल तितका पैसा या बँकेजवळ असे व त्याचा सरकारास उपयोग होई. बाहेर

देशांत नाण्यांचा व रोख पैशाचा प्रवाह गेल्यामुळें देशांत पैशाची तूट पडण्याचा संभव असतो व पैशाची तूट झाल्यास व्यापारास एकदम धक्का बसतो; परंतु या अनर्थापासून इंग्लंडदेश या बँकेमुळें कित्येक वेळां वांचला आहे. कारण अशा आणीवाणीच्या प्रसंगीं ही बँक वाटेल तितक्या चलनी नोटा काढित असे व चलनी नोटांबद्दल मागेल तेव्हां रोख पैसा बँक असा जो करार असतो त्या कराराची अंमलबजावणी कांहीं विवक्षित कालपर्यंत रद्द करण्याचा कायदा सरकार करून देत असे. अशा तऱ्हेनें या बँकेमुळें इंग्रज सरकारास, इंग्लंडच्या व्यापारास व देशांतील एकंदर लोकांस अनेक फायदे झाले आहेत.

प्रथमतः ही पेढी स्थापन झाली, त्या वेळीं तिच्याबद्दल वराच गैरसमज व पुष्कळशा कुशांका काढल्या होत्या असें वर सांगितलें आहे. याशिवाय लंडनमधील खासगी पेढीवाले या अर्धवट सरकारी पेढीचा हेवा करीत व या पेढीचें दिवाळें वाजविण्याकरितां ते पुष्कळ युक्त्या करीत. या बँकेच्या पुष्कळ चलनी नोटा जमवून त्या बँकेकडे एकदम नेऊन बँकेची फजिती करण्याचा या खासगी पेढीवाल्यांनीं पुष्कळ प्रयत्न केला, परंतु तो सिद्धीस गेला नाहीं.

संयुक्त भांडवलाच्या तत्त्वावर निवालेली ही पहिलीच पेढी असल्यामुळें त्याबद्दलही पुष्कळ गैरसमज होता. संयुक्त भांडवलाचें तत्त्व आतां सर्व व्यापारांत रूढ झालें आहे व या तत्त्वामुळें व्यापारास पुष्कळ उत्तेजन मिळालें आहे व इंग्लंडमध्ये भांडवलाची कधींच वाण पडत नाहीं. परंतु या तत्त्वाचा प्रकार त्या काळीं नवीन होता. त्या वेळीं पुष्कळ कंपन्या बुडालेल्या होत्या. यामुळें या तत्त्वाबद्दल कांहीं दिवस लोक साशंक असत. **अँडाम स्मिथ**सारखा प्रासिद्ध अर्थशास्त्रवेत्तासुद्धां या संयुक्त भांडवलाच्या तत्त्वास अनुकूल नव्हता. तेव्हां १६९४ सालीं या संयुक्त तत्त्वावर निवालेल्या बँक ऑफ इंग्लंडबद्दल गैरसमज व्हावा हें अगदीं साहजिक आहे; परंतु या बँकेच्या उत्तम व्यवहारानें गैरसमज नाहींसा झाला. इतकेंच नाहीं, तर संयुक्त तत्त्वापासून होणारे फायदे लोकांच्या ध्यानांत येऊं लागले. **अँडाम स्मिथ** जरी या तत्त्वाविरुद्ध होता तरी जर कोणताही व्यापार संयुक्त भांडवलाच्या तत्त्वावर फायदेशीर रीतीनें करतां येईल तर तो पेढीचाच व्यापार आहे असें तो म्हणत असे.

खासगी पेढ्यांपेक्षां संयुक्त भांडवलाच्या तच्चावर चाललेल्या पेढ्यांची पत व साख स्वाभाविकपणें जास्त असते. कारण यांत पुष्कळ लोकांचें भांडवल असतें व ज्याचा ज्याचा बँकेत भाग असतो तो तो मनुष्य आपल्या इष्टमित्राजवळ आपल्या बँकेच्या शाखेवद्दल उद्धार काढतो. खासगी बँकांस हा फायदा मिळत नाही. शिवाय खासगी बँकेची व्यवस्था वाईट माणसांच्या हातांत जाण्याचा संभव असतो. पेढीचा मालक वाईट मनुष्य निघाल्यावर त्यास दूर करतां येत नाही; परंतु संयुक्त भांडवलाच्या तच्चावर चाललेल्या पेढीच्या व्यवस्थापकावर सर्व भांडवलवाल्यांचा अधिकार असतो व एखादा डायरेक्टर वाईट निघाल्यास त्यास ताबडतोब दूर करतां येतें. यामुळें स्वाभाविक अशा पेढ्यांची व्यवस्था चांगलीच असते. पेढीच्या व्यापाराची भरभराट तिच्या पतीवर फार अवलंबून असते. कारण पेढीवाल्यास पत म्हणजे पैसा होय. संयुक्त भांडवलाच्या तच्चावर निघालेल्या पेढीच्या उत्तम पतीमुळें तिच्या चलनी नोटा नाण्यासारख्या सभोवतालच्या प्रांतांत चालतात. खासगी पेढ्याही असा व्यापार करतात खरा; परंतु खासगी पेढ्यांच्या साखीवद्दल लोकांत शंका उत्पन्न झाल्यास त्यावर एकदम ठेवी परत करण्यावद्दल व नोटांबद्दल रोख पैसा देण्यावद्दल फार मागण्या होतात. अशी एकदम मागणी आली असतां पेढीजवळ पुरेसे पैसे नसतात व यामुळें पेढीचें दिवाळें निघतें. अशा स्थितींत पेढीस भिळतील तिकडून, पडेल त्या व्याजानें पैसे कर्जाऊ आणणें भाग पडतें व यामुळें पेढीचें फार नुकसान होतें किंवा पेढी अजीवाद् बुडते; परंतु संयुक्त भांडवलाच्या तच्चावर चाललेल्या पेढीवर असा प्रसंग फार थोड्या वेळां येतो. कारण वर निर्दिष्ट केल्याप्रमाणें तिच्यावर लोकांचा भरंवसा असल्यामुळें अशी एकदम मागणी होत नाही व यदाकदाचित् झाली तरी पुष्कळ भागीदारांजवळून कर्जाऊ पैसे घेण्यास सांपडतें. शेवटीं संयुक्त भांडवलाच्या तच्चावर चाललेल्या पेढीचे सर्व जमाखर्च वेळोवेळीं प्रसिद्ध होत असल्यामुळें या पेढीच्या व्यवहारांत लबाड्या होण्याचा संभव फारच कमी असतो. या सर्व कारणांमुळें संयुक्त भांडवलाच्या पेढ्या पिढ्यानुपिढ्या टिकल्याची उदाहरणें आहेत व बँक ऑफ इंग्लंडचें उदाहरण तर अद्वितीय आहे. तिच्या स्थापनेपासून तिची सारखी भरभराट होत गेली आहे इतकेंच नव्हे, तर ती सर्व बँकांत प्रमुखस्थान

पावली आहे. सर्व देशांतील व्याजाचा दर व कसरी किंवा कटमितीचा दर या बँकेच्या दरावर अवलंबून असतो. इतकें या बँकेचें व्यापारांत वजन आहे. असो.

भाग तेरावा.

पेढीचें स्वरूप व उपयोग.

पेढीवाला म्हणजे कोण ? असा प्रश्न केला व त्याचा जरा वारकाईनें विचार केला तर आपणास असें उत्तर मिळेल कीं, पेढीवाला म्हणजे पैशाचा किंवा भांडवलाचा व्यापारी. पैशाची देववेव करणारा सराफ म्हणजे पेढीवाला. पेढ्या तीन प्रकारच्या असतात. खासगी, संयुक्त भांडवलाच्या व सरकारी. खासगी पेढ्यांत असलेच तर फार थोडे भागीदार असतात व या भागीदारांच्या हातांत सर्व व्यवस्था असते. संयुक्त भांडवलाच्या पेढीचे पुष्कळ भागीदार असतात. ते स्वतः पेढीची व्यवस्था पाहात नाहींत; तर आपल्यांतील थोड्याजणांस पेढीचे डायरेक्टर नेमतात व डायरेक्टरांच्या हातीं सर्व व्यवस्था असते. शेतकऱ्यांच्या फायद्यासाठीं सरकार स्वतः पेढ्या काढतें किंवा लोकांच्या उपयोगाकरितां सरकारी पोस्टखात्यामार्फत सरकार पेढीचें काम करतें. अशा प्रकारच्या पेढ्या सरकारी पेढ्या होत.

अर्वाचीन काळीं पेढी ही मुख्यतः चार प्रकारचीं कामें करते. पेढीचें पहिलें कर्तव्य म्हणजे लोकांच्या ठेवी ठेवणें, पेढीचें दुसरें काम म्हणजे व्याजानें गिऱ्हाडकांस पैसे देणें, तिसरें काम चलनी नोटा काढणें व चवथें लोकांचे पैसे एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणीं नेऊन पोचतें करणें; यासच हुंडीचा व्यापार म्हणतात. आपल्याकडे पेढीचें शेवटलें मुख्य कर्तव्यकर्म समजलें जातें व 'पेढी' शब्द उच्चारल्याबरोबर हुंडीचा व्यापार करणारी संस्था हाच अर्थ प्रथमतः मनांत येतो. पेढीच्या या कर्त-

व्याचें स्वरूप अगदीं उघड आहे. पुष्कळ माणसांस केव्हांना केव्हां दुसऱ्या ठिकाणी व हल्लींच्या सुधारलेल्या काळांत परदेशास पैसा पाठविण्याची गरज पडते. हे पैसे स्वतः पाठविण्याचें मनांत आणलें तर आधीं विश्वासू मनुष्य मिळाला पाहिजे व जरी मिळाला तरी ही पद्धति फार त्रासाची व खर्चाची आहे. तसेंच आपण प्रवासास निघालों आहों व आपणास एका गांवीं गेल्यावर पैशाची जरूरी आहे. अशा वेळीं आपणास हे पैसे सतत जवळ बाळगण्याचें जोखीम पतकरावें लागेल. तेव्हां हे पैसे नेण्याआणण्याचें काम दुसरे कोणी केल्यास मनुष्य या कामगिरीबद्दल कांहीं तरी कमिशन देण्यास तयार होईल. समजा तुम्हांस येथून काशीस पैसे पाठवावयाचे आहेत तर हे पैसे पेढीमार्फत पाठवितां येतात व या कामांत मनुष्याची फार सोय होते. तुम्हीं येथें पैसे भरले म्हणजे पेढीवाला तुम्हांस एक तितक्या रुपयांची दर्शनी हुंडी देतो व मग ती हुंडी तुम्हीं काशीस ज्या पेढीवर दिली असेल त्या पेढीकडे तुमच्या माणसानें ती हुंडी नेऊन दिली म्हणजे त्या मनुष्यास हुंडींत लिहिलेले पैसे रोख मिळतात. यालाच हुंडी पटणें म्हणतात. पेढीवाला या कामगिरीबद्दल थोडीशी हुंडणावळ वेतो. परंतु हा हुंडणावळीचा दर प्रत्यक्ष पैसे अगर नोटा पोस्टानें किंवा माणसाबरोबर पाठविण्याच्या खर्चपिक्षां कमी असला पाहिजे, हें उघड आहे. तरच लोक पेढीवाल्याच्या मार्फत पैसे पाठवितील. इतर तऱ्हेनें पैसे पाठविण्यास लागणाऱ्या खर्चपिक्षां जर जास्ती दर पेढीवाला मागूं लागला तर त्या पेढीवाल्यास कोणी गिऱ्हाईकच मिळणार नाही. पेढीवाल्याचें निरनिराळ्या मुख्य ठिकाणीं आडते असतात त्यांचे मार्फत हा पैशाचा नेआणण्याचा व्यवहार चालतो, व तो दोन्ही पक्षांस फायदेशीर असतो. या हुंडीच्या पद्धतीनें देशांतील पैशाची देववेव किती तरी सुलभ होते. या पद्धतीनें प्रत्यक्ष रोख पैसे इकडून तिकडे पाठविण्याचा खटाटोप, खर्च व त्रास वांचतो. कारण एका ठिकाणच्या पेढीवाल्याजवळ दुसऱ्या गांवीं पाठविण्याकरितां पैसे आलेले असतात व त्याच्या दुसऱ्या गांवच्या अडत्यांकडे या पहिल्या गांवीं पाठविण्याकरितां पैसे जमलेले असतात. आतां एकमेकांनीं एकमेकांच्या हुंड्या स्वीकारल्या ह्मणजे रोख पैसे न पाठवितां पैशाची देववेव नुसत्या कागदपत्रानें होते. फक्त वर्षअखेर एकमेकांकडे कमीजास्त बाकी राहिली असेल तेवढी रक्कम मात्र रोख पाठविली म्हणजे झालें. या

पद्धतीनें हुंड्यांची देवघेव एक लाखाची झाली असतां रोख पैशाची नेआण हजार पांचशेंवर जाण्याचें कारण नाहीं.

पेढीचें दुसरें महत्त्वाचें कर्तव्यकर्म म्हणजे कर्जाऊ पैसे देण्याचें होय. पेढीवाले लोकांस सोनेनाणें अगर दागदागिने गहाण घेऊन व्याजानें पैसे कर्जाऊ देतात, किंवा स्थावर मिळकतीच्या तारणावर पैसे देतात, किंवा नुसत्या पतीवर कर्जाऊ पैसे देतात. तसेंच ज्या माणसांची पेढीजवळ नेहमीं ठेव असते अशा माणसांस केव्हां केव्हां ठेवीच्या रकमेपेक्षां जास्त पैसे देतात, किंवा प्रॉमिसरी नोटा लिहून घेऊन पैसे देतात. या सर्व व्यवहारांत दिलेल्या पैशावर व्याज चालू असतें; परंतु पेढीवालयास दुसऱ्या एका प्रकारानें दुसऱ्यास कर्ज देतां येतें. तें कर्ज म्हणजे मुदतीची हुंडी पटविणें होय. एका मनुष्यास दुसऱ्याकडून दोन महिन्यांनीं पैसे यावयाचे असतात. पहिल्या माणसाजवळ दुसऱ्या माणसाची मुदतीची हुंडी असते किंवा प्रॉमिसरी नोट असते. हा दुसरा माणूस शहाजोग असल्यास पेढीवाले पहिल्या मनुष्यास ही हुंडी किंवा प्रॉमिसरी नोट घेऊन रोख पैसे देतात. दोन महिन्यांनीं मिळणाऱ्या पैशांबद्दल आज रोख पैसे यावयाचे म्हणजे पेढीवाले कांहीं ठरीव शेंकड्याप्रमाणें कसर कापून घेतात. ही कसर म्हणजे एक प्रकारचें व्याजच होय. खरोखरी मुदतीच्या हुंडीवर किंवा दुसऱ्याच्या मुदतीच्या प्रॉमिसरी नोटांवर आज रोख पैसे घेणें म्हणजे गहाणावर पैसे कर्जाऊ देण्यासारखें आहे. मात्र गहाण ठेवलेली वस्तु कर्ज नेणारा मनुष्य कर्जाऊ पैसे फेडून परत घेऊन जातो. येथें तसा प्रकार होत नाहीं. मुदतीची हुंडी किंवा प्रॉमिसरी नोट यांच्या स्वामित्वाचा हक्क पूर्णपणें पेढीकडे येतो.

पेढीचें तिसरें कर्तव्यकर्म ठेवी ठेवण्याचें आहे. या ठेवीवर पेढी कधीं व्याज देते अगर देत नाहीं. ठेवी कांहीं विवक्षित मुदतीच्या असतात, अगर चालू खात्यावर असतात. मुदतीच्या ठेवींवर पेढी बहुधा व्याज देते. चालू खात्यावर मात्र पेढीच्या गरजेप्रमाणें व्याज दिलें जातें किंवा दिलें जात नाहीं. या कामावरूनच पेढीस पैशाची देवघेव करणारी संस्था म्हणतात. पेढी ज्या लोकांच्या जवळ शिल्लक पैसे असतात त्यांचे जवळून पैसे कर्जाऊ अगर उसने घेते व ज्या लोकांस पैशाची जरूरी आहे त्या लोकांस पैसे कर्जाऊ देते. ज्या

व्याजाच्या दरानें पेढीनें कर्जाऊ पैसे घेतले असतील त्याच व्याजांनं जर पेढीनें पैसे दिले तर पेढीस फायदा न होतां तोटाच होईल. म्हणून कर्जाऊ घेण्याच्या अगर ठेवीच्या व्याजाचा दर कर्जाऊ देण्याच्या व्याजाच्या दरापेक्षां नेहमीं कमी असलाच पाहिजे. असें नसलें तर पेढीचा व्यापार आंत-वट्याचा होऊन पेढी बुडेल. पेढ्या या शेतकीस पाणी पुरविणाऱ्या तलावाप्रमाणें व्यापारास भांडवल पुरविणाऱ्या संस्था होत. ज्याप्रमाणें लहान लहान ओढ्याचें पाणी-जें निरर्थक वाहून जात असतें तें-तलावांत एकत्र करून मग त्याचे पाट विवक्षित स्थळीं नेले जातात, त्याचप्रमाणें खासगी माणसांच्या घरीं निरर्थक पडून राहिलेले पैसे ठेवीच्या रूपानें जमवून पेढी व्यापारी लोकांस भांडवल पुरविते. तेव्हां व्यापाराच्या दृष्टीनें हेंही पेढीचें काम फार महत्त्वाचें आहे हें उघड आहे.

पेढीचें चवथें काम म्हणजे चलनी नोटा काढणें. युरोपांतील सुधारलेल्या सर्व राष्ट्रांतील पेढ्यांस हा नोटा काढण्याचा अधिकार दिलेला असतो. हा अधिकार फार महत्त्वाचा असल्यामुळें त्यावर सरकारची देखरेख असते. व पेढ्यांनीं कोणत्या अटीवर कितीपर्यंत नोटा काढाव्या याबद्दल सक्त नियम केलेले असतात. त्या नियमांवरहुकूमच पेढ्यांस चलनी नोटा काढतां येतात. हिंदुस्थान देशांत हा सर्व अधिकार सरकारानें आपल्या हातांत ठेवला आहे. सरकारचें चलनी नोटांबद्दलचें एक स्वतंत्र खातें आहे व त्या खात्याच्यामार्फत हा सर्व कारभार चालतो; परंतु दुसऱ्या देशांत चलनी नोटा काढणें हें पेढीचें एक महत्त्वाच्या कर्तव्यांपैकीं असतें. या अधिकारामुळेंही पेढ्यांस देशांतील व्यापारधंद्यास वाटेल तितकें भांडवल पुरविण्याचें सामर्थ्य येतें. या अधिकारामुळें देशांत नवीन भांडवल उत्पन्न होतें. कारण या चलनी नोटा पेढीची साख उत्तम असली म्हणजे अगदीं रोख पैशासारख्या चालतात. पत म्हणजे पैसा, या म्हणीची सत्यता या चलनी नोटांवरून दिसून येते. या चलनी नोटा म्हणजे पेढीच्या वतीनें मागाल तेव्हां रोख पैसा देऊं अशीं वचनें होत. अशीं वचनें काढतांना तितकेच रोख पैसे पेढीनें आपल्या खाजिन्यांत ठाविले तर पेढीस यापासून कांहींच फायदा नाही. लोकांस मात्र फार सोईचें नाणें मिळालें. परंतु सर्व वचनाइतका रोख पैसा ठेवण्याची गरजच नसते; एक लाखाच्या चलनी

नोटा काढलेल्या असल्या तर सरासरी त्या रकमेच्या एकतृतीयांशाच्या इतकी रोख रकम पेढीच्या खजिन्यांत ठेविली म्हणजे वसस होतें. कारण चलनी नोटा असलेले एकूण एक गृहस्थ पेढीकडे रोख पैसे मागण्यास एकदम कर्धांच येत नाहीत. यामुळे या पेढीनें सत्तर हजारांचें अगदीं नवें भांडवल देशांत उत्पन्न केल्यासारखें होतें. कारण जरी चलनी नोटा नुसत्या कागदाच्या असतात तरी जोंपर्यंत त्या लोकांपाशीं असतात तोंपर्यंत त्या पैशांचेंच कार्य करीत असतात.

पेढ्यांचें वर्गीकरण निरनिराळ्या तत्वांवर केलेलें आढळतें. पेढीच्या स्वरूपाचें निरूपण करतांना पेढीचीं कामें सांगितलीं होतीं. आतां या निरनिराळ्या कामांच्या धोरणानें युरोपांत निरनिराळे प्रकार झाले आहेत. वर्गीकरणाचें दुसरें तत्त्व म्हणजे स्वामित्वावरून वर्गीकरण ठरविणें हें होय. बहुतेक सर्व देशांत या तत्त्वानुरूप तीन प्रकारच्या पेढ्या दिसतात. एक खासगी पेढ्या, दुसऱ्या संयुक्त तत्त्वावरिल पेढ्या व तिसऱ्या सरकारी पेढ्या. यांपैकी पहिल्या आपल्या देशांत पुष्कळ दिवसांपासून चालू आहेत. पेढीवाला हा फार जुना शब्द आहे व या पेढ्यांचा उल्लेख पेशवाईपासूनच्या कागदोपत्रांत व जमाखर्चांत दिसून येतो. परंतु हे सर्व पेढीवाले खासगी लोक असत. यांत केव्हां केव्हां भागीदार असत, परंतु हे फार थोडे असत व सर्व भागीदार प्रत्येक पेढीवर काम करीत व पेढीचा कारभार चालवीत. संयुक्त भांडवलाचें तत्त्व आपल्या लोकांस अगदीं परिचित नाहीसें दिसतें. सामान्य लोकांकडून थोड्या रकमांचें मोठें भांडवल जमा करून त्या भांडवलावर मोठमोठे कारखाने, व्यापार व उदीम चालविण्याची आपल्याला मुळींच माहिती नाही; व म्हणूनच अशा तत्त्वावर निघालेल्या संस्था आमच्याइकडे बुडालेल्या आहेत व यामुळे लोक अशा संस्थांत पैसे वालण्यास धजत नाहीत. पहिल्या प्रथम युरोपमध्येही असाच प्रकार झाला. या तत्त्वामुळे गरीब लोकांजवळ पडून राहिलेली संपत्ति उत्पादक भांडवल बनतें, दुसरें अशा संस्थेचे ह्मिशेव प्रसिद्ध होत असल्यामुळे लवाडी करण्यास कमी जागा असते. देशांतील निरनिराळ्या धर्मांची स्थिति कशी आहे हें प्रसिद्ध झालेल्या जमाखर्चावरून ताडतां येतें. तसेंच संयुक्त भांडवलाच्या तत्त्वावरिल उद्योगांत खासगी उद्योगोपक्षां कायमपणा असतो. खासगी कामांत कर्ता मनुष्य मेला म्हणजे

त्याचा मुलगा कर्ता असेलच असा नेम नाही व म्हणून तो उद्योग बुडण्याचा जास्त संभव असतो. परंतु संयुक्त भांडवलाच्या उद्योगाचें तसें नसतें. एक मॅनेजर मेला तर दुसरा चांगला मॅनेजर नेमतां येतो. व अशा तऱ्हेनें उद्योगाच्या कायमपणास धक्का येत नाही. असे संयुक्तत्वापासून अनेक फायदे आहेत; व यांचा तिसऱ्या पुस्तकांतील एका भागांत विचार केला आहे. तेव्हां येथें त्याची पुनरुक्ति करण्याची जरूरी नाही. परंतु हे फायदे होण्यास लोकांनीं सचोटी हा अमोलिक गुण आपल्या अंगीं आणला पाहिजे. व्याखेरीज या तत्वापासून होणाऱ्या फायद्यापेक्षां नुकसान जास्त होईल. परंतु सर्व धंद्यांमध्ये पेढीचा धंदा संयुक्त भांडवलाच्या तत्वावर चालविणें जास्त सोईस्कर आहे. **अँडाम स्मिथ**नें आपल्या ग्रंथांत म्हटलें आहे कीं, जर कोणता धंदा संयुक्त भांडवलाच्या तत्वावर फायदेशीर रितीनें व चांगल्या तऱ्हेनें चालवितां येईल तर तो पेढीचा धंदा होय. कारण पेढीचा धंदा असा आहे कीं, त्यामध्ये सर्व व्यवहार नियमबद्ध करतां येतो व पेढीच्या म्यानेजराच्या नुसत्या खुषीवर काहीं ठेविलें नाही तरी चालतें. यामुळें भागीदारांनीं एकदां शिस्त व नियम घालून देऊन ते नियम पाळले जात आहेत किंवा नाहीत हें दरवर्षीं पहात गेलें ह्मणजे लवाड्या फार होण्याचें कारण नाही. व लवाड्या फार झाल्या नाहीत व नियमानुरूप पेढीचें काम चाललें ह्मणजे पेढीच्या व्यापारांत फायदा हा हटकून ठेविलेला. कारण या धंद्यांतील फायदा इतर धंद्यांप्रमाणें अनिश्चित नाही. तरी आमच्या लोकांनीं संयुक्त भांडवलाच्या तत्वावर पेढ्या काढण्याचा धंदा आधीं हातांत घ्यावा.

हल्लीं सरकारनें 'शेतकरी पेढ्या' ह्मणून काढण्याकरितां जी खटपट चालविली आहे त्या शेतकरी पेढ्या या संयुक्त भांडवलाच्या तत्वाच्या पेढ्यांचाच एक प्रकार आहे. परंतु त्या पेढ्यांच्या स्वरूपाचें वर्णन मागेंच येऊन गेलें असल्यामुळें आतां पुन्हां त्याचा विचार करण्याची जरूरी नाही. असो.

आमचे इकडे सरकारी पेढ्या ह्मणजे फक्त पोस्टल सेविंग बँकेच्या पेढ्या होत. इतर देशांत शेतकऱ्यांकरितां व दुसऱ्याही कामाकरितां सरकारनें स्वतः पेढ्या काढल्या आहेत. या शिलकी पेढ्यांचें तत्त्वही नुकतेंच निघालेलें आहे. प्रथमतः १८६१ मध्ये सरकारनें या पोस्टल सेविंग

बँकेची पद्धति सुरू केली. याचे इंग्लंडांत सुमारे ५० वर्षे खासगी प्रयत्न झाले. तें तत्त्व गरीब लोकांच्या फार उपयोगी आहे. कारण या बँकेत अगदीं चार आण्यांपासून सुद्धां ठेवी घेतल्या जातात. या बँकांमुळे लोकांना काटकसराची व संचयाची संवय लागते व लोकांना या संचयाचा आणीबाणीच्या प्रसंगी फार उपयोग होतो. पोस्टल बँकेतील संचयावरून लोकांच्या सुस्थितीचा व नीतिमतेचा अंदाज चांगल्या तऱ्हेनें काढतां येतो. या बाबतींत सर्व युरोपामध्ये फ्रान्सचा पहिला नंबर लागतो. फ्रान्समध्ये गरीब लोक फार काटकसरी व संचयी असल्याबद्दल ख्याति आहे. यामुळे फ्रान्समधले इतर सर्व देशांपेक्षां गरीब रयतेची बरीच चांगली स्थिति आहे. आमच्या हिंदुस्थानांतील गरीब लोक काटकसरी व संचयी आहेत. सरकारी अंमलदार शेतकऱ्यांच्या दारिद्र्याचें कारण आमच्या लोकांच्या उधळपटीवर लादतात. परंतु एकदोन गोष्टी खेरीजकरून आमचा शेतकरीवर्ग फार काटकसरी आहे असें बारकाईनें पाहणारास दिसून आल्यावांचून राहणार नाही. परंतु आमच्या शेतकऱ्यांची व इतर गरीब रयतेची इतकी दैन्यावस्था झाली आहे कीं, त्यांना पुरेसें खावचाला मिळत नाही; मग संचय करण्याची गोष्ट त्यांना काय होय ? तरी पण आमच्या इकडेही पोस्टल बँकेची पद्धत निघाल्यापासून गरीब लोकांची पुष्कळ सोय झालेली आहे व त्यामुळे थोडी तरी मनुष्यांची संचयी प्रवृत्ति वाढलेली आहे असें दिसते. परंतु सुधारलेल्या देशाच्या मानानें आपल्या देशांत द्रव्यसंचय किती थोड्या प्रमाणानें होत आहे हें खालील कोष्टकावरून दिसून येईल.

देशाचें नांव.	लोकवस्ती.	ठेवी ठवणारांचा संख्या.	ठेव रुपयांत.	दर माणशां ठेवरु.
फ्रान्स.	३९ २६२२४५	१३२०६५६४	३१३६६६६९०२	८०
हिंदुस्थान.	२३२०७२८३२	२७६	१५१८१५००९	५

आतां कामाच्या विभक्तिकरणावरून युरोपांत पेढ्यांचे निरनिराळे प्रकार झालेले आहेत. कांहीं फक्त ठेवी पेढ्या असतात. पोस्टल बँका या प्रकारामध्ये येतात. कांहीं फक्त व्याजवट्ट्याचें काम करितात. कांहीं फक्त पैसे इकडून तिकडे पाठविण्याचें काम करितात. यांना हुंडीपेढ्या म्हणतात.

कांहीं निरनिराळ्या नाण्यांची नुसती देववेव करितात; यांना सराफी पेढ्या ह्मणतात. कांहीं फक्त मुदतीच्या हुंड्यांचा व्यापार करितात. अशा प्रकारानें तिकडे पेढीच्या व्यापारांत श्रमविभागाचें तत्व शिरलें आहे. याचें कारण तिकडे व्यापार व उद्योगधंदे फार वाढले आहेत; व त्यामुळें पेढीचीं कामेंही फार वाढलीं आहेत. इतकीं कीं तीं सर्व एका पेढीनें करूं म्हणणें शक्य नाहीं. यामुळें तिकडे पेढ्यांचे वर नमूद केलेले प्रकार बनले आहेत. आपल्या इकडे अजून फारसा व्यापार वाढला नसल्यामुळें इतक्या श्रमविभागाचें कारण पडलें नाहीं. प्रत्येक पेढी, ह्या सर्व प्रकारच्या पेढ्यांचीं बहुतेक कामें करते. आणखी एक प्रकारच्या पेढ्या युरोपांत आहेत. त्या म्हणजे चलनी नोटा काढण्याचा अधिकार पुष्कळ पेढ्यांत तिकडे सरकारनें दिलेला आहे व कांहीं पेढ्या हें काम स्वतंत्रपणें करितात. किंवा निदान पेढीच्या दोन शाखा असतात—एक चलनी नोटा काढणारी व दुसरी बाकीचीं कामें करणारी. परंतु हिंदुस्थानांत हा सर्व अधिकार सरकारनें आपल्या हातांत ठेविला आहे. सरकारी नोटा काढण्याचा कायदा १८६१ सालीं प्रथमतः पास झाला. व तेव्हांपासून सरकारनें नोटा काढण्याचें एक नवें खातें स्थापन करून त्याच्याकडे या कामाची सर्व व्यवस्था दिली. ५ रुपयांपासून १०००० रुपयांपर्यंत निरनिराळ्या रकमेच्या नोटा सरकार काढतें. कोणीही रोख रुपये दिले म्हणजे त्याला तितक्या नोटा मिळतात. तसेंच कोणी नोटा करन्सी ऑफिसमध्ये वेऊन गेल्यास त्याला रोख पैसे मिळतात. या नोटा बनावट करतां येऊं नयेत म्हणून फार काळजी घेतली जाते व त्याची एक पद्धत अशी आहे कीं, सरकारी तिजोरींत नोट गेली म्हणजे ती नोट नाहींशी करतात व दुसऱ्य नव्या नंबराची नोट काढतात. अर्थात् या नोटांच्या कामांत सरकार विश्वकर्माचें काम करीत असतें. रोज ज्याप्रमाणें हजारों प्राणी मरतात व जन्मतात त्याप्रमाणेंच रोज हजारों नोटांचा जन्म होतो व हजारोंना मरण येतें. या नोटा दर्शनी हुंड्या असल्यामुळें सरकारास कांहीं प्रमाणानें रोख पैसा नेहमीं जवळ ठेवावा लागतो. या सर्व पैशाचा निराळाच हिशेब असतो. त्याचा व नाणें पाडणाऱ्या खात्याचा निकट संबंध असतो. हिंदुस्थानांत एकंदर ८ नोटा पाडण्याचीं ऑफिसें आहेत. ज्या सर्कलची जी नोट असेल

ती त्याच सर्कलमध्ये चालते; परंतु नुकत्याच सरकारने पांच रुपयांच्या नोटा सर्वगामी केल्या आहेत व त्या आतां सर्व हिंदुस्थानामध्ये चालतात. लवकरच दहा आणि पन्नास रुपयांच्या नोटा सर्वगामी व्हावयाच्या आहेत. सन १९०५ सालअखेर सुमारे साडेपंचेचाळीस कोटींच्या नोटा हिंदुस्थानांत चालू होत्या.

भाग चवदावा.

बहिर्व्यापार व त्याची मीमांसा.

येथपर्यंत आक्रमण केलेल्या मार्गाचें सिंहावलोकन केल्यास असें दिसून येईल कीं, विनिमयाचे बहुतेक प्रश्न आतां संपले आहेत. मथळ्यांत लिहिलेला मात्र एक प्रश्न राहिला आहे व त्याचा एका स्वतंत्र भागांत विचार करणें योग्य आहे. कारण हा प्रश्न ऐतिहासिक व शास्त्रीय अशा दोनही दृष्टींनीं महत्त्वाचा आहे. मनुष्य मृगयावृत्तींत असतांना आपआपल्या गरजा स्वतःच्या श्रमानें भागवितो. यामुळें या काळांत विनिमय अगर अदलावदल—याच शास्त्रीय पारिभाषिक शब्दावद्दल सामान्य व्यवहारांत व्यापार हा शब्द वापरला जातो—अस्तित्वांतच येत नाहीं. परंतु समाजांत श्रमविभाग सुरू होऊन एक मनुष्य एकच माल तयार करूं लागला म्हणजे अदलावदलीची आवश्यकता उत्पन्न होते. व प्रथमतः ही अदलावदल ऐनजिनसी असते. परंतु या विनिमयामध्ये पुष्कळ अडचणी व गैरसोई असल्यामुळें 'पैसा' म्हणून विनिमय सामान्य अगर विनिमयाचें साधन उत्पन्न होतें. यालाच निष्कव्यवहार म्हणतात व याच्या पुढची पायरी म्हणजे पतीच्या व्यवहाराची. याप्रमाणें अदलावदलीच्या साधनाच्या तीन पायऱ्या होतातः—ऐनजिनसी व्यवहार, निष्कव्यवहार व विश्वासव्यवहार. या तीन पायऱ्यांनुरूप अदलावदलीची तीन रूपें अगर पायऱ्या होतात. प्रथमतः विनिमय अगर अदलावदल अगर व्यापार हा खेड्यामधील व्यक्तीव्यक्तीमध्ये सुरू होतो. अर्थात् त्याचें क्षेत्र संकुचित

असतें व या व्यापाराचें साधन ऐनजिनसी व्यवहार हें असतें. परंतु समाजाची संपत्ति वाढली व देशांत उद्योगधंदे सुरू झाले ह्मणजे व्यापाराचें क्षेत्र वाढतें व अशा विस्तीर्ण व्यापाराला निष्कव्यवहाराची अवश्यकता उत्पन्न होते. आतां समाजाचे किंवा राष्ट्राचे दोन प्रमुख भेद होतात, शहरें व खेडेगांविं. शहरें हीं उद्योगधंद्याचीं आगरे असतात तर खेडेगांविं हीं शेतकीचीं आगरे असतात; व या दोहोंमध्ये मोठ्या प्रमाणावर व्यापार चालतो. व तो पैशाच्या योगानें चालतो. व्यापाराचीं हीं दोन्ही रूपें अन्तर्व्यापाराचीं होत. परंतु व्यापाराची या पुढली पायरी ह्मणजे बहिर्व्यापाराची होय, ह्मणजे आतां एका देशाचा दुसऱ्या परकी देशाशीं व्यापार सुरू होतो, व यालाच बहिर्व्यापार अगर अन्तर्राष्ट्रीय व्यापार म्हणतात. व या व्यापाराच्या वाढीबरोबरच पतीच्या व्यवहाराची विशेष अवश्यकता उत्पन्न होते व हे विराटस्वरूपी व्यापार, विश्वासव्यवहारानें चालू लागतात. तेव्हां बहिर्व्यापाराचें स्वरूप व त्याची मीमांसा याच्या विचारास आतां लागलें पाहिजे. व्यापाराच्या उत्क्रांतीमध्ये बहिर्व्यापार हें एकंदर व्यापाराचें परिणत स्वरूप असल्यामुळें त्याचा स्वतंत्र विचार करणें शास्त्रीय-दृष्ट्या इष्ट आहे. शिवाय ऐतिहासिकदृष्ट्याही या विषयाचें फार महत्त्व आहे. कारण युरोपमध्ये अर्थशास्त्राला व्यवस्थित स्वरूप आल्यापासून या बहिर्व्यापाराला फार महत्त्व दिलें गेलें आहे. कारण या व्यापाराच्या योगानेंच देशामध्ये संपत्ति वाढते. अर्थात् बहिर्व्यापार हा संपत्तीचा मुख्य झरा आहे अशी कल्पना होती. व युरोपांतल्या बहुतेक राष्ट्रांची धडपड हा बहिर्व्यापार आपल्या ताब्यांत येण्याकरितां होती. अमेरिका व हिंदुस्थानचा जलमार्ग हे उद्योगदृष्टीनें क्रांतिकारक शोध याच धडपडीचीं फळें होत. या शोधापूर्वीं आशिया, हिंदुस्थान व युरोप यांमध्ये व्यापार खुष्कीच्या मार्गानें चाले व तो व्यापार इटाली देशांतील व्हेनिस, जिनोआ वगैरे मेडिटरेनियन समुद्राच्या कांठच्या शहराच्या ताब्यांत होता व या व्यापाराच्या योगानें तीं शहरें संपत्तीचीं आगरे बनलीं होती. तेव्हां हा किफायतशीर व्यापार आपल्या ताब्यांत यावा याकरितां त्या काळीं पुढारलेल्या स्पेन व पोर्तुगाल या देशांतील लोकांची सारखी खटपट चालू होती. पोर्तुगालच्या हेन्री या नांवाच्या युवराजाला तर या गोष्टीचा निजध्यास लागलेला होता व यामुळें तो आफ्रिकेच्या किनाऱ्याच्या बाजूनें गलबतावर गलबत

दरवर्षी पाठवीत असे व आफ्रिकेच्या किनाऱ्याच्या प्रदेशाच्या शोधाचें सर्व श्रेय या खटाटोपीस आहे. शेवटीं वास्कोगोदिगामा याच पोर्तुगीज गृहस्थाला हिंदुस्थानचा जलमार्ग शोधून काढण्याचें श्रेय मिळालें, तसेंच स्पेन देशाच्या कोलंबसास अमेरिकेच्या शोधाचें श्रेय मिळालें हें सर्वश्रुतच आहे. इंग्लंड, हॉलंड, फ्रान्स वगैरे देशांनीं मागाहून या शोधापासून आपला विलक्षण फायदा करून घेतला ही गोष्ट निराळी. युरोपाच्या संपत्तीची वाढ या शोधापासून झाल्यामुळें सर्व युरोपमध्ये एका काळीं अन्तर्व्यापारापेक्षां बहिर्व्यापाराला फार महत्त्व दिलें जात असे तें कां याचा खुलासा होईल. शिवाय अर्थशास्त्राला व्यवस्थित स्वरूप येऊन त्यामध्ये जो उदीम पंथ उदयास आला त्या पंथानें पैशाला फार महत्त्व दिलें व ज्या देशामध्ये सोन्यारुप्याच्या खाणी नाहीत त्या देशांत सोने-रुपें आणण्याचें साधन म्हणजे बहिर्व्यापार होय अशी समजूत असल्यामुळें या बहिर्व्यापारापासून देशामध्ये जास्त पैसा येईल असें धोरण ठेवणें हें सरकारचें काम आहे असा समज झाला व यामुळें या व्यापाराचा सरकारशीं निकट संबंध पहिल्यापासून आलेला आहे. असो.

अन्तर्व्यापार व बहिर्व्यापार यांमधला भेद सहज ध्यानांत येण्यासारखा आहे. एका राजकीय अंमलाखालील देशामधला अन्तर्गत व्यापार तो अन्तर्व्यापार होय व एका देशाचा दुसऱ्या देशाशीं व्यापार हा बहिर्व्यापार अगर अन्तर्राष्ट्रीय व्यापार होय. परंतु राजकीय अंमलाचा भेद हा अर्थशास्त्रविषयक भेद नाही व ह्मणून अर्थशास्त्रदृष्ट्या या दोन व्यापारांत काय भेद आहे असा प्रश्न निघतो. परंतु असा अर्थशास्त्रदृष्ट्याही फरक दाखविलेला आहे. तो हाः-अन्तर्व्यापारामध्ये पूर्ण चढाओढीचें प्राबल्य असतें. देशामध्ये भांडवल व श्रम या दोहोंमध्ये चलनक्षमता फार असते. ह्मणजे देशांत ज्या धंद्यांत किफाईत जास्त आहे तिकडे भांडवल जातें; तसेंच जेथें मजुरी जास्त मिळते तेथेंच मजूर जातो यामुळें देशामध्ये नफा व मजुरी यांचे सामान्य दर एकच होण्याकडे कल असतो व मालाचें मोल हें यामुळेंच उत्पादनव्ययाच्या मर्यादेच्या वर फारसें जाऊ शकत नाही. परंतु बहिर्व्यापाराला या गोष्टी फारशा लागू नसतात. एका देशांतून दुसऱ्या देशांत मजूर किंवा भांडवल फारसें जाऊ शकत नाही; कारण या जाण्यास प्रथमतः दळणवळणाच्या साधनांची अडचण, देश-

रिवाजाचा फरक, भाषाभेद, पैशाचा भेद वगैरे अडचणी आड येतात यामुळे परदेशाच्या व्यापारांत देशांतील व्यापाराइतकी चढाओढ शक्य नसते व यामुळे बहिर्व्यापारांतील मालाचें मोल अन्तर्व्यापाराच्या मोलाच्या तत्वांनीं ठरत नाही. ह्मणून बहिर्व्यापाराची व त्याच्या मोलाची मीमांसा स्वतंत्र तऱ्हेची होते व ह्मणूनच या विषयाचा स्वतंत्रपणें विचार करणें जरूर आहे असा समज होऊन अर्थशास्त्रांत तसा परिपाठ पडला.

अर्वाचीनकाळां सुधारलेल्या दळणवळणाच्या साधनांनीं देशां-देशांतील अंतर पुष्कळच कमी झालें आहे. तसेंच हल्लीं भांडवल हें हव तिकडे सहज पाठवितां येतें. या सर्व साधनांच्या बाढीमुळे व प्रसारामुळे सर्व जग ह्मणजे एक मोठा बाजारच बनलेला आहे व यामुळे अर्वाचीन काळां अन्तर्व्यापार व बहिर्व्यापार यांमध्ये विशेष फरक राहिला नाही; निदान पूर्वाच्याइतका तीव्र फरक आतां राहिला नाही हें कबूल केलें पाहिजे. तरीपण सामान्यतः दोहोंमध्ये फरक आहे व तो कायम राहणार यांतही शंका नाही.

जरी उद्दीम पंथाच्या मताप्रमाणें बहिर्व्यापाराला महत्व होतें तरी कांहीं एका विशेष प्रकारचाच बहिर्व्यापार हा देशाला फायदेशीर आहे अशी समजूत होती; यामुळे या बहिर्व्यापारावर फार कडक नजर असे व परदेशी व्यापाऱ्यांना देशांत राहण्यासंबंधानें फार जाचाचे नियम पाळावे लागत. कांहीं देशांत तर परकी व्यापारी किंवा मनुष्य हा शत्रूच समजला जात असे व यामुळे देशांत असे व्यापारी किंवा मनुष्य येण्याचीच मनाई असे. उदाहरणार्थ, अगदीं अर्वाचीन काळपर्यंत चीन देशांत परकी लोकांना व व्यापाऱ्यांना अगदीं मज्जाव होता. तेव्हां देशांतील बहिर्व्यापारा-पासून सामान्यतः देशाला कोणते फायदे होतात हें प्रथमतः पाहिलें पाहिजे. व मग या बहिर्व्यापाराच्या सुरुवातीपासून देशांतील मालाच्या किंमतीवर, देशाच्या उद्योगधंद्यावर व देशांतील एकंदर लोकांवर काय परिणाम होतात ह पाहिलें पाहिजे.

एकंदर विनिमयाचे जे फायदे आहेत ते बहिर्व्यापाराचे आहेत हें उघड आहे. कारण बहिर्व्यापार हें विनिमयाचें एक परिणत अंगच आहे. ज्याप्रमाणें परस्परांच्या गरजा परस्परांनीं उत्पन्न केलेल्या मालानें भागविणें ह विनिमयाचें कार्य आहे, त्याचप्रमाणें देशादेशांमधील गरजा भागविणें हें

वहिव्यापाराचें कार्य आहे. प्रथमतः वहिव्यापारानें ज्या वस्तू देशांत होत नाहींत किंवा होणें शक्य नाहींत अशा वस्तू त्या देशाला उपलब्ध होतात. उदाहरणार्थ, फक्त उष्णकटिबंधांतच होणारे मसाल्यादि पदार्थ शीतकटिबंधांतील देशांना या व्यापारानें मिळूं लागले. दुसरें, जो माल तयार करण्यास देशाला विशेष योजना किंवा सोय नाहीं असा माल वहिव्यापारानें देशाला सुलभ रीतीनें मिळूं शकतो. पहिला फायदा व दुसरा फायदा यांमध्ये केव्हां केव्हां अल्प फरक असतो: **अँडाम स्मिथ**नें यासंबंधाचा एक सयुक्तिक दाखला दिला आहे. तो ह्मणतो: “ कांचेच्या तावदानाच्या साहाय्यानें व कृत्रिम उष्णतेनें स्कॉटलंडमध्ये सुद्धां द्राक्षें पिकवितां येतील व त्यापासून इतर ठिकाणांपेक्षां तीस पटींच्या खर्चानें उत्तम मद्यही तयार करतां येईल. परंतु असें करणें देशाच्या नुकसानीचें होईल. तेव्हां अशा वस्तू वहिव्यापारानें मिळविणें इष्ट आहे. तिसरें, वहिव्यापाराच्या योगानें देशांतील मालाला मागणी जास्त होते व त्यायोगें श्रमविभागाचें तत्त्व जास्त प्रमाणांत अंमलांत आणण्यास सांपडतें. म्हणून संपत्तीची उत्पत्ति वाढते व एकंदरीत वहिव्यापाराच्यायोगानें देशाला आपली औद्योगिक कार्यक्षमता वाढवितां येते असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. हे झाले प्रत्यक्ष फायदे! याखेरीज बौद्धिक, सामाजिक व नैतिक फायदे होतात ते निराळेच. वहिव्यापारानें दोन देशांमध्ये दळणवळण सुरू होतें. त्यायोगानें देशांतील लोकांच्या ज्ञानवृद्धींत भर पडतें! प्रवासानें देशांतील संकुचित दृष्टि नाहीशी होते. त्यायोगानें देशांतील लोकांचें कूपमंडुकत्व नाहींसें होतें. सारांश, वहिव्यापार हा एकंदर देशाच्या सुधारणेच्या मार्गक्रमणाला कारणीभूत होतो असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं.

येथपर्यंत या विषयाचा सामान्यतः विचार झाला. आतां त्याचा विशेष वारकाईनें विचार केला पाहिजे. परंतु हा विचार करतांना खालील गोष्टी गृहीत धरल्या पाहिजेत म्हणजे या भानगडीच्या प्रश्नाचा उलगडा सुलभ होईल. प्रथमतः वहिव्यापार ज्या अर्थी पैशाच्या देवघेवीनें -निदान पैशाच्या हिशेवानेंच होतो—त्या अर्थी पैशाच्या भाषेतच या व्यापाराची मीमांसा करणें इष्ट आहे व दोन्ही देशांची चलनपद्धति एकच आहे असें धरून चालणें सोयीचें आहे. दुसरी गृहीत गोष्ट म्हणजे दोन देशांमध्ये फक्त मालाची अदलावदल होते. मालाची उत्पादक कारणें जीं भांड-

वल व श्रम तीं एका देशांतून दुसऱ्या देशांत जाऊं शकत नाहीत. तसेंच, नेआणीचा खर्च मुळींच नाही असें समजावयाचें. व दोन देशांमध्ये व्यापार चालू होण्यापूर्वी दोन्ही देश दोन दोन वस्तू तयार करीत आहेत व या दोन देशांमध्ये पैशाची क्रमणशक्ति वेगवेगळाली आहे. हें गृहीत धरून प्रथमतः आपण एक काल्पनिक उदाहरण घेऊं.

अशी कल्पना करा कीं, अ आणि व हे दोन देश आहेत. व त्यांची चलनपद्धति इंग्रजी चलनपद्धति आहे. वहिर्व्यापार सुरू होण्यापूर्वी दोन्ही देशांतील मजुरीचा सामान्य दर एकच आहे व तो दररोज ४ शिलिंग या मानाचा आहे. दोन्ही देश गहूं व कापड उत्पन्न करतात अशी कल्पना करा व अ देशामध्ये जमिनीच्या सुपीकतेमुळे व श्रमाच्या कार्यक्षमतेमळ एका दिवसाच्या श्रमानें १ वार कापड अगर एक बुशेल गहूं होतो व व देशांत एक वार कापडाला दोन दिवसाचे श्रम लागतात एक बुशेल गहूं करण्यास दीड दिवसाचे श्रम लागतात. या स्थितीमध्ये वहिर्व्यापार सुरू होण्यापूर्वी अ देशामध्ये एक वारास ४ शिलिंग ही कापडाची किंमत असली पाहिजे व एका बुशेलास ४ शिलिंग अशी गव्हाची किंमत असली पाहिजे व व देशांत कापडाची किंमत दर वारास ८ शिलिंग व गव्हाची किंमत दर बुशेलास १६ शिलिंग असली पाहिजे; म्हणजे त्या त्या देशांतील किंमती त्या त्या देशांतील उत्पादनव्ययाच्या मर्यादेनें ठरलेल्या असल्या पाहिजेत. आतां या दोन देशांमध्ये अन्तर्राष्ट्रीय व्यापार सुरू झाला तर काय परिणाम होईल ? अ व व या देशाच्या आकाराप्रमाणें या परिणामाचे निरनिराळे तीन प्रकार होतील.

पहिला प्रकार—समजा कीं, अ हा देश वपेक्षां फारच विस्तीर्ण आहे व या दोन देशांमध्ये व्यापार सुरू झाला. आतां एकाच बाजारांत एका गुणाच्या मालाच्या किंमती एकच असावयाच्या या नियमानुसार किंमती एकच झाल्या पाहिजेत. परंतु त्यायोगें व देशांतील किंमती अ देशाच्या किंमती जवळजवळ आल्या पाहिजेत. कारण अ हा देश फार मोठा असल्यामुळे त्याचें वजन बाजारावर जास्त पडणार. आतां व देशामध्ये कापडाची किंमत निमी झाल्यामुळे मजुरांची मजुरीही निमी झाली पाहिजे. व गव्हाची किंमतही अ देशाइतकीच होईल. परंतु त्यांतील मजुरी कापडांतील धंद्याइतकी उतरणार नाही. व म्हणून व देशांत कापड व्हावयाचें अगदी बंद होऊन सर्व मजूर गहूं तयार करूं लागतील व ही गव्हाची जास्त

वहिव्यापाराचें कार्य आहे. प्रथमतः वहिव्यापारानें ज्या वस्तू देशांत होत नाहीं किंवा होणें शक्य नाहीं अशा वस्तू त्या देशाला उपलब्ध होतात. उदाहरणार्थ, फक्त उष्णकटिबंधांतच होणारे मसाल्यादि पदार्थ शीतकटिबंधांतील देशांना या व्यापारानें मिळूं लागले. दुसरें, जो माल तयार करण्यास देशाला विशेष योजना किंवा सोय नाही असा माल वहिव्यापारानें देशाला सुलभ रीतीनें मिळूं शकतो. पहिला फायदा व दुसरा फायदा यांमध्ये केव्हां केव्हां अल्प फरक असतो: **अँडाम स्मिथ**नें यासंबंधाचा एक सयुक्तिक दाखला दिला आहे. तो म्हणतो: “ कांचेच्या तावदानाच्या साहाय्यानें व कृत्रिम उष्णतेनें स्कॉटलंडमध्ये सुद्धां द्राक्षें पिकवितां येतील व त्यापासून इतर ठिकाणांपेक्षां तीस पटींच्या खर्चानें उत्तम मद्यही तयार करतां येईल. परंतु असें करणें देशाच्या नुकसानीचें होईल. तेव्हां अशा वस्तू वहिव्यापारानें मिळविणें इष्ट आहे. तिसरें, वहिव्यापाराच्या योगानें देशांतील मालाला मागणी जास्त होते व त्यायोगें श्रमविभागाचें तत्त्व जास्त प्रमाणांत अंमलांत आणण्यास सांपडतें. म्हणून संपत्तीची उत्पात्ति वाढते व एकंदरीत वहिव्यापाराच्यायोगानें देशाला आपली औद्योगिक कार्यक्षमता वाढवितां येते असें म्हणण्यास हरकत नाही. हे झाले प्रत्यक्ष फायदे! याखेरीज बौद्धिक, सामाजिक व नैतिक फायदे होतात ते निराळेच. वहिव्यापारानें दोन देशांमध्ये दळणवळण सुरू होतें. त्यायोगानें देशांतील लोकांच्या ज्ञानवृद्धींत भर पडतें! प्रवासानें देशांतील संकुचित दृष्टि नाहीशी होते. त्यायोगानें देशांतील लोकांचें कूपमंडुकत्व नाहीसें होतें. सारांश, वहिव्यापार हा एकंदर देशाच्या सुधारणेच्या मार्गक्रमणाला कारणीभूत होतो असें म्हणण्यास हरकत नाही.

येथपर्यंत या विषयाचा सामान्यतः विचार झाला. आतां त्याचा विशेष वारकाईनें विचार केला पाहिजे. परंतु हा विचार करतांना खालील गोष्टी गृहीत धरल्या पाहिजेत म्हणजे या भानगडीच्या प्रश्नाचा उलगडा सुलभ होईल. प्रथमतः वहिव्यापार ज्या अर्थी पैशाच्या देवघेवीनें -निदान पैशाच्या हिशेबानेंच होतो—त्या अर्थी पैशाच्या भाषेंतच या व्यापाराची मीमांसा करणें इष्ट आहे व दोन्ही देशांची चलनपद्धति एकच आहे असें धरून चालणें सोयीचें आहे. दुसरी गृहीत गोष्ट म्हणजे दोन देशांमध्ये फक्त मालाची अदलाबदल होते. मालाची उत्पादक कारणें जीं भांड-

वल व श्रम तीं एका देशांतून दुसऱ्या देशांत जाऊं शकत नाहींत. तसेंच, नेआणीचा खर्च मुळींच नाहीं असें समजावयाचें. व दोन देशांमध्ये व्यापार चालू होण्यापूर्वी दोन्ही देश दोन दोन वस्तू तयार करीत आहेत व या दोन देशांमध्ये पैशाची क्रमणशक्ति वेगवेगळाली आहे. हें गृहीत धरून प्रथमतः आपण एक काल्पनिक उदाहरण घेऊं.

अशी कल्पना करा कीं, अ आणि व हे दोन देश आहेत. व त्यांची चलनपद्धति इंग्रजी चलनपद्धति आहे. वहिव्यापार सुरू होण्यापूर्वी दोन्ही देशांतील मजुरीचा सामान्य दर एकच आहे व तो दररोज ४ शिलिंग या मानाचा आहे. दोन्ही देश गहूं व कापड उत्पन्न करतात अशी कल्पना करा व अ देशामध्ये जमिनीच्या सुपीकतेमुळे व श्रमाच्या कार्यक्षमतेमुळे एका दिवसाच्या श्रमानें १ वार कापड अगर एक बुशेल गहूं होतो व व देशांत एक वार कापडाला दोन दिवसाचे श्रम लागतात एक बुशेल गहूं करण्यास दीड दिवसाचे श्रम लागतात. या स्थितीमध्ये वहिव्यापार सुरू होण्यापूर्वी अ देशामध्ये एक वारास ४ शिलिंग ही कापडाची किंमत असली पाहिजे व एका बुशेलास ४ शिलिंग अशी गव्हाची किंमत असली पाहिजे व व देशांत कापडाची किंमत दर वारास ८ शिलिंग व गव्हाची किंमत दर बुशेलास १६ शिलिंग असली पाहिजे; म्हणजे त्या त्या देशांतील किंमती त्या त्या देशांतील उत्पादनव्ययाच्या मर्यादेनें ठरलेल्या असल्या पाहिजेत. आतां या दोन देशांमध्ये अन्तर्राष्ट्रीय व्यापार सुरू झाला तर काय परिणाम होईल ? अ व व या देशांच्या आकाराप्रमाणें या परिणामाचे निरनिराळे तीन प्रकार होतील.

पहिला प्रकार—समजा कीं, अ हा देश वपेक्षां फारच विस्तीर्ण आहे व या दोन देशांमध्ये व्यापार सुरू झाला. आतां एकाच बाजारांत एका गुणाच्या मालाच्या किंमती एकच असावयाच्या या नियमानुसार किंमती एकच झाल्या पाहिजेत. परंतु त्यायोगें व देशांतील किंमती अ देशाच्या किंमती जवळजवळ आल्या पाहिजेत. कारण अ हा देश फार मोठा असल्यामुळे त्याचें वजन बाजारावर जास्त पडणार. आतां व देशामध्ये कापडाची किंमत निमी झाल्यामुळे मजुरांची मजुरीही निमी झाली पाहिजे. व गव्हाची किंमतही अ देशाइतकीच होईल. परंतु त्यांतील मजुरी कापडांतील धंद्याइतकी उतरणार नाहीं. व म्हणून व देशांत कापड व्हावयाचें अगदीं बंद होऊन सर्व मजूर गहूं तयार करूं लागतील व ही गव्हाची जास्त

पैदास अ देशांत जाईल. परंतु गव्हांच्या या पैदाशीनें गव्हाची किंमत कमी होऊं लागेल व ह्मणून अ देशांतील मजूर शेतकी धंदा सोडून कापडाचा कळं लागतील. परंतु अ हा देश मोठा असल्यामुळें त्याला अजून गहूं उत्पन्न करणें प्राप्त आहे. तेव्हां आतां या व्यापाराचे सामान्य परिणाम कसे झाले तें पहा. अ देशांतील किंमतीमध्ये फारसा फरक झाला नाही, व तेथील मजुरीतही फरक झाला नाही; पण व देशामध्ये मजुरी कमी झाली व तो देश कापड मुळींच उत्पन्न न करतां सर्व गहूं-कारण त्यामध्ये त्या देशाची सापेक्ष सोय जास्त आहे-उत्पन्न कळं लागला व अ देश अजून दोन्ही पदार्थ उत्पन्न करतो. आतां किंमती व मजुरी यांची तुलना केली असतां देशांतील बहुजनसमाजावर या व्यापाराचा काय परिणाम झाला तो पहा. या व्यापारापासून अ देशांतील लोकांचा कांहीं फायदा किंवा तोटा झाला नाही. व देशामध्ये ४ शिलिंगांऐवजी मजुरी २ शिलिंग ८ पेन्स झाली. व कापड ८ शिलिंगांवरून ४ शिलिंगांवर आलें व गहूं ६ शिलिंगांपासून ४ शिलिंगांवर आले.

दुसरा प्रकार--आतां व हा देश विस्तीर्ण आहे व अ लहान आहे अशी कल्पना करा. या स्थितींत बहिर्व्यापाराच्या योगानें अ देशांतील किंमती व देशांतील किंमतीबरोबर होतील. म्हणजे कापड ४ शिलिंगांपासून ८ शिलिंगांवर जाईल व गहूं ४ पासून ६ शिलिंगांवर जाईल. यामुळें अ देशामध्ये मजुरी वाढेल व अ देश फक्त कापडच तयार कळं लागेल. आणि व कापड व गहूं असे दोन्ही तयार करील. या प्रकारांत व देशांतील लोकांची स्थिति आहे तशीच राहिल. अ देशांतील मजुरी वाढेल व मालाच्या किंमतीही वाढतील. परंतु मजुरीची वाढ मालाच्या किंमतीच्या वाढीपेक्षा जास्त होईल.

तिसरा प्रकार--आतां दोन्ही देश बहुतेक सारख्याच आकाराचे आहेत अशी कल्पना करा. या स्थितींत मालाच्या किंमती दोन्ही किंमतीच्या सरासरीबरोबर होतील म्हणजे कापडाची किंमत दोन्ही देशांत दर वारास ६ शिलिंग होईल व गव्हाची दर बुशिलास ५ शिलिंग किंमत होईल. यामुळें अ देशास कापड करणेंच जास्त किफाईतशीर होईल व तेथें ४ शिलिंगांच्या ऐवजी ६ शिलिंग मजुरी होईल. व देशांत कापडाचा धंदा फारच आंतचट्याचा होईल. ह्मणून तेथें गहूं उत्पन्न करणें किफाईतशीर

होईल. म्हणजे आतां अ देशांत फक्त कापड होईल व तेथें मजुरीचा दर ६ शिलिंग होईल. व देशांत फक्त गहू होईल व तेथें मजुरीचा दर ३ शिलिंग ४ पेन्स होईल; अर्थात् मजुरीच्या मानानें पाहतां अ देशाला गहू स्वस्त मिळाला व व देशाला कापड पहिल्यापेक्षां स्वस्त मिळालें.

वरील काल्पनिक दाखल्यावरून बहिर्व्यापाराचा फायदा कसा होतो व सामान्यतः तो दोन्ही देशांत कसा वांटला जातो हें दिसून येईल. बहिर्व्यापारापासून दोन देशांस फायदा होण्यास एकच अट असते ती ही कीं, त्या दोन देशांमध्ये पदार्थांच्या उत्पत्तिव्ययामध्ये सापेक्ष तरी भेद असावा. एका देशामध्ये दुसऱ्या देशापेक्षां दोन्ही पदार्थ उत्पन्न करण्याची जास्त सोय असली तरी पण दुसऱ्या देशांत जो पदार्थ उत्पन्न करणें जास्त अडचणीचें आहे तो माल पहिल्यानेंच उत्पन्न करून दुसऱ्या देशाला पुरविणें हें दोन्ही देशांच्या फायद्याचें असतें. तसेंच, दुसऱ्या देशानें जो माल उत्पन्न करण्यांत आपल्याला-सापेक्ष का होईना-परंतु कमी अडचण आहे तो मालच करण्यांत, व बाकीचा माल दुसऱ्या देशाकडून विकत घेण्यांत, त्या देशाचा फायदा आहे. अशा व्यापारानें दोन्ही देशांतील उत्पादक साधनाची शक्य तितकी कार्यक्षमता वाढते व या कार्यक्षमतेच्या वाढीनें दोन्ही देशांतील बहुजनसमाजाची उपभोगक्षमताही वाढते.

आतां या काल्पनिक उदाहरणाला प्रत्यक्ष कोटीमध्ये आणून सोडाव्याचें म्हणजे या काल्पनिक दाखल्याच्या गृहीतमर्यादा काढून टाकणें होय. अर्थात् प्रत्यक्ष व्यापारांत दोनच वस्तू नसतात तर प्रत्येक देश पुष्कळ माल तयार करतो व यापैकीं वऱ्याच मालाची बहिर्व्यापारांत अदलावदल होते; तसेंच व्यापार दोनच देशांमध्ये न चालतांना एकसमयावच्छेदेंकरून पुष्कळ देशांशीं व अर्वाचीन सर्व जगाशीं चालतो; तसेंच निरनिराळ्या देशांत निरनिराळ्या चलनपद्धति असतात; शिवाय मालाची नेआण करणें हें कमी अधिक खर्चाचें काम असतें व एका देशांतून दुसऱ्या देशांत भांडवल व मजूर हे अगदींच जात नाहीत असें नाही. या सर्व गोष्टींचा एकसमयावच्छेदेंकरून अन्तर्भाव केला म्हणजे बहिर्व्यापाराच्या प्रश्नाचा गहनपणा ध्यानांत येतो. परंतु काल्पनिक दाखल्यांत समाविष्ट झालेल्या तत्वांत फरक होत नाही. प्रश्न मात्र बराच भानगडीचा होतो इतकेंच. शेवटीं बहिर्व्यापाराचें तत्व म्हणजे सापेक्ष सोयीचेंच राहतें. बहिर्व्यापाराचा फायदा म्हणजे

ज्या देशांत जो माल तयार करण्यांत विशेष सोयी आहेत त्या देशांतून इतर देशांनीं माल घेणें होय व त्या देशानें तोच माल तयार करणें हा होय. या गोष्टीचा प्रत्यक्ष दाखला ह्याणजे औद्योगिक क्रांतीपासून कापड करणें हें इंग्लंडला फार सोयीचें होतें. यामुळें इंग्लंडामध्यें कापड करण्याचा थंडाच विशेष जोरांत येऊन अमेरिका व जर्मनी हीं राष्ट्रे औद्योगिक बाबतींत पुढें येण्यापूर्वीं बहुतेक सर्व जगाला एकटें इंग्लंड सर्व कापड पुरवित असे. व इंग्लंड व हिंदुस्थान या देशांमध्ये व्यापार सुरू झाल्यानंतर प्रथमतः हिंदुस्थानचें कापड युरोपांत जाई. कारण त्या काळीं हिंदुस्थानाला कापड करण्याची जास्त सोय होती. परंतु बाफेच्या शक्तीच्या शोधानंतर हिंदुस्थानची ही सापेक्ष सोय नाहीशी होऊन हातमागापेक्षां बाफेच्या मागाचें कापड स्वस्त होऊं लागलें. यामुळें हिंदुस्थानांतील कापडाचा व्यापार हळू हळू कमी होत चालला व तो अगदीं संपुष्टांत आला. व हिंदुस्थानाला शेतकीची विशेष सोय असल्यामुळें शेतकीवर जास्त मारा येत चालला.

वरील काल्पनिक व प्रत्यक्ष दाखल्यावरून बहिर्व्यापाराचे खालील फायदे दृष्टोत्पत्तीस येतील. जो माल एका देशांत मुळींच होत नाहीं असा माल बहिर्व्यापारानें दुसऱ्या देशाला मिळूं लागेल. तसेंच बहिर्व्यापारानें आयात मालाची किंमत कमी होईल व त्या गिऱ्हाइकांना अर्थात् देशांतील लोकांना माल स्वस्त मिळून त्यांचा फायदा होईल. मात्र यामध्यें असें गृहीत धरलें आहे कीं, परदेशचा स्वस्त माल येऊं लागल्यानें त्या देशांतील तो थंडा करणारे लोक व त्यांतील मजूर यांना आपलें भांडवल व श्रम दुसऱ्या थंड्यांत घालतां येतील. कारण आयात मालाची किंमत देशांतील कांहीं माल बाहेर पाठवून शेवटीं दिली जाते. यामुळें अशा निर्यात मालाची मागणी वाढून त्या थंड्यांत हें भांडवल व श्रम जातील.

परंतु बहिर्व्यापारापासून देशाचें कधींही नुकसान होणारच नाहीं असें मात्र नाहीं. तरी या नुकसानीच्या बाबींचाही विचार केला पाहिजे.

बहिर्व्यापारानें एखाद्या मर्यादित व कालेंकरून नाहींशा होणाऱ्या मालाचा खप फारच वाढून देशाला तो माल पुढें सततचाच महाग होण्याचा संभव आहे. देशांतील कच्चा माल बहिर्व्यापारानें जर फार जाऊं लागला तर तें देशाच्या जमिनीच्या नुकसानीचें होईल. कारण या कच्चा मालाच्या व्यर्थ जाणाऱ्या द्रव्याचें जमिनीला खत होत असतें.

याच दृष्टीनें कॅरे या अमेरिकन अर्थशास्त्रकारानें देशांतील कच्चा माल बाहेर देशीं पाठविणें ह्मणजे देशांतील जमिनच बाहेर देशीं पाठविण्यासारखें आहे असें म्हटलें आहे.

परदेशी स्वस्त माल शेवटीं स्वस्त असेल असें कांहीं खात्रीनें सांगतां येणार नाही. व देशांतील माल खरोखरीं शेवटीं जास्त टिकाऊ व म्हणून खरोखरी स्वस्त असेल. परंतु अशा स्वस्त मालाच्या आयातीनें देशी मालाचा धंदा नाहीसा होईल व म्हणून देशांतील लोकांचें शेवटीं नुकसानच होईल.

प्रत्येक देशामध्ये शहरें व खेडेगांवां यांमध्ये व्यापार चालत असतो व त्यामुळें दोघांची भरभराट होत असते. कारण खेड्यांतील शेतकीच्या मालाला शहरें हीं गिऱ्हाइकें असतात व शहरांतील कारखान्याच्या मालाला खेडेगांवां हीं गिऱ्हाइकें असतात. आतां बहिर्व्यापारानें शहरांना शेतकीचा माल बाहेरून स्वस्त मिळूं लागला व त्याच्या मोवदला कारखान्यांतला माल ते बाहेर पाठवूं लागले तर हा व्यापार कारखानदारांना किफाईतशीर होईल. परंतु त्यायोगानें खेड्यांतील शेतकऱ्यांचें नुकसान होईल व खेडीं ओसाड पडूं लागतील व शहरांमध्ये लोकवस्ती वाढेल खरी, तरी पण शहराच्या आकस्मिक व जलद वाढीनें शहरांतील राहणी आरोग्याला हानिकारक होईल व यामुळें एकंदर मजूर वर्गाची कार्यक्षमता कमी होऊन देशाचें नुकसान होईल.

तसेंच एखाद्या देशांत कारखान्याची व शहरांची वाढ हळू हळू चालू आहे अशा वेळीं जर देशांत बहिर्व्यापार सुरू होऊन कारखान्याचा माल स्वस्त मिळूं लागला तर शहरांची व कारखान्याची वाढ खुंटेल व शहरांची दैन्यावस्था झाल्यामुळें खेडेगांवांची अर्थात् शेतकीची थोडीबहुत हलाखी होईल.

हल्लींच्या काळीं सर्व जगाचा एक बाजार झालेला आहे व दळणवळणाच्या साधनांच्या वाढीनें बहिर्व्यापाराला अन्तर्व्यापाराचें स्वरूप येत आहे. व अन्तर्व्यापारामध्ये चढाओढीनें ज्याप्रमाणें एका ठिकाणचा व्यापार दुसऱ्या ठिकाणीं जातो—कारण त्या ठिकाणीं जास्त सोय असते—परंतु या स्थलांतरानें देशाचें नुकसान होत नाही. तरी पण बहिर्व्यापारानें एका देशांतील व्यापार दुसऱ्या देशांत जाईल व ही गोष्ट जगाच्या दृष्टीनें फायद्याची असली तरी त्या देशाच्या दृष्टीनें ती अत्यंत अनिष्ट आहे हे उघड आहे.

या नफ्यातोल्याचा जास्त खोल विचार करणें ह्मणजेच अप्रतिबंध व्यापार विरुद्ध संरक्षण, या अर्थशास्त्रांतील वादग्रस्त प्रश्नाचा विचार करणें होय. तरी तो या पुस्तकाच्या शेवटल्या भागांत कळू.

आतां हा बहिर्व्यापार कोणत्या विनिमय सामान्यानें होतो हें पहावयाचें आहे तें पुढील एका लहानशा भागांत पाहून मग वर निर्दिष्ट केलेल्या वादग्रस्त प्रश्नाकडे वळूं.

भाग पंधरावा.

विनिमयपत्रें.

आतां बहिर्व्यापाराच्या विनिमय सामान्याचा ह्मणजे ज्याला मागें विनिमयपत्रें ह्मटलें आहे त्यांचा विचार करावयाचा आहे. तसेंच या भागांत चेक व हुंड्या यांचाही विचार करणें इष्ट आहे. कारण या विवेचनानें व्यावहारिक कागदी चलनांची माहिती एकत्र ग्रथित होईल व यायोगानें मागें जो अधात्वात्मक चलनावर एक भाग लिहिला आहे त्याची या भागानें पूर्तता होईल.

वरील तिन्ही प्रकारचीं कागदी चलनें हीं कायदेशीर चलनें असतात. तसेंच तीं फक्त व्यापाराच्या व पेढ्यांच्या वाढीबरोबर आपोआप व व्यावहारिक तऱ्हेनें प्रचारांत येतात हें मागें सांगितलेंच आहे. पेढ्यांच्या विस्तृत मीमांसेनंतर पहिल्या दोन तऱ्हेच्या व्यावहारिक कागदी चलनांचें स्वरूप ध्यानांत येण्यास अगदींच सुलभ आहे.

एकदां देशांत पेढ्यांचा प्रसार झाला व लोक आपली शिल्लक पेढ्यांजवळ ठेवूं लागले ह्मणजे चेक हें कागदीचलन स्वाभाविकपणें सुरू होतें. कारण चेक ह्मणजे ठेवी ठेवणारानें पेढीवर अमुक रकम अमक्या माणसास द्यावी, असा हुकूम होय. जो मनुष्य नेहमीं पेढीशीं व्यवहार ठेवतो तो कितीही श्रीमंत असला तरी किरकोळ, अगदीं लहान व्यवहारास लागणाऱ्या

पैशाच्या रकमेपेक्षां जास्त पैसा आपल्या घरांत ठेवीत नाहीं. त्याच्या-जवळ पेढीचें चेकबुक असतें व जसजसे त्याला दुसऱ्याला पैसे द्यावे लागतात तसतसे तो बुकांतील चेकांनीं पैसे देतो; व जसजसे रोख पैसे त्याचेकडे येतील तसतसे ते पेढीवर भरित असतो. मनुष्य शहाजोग असला व ज्या पेढीवर चेक काढला असेल ती पेढीही शहाजोग असली तर त्या माणसाचा चेक कोणीही मनुष्य पैशाप्रमाणें विनहरकत घेतो व तो मनुष्य दुसऱ्यास हा चेक आपल्या देण्यांत देतो. याप्रमाणें चेक निवाल्यापासून तों पेढीवर पटेपर्यंत हव्या तितक्या लोकांच्या हातून जाऊं शकतो व या सर्व व्यवहारांत व अदलावदलांत या चेकाचा अगदीं कागदीचलनासारखा उपयोग होतो.

ज्याप्रमाणें पेढीवर आपला पैशाच्या व्यवहार ठेवणाऱ्यांनीं काढलेल्या पैशाच्या मागणीचा हुकूम ह्मणजे चेक होय, त्याप्रमाणें एका पेढीनें दुसऱ्या पेढीवर काढलेला पैशाच्या मागणीचा हुकूम ह्मणजे हुंडी होय. देशांतील निरानिराळ्या पेढ्यांचा एकमेकांशीं व्यवहार असतो. व या पेढ्या लोकांना वाटेल त्या ठिकाणीं पैसे पोंचविण्याचा धंदा करितात हें मागें सांगितलेंच आहे व हा धंदा या पेढ्या प्रत्यक्ष रोख पैसे पाठवून करित नाहीत. कारण यामध्यें फारच त्रास असतो. तर या पेढ्या अशी पैशाची देवघेव हुंड्याच्या द्वारें करितात. एखाद्यास एका परगांवीं पैसे पाठवावयाचे आहेत अशी कल्पना करा. आतां असा मनुष्य गांवांतील पेढीकडे जातो व रोख पैसे भरतो व पेढीवाला ज्या गांवीं पैसे पाठवावयाचे आहेत त्या गांवच्या पेढीवर हुंडी करतो व ती हुंडी या माणसाला देतो. दोन्ही पेढ्यांची पत उत्तम असली ह्मणजे या हुंड्याही या माणसाच्या हातून त्या माणसाच्या हातांत याप्रमाणें देवघेवीत चालतात व शेवटीं पेढीच्या हातीं येईपर्यंत त्याचा उपयोग थेट पैशासारखा होतो.

ज्याप्रमाणें खासगी व्यक्तीच्या पेढीशीं असलेल्या व्यवहारानें चेक अस्तित्वांत येतात, व ज्याप्रमाणें पेढ्यापेढ्यांच्या व्यवहारानें हुंड्या अस्तित्वांत येतात त्याप्रमाणें व्यापाऱ्याव्यापाऱ्यांच्या व्यवहारानें-विशेषतः बहिर्व्यापाराच्या व्यवहारानें-विनिमयपत्रें अस्तित्वांत येतात. तेव्हां या विनिमयपत्रांचें स्वरूप काय व त्यांची घडामोड कशी चालते हें पाहिलें पाहिजे.

अन्तर्व्यापाराप्रमाणें वहिव्यापारही हल्लींच्या काळीं पैशाच्या साधनानें चालतो. प्रथमतः दोन देशांची चलनपद्धति एकच आहे अशी कल्पना करा. उदाहरणार्थ, इंग्लंड व ऑस्ट्रेलिया. समजा कीं, इंग्लंडांतलि अ व्यापाऱ्यानें ऑस्ट्रेलियांतील व व्यापाऱ्यास लोंकरी व सुती कापड पाठविलें आहे व ऑस्ट्रेलियांतील व व्यापाऱ्यानें लोंकर इंग्लंडच्या ड व्यापाऱ्याकडे पाठविली आहे. आतां हें उबड आहे कीं, अ व्यापाऱ्यास इंग्लंडमध्ये पैसे मिळावयाचे आहेत. क व्यापाऱ्यास ऑस्ट्रेलियांत पैसे मिळावयाचे आहेत. इंग्लंडांतून ऑस्ट्रेलियांत पोंड जाणें व त्याच वेळीं ऑस्ट्रेलियांतून पोंड इंग्लंडांत जाणें हें उबडच द्राविडीप्राणायामासारखें नुकसानीचें आहे. कारण या एकंदर चार व्यापाऱ्यांमधली देववेच इंग्लंडांत डनें अला पैसे दिल्यानें व ऑस्ट्रेलियांत व व्यापाऱ्यानें क व्यापाऱ्यास रोख पैसे दिल्यानें सहज सुलभ रीतीनें व प्रत्यक्ष पैशाची नेआण करण्यावांचून होणार आहे हें उबड आहे. व अशा स्थितींतच विनिमयपत्र आस्तित्वांत येतें. हीं विनिमयपत्रें हुबधा देशांतील निर्यात व्यापारी परदेशांतील आयात व्यापाऱ्यांवर काढतात. म्हणजे निर्यातव्यापारी, विनिमयपत्रांत लिहिलेल्या माणसाला पैसे देण्याबद्दल आयात व्यापाऱ्यास हुकूम करतो. वरील कालपानिक उदाहरणांत इंग्लंडांतील अ व्यापारी ऑस्ट्रेलियांतील व व्यापाऱ्यांवर आपल्याला घ्यावयाच्या पैशाबद्दल विनिमयपत्र काढतो. आतां इंग्लंडांतील ड व्यापाऱ्याला ऑस्ट्रेलियांत पैसे पाठवावयाचे आहेत. तेव्हां रोख पैसे पाठवावयाच्या त्रासापेक्षां अचें ववर काढलेलें विनिमयपत्र विकत वेणें डला सोयीचें आहे. म्हणजे अनें काढलेलें विनिमयपत्र ड व्यापारी अला पैसे देऊन विकत घेतो व तें तो ऑस्ट्रेलियांतील क व्यापाऱ्याला पाठवितो व क व्यापारी तें पत्र व व्यापाऱ्याकडे पाठवून पैसे घेतो. तेव्हां या विनिमयपत्रानें एक पैसाही या देशांतून त्या देशांत न पाठवितो चार व्यापाऱ्यांची देववेच पुरी होते. अर्थात् इंग्लंडांतील आयात व्यापारी निर्यात व्यापाऱ्यास रोख पैसे देतो व ऑस्ट्रेलियांतील आयात व्यापारी ऑस्ट्रेलियांतील निर्यात व्यापाऱ्यास रोख पैसे देतो. व इतक्या देववेची एका विनिमयपत्राने होतात. यावरून विनिमयपत्र हीं अर्वाचीनकाळीं केवढें मोठे पैशाचें कार्य करतात हें सहज दिसून येईल. म्हणून हा व्यावहारिक कागदी चलनाचा प्रकार सर्वांत फार महत्वाचा आहे असेही दिसून येईल.

आतां दोन देशांमध्ये पुष्कळ मालामध्ये वहिव्यापार चालतो. अर्थात् पुष्कळ माल देशांत आयात होत असतो व पुष्कळ तऱ्हेचा माल निर्यात होत असतो व यामुळे देशांत आयातव्यापारीही पुष्कळ असतात व निर्यात व्यापारीही पुष्कळ असतात. आयात व्यापाऱ्यांस देशाबाहेर आयात केलेल्या मालाबद्दल पैसे पाठवावयाचे असतात तर निर्यात व्यापाऱ्यांना दुसऱ्या देशाहून पैसे घ्यावयाचे असतात. हे निर्यात व्यापारी सामान्यतः विनिमयपत्रे काढतात व हीं विनिमयपत्रे ते बाजारांत विक्रावयास नेतात व हीं विनिमयपत्रे आयात व्यापारी विकत घेतात. तेव्हां आयात व्यापारी हे विनिमयपत्राचे घेवारी असतात तर निर्यात व्यापारी हे विनिमयपत्राचे देवारी असतात व देशांतील आयात व निर्यात व्यापार सारख्याच किंमतीचा असला म्हणजे जितके पैसे देशाबाहेर पाठवावयाचे असतात तितकेच देशांत यावयाचे असतात. अशा स्थितींत एका देशांतून दुसऱ्या देशांत रोख पैसा मुळींच पाठविण्याची गरज पडणार नाही. सर्व व्यवहार विनिमयपत्रांनीच पुरा होईल. कारण जितक्या रकमेचीं विनिमयपत्रे निघालेलीं आहेत तितकेच पैसे देशाबाहेर पाठवावयाचे आहेत. म्हणजे विनिमयपत्राचा पुरवठा व मागणी सारखी आहे. अशा स्थितींत विनिमयपत्रांतील रकमेइतके रोख रुपये त्या विनिमयपत्राबद्दल मिळतील. यालाच विनिमयपत्राचा समतोलाचा भाव म्हणतात. परंतु कल्पना करा कीं, देशांत आयात माल निर्यात मालापेक्षा जास्त आला आहे. म्हणजे देशाबाहेर जास्त पैसे पाठवावयाचे आहेत. अशा स्थितींत आयात व्यापाऱ्यांना कांहीं तरी रोख पैसे पाठवावे लागतील. परंतु परदेशीं रोख पैसे पाठविणे हें वऱ्याच खर्चाचें, त्रासाचें व धोक्याचें काम असतें व होतां होईल तों तें टाळण्यांत या व्यापाऱ्यांचा फायदा असतो. यामुळे या आयातव्यापाऱ्यांमध्ये विनिमयपत्रे विकत घेण्यांत चढाओढ सुरू होते व याप्रमाणें विनिमयपत्रांना मागणी जास्त झाल्यामुळे त्याचे भाव वाढूं लागतात. म्हणजे विनिमयपत्रांतील रकमेपेक्षा जास्त पैसे त्या पत्राबद्दल मिळतात. अशा भावालाच विनिमयपत्राचा वर्तावळ्याचा भाव म्हणतात. अशा स्थितींत निर्यात व्यापाऱ्यांना त्याच्या विनिमयपत्रावर वर्तावळा मिळतो. परंतु या वर्तावळ्यालाही मर्यादा आहे. आयात व्यापारी विनिमयपत्रे विकत घेतो याचें कारण या पद्धतीनें त्याला परदेशीं पैसे पाठविणे कमी खर्चाचें असतें. परंतु आयात व्यापाऱ्यांच्या

पुष्कळ मागणीनें विनिमयपत्रावर वर्तावळा घावा लागतो व जोंपर्यंत हा वर्तावळा रोख पैसे पाठविण्याच्या खर्चापेक्षां कमी आहे तोंपर्यंत आयात व्यापारी वर्तावळा देतील. परंतु विनिमयपत्राचा वर्तावळा जर या पैसे पाठविण्याच्या खर्चाच्या वर जाऊं लागला तर ते व्यापारी परकी देशांत रोख पैसे पाठवितील. तेव्हां विनिमयपत्राच्या वर्तावळ्याची शिकस्त मर्यादा रोख पैसे पाठविण्याच्या खर्चाइतकी असते. याला निष्कधातुमर्यादा म्हणतात. आतां अशी कल्पना करा कीं, एका देशांतील माल दुसऱ्या देशांत पुष्कळ गेला म्हणजे आतां देशांत पैसे यावयाचे आहेत. अशा वेळीं निर्यात व्यापाऱ्यांच्या विनिमयपत्राचा पुरवठा मागणीपेक्षां जास्त होईल. म्हणजे निर्यात व्यापाऱ्यांमध्ये विनिमयपत्रें विकण्याकरितां चढाओढ सुरू होईल व यामुळें विनिमयपत्राची किंमत कमी होईल म्हणजे या पत्रांवर निर्यात व्यापाऱ्यांना कसर खावी लागेल. अर्थात् विनिमयपत्रांतील रकमेपेक्षां कमी रोख पैसे घ्यावे लागतील. मागें सांगितल्याप्रमाणें या कसरीचा भावही निष्कधातुमर्यादेच्या खालीं जाणें शक्य नाही. कारण रोख पैसे आणविण्याच्या खर्चापेक्षां विनिमयपत्रावद्दल जास्त कसर खावी लागली तर निर्यात व्यापारी परकी देशांतून पैसे रोख आणविण्याची तजवीज करतील.

येथपर्यंत ज्या देशाची चलनपद्धति एकच आहे अशा देशाचा बाह्य व्यापार विनिमयपत्रांनीं कसा चालतो व त्यायोगें व्यापाराची सोय कशी होते हें पाहिलें.

परंतु प्रत्येक देशाची चलनपद्धति स्वतंत्र असते. शिवाय सोन्याचेंच कायदेशीर चलन असणारे व रुप्याचेंच कायदेशीर चलन असणारे असे जगांतील देशाचे दोन भेद आहेत. हल्लीं खरी द्विचलनपद्धति कोठेंच नाही हें मागें सांगितलें आहे. तेव्हां ज्यांचें चलन सोन्याचें आहे अशा परंतु ज्यांचें जाणें निरनिराळें आहे अशा देशामध्ये देवघेव विनिमयपत्रांनीं कशी चालते हें पाहिलें पाहिजे. या देवघेवीतच हंडणावळीचा प्रश्न येतो. इंग्लंडचें कायदेशीर चलन पौंड हें आहे तर फ्रान्सचें कायदेशीर चलन फ्रँक हें आहे. या कायदेशीर चलनामध्ये शुद्ध सोने किती असावयाचें हें त्या त्या देशाच्या टांकसाळीच्या कायद्यानें ठरलेलें आहे. इंग्रजी पौंडांत टांकसाळीच्या कायद्याप्रमाणें ११३ ग्रेन अगर ७.३२ ग्राम शुद्ध सोने असतें व तितकेंच शुद्ध सोने फ्रान्सच्या कायद्याप्रमाणें २५.२२ फ्रँक-

मध्ये असते. यामुळे कायद्यानें एका पौंडाची किंमत २५.२२ फ्रँकां-वरोबर झाली. यालाच कायदेशीर अगर टांकसाळी हुंडणावळीचा भाव ह्मणतात. हा अगदीं कायमचा व ठरीव आहे. जॉर्प्यंत इंग्लंड व फ्रान्स या देशांतील टांकसाळीचे कायदे कायम आहेत तोंपर्यंत हा भाव कायम राहणार व प्रत्यक्ष व्यापारांतील हुंडणावळीची तुलना या स्थिर भावावरोबर केली जाते. याप्रमाणें सोनें ही कायदेशीर चलनाची धातु असणाऱ्या देशामध्ये कायमचा व ठरीव असा एक हुंडणावळीचा भाव असतो. परंतु कायदेशीर फेडीच्या निरनिराळ्या धातू असलेल्या देशामध्ये असा हुंडणावळीचा भाव शक्यच नाही. उदाहरणार्थ, इंग्लंड व चीन या देशांमध्ये कायमचा असा हुंडणावळीचा भाव शक्यच नाही; कारण एका देशांत सोनें ही चलनाची धातु आहे तर दुसऱ्यांत रुपें ही चलनाची धातु आहे. परंतु या दोन धातूंचा परस्पर भाव इतर मालाप्रमाणें नेहमीं कमी जास्त होतो व या दोन देशांतील हुंडणावळ या बाजारभावावर अवलंबून असते. १८९३ पूर्वी हिंदुस्थान व इंग्लंड यांमधील व्यापाराची हीच स्थिति होती ह्मणजे या ठिकाणीं कायदेशीर असा हुंडणावळीचा भाव नव्हता. परंतु आतां हिंदुस्थान व इंग्लंड यांच्या चलनी नाण्यामध्ये कायदेशीर व ठरीव असा हुंडणावळीचा भाव आहे, तो भाव ह्मणजे कायद्यानें ठरविलेलें पौंड व रुपये यांचें प्रमाण होय. तेव्हां हा कायदा अंमलांत आहे तोंपर्यंत १५ रुपयांस एक पौंड हा कायदेशीर हुंडणावळीचा भाव होय. आतां या हुंडणावळीच्या भावांत कमी जास्तपणा कसा होतो तें पाहूं.

समजा कीं, फ्रान्समधून इंग्लंडमध्ये नेहमींपेक्षां जास्त आयात माल आला आहे. ह्मणजे इंग्लंडला पृष्कळ पैसे फ्रान्सला पाठवावयाचे आहेत. आतां इंग्लंडांतील निर्यात व्यापाऱ्याच्या विनिमयपत्रांना जास्त मागणी होईल. यामुळे त्याचा भाव वाढेल. ह्मणजे लंडनमध्ये एका पौंडाला कायदेशीर भावापेक्षां कमी फ्रँक्स मिळतील अर्थात् हुंडणावळीचा भाव उतरेल; त्याप्रमाणेंच जर इंग्लंडहून जास्त माल निर्यात झालेला असेल तर विनिमयपत्रांचा पुरवठा मागणीपेक्षां जास्त होईल व यामुळे त्यांची किंमत उतरेल म्हणजे एका पौंडाला कायदेशीर भावापेक्षां जास्त फ्रँक्स मिळू लागतील. देशाच्या नाण्याच्या कायद्यानें ठरलेल्या भावापेक्षां परदेशाचें जास्त नाणें हुंडणावळीनें मिळू लागलें ह्मणजे त्या हुंडणावळीच्या दराला

अनुकूल हुंडणावळीचा दर असें म्हणतात. व देशाच्या नाण्याच्या ठराविक दरापेक्षां परकी नाणें कमी मिळूं लागलें म्हणजे त्याला प्रतिकूल हुंडणावळीचा दर म्हणतात. वर सांगितलेंच आहे कीं, देशाच्या निर्यात व्यापारापेक्षां आयात व्यापार जास्त असला म्हणजे निर्यात व्यापाऱ्यांच्या विनिमयपत्रांना मागणी जास्त झाल्यानें हुंडणावळीचा भाव प्रतिकूल होतो व देशाचा निर्यात व्यापार आयात व्यापारापेक्षां जास्त असला म्हणजे हुंडणावळीचा भाव अनुकूल होतो. परंतु यावरून देशांत आयात जास्त असणें वाईट व निर्यात जास्त असणें चांगलें असें मात्र नाहीं. इंग्लंडचा आयात व्यापार निर्यात व्यापारापेक्षां नेहमींच मोठा असतो. तरी इंग्लंड हा देश जगांत जास्त श्रीमंत व जास्त भरभराटीत आहे; हिंदुस्थानाचा निर्यात व्यापार आयात व्यापारापेक्षां जास्त असतो. परंतु हिंदुस्थानाइतका दरिद्री देश सुधारलेल्या राष्ट्रांत क्वचितच सांपडेल. सारांश, देशांतील निव्वळ आयात निर्यात मालाच्या समतोलनावरून देशाच्या भरभराटीचें निदान करणें बरोबर नाहीं. मागें एका भागांत सांगितलेंच आहे कीं, आयात व्यापारापेक्षां निर्यात व्यापार जास्त असला म्हणजे व्यापाराचें समतोलन अनुकूल आहे असें उदीमपंथी लोक समजत असत. परंतु देशाची औद्योगिक स्थिति यावरून मुळींच कळत नाहीं. देशाच्या भरभराटीचें खरें निदर्शक म्हणजे संपत्तीची उत्पात्ति व संपत्तीचा व्यय हीं दोन्हीही वाढत जाणें व संपत्तीची उत्पात्ति व्ययापेक्षां केव्हांही खालीं न जाणें हें होय. याचें विवेचन मागील एका भागांत आलें आहे. असो.

आतां देशाच्या हुंडणावळीचा भाव ठरतांना व विनिमयपत्रांचा व्यवहार ठरतांना फक्त आयात माल व निर्यात माल एवढ्याच बाबी विचारांत घ्यावयाच्या असतात असें मात्र नाहीं. केव्हांही आयात निर्यात व्यापार ही बाब सर्वांत महत्त्वाची असते हें खोटें नाहीं. तरी पण दुसऱ्याही बाबी असतात. उदाहरणार्थ, एका देशांतून दुसऱ्या देशांत कर्ज दिलें जात असेल किंवा पूर्वीच्या कर्जाचें व्याज एका देशाला द्यावें लागत असेल. तसेंच एक दुसऱ्या देशावर अवलंबून असल्यामुळें त्या परतंत्र देशाला स्वतंत्र देशाला खंडणी द्यावी लागत असेल, किंवा राज्यकारभार चालविण्याचा खर्च द्यावा लागत असेल. शिवाय एका देशांतील व्यापाऱ्यांच्या हातीं दुसऱ्या देशांतील सर्व व्यापार असेल व त्याचा नफा त्या देशाला

द्यावयांचा असेल. शेवटीं व्यापार हा दोन देशांशीं परस्पर असतो असें नाही; तर एका देशाचा व्यापार दुसऱ्या पुष्कळ देशांशीं असेल व ज्या देशाचा व्यापार सर्व जगाशीं मोठ्या प्रमाणावर असेल त्या देशामध्यें सर्व देशांतील विनिमयपत्रें जमत असतील व त्यामुळें त्या देशाच्या विनिमयपत्राच्याद्वारे निरनिराळ्या देशांतील देवघेवी होत असतील. जगांतील सर्व देशांशीं इंग्लंडचा व्यापार असल्यामुळें व जगांतील बहुतेक सर्व देशांना इंग्लंडनें कर्ज दिलेलें असल्यामुळें लंडन हें सर्व विनिमयपत्राची विल्हेवाट लावणारें सर्व जगांतील देवघेवीची फेड करणाऱ्या पेढ्यांचें केन्द्रस्थान बनलें आहे.

वरील सर्व कारणांमुळें निरनिराळ्या देशाच्या आयात-निर्यात व्यापाराची स्थिति भिन्न असते. उदाहरणार्थ, इंग्लंडांत आयात माल निर्यात मालापेक्षां सदां जास्त असतो. याचें कारण इंग्लंडनें सर्व जगाला कर्ज पुरविलें आहे. त्या कर्जाचें व्याज इंग्लंड आपल्याला पाहिजे असलेल्या मालाच्या रूपानें घेतें. तसेंच जगांतील पुष्कळ नेआणीचा व्यापार इंग्रजी गलवतामधून होतो. यामुळें याबद्दलचा नफा आयात मालाच्या रूपानेंच येतो. तसेंच इंग्रजी साम्राज्यांतील पुष्कळ भागांची राज्यव्यवस्था इंग्रज लोकांच्या हातांत असल्यामुळें या लोकांच्या पगाराची तसेंच बाहेर देशीं व्यापार करणाऱ्या इंग्रजांच्या नफ्याची शिल्लक ही आयात मालाच्या रूपानें इंग्लंडांत पोंचविली जाते. वरील सर्व कारणांवरून इंग्लंडांत आयात मालाचा निर्यात मालापेक्षां सदां अतिरेक कां असतो याचें स्पष्टीकरण होतें. याच्या उलट उदाहरण हिंदुस्थानचें आहे. हिंदुस्थानच्या निर्यात व्यापाराची रक्कम आयात मालापेक्षां नेहमींच जास्त असते. परंतु इतके पैसे देशांत येतात असा मात्र त्याचा अर्थ नाही. हिंदुस्थानानें इंग्लंडांतून कर्ज घेतलेलें आहे. त्याचें व्याज दर वर्षास विलायतेस पाठवावें लागतें. तसेंच हिंदुस्थानांतील घाऊक व्यापार व नेआणीचा व्यापार इंग्रजी व्यापारांच्या ताब्यांत आहे. या सर्व व्यापारावरील नफा हिंदुस्थानांतून जावयाचा असतो. शिवाय हिंदुस्थानच्या कारभारांत पुष्कळ इंग्रज लोक असतात त्यांच्या शिलकी तिकडे जावयाच्या असतात. व शेवटीं हिंदुस्थानचा कारभार चालविण्यास इंडिया कौंसिल आहे. त्याचा खर्च हिंदुस्थानांतून जावयाचा असतो. हिंदुस्थानांत जें युरोपियन सैन्य नेहमीं असतें त्याच्या पूर्व शिकवणीचा खर्च हिंदुस्थानास द्यावा लागतो. व शेवटीं दिवाणी व

बावर्तीत अग्रस्थान मिळविलें. जेव्हां इंग्लंडला इतर देशांच्या चढाओढीची मुळीच भीति राहिली नाही तेव्हांच संरक्षणाचें धोरण हेंच व्यापाराच्या वाढीस प्रतिबंधक भासूं लागतें; व मग या धोरणाविरुद्ध इंग्लंडमध्ये चळवळ सुरू झाली व या चळवळीचा शेवट १८४६ मध्ये झाला व इंग्लंडमध्ये खुल्या व्यापाराच्या तत्त्वाचा पूर्णपणें विजय झाला, व लोकमतावर खुल्या व्यापाराची पूर्णपणें छाप बसली. अर्थशास्त्रांतील अभिमतपंथ अप्रतिबंधव्यापारवादी होता व इंग्लंडांतील सर्व अर्थशास्त्री याच मताचे अनुयायी होते. यामुळें कित्येक दिवसपर्यंत इंग्लंडला खुल्या व्यापार-तत्त्वाचें माहेरघर समजत असत. प्रथमतः युरोपांतील कांहीं राष्ट्रांनीं इंग्लंडचें अनुकरण करण्याचा उपक्रम केला. परंतु राष्ट्रीय कल्पनेच्या वाढीबरोबर युरोपांतील सर्व राष्ट्रांमध्ये संरक्षणतत्त्वाला जोर आला व गेल्या दहावीस वर्षांपासून खुल्या व्यापाराच्या खुद्ध माहेरवरींच घरभेदीपणा शिरला. खुल्या व्यापाराच्या विरुद्ध मोहीम तेथें सुरू झाली आहे व अजून या प्रश्नाचा निकाल लागला नाही. तेव्हां खुल्या व्यापाराचें तत्त्व व संरक्षणाचें तत्त्व यांची आंदोलनासारखी स्थिति झालेली आहे. एके काळीं संरक्षणाचा विशेष जार्जाचा प्रसार होता. पुढें इंग्लंडनें खुल्या व्यापाराचा अंगीकार केल्यापासून खुल्या व्यापाराकडे कल झुकतो कीं काय असें वाटत होतें. परंतु आंदोलनाची गति पुनः आतां संरक्षणाकडे फिरल्यासारखी वाटत आहे. तेव्हां या प्रश्नाच्या मुळाशीं कोणतीं तत्त्वे आहेत व हा प्रश्न असा हेलकावे खात कां राहतो याचा विचार केला पाहिजे.

खुल्या व्यापाराचें स्वरूप सहज ध्यानांत येण्यासारखें आहे. खुल्या व्यापाराचें तत्त्व बहिर्व्यापार व अन्तर्व्यापार यांत कांहीं एक अंतर मानीत नाही. खुल्या व्यापाराचें रहस्य ह्मणजे वरगुती वसाहती किंवा देशी मालांमध्ये कोणताही भेदभाव न मानणें हें होय. हें तत्त्व या सर्व मालाला सारखें लेखतें. अमक्याला उत्तेजन द्यावयाचें व अमक्याला द्यावयाचें नाही असें हें तत्त्व समजत नाही. मालावर कर बसविलेच तर ते फक्त उत्पन्नाच्या बाबी म्हणून बसविले जातात. त्यांचा हेतु कांहीं मालाला उत्तेजन व कांहीं मालाची पीछेहाट हा नसतो. अप्रतिबंध व्यापारवाद्यांच्या मताप्रमाणें वरील तत्त्वच देशाच्या औद्योगिक प्रगतीस सदोदित श्रेयस्कर आहे आणि त्यांनीं पुढें आपिलेलीं प्रमाणें अगदीं सुलभ व उघड उघड आहेत.

बाहिव्यापार हा अन्तर्व्यापाराप्रमाणें आहे व ज्याप्रमाणें अन्तर्व्यापारांत जितके अडथळे कमी तितके चांगले, त्याचप्रमाणें बाहिव्यापाराची अवस्था आहे. ज्याप्रमाणें अदलावदलांत एकाचा फायदा व एकाचें नुकसान असें सहसा होत नाहीं तोच प्रकार राष्ट्राचा आहे. जर मालाच्या आयातीला प्रतिबंध केला तर मालाच्या निर्यातीलाही आपोआप प्रतिबंध झाला पाहिजे. याकरितां खुलाव्यापार हाच देशाच्या भरभराटीला अवश्यक आहे. खुल्या व्यापारानें प्रत्येकाला आपला माल सर्वांत महाग बाजारांत विकतां येईल व सर्वांत स्वस्त बाजारांत माल विकत घेतां येईल व यायोगें प्रत्येकाच्या नफ्यांत वाढ झालीच पाहिजे. शेवटीं खुल्या व्यापारानें प्रत्येक देशाला आपल्या उत्पादक घटकांची कार्यक्षमता वाढवितां येते. ज्या ज्या वस्तू करण्यांत एका देशाला विशेष सोयी आहेत त्या त्या वस्तूंच्या उत्पत्तीकडे सर्व लक्ष व आपलें सर्व सामर्थ्य लावितां येईल. यायोगें सर्व जगाची संपत्ति वाढेल. अर्थात् ज्याप्रमाणें श्रमविभागाच्या तत्त्वानें संपत्तीच्या पैदाशीचा विलक्षण वेग वाढतो, त्याप्रमाणेंच खुल्या व्यापाराचे योगानें जगांतील संपत्तीच्या वाढींत भर पडते. कारण खुल्या व्यापाराचें तत्त्व ह्मणजे श्रमविभागाचें एक अंग होय. ज्याप्रमाणें धंधाधंद्यामधील श्रमविभाग असतो त्याप्रमाणें खुल्या व्यापारानें जगांतील निरनिराळ्या भागांमध्ये श्रमविभाग होतो व ज्या देशाला जें चांगल्या तऱ्हेनें करितां येतें तें त्याला करून देण्यांत जगाचा फायदा आहे. तेव्हां खुला व्यापार ह्मणजे स्थानिक श्रमविभागच होय. खुल्याव्यापाराच्या तत्त्वाच्या समर्थनाचें सर्व रहस्य वरील विधानांत गोविलेले आहे. बारकाईनें हीं विधानें पाहिलीं म्हणजे यांमध्ये खालील गोष्टी गृहीत धरल्या आहेत असें दिसून येईल.

पहिली गोष्ट—भांडवल व श्रम यांची परिवर्तनसुलभता. देशांतील श्रम व भांडवल हीं कांहीं एक तोटा किंवा त्रास न होतां एका धंधांतून दुसऱ्या धंधांत घालतां येतात. तेव्हां परदेशच्या मालाच्या चढाओढींत देशांतील एखादा धंदा डबवाईस आला तर लागलेच त्या लोकांना दुसऱ्या धंधांत जातां येईल; परंतु हल्लींच्या काळीं भांडवल व श्रम यांमध्ये इतकें विभाक्तिकरण झालेले असतें कीं, एका धंधांतून दुसऱ्या धंधांत मजुरानें

लष्करी सात्यांतील युरोपियन नोकरांचीं पेन्शनं हिंदुस्थानांतून जावयाचीं असतात. आतां हा जो इतका पैसा हिंदुस्थानांतून इंग्लंडमध्ये जावयाचा असतो तो कांहीं प्रत्यक्ष पैशाच्या रूपानें जात नाही. तर तो मालाच्या रूपानें जातो. व म्हणून हिंदुस्थानच्या निर्यात मालाची रक्कम सदोदित मोठी असते. व व्यापाराच्या देवघेवी पुऱ्या होण्यास स्टेट सेक्रेटरीच्या कौंसिल विलाचा उपयोग होतो. स्टेट सेक्रेटरीला हिंदुस्थान सरकारकडून वर निर्दिष्ट केलेल्या कारणाकरितां जे पैसे घ्यावयाचे असतात त्या पैशा-इतकीं रुपयांमध्ये स्टेट सेक्रेटरी कौंसिल विलें काढतो. हीं कौंसिल विलें ह्मणजे स्टेट सेक्रेटरीच्या हिंदुस्थानच्या तिजोरीवरील हुंड्याच होत व हीं विलें बाजारांत विकलीं जातात. तसेंच, इंग्लंडांतील निर्यात व्यापारी आपण हिंदुस्थानांत पाठविलेल्या मालावद्दल विनिमयपत्रें काढीत असतात व हीं विनिमयपत्रें व कौंसिल विलें या हिंदुस्थानावर काढलेल्या हुंड्या-प्रमाणें होत. आतां या दोहोंला मागणी हिंदुस्थानांतून ज्यांनीं विलायतेंत माल मागविला आहे अशा विलायतेंतील आयात व्यापाऱ्यांची होय. कारण त्यांना हिंदुस्थानांत पैसे पाठवावयाचे असतात. याप्रमाणें हिंदु-स्थानांतील हुंडणावळीच! भाव ठरतो. हिंदुस्थान सरकार वर ज्या हुंड्या आल्या असतील त्या आपल्या तिजोरीमधून पटवितें. परंतु हिंदु-स्थानच्या तिजोरींत पैसे करापासून येतात. हिंदुस्थानांत शेतसारा ही कराची मुख्यबाब असल्यामुळें कर देण्याकरितां शेतकऱ्यांना आपला कच्चा माल बाहेर देशीं पाठवावा लागतो व त्याच्या येणाऱ्या पैशांतून कराची भर करावी लागते. याप्रमाणें विनिमयपत्राच्यायोगानें वहिर्व्यापाराच्या विराटस्वरूपी घडामोडी होतात. या घडामोडींमध्ये प्रत्यक्ष सोन्यारुप्याच्या नेआणीची फारशी गरज पडत नाही. परंत देशादेशांमधील देवघेवीच्या सर्व बाबींची वजावाट होऊन शेवटीं जो देवघेवीचा अवशेष राहिल तो सोन्यारुप्याच्यायोगानेंच फेडला गेला पाहिजे व म्हणून थोड्याबहुत प्रमाणा-वर ही सोन्यारुप्याची आयात-निर्यात प्रत्येक देशांत होत असते असें आप-ल्याला आयात निर्यातीच्या विशिष्ट कोष्टकावरून दिसून येतें.

आतां या भागांतील एकच वादग्रस्त प्रश्न राहिला तो संरक्षण विरुद्ध अप्रतिबंध व्यापार हा होय. त्याचा एका स्वतंत्र भागांत विचार करून या विनिमयाच्या पुस्तकाची समाप्ति करण्याचा विचार आहे.

भाग सोळावा.

अप्रतिबंध व्यापार विरुद्ध संरक्षण.

अप्रतिबंध व्यापार विरुद्ध संरक्षण हा अर्थशास्त्रातील निरंतरचा वाद-ग्रस्त प्रश्न आहे. या प्रश्नासंबंधी इंग्रजीमध्ये वाङ्मयही पुष्कळ आहे. त्या सगळ्याचा सविस्तर विचार एका लहानशा भागांत करणे शक्य नाही. या वादांतील मूलभूत प्रमाणांचा सामान्य विचार करून त्यांतील रहस्य काय आहे एवढेंच येथें सांगण्याचा विचार आहे. हिंदुस्थानाला कोणतें तत्व लागू करावयाचें या प्रश्नाचा ऊहापोह या ग्रंथाच्या शेवटल्या पुस्तकांत करावयाचा आहे. तेव्हां येथें फक्त या प्रश्नाचा तात्विकदृष्ट्या विचार केला ह्मणजे पुरें आहे.

या ग्रंथातील प्रास्ताविक पुस्तकाच्या पहिल्या भागाकडे दृष्टि फेंकली असतां हा वाद अर्थशास्त्राच्या उदयापासूनचा आहे असें दिसून येईल. उदीमपंथ व निसर्गपंथ यांच्यामध्ये हा एक वादाचा मुद्दा होता. उदीमपंथी लोकांचें असें म्हणणें होतें कीं, देशाची सांपत्तिक वाढ बहिर्व्यापारावर-विशेषतः कारखानी मालाच्या वाढीवर-अवलंबून आहे व म्हणून देशांतील सरकारनें परदेशी मालावर जबर जकाती वसवून देशांतील कारखान्याची वाढ घडवून आणिली पाहिजे. ह्मणजे देशाच्या सांपत्तिक वाढीस संरक्षणतत्वाचा अवलंब करणे अवश्य आहे असें उदीमपंथाचें म्हणणें होतें. निसर्गपंथाच्या मताप्रमाणें व्यापाराच्या कामांत सरकारला हात घालण्याचें कारण नाही; कारण सरकारची ढवळाढवळ ही नेहमींच जुकसानीची असणार. मानवी स्वभावाकडे नजर देतां खुला व्यापार हें तत्व देशाच्या सांपत्तिक वाढीस श्रेयस्कर आहे. **अँडाम स्मिथ**च्या पुस्तकाचा सर्व रोंख उदीमपंथी संरक्षणाच्या धोरणाचा फोलपणा-नव्हे घातकीपणा-दाखविण्याकडे व अप्रतिबंध व्यापारी तत्वाची श्रेयस्करता दाखविण्याकडे होता.

उदीमपंथाची इंग्लंडवर पुष्कळ वर्षेपर्यंत विलक्षण छाप होती व या उदीमपंथी धोरणाच्या योजनेनें इंग्लंडनें आपल्याला सर्व जगांत औद्योगिक

बाबतीत अग्रस्थान मिळविलें. जेव्हां इंग्लंडला इतर देशांच्या चढाओढीची मुळीच भीति राहिली नाही तेव्हांच संरक्षणाचें धोरण हेंच व्यापाराच्या वाढीस प्रतिबंधक भासूं लागतें; व मग या धोरणाविरुद्ध इंग्लंडमध्ये चळवळ सुरू झाली व या चळवळीचा शेवट १८४६ मध्ये झाला व इंग्लंडमध्ये खुल्या व्यापाराच्या तत्त्वाचा पूर्णपणें विजय झाला, व लोकमतावर खुल्या व्यापाराची पूर्णपणें छाप बसली. अर्थशास्त्रांतील अभिमतपंथ अप्रतिबंधव्यापारवादी होता व इंग्लंडांतिल सर्व अर्थशास्त्री याच मताचे अनुयायी होते. यामुळें कित्येक दिवसपर्यंत इंग्लंडला खुल्या व्यापार-तत्त्वाचें माहेरघर समजत असत. प्रथमतः युरोपांतील कांहीं राष्ट्रांनीं इंग्लंडचें अनुकरण करण्याचा उपक्रम केला. परंतु राष्ट्रीय कल्पनेच्या वाढीबरोबर युरोपांतील सर्व राष्ट्रांमध्ये संरक्षणतत्त्वाला जोर आला व गेल्या दहावीस वर्षांपासून खुल्या व्यापाराच्या खुद्द माहेरघराचें वरभेदीपणा शिरला. खुल्या व्यापाराच्या विरुद्ध मोहीम तेथें सुरू झाली आहे व अजून या प्रश्नाचा निकाल लागला नाही. तेव्हां खुल्या व्यापाराचें तत्त्व व संरक्षणाचें तत्त्व यांची आंदोलनासारखी स्थिति झालेली आहे. एके काळीं संरक्षणाचा विशेष जाराचा प्रसार होता. पुढें इंग्लंडनें खुल्या व्यापाराचा अंगीकार केल्यापासून खुल्या व्यापाराकडे कल झुकतो कीं काय असें वाटत होतें. परंतु आंदोलनाची गति पुनः आतां संरक्षणाकडे फिरल्यासारखी वाटत आहे. तेव्हां या प्रश्नाच्या मुळाशीं कोणतीं तत्त्वे आहेत व हा प्रश्न असा हेलकावे खात कां राहतो याचा विचार केला पाहिजे.

खुल्या व्यापाराचें स्वरूप सहज ध्यानांत येण्यासारखें आहे. खुल्या व्यापाराचें तत्त्व बहिर्व्यापार व अन्तर्व्यापार यांत कांहीं एक अंतर मानित नाही. खुल्या व्यापाराचें रहस्य ह्मणजे वरगुती वसाहती किंवा देशी माला-मध्ये कोणताही भेदभाव न मानणें हें होय. हें तत्त्व या सर्व मालाला सारखें लेखतें. अमक्याला उत्तेजन यावयाचें व अमक्याला यावयाचें नाही असें हें तत्त्व समजत नाही. मालावर कर बसविलेच तर ते फक्त उत्पन्नाच्या बाबी म्हणून बसविले जातात. त्यांचा हेतु कांहीं मालाला उत्तेजन व कांहीं मालाची पोछेहाट हा नसतो. अप्रतिबंध व्यापारवाद्यांच्या मताप्रमाणें बरील तत्त्वच देशाच्या औद्योगिक प्रगतीस सदोदित श्रेयस्कर आहे आणि त्यांनीं पुढें आणिलेलीं प्रमाणें अगदीं सुलभ व उघड उघड आहेत.

बहिव्यापार हा अन्तर्व्यापाराप्रमाणें आहे व ज्याप्रमाणें अन्तर्व्यापारांत जितके अडथळे कमी तितके चांगले, त्याचप्रमाणें बहिव्यापाराची अवस्था आहे. ज्याप्रमाणें अदलाबदलांत एकाचा फायदा व एकाचें नुकसान असें सहसा होत नाही तोच प्रकार राष्ट्राचा आहे. जर मालाच्या आयातीला प्रतिबंध केला तर मालाच्या निर्यातीलाही आपोआप प्रतिबंध झाला पाहिजे. याकरितां खुलाव्यापार हाच देशाच्या भरभराटीला आवश्यक आहे. खुल्या व्यापारानें प्रत्येकाला आपला माल सर्वांत महाग बाजारांत विकतां येईल व सर्वांत स्वस्त बाजारांत माल विकत घेतां येईल व यायोगें प्रत्येकाच्या नफ्यांत वाढ झालीच पाहिजे. शेवटीं खुल्या व्यापारानें प्रत्येक देशाला आपल्या उत्पादक वटकांची कार्यक्षमता वाढवितां येते. ज्या ज्या वस्तू करण्यांत एका देशाला विशेष सोयी आहेत त्या त्या वस्तूंच्या उत्पत्तीकडे सर्व लक्ष व आपलें सर्व सामर्थ्य लावितां येईल. यायोगें सर्व जगाची संपत्ति वाढेल. अर्थात् ज्याप्रमाणें श्रमविभागाच्या तत्त्वानें संपत्तीच्या पैदाशीचा विलक्षण वेग वाढतो, त्याप्रमाणेंच खुल्या व्यापाराचे योगानें जगातील संपत्तीच्या वाढींत भर पडते. कारण खुल्या व्यापाराचें तत्त्व ह्मणजे श्रमविभागाचें एक अंग होय. ज्याप्रमाणें धंद्याधंद्यामधील श्रमविभाग असतो त्याप्रमाणें खुल्या व्यापारानें जगातील निरनिराळ्या भागांमध्ये श्रमविभाग होतो व ज्या देशाला जें चांगल्या तऱ्हेनें करितां येतें तें त्याला करून देण्यांत जगाचा फायदा आहे. तेव्हां खुला व्यापार ह्मणजे स्थानिक श्रमविभागच होय. खुल्या व्यापाराच्या तत्त्वाच्या समर्थनाचें सर्व रहस्य वरील विधानांत गोंविलेलें आहे. वारकाईनें हीं विधानें पाहिली म्हणजे यांमध्ये खालील गोष्टी गृहीत धरल्या आहेत असें दिसून येईल.

पहिली गोष्ट—भांडवल व श्रम यांची परिवर्तनसुलभता. देशांतील श्रम व भांडवल हीं कांहीं एक तोटा किंवा त्रास न होतां एका धंद्यांतून दुसऱ्या धंद्यांत घालतां येतात. तेव्हां परदेशच्या मालाच्या चढाओढींत देशांतील एखादा धंदा डबघाईस आला तर लागलेच त्या लोकांना दुसऱ्या धंद्यांत जातां येईल; परंतु हल्लींच्या काळीं भांडवल व श्रम यांमध्ये इतकें विभाक्तिकरण झालेलें असतें कीं, एका धंद्यांतून दुसऱ्या धंद्यांत मजुरां

किंवा कारखानदारानें काय-जाणें वरेंच दुरापास्त आहे, असें या गोष्टीवर संरक्षणवाद्यांचें उत्तर आहे.

दुसरी गोष्ट—भांडवल व श्रम यांचें स्थानस्थैर्य-देशांतील. श्रम व भांडवल देशांतच राहतात. या तत्त्वावर बहिर्व्यापाराची मीमांसा वसविलेली आहे. सामान्यतः हें तत्व खरें आहे. परंतु इतिहासांत श्रम व भांडवल यांच्या देशांतरगमनाची पुष्कळ उदाहरणें आहेत, असें संरक्षणवाद्यांचें याला उत्तर आहे.

तिसरी गोष्ट—आयातनिर्यातसमतोलन-आयात मालाची किंमत निर्यात मालानें दिली जाते व म्हणून आयातीचा प्रतिबंध करणें ह्मणजे पर्यायानें निर्यातीचा प्रतिबंध करण्यासारखें आहे. परंतु परकी देशांनीं आपल्या देशांत कारखाने वाढविले व ती स्वयंपूर्ण झाली म्हणजे खुल्या व्यापाऱ्याच्या देशाचा धंदा नाहीसा होईल, असें संरक्षणवाद्यांचें उत्तर आहे.

चवथी गोष्ट—जोंपर्यंत श्रम व भांडवल यांच्या योजनेपासून नफा होत आहे तोंपर्यंत हे श्रम व भांडवल अमुकच धंध्यांत घातले पाहिजेत ही गोष्ट देशाला महत्त्वाची नाही. परंतु हें विधान खुल्या व्यापाराचा जनक अँडाम स्मिथ त्याला सुद्धा कबूल नव्हतें असें यावर उत्तर आहे. देशांमध्ये नफा हा संपत्तीचा एक भाग आहे व नफा फाजील झाला तर उत्पादनाचे दुसरे वाटे-भांडे व मजुरी-हे कमी होतात, याकरितांच वसाहतीचा व्यापार विशेष वर्गाच्या अंगर संस्थेच्या हातीं देणें वरोवर नाही असें अँडाम स्मिथचें म्हणणें होतें. भांडवलाच्या योजनेचा चांगुलपणा अँडाम स्मिथच्या मनानें त्यावर मिळणाऱ्या नफ्यावरूनच फक्त ठरवावयाचा नाही, तर त्यावर पोसल्या जाणाऱ्या मजुरांच्या संख्येवरून व देशांत खर्च होत असलेल्या भांडवलाच्या रकमेवरून ठरवावयाचा असतो. या तत्त्वाप्रमाणें अँडाम स्मिथनें शेतकी, कारखाने, अन्तर्व्यापार, बहिर्व्यापार व नेआणीचा व्यापार अशी धंध्याच्या चांगुलपणाची परंपरा ठरविली आहे व अँडाम स्मिथच्या म्हणण्यांत वराच तथ्यांश आहे.

शेवटची गोष्ट—खुल्या व्यापाराच्या तत्त्वांतील संगतता.

खुला व्यापार हें तत्व अन्तर्व्यापार व बहिर्व्यापार या दोन्हींलाही सारखेंच श्रेयस्कर आहे असें या व्यापाराच्या समर्थकाचें ह्मणणें आहे. संरक्षण-

तत्वामध्ये मात्र विरोध आहे ह्मणजे त्या तत्वाप्रमाणें देशांमध्ये खुला व्यापार पाहिजे बाहेर मात्र संरक्षण पाहिजे असें म्हणतात व या दोन गोष्टी परस्पर विरोधी आहेत. यावर संरक्षणवाद्यांचें उत्तर अगदीं सरळ आहे देशादेशामध्ये श्रम व भांडवल यांचें कितीही स्थानांतर झालें तरी सर्व संपत्ति देशामध्ये राहते; परंतु खुल्याव्यापारानें जर श्रम व भांडवल देशाबाहेर गेले तर राष्ट्रीयदृष्ट्या तोटा झाला व असा तोटा न व्हावा अशाकरितांच संरक्षण पाहिजे.

आतां संरक्षणाच्या बाजूनें सामान्यतः जीं प्रमाणें पुढें आणिलीं जातात त्यांचा थोडक्यांत विचार केला पाहिजे.

पहिलें प्रमाण-व्यापाराचें समतोलन-उद्दीमपंथाचा या प्रमाणावर फार भर असे. त्याचे मतानें देशाचा निर्यातव्यापार आयातव्यापारापेक्षां नेहमीं जास्त असला पाहिजे म्हणजे व्यापाराचें समतोलन देशाला अनुकूल पाहिजे तरच देशांत संपत्तीची वृद्धि होत जाईल व देश भरभराटत जाईल व निर्यातव्यापाराला उत्तेजन येण्याकरितां वक्षीस, जकातीच्या सवलती वगैरे उपाय योजिले पाहिजेत व आयातव्यापार कमी होण्याकरितां त्यावर जबर जकाती बसविल्या पाहिजेत व अशा प्रकारचे उपाय योजणें ह्मणजेच संरक्षणपद्धतीचा अंगीकार करणें होय. परंतु अर्वाचीन काळीं या प्रमाणाचा फोलपणा उबड झालेला आहे. कारण बहिर्व्यापाराच्या मीमांसेंत असें दाखविलें आहे कीं, आयात व निर्यात या परास्परावलंबी गोष्टी आहेत व आयात व निर्यात माल यांची परस्पर अदलाबदल होते व यामुळें दुसरीं कारणें अस्तित्वांत नसलीं तर हे दोन्ही व्यापार सारखेच होण्याचा कल असतो. शिवाय व्यापाराचें समतोलन ही देशाच्या संपत्तीची किंवा भरभराटीची मुळीं कसोटीच नाही. इंग्लंड हा देश सांपत्तिक भरभराटींत आहे तरी पण त्या देशाच्या विशेष परिस्थितीमुळें त्या देशाचा आयातव्यापार निर्यातव्यापारापेक्षां नेहमींच जास्त असतो. युनायटेड स्टेट्स सांपत्तिक भरभराटींत असतांना त्या देशाचा निर्यातव्यापार आयातव्यापारापेक्षां मोठा आहे. हिंदुस्थानच्या विशेष परिस्थितीमुळें हिंदुस्थानचा निर्यातव्यापार आयातव्यापारापेक्षां सद्दोदित जास्त असतो. परंतु यावरून हिंदुस्थानची भरभराट होत आहे असें सिद्ध होत नाही. कारण हिंदुस्थानची सांपत्तिक स्थिति सुधारत आहे

कीं खालावत आहे हा एक मोठा वादग्रस्त प्रश्न आहे. व व्याचा विचार या ग्रंथाच्या सहाव्या पुस्तकांत करावयाचा आहे. सारांश, व्यापाराच्या समतोलनाचे प्रमाणाला हल्लीं मुळींच महत्व दिलें जात नाहीं.

दुसरें प्रमाण—उद्योगवृद्धि—संरक्षणानें देशांतील कारखाने व शेतकी या दोहोनाही उत्तेजन येतें. कारण देशांत कारखाने निघाले ह्मणजे मोठमोठीं शहरें निर्माण होतात व या शहरांना अन्न व कच्चा माल पुरविण्याचें काम शेतीचें असल्यामुळें यायोगें शेतीला उत्तेजन येतें. शिवाय एका देशांत होणाऱ्या विशेष वस्तू बाहेर पाठविणें व विशेषतः कच्चा माल बाहेर पाठविणें म्हणजे देशाची सुपीकता कमी करणें होय. कारण अशा पदार्थांतील खताला देशाची जमीन मुक्तते. कॅरे—अमेरिकन अर्थशास्त्री—यानें संरक्षणाचें या मुद्यावर समर्थन केलें आहे. शिवाय देशांतच उद्योगवृद्धि केल्यानें नेआणीचा मोठा खर्च व त्रास वांचतो व म्हणून संरक्षणपद्धतीनें असे उद्योगधंदे वाढविणें इष्ट आहे. या प्रमाणाचेंही हल्लींच्या काळीं फार महत्व राहिलें नाहीं. कारण दळणवळणाच्या साधनांत अलीकडे अगदीं क्रांति होऊन गेली आहे. व सर्व जग आतां एक बाजार झाल्याप्रमाणें झालें आहे. शिवाय देशाची उत्पादक शक्ति इतकी वाढली आहे कीं, हल्लीं महत्वाचा प्रश्न बहिर्व्यापाराला संधि व अवसर शोधून काढण्याचा आहे.

तिसरें प्रमाण—मजुरीवरील परिणाम—बहिर्व्यापाराच्या मीमांसेमध्ये असें दाखविलें आहे कीं, दोन देशांमध्ये व्यापार सुरू झाला ह्मणजे पदार्थांच्या किंमती एक होतात व ज्या देशांतील मजुरीचा दर फाजील आहे तेथला दर कमी होऊं लागतो. म्हणजे इतर देशांत मजुरीचा दर कमी असल्यास त्याचा परिणाम दुसऱ्या देशांवर झाल्याखेरीज राहत नाहीं. परंतु हा परिणाम मजुरांना अनिष्ट आहे व तो टाळण्याकरितांच संरक्षणाची जरूरी आहे असें संरक्षणवाद्यांचें ह्मणणें आहे. या मुद्यावर अमेरिकेंत संरक्षणाचें मंडन केलें जातें. अमेरिकेंत मजुरीचा दर जास्त आहे व खुला व्यापार सुरू केल्यास हा मजुरीचा दर खालावेल ह्मणून अमेरिकन लोकांना संरक्षण पाहिजे आहे. परंतु खुल्या व्यापाराच्या समर्थकांचें यावर उत्तर असें आहे कीं, हें प्रमाण परस्परविरोधी आहे. अमेरिकेला संरक्षण पाहिजे. कां तर अमेरिकेंत मजुरी जास्त आहे व तिचें संरक्षण केलें पाहिजे. परंतु याच्या अगदीं उलट कारणाकरितां रशियांत संरक्षणतत्वाचें समर्थन केलें

जातें. रशियांत मजुरीचा दर फार कमी आहे. व इंग्लंडच्या महागऱ्या मजुरांनीं रशियांतील गरीब मजुरांना चिरडून टाकून नये ह्मणून रशियांत संरक्षण पाहिजे असें संरक्षणवादी म्हणतात. याप्रमाणें संरक्षणवाद्यांचें हें प्रमाण परस्परविरोधी व ह्मणूनच असंबद्ध आहे असें खुले व्यापारी ह्मणतात.

चवथें प्रमाणः—उद्योगवालयता—हेंच प्रमाण फार महत्वाचें आहे. व खुल्या व्यापाराचा प्रसिद्ध समर्थक जो मिल त्यानें या प्रमाणाचें सयुक्तिकत्व कबूल केल्यापासून त्याचें महत्त्व विशेष वाढलेलें आहे. जोपर्यंत एका देशांतील धंदे बाल्यावस्थेंत आहेत तोपर्यंत त्यांचा प्रौढावस्थेंतील परदेशाच्या धंध्यांशीं टिकाव लागणें अशक्य आहे ह्मणून अशा स्थितींत संरक्षणपद्धतीचा अवलंब करणें अवश्य आहे. ज्याप्रमाणें मुलाच्या बालपणां त्याला आईबापांच्या जोपासनेची जरूरी असते त्याप्रमाणेंच बालधंध्यांना सरकारच्या जोपासनेची जरूरी असते. अशा स्थितींत जर खुला व्यापार सुरू केला किंवा चालू राहिला तर या कोंबळ्या उद्योगाचा प्रौढ उद्योगाच्या चढाओढींत चुराडा होईल. याकरितां अशा स्थितींत देशानें संरक्षणपद्धतीचा अवश्य अवलंब केला पाहिजे. यावर खुल्या व्यापाराच्या समर्थकांचें म्हणणें असें आहे कीं, एकदां संरक्षणपद्धतीचा अवलंब केला ह्मणजे उद्योगधंदे परावलंबी व पंगू होतात व त्यांची स्वयंक्रत वाढ खुंटते. शिवाय ज्या ज्या धंध्यांना एकदां संरक्षण मिळतें त्या त्या लोकांचें तें संरक्षण कायम करण्यामध्ये हितच असतें व यामुळें खुल्या व्यापाराचें तत्व पुनः अमलांत येणें कठिण होतें.

पांचवें प्रमाणः—उद्योगविविधता—प्रत्येक देशामध्ये उद्योगाची विविधता पाहिजे व प्रत्येक देशानें होतां होईल तों स्वयंपूर्ण व स्वावलंबी असलें पाहिजे. याकरितां संरक्षणाच्या साहाय्यानें पुष्कळ तऱ्हेचे धंदे देशांत निर्माण केले पाहिजेत. देशांमध्ये धंध्यांची विविधता असली म्हणजेच देश सर्व बाबतींत सुधारत जातो व त्याची वाढ एकदेशीय राहत नाही. देश जर आपलें सर्व लक्ष शेतकींत घालील तर तो देश नेहमीं परावलंबी राहिल व त्या देशाची बौद्धिक, नैतिक वगैरे सर्वांगीण सुधारणा होणार नाही. प्रसिद्ध जर्मन अर्थशास्त्री लिस्ट यानें या शेवटच्या दोन प्रमाणांवर विशेष जार दिलेला आहे. त्याचें मतानें ज्या ज्या देशांना उद्योगविविधता येण्याची शक्यता आहे—समशीतोष्णकटिबंधांतील बहुतेक सर्व देशांना अशी शक्यता आहे—त्या देशांनीं अशी विविधता उत्पन्न

केली पाहिजे. असें होण्याकरितां देशाच्या प्रथमावस्थेंत खुला व्यापार पाहिजे. त्यायोगानें लोकांच्या गरजा वाढतात, त्यांची अभिरुचि वाढते, त्यांना संपत्तीच्या पुष्कळ प्रकारचें ज्ञान होतें व या ज्ञानानें त्या मिळविण्याची इच्छा व वासना वाढते. अशी स्थिति उत्पन्न झाल्यावर मग संरक्षणपद्धतीचा अवलंब केला पाहिजे. म्हणजे तो माल देशांत निघूं लागतो व देशांतील कारखाने अगदीं प्रौढशेप्रत पावले ह्मणजे मग पुनः खुल्या व्यापाराचा अंगीकार केला पाहिजे. कारण नेहमींच संरक्षणपद्धति सुरू ठेविली तर देशांतील कारखान्यांना कोणाचीही चढाओढ राहत नाही. व चढाओढीच्या अभावीं कारखान्यांची प्रगमनशीलता नाहीशी होते. कांकीं सर्व प्रगति चढाओढीच्या व जीवनार्थकलहाच्या काळांत शक्य आहेत.

येथपर्यंत खुला व्यापार व संरक्षण या दोन्ही पक्षांकडील प्रमाणें निष्पक्षपातानें पुढें मांडिलीं आहेत. दोन्ही पक्षांतील कांहीं कांहीं प्रमाणें लंगडीं आहेत असें तेव्हांच ध्यानांत येईल. परंतु खुल्या व्यापाराच्या वाजूनें श्रमविभागाचें प्रमाण सयुक्तिक आहे. तसेंच चढाओढ ही सर्व सुधारणेचें मूळ आहे यांत शंका नाही. या दृष्टीनें होतां होईल तों व्यापार खुला असणें इष्ट आहे. तसेंच संरक्षणाच्या वाजूकडील चवथें व पांचवें प्रमाण या दोन्हीमध्ये पुष्कळ तथ्यांश आहे असें कबूल केलें पाहिजे. तसेंच खुल्या व्यापाराचें ध्येय विश्वबंधुत्व आहे. खुला व्यापार एकएका देशाचा फक्त विचार न करतां एकंदर जगांतील संपत्ति कोणत्या उपायानें वाढेल याकडे नजर फेंकतो. संरक्षणतत्वाचें ध्येय राष्ट्रीयत्व आहे. एका देशाची संपत्ति कोणत्या उपायानें वाढेल इकडे संरक्षणतत्व विशेष लक्ष देतें. जोपर्यंत सर्व जग एकछत्री झालें नाही व होण्याचारंगही दिसत नाही, जोपर्यंत देशादेशांमधील व राष्ट्रांमधील हेवा, द्वेष, चढाओढ व स्पर्धा हीं कायम आहेत, तोपर्यंत प्रत्येक देशानें आपल्या हिताकडे पाहणें अवश्य आहे व ह्मणूनच आपल्या देशाची सांपत्तिक भरभराट होण्यास संरक्षणपद्धतीचा अवलंब करणें अवश्य आहे असें दिसून आल्यास तसें करण्याचा त्या देशाला अधिकार आहे. सारांश, खुल्या व्यापाराचें तत्व चांगलें किंवा संक्षरणतत्व चांगलें या प्रश्नाला तात्विक उत्तर देतां येणार नाही. हा प्रश्न गणितशास्त्रासारखा तात्विक व सर्वत्र लागू पडणारा असा नाही.

अर्थशास्त्राचीं मूलतत्त्वे.

पुस्तक ५ वें.

राष्ट्रीय जमाखर्च.

भाग पहिला.

सामान्य विचार.

तात्विक अर्थशास्त्राचें हें शेवटलें पुस्तक आहे. प्रास्ताविक पुस्तकांत निर्दिष्ट केल्याप्रमाणें या पुस्तकांत देशांतील सरकारच्या जमाखर्चाचा विचार करावयाचा आहे. ह्मणजे सुधारलेल्या राष्ट्रांतील सरकारच्या खर्चाच्या मुख्य बाबी कोणत्या असतात व राष्ट्रीय खर्च भागविण्याकरितां सरकारला कोणकोणत्या बाबींतून उत्पन्न काढावें लागतें; याच्या उत्पन्नाचे प्रकार कोणते; कराचीं तत्त्वे काय; या करांचा बोजा देशांतील निरनिराळ्या वर्गींवर कसा पडतो; व त्याचा देशाच्या सांपत्तिक स्थितीवर काय परिणाम होतो; राष्ट्रीय कर्ज म्हणजे काय व ते कशाकरितां काढावें लागतें व त्याचाही देशांतील सांपत्तिक स्थितीवर काय परिणाम होतो वगैरे विषयांची या पुस्तकांत चर्चा करावयाची आहे.

या पुस्तकाच्या विषयाचा अर्थशास्त्रामध्ये अन्तर्भाव करावा किंवा नाहीं याबद्दल अर्थशास्त्रकारांमध्ये अलीकडे मतभेद होत चालला आहे. कांहीं अर्थशास्त्रकार सरकारचीं कर्तव्यकर्मे व सरकारी खर्चाच्या बाबी यांचा ऊहापोह करित नाहींत; कारण त्यांचे मतानें हा राजनीतिशास्त्रांतला विषय आहे व ते फक्त कराचीं प्रसिद्ध तत्त्वे व करांचा संपत्तीच्या वांटणीवर परिणाम

एवढ्याच एका प्रश्नाचा विचार अर्थशास्त्रांत करतात. कांहीं अर्थशास्त्रकार तर या पुस्तकांतील सर्वच विषय अर्थशास्त्रांतून काढून टाकतात. कारण यांचे मते राष्ट्रीय जमाखर्च हें एक स्वतंत्र शास्त्र झालेलें आहे व जरी या शास्त्राचा व अर्थशास्त्राचा निकट संबंध असला तरी राष्ट्रीय जमाखर्चाचा प्रश्न वास्तविक अर्थशास्त्राच्या व्याख्येत येऊं शकत नाही. तेव्हां राष्ट्रीय जमाखर्चाचा प्रश्न अर्थशास्त्रांत घेण्याचें कारण नाही. अर्थशास्त्राचा जनक जो **अँडाम स्मिथ** याच्या ग्रंथाकडे पाहिलें तर त्यानें आपल्या ग्रंथाचें एक संबंद पुस्तक-इतर सर्व पुस्तकापेक्षां मोठें पुस्तक-या विषयाला वाहिलें आहे. तेव्हां या निरनिराळ्या प्रचारांतील कोणता प्रकार योग्य आहे व या ग्रंथांत कोणत्या प्रचाराचा अंगीकार केला आहे हें सांगणें इष्ट आहे.

याचा निर्देश प्रास्ताविक पुस्तकाच्या शेवटल्या भागांत केला आहेच. अर्थशास्त्राच्या व्याख्येकडे जर नजर दिली तर या पुस्तकांतील विषय अर्थशास्त्रामध्ये येतो असें ह्मणणें प्राप्त आहे. कारण अर्थशास्त्राचा विषय ह्मणजे राष्ट्रीय संपत्तीचें स्वरूप व तिच्या कारणांचा विचार हा होय. परंतु राष्ट्राचे अर्थात् दोन भाग होतात; राष्ट्रांतील सरकार व लोक; तेव्हां या दोघांच्या संपत्तीचा विचार करणें अर्थशास्त्राचें काम आहे. परंतु यावर असा आक्षेप येईल कीं, सरकारची संपत्ति ही लोकांच्या संपत्तीचाच एक वांटा आहे. कारण सरकार हें निरनिराळ्या करांच्या रूपानें लोकांच्या संपत्तीचाच एक हिस्सा आपल्या खर्चाकरितां घेतें; तेव्हां सरकारची संपत्ति व लोकांची संपत्ति हें वर्गीकरणच मळ चुकीचें आहे. यांत एकच संपत्ति दोनदां मोजली जाते. एकंदर संपत्तीच्या ऊहापोहांत सरकारच्या संपत्तीचा समावेश होतो. ह्मणून अर्थशास्त्रामध्ये याचा निराळ्या भागांत विचार करण्याची जरूरी नाही. या आक्षेपाला दुहेरी उत्तर आहे. पहिलें सर्व ठिकाणीं, सर्व काळीं सरकारची संपत्ति लोकांच्या संपत्तीपासून कधीही निराळी नसते हें खरें नाही. सरकारच्या मालकीची स्वतंत्र जमीन असते; बहुतेक ठिकाणीं देशांतील जंगल सरकारच्या मालकीचें समजतात; देशांतील खाणी केव्हां केव्हां सरकारच्या मालकीच्या असतात; केव्हां केव्हां सरकार कित्येक धनोत्पादक धंदे करतें व त्यापासून देशांत नवीनच संपत्ति उत्पन्न करते. तेव्हां राष्ट्रीय संपत्तीमध्ये या देशांतील

सरकारच्या संपत्तीच्या स्वरूपांचा व त्यांच्या कारणांचा विचार होणें रास्त आहे. दुसरें जरी सरकारची संपत्ति देशांतील लोकांच्या संपत्तीपैकींच एक हिस्सा आहे असें मानलें तरी त्याचा निराळा व स्वतंत्र विचार अर्थशास्त्रांत करणें प्राप्तच आहे. या दृष्टीनें या पुस्तकांतील विषय हा संपत्तीच्या वांटणीचा एक पोटभाग होतो एवढेंच. देशांतील संपत्तीचे त्याच्या मूर्त कारणांच्या अनुरोधानें चार मुख्य हिस्से होतात असें मागें सांगितलें आहे. ते हिस्से म्हणजे भाडें, मजुरी, व्याज व नफा हे होत, व या प्रत्येकाचें स्वरूप व त्याचे नियम व तत्वे यांचा आपण वांटणी या पुस्तकांत विचार केला आहे. सुव्यवस्थित राज्यपद्धति हेंही एक संपत्तीच्या उत्पत्तीचें अमूर्त कारण आहे असें मागें सांगितलें आहे. तेव्हां संपत्तीच्या उत्पत्तींतून संपत्तीच्या याही कारणाचा हिस्सा निराळा पडतो व सरकारचे कर हा एक देशांतील संपत्तीच्या मुख्य वांट्यांपैकीं पांचवा वांटा आहे असें ह्याटलें पाहिजे व यावरून कराच्या स्वरूपावदल व त्याच्या नियमावदल विवेचन अर्थशास्त्रांत कोठें तरी आलें पाहिजे हें उघड आहे.

सरकारी जमाखर्चाची चर्चा अर्थशास्त्रांत घालण्याविरुद्ध आणखी एक आक्षेप पुढें घेण्याचा संभव आहे. तो हा कीं, जरी तात्विकदृष्ट्या हा विचार अर्थशास्त्रांत येऊं शकेल असें क्षणभर म्हटलें तरी ज्या अर्थी राष्ट्रीय जमाखर्चाचें आतां एक स्वतंत्र शास्त्र झालें आहे व त्यावर स्वतंत्र ग्रंथ निर्माण झाले आहेत व यासंबंधाचें निराळेंच वाङ्मय तयार होत आहे त्या अर्थी हल्लींच्या काळीं तरी अर्थशास्त्रांत या विषयाचा ऊहापोह करण्याची जरूरी नाही. या आक्षेपाचें उत्तर अगदीं उघड आहे. ज्ञानाच्या प्रसाराबरोबर इतर धंद्यांप्रमाणें याही बाबतींत श्रमविभागाचें तत्व लागू होतें व जसजसें शास्त्रांतील ज्ञान वाढत जातें तसतसें त्याच्या पोटशाखांचा स्वतंत्र तऱ्हेनें अभ्यास होऊं लागतो व त्याच शाखांवर मोठमोठे ग्रंथ होऊं लागतात. परंतु या शाखांना स्वतंत्रपणा येऊं शकत नाही. त्या मूळ वृक्षाच्या शाखाच राहतात. याचे एक दोन दाखले वेऊं. मानसशास्त्र हें एक निराळें शास्त्र आहे. मनुष्याच्या मनाचे व्यापाराचा ऊहापोह करणारें शास्त्र म्हणजे मानसशास्त्र होय. व या शाखाची हल्लीं इतकी प्रगति झालेली आहे कीं, त्याच्या निरनिराळ्या अंगांवर स्वतंत्र ग्रंथ व मोठें वाङ्मय तयार होत आहे. म्हणून या अंगांचा मानसशास्त्रांत विचार होत नाही असें मात्र नाही.

ज्या मनुष्याला एकंदर मानसशास्त्राची सामान्य माहिती वावयाची आहे त्याला या सर्व स्वतंत्र होऊं पाहणाऱ्या अंगांचा अन्तर्भाव मानसशास्त्र या एकाच शाखांत करावा लागतो व शास्त्राची एकरूपता दाखविण्याकरितां असें करणें इष्ट आहे. मात्र तो या अंगांचा फार विस्तृत तऱ्हेनें विचार करणार नाहीं. उदाहरणार्थ, शारीरमानसशास्त्र म्हणून एक मानसशास्त्राची स्वतंत्र शाखा होत आहे. यामध्यें मानसिक व्यापाराला अवश्य असणारा शारीरिक व्यापार व विशेषतः मेंदू व त्यांतील फेरफार यांचा विशेष तऱ्हेनें ऊहापोह केलों जातो. परंतु मन व मेंदू यांचा परस्पर संबंध व मानसिक व्यापाराच्या शारीरिक कारणांचा विचार हा मानसशास्त्राचाच एक प्रश्न आहे यांत शंका नाहीं. दुसरां दाखला अर्थशास्त्रांतील घेतां येईल. अर्थशास्त्रांतील सामाजिक पंथ याची हकीकत तिसऱ्या पुस्तकांत दिली आहे. सामाजिक पंथ हें एक स्वतंत्र शास्त्रच वनत चाललें आहे. याचें वाङ्मयही फार असून तें सारखें वाढत आहे. परंतु सामाजिक पंथाचा अन्तर्भाव अर्थशास्त्रांतच होतो व त्याची माहिती-थोडीवहुत-प्रत्येक अर्थशास्त्रावरील ग्रंथांत आलीच पाहिजे हें उघड आहे. तसेंच सहकारितेच्या तत्त्वासंबंधी व त्या तत्त्वावर उभारलेल्या संस्थांचें सुद्धां स्वतंत्र वाङ्मय वनत आहे. परंतु यावरून तें एक स्वतंत्र शास्त्र झालें अशांतला अर्थ नाहीं. अशा तऱ्हेनें एखाद्या शास्त्रांतील निरनिराळ्या प्रश्नांसंबंधीं स्वतंत्र वाङ्मय तयार होणें इष्ट आहे. त्याच्यायोगानें त्या विषयाचें ज्ञान वाढत जाऊन त्याचा समाजांत प्रसार होण्यास सवड जास्त होते.

या दृष्टीनें राष्ट्रीय जमाखर्चाची एक स्वतंत्र शाखा वनत आहे हें कांहीं वावगें नाही व या विषयावर अगदीं सविस्तर अशीं पुस्तकें निर्माण होत आहेत हेंही वाईट नाहीं. परंतु जरी राष्ट्रीय जमाखर्चावर स्वतंत्र पुस्तकें झालीं तरी हा विषय अर्थशास्त्रांतील एक पोटभाग आहे हें विसरतां कामा नये.

वरील विवेचनावरून अँडाम स्मिथनें वातलेल्या प्रवाताचें शास्त्रीय-दृष्ट्या कसें समर्थन करतां येतें हें दिसून येईल व म्हणूनच या ग्रंथांत सरकारी जमाखर्चाचा विचार अँडाम स्मिथच्या संप्रदायाप्रमाणेंच करण्याचा विचार केला आहे. व अँडाम स्मिथचें विवेचन अजूनही वाचनीय असल्यामुळें पुढल्या भागांत त्याच्या विवेचनाचा सारांश देण्याचा विचार आहे. तेव्हां प्रथमतः सरकारची कर्तव्यकर्मे कोणतीं व तीं भाग-

विषयाकरिता सरकारला खर्च कसा लागतो हें ठरवावयाचें आहे. या बाबतीत अँडाम स्मिथच्या काळच्या व हल्लींच्या काळच्या कल्पनांत कसा फरक झाला आहे, हें दाखवावयाचें आहे. नंतर सरकारच्या उत्पन्नाचें वर्गीकरण करून त्या प्रत्येक वर्गाचें थोडें थोडें विवेचन करण्याचा विचार आहे. सुधारलेल्या देशांत सरकारची उत्पन्नाची मुख्य बाब कर हीच होय. तेव्हां कराचें स्वरूप व त्याचीं तत्त्वे यांचें सविस्तर विवेचन करावयाचें आहे. पुढें या कराचा वोजा समाजांतील निरनिराळ्या वर्गांवर कसकसा वांटला जातो व त्याचे सांपत्तिक स्थितीवर कसकसे परिणाम होतात हें पहावयाचें आहे. त्यानंतर हिंदुस्थानच्या जमाखर्चाचें सामान्य स्वरूप व येथील कराचे प्रकारें व हिंदुस्थानचा मुख्य कर जो जमीनसारा त्यासंबंधाचा वादग्रस्त प्रश्न यांचा ऊहापोह येथें करण्याचा विचार आहे. नंतर राष्ट्रीय कर्जाचें स्वरूप, त्याची वाढ वगैरे प्रश्नांचा विचार करून शेवटीं हिंदुस्थानच्या राष्ट्रीय कर्जाचा इतिहास देऊन हें पुस्तक संपविण्याचा विचार आहे.

भाग दुसरा.

अँडाम स्मिथच्या मताप्रमाणें सरकारचीं कर्तव्यकर्मे.

अँडाम स्मिथचीं राजकीय मते फ्रान्समधील तत्ववेत्ते व निसर्ग-पंथी लोक यांच्या मताप्रमाणेंच होती याचा उल्लेख मार्गे एक दोन वेळां आलाच आहे. त्याचें प्रत्यक्ष प्रत्यंतर अँडाम स्मिथच्या या विषयावरील विवेचनावरून उत्तम पटतें. राजनीतिशास्त्रांत ज्याला व्याक्तिक तत्व ह्मणतात त्याचा अँडाम स्मिथ हा पुरस्कर्ता होता. म्हणजे समाजांत सरकारचें कर्तव्यकर्म जितकें कमी करतां येईल तितकें इष्ट आहे व होतां होईल तोंपर्यंत समाजांतील व्यक्तीस सर्व बाबतींत पूर्ण स्वातंत्र्य द्यावयाचें हें त्या तत्वाचें रहस्य होय. मात्र सर्वांना सारखें स्वातंत्र्य मिळण्याकरितां जितका प्रत्येक व्यक्तीच्या स्वातंत्र्यावर दाब ठेवणें जरूर आहे तितका दाब सरकारनें ठेवावा. सरकार ही संस्थाच मुळीं व्यक्तीचें स्वातंत्र्य व इतर स्वाभाविक हक्क यांचें रक्षण करण्याकरितां आहे व या रक्षणाला जितक्या अधि-

कारांची जखरी आहे तितकेच अधिकार सरकारला असावे व तीच त्याची पराकाष्ठेची अधिकारमर्यादा असावी. सारांश, व्याक्तिक तत्वानें सरकारच्या कर्तव्याची कल्पना फार मर्यादित व संकुचित केलेली आहे. व हीच कल्पना **अँडाम स्मिथ**लाही ग्राह्य होती. परंतु प्रत्यक्ष व्यवहारांत या फ्रान्समधील तत्वज्ञानाच्या अगदीं संकुचित कर्तव्यकल्पनेपेक्षां **अँडाम स्मिथ**ची कल्पना जास्त विस्तृत आहे असें खालील विवेचनावरून दिसून येईल.

अँडाम स्मिथच्या मताप्रमाणें देशांतील सरकारचीं कर्तव्यकर्मे तीन प्रकारचीं आहेत. पहिलें व सर्वांत महत्त्वाचें कर्तव्यकर्म देशाचें पर-चक्रापासून संरक्षण करणें व देशांत शांतता राखून आंतलि दंगेधोपे यांचा बंदोबस्त करणें हें होय. हें सरकारचें अगदीं पहिलें कर्तव्यकर्म. दुसरें कर्तव्यकर्म ह्मणजे व्यक्तीव्यक्तींमधील न्याय निवडणें व करारांची वगैरे अम्मलबजावणी होण्यास मदत करणें. हीं दोन कर्तव्यकर्मे सरकारनें उत्तम तऱ्हेनें बजाविलीं म्हणजेच देशांत जीविताला व मालमत्तेला पूर्ण सुरक्षितता येते व अशी सुरक्षितता ही एक संपत्तीच्या वाढीचें अमूर्तकारण आहे, याचें दुसऱ्या पुस्तकांत सविस्तर विवेचन केले आहेच. यावरून सरकारच्या या दोन कर्तव्यांचें अर्थशास्त्रदृष्ट्या फार महत्त्व आहे हें सहज दिसून येईल. सरकारचें तिसरें कर्तव्यकर्म ज्या सार्वजनिक संस्था व जीं सार्वजनिक कामें सर्व समाजाच्या उपयोगाचीं असलीं तरी जीं खासगी व्यक्तींकडून नफ्याच्या हेतूनें होण्यासारखीं नाहींत अशा संस्था व अशीं कामें सरकारनेंच आपल्या अंगावर घेतलीं पाहिजेत हें होय. हीं तीन कर्तव्यकर्मे चांगल्या तऱ्हेनें पार पाडण्यास सरकारास उत्पन्नाची जखरी असते. सरकारच्या खर्चाचे तीन कर्तव्यांनुसार तीन वर्ग होतात; परंतु सरकारच्या खर्चाची आणखी एक मोठी बाब असते. ती ही कीं, सरकारचा प्रतिनिधि जो वंशपरंपरागत राजा किंवा नेमलेला अधिकारी त्याचा खर्च राष्ट्राच्या इभ्रतीला व वैभवाला शोभण्यासारखा पाहिजे. तेव्हां सरकारच्या खर्चाचे चार भाग होतात. पहिला सरक्षणखात्याचा खर्च, दुसरा न्यायखात्याचा खर्च, तिसरा सार्वजनिक संस्था व कामें याबद्दलचा खर्च व चवथा राजाचा खर्च. या खर्चाच्या बाबीही समाजाच्या निरनिराळ्या अवस्थांमध्ये कधी अधिक प्रमाणावर असतात, तेव्हां आतां प्रत्येक कर्तव्याचा वेगवेगळा विचार करणें इष्ट आहे.

वर सांगितलें आहे कीं, सरकारचें कर्तव्यकर्म म्हणजे परचक्रापासून आपल्या प्रजेचें संरक्षण करणें हें होय. व हें करण्याकरितां सरकारला सैन्य व आरमार ठेवावें लागतें व समाजाच्या सुधारणेच्या पायरीप्रमाणें हें काम विनखर्चाचें किंवा फार खर्चाचें असतें.

मृगयावृत्ति व गोपालवृत्ति समाजांमध्ये प्रत्येक माणूस हा शिपाईच असतो व लढाईच्या वेळीं तो आपल्या नेहमींच्या नायकावरोबर लढाईवर जातो. मृगयावृत्ति समाज हे नेहमीं अगदीं लहान लहान टोळ्यांसारखे असतात. यामुळें या अवस्थेंत फार लोक एकत्र जमूं शकत नाहीत. परंतु गोपालवृत्ति समाज फार मोठा असूं शकतो व यामुळें या स्थितीमध्ये हजारों लोकांचें सैन्य एका सेनापतीच्या हुकमतींत जमूं शकतें. कारण या स्थितींत सर्व समाज नेहमीं फिरतच असतो. तेव्हां लढाईवर जाणें काय किंवा निवळ शांततेच्या हेतूनें दुसऱ्या कुरणाकडे जाणें काय त्यांना एकच असतें. हेतूंत मात्र फरक इतकेंच. यामुळें अशा स्थितींत सर्व समाजाच्या समाज लढाईवर जाऊं शकतो. टाईर व आरब हीं गोपालवृत्ति राष्ट्रे होतीं व या लोकांमध्ये प्रचंड सैन्यें एकएकट्या नायकाच्या हाताखालीं जमलेल्याचें इतिहासावरून दिसून येतें. समाजाच्या या दोन्ही स्थितींत सरकारला शिपायांस पगार देण्याचें प्रयोजन नसतें; कारण या युगांत युद्धावस्थेमुळें नागरिकांच्या नेहमींच्या व्यवसायांत व्यत्यय येण्याचें कारण नसतें.

ऋषिवृत्ति समाजांत लोकांची वस्ती स्थिरावलेली असते व पूर्वीच्या तंबूऐवजीं लोक घरांत राहतात. अशा स्थितींत लढाईवर जावयाचें झालें म्हणजे सर्व समाज घेऊन जाण्याची गरज नसते. म्हातारेकोतारे, बायका-मुलें हीं घरची मालमत्ता संभाळण्याकरितां मागें राहतात. ऋषिवृत्ति समाजांतील लोक नेहमीं उघड्या हवेंत काम करणारे असतात. शिवाय फुरसतीच्या वेळीं दांडपट्टा खेळणें, नेम मारणें, कसरत करणें वगैरे मर्दानी खेळ खेळणें हें दोन्ही वृत्तींतील लोकांना सहज असतें यामुळें ऋषिवृत्ति समाजांतही शिपायाला विशेष शिक्षण लागत नाही. प्रत्येक शेतकरी हा स्वाभाविकच शिपाई असतो. या समाजाच्या अवस्थे-मध्येसुद्धां सरकारला सैन्याबद्दल खर्च पडत नाही किंवा शिपायांना पगार द्यावा लागत नाही. मात्र लढाई किंवा स्वारी हीं पिकाच्या हंगामा-नंतरें सुरू होऊन परे करण्याच्या वेळेच्या सुमारास संपलीं म्हणजे

ज्ञालें. कारण वर्षाच्या या वेळांत शेतकीचें काम फार मेहनतीचें किंवा जोखमीचें नसतें. तें वायकामुलें सहज करूं शकतात. यामुळें लढाईवर जाणाऱ्या लोकांना सुद्धां आपल्या शेतकीच्या उत्पन्नावर निर्वाह करतां येतो. परंतु लढाई किंवा स्वाऱ्या या काळच्यापलीकडे चालू राहिल्या तर मात्र शिपायांना सरकारकडून पगार मिळणें अवश्य होतें. कारण स्वारीवर गुंतलेल्या लोकांना आपल्या शेताची लागवड करणें शक्य नसतें व ह्मणून शेतीच्या लागवडीचें काम पगारी मजुरांकडून करून घ्यावें लागतें. या म्हणण्याचें प्रत्यंतर इतिहासावरून मिळतें. पूर्वाकाळीं ग्रीक लोकांमध्ये स्वाऱ्याचा काळ म्हणजे पिकाच्या हंगामापसून तों पेऱ्याच्या हंगामापर्यंतच असे. व त्या वेळीं शिपायांना पगारही मिळत नसे. परंतु पुढें जशा लढाया व स्वाऱ्या या स्वाभाविक हंगामापलीकडे जाऊं लागल्या तशी पगार देण्याची पद्धति सुरू झाली. आपल्या महाराष्ट्रांतील इतिहासावरून हीच गोष्ट दिसते. यामुळेंच दसऱ्याच्या सणाचें येथें इतकें महात्म्य आहे. दसरा झाला म्हणजे पावसाळा संपतो. व शेतीचें कामही संपतें. यामुळें दसऱ्यानंतर स्वाऱ्या करण्यास निवण्याचा मराठ्यांचा संप्रदाय असे.

परंतु समाज सुधारणेच्या पुढील पायरीवर चढला ह्मणजे संरक्षणाचा खर्च फार वाढतो. याचीं दोन कारणें आहेत. पहिलें कारखान्यांची व धंद्यांची वाढ व दुसरें लढाईच्या कलेची प्रगति होय. देशामध्ये कारखान्यांचा उदय होऊन पुष्कळ लोक शिल्पकलेवर आपली उपजीविका करूं लागले ह्मणजे शिपायांना पगार देण्याची आवश्यकता उत्पन्न होते. कारण कामदारांची उपजीविका त्यांच्या रोजच्या श्रमावर व मजुरीवर होते व सरकारनें त्यांना लढाईवर पाठविलें कीं त्यांचें पोट त्यांना भरतां येत नाहीं. यामुळें त्यांच्या स्वतःच्या पोटापुरता व कुटुंबाच्या पोषणास अवश्यक इतका पगार त्यांना द्यावा लागतो.

दुसरें या समाजाच्या स्थितींत लष्करी शिक्षणाची आवश्यकता उत्पन्न होते व त्याचाही खर्च वाढतो हें मागें सांगितलेंच आहे. समाजाच्या पहिल्या तिन्ही अवस्थांमध्ये हा प्रश्न उद्भवत नाहीं. मृगयावृत्ति-मनुष्याचा नेहमीचा व्यवसाय म्हणजे लष्करी शिक्षण असतें. गोपालवृत्ति व ऋषिवृत्ति समाजांत लोकांना पुष्कळ फुरसत असते व त्यांमध्ये घोड्यावर बसणें, कुस्ती खेळणें, नेम मारणें वगैरे मर्दानी खेळ व शक्ति व हिंमत वाढविणारे

खेळ लोक खेळतात. यामुळे या अवस्थांमध्ये निराळे लष्करी शिक्षण देण्याचें प्रयोजन नसतें. अगदीं अलीकडेसुद्धां या म्हणण्याचें प्रत्यंतर दिसून येतें. गेल्या वीअर युद्धांत वीअर लोकांनीं इतका विलक्षण पराक्रम गाजविण्याचें कारण त्यांचें विशेष लष्करी शिक्षण हें नव्हे. वीअर लोक हे बहुतेक शेतकरी होते व उत्तम नेम मारणें हें त्यांचा हातखंडा काम होतें. यामुळे प्रत्येक वीअर हा इंग्रजांच्या कसलेल्या शिपायांपेक्षां जास्त चांगला शिपाई बनला व कित्येक दिवसपर्यंत वीअर शेतकऱ्यांनीं इंग्रजांच्या कसलेल्या सैन्याला दाद दिली नाही. परंतु उद्योगवृत्ति समाजांत लोकांना फुरसत नसते. त्यांचा सर्व वेळ शांततामय अशा उद्योगांत जातो व म्हणून या अवस्थेंत समाजाच्या संरक्षणाचें काम कठिणही होतें व तें खर्चाचेंही होतें. कारण आतां संरक्षणासाठीं स्वतंत्र सैन्य ठेवावें लागतें. या सैन्याचे प्रकार दोन आहेत. एक नागरिक सैन्य व दुसरें भाडोत्री सैन्य. सरकार कायद्यानें आपल्या स्वतःच्या धंद्याखेरीज जेव्हां सर्व नागरिकांना किंवा नागरिकांच्या कांहीं संख्येला शिपायाचा धंदा पतकरण्यास व लष्करी शिक्षण घेण्यास भाग पाडतें तेव्हां ती नागरिक सैन्यपद्धति होय. तिलाच हल्लीं सक्तीची लष्करी शिक्षणपद्धति म्हणतात. ही पद्धति फ्रान्स जर्मनी वगैरे युरोपियन देशांत आहे. इंग्लंडमध्ये ठेविलेल्या सैन्याखेरीज व्हॉलंट्डीअरची पद्धति आहे. ठेविलेल्या सैन्यपद्धतींत सरकारला शांततेमध्ये व लढाईच्या वेळीं सैन्यांतील शिपायांना पगार द्यावा लागतो. सारांश, या पद्धतींत शिपायाचा धंदा इतर धंद्यांहून भिन्न असा एक स्वतंत्र धंदा होतो. नागरिक पद्धतींत सरकारला शांततेच्या वेळीं नागरिकांना पैसे द्यावे लागत नाहीत. नागरिक आपआपले नेहमींचे धंदे करतात व आठवड्यांतून एक दोन दिवस लष्करी शिक्षणाला देतात. जेव्हां सैन्य प्रत्यक्ष लढाईवर जातें तेव्हांच शिपायांना पगार देतात. परंतु भाडोत्री सैन्यपद्धतींत शिपाई नेहमीं कवाईत करीत असतात. यामुळे त्यांना नेहमींच पगार द्यावा लागतो. म्हणून असें सैन्य ठेवणें हें फार खर्चाचें काम असतें. नागरिक पद्धतींत लोक आपले लष्करी व्यायाम मोठ्या कंपूंत करतात किंवा लहान कंपूंत करतात. ह्याजें नागरिकांच्या सैन्यांतील टोळ्यांप्रमाणें टोळ्या केलेल्या असतात व नेमलेल्या कामदारांच्या देखरेखीखाली लष्करी कवाईत करतात किंवा आपण

स्वतःच कवाईत करतात. ग्रीक लोकांमध्ये पहिली पद्धति सुरू होती. त्या काळीं अर्थानियन नागरिकांचें लष्करी शिक्षण हें त्यांच्या इतर शिक्षणाचाच एक भाग समजला जात असे. महाराष्ट्रांत पूर्व काळीं लोक आप-आपले लष्करी खेळ खेळत व मर्दानी खेळ खेळत. दुसऱ्या पद्धतीतील शिपाई हे नेहमीं शिस्तीनें राहण्यास शिकलेले असतात. यामुळें आज्ञापालन, व्यवस्थितपणा व नियमितपणा हीं त्यांच्या अगदीं अंगवळणीं पडलेलीं असतात. म्हणून असें सैन्य नागरिक सैन्यापेक्षां जास्त चांगलें असतें. पूर्वीच्या युद्धपद्धतींत शिपायाचे अंगचें व्याक्तिक शौर्य व त्याचें कौशल्य हे गुण महत्वाचे होते. परंतु दारूच्या व बंदुकादिकांच्या शोधापासून या व्याक्तिक गुणाचें महत्व कमी झालें आहे. अर्वाचीन काळच्या युद्धपद्धतींत व्यवस्था, नियमितपणा व आज्ञापालन या गुणांना महत्व आलेलें आहे व हे गुण ठेविलेल्या सैन्यांत जास्त प्रमाणानें असतात हें वर सांगितलेंच आहे. यामुळें अर्वाचीन काळीं अशा सैन्याला फार महत्व आलेलें आहे. नागरिक सैन्यापेक्षां ठेविलेलें सैन्य हें बहुधा जास्त चांगलें असतें हें सर्व इतिहासावरून सिद्ध होतें. फिलीप व शिकंदर वादशहा यांचे विजय हे या सैन्याचाच प्रभाव होत. कार्थेज व रोममधील लढाईत हेंच दिसून येतें. कार्थेजचें सैन्य ठेविलेलें होतें. व रोमनचें सैन्य नागरिक होतें. परंतु लढाई पुष्कळकाळपर्यंत चालू राहिली म्हणजे सरावानें नागरिक सैन्यही भाडोत्री सैन्यांच्या बरोबरीचें बनतें. लोकसत्तात्मक राज्यांना सैन्य कायम ठेवण्याची भीति वाटते; कारण त्यायोगें आपलें स्वातंत्र्य नष्ट होईल अशी त्यांना धास्ती वाटते. परंतु जर शिपायांना शांतता राखण्यांत फायदा असला तर प्रजेच्या स्वातंत्र्यरक्षणास यासारखा दुसरा उत्तम उपाय नाही. कारण कायमचें सैन्य असलें म्हणजे सरकारला लोकांच्या थोड्याफार असंतोषाकडे दुर्लक्ष केलें तरी चालतें. कारण हा असंतोष भाषणद्वारां व लेखनद्वारां वितळून जातो. परंतु असें सैन्य नसल्यास सरकारला असंतोषाच्या वारिक प्रदर्शनाकडे लक्ष देऊन लोकांना कडक शिक्षा करावी लागते.

या कायम सैन्याच्या पद्धतीनें एखाद्या राष्ट्राला ताबडतोब सुधारणेच्या वरच्या पायरीवर आणतां येतें. **पीटर धिग्रेट** यानें थोड्या काळांत रशियामध्ये जी सुधारणा घडवून आणली ती या सैन्याच्यायोगानें होय.

कारण त्याला देशांत शांतता ठेवितां आली. व आपले शहाणपणाचे कायदे यांची अम्मलवजावणी करतां आली.

बंदुकादि अस्त्राच्या शोधानें युद्धकलेंत मोठी क्रांति केली आहे व सैन्य ठेवणें हें फार खर्चाचें काम झालें आहे. पूर्वीच्या युद्धपद्धतींत जास्त सुधारलेल्या राष्ट्रांतील लोकांचा रानटी स्थितीतील लोकांच्या हल्ल्यापुढें टिकाव लागणें कठिण असे. कारण कंटकपणा, शौर्य इत्यादि गुण रानटी लोकांसच जास्त असतात. परंतु अर्वाचीन काळीं सैन्य ठेवण्याचा खर्च रानटी व गरीब राष्ट्रांना करतां येत नाही. यामुळें अशा राष्ट्रांचाच सुधारलेल्या राष्ट्रांपुढें टिकाव निघत नाही.

सरकारचें दुसरें कर्तव्यकर्म म्हणजे समाजांतील व्यक्तींना न्याय देणें हें होय. खासगी व्यक्तीच्या जुलुमापासून व अन्यायापासून जीवित व मालमत्ता याचें रक्षण करणें हें कर्तव्यकर्मही समाजाच्या निरनिराळ्या अवस्थामध्ये कमी अधिक खर्चाचें असतें.

श्रृंगयावृत्ति समाजांत थोड्या दिवसांच्या सामग्रीपलीकडे फारशा मालमत्तेचा संचय मनुष्याजवळ नसतो. या काळीं एक मनुष्य दुसऱ्या मनुष्याची कागाळी त्याच्या शरीरावर हल्ला करून किंवा त्याच्या मनाला लागेल असें वोलूनच करूं शकतो. व या कागाळीपासून मत्सर किंवा द्वेष या दोन मनोविकारांच्या तृप्तीखेरीज त्याला दुसरा कांहीं एक दृश्य फायदा होत नाही. परंतु हे मनोविकार कधीं काळींच उद्भूत होण्याचा संभव असतो व ज्याचा तो प्रतिकार करण्यास समर्थ असतो. व म्हणून या काळीं न्यायाधिशाची जरूरीच पडत नाही. परंतु मालमत्तेच्या वाढीबरोबर व संचयाबरोबर महत्वाकांक्षा, लोभ, सुखाची आवड, श्रमाचा कंटाळा वगैरे मनोविकार प्रवळ होऊन दुसऱ्याची मालमत्ता अन्यायानें घेण्याची प्रवृत्ति होते व अशी स्थिति उत्पन्न झाली म्हणजे न्यायाधीश व न्यायखातें यांची अवश्यकता उत्पन्न होते. परंतु न्यायव्यवस्था सुरू होण्यास व मनुष्यांना ती प्रिय होण्यास मनुष्यामध्ये एक प्रकारची दुसऱ्याच्या ताबेदारींत राहण्याची संवय लागते व खालील चार कारणांनीं मालमत्तेच्या वाढीबरोबर मनुष्यामध्ये अधिकार व ताबेदारी हे गुण प्रादुर्भूत होऊं लागतात.

सामर्थ्य, सौंदर्य, चपलता, शहाणपण, दूरदर्शीपणा, न्यायीपणा इत्यादि शारीरिक व मानसिक गुण याबद्दल सर्व काळीं आदरबुद्धि उत्पन्न होते

व ज्या माणसामध्ये असे गुण असतात त्या माणसाचें वजन व छाप समाजावर वसल्याखेरीज राहत नाही. दुसऱ्या सर्व गोष्टी समान असतांना वय आदर व अधिकार उत्पन्न करतें. संपत्ति ही ताबेदारी उत्पन्न करणारी मोठी शक्ति आहे. गोपालवृत्तीमध्ये ज्या मनुष्याजवळ गुराढोरांचा मोठा कळप असतो त्या मनुष्याला आपल्या उत्पन्नाचा खर्च करण्याचा मार्ग म्हणजे पुष्कळसे आश्रित पदरीं वाळगणें हाच होय. हे आश्रित स्वाभाविक आपल्या यजमानाचा अधिकार मानतात. यामुळें अशा समाजांत श्रीमंत मनुष्य हा स्वाभाविकपणें पुष्कळांचा नायक व न्यायाधीशही होतो. जर आश्रितांमध्ये कांहीं तंडाभांडण झालें तर तें भांडण नाईक मिटवितो. ताबेदारीचें चवथें कारण जन्म होय. परंतु या वेळीं नागरिकांमध्ये आधींच असमता उत्पन्न झाली आहे असें तेथें गृहीत धरलें जातें. ज्या ठिकाणीं मालमत्ता नाही तेथें वंशतत्वाला मुळींच महत्व नसतें. सृगयावृत्ति समाजांत वंशाला कांहींच किंमत नसते. परंतु एकदां एखादें घराणें श्रीमंत व मोठें झालें ह्मणजे त्यांतील वंशजांना मान मिळतो. कारण त्या घराण्यालाच मान द्यावयाची लोकांना संवय झालेली असते. परंतु लोक एखाद्या उपटसुंभ मोठ्या माणसाची आज्ञा पाळावयास तयार नसतात; परंतु उच्च कुळांत जन्मलेल्याची ते आनंदानें आज्ञा पाळतात. तेव्हां वंश व संपत्ति हीं लोकांवर छाप व अधिकार वसविणारीं महत्वाचीं कारणें होत. व यामुळेंच एका घराण्यांत नायकत्व राहूं लागतें. असा नायक हा त्या टोळीचा स्वाभाविक न्यायाधीश होतो.

परंतु त्या काळीं न्याय करणें हें काम राजाला खर्चाचें नसतें तर उलट ती एक उत्पन्नाची बाब असते. जो मनुष्य राजाकडे तंडा घेऊन येतो त्याला तंड्याचा निकाल करण्याच्या त्रासावद्दल राजाला नजराणा द्यावा लागतो. पुढें पुढें राजाच या त्रासावद्दल नजराणा हक्कानें मागतो. याप्रमाणें न्याय करणें ही राजाला एक उत्पन्नाची बाब होते. परंतु या पद्धतीपासून अनिष्ट परिणाम होतो. कारण ज्याच्याकडून जास्त मोठा नजराणा मिळेल त्याच्या वाजूचा निकाल मिळण्याचा संभव असतो. पुढें राजा हा आपला अधिकार बहुधा एका प्रतिनिधीच्या मार्फत चालवितो. हा न्यायाधीश आपण नजराणा घेऊन निकाल देऊं लागला ह्मणजे पुढें राजाकडे दाद मागतां येते. परंतु येथेंही नजराण्याच्या पद्धतीनें फार भ्रष्टकार होतो. ऋषिवृत्तिसमाजांत

राजा आपल्या खासगी मालमत्तेच्या उत्पन्नावर राहतो. व दिवाणी खटल्यांतील नजराणा ही त्याची एक उत्पन्नाची वाव होते. परंतु पुढल्या स्थितीत संरक्षणाचा खर्च वाढतो व मग राजाला कर बसवावे लागतात. व तेव्हांपासून न्यायाधिकांना स्वतंत्र पगार मिळू लागतो. व मग खासगी व्यक्तींना न्याय पुष्कळ कमी खर्चात मिळतो. मात्र वकील, कोर्टातील कारकून यांचा खर्च पक्षकारांना करावा लागतो. परंतु न्यायखात्याचा सगळा खर्च पक्षकाराकडून घेतल्या जाणाऱ्या स्टांपांतून भागवितां येतो. यामुळे बहुतेक समाजांत न्याय देण्याचें कर्तव्यकर्म हें ह्मणण्यासारखें खर्चाचें काम नसतें.

ज्या सार्वजनिक संस्था व कामें खासगी व्यक्ति किंवा व्यक्तिमूह यांच्या शक्तीबाहेर असून त्यांत नफा होण्यासारखा नसल्यामुळे त्यांच्याकडून हातीं घेतलीं जाण्याचा संभव नाही अशा संस्था व कामें हातीं वेणें हें सरकारचें तिसरें कर्तव्यकर्म आहे. हीं कामें तीन प्रकारचीं आहेत.

१ समाजाच्या व्यापारास उत्तेजन देणाऱ्या संस्था व कामें.

२ तरुणांच्या शिक्षणाकरितां संस्था.

३ सर्व वयाच्या लोकांच्या शिक्षणाकरितां संस्था.

पहिल्याचे दोन भाग आहेत. एक साधारण व्यापारांना उपयोगी पडणाऱ्या संस्था व कामें व विशेष धंद्यांना व विशेष व्यापारांना उपयोगी पडणारीं कामें. सामान्यतः सर्व व्यापाराच्या उपयोगी पडणारीं कामें ह्मणजे रस्ते, पूल, कालवे, बंदरं वगैरे होत. या कामांचा उपयोग देशांतील व्यापाराच्या विस्तारावर अवलंबून आहे. जितका जितका व्यापार मोठा तितका तितका या कामांची दुरुस्ती ठेवण्याचा खर्च जास्त. हीं कामें करण्याचा व तीं दुरुस्त ठेवण्याचा उत्तम मार्ग ह्मणजे या कामावरील जकातीचें उत्पन्न होय. सरकारच्या सामान्य उत्पन्नांतून हीं कामें करण्याची गरज नाही. या जकाती एका बोर्डाच्या हवाली कराव्या. दुरुस्तीला लागणाऱ्या खर्चास पुरे इतक्याच त्या असाव्या. दुरुस्तीला लागणाऱ्या खर्चापलीकडे उत्पन्नाची वाव ह्मणून त्यांचा उपयोग करूं नये. या योजनेनें व्यापाराच्या मानानें असल्या कामावर किती खर्च करावा हें सहज समजतें. माल नेणाऱ्या आणणाऱ्याकडून ही जकात प्रथमदर्शनी घेतली जाईल; परंतु वस्तुतः ती मालाच्या उपभोक्त्याकडून मिळेल. मालाच्या उपभोक्त्यावर या जकातीचा फाजील बोजा होणार नाही.

कारण दळणवळणाच्या साधनांनीं माल स्वस्त होतो व स्वस्त माल झाल्यानें जो पैसा उपभोक्त्याचा वांचतो, त्यांतला एक अंश ते जकातीच्या रूपानें देतात. चैनीच्या सुंदर गाड्या, जलद चालणाऱ्या टपालाच्या गाड्या यांवर जकात थोडी जास्त असावी ह्मणजे सामान्य लोकांपेक्षां श्रीमंत लोकांकडून सरकारला जास्त मदत होते. हीं साधनें चालू ठेवण्यास जकातीरूपाची पद्धत न्यायाची आहे.

इंग्लंडमध्ये कांहीं कालवे खासगी व्यक्तींच्या मालकीचे असत. व ते कालवे दुरुस्त ठेवणें हें त्यांच्या हिताचेंच असे. नाहीं तर कालव्यापासून येणारें उत्पन्न कमी होतें. अशा कामाची व्यवस्था खासगी लोकांकडे असणेच इष्ट आहे. परंतु रस्त्यावरील जकाती मात्र खासगी व्यक्तींच्या हातीं नसाव्या. कारण या खासगी व्यक्ती रस्ते दुरुस्त ठेवणार नाहींत व तरीसुद्धां जकातीच्या उत्पन्नांत फारसा फेर होणार नाहीं.

फ्रान्समध्ये रस्त्यांची व्यवस्था सरकारी अंमलदारांच्या हातीं असते व याचा खर्च सरकारी तिजोरींतून होत असे. यामुळें ज्या रस्त्यांवरून राजा व सरदार मंडळी जाण्याचा संभव असे तेवढे रस्ते उत्तम तऱ्हेनें ठोविलेले असत. परंतु बाकीच्यांची अगदीं हयगय होत असे.

कांहीं लोकांचें असें ह्मणणें आहे कीं, जकातीची पद्धति ही एक सरकारची उत्पन्नाची वाव करतां येईल. परंतु खालीं निर्दिष्ट केलेल्या कारणांकरितां असें करणें इष्ट नाहीं.

१ जर जकाती उत्पन्नाची वाव केली तर राजाला या जकाती वाढविण्याचा केव्हांही मोह उत्पन्न होण्याचा संभव आहे. कारण या उपायानें वसुलाकरितां एक पैचाही खर्च न वाढवितां सरकारचें उत्पन्न वाढवितां येईल. परंतु या जकातीच्या वाढीचा अवश्यक परिणाम असा होईल कीं, मालाच्या किंमती वाढतील व त्यानें देशांतिल व्यापाराचें नुकसान होईल.

२ रस्त्यावरून वाहून नेलेल्या मालाच्या वजनाच्या प्रमाणानुरूप जकाती रस्त्याच्या दुरुस्तीच्या खर्चासंबंधीं न्याय्य व रास्त होतील; तरी पण कराच्या बाबी या नात्यानें जकाती या फार अन्यायाच्या होतील. त्यांच्यायोगानें गरिबांवर कराचें फाजील ओझे पडेल. कारण जाडा-

भरडा व वजनांत भारी असलाच माल गरीब लोक वापरतात. व यामुळें श्रीमंत आपल्या शक्तीप्रमाणें कर देणार नाहींत.

राजा किंवा सरकार जकात घेऊन सुद्धां या उत्पन्नाचा दुसरीकडे उपयोग करण्याच्या बुद्धीनें रस्ते व कालवे दुरुस्त ठेवणार नाहींत व लोकांना दाद मागण्यास कांहीं एक मार्ग राहणार नाहीं.

तेव्हां जकाती ही सरकारची उत्पन्नाची वाव करणें अगदीं अनिष्ट आहे. शिवाय रस्त्याचें वगैरेचीं कामें बोर्डासारख्या सार्वजनिक परंतु सरकारी नव्हे अशा संस्थेकडे देणें चांगलें म्हणजे या कामाची हयगय झाल्यास लोकांना दाद मागण्याचा एक मार्ग खुला राहतो.

दुसरें—व्यापाराच्या विशेष शाखांच्या उत्तेजनार्थ सरकारला कांहीं कामें व संस्था चालवाव्या लागतात. उदाहरणार्थ, रानटी व सुधारलेल्या राष्ट्रांशीं व्यापार करतांना व्यापाऱ्याचें विशेष तऱ्हेनें संरक्षण करावें लागतें. आफ्रिकेंतील व्यापार करणाऱ्या कंपन्यांना आपल्या ठिकाणांना किल्ल्याचें रूप द्यावें लागत असे; त्याच मुद्यावर ईस्ट इंडिया कंपनीला प्रथम किल्ले बांधण्याची व सैन्य ठेवण्याची परवानगी मिळाली होती. व्यापाराच्या संरक्षणाकरितांच परदेशीं कायमचा वकील ठेवण्याची पद्धति सुरू झाली. व परदेशाशीं व्यापार करणाऱ्या व्यापाऱ्यांच्या संरक्षणाकरितां आरमारे ठेवण्याचें व समुद्रावरील चांचेपणा बंद करण्याचें काम सरकार कऱ्हां लागलें व त्याचकरितां आयात मालावर जकाती घेण्याची सुरुवात झाली. तेव्हां व्यापाराच्या विशेष शाखेच्या उपयोगाकरितां कराव्या लागणाऱ्या कामाबद्दलचा खर्च त्या शाखेच्या व्यापाऱ्यांवर फी ठेवून भागवितां येईल किंवा त्या शाखेच्या व्यापारी मालावर जकात वसवून हा खर्च भागवितां येईल. सारांश, ज्या ज्या विशेष वर्गांना त्याचा फायदा होतो त्या त्या वर्गाकडून त्या संस्थांचा खर्च घेणें हें सामान्य तत्व येथेंही लागू पडतें व सरकारचें हें कर्तव्यकर्म चालविण्याकरितां सर्व लोकांवर सररहा कर ठेवण्याचें कारण नाहीं.

अँडाम स्मिथनें यापुढें निरनिराळ्या देशांशीं व्यापार करणाऱ्या कंपन्यांचे प्रकार व त्यांच्या जयापजयाचीं कारणें व इतिहास यांचा सविस्तर विचार केला आहे. परंतु त्यापैकीं तात्विक व कायमच्या उपयोगाच्या

गोष्टींचा उल्लुख मागील एका पुस्तकांत केला आहे. तेव्हां येथें त्याची पुनरावृत्ति करण्याचें प्रयोजन नाही.

सरकारच्या तिसऱ्या कर्तव्यापैकीं बाकी राहिलेल्या भागांत शिक्षण-संस्थांचा खर्च व धार्मिक संस्थांचा खर्च येतो. तरुणांना शिक्षण देणाऱ्या संस्था म्हणजे शाळा, कॉलेजे व युनिव्हर्सिट्या होत, या संस्था खासगी व्यक्तींकडून चालणें शक्य नसल्यामुळें त्या सरकारनें हातीं घेतल्या पाहिजेत. असें **अँडाम स्मिथ**चें म्हणणें आहे. मात्र या संस्थांचा चालू खर्च या संस्थांचा फायदा देणाऱ्या व्यक्तींकडून फीच्या रूपानें घेणें इष्ट आहे असें **अँडाम स्मिथ**चें मत आहे व यापैकीं पुष्कळ संस्था खासगी व्यक्तींच्या मोठ-मोठ्या देणग्यांच्या व्याजांतून व उत्पन्नांतून चाललेल्या आहेत. तेव्हां या बाबतींत सरकारला फारसा पैसा खर्च करण्याचें कारण नाही. हें **अँडाम स्मिथ**चें मत इंग्लंडच्या अनुभवावरून झालेलें होतें. परंतु हल्लींच्या काळीं यासंबंधी सुधारलेल्या देशाच्या मतांत फार अंतर पडलेलें आहे. सर्व प्रकारच्या शिक्षणाला सरकारनें आपल्या सामान्य उत्पन्नांतून पुष्कळच मदत केली पाहिजे व फीचें उत्पन्न हा एक या खर्चापैकीं गौण भाग समजला पाहिजे म्हणजे शिक्षण होतां होईल तितकें स्वस्त केलें पाहिजे व प्राथमिक शिक्षण तर मोफतच केलें पाहिजे असें सुधारलेल्या राष्ट्रांमध्ये लोकमत आहे. **अँडाम स्मिथ**चें या बाबतींतील मत आतां अग्राह्य ठरलेलें आहे. याच भागांत त्यानें आपल्या वेळच्या उच्च शिक्षणाचा उदय व वाढ कशी झाली वगैरेबद्दलचा सुंदर इतिहास दिला आहे. परंतु त्याचें येथें सविस्तर विवेचन करण्याचें प्रयोजन नाही. तरी पण सामान्य लोकांना सामान्य शिक्षण देण्याची व्यवस्था करणें हें अत्यंत अवश्यक आहे; कारण या मुलांच्या आईबापांना सुखवस्तु लोकांप्रमाणें शिक्षणाची किंमत कळत नाही. हें मत **अँडाम स्मिथ**नें स्पष्टपणें सांगितलें आहे व याकरितां सरकारनें प्रत्येक खेडेगांवांत प्राथमिक शिक्षणाची शाळा स्थापून लोकांना आपलीं मुलें शाळेंत पाठविण्यास उत्तेजन द्यावें व मुलांना शिक्षणाची गोडी लावण्याकरितां शिकलेल्या मुलांना कांहीं एक मानाचें चिन्ह द्यावें किंवा अपत्यक्ष रीतीनें सरकारनें सक्तिही करावी. कोणत्याही माणसानें स्वतंत्र धंदा करूं लागण्यापूर्वी सामान्य शिक्षण मिळविल्याचा दाखला मिळविला पाहिजे असा सर्वसाधारण नियमही सरकारला करतां येईल. सारांश,

या बाबतीत जरी अँडाम स्मिथने प्राथमिक शिक्षण मोफत व सक्तीचें असावें असें स्पष्टपणें म्हटलें नाहीं तरी याच मताचा ध्वनि त्याच्या लेखांत आहे व हल्लींच्या अर्थशास्त्राप्रमाणें या शिक्षणाचें महत्त्व त्याला अवगत होतें यांत शंका नाहीं.

सरकारच्या तिसऱ्या कर्तव्यकर्मापैकीं शेवटला भाग ह्मणजे धार्मिक संस्थ चालविणें होय. ज्याप्रमाणें अँडाम स्मिथने दुसऱ्या भागांत युरोपातील शिक्षणसंस्थांच्या उदयाचा, वाढीचा व त्यांच्या तत्कालीन स्थितीचा इतिहास संकलित केला आहे, त्याचप्रमाणें या भागांत त्यानें युरोपांतील धार्मिक संस्थांचा उदय, त्यांची वाढ व त्यांची तत्कालीन स्थिति याबद्दलचा तिहास दिला आहे. परंतु या इतिहासाचेंही येथें फारसें प्रयोजन नाहीं म्हणून त्याचा गोषवारा येथें दिला नाहीं.

वर दिलेलीं सरकारचीं कर्तव्यकर्मे पार पाडण्याकरितां सरकारला जो खर्च करावा लागतो तो कसा भागवावयाचा त्याचा येथपर्यंत विचार झाला. परंतु सरकारचा मुख्य प्रतिनिधि जो राजा त्याचाही दर्जा राहण्याकरितां देशाला खर्च पडतो. तेव्हां ही खर्चाची शेवटची बाब होय. व राष्ट्राच्या वैभवाप्रमाणें हा खर्च त्याला शोभेसारखा असला पाहिजे हें उघड आहे.

समाजाचें संरक्षण करणें व त्यांतील मुख्य प्रतिनिधीचा मान राखण या खर्चाच्या बाबी समाजांतील सर्व लोकांच्या फायद्याकरितां आहेत ह्मणून समाजांतील सर्व व्यक्तींनीं आपापल्या ऐपतीप्रमाणें या खर्चाकरितां कर दिले पाहिजेत हें रास्त आहे. न्याय देण्याच्या व्यवस्थेचा खर्चही सर्व समाजाकरितां आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. व ह्मणून तोही सरकारच्या सामान्य उत्पन्नांतून घेण्यास हरकत नाहीं. परंतु या बाबतीत न्यायकोर्टाची पायरी चढणाऱ्या व्यक्तींना या न्यायव्यवस्थेचा विशेष फायदा होतो म्हणून या खर्चाचा बराच भाग वादीप्रतिवादीकडून कोर्टाच्या रूपानें घेण्यास हरकत नाहीं. फौजदारी खटल्यांत मात्र सरकारनें खर्च केला पाहिजे हें उघड आहे. जीं कामें विशेष ठिकाणच्या किंवा प्रांताच्या उपयोगाचीं आहेत त्यांचा खर्च सर्व समाजांवर पडणें रास्त नाहीं. रस्ते, कालवे वगैरे कामें सर्व समाजांच्या उपयोगाचीं आहेत खरीं, तरी पण यांचा जे लोक प्रत्यक्ष उपयोग करतात त्यांनीं त्याचा खर्च सोसावा हें रास्त आहे व जकाती हा तो खर्च भागविण्यास उत्तम मार्ग आहे. तसेंच शिक्षण-

संस्थांचा खर्चही फीमधून भागविणें एकंदरीत श्रेयस्कर आहे. परंतु सरकारच्या सर्व कर्तव्यकर्मांच्या पूर्ततेमध्ये कोठेही खर्चाची नड आल्यास ती सरकारच्या सामान्य उत्पन्नांतून भागविली पाहिजे हें उघड आहे.

ॲडाम स्मिथचें सरकारच्या कर्तव्यकर्मविद्वल व त्याप्रीत्यर्थ सरकारला पडणाऱ्या खर्चाविद्वलचें मत आह्मी थोड्या विस्तारानें येथें दिलें आहे. याचें कारण असें आहे कीं, ॲडाम स्मिथ हा अप्रतिबंध व्यापाराचा मोठा समर्थक असल्यामुळें सरकारच्या कर्तव्यावद्वल त्याची कल्पना फार संकुचित होती असें मानण्याचा सांप्रदाय आहे. परंतु वरील विवेचनावरून ॲडाम स्मिथची कल्पना सामान्य समज आहे तितकी संकुचित नाही असें दिसून आल्यावांचून राहणार नाही. ॲडाम स्मिथनें सरकारचीं कर्तव्यकर्मे व्यावहारिक तऱ्हेनें दिलेलीं आहेत अर्थात् सुधारलेल्या सरकारकडे पाहिलें म्हणजे त्या सरकारचीं प्रत्यक्ष सृष्टीत जीं जीं कर्तव्यकर्मे दिसून येतात त्यांना शास्त्रीय किंवा तात्विक स्वरूप न देतां जशींच्या तशीं दिलीं आहेत. उदाहरणार्थ, प्रत्येक सरकारचें लष्करी आरमारी खातें असतें. पढें न्याय व अम्मलवजावणी व पोलीसखातें; व नंतर शिक्षणखातें व धर्मखातें व शेवटीं सार्वजनिक कामाचीं खातीं व व्यापारी खातें. हीं सामान्यतः सरकारचीं कर्तव्यकर्मे होतात. परंतु ज्यांनीं राष्ट्रीय जमाखर्चाचें नवें शास्त्र बनविलें आहे, त्यांनीं सरकारच्या कर्तव्यकर्मांचें थोडें तात्विक व शास्त्रीयदृष्ट्या वर्गीकरण केलें आहे. अर्वाचीन काळीं सुधारलेल्या राष्ट्रांमध्ये सरकारच्या कर्तव्यकर्मांची व्याप्ति वरीच वाढली आहे हें खरें, तरी पण त्या सर्वांचा समावेश पूर्वीच्या व्याख्येंत करतां येण्यासारखा आहे. म्हणजे त्या कर्तव्यांची मर्यादा वाढली इतकेंच. पुढील भागांत अर्वाचीन शास्त्रज्ञांनीं केलेल्या सरकारच्या कर्तव्यकर्मांच्या वर्गीकरणाचें विवेचन करूं.

भाग तिसरा.

सरकारचीं कर्तव्यकर्मे.

मागील भागांत अँडाम स्मिथच्या मताप्रमाणें सरकारचीं कर्तव्यकर्मे क्रोणतीं व तीं पूर्ण करण्यास समाजाच्या निरनिराळ्या अवस्थांमध्ये किती व कसा खर्च लागतो याचा विचार केला. अँडाम स्मिथच्या काळीं सरकारच्या कर्तव्यकर्मांची कल्पना फार संकुचित होती—फार कोती होती—असें नेहेमीं म्हणण्यांत येतें. परंतु मागील भागांतिल विवेचनावरून ती कल्पना बरीच लवचिक आहे व हल्लींच्या काळीं सुधारलेलें सरकार ज्या ज्या गोष्टी हातांत घेतें त्या त्या सर्वांचा अन्तर्भाव अँडाम स्मिथच्या कर्तव्य-चतुष्टयांत करतां येईल हें सहज दिसून येईल. सरकारनें व्यापाराच्या कामांत ढवळाढवळ न करितां खुल्या व्यापाराचें तच्च स्वीकारावें असें जें अँडाम स्मिथनें मत प्रतिपादन केलें त्यावरून हा समज झालेला आहे. शिवाय त्याच्या सृष्टिविषयक एका धर्मकल्पनेमुळेंही असा समज झालेला आहे. त्याचे मतानें ईश्वरानें सृष्टीची व मानवी स्वभावाची अशीच रचना केली आहे कीं, प्रत्येक मनुष्याला आपलें हिताहित कळतें व स्वहित व परहित यांमध्ये कधीं विरोध नसतो. परंतु असा विरोध जेथें असेल किंवा निदान व्यक्तींना सार्वजनिक काम करण्यास जेथें स्वहिताचा मोठा पाठिंबा नसेल तेथें सरकारनें हात घालणें अवश्य आहे, असें अँडाम स्मिथनें प्रतिपादन केलें आहे व सुधारलेल्या देशांत सरकार ज्या ज्या गोष्टी हल्लीं हातीं घेतें त्याचें त्याचें समर्थन या मुद्यावर करतां येईल.

परंतु अर्वाचीन काळीं सरकारच्या कर्तव्यकर्मांचें वर्गीकरण निराळ्या पद्धतींवर केलें जातें. अँडाम स्मिथच्या विवेचनाला कर्तव्य-कर्मांचें वर्गीकरण म्हणण्यापेक्षां—ज्याला तर्कशास्त्रांत व्यक्तिगणन म्हणतात तसलें—व्यक्तिगणन म्हणणें जास्त सयुक्तिक होईल. वर्गीकरणामध्ये वस्तु-समुदायाचे गुणागमावरून पोटभेद पाडले जातात. तसा प्रयत्न अँडाम

स्मिथनें केला नाही तर त्यानें एकामागून एक अशी सरकारच्या कर्तव्याची यादी दिली आहे. अर्वाचीन काळीं अर्थशास्त्रकारांनीं सरकारच्या कर्तव्यकर्मांचें शास्त्रीय वर्गीकरण करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

सरकारच्या कर्तव्यकर्मांचें वर्गीकरण सरकारपासून प्रजेला होणाऱ्या फायद्याच्या तत्त्वानुरूप केलें आहे व त्याप्रमाणें एकंदर कर्तव्याचे चार पोटभेद होतात.

कर्तव्यांचा पहिला वर्ग—ज्या कर्तव्याच्या अंमलबजावणीपासून देशांतील सर्व प्रजेचा फायदा होतो तो कर्तव्याचा पहिला वर्ग होय. या वर्गामध्ये देशांतील अन्तर्वाह्य शांतता राखणें हें मुख्य कर्तव्य होय. ह्मणजे देशांतील सर्व लोकांचें जीवित व मालमत्ता यांचें संरक्षण करणें हें तें कर्तव्यकर्म होय; व हें साधण्याकरितां प्रत्येक सुधारलेल्या सरकारला सैन्य व फौजफांटा, आरमार, किल्ले, तटबंदी व पोलिस, वगैरे संस्था लागतात. या सर्वांचा मुख्य उद्देश जीवित व मालमत्ता यांना सुरक्षितता आणणें होय व यापासून अमुक व्यक्तीचा फायदा व अमुक व्यक्तीस नाही असा मुळींच प्रकार नाही. यापासून सर्व प्रजेला सामान्य फायदा होतो. याच वर्गात दळणवळणाच्या साधनांचा, तसेंच प्राथमिक शिक्षण—सामान्य व औद्योगिक—या दोन कर्तव्यांचा समावेश होतो. या दोन्ही गोष्टी सरकारनें हातीं घेतल्या पाहिजेत व शिक्षण तर सार्वत्रिक व सक्तीचें केलें पाहिजे, असें अर्वाचीन काळचें मत आहे, त्याचें कारण या गोष्टी प्रजेच्या सर्वसाधारण फायद्याच्या आहेत व म्हणून त्या सरकारनें जीवित व मालमत्तेच्या संरक्षणाप्रमाणें आपल्या आय कर्तव्यांपैकीं समजल्या पाहिजेत. टांकसाळी व पैसा यांसंबंधाचें सरकारचें कर्तव्यकर्म, तसेंच एकंदर उद्योगधंद्यांवर नजर ठेवणें हें या पहिल्या वर्गातच मोडतें.

कर्तव्यांचा दुसरा वर्ग—कांहीं सरकारी कृत्यांचा उपयोग कांहीं विशेष व्यक्तीनाच होतो खरा; तरी पण हा उपयोग सर्व सामान्यजनांना होतो असें धरलें जातें; कारण ज्या व्यक्तीना त्याचा उपयोग होतो त्यांना खर्च करण्याचें सामर्थ्य नसतें. अशा प्रकारचीं कृत्यें दुसऱ्या वर्गातल्या कर्तव्यकर्मांमध्ये मोडतात. उदाहरणार्थ, अनाथ व पंगू लोकांचे पालनपोषणाची अनाथालये, आज्ञा-यांकरितां दवाखाने, वयातीत लोकांकरितां पेनशनची व्यवस्था, गरीब मजुरांचा आजारीपणा, अपघात, वगैरेकरितां विमा उतर-

प्याची पद्धति; इत्यादि प्रकारचीं कर्तव्यकर्म सुधारलेलें सरकार अर्वाचीन काळीं अंगावर घेतें. या सर्वांच्या मुळाशीं हेंच तत्त्व आहे कीं, जरी या कर्तव्यकर्मपासून विशिष्ट व्यक्तींना—मग त्या संख्येनें पुष्कळ कां असेनात— फायदा होत असला तरी सरकारनें हीं कामें हातीं घेतल्याखेरीज चालवयाचें नाहीं. कारण ज्या विशिष्ट लोकांना यापासून फायदा होणार त्यांना आपण होऊन या गोष्टी करणें त्यांच्या सांपत्तिक सामर्थ्याच्या मर्यादेबाहेरचें आहे. करितां हीं कर्तव्यकर्म सार्वजनिकच समजलीं पाहिजेत व त्यांना लागणारा खर्च सरकारनें आपल्या उत्पन्नांतून केला पाहिजे.

कर्तव्यकर्माचा तिसरा प्रकार—यामध्ये ज्या कृत्यांना कांहीं विशिष्ट व्यक्तींना फायदा होऊन सर्वसाधारण लोकांनाही त्यांचा फायदा होतो, अशा कृत्यांचा समावेश होतो. ह्मणजे सरकारच्या या कर्तव्यकर्माच्या अंमलबजावणीनें व्यक्तिफायदा व सामान्यफायदा असें दुहेरी हित होतें. या वर्गामध्ये न्यायकोर्टाची व्यवस्था, ज्या ज्या ठिकाणीं एखादा विशिष्ट धर्म सरकारनें अंगीकारला आहे तेथें तेथें त्या धर्मखात्याचा खर्च, पोस्ट व तारायंत्र खातें, (हीं केव्हां केव्हां चवथ्या वर्गातही धरलीं जातात.) हकनोंदीची व्यवस्था; तसेंच कांहीं विशिष्ट धंद्यांना व उद्योगांना दिलेल्या सवलती व वाक्षिमें, या सर्व गोष्टींचा प्रत्यक्ष व पहिला उपयोग कांहीं विशिष्ट व्यक्तींना होतो खरा; तरी पण त्याचा अप्रत्यक्ष व दुसरा उपयोग बहुजनसमाजाला होतो. उदाहरणार्थ, जरी न्यायकोर्टाचा प्रत्यक्ष उपयोग न्यायकोर्टाची पायरी चढणारांना होतो तरी न्यायाची व्यवस्था चोख असली ह्मणजे एकंदर जीवित व मालमत्ता यांची सुरक्षितता वाढते व याचा फायदा सर्वत्रांनाच मिळतो. त्याप्रमाणें जरी उद्योगधंद्यांच्या संरक्षणानें प्रत्यक्षतः कांहीं कारखानदार व कांहीं व्यापारी इतक्या व्यक्तींनाच फायदा होतो तरी एकंदर देशाची सांपत्तिक स्थिति सुधारल्यामुळें अप्रत्यक्ष रीतीनें सर्व लोकांचाच फायदा होतो.

कर्तव्यकर्माचा चवथा प्रकार—यामध्ये सरकार जीं कृत्ये करतें त्यांचा उद्देश फक्त विशिष्ट व्यक्तींच्या फायद्याचा असतो किंवा सरकारला इतर कर्तव्यकर्म बजावतां यावीं ह्मणून जें उत्पन्न पाहिजे असतें तें उत्पन्न मिळविण्याचा हेतू असतो. सरकार जे प्रत्यक्ष उद्योगधंदे हातीं घेतें त्यांचा यांत

समावेश होतो. या धंद्याच्या वस्तू ज्यांना पाहिजे असतात त्यांनाच या-
गासून फायदा होतो. बाकीच्यांचा येथें संबंध येत नाही.

हल्लींची सुधारलेली सरकारें जीं जीं कामें हातीं घेतें त्या त्या कामां-
चा या कर्तव्यचतुष्टयामध्ये समावेश होतो, असें थोडक्या बारकाईनें विचार
केला ह्मणजे दिसून आल्याखेरीज राहणार नाही.

आतां हीं कर्तव्यकर्में बजावण्याकरितां सरकारला पैसे लागतात.
कारण यांतलीं शेवटल्याखेरीज बाकीचीं कर्तव्यकर्में ह्मणजे बऱ्याच खर्चाचीं
असतात. तेव्हां सरकारला हीं कर्तव्यकर्में बजावतां येण्याकरितां कायमच्या
उत्पन्नाच्या बाबी लागतात. कारण हीं कर्तव्यकर्में कायम व सतत चाल-
णारीं असतात. सरकारचीं कांहीं कर्तव्यकर्में यामधूनच परंतु प्रसंगानें व
आकस्मिक तऱ्हेनें उद्भवतात. जसें लढाई किंवा एखाद्या शोधाकरितां लाग-
णारा खर्च किंवा खानेसुमारीचा खर्च, तेव्हां सरकारलाही दोन तऱ्हांचा
खर्च आहे. एक सततचा व नेहेमीं लागणारा खर्च, व एक आकस्मिक
व प्रासंगिक कारणांनीं लागणारा खर्च. पहिल्या प्रकारचा खर्च सरकार
वहुतेक कायमच्या व नेहेमीं येणाऱ्या करांसारख्या उत्पन्नांतून भागवितें व
दुसऱ्या प्रकारचा खर्च व एकंदर कर्तव्यांपैकीं उद्योगधंद्यांचा प्रारंभीचा
खर्च सरकार कर्ज काढून भागवितें. तेव्हां या दोन्ही प्रकारच्या उत्पन्नांचा
विचार निरनिराळा करणें सोईचें आहे. तेव्हां पुढल्या भागांत सरकारच्या
कायमच्या उत्पन्नाच्या बाबींचा विचार करूं.

भाग चवथा.

सरकारच्या उत्पन्नाच्या बाबी.

अर्वाचीन काळीं सुधारलेल्या सरकारच्या उत्पन्नाच्या बाबींचे तीन वर्ग करतां येतील. पहिला व प्रमुख वर्ग करांचा होय; दुसरा फीचा होय; तिसरा किंमतीचा किंवा संपत्तीच्या विक्रीचा होय. सरकारच्या कर्तव्य-कर्माच्या अंमलवजावणीस लागणाऱ्या खर्चाकरितां— हीं कर्तव्यकर्म प्रजेच्या फायद्याचीं असतात—सरकारी अधिकारानें व्यक्तीकडून अगर व्यक्तिसमूहाकडून त्यांच्या संपत्तीपैकीं सक्तीनें वेतलेला हिस्सा अगर भाग ह्मणजे कर होय. प्राप्तीवरील कर, जमिनीवरील कर, मिठावरील कर, आयात मालावरील जकात, वगैरे प्रकारच्या सर्व उत्पन्नाच्या बाबी कर या सदरांत मोडतात. या सर्वांमध्ये सरकारी कर्तव्यकर्माच्या अंमलवजावणीकरितां लागणाऱ्या खर्चाकरितां सक्तीनें व्यक्तीच्या संपत्तींतून एक भाग घेणें हा सामान्य गुण आहे. मग उत्पन्न काढण्याची तऱ्हा कोणतीही असो. प्राप्तीवरील कर हा ठरलेल्या प्राप्तीवरच्या प्रत्येक माणसाकडून रोख वेतला जातो. जमिनीवरील कर असाच जमिनदारांकडून रोख वेतला जातो. पूर्वकाळीं डोईपट्टी म्हैसपट्टी अशा प्रकारचे कर असत ते असेच सक्तीनें वेतले जात असत. निरनिराळ्या आयात अगर निर्यात मालावर वसविलेल्या जकाती याही व्यापाऱ्यांकडून सक्तीनें वसूल केल्या जातात. परंतु या कराच्या निरनिराळ्या प्रकारांचा विचार पुढें घेणारच आहे.

सरकारच्या उत्पन्नाची दुसरी बाब फीची होय. मागील भागांत सांगितलेंच आहे कीं, सरकारचीं कांहीं कर्तव्यकर्म विशिष्ट व्यक्तींना फायद्याचीं असतात. तेव्हां अशा कर्तव्यकर्मांच्या वजावणीस लागणारा खर्च त्या व्यक्तींकडून घेण्यांत यावा हें वाजवी आहे. अँडाम स्मिथनें हें विशिष्ट व्यक्तिहिताचें तत्त्व पुष्कळ गोष्टींना लागू केलें आहे व अशा गोष्टींचा खर्च त्या त्या लोकांकडून घ्यावा असें त्याचें म्हणणें होतें. त्याचें म्हणणें सर्व न्यायखात्याचा खर्च, रस्तेसडका यांचा खर्च, शिक्षणाचा खर्च, वगैरे

पुष्कळ खर्च फी किंवा विशेष पटी यांतून भागवितां येतील. त्याकरितां सर्व-
सामान्य कर वसविण्याचें कारण नाही. परंतु अर्वाचीन काळीं एकंदर
सामान्य कर वसविण्याकडे सरकारची प्रवृत्ति जास्त आहे. तरी पण कांहीं
कांहीं उत्पन्नाच्या बाबी फीच्या वर्गांत येतात. दिवाणी कोर्टाचा पुष्कळ
खर्च वादीप्रतिवादीकडून फीच्या रूपानें घेतला जातो. तसेंच कागद रजि-
ष्टर करण्याची फी, वारसाच्या सरतीफिकिटाची फी, शिक्षणाकरितां घेतली
जाणारी विद्यार्थ्यांची फी, वगैरे तऱ्हेच्या बाबी या वर्गांत मोडतात. या
उत्पन्नाच्या प्रकाराचा हा विशेष आहे कीं, ही फी सरकार जें काम करतें
त्याच्या मोबदल्यावजा असते. म्हणून तें काम करण्यास जितका खर्च
येतो तितकीच किंवा केव्हां त्यापेक्षां कमी फी ठेवण्यांत येते व या दृष्टीनें
ही बाब करापासून भिन्न आहे.

उत्पन्नाची तिसरी बाब ही किंमतीची होय. सरकार कांहीं संपत्ति उत्पन्न
करित असेल व इतर खासगी व्यक्ति ज्याप्रमाणें आपला माल विकून उत्पन्न
अगर नफा मिळवितात, त्याप्रमाणें सरकार खासगी व्यक्तींप्रमाणेंच संपत्ती
गिऱ्हाइकांना विकून त्यापासून उत्पन्न काढित असेल. सरकार कांहीं कार-
खाने प्रत्यक्ष चालवीत असेल; तसेंच सरकार जमिनीचे मालक असेल
व त्याबद्दल त्याला भाडें मिळत असेल; किंवा सरकारच्या मालकीचें
जंगल असेल व त्याच्या विक्रीपासून सरकारला सालोसाल उत्पन्न मिळत
असेल; तसेंच सरकार पाटबंधाऱ्याचीं कामें करून लोकांना पाणी देऊन
त्यापासून उत्पन्न काढित असेल; सरकारच्या मालकीच्या रेल्वे असतील
व त्यांपासून सरकारला उत्पन्न होत असेल. सारांश, सरकार मालक अगर
कारखानदार या नात्यानें जें उत्पन्न मिळवीत असेल तें सर्व या
सदरांत येतें.

पूर्वकाळीं या सदराला महत्त्व असे. युरोपांतील जहागिरीपद्धतीच्या
काळीं राजाला कराची गरजच नसे. कारण त्याचा खर्च स्वतःच्या माल-
कीच्या जमिनीच्या खंडांतून भागे. शिवाय दुसऱ्याही सदरापासून राजाला
उत्पन्न मिळे. परंतु सुधारलेल्या सर्व राष्ट्रांमध्ये दुसरे दोन्ही वर्ग कमी
महत्त्वाचे झाले आहेत व सरकारची मुख्य उत्पन्नाची बाब म्हणजे करच
होय. तरी आतां या करांच्या निरनिराळ्या प्रकारांकडे वळूं.

करांचें वर्गीकरण निरनिराळ्या अर्थशास्त्रकारांनीं निरनिराळ्या तत्त्वां-
वर केलें आहे. **अँडाम** स्मिथनें उत्पन्नाचे जे मुख्य तीन प्रकार त्यां-
वरून करांचें वर्गीकरण केलें आहे. जमिनीच्या खंडावरील कर, नफ्या-
वरील कर व मजुरीवरील कर व ज्या कराचा कोणत्याही विशेष उत्पन्नाशीं
संबंध नाही अशा कराचा एक स्वतंत्र वर्ग त्यानें केला आहे. मिळून त्यानें
करांचे चार वर्ग केले आहेत. परंतु या ग्रंथाच्या पहिल्या पुस्तकामध्ये
सांगितल्याप्रमाणें हल्लीं उत्पन्नाचे चार वर्ग समजतात. शिवाय नफा, व्याज
व मजुरी हे तीन उत्पन्नाचे प्रकार अर्थशास्त्रदृष्ट्या भिन्न भिन्न असले तरी
करांच्या दृष्टीनें त्यांत फरक नाही व यामुळें या उत्पन्नावर सररहा कर वस-
विला जातो व यालाच प्राप्तीवरील कर म्हणतात. तेव्हां जरी **अँडाम**
स्मिथचे वर्गीकरण तात्विक दृष्टीनें ठीक असलें तरी त्याचा प्रत्यक्ष व्यवहा-
रांत फारसा उपयोग नाही. याचें कारण निरनिराळ्या उत्पन्नाच्या प्रकारांवर
पडणारे कर प्रत्यक्ष सृष्टींत फार थोडे आहेत. तेव्हां हें वर्गीकरण एका
दृष्टीनें रिकामें राहतें. सरकारी जमाखर्चाच्या दृष्टीनें कराचा वोजा कोणावर
किती पडतो हें पाहणें विशेष महत्त्वाचें आहे व याच दृष्टीनें कराचें प्रत्यक्ष व
अप्रत्यक्ष हें जें वर्गीकरण केलेलें आहे तें जास्त उपयुक्त आहे.

प्रत्यक्ष कर व अप्रत्यक्ष कर यांमध्ये दोन बाजूनीं फरक दाखविला
जातो. ज्या करामध्ये कर देणारा व ज्यावर कराचा वोजा पडतो तो अग्रा
कर सहन करणारा या व्यक्ति एकच असतात तो प्रत्यक्ष कर होय. परंतु
ज्या करामध्ये कर देणारा व कर सहन करणारा या व्यक्ति निरनिराळ्या
असतात, तो अप्रत्यक्ष कर होय. दुसऱ्याही एका दृष्टीनें या दोहोंमध्ये
फरक दाखविला जातो. प्रत्यक्ष कर हा पूर्वी ठरलेल्या कांहीं एका विशिष्ट
गुणावरून-जसें पदवी मालमत्ता, उत्पन्न किंवा दर्जा-कांहीं ठरलेल्या परि-
माणानें आकारला जातो. अर्थात् या कराचा आकार व आंकडा हा आधीं
निश्चित असतो व अशा कर भरणाऱांची यादी असते व तो कर यादी-
प्रमाणें वसूल केला जातो. अप्रत्यक्ष कर हे पूर्वी निश्चित करतां येत
नाहींत. ते कांहीं भावाप्रमाणें कांहीं व्यवहारावर ठरविलेले असतात व ते
कोष्टकांतील नियमानें वसूल केले जातात. जमिनीवरील कर,
प्राप्तीवरील कर, मालमत्तेवरील कर, घरपट्टी, डोईपट्टी, कांहीं
विशिष्ट वर्गावरील कर, विशिष्ट धंद्यांवरील कर, हे सर्व प्रत्यक्ष कराच्य ।

वर्गीत येतात. हे कर ज्यांकडून वसूल केले जातात त्यांच्यावर पडतात किंवा ते त्यांवर पडावे असा करार वसविणारांचा उद्देश तरी निदान असतो. आयात व निर्यात जकाती व अन्तर्जकाती या सर्व अप्रत्यक्ष कराच्या वर्गीत मोडतात. आयात मालावरील जकातींना आयात जकाती म्हणतात, निर्यात मालावरील जकातींना निर्यात जकाती म्हणतात व देशांतच उत्पन्न झालेल्या देशांतच स्वपणाच्या मालावरील जकातींना अन्तर्जकाती म्हणतात. या सर्व जकाती आयात व्यापारी, निर्यात व्यापारी व कारखानदार किंवा घाऊक व्यापारी प्रथमतः देतात खरे; तरी पण हा कर शेवटीं निरनिराळ्या प्रकारचा माल खरेदी करणाऱ्या गिऱ्हाइकांवर पडतो. म्हणूनच अशा करांना अप्रत्यक्ष कर म्हणतात. केव्हां केव्हां अमुक कर प्रत्यक्ष आहे किंवा अप्रत्यक्ष हें सांगणें फार कठिण आहे. कारण चढाओढीनें कराचा वोजाही दुसऱ्यावर टाकण्याची सार्वत्रिक प्रवृत्ती असते. उदाहरणार्थ, जमिनीवरील कर व घरांवरील कर, हे प्रत्यक्ष करांमध्ये मोडतात खरे. तरी पण घरावल्याचा प्रयत्न कराच्या मानानें जास्त भाडें काढण्याचा असतो. म्हणजे आपल्यावरील कराचा वोजा होतां होईल तों भाडेकर्यांवर टाकण्याचा त्याचा प्रयत्न असतो. तसेंच जमिनीच्या भाड्याचा वोजा कुळांवर टाकण्याचा प्रयत्न जमिनीचा मालक करित असतो. व कुळें अनन्यगतिक असलीं म्हणजे त्यांनाच असा नवा कर देणें भाग पडतें. परंतु याप्रमाणें जरी विशिष्ट करासंबंधानें अडचण पडली तरी प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष कर हें वर्गीकरण स्पष्ट आहे व तें उपयुक्तही आहे.

करांचें आणखीही पुष्कळ तऱ्हेनें वर्गीकरण केलेलें आहे. त्यांपैकीं भांडवलावरील व उत्पन्नावरील कर हा भेद केव्हां केव्हां ध्यानांत ठेवण्यासारखा असतो. हा भेद त्याच्या नांवावरूनच स्पष्ट होत आहे. राष्ट्रीय जमाखर्चाशास्त्राचें एक तत्त्व असें आहे कीं, कर होतां होईल तों भांडवलावर असूं नये. कारण अशा करानें देशाचें भांडवलच कमी होतें व भांडवल वाढविण्याच्या प्रवृत्तीला धक्का वसतो व ही गोष्ट देशाच्या अहिताची आहे.

वर सांगितलेंच आहे कीं, देशाच्या औद्योगिक व सांपत्तिक वाढीबरोबर सरकारच्या उत्पन्नाचा तिसरा वर्ग थोडा कमी महत्त्वाचा होतो; कालेंकरून दुसऱ्याचेंही महत्त्व कमी होतें व सर्व सुधारलेल्या देशांत करांना जास्त महत्त्व येतें. कांहीं कांहीं अर्थशास्त्री व मुत्सद्दी हे प्रत्यक्ष करां-

पेक्षां अप्रत्यक्ष करच जास्त चांगले असें म्हणतात. कारण अप्रत्यक्ष कर हे वसूल करण्यास फार सोईचे असतात. शिवाय अशा करांत सर्काचा अमल किंचित् कमी असतो; निदान तो लोकांच्या डोळ्यांपुढें तरी फार येत नाही. कारण हा कर पदार्थाच्या वाढलेल्या किंमतीच्या रूपानें दिला जातो. शिवाय कर घावयाचा नसल्यास कर वसलेला माल नवेतल्यानें आपल्याला करापासून आपली सुटका करून वेतां येते. या दृष्टीनें अप्रत्यक्ष कर हे सरकारला व प्रजेला असे दोघांनाही सोईस्कर असतात. यामुळें सुधारलेल्या सरकारची प्रवृत्ति या कराकडे वरीच आहे. परंतु एकंदर उत्पन्नाच्या स्थितीचा विचार करण्यापूर्वीं कराच्या तत्त्वांचा आतां विचार केला पाहिजे.

भाग पांचवा.

कराचीं तत्त्वे.

ज्याप्रमाणें अँडाम स्मिथचें श्रमविभागाचें विवेचन एकदम सर्वमान्य झालें किंवा ज्याप्रमाणें त्याचें मजुरांच्या व नफ्याच्या विविधतेच्या कारणांचें विवेचनही एकदम पसंत झालें व पुढील अर्थशास्त्रकारांनीं अँडाम स्मिथचें विवेचन बहुतेक त्याच्याच शब्दांनीं सांगितलें, त्याप्रमाणें कराच्या तत्त्वाच्या विवेचनाची गोष्ट आहे. अँडाम स्मिथच्या पहिल्या तत्त्वाच्या अर्थावद्दल मात्र पुष्कळ वाद् माजून राहिलेला आहे, हा वाद् अँडाम स्मिथच्या ह्मणण्याच्या अर्थावद्दल ह्मणण्यापेक्षां त्या ह्मण्यांत अन्तर्भूत झालेल्या परस्परविरोधी उपपत्तीच्या संयुक्तिकपणावद्दल आहे.

कराचें पहिलें तत्त्व-कराची समता-“प्रत्येक देशांतील प्रजाजनांनीं आपल्या सरकारच्या योगक्षेमाकरितां होतां होईल तों आपापल्या ऐपतीप्रमाणें कर दिला पाहिजे; अर्थात् सरकारच्या सुरक्षित छत्राखालीं आपल्याला ज्या उत्पन्नाचा उपभोग घेण्यास सांपडतो त्या उत्पन्नाच्या मानानें प्रत्येकानें कर दिला पाहिजे. सरकारचा खर्च हा एखाद्या संयुक्त माल-

मत्तेच्या व्यवस्थेसारखा आहे. त्या मालमत्तेमध्ये ज्याचा जितका हितसंबंध आहे त्याने तितक्यापुरता खर्च देणे अवश्य आहे. त्याचप्रमाणे एखाद्या सरकारच्या प्रजाजनानींही करणे आवश्यक आहे; व कराचे हें तत्त्व पाळलें नाहीं म्हणजे करामध्ये असमता आली असें म्हणतां येईल व हें तत्त्व पाळलें गेलें म्हणजे करामध्ये समता राहिली असें म्हणतां येईल. ” अँडाम स्मिथनें प्रतिपादन केलेल्या कराच्या पहिल्या तत्त्वाचा हा केन्द्रीभूत भाग आहे.

परंतु आतां वादग्रस्त प्रश्न असा आहे कीं, समता कशावरून मोजावयाची व यासंबंधानें अर्वाचीन काळीं तीन मोमांसा पुढें आलेल्या आहेत. कराची त्यागमीमांसा; कराची सामर्थ्य-मीमांसा व कराची लाभ-मीमांसा.

कराची त्यागमीमांसा-प्रत्येक मनुष्य सरकारला कर देतो यामध्ये तो कांहीं आत्मत्याग करित असतो. तेव्हां हा त्याग सर्वांचा सारखा झाला पाहिजे म्हणजे करामध्ये समता आली असें म्हणतां येईल. श्रीमंत माणसानें कांहींएक रक्कम सरकारला देण्यामध्ये त्याचा जितका आत्मत्याग होतो त्यापेक्षां किती तरी पटीनें जास्त त्याग गरीब मनुष्यास तितकीच रक्कम द्यावी लागल्यास करावा लागतो. म्हणून कर हा उत्पन्नाच्या मानानें वाढता पाहिजे, इतकेंच नाहीं तर मनुष्याच्या आवश्यकाना लागणारें उत्पन्न कराच्या मर्यादेतून काढून टाकलें पाहिजे. याच मुद्यावर बहुतेक सर्व ठिकाणीं प्राप्तीवरील कर बसविण्याची मर्यादा असते म्हणजे त्या मर्यादेखालील प्राप्तीवर कर ठेवीत नाहींत. तसेंच हा प्राप्तीचा कर वाढता असतो म्हणजे कांहीं एका विशिष्ट प्राप्तीच्या वरच्या प्राप्तीवर कराचा दर जास्त ठेवलेला असतो. याच मुद्यावर सुधारलेल्या देशांत आयुष्यांतील आवश्यकानंवर कर बसविणें गैर मानतात. कारण आयुष्याचीं आवश्यकें हीं गरीवांना व श्रीमंतांना सारखीच लागतात. परंतु यामुळें गरीब व श्रीमंत हे कर सारखाच देतात. अर्थात् अशा कराच्या पद्धतींत गरीबश्रीमंतांचा आत्मत्याग सारखा रहात नाहीं. परंतु कोणत्या करानें कोणत्या व्यक्तीचा किती आत्मत्याग होतो हें समजणें फार कठिण आहे. कारण आत्मत्याग ही मानसिक गोष्ट आहे. यामुळें जरी या मीमांसेमध्ये तथ्यांश असला तरी तिचा पूर्णविलंब शक्य नसतो.

कराची सामर्थ्य-मीमांसा-यामध्ये मनुष्याच्या उत्पन्नावरून त्याची ऐपत ठरविली जाते. अँडाम स्मिथनें समता तत्त्वाचा हाच स्वाभा-

विक अर्थ घेतला आहे. या तत्त्वानुरूपही प्राप्तीवरील कराच्या मर्यादा त्याग-मीमांसेप्रमाणेच ठरतात. ज्याचें उत्पन्न जास्त त्याची कर देण्याची ऐपत जास्त हें उघड आहे. म्हणून प्राप्तीवरील कर वाढता पाहिजे व कांहीं प्राप्ती करापासून मुक्त पाहिजे, असें या मीमांसेवरूनही होतें. त्याग-मीमांसा व सामर्थ्य-मीमांसा या परस्पर संलग्न आहेत. पहिली मनुष्याच्या अन्तःस्थितीकडे म्हणजे मनाकडे पहाते, व दुसरी त्याच्या बहिःस्थितीकडे अगर उत्पन्नाकडे पहाते. पहिली कर भरण्यापासून मनुष्याला किती त्रास, किती स्वार्थत्याग व किती बस सोसावी लागते या मानसिक गोष्टीकडे पाहाते तर दुसरी मनुष्याजवळ कर भरण्यास किती पैसा किंवा किती उत्पन्न आहे याकडे पाहाते. दोन्ही मीमांसांमध्ये सत्याचा अंश आहे, तरी पण सामर्थ्य-मीमांसा ही जास्त व्यवहार्य आहे. कारण मनुष्याचा आत्मत्याग शोधून काढण्यापेक्षा मनुष्याचें वार्षिक उत्पन्न किती आहे हें शोधून काढणें सोपें आहे. तरी ही मीमांसा सर्वतोपरी लागू केल्यानें पूर्ण समता साधेल असें मात्र नाही. उदाहरणार्थ, दोन माणसांचें उत्पन्न अगदीं सारखें असेल. परंतु एक जर ब्रह्मचारी असला व दुसरा जर कुटुंबवत्सल असला तर कर देण्याचें दोघांचें सामर्थ्य सारखें नाही हें उघड होतें.

कराची लाभ-मीमांसा—सरकारचा मनुष्याला जितका जितका फायदा होतो त्या त्या मानानें त्यानें सरकारला कर दिला पाहिजे, असें या मीमांसेचें ह्मणणें आहे. या दृष्टीनें ज्याअर्थी श्रीमंतापेक्षां गरीबाला सरकारचा जास्त फायदा होतो त्याअर्थी त्यानें श्रीमंतापेक्षां जास्त कर दिला पाहिजे असें होतें. परंतु कांहीं लोक या तत्त्वापासून उलटच अनुमान काढतात. त्याचें म्हणणें असें कीं, खरोखरी श्रीमंताला सरकारचा उपयोग जास्त होतो. कारण त्याची मालमत्ता मोठी असते, शिवाय त्याचें जीवितही जास्त महत्त्वाचें असतें व या दोहोंची सुरक्षितता जर सरकार घडवून आणतें तर श्रीमंतांनाच सरकार-पासून जास्त लाभ होतो. म्हणून श्रीमंतांनीं गरीबांपेक्षां जास्त कर दिला पाहिजे. मागच्या भागांत सरकारच्या कर्तव्यकर्मांचा विचार करतांना या प्रजेच्या लाभाचेंच तत्त्व वर्गीकरणास घेतलें होतें. यावरून या तत्त्वांतही तथ्यांश आहे असें म्हणणें प्राप्त आहे. याच मुद्यावर सरकार आपल्या कांहीं कर्तव्यकर्मांबद्दल फी घेतें. कारण या कर्तव्यकर्मांचा प्रत्यक्ष कांहीं लाभ विशिष्ट व्यक्तींनाच होतो. ज्या कर्तव्यकर्मांचा लाभ सर्वसाधारण

प्रजाजनास होतो. त्यासंबंधाच्या खर्चाकरितां सररहा कर सरकार घेतें. परंतु प्रत्येक मनुष्याला सरकारच्या कर्तव्यकर्मापासून किती लाभ होतो हें मोजणें प्रत्येक करांत मनुष्याचा किती स्वार्थत्याग होतो हें मोजण्याइतकें अवघड आहे, व यामुळें ही मीमांसा सर्वस्वी व्यवहार्य नाही.

याप्रमाणें समतेच्या कसोटीसंबंधानें वरच्या तीन मीमांसा प्रतिपादन करण्यांत आलेल्या आहेत. यांपैकीं अमुकच सर्वस्वी खरी असें ह्मणणें रास्त होणार नाही. प्रत्येकीमध्ये थोडा फार सत्याचा अंश आहे. व्यवहार्यतेच्या दृष्टीनें कराची सामर्थ्य-मीमांसा हीच सर्वांत चांगली आहे यांत शंका नाही. कारण सामर्थ्याची कसोटी पुष्कळ अंशानें दृश्य व सहज लागू करतां येण्यासारखी आहे व यामुळें सुधारलेल्या देशांत या तत्त्वाचा अवलंब थोड्याफार अंशानें केला जातो.

कराचें दुसरें तत्त्व-कराची निश्चितता-“ कर भरण्याची वेळ, कर भरण्याची तऱ्हा, व कराची रक्कम, या सर्व गोष्टी कर भरणारास व दुसऱ्या प्रत्येक माणसास स्पष्टपणें व मुक्ररपणें ठाऊक पाहिजेत. ” हें तत्त्व अगदीं स्पष्ट आहे. याचें रहस्य कराची निश्चितता व त्याची प्रसिद्धता यांमध्ये आहे. अमुक कर द्यावयाचा हें कर भरणारास निश्चितपणें ठाऊक असलें ह्मणजे सरकारी अंमलदारांस जुलूमजवरदस्ती करण्यास अवसर मिळत नाही. या तत्त्वाप्रमाणें किंमतीवरून ठरविलेल्या जाणाऱ्या आयात जकाती अनिश्चित होतात. आयात व्यापाऱ्याला आपल्याला काय जकात द्यावी लागेल हें माहित नसतें व यामुळें असा व्यापारी कस्टमखात्याच्या अंमलदाराच्या तावडींत सांपडतो व अशामुळें लाचलुचपत होण्यास कारण होतें. जमीनीवरील दरवर्षी उत्पन्नाच्या मानानें ठरविला जाणारा कर प्रजेला फार त्रासदायक होतो; याचें कारण या तत्त्वाचें पालन होत नाही हें होय. फ्रान्सच्या राजक्रांतीपूर्वी फ्रान्समध्ये जमीनीवरील हा कर वर्षास बदलणारा अनिश्चित कर होता. यामुळें शेतकऱ्यांवर सरकारी अंमलदारांस जुलूम करण्यास फार अवसर मिळे. या कराच्या अनिश्चिततेचा परिणाम संपत्ती-उत्पादनावर फार अनिष्ट होतो.

कराचें तिसरें तत्त्व-कराचा सोईस्करपणा-“ कर भरण्यास सोईचें होईल अशा वेळीं व अशा रीतीनें कराची वसुली करावी. ” हें तत्त्वही अगदीं स्पष्ट आहे. प्रजेला सोईस्कर होईल अशा रीतीनें कर वसूल करण्याचें

तच्च सुराज्यव्यवस्थेच्या दृष्टीनें चांगलें आहे, इतकेंच नाही तर अशा रीतीनें वसविलेल्या करापासून उत्पन्नही जास्त होतें. या तच्चानुरूप अप्रत्यक्ष कर प्रत्यक्ष करापेक्षां सोईस्कर असें ठरतें व ह्मणून सुधारलेल्या सरकारचा या कराकडे जास्त ओढा दिसून येतो. कारण अप्रत्यक्ष कर मनुष्याला फार सोईस्कर असतात. कारण हा कर एकदम एकरकमीं द्यावा लागत नाही. तर तो अगदीं वारिक वारिक हप्त्यांनीं व पदार्थांच्या किंमतीच्या अंशभूत रीतीनें न कळत दिला जातो व अशी कर भरण्याची रीत सोईच्या तच्चास अनुसरून आहे हें उघड आहे.

कराचें चवथें तच्च-कराची काटकसर-प्रत्येक कराची अशी योजना पाहिजे कीं, त्यापासून लोकांच्या विशांतून बाहेर जाणारी रक्कम व सरकारच्या तिजोरींत येणारी रक्कम यांमध्ये होतां होईल तितकें कमी अंतर असावें. अर्थात् कर वसूल करण्याचा खर्च होतां होईल तितका काटकसरीनें व्हावा. कारण कराचा उद्देश सरकारला उत्पन्न मिळविण्याचा असतो. आतां एखादा कर वसूल करण्यास जर फार खर्च लागला तर लोकांच्या विशांतून पुष्कळ पैसे जाऊन त्या मानानें सरकारच्या तिजोरींत फार रक्कम येत नाही. कांहीं कर या फार खर्चाच्या मुद्यावर वाईट ठरतात. उदाहरणार्थ, पायगाडीवरील कर हा वसूल करण्यास फार खर्च लागेल व त्या मानानें त्याचें उत्पन्न होणार नाही, या मुद्यावर नुकताच मुंबईम्युनिसिपालीटीनें हा कमी केला.

वरील कराचीं चार तच्चें अँडाम स्मिथचीं कराचीं तच्चें या नांवानें प्रसिद्ध आहेत. पुढील अर्थशास्त्रकारांनीं आणखीं कांहीं किरकोळ तच्चें सांगितलीं आहेत. त्यांचाही संग्रह येथें करणें वाजवी आहे. यापैकीं कांहीं तच्चें हीं वरच्या तच्चांपासून निष्पन्न होतात असें ह्मणण्यास हरकत नाही.

सरकारला लागणाऱ्या एकंदर उत्पन्नाची रक्कम भराभर अनुत्पादक वारिक वारिक करांपासून काढण्यापेक्षां थोड्याशा उत्पादक मोठ्या करापासून काढणें चांगलें, हें तच्च काटकसरीच्या तच्चाचेंच पर्यायभूत तच्च आहे. कारण या योगानें करवसुलीचा खर्च पुष्कळच कमी होतो. १८४६ सालापूर्वीं इंग्लंडातील आयात जकाती किती तरी भानगडीच्या व किती तरी पदार्थांवर होत्या. परंतु कराच्या व जकातीच्या पद्धतीतील हा गोंधळ, घोंटाळा

व विविधता सर रावर्टपील व ग्लॅड्स्टन या दोन मुत्सद्यांनीं काढून टाकली, व इंग्लंडच्या कराच्या पद्धती सोपें व साधें स्वरूप आणलें.

तसेंच देशांतील कराची पद्धती अशी असावी कीं, वेळप्रसंग आल्यास फार खर्च न वाढवितां कराचें उत्पन्न वाढवितां यावें. प्राप्तीवरील कर अशा तऱ्हेचा असतो. तो कर पोंडाला अमुक पेन्स या दरानें ठरविलेला असतो. आतां वेळप्रसंगीं हा दर वाढविला ह्मणजे झालें. हिंदुस्थानांतील मिठावरील कर अशा तऱ्हेचाच आहे. अधिक खर्च न वाढवितां या कराचें उत्पन्न पेनाच्या फटकाऱ्यासरसें वाढवितां येतें.

शेवटीं कराची एकंदर पद्धति अशी असावी कीं, सरकारच्या वाढत्या गरजांवरहुकूम कराचें उत्पन्न आपोआप वाढतें असावें. अप्रत्यक्ष करा मध्ये हा गुण असतो. लोकांच्या भरभराटीवरोबर या कराचें उत्पन्न आपो आप वाढत जातें व अन्तर्जकातींची वाढ हें एक देशाच्या भरभराटीचें चिन्ह समजलें जातें.

आतां निरनिराळ्या प्रकारच्या करांचा लोकांवर वोजा कशा रीतीनें पडतो हें पहावयाचें राहिलें; करांच्या या संपात-मीमांसेचा विचार पुढील भागांत करूं.

भाग सहावा.

कराची संपात-मीमांसा.

मागील भागांत करांच्या प्रसिद्ध तत्त्वांचा विचार झाला. एखाद्या देशांतील प्रजाजनांवर कराचा बोजा त्यांच्या ऐपतीप्रमाणें पडावा हें समता-तत्त्वाचें रहस्य आहे. आतां ही समता कोणत्या गुणांत समजावयाची याबद्दल वाद असेल. परंतु कराचा बोजा अगर संपात देशांतील एका वर्गावर अत्यंत तर एका वर्गावर फारच कमी अगर मुळींच नाही, असा नसावा हें उघडच आहे. कारण संपात अशा तऱ्हेचा असला तर तो अगदीं अन्यायाचा होईल; तो समतेच्या तत्त्वाविरुद्ध होईल-मग त्या समता तत्त्वाचा अर्थ कांहींही करा-हेंही उघड आहे. फ्रान्सच्या प्रसिद्ध राज्यक्रांतीपूर्वी फ्रान्सच्या कराच्या पद्धतींत हाच मोठा दोष होता. कराचा बहुतेक सर्व भार शेतकरीवर्गावर पडे. हा वर्ग आधींच गरीब होता व त्यावरच कराचा संपात विशेष होता; व सरकारी अंमलदार, सरदार लोक, बडेबडे धर्मोपदेशक, वगैरे श्रीमंत वर्ग करापासून बहुतेक मुक्त होते. ही अन्यायाची कराची पद्धति व त्यानें उत्पन्न झालेला असंतोष हें एक फ्रान्समधील राजक्रांतीचें महत्त्वाचें कारण होतें, असें इतिहासकार सांगतात, यावरून या कराची संपातमीमांसा किती महत्त्वाची होती हें दिसून येईल. परंतु ही मीमांसा जितकी महत्त्वाची आहे तितकीच ती कठीण. भानगडीची व घोंटाळ्याची व ह्मणून दुर्ज्ञेय आहे. कारण या मीमांसेमध्ये प्रत्येक कर शेवटीं समाजांतील कोणत्या व्यक्तीवर किंवा व्यक्तिसमूहावर पडतो हें पहावयाचें आहे. परंतु समाजांतील व्यवहार व त्याचे परस्परां-वर होणारे परिणाम इतके विविध असतात कीं, एका कराचा परिणाम काय होतो व शेवटीं तो कोण भरतो हें सांगणें कठीण होतें. “एका पाण्याच्या थेंबाचा प्रवास” या गोष्टीप्रमाणेंच ‘कराच्या एका रुपयाचा प्रवास’ याची ही मजेदार गोष्ट होईल. परंतु ठोकळ तऱ्हेनें तरी करांचा हा

संपात शोधून काढणें अवश्यक आहे. कारण यायोगानेंच कराची तच्चे पाळली जात आहेत किंवा नाहींत हें समजून येणारें आहे.

परंतु येथें अशी एक शंका निवण्याचा संभव आहे कीं, कराच्या संपाताची मीमांसा मुळींच कठीण नाहीं. कारण ज्याअर्थीं करांचें वर्गीकरणच मुळीं या तच्चावर केलेलें आहे त्याअर्थीं कर कोणत्या वर्गातील आहे हें ठरविलें कीं काम झालें. कारण ज्या करामध्ये कर देणारा व कर सोसणारा या व्यक्ति एकच असतात तो प्रत्यक्ष कर होय, अशी मागें प्रत्यक्ष कराची व्याख्या केली आहे. तेव्हां प्रत्यक्ष करामध्ये कर देणारावरच कराचा संपात आहे. अर्थात् प्रत्यक्ष कराचा बोजा कर देणारावरच पडतो हें उघड झालें. याच विचासरणीप्रमाणें अप्रत्यक्ष कराचा संपात कर देणारावर न पडतां दुसऱ्या व्यक्तीवर पडतो हेंही उघड होतें. सरुतदर्शनीं हा कोटीक्रम खरा वाटतो. परंतु तो बरोबर नाहीं. प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष कर हें वर्गीकरण कराच्या संपाताच्या तच्चाला अनुसरून केलेलें आहे ही गोष्ट खरी आहे. परंतु या कराच्या वर्गीकरणामध्ये सरकाराचा हेतू विशेष तऱ्हेनें दिसून येतो. मात्र वस्तुस्थिति तशीच वनते असें मात्र नाहीं. प्रत्यक्ष कराचा बोजा कर देणारावर पडावा अशी सरकारची इच्छा असते व याच हेतूनें तो कर वसविलेला असतो खरा. तरी अर्वाचीन काळच्या व्यवहाराच्या संकीर्ण स्वरूपामुळे तसें सदोदित होतेंच असें नाहीं. उलटपक्षीं अप्रत्यक्ष कर कर देणारावर पडूं नयेत अशी सरकारची इच्छा असते खरी; परंतु ती इच्छा सदासर्वदा परिपूर्ण होते असें मात्र नाहीं. सारांश, प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष हें वर्गीकरण सामान्यतः खरें असलें व तें जमाखर्चाच्या दृष्टीनें सोईचें असलें तरी त्यावरून कराची संपातमीमांसा पुरी होते असें कांहीं नाहीं. कर शेवटीं कोणत्या व्यक्तीवर किंवा व्यक्तिसमूहावर पडतो याची स्वतंत्र मीमांसा करणें जरूर असतें. कारण प्रत्यक्ष कराचें ओझेही कांहीं परिस्थितींत दुसऱ्यावर टाकतां येतें, तर अप्रत्यक्ष करांचें ओझे केव्हां केव्हां कर देणावरच पडतें. तेव्हां प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष कर हे वर्ग जरी सामान्यतः बरोबर असले तरी त्यावरून कराच्या प्रत्यक्ष संपाताची बरोबर कल्पना होणार नाहीं. याकरितां अर्थशास्त्री सुधारलेल्या देशांतील प्रमुख करांचीं उदाहरणें घेऊन कराच्या संपाताचा विचार करितात. तोच मार्ग येथें स्वीकारणें

रास्त होईल. परंतु निरनिराळ्या करांच्या या विशिष्ट विचारांस लागण्यापूर्वी एक सामान्य गोष्ट येथें सांगितली पाहिजे. ती ही कीं, ज्या देशांत संपत्तीची वांटणी रूढीनें व कायद्यानें ठरलेली असते त्या देशांत कराचा संपात फारसा बदलत नाही. तो बहुधा कर देणारावर पडतो. परंतु जेथें संपत्तीची वांटणी पूर्ण चढाओढीनें ठरते तेथें कराच्या संपाताचा प्रश्न विकट होतो. कारण कर वसवितांना कायद्याचा उद्देश कांहींही असला तरी चढाओढीच्या अंमलांत तो हेतु वाजूसच राहून प्रत्यक्ष कराला अप्रत्यक्ष कराचें रूप येतें तर अप्रत्यक्ष कराला प्रत्यक्ष कराचें रूप येतें. व ज्या-प्रमाणें अर्वाचीन काळीं मजुरी, नफा, व्याज व पदार्थांच्या किंमती यांच्या भावाच्या मूळाशीं कोणत्याना कोणत्या रूपांत मागणी व पुरवठा यांच्या नियमांचा संबंध येतो व या नियमानुरूप हे भाव ठरतात त्याचप्रमाणें कराच्या संपाताची गोष्ट आहे. ती ही कीं संपात कांहीं एका स्वरूपाच्या मागणी व पुरवठा यांच्या नियमावर अवलंबून असतो. हें पुढील उदाहरणावरून सहज ध्यानांत येईल.

जमिनीवरील कर हे प्रत्यक्ष करापैकीं आहेत व सामान्यतः हे कर जमीनदारावर पडतात. परंतु केव्हां केव्हां हे करही दुसऱ्यावर टाकले जातात. जमिनीवरील करांचे दोन भेद होतात. एक शेतकीच्या कामाला लाविलेल्या जमिनीवरील कर व एक वरें बांधावयाच्या कामांत लाविलेल्या जमिनीवरील कर. याच्याच जातीचा तिसरा कर ह्मणजे वसपट्टी होय. आतां हे तिन्ही कर सामान्यतः जमिनीच्या व घराच्या मालकावर पडावे अशी कायदे करणारांची इच्छा असते; परंतु सर्वत्र असाच या कराचा संपात होईल असें मात्र नाहीं. समजा एका ठिकाणीं जमिनीवर एक नवा कर वसविला किंवा पूर्वीचा कर वाढविला तर तो कर जमीनदार लोक देतील; परंतु ज्या ठिकाणीं जमीनधऱ्याची पद्धति कायमची ठरलेली नाही तेथें जमीनदार लोक आपल्या उपरी कुळांकडून जास्त भाडें वेण्य प्रयत्न करतील व तेथलीं कुळें आयरिश कुळांप्रमाणें अनन्यगतिक असलीं व त्यांची जमीन लागवडीस मिळविण्याबद्दल फार चढाओढ असली तर हा जादा कर उपरी कुळांवरच पडेल. परंतु कसणारे शेतकरी बऱ्या स्थितींत असले व जमीनदारवर्गही मोठा असला तर त्यांना आपलीं भाडीं वाढवितां येणार नाहीं. कारण भाडीं वाढविल्यास शेतकरी शेतें कसण्यास

खंडानें घेणार नाहीत. अशा परिस्थितींत जमिनीवरील कर जमीनदारांवरच कायद्याच्या उद्देशाप्रमाणें पडेल व तो खरोखरी प्रत्यक्ष करच राहिल. परंतु जमीनदार थोडे व एकवटलेले, व कुळें अनन्यगतिक, गरीब व एकमेकांशीं चढाओढ करणारीं अशीं असलीं ह्मणजे या जमिनीवरील कराचा संपात कुळांवर पडेल. अर्थात् या कराला अप्रत्यक्ष कराचें स्वरूप प्राप्त होईल. तसेंच घरावरील वरपट्टी व जमीनपट्टी हेही प्रत्यक्ष कर आहेत व ते मालकवांर पडतील. परंतु घरें थोडा व गरजवंत विन्हाडकरू पुष्कळ अशी स्थिति असल्यास हा कर विन्हाडकरांवर ढकलला जाईल व विन्हाडकरांना जास्त भाडें देण्याचें सामर्थ्य नसल्यास त्यांना पूर्वीपेक्षां कमी सोयीचें घर घ्यावें लागेल. परंतु घरवाले पुष्कळ असले व त्यांना भाडेकर्याची गरज असली ह्मणजे हा कर घरवाल्यावरच पडेल. अर्थात् त्याचा संपात कायद्याच्या हेतूप्रमाणें राहिल. वरील दोन्ही तिन्ही उदाहरणांवरून कराच्या संपाताची मीमांसा ध्यानांत येईल. जेथें जेथें कर देणाराची मक्तेवाल्यासारखी स्थिति असेल तेथें तेथें त्याला कर दुसऱ्यावर टाकतां येईल. परंतु हा कर दुसऱ्यावर टाकण्यानें जर त्या वस्तूच्या मागणींत फरक होईल तर मग तो सर्वांशीं दुसऱ्यावर टाकतां येणार नाहीं.

प्राप्तीवरील कर सर्व प्रकारच्या प्राप्तीवर सररहा असला ह्मणजे तो कर कर देणारावरच पडतो. तो दुसऱ्यावर ढकलणें शक्य नसतें. यामुळें हा कर प्रत्यक्ष करापैकींच राहतो. या कराच्या या स्थिर संपातामुळें सर्व सुधारलेल्या देशांत हा कर कायम ठेवण्याकडे प्रवृत्ति आहे. हा कर समतेच्या दृष्टीनें चांगला आहे व जरी तो कराच्या इतर तत्वांच्या दृष्टीनें तितका चांगला नाही तरी पण तो सर्वांवर त्यांच्या ऐपतीच्या मानानें पडत असल्यामुळें हा कर एक चांगल्या करापैकीं समजला जातो. बाकी हा कर निश्चित नसतो. या कराची आकारणी करण्यांत सरकारी अंमलदारास लाचलुचपतीला अवसर सांपडतो. आपल्यावर पुढल्या वर्षी किती कर वसेल याचा मनुष्यास अंदाज करतां येत नाही. तसेंच, हा कर अप्रत्यक्ष करांपेक्षां वसूल करण्यास व लोकांस देण्यास जास्त अवघड आहे. असे या करावर बरेच आक्षेप आहेत. तरी समतेच्या दृष्टीनें हा कर पुष्कळ वरच्या पायरीचा आहे.

जुन्या व जुलुभी पद्धतींत सुरू असलेले डोईपट्टीसारखे कर हे प्रत्यक्ष

करांपैकींच आहेत व कराच्या संपाताच्या दृष्टीने त्याचा संपात निश्चित असतो. तो दुसऱ्यावर ढकलता येत नाही. परंतु हे कर कराच्या बाकीच्या तच्चाविरुद्ध आहेत. हे कर प्रजेला फार त्रासदायक आहेत. शिवाय हे कर वसूल करण्यास खर्चही जास्त लागतो. यामुळे सुधारलेल्या देशांतून असे कर दृष्टोत्पत्तीस येत नाहीत.

अप्रत्यक्ष करांपैकीं विचार करण्यासारखे प्रकार ह्मणजे आयात जकात, निर्यातजकात व अन्तर्जकात. हे तिन्ही कर व्यापारी लोक प्रथमतः देतात खरे, तरी पण ते शेवटीं तो माल खरेदी करणारांवरच पडण्याच्या हेतूनें बसविलेले असतात व सामान्यतः हें खरेही आहे. परंतु केव्हां केव्हां त्याचा दुसराच अनपेक्षित परिणाम घडतो. उदाहरणार्थ, एका आयात मालावर नवा कर बसविला; तर व्यापारी तितक्या मानानें त्या मालाची किंमत वाढवितील व जर तो माल आयुष्याच्या अवश्यकांपैकीं असेल व त्याची मागणी कमी होण्यासारखी नसेल तर हा कर हा माल वापरणारांवर पडेल हें उघड आहे व सामान्यतः आयात जकाती या देशांतील माल वापरणारांवरच पडतात. परंतु मालाची किंमत वाढली ह्मणजे त्याची मागणी कमी होते व यामुळे अशा करानें देशांत माल कमी येऊं लागेल किंवा परदेशांतील कारखानदारांना तो स्वस्त करावा लागेल. परंतु परदेशचे व्यापारी प्रथमतः ज्या ठिकाणीं अशी आयात जकात नसेल तेथें आपला माल पाठवूं लागतील व त्यांना असा खुला बाजार मोकळा नसल्यास आपल्या नफ्यांत कमी करून माल थोडा स्वस्त करतील. अशा वेळीं कराचा थोडा अंश परकी व्यापारी देईल; परंतु मुख्यत्वेकरून आयात जकातीचा संपात देशांतील गिऱ्हाइकांवरच पडतो असें म्हणण्यास हरकत नाही. व सुधारलेल्या देशांत कराचा महत्त्वाचा भाग अशा जकातीपासूनच उत्पन्न केला जातो. आतां निर्यात जकाती व्या. एखाद्या बाहेर देशीं जाणाऱ्या मालावर जकात बसविली आहे असें समजा. आतां ज्याप्रमाणें आयात जकात देशांतील माल वापरणारांवर पडते, त्याप्रमाणें निर्यात जकात परदेशीं तो माल वापरणारांवर पडते असें सामान्यतः समजलें जातें. परंतु असा परिणाम खात्रीनेंच होईल असें मात्र म्हणतां येत नाही. व्यापाऱ्याकडून ही जकात घेतली म्हणजे ते लोक त्या मालाची किंमत त्या मानानें वाढवितील. परंतु दुसऱ्या देशांतील लोक या दशाचा माल न घेतां तसळा

माल दुसऱ्या देशांतून वेऊं लागतल व असें झालें म्हणजे या देशाच्या मालाचें गिऱ्हाईक कमी होईल. म्हणजे हा माल स्वस्त होईल. अर्थात् हा कर देशांतल्या कारखानदारांना घावा लागेल किंवा हे कारखाने देशांतून अजीबाद नाहीसे होतील. परंतु निर्यात मालाचा त्या देशाला पूर्ण मक्का असला व हा माल आयात करणाऱ्या देशाची मागणी लवचिक नसून ती दुसऱ्या तऱ्हेनें भागविण्यासारखी नसली तर ही मालाची वाढलेली किंमत परदेशाचा माल वापरणारांवरच पडेल. परंतु निर्यात जकातीच्या योगानें देशांतल धंद्याला धक्का बसण्याचा पुष्कळ संभव आहे. यामुळें निर्यात जकाती परकी देशांवर पडतात असें समजणें चुकीचें आहे.

वरील उदाहरणावरून कराचा संपात शोधून काढणें हें वरेंच कठिण असतें हें दिसून येईल. व अमुक कराचा संपात काय आहे या प्रश्नाचें उत्तर तात्विक तऱ्हेनें देतां येणार नाही. हें देण्याकरितां त्या कराबद्दल व त्या देशाबद्दल विशिष्ट माहिती अवगत पाहिजे तरच अशा प्रश्नाला उत्तर देतां येईल.

येथें सरकारच्या उत्पन्नाच्या बाबींचा तात्विक विचार आटपला. आतां सरकारला प्रसंगीं जो खर्च लागतो तो अर्वाचीन काळीं राष्ट्रीय कर्जांनैं भागवितात. तेव्हां आतां राष्ट्रीय कर्जाची मीमांसा काय आहे हें पाहिलें पाहिजे.

भाग सातवा,

राष्ट्रीय कर्ज.

आमच्या मराठेशाहीतील मुत्सद्दी, राज्याच्या जमाबंदी व जमाखर्ची बाबतीत बरेच प्रवीण होते व ह्मणूनच मुसलमानी रियासतीपेक्षां मराठी रियासतीमध्ये या कार्मीं बराच व्यवस्थितपणा व पद्धतशीरपणा दिसून येतो, असें इंग्रज इतिहासकारांनीं सुद्धां कबूल केलेले आहे; परंतु याचें उत्कृष्ट प्रमाण ह्मणजे इंग्रजी अंमलांतील वसुलीपद्धत इंग्रजांनीं पेशवाईच्या वेळच्या पद्धतीवरून उचलली हें होय. तालुका, जिल्हा व प्रांत हे जमाबंदी विभाग पेशवाईतीलच आहेत. परंतु आमच्या ईस्ट-इंडिया-कंपनी सरकारनें पेशवाईतील दोन गोष्टी मात्र आपल्या पद्धतीतून काढून टाकिल्या. पहिली ग्रामसंस्था व दुसरी मिरासदारी. काळीचा वसूल करण्यांत पेशवाईतल्या मुत्सद्यांनीं जुन्या ग्रामसंस्थेत ढवळाढवळ केलेली नव्हती. गांवचे जुने सर्व अधिकारी कायम ठेविले होते व गांवच्या बंदोबस्ताबद्दलचे, गांवच्या तंटे मिटविण्याबद्दलचे, तसेंच गांवच्या सार्वजनिक हिताबद्दलचे सर्व प्रकारचे अधिकार त्या संस्थेकडेच ठेवून सरकारचा सारा वसूल करण्यांत याच अधिकाऱ्यांचा उपयोग पेशवाईतील मुत्सद्यांनीं केला होता. व शेतकऱ्यांची जमिनीवरील पूर्ण मालकी कबूल करून त्यांचे मिरासदारीचे हक्क कायम ठेविले होते, परंतु या दोन्ही बाबतींत कंपनी सरकारनें नवीन धोरण सुरू केले. म्हणजे गांवांतल्या प्रत्येक कुळाशीं स्वतंत्रपणें साऱ्याचा ठराव करून स्थानिक स्वराज्याचा मूळपाया जी ग्रामसंस्था ती नाहीशी केली व शेतकऱ्यांना निवळ जमीन कसणारीं कुळें वनवून त्यांचा मालकी हक्क नष्ट केला. पुण्याच्या पेशवाईच्या दफतरांचें कै० रा० ब० वाड यांनीं संशोधन केले आहे. त्या दफतरांमध्ये पेशवाईतील राष्ट्रीय जमाखर्चाच्या व्यवस्थितपणाचें निदर्शन करणारे कागदपत्र बरेच बाहेर येणार आहेत असें म्हणतात. आमच्या इंग्रज सरकाराप्रमाणें जमाखर्चाचीं अंदाजपत्रकें वगैरे करण्याची त्या वेळीं पद्धत

नसे खरी, तरी राजकीय जमाखर्चाचें तोंड मिळविण्याचें तत्त्व त्या काळच्या फडाणिसांना व मुत्सद्यांना ठाऊक होतें असें दिसतें; इतकेंच नव्हे, तर ज्या 'राष्ट्रीय कर्जाच्या' युरोपीय पद्धतीचा साद्यंत इतिहास देण्याचें आम्हीं योजिलें आहे, त्या तत्त्वाचा बीजरूपानें पेशवाईत प्रारंभ झाला होता याला सबळ पुरावा आहे व म्हणूनच आम्हीं पेशवाईतील जमाखर्चाच्या पद्धतीचा प्रारंभी उल्लेख केला आहे. महाराष्ट्राची त्या वेळची स्थिति, या राष्ट्रीय कर्जाच्या पद्धतीच्या वाढीला अनुकूल नव्हती म्हणून त्या पद्धतीचा प्रसार झाला नाही इतकेंच. पुढें मराठेशाही मोडकळीस येऊं लागून शेवटीं रावबाजीच्या कारकीर्दीत महाराष्ट्राचीं सर्व सूत्रें इंग्रजांच्या ताब्यांत आलीं व त्यांची राष्ट्रीय कर्जाची पद्धत सुरू झाली, हा इतिहास सर्वांना श्रुत आहेच. मराठेशाहींतील पहिल्या तीन चार पेशव्यांचा सर्व वेळ लढाया करण्यांत व नवीन मुत्सख काबीज करण्यांत गेला; परंतु लढाया करण्यास नेहमींचा जमाबंदी वसूल पुरा पडत नसल्यामुळें पेशव्यांना कर्ज करणें अवश्य होई. पहिल्या बाजीरावास ५० लाखांचेवर कर्ज झालें होतें असें सांगतात. सावकारांचे तगादे त्याचेमागें नेहमीं लागलेले असत. हें कर्ज त्यानें आपल्या खासगी पतीवर काढलेलें असे. नानासाहेबांसही असेंच पुष्कळ कर्ज होतें. थोरले माधवराव यांचा आपण आपलें कर्ज फेडिलें नाहीं अशा हृद्रोगानें मरणकाळीं जीव चुटमळत होता व जवळच्या मुत्सद्यांनीं कजाच्या फेडीवद्दल आपण काळजी करूं नये, आम्ही आपणास कर्जात ठेवणार नाहीं, आपल्या सर्व कर्जाचा आपल्या पश्चात् निकाल लावूं, असें आश्वासन दिल्यावर थोरल्या माधवरावांनीं सुखानें प्राण सोडला, असें जुन्या कागदपत्रांवरून कळतें. हीं सर्व कर्जे खरोखर राज्याकरितां व राष्ट्रीय लढाया चालविण्यासाठीं असत खरी, परंतु तीं प्रत्येक पेशवा आपल्या स्वतःच्या पतीवर व हिंमतीवरच काढित असे. अजून त्याला राष्ट्रीय कर्जाचें पूर्ण स्वरूप आलें नव्हतें, व एका पेशव्याच्या कर्जावद्दल दुसरा पेशवा कायदेशीर रीतीनें जबाबदार नसे. तरी पण हें कर्ज राष्ट्रीय आहे असेंच समजत असत; इतकेंच नव्हे, तर युरोपांतल्याप्रमाणें कर्जाच्या राष्ट्रीयत्वाची मोठी खूण जी कर्ज फेडीकरितां सर्व लोकांवर कर बसवावयाचा अधिकार तोही केव्हां केव्हां पेशव्यांनीं अंमलांत आणलेला आहे असें दिसतें. कर्जपदी म्हणून

एक प्रकारचा कर जहागिरदार, इनामदार वगैरे श्रीमंत लोकांवर कजाच्या फेडीकरितां बसविल्याचे दाखले आहेत. यावरून युरोपांत ज्याप्रमाणें कांहीं कर राष्ट्रीय कर्जाचे व्याजामुदलाच्या फेडीकरितां निराळे काढून ठेवितात, त्याप्रमाणें पेशवाईतील पद्धत होऊं पहात होती असें वाटतें. कराचा बसूल हळू हळू होत असतो; परंतु सरकारला केव्हां केव्हां पैशाची एकदम जरूर लागते. तसेंच पुढें बसूल होणाऱ्या कराचा पैसा आधींच खर्च करण्याची पाळी येते. अशा वेळीं युरोपांत सरकार बँकांकडून पैसे घेतें व मग जसजसा कराचा बसूल होईल तसतसा पैसा बँकेत भरला जातो व या तात्पुरत्या कर्जावरही बँकेस व्याज मिळतें. ही पद्धतही पेशवाईच्या कारभारांत वारंवार दृष्टोत्पत्तीस येते. पेशव्यांना पैशाची गरज लागली व खजिन्यांत पैसे नसले तर ते एखाद्या जिल्ह्याच्या किंवा प्रांताच्या जमीनसाऱ्याइतका पैसा एखाद्या सावकाराकडून किंवा इतर योग्य माणसाकडून १५ टक्के कसरीबद्दल कापून देऊन आगाऊ घेत व तो प्रांत किंवा जिल्हा एका वर्षाच्या करारानें जमीनवावीच्या बसुलीकरितां त्याचे हवाली करित. म्हणजे या तात्पुरत्या व थोड्या मुदतीच्या कर्जाकरिता सुद्धां पेशव्यांना १५ टक्के व्याज द्यावें लागे. पुष्कळ दिवसांच्या मुदतीनें काढलेल्या कर्जावर तर यापेक्षांही जास्त व्याज द्यावें लागे. शेंकडा २० हा व्याजाचा साधारण दर असे. परंतु शेंकडा ३०-३५ व्याज दिल्याचे उल्लेख पेशवाईदफतरांत व कागदपत्रांत सांपडतात !

राष्ट्रीय कर्जाच्या पद्धतीला अनुकूल स्थिति युरोपांत असल्यामुळे या पद्धतीचा फैलाव युरोपच्या सर्व सुधारलेल्या राष्ट्रांत अतोनात झाला आहे. राष्ट्र जेवढें मोठें, धनसंपन्न व बलाढ्य तितकें त्याचें राष्ट्रीय कर्ज मोठें ! जणू कांहीं राष्ट्रीय कर्जाची वाढ ही सुधारणेच्या व संपन्नतेच्या वाढीची खूणच आहे ! ज्याला इंग्रजी इतिहास व अर्थशास्त्र यांची चांगलीशी माहिती नाही त्याला हें काय गौडबंगाल आहे असें वाटतें ! इंग्लंडसारखा सर्व जगामध्ये धनाढ्य देश, पण त्याचें राष्ट्रीय कर्ज अजमासें ७४ कोटी पौंड आहे. त्याचें वार्षिक व्याज २॥ कोटी आहे. अमेरिका तर संपत्तीत इंग्लंडच्यापुढें जात आहे. व त्या देशाच्या अवाढव्यतेप्रमाणें त्याचें राष्ट्रीय कर्जही अवाढव्यच आहे. अमेरिकेचें कर्ज हल्लीं सुमारें २॥ अब्ज डॉलर्स इतकें आहे. अशीच युरोपांतल्या इतर राष्ट्रांची स्थिति आहे. फ्रान्सचें कर्ज सुमारें

३० अब्ज फ्रँक आहे. युरोपांतली सुधारणा उचलणाऱ्या जपानालाही कर्ज काढावे लागले व मागल्या लढाईत आणखी कोट्यवधि येनचें कर्ज काढावे लागलें आहे. कंपनीसरकारनें आमच्या हिंदुस्थानच्या राष्ट्रीय कर्जास प्रथम प्रारंभ केला व तेव्हांपासून वाढत वाढत १९०२ सालीं हिंदुस्थानचें कर्ज २२॥ कोटी पौंड इतकें होतें ! निरनिराळ्या राष्ट्रांच्या कर्जाची ही यादी हवी तितकी वाढवितां येईल; परंतु तसें करण्याचें प्रयोजन नाही.

राष्ट्रीय कर्जाच्या या प्रश्नाचा ऐतिहासिकदृष्ट्या व अर्थशास्त्रदृष्ट्या विचार पुढील क्रमानें करण्याचें आह्मीं योजिलें आहे. म्हणजे प्रथम राष्ट्रीय कर्जाच्या पद्धतीच्या उत्पत्तीचा व वाढीचा इतिहास दावयाचा. नंतर या पद्धतीचा देशाच्या सांपत्तिक व औद्योगिक स्थितीवर काय परिणाम होतो तें सांगावयाचें. नंतर कोणत्या वेळीं सरकारनें पैसे मिळविण्याच्या पद्धतीचा अंगीकार करणें इष्ट आहे व अपरिहार्य आहे, व या पद्धतीचा वाजवीपेक्षां फाजील अवलंब केला असतां काय दुष्परिणाम घडतात तें दाखवावयाचें. सारांश, या प्रश्नांची अर्थशास्त्राच्या रीतीनें मीमांसा करण्याचा आमचा मानस आहे. पुढल्या भागांत हिंदुस्थानच्या राष्ट्रीय कर्जाचा इतिहास देऊन त्या कर्जाचा देशाच्या सांपत्तिक स्थितीवर काय परिणाम झाला आहे हें सांगून या विषयाची आह्मी रजा घेणार आहों.

कोणत्याही देशांत राष्ट्रीय कर्जाची पद्धति सुरू होण्यास कांहीं विशेष परिस्थिति व कांहीं अनुकूल गोष्टी लागत असतात. प्रथमतः देशांतील सरकारास स्थैर्य आलें पाहिजे. जोंपर्यंत कायमचें असें सरकार नसतें तोंपर्यंतची अर्थात् रानटी स्थितीची गोष्ट बोलावयास नको; परंतु आज हा राजा तर उद्यां दुसरा कोणी जास्त सैन्य घेऊन येणारा मनुष्य राजा अशी जोंपर्यंत स्थिति असते, तोंपर्यंत देशांतील सरकारास स्थैर्य आलें आहे. असें म्हणतां यावयाचें नाही. तसेंच देशांत शांतता व न्यायपद्धति असलीं तरच राष्ट्रीय कर्जाची पद्धत सुरू होण्याचा संभव आहे. जोंपर्यंत देशांत दंगेधोपे राजरोस होत आहेत, जोंपर्यंत प्रजेचें जीवित व मालमत्ता यांचें रक्षण करणाऱ्या पोलिसादि संस्था उत्पन्न झाल्या नाहीत, जोंपर्यंत व्यक्तिव्यक्तीचे तडे मोडणाऱ्या व व्यक्तीमधील करारमदार यांची न्यायानें अंमलबजावणी करणाऱ्या संस्था प्रचलित झाल्या नाहीत तोंपर्यंत देशांत व्यापारधंद्याची

फारशी वाढ होऊं शकत नाही व देशांत संपत्तिही मुबलक नसते. प्रसंगीं उपयोगी पडण्याकरितां मनुष्याच्या स्वाभाविक दूरदर्शीपणानें जितका लोक पैसा शिल्लक टाकितात तितका ते पुरून ठेवितात किंवा दुसऱ्याच्या नजरेस न येईल अशा तऱ्हेनें आपल्या संग्रहीं ठेवितात. परंतु देशांतील सरकारास बरेच स्थैर्य आलें, सरकारनें देशांतील बंडफितूर मोडून जीवितास व मालमत्तेस सुरक्षितता आणली, न्यायाचीं कोर्टे स्थापून व्यक्तींचे व्यवहार सुरळीत चालतील अशा प्रकारची व्यवस्था केली व देशाच्या व्यापारधंद्याला उत्तेजन दिलें म्हणजे देशांत बरेच संपन्न लोक दृष्टीस पडूं लागतात. पुष्कळ लोकांजवळ आपल्या धंद्यास पुरून उरे इतका पैसा असतो. साधारण सुख-वस्तु लोकांनाही आपली थोडीशी पुंजी घरांत निरूपयोगी पडून न राहतां व्याजानें लागेल तर चांगलें असें वाटूं लागतें. अशी देशांतील स्थिति राष्ट्रीय कर्जाच्या पद्धतीच्या उत्पत्तीला अनुकूल स्थिति होय. कारण अशा लोकांच्या मनःस्थितींत सरकारला जर पैशाची जरूर लागली व करानें पैसा वसूल करण्यास विलंब लागणार व तेवढी तर अवधि नाही म्हणून व्याजानें कर्जाकू पैसे वेण्याचा सरकारनें विचार केला तर लोक सरकारास कर्ज देण्यास एका पायावर तयार असतात. कारण सरकारसारखा शहाजोग कर्जदार दुसरा कोण मिळणार आहे ? सरकाराच्या स्थैर्यमुळे व सरकारच्या न्यायपद्धतीनें सरकार-वर लोकांचा विश्वास बसतो व आपला शिल्लक पैसा नुसता पुरून किंवा पेटींत न ठेवतां थोड्या व्याजानें सरकारास तो कर्जाकू देण्यांत लोकांचें नुकसान न होतां उलट फायदाच होत असतो; अशा वेळीं सरकारासही थोड्या व्याजावर पैसे मिळतात. कारण देशांतील सर्व सुखवस्तु लोकांची सरकारास कर्ज देण्यांत चढाओढ असते.

युरोपखंडांत ही राष्ट्रीय कर्जाची पद्धति प्रथमतः इटली देशांतील व्हेनिस, जिनोआ, फ्लॉरेन्स वगैरे संस्थानांत सुरू झाली. कारण वर निर्दिष्ट केलेली अनुकूल परिस्थिति या संस्थानांना फार लवकर प्राप्त झाली. केप ऑफ गुड होपला वळसा घालून जलमार्गानें हिंदुस्थानांत जाण्याचा मार्ग वास्कोदिगामा यानें शोधून काढण्यापूर्वी इटलींतलीं बंदरे व शहरे युरोप व एशिया यांमधील दळणवळणाचीं व व्यापाराचीं नाकी होती व त्या काळीं युरोपपेक्षां हिंदुस्थानांत व चीन वगैरे एशियांतील देशांची

जास्त सुधारणा झालेली असल्यामुळे व हेच देश व्यापारधंद्यांत युरोपपेक्षा पुढे असल्यामुळे इटली देशांतील शहरांना या व्यापारापासून फार फायदा होत असे. यामुळे या शहरांना या काळीं फार महत्व असे व तीं फार धनाढ्य झालीं होती. याच व्यापारी फायद्याच्या लालचीनें युरोपच्या पश्चिमेकडील स्पेन, पोर्तुगाल, इंग्लंड व हॉलंड या देशांतील व्यापारी व खलाशी एशियाशीं दळणवळणाचा नवा मार्ग शोधून काढण्यास धडपडत होते व या स्वार्थीपणाच्या धडपडींतच अमेरिका या नवीन खंडाचा शोध लागला. इटली देशांतील हीं शहरें व्यापारानेंच कीर्तीस चढलीं असल्यामुळे व्यापारी लोकांचें प्राबल्य तेंथें फार झालें व ह्मणूनच तेथील राज्यें प्रजासत्ताक ह्मणण्यापेक्षां धनिकसत्ताक होतीं असें म्हणणें वाजवी आहे. लहान लहान संस्थानांत सरकारचें स्थैर्य असल्यामुळे व शांतता असल्यामुळे व्यापाऱ्यांचा आपल्या सरकारावर पूर्ण विश्वास होता व अशा स्थितींत व्यापारी आपल्या धंद्यास न लागणारें भांडवल सरकारास देण्यास अगदीं एका पायावर तयार असत.

इंग्लंड, फ्रान्स वगैरे मोठमोठ्या राष्ट्रांनीं इटली देशांतल्या या संस्थांच्या पद्धतीवरून राष्ट्रीय कर्जाची पद्धति उचलली. युरोपांतल्या मोठमोठ्या सर्व राष्ट्रांमध्ये इंग्लंडला लवकर अनुकूल स्थिति आल्यामुळे इंग्लंडमध्ये या पद्धतीचा प्रसार फार लवकर झाला. यामुळेच इंग्लंडाचें राष्ट्रीय कर्ज इतर सर्व देशांपेक्षां फार जुनें आहे. नॉर्मन लोकांनीं इंग्लंड काबीज केल्यापासून तेंथें जोरदार सरकार उत्पन्न झालें व सर्व देशभर शांतता झाली व फ्रान्साप्रमाणें सरदार लोकांचें प्राबल्य राहिलें नाहीं. इंग्लंडमध्ये जहागिरीपद्धति सुरू होती तोंपर्यंत राजाला लढाईकरितां खर्च नसे. कारण प्रत्येक सरदारानें व इनामदारानें कांहीं लोकांनिशीं राजा बोलावील तेव्हां आलेंच पाहिजे असा नियम होता. राजाच्या स्वतःच्या जमिनीही पुष्कळ असत. त्यांचें उत्पन्न त्याच्या नेहमींच्या खर्चास पुरत असे. परंतु जहागिरीपद्धतीचा नाश झाल्यावर लढाईकरितां पैशाची जरूर लागूं लागली. तसेंच राजाच्या जमिनी नाहींशा झाल्यामुळे राजाच्या नेहमींच्या खर्चास करानें पैसे वसूल करणें भाग पडूं लागलें व इंग्लंडाच्या राजकीय प्रगतीमुळे पैशासंबंधीं व करासंबंधीं सर्व अधिकार पार्लमेंट सभेस आला होता. जेव्हां राजास पैशाची जरूर लागे तेव्हां त्याला पार्लमेंटची पायधरणी करणें भाग पडे व पार्लमेंटच्या

परवानगीवांचून कर वसूल करण्याचें धाडस केल्याबद्दल व इंग्रजी साम्राज्यपद्धतीच्याविरुद्ध वर्तन केल्याबद्दलच इंग्लंडच्या पहिल्या चार्लस राजास आपल्या प्राणास मुकावें लागलें हें महशूरच आहे. तेव्हांपासून इंग्लंडच्या राजांचा अधिकार फारच मर्यादित झाला व बहुतेक सर्व बाबतींत पार्लमेंटच्या सल्ल्याखेरीज राजास वागतां येईनासं झालें; इतकेंच नव्हे, तर पुढें पार्लमेंटमध्ये ज्या पक्षाचें बहुमत असेल त्या पक्षांतूनच आपले प्रधानसुद्धां निवडावे लागले. कराचे पैसे वसूल होण्यास विलंब लागल्यास राजाचे प्रधान पार्लमेंटजवळ तात्पुरतें कर्ज काढण्यास परवानगी मागत व पुढें पुढें तें कर्ज कायमच करावें लागे. कारण, आणखी नवीन खर्च उत्पन्न होतच असत. इंग्लंडाचें राष्ट्रीय कर्ज दुसरा चार्लस याचे वेळेपासून सुरू झालें आहे. पूर्वी सुरक्षितपणाकरितां लोक आपलें जडजवाहीर लंडन येथील सरकारी किल्ल्यांत ठेवीत असत. दुसऱ्या चार्लस राजाला पैशाची फार जरूर लागल्यामुळें त्यानें त्या किल्ल्यांतील जडजवाहीर घेऊन त्याचा विनियोग करून टाकला. याप्रमाणें चार्लस राजानें दांडगाईनें व बळजबरीनें लोकांचे पैसे घेतले. यामुळें लोक आपली शिल्पक सरकारी किल्ल्यांत न ठेवतां लंडनमधल्या सराफांजवळ ठेवूं लागले व त्यांच्याच पुढें मोठमोठ्या पेढ्या झाल्या. सरकारला झालेलें कर्ज एकच करण्याकरितां व सरकारास वेळोवेळीं लागणारें कर्ज जास्त सुलभतेनें काढतां यावें म्हणून बँक ऑफ इंग्लंड नांवाची एक नवीन पेढी तिसरा बुइल्यम राजा याच्या कारकीर्दीत स्थापन झाली. या पेढीनें सरकारचें पूर्वीचें सर्व कर्ज फेडून तें आपल्याकडे घेतलें व नवें लागणारें कर्ज उभारून देण्याची हमी घेतली. याबद्दल त्या बँकेला सरकारनें विशेष प्रकारच्या सवलती दिल्या. चार्लस राजानें जुलुमानें व बळजबरीनें घेतलेल्या लोकांना या बँकेचे शेअर दिले व त्यांना नियमित रीतीनें व्याज मिळेल अशी तजवीज केली. जसजसा इंग्लंडचा राज्यविस्तार वाढत चालला तसतसा राज्याचा खर्च वाढत चालला. व लढाया वगैरे विशेष कारणांचा खर्च कर्जांनें भागविणें सोयीचें असल्यामुळें इंग्लंडचें राष्ट्रीय कर्ज इंग्लंडच्या राज्यविस्ताराप्रमाणेंच अवाढव्य होत गेलें. परंतु या राज्यविस्ताराबरोबरच इंग्लंडच्या व्यापारधंद्याची वाढ होत जाऊन इंग्लंडास व्यापारी बाबतींत वर्चस्व मिळाल्यामुळें इतक्या मोठ्या राष्ट्रीय कर्जाचें जड जूं इंग्लंडसारख्या धनाढ्य

देशास लीलेने उचलतां आलें व या राष्ट्रीय कर्जापासून इंग्लंडच्या व्यापारावर अनिष्ट परिणाम झाला नाही. परंतु दुसऱ्या पुष्कळ देशांचें अवाढव्य राष्ट्रीय कर्जापायीं फार नुकसान झालें; असो.

अर्वाचीन काळच्या राष्ट्रांतील सरकारास तीन कारणांमुळें राष्ट्रीय कर्जाच्या पद्धतीचा अंगीकार करण्याचा प्रसंग येतो. प्रथमतः वार्षिक जमाखर्चाची तोंडमिळवणी न झाल्यामुळें तिजोरींत येणारी तूट भरून काढण्यास कर्ज काढण्याची पाळी येते. तसेंच हल्लींच्या काळीं एखाद्या राष्ट्रांतील सरकारास परराष्ट्राशीं युद्ध करण्याचा प्रसंग आला ह्मणजे कर्जाखेरीज गत्यंतर नसतें. तसेंच सरकारचे हातीं कांहीं धंदे राजकीय-दृष्ट्या असणें जरूर असल्यास ते धंदे अनुत्पादक असले तरी सरकारास चालविणें भाग पडतें. अशा वेळीं किंवा उत्पादक धंदे उभारण्यास देशां-तल खासगी व्यक्ति किंवा व्यक्तिसमूह धाडस करून पुढें येत नाही, म्हणून असे उत्पादक धंदे देशांत सरकारनें काढणें जरूर असेल, अशा वेळीं भांड-वलाचे पैसे कर्जांनिंच काढणें प्राप्त असतें.

सुधारलेल्या प्रत्येक राष्ट्रांत प्रजासत्तातत्वाचा अंमल कमीअधिक प्रमा-णानें चालू असल्यामुळें अशा राज्यांतल्या सरकारानें वार्षिक जमाखर्चाचा खर्चा वर्षारंभापूर्वीं तयार करून प्रजेच्या प्रतिनिधिसभेस सादर करून त्या जमाखर्चास त्या सभेचा संमति घेतली पाहिजे, असा साधारण नियम असतो. अर्वाचीन राष्ट्रांची उत्पन्नाची मुख्य बाब ह्मणजे निरानिराळ्या प्रकारचे कर होत. यांतील वरेच कर अप्रत्यक्ष असल्यामुळें त्याचा बरो-वर अंदाज करतां येत नाही. ज्या करांचें उत्पन्न मालाच्या खपावर अवलंबून आहे, त्या करांचें उत्पन्न कमीजास्त झालें पाहिजे. तसेंच विशेष कारण नसतांना सुद्धां खर्चाच्या अंदाजांतही फरक पडणें साहजिक आहे. जमेकडील व खर्चाकडील दोन्ही बाजूंकडे अशा प्रकारानें अनि-श्चितता असल्यामुळें वर्षअखेर जमाखर्चाची तोंडमिळवणी होत नाही व तिजोरींत तूट येते व अशा वेळीं सरकारास तात्पुरतें कर्ज काढवें लागतें. कारण नवीन कर बसविण्यास प्रतिनिधिसभेची परवानगी लागते. हें एक व कर बसविला तरी त्याचें उत्पन्न एकदम वसूल होत नाही हें दुसरें. बहु-तेक सुधारलेल्या राष्ट्रांत अगदीं अवश्य लागणाऱ्या खर्चाचा अंदाज आधीं करतात व त्या खर्चाला लागे इतकेच कर बसवितात. ह्मणजे जमाख-

र्चाच्या खर्चात होतां होई तों शिल्लक दाखवीत नाहीत. जेमतेम दोन्ही तोंडें मिळालीं आहेत असें दाखवितात व नेहमींच्या साधारण खर्चापुरता वसूल लोकांकडून करतात व कोणत्याही विशेष प्रसंगों नवीन कर वसवितात किंवा कर्ज काढतात. अशी हातावरच्या थंधामारखी जमाखर्चाची पद्धत पुष्कळ ठिकाणीं असते. याला तुटीची जमाखर्ची पद्धत म्हणतात; परंतु कांहीं देशांत आपल्यास कर्ज काढण्याचा प्रसंग पडूं नये व प्रसंग-विशेषी उपयोगी पडावी ह्मणून जास्त शिल्लक पडण्यासारखा जमाखर्चाचा खर्चा तयार करतात. या पद्धतींत खर्चाचा अंदाज पुष्कळ अधिक करून त्या सर्व खर्चास पुढून उरे इतका पैसा कररूपानें प्रजेकडून वसूल करतात. या पद्धतीला शिल्लकेची जमाखर्ची पद्धत ह्मणतात. अलीकडे पांच सात वर्षे हिंदुस्थान सरकारच्या फडणिसांनीं या दुसऱ्या पद्धतीचा आपल्या जमाखर्ची खर्चात अवलंब केलेला आहे, हें वाचकांच्या ध्यानांत आलें असेलच. या दुसऱ्या पद्धतीनें सरकारास फार मोठ्या अवघड व खर्चाच्या प्रसंगाशिवाय कर्ज काढण्याची पाळी येत नाहीं हें उघड आहे. कारण सरकारी तिजोरींत हजारों रुपये शिल्लक असतात. आतां अर्थशास्त्रदृष्टीनें तुटीच्या जमाखर्ची पद्धतीची व शिल्लकेच्या जमाखर्ची पद्धतीची तुलना करणें इष्ट आहे. प्रथमदर्शनीं दुसरी पद्धत चांगली असें भासतें. कारण ज्याप्रमाणें खासगी मनुष्य वेळप्रसंगाकरितां ह्मणून कांहीं शिल्लक मागें टाकतो, या त्याच्या कृत्यास आपण दूरदर्शीपणा ह्मणतो; याच्या उलट आदा तितका खर्च करणाऱ्यास आपण उधळा समजतो; त्याप्रमाणें वेळ-प्रसंगाकरितां शिल्लक ठेवणारें सरकार व त्याची जमाखर्ची पद्धत तुटीच्या जमाखर्ची पद्धतीपेक्षां जास्त दूरदर्शीपणाची आहे व ह्मणूनच ती अर्थशास्त्र-दृष्ट्याही ग्राह्य असावी असें सुरुद्धर्शनीं वाटतें खरें; परंतु या वावतीत खासगी व्यक्ति व सरकार यांमध्ये साम्य नाही व ह्मणूनच जें व्यक्तीच्या दृष्टीनें चांगलें तें राष्ट्राच्याही दृष्टीनें चांगलें असलेंच पाहिजे, असें ह्मणतां येत नाहीं. खरोखरी पाहतां तुटीच्या जमाखर्चाची पद्धतच सरकारच्या व प्रजेच्या फायद्याची आहे. कारण सरकार हें कांहीं एक व्यक्ति नाहीं. सरकारी तिजोरींत पैसे शिल्लक असले कों, सरकारी अंमलदारांना खर्च करण्याचा मोह होणें अगदीं स्वाभाविक आहे. तेव्हां शिल्लकेच्या जमाखर्ची पद्धतीनें सरकार दूरदर्शी न राहतां उधळें मात्र होण्याचा फार संभव आहे.

या गोष्टीला ऐतिहासिक प्रमाणें आहेत. अमेरिकेंतील स्वतंत्र संस्थानांमध्ये कांहीं दिवस ही पद्धत चालू होती व त्यामुळें नेहमींचाच खर्च अतोनात वाढला. इंग्लंडमधला हाच अनुभव आहे. हिंदुस्थानांतही तीच स्थिति झाली. लिटनसाहेबांच्या कारकीर्दीत दुष्काळाकरितां अगदीं स्वतंत्र कर वसविला व यांचा दुसरीकडे विनियोग करावयाचा नाहीं, असें प्रजेस आश्वासन दिलें, परंतु त्याचा काय उपयोग झाला ? सरकारी अंमलदारांनीं त्याची वाटेल ती विल्हेवाट लाविली. सारांश काय कीं राष्ट्रांतील सरकारच्या तिजोरींत जास्त शिल्लक पैसा असणें हा दूरदर्शीपणा नसून उधळेपणाचा पाया होय. दुसरें असें कीं, सरकारच्या तिजोरींत असलेली शिल्लक अनुत्पादक राहिल्यास तिचा राष्ट्रीय संपत्ति वाढविण्याकडे कांहीं उपयोग होत नाहीं. परंतु हेच पैसे औद्योगिक राष्ट्रांच्या प्रजेचे हातीं असले म्हणजे ते देशांतील धंद्यांना उत्तेजन देऊं शकतात व अशा तऱ्हेनें लोकांचे जवळ ते पैसे राहिल्यास त्यांत सरकारचा व प्रजेचा अमा दुहेरी फायदा आहे. अगदीं अवश्य खर्चा-इतकेच पैसे वसूल करण्याची पद्धत असली म्हणजे सरकारला काटकसर करण्याची संवय लागते व अशी संवय राष्ट्रास फार हितकर आहे हें उघड आहे. कारण प्रजेच्या खिशांतून जितके कमी पैसे सरकारच्या तिजोरींत जातात, तितक्या मानानें लोक संपन्न राहतील व विशेष प्रसंगीं सरकारास थोड्या व्याजानें पैसे देण्यास एका पायावर तयार असतील व करांचें ओझे सहन करण्याचें सामर्थ्य त्यांचेमध्ये राहिल. तुटीच्या जमाखर्ची पद्धतीमध्ये खर्चाची तोंडमिळवणी करण्याकरितां केव्हां केव्हां सरकारास कर्ज काढावें लागेल हें खरें; परंतु अशा तात्पुरत्या कर्जापासून प्रजेचें कांहींएक नुकसान होत नाहीं. सालोसाल तिजोरींत तूट येत गेली, तर कर्जाचा बोजा वाढत जाईल व तें कर्ज कायमच्या स्वरूपाचें करावें लागून व्याजाचें सर्व ओझे पुढील सर्व पिढ्यांवर वसेल हें खरें, परंतु याला उपय म्हणजे सालोसाल तूट न येऊं देणें हा होय. एका वर्षीं तूट आल्यास दुसऱ्या वर्षीं एखादा कर वाढवून किंवा एखादा खर्च कमी करून मागल्या सालचें तात्पुरतें कर्ज फेडिलें पाहिजे. या बाबतींत सरकारनें कायमचें कर्ज करून पुढल्या सर्व पिढ्यांवर आपल्यावरची जबाबदारी ढकलून नये म्हणजे झालें; बाकी तात्पुरतें कर्ज काढणें इष्ट आहे.

अर्वाचीन काळीं सरकारास कर्ज काढण्याची पाळी आणणारें दुसरें कारण म्हणजे लष्करी खर्च व प्रत्यक्ष युद्ध करण्याचा प्रसंग होय. प्राचीन काळीं राजास लष्करी खर्चाचा खर्च मुळींच नसे. कारण त्या काळीं देशांतील प्रत्येक पुरुष हा शिपाईच असे. लष्करी ज्ञान आत्मसंरक्षणाकरितां प्रत्येकास सहजच मिळे. यामुळें स्वतंत्र पगारी सैन्य ठेवण्याचें कारण नसे. राजानें युद्धास तयार राहण्याची द्वाही फिरविली कीं सर्व लोक तयार असत. शिवाय त्या काळीं लढाई शेतकीचें काम संपल्यानंतर सुरू होऊन बरसातीचे सुमारास संपविण्याची पद्धत असल्यामुळें प्रत्येक मनुष्यास आपला शेतकीचा धंदा संभाळून सैन्यांत सामील हाऊन देशाकरितां व राष्ट्राकरितां लढाईला जाण्यास सवड असे व यामुळें त्यास वेतन देण्याचें कारण नसे. लढाईकरितां अन्नसामग्रीची तजवीज केली म्हणजे झालें. तसेंच लढाई करण्याचीं हत्यारें तलवार, तीरकमटा, कुऱ्हाड वगैरे प्रकारचीं साधीं व सोपीं असल्यामुळें त्याकरितांही सरकारास फार खर्च नसे; परंतु कवायती पलटणें, तोफा, बंदुका, दारूगोळा वगैरे गोष्टींचा लढाईच्या पद्धतींत समावेश झाल्यापासून पूर्वीच्या सर्व गोष्टी पालटल्या. आतां लष्करी शिक्षण फार महत्त्वाचें झालें व यामुळें श्रमविभागाचें तत्त्व अंमलांत आणणें भाग पडलें. आतां शांततेच्या दिवसांत लढाईच्या वेळीं उपयोगी पडणारीं मोठमोठीं सैन्यें जय्यत तयार ठेवणें प्रत्येक राष्ट्रास भाग डूं लागलें. दारूगोळ्याच्या शोधामुळें लढाईचें काम अत्यंत खर्चाचें झालें इतकेंच नाहीं, तर पूर्वीच्या एकंदर पद्धतींत सर्व प्रकारें क्रांति झाली. आतां व्यक्तीची शक्ति, बळ व धैर्य यांपेक्षां बुद्धि, कौशल्य व शिस्त यांचें महत्त्व जास्त झालें. ज्या देशाजवळ मुबलक पैसा व ज्या देशाच्या सैन्यांत नवीन प्रकारचें लष्करी शिक्षण व अगदीं अर्वाचीन तऱ्हेचीं हत्यारें आहेत, त्या देशाला अर्वाचीन काळीं लढाईत जय मिळण्याचा संभव आहे व म्हणूनच व्यापारी राष्ट्रापुढें नुसत्या शूर परंतु रानटी लोकांचा हल्लींच्या काळीं टिकाव निवणें शक्य नाहीं. हल्लीं लढायांचा खर्च किती वाढला आहे, हें अलीकडच्या दोन युद्धांवरून सहज दिसून येईल. ब्रिटिश साम्राज्यासारख्या बलाढ्य साम्राज्याच्या सरकाराला पांचसात जिल्ह्यांपेवढा विस्तार नाहीं अशा दोन यःकश्चित् बोअर संस्थानांना जिंकण्यास २५ कोटी पौंड खर्च आला. म्हणजे इंग्लंडाच्या आजपर्यंतच्या जमलेल्या सर्व राष्ट्रीय

कर्जाच्या एकवृत्तीयांश खर्च एका भिकार युद्धाला लागला. कांहीं दिवसांपूर्वी झालेल्या रूसो-जपानी युद्धांत दोन्ही पक्षाला किती खर्च ला असेल याचा अंदाज-रशियाचा प्रत्येक आठवड्याचा खर्च एक लक्ष रूबल्सवर असे-या एका गोष्टीवरून सहज करतां येईल.

हल्लींच्या काळीं अशा तऱ्हेनें अवाढव्य लागणाऱ्या लढाईच्या खर्चाची तरतूद कशी करावयाची, हा सरकारला मोठा विकट प्रश्न असतो. राष्ट्रीय कर्जाची पद्धत रूढ होण्यापूर्वी लढाईस लागणारा खर्च कर उभारून वाढवावा लाग, हें उघड आहे. यामुळे लढाईपासून देशांतिल प्रत्येक माणसास आपल्या पोटास चिमटा घेऊन सरकारास कराची भरती करण्याचा प्रसंग येई. व यामुळे लढाईचे दुःख अप्रत्यक्ष रीतीनें व प्रत्यक्ष रीतीनें प्रत्येक माणसास भासे व प्रजासत्ताक राज्यांतिल सरकारांस लढाई सुरू करण्यापूर्वी वराच विचार करावा लागे. परंतु राष्ट्रीय कर्जाची पद्धत सुरू झाल्यापासून युद्धाला एक प्रकारचे उत्तेजन मिळूं लागलें आहे. असें अर्थशास्त्राचा जनक **अँडाम स्मिथ** याचें ह्मणणें आहे. हल्लीं प्रत्यक्ष चालू असलेल्या वस्तुस्थितीचा आदर्श असा त्याच्या पुस्तकांतिल उतारा वाचनीय ह्मणून खालीं दिला आहे. “अर्वाचीन काळच्या बहुतेक सरकाराचा शांततेच्या वेळचा नेहमींचा साधारण खर्च त्यांच्या उत्पन्नावरोबर असतो. यामुळे लढाई सुरू होतांच नवीन वाढणाऱ्या खर्चाच्या प्रमाणांनं आपलें कराचें उत्पन्न वाढविण्यास सरकार नाखुष असतें व असमर्थही असतें. एकदम फार मोठ्या कराच्या वोजामुळे लोक लढाईला लवकर कंटाळून सरकारच्या विरुद्ध जातील, या भीतीनं सरकार कर वाढविण्यास नाखुष असतें व आपल्यास लागणारा पैसा कोणत्या करानें तावडतोव उत्पन्न होईल असें सांगणें कठिण असल्यामुळ तस करणें अशक्य असतें; परंतु कर्ज काढण्याच्या सोप्या युक्तीनं या अडचणींतून सरकार मुक्त होतें. थोड्याशा कराच्या वाढीनें लढाईस लागणारा खर्च वर्षानुवर्ष कर्जाच्या पद्धतीनें उभारतां येतो व देशांतिल व्याज फार हलकें असलें ह्मणजे कायमच्या कर्जाच्या पद्धतीनें तर अत्यंत कमी वाढीनें फार मोठी रकम सरकारच्या हातीं येते. मोठमोठ्या राज्यांत लढाईच्या ठिकाणापासून दूर राहणाऱ्या लोकांची तसेंच राजधानींतिल लोकांची लढाईमुळे कांहींच अडचण किंवा

गैरसोय होत नाही; उलट आपल्या आरमाराच्या व सैन्याच्या विजयाच्या वातम्या व वर्णनें वर्तमानपत्रांतून स्वस्थपणें वाचावयास सांपडतात. शांत-तेच्या काळाच्या करापेक्षां फार थोड्या प्रमाणानें वाढलेल्या कराच्या वाढीचा मोवदला म्हणून लढाईची करमणूक अशा लोकांना वस्स असते. यामुळें लढाई संपून शांतता झाल्यास हे लोक नाखुष असतात. कारण लढाई जास्त दिवस चालल्यानें होणाऱ्या करमणुकीला व राष्ट्रीय वैभवाच्या व जयाच्या काल्पनिक तरंगसुखाला ते मुकतात. ”

अर्थशास्त्रदृष्ट्या कर्जांनिं लढाई चालविणें ह्मणजे आपल्या कृत्यांचीं फळें पुढील सर्व पिढ्यांस भोगावयास लावण्यासारखें आहे. कारण या कर्जाच्या व्याजाचा बीजा सततचा असतो व तो पुढील सर्व पिढ्यांस सोसावा लागतो. एखादें युद्ध, दुसऱ्या राष्ट्रानें अन्यायानें आपल्यावर हल्ला केला असतां स्वसंरक्षण करण्याकरितां फक्त जर असेल, तर त्यांत पुढील पिढीचा संबंध आहे व अशा वेळीं राष्ट्रीय कर्ज काढणें रास्त आहे; परंतु सरकारच्या चुकीनें किंवा साम्राज्यमदधुंदीनें एखादें युद्ध सुरू झाल्यास त्यावदलचा खर्च दुसऱ्या पिढ्यांवर वारणें अन्यायाचें होईल. यामुळें लढाईचा खर्च होतां होईल तों अधिक करानें उत्पन्न करणें न्याय्य आहे, असें कित्येक अर्थशास्त्रज्ञांचें व मुत्सद्यांचें मत आहे. प्रसिद्ध लिबरल मुत्सदी ग्लॅड-स्टन हे दुसऱ्या मताचे होते. “ लढाई सुरू करण्याची जबाबदारी जे लोक आपल्या शिरीं घेतात, त्यांनींच तिच्या खर्चाची जबाबदारी अंगावर घेतली पाहिजे व अर्वाचीन काळीं लढाईस लागणारा अवाढव्य खर्च हा एक लढाया कमी होण्याकरितां ईश्वरनिर्मित आळा आहे व म्हणूनच सरकारानें लढाई सुरू करणें म्हणजे एक अत्यंत विकट व पवित्र कर्तव्य आहे असें समजलें पाहिजे ” असें आपल्या एका भाषणांत त्यांनीं म्हटलें आहे. मिस्टर ग्लॅडस्टन यांनीं किमियन लढाईचे वेळीं होतां होईल तों कर्ज काढावयाचें नाही व लढाईचा खर्च इतर काटकसर व कराची वाढ या दोन तजविजींनीं भागवावयाचा निश्चय केला होता. हा त्यांचा निश्चय सिद्धीस गेला नाही व त्यांना सुद्धां कर्ज काढण्याचा प्रसंग आला ही गोष्ट निराळी. असो.

सरकारास कर्ज काढण्याचें तिसरें कारण ह्मणजे उत्पादक धंद्यांकरितां भांडवल पुरविण्यासाठीं लागणारा खर्च हें होय. सरकारास कर्ज काढ-

प्यास लागणाऱ्या तिन्ही कारणांमध्ये या कारणाच्या सयुक्तिकतेबद्दल मुळीच मतभेद नाही. कांहीं धंदे राजकीयदृष्ट्या सरकारचे ताब्यांत असणें जरूर असतें व असे कारखाने सर्व सुधारलेल्या राष्ट्रांत सरकाराकडेच असतात. दाख्खोळा किंवा लढाईचीं हत्यारें करण्याचे कारखाने सरकारच्या देखरेखीखालींच होणें इष्ट असतें. तसेंच तारायंत्रें व पोस्ट ऑफिसें वगैरेंसारख्या गोष्टीही एकतंत्री असणें अवश्य असतें व म्हणूनच हीं खातींही सरकारच्या ताब्यांत असणें रास्त आहे. तसेंच देशांतील लोकांमध्ये साहस, ज्ञान व इतर अवश्य गोष्टींची अनुकूलता नसल्यामुळें खासगी रीतीनें एखादा कारखाना निघणें शक्य नसेल व राष्ट्रहिताच्या दृष्टीनें असे कारखाने काढणें अवश्य असेल, तर ते कारखाने सरकारनेंच हातीं घेतले पाहिजेत. अशा सर्व कारखान्यांना लागणारें भांडवल कर्जांनैच काढणें रास्त आहे, करानें उत्पन्न करणें बरें नाही. कारण या कारखान्यांपासून पुढील सर्व पिढ्यांना फायदा व्हावयाचा असतो व म्हणून त्या पिढ्यांनीं व्याजाच्या रूपानें या कारखान्यांस हातभार लावणें न्याय्य आहे. असे कारखाने व्यापारदृष्ट्या पूर्णपणें फायदेशीर नसले, तरीसुद्धां कर्ज काढणें इष्ट असतें व हे कारखाने खासगी मनुष्य काढणार नाहीं हें उघड आहे. अशा वेळीं सरकारनें पुढें येऊन कारखान्यांची जबाबदारी आपल्या अंगावर घेतली पाहिजे.

खासगी लोकांस काढतां येणें शक्य नाही, अशा मोठमोठ्या लोकोपयोगी कामांकरितांही कर्ज काढणें रास्त आहे. अशा प्रकारचीं कामें हल्लींच्या काळीं बहुधा स्थानिक स्वराज्याच्या संस्थांकडे असतात. राष्ट्रीय कर्जाबरोबर या म्युनिसिपालिट्यांसारख्या स्थानिक संस्थांनीं या कर्जाच्या पद्धतीचा जास्त अवलंब केलेला आहे व ही गोष्ट योग्य आहे. शहराचें आरोग्य वाढविण्याकरितां शहरास ड्रेनेज करावयाचें असल्यास किंवा शहरास चांगल्या पाण्याचा पुरवठा करावयाचा असल्यास किंवा दुसऱ्या कोणत्याही शहरसुधारणेच्या कामाकरितां पैसे पाहिजे असल्यास कर्ज काढण्याची पद्धत आहे व ती रास्तही आहे. तसच देशांतील बंदरांकरितां लागणारे मोठमोठे धके, गोद्या व इतर व्यापाराला उपयोगी पडणाऱ्या लोकोपयोगी कामासही कर्जच काढतात. देशांतील शेतकीला उपयोगी पडणारे कालवे, पाटबंधारे व इतर मोठमोठी कामें, तसेंच दळणवळणाकरितां काढावयाचे कालवे,

रेल्वे व रस्ते यांकरितांही कर्ज काढणें रास्त आहे. सारांश, जीं कामें खासगी माणसांकडून होणें शक्य नाहीं, परंतु जीं अत्यंत लोकोपयोगी आहेत, त्या सर्व बाबतींत राष्ट्रीय कर्जाच्या पद्धतीचा अवलंब करतात व यामध्ये पुढील पिढ्यांवर गैरवाजवी वोजा वसत नाहीं. कारण ह्या सर्व कामांचा पुढील पिढ्यांना फायदा मिळतो; उलट अशीं मोठमोठीं कामें चालू पिढीच्या जवळून पैसा घेऊन करणें ह्मणजेच अन्यायाचें आहे. कारण, पुढल्या पिढ्यांकरितां हल्लींच्या पिढीवर अशानें विनाकारण जवर वोजा वसविल्यासारखें होतें.

येथपर्यंत राष्ट्रीय कर्जाच्या पद्धतीच्या स्वीकाराच्या कारणांचा विचार झाला. आतां या कर्जाच्या पद्धतीनें देशांतील धंधांवर काय परिणाम होतात, व्यक्तिमात्राच्या उत्पन्नावर तिचा काय परिणाम होतो, याबद्दलच्या साधकबाधक प्रमाणांचा विचार करावयास पाहिजे; तसेंच देशांतल्या देशांत काढलेल्या कर्जाचा काय परिणाम होतो व परदेशांत कर्ज काढल्यापासून काय परिणाम होतो याचाही विचार केला पाहिजे.

सुधारलेल्या राष्ट्रांतल्या सरकारांला कोणत्या कारणांमुळे कर्ज काढण्याचा प्रसंग येतो याचें विवेचन वर केलें आहे. आतां राष्ट्रीय कर्जाच्या पद्धतीच्या साधकबाधक प्रमाणांचा विचार करून देशाच्या सांपत्तिक स्थितीवर या पद्धतीनें काय परिणाम होतात व कराच्या पद्धतीनें किंवा कर्जाच्या पद्धतीनें पैसे उत्पन्न करण्यापासून कमीजास्त नफानुकसान काय होतें, हें आधुनिक अर्थशास्त्रज्ञांच्या ठरवावयाचें आहे. हें झालें म्हणजे हातीं घेतलेल्या विषयाचा शास्त्रीय भाग आटपला म्हणावयाचा. मग पूर्व-संकल्पाप्रमाणें हिंडुस्थानच्या कर्जाचा इतिहास देऊन, त्याचा देशाच्या उद्योगधंधांवर कसकसा परिणाम घडत आहे, एवढें पाहणें राहिलें.

राष्ट्रीय कर्जाच्या पद्धतीपासून सर्वथा व सर्व प्रकारें फायदा असल्यामुळे देशास झालेलें कर्ज फेडण्याच्या भानगडींत मुत्सद्यांनीं कधीही पडू नये, उलट गरज लागेल तेव्हां नवीन कर्ज काढित रहावें, असें एक मत आहे. या लोकांचें म्हणणें असें कीं, राष्ट्रीय कर्ज हें देशांत एक तऱ्हेनें नवीन भांडवल उत्पन्न करतें; ह्मणजे व्यापारांत असलेल्या भांडवलाखेरीज हें निवळ पडून राहिलेल्या पैशापासून सरकारास कर्ज मिळतें व कर्जावर दिलें जाणारें व्याज हें कांहीं लोकांचें एक कायमचें उत्पन्न बनतें व या उत्पन्नानें नवीन

व्यापारधंदे सुरु करतां येतात, तेव्हां या राष्ट्रीय कर्जाच्या पद्धतीने व्यापारधंद्यांस धोका न बसतां उलट उत्तेजनच मिळतें. तसेंच राष्ट्रीय कर्जाच्या पद्धतीने देशांतील पेढ्यांच्या व्यापारास चांगला अवसर मिळतो व पेढ्या देशांतील लोकांचें भांडवल वाढविण्यास व अप्रत्यक्ष रीतीने व्यापारधंद्यांच्या वाढीस कारणीभूत होतात हें महशूर आहे. राष्ट्रीय कर्जावर व्याव्या लागणाऱ्या व्याजाचा एक बोजा आहे असें सरळदर्शनीं वाटतें खरें; परंतु यानें देशाचें काडीभरही नुकसान होत नाही; कारण सरकार कराच्या रूपानें कांहीं लोकांकडून पैसे घेतें व व्याजाच्या रूपानें ते कांहीं लोकांस देतें, म्हणजे 'ताटांतलें वाटीत आणि वाटीतलें ताटांत' अशांतलाच हा प्रकार होतो. या पद्धतींत नुसती पैशाची अदलाबदल होते व यानें देशाचें नुकसान न होतां कांहीं अंशीं फायदाच होतो. तसेंच या राष्ट्रीय कर्जाच्या पद्धतीने देशांतील सुखवस्तु लोकांना आपल्या शिलका फायदेशीर रीतीने ठेवण्याचें एक सुलभ, खात्रीचें व सोयीचें साधन होतें. या कारणांकरितां कराच्या पद्धतीपेक्षां कर्जाची पद्धत श्रेयस्कर आहे अशा प्रकारचें अनुमान कांहीं लोकांनीं काढलेलें आहे असें अँडाम स्मिथ यानें आपल्या पुस्तकांत निर्दिष्ट केलें आहे. अँडाम स्मिथच्या मतानें कराच्या पद्धतीपेक्षां कर्जाची पद्धति जास्त नुकसानीची व देशाच्या व्यापारधंद्याला हानिकारक आहे व ह्मणून होतां होईल तों या पद्धतीचा अंगीकार करूं नये व केल्यास अपरिहार्य गोष्ट ह्मणूनच करावा असा अँडाम स्मिथ यानें आपला अभिप्राय दिलेला आहे. अँडाम स्मिथचे मतें राष्ट्रीय कर्जाच्या पद्धतीनें नवीन भांडवल तयार होतें हा समज भ्रमसूलक आहे. कारण, सरकाराला कर्ज मिळतें तें देशांतील भांडवलांतूनच मिळतें व सरकारानें कर्ज काढलें नसतें तर हें भांडवल नवीन धंद्यांच्या वृद्धीकडे खर्च झालें असतें. तेव्हां कर्जांनें जुनें भांडवल नष्ट होतें हें विसरतां कामा नये. इतकें खरें कीं, कर्जाच्या पद्धतीच्या योगानें प्रजेची शिल्क टाकण्याची शक्ति फारशी कमी होत नाही; म्हणून जरी सरकार आपल्या अनुत्पादक खर्चानें देशांतील भांडवल जलदीनें नष्ट करीत असलें, तरी तितक्याच जलदीनें तें देशांत प्रजेच्या शिलकेच्या रूपानें वाढत असतें व म्हणूनच या कर्जापासून देशाच्या उद्योगधंद्यावर वाईट परिणाम होत नाही. तसेंच राष्ट्रीय कर्जावरील व्याजानें देशाचें मुळींच नुकसान होत नाही,

हेंही खरें नाहीं. सरकार कर वसूल करतें तें देशांतील धनोत्पादक लोकांकडून करतें व सरकार व्याज देतें तें चैनी खुशालचंद लोकांना देत असतें. यामुळें अशा अदलाबदलीनें देशाच्या व्यापारावर विपरीत परिणाम घडण्याचा संभव आहे. शिवाय कर्जाच्या पद्धतीनें भावी पिढ्यांवर कराचें जास्त ओझें पडत जातें, हें विसरतां कामा नये व वर्षानुवर्ष राष्ट्रीय कर्ज वाढत गेल्यास प्रजेवर त्याचें इतकें ओझें होईल कीं, तिची शिल्पक टाकण्याची शक्ति नाहीशी होईल व यापासून देशांतील धंद्यांवर अनिष्ट परिणाम होईल. शिवाय राष्ट्रीय कर्ज परक्या देशांतून घेतलेलें असल्यास त्या देशांत व्याजाच्या रूपानें संपत्तीचा प्रवाह सुरू होईल व यापासून कर्ज काढणाऱ्या देशाचा व्यापार व संपत्ति कमी कमी होत जातील.

आधुनिक अर्थशास्त्रज्ञांच्या मते 'कर कीं कर्ज' हा एक मोठा विकट प्रश्न आहे, व याचें कोणतेंही एकच उत्तर देतां येणार नाहीं. निरनिराळ्या देशांच्या स्थित्यनुरूप दोन्ही पद्धतींपासून इष्ट किंवा अनिष्ट परिणाम घडतील; कारण कर किंवा कर्ज या दोन्ही गोष्टी शेवटीं प्रजेच्या उत्पन्नावर अवलंबून असतात. देशांतील धनोत्पादक लोक कर बहुधा आपल्या चैनीचा खर्च कमी करून देतात, म्हणजे करानें देशाचें भांडवल कमी होत नाहीं, किंवा उद्योगधंद्यास व्यत्यय येत नाहीं. इंग्लंडच्या लोकांस जबर कर द्यावा लागतो, परंतु त्यापासून त्यांच्या व्यापारावर वाईट परिणाम होत नाहीं. कारण देशांतील लोकांचें उत्पन्नही मोठें आहे व हा कर लोक आपल्या स्वतःच्या खर्चाकरितां ठेवलेल्या पैशांतून देतात, यामुळें त्यांच्या व्यापारधंद्यांस कर आड येत नाहीं. किंवा त्यांची शिल्पक पाडण्याची शक्तिही या करानें नाहीशी होत नाहीं. परंतु जर सरकारचे कर धंद्यांच्या भांडवलामधून किंवा शिल्पक टाकण्याच्या पैशांतून देण्याची पाळी आली, तर उद्योगधंद्यांवर अशा करांचा वाईट परिणाम झालाच पाहिजे. तसेंच सरकारास कर्ज घ्यावयाचें तें आपल्या धंद्यास लागणारें भांडवल ठेवून राहिल त्यांतून जोंपर्यंत दिलें जात आहे तोंपर्यंत कर्जाच्या पद्धतीनेंही व्यापारास धक्का बसणार नाहीं अशी साधारणतः स्थिति असते; कारण सरकारचा व्याजाचा दर फार हलका असतो व धंद्यांचा फायदा त्यापेक्षां पुष्कळ अधिक असतो, व यामुळें कोणताही मनुष्य व्यापारांतील पैसा काढून सरकारास कर्ज देणार नाहीं; परंतु आपल्या गरजेखातर व्याजाचा दर वाढवून सरकारकर्ज काढूं लागलें व या दरामुळें जर

लोक पैसे धंध्यांतून काढून सरकारास देऊं लागले, तर उद्योगधंध्यांस धक्का बसल्याविना राहणार नाही. तेव्हां अमक्या एका पद्धतीने व्यापारास धक्का बसेल असें निश्चयानें केव्हांही सांगतां येणार नाही. कांहीं एका मर्यादेपर्यंत कराच्या पद्धतीपासून अनिष्ट परिणाम होणार नाही, तसेंच कर्जाच्या पद्धतीपासून विवाक्षित मर्यादेपर्यंतही अनिष्ट परिणाम होणार नाही; परंतु त्या मर्यादेबाहेर गेल्यास दोन्ही पद्धतीपासूनही अनिष्ट परिणाम होतील; तरी पण ही मर्यादा तात्विक दृष्टीनें ठरवितां येणार नाही. देशाची एकंदर स्थिति पाहून हुपार मुत्सद्दी ही मर्यादा सहज ओळखू शकतो. तेव्हां हा प्रश्न नुसता अर्थशास्त्राचा नाही, त्यांत व्यावहारिक शहाणपणाचा बराच भाग आहे व म्हणूनच नुसत्या अर्थशास्त्रानें त्याचा निकालही लागावयाचा नाही. जरी देशाच्या सांपत्तिक दृष्टीनें 'कर कीं कर्ज' याचा निर्णय करणें कठिण असलें, तरी दुसऱ्या एका तत्वानें तें कांहीं बाबतींत तरी ठरवितां येतें. तें तत्व हें कीं, कर हा कर बसविल्या काळचे लोकांनाच द्यावा लागतो; त्याचे सततचे असे परिणाम मागें रहात नाहीत. परंतु कर्जाला मागें शेंपूट असतें व तें मारुतीच्या शेंपटाप्रमाणें अनंत असतें, म्हणजे कर्जाच्या पद्धतीनें व्याजाचा बोजा सततचा होतो व तो बोजा कर्ज काढणाऱ्या पिढीच्या पुढील सर्व पिढ्यांस द्यावा लागतो. याकरितां सरकारच्या नेहमींच्या कारभाराला किंवा दुसऱ्या किरकोळ कामांना लागणारा खर्च करानेंच उत्पन्न करणें रास्त आहे, हें उघड होतें. अशा वेळीं कायमचें कर्ज काढणें म्हणजे आपल्याबद्दल भावी पिढ्यांस भुर्दंड पाडण्यासारखें आहे. तसेंच ज्या लोकोपयोगी कामाचा फायदा पुढील सर्व पिढ्यांना मिळावयाचा आहे, अशा कामांना लागणारा पैसा कर्जांनिं काढणेंच रास्त. असा खर्च करानें भागविणें म्हणजे भावी पिढीकरितां हल्लींच्या पिढीस भुर्दंड पाडण्यासारखें आहे. तेव्हां या दोन बाबींबद्दल मतभेद नाही. खरोखर वादग्रस्त प्रश्न युद्धाचा आहे. युद्धाचा खर्च करानें भागवावयाचा किंवा कर्जांनिं, हें वर दिलेल्या तत्वानें ठरविणें कठिण आहे. मागें आम्हीं सांगितलेंच आहे कीं, सुधारलेल्या राष्ट्रांचीं मोठमोठीं कर्जें हीं बहुधा लढाईनें झालेलीं आहेत. आतां लढाई करणारें प्रत्येक सरकार असेंच म्हणतें कीं, आम्ही लढाई करीत आहों ती देशाच्या संरक्षणाकरितां किंवा देशाच्या भरभराटीकरितां करीत आहों; म्हणजे आमचें

लढाईचें कारण न्यायाचें आहे व भावी पिढ्यांचें यांत हित आहे व ह्मणूनच आम्हीं कर्जांनीं लढाई चालविणें रास्त आहे व न्याय्य आहे. परंतु लढाईची न्याय्यान्यायता ठरविणें कठिण असल्यामुळें या प्रश्नाचा निकालही करणें तितकेंच कठिण आहे.

शेवटीं राष्ट्रीय कर्जाच्या पद्धतीबद्दलचें एक राजकीय प्रमाण सांगून हा भाग आटपतों. राष्ट्रीय कर्जाच्या पद्धतीनें देशांतील पुष्कळ लोकांचें हित देशांतील सरकार चालू राहण्यांत असतें. जितक्या लोकांनीं सरकारास कर्ज दिलेलें असतें, त्या लोकांचें राज्यक्रांतिपासून नुकसान होण्याचा संभव असतो व म्हणून असे लोक शांतताप्रिय होतात. असे लोक बंडफितुरीच्या विरुद्ध असतात. तेव्हां प्रत्येक सरकारानें या पद्धतीचा अंगीकार करून आपल्या पाशांत लोक गुंतवून ठेवावे म्हणजे त्या सरकाराला स्थैर्य येईल व देशांतील राजकीय परंपरा बदलणार नाहीं व यायोगानें देशाची सारखी प्रगति होत राहिल.

भाग आठवा.

हिंदुस्थानसरकारचें कर्ज.

हिंदुस्थान सरकारच्या कर्जाचा इतिहास म्हणजे पर्यायेंकरून ईस्ट इंडिया कंपनीच्या हिंदुस्थानांतील राज्यस्थापनेचा व त्यानंतर ब्रिटिश इंडियांतील राज्यव्यवस्थेचा इतिहासच होय. ज्याप्रमाणें साता समुद्रांपलीकडील एका खासगी व्यापारी कंपनीनें हिंदुस्थानासारख्या प्रचंड देशाचें राज्य अवघ्या एक शतकांत संपादन केलें ही गोष्ट कल्पनातीत, आश्चर्यजनक व विस्मयकारक वाटते त्याप्रमाणें हिंदुस्थानच्या कर्जाचा इतिहासही कल्पनातीत, आश्चर्यजनक व विस्मयकारक आहे. परंतु हा इतिहास सविस्तरपणें देणें म्हणजे वर लिहिल्याप्रमाणें ईस्ट इंडिया कंपनीचा इतिहास देणें होय. परंतु हा इतिहास थोडक्यांत तरी माहीत असणें इष्ट आहे. त्यावरून सुधारलेली राज्यपद्धति व कमी सुधारलेली राज्यपद्धति या दोन्हींमधील

फरक दिसून येईल व एक समाधानकारक बोधही आपल्याला वेतां येईल सबब हा इतिहास या भागांत थोडक्यांत घावयाचा विचार आहे.

हिंदुस्थानचें सध्यांचें राष्ट्रीय कर्ज दोन तऱ्हेचें आहे. पहिलें अनुत्पादक कर्ज व दुसरें उत्पादक कर्ज. दुसऱ्या प्रकारचें कर्ज अगदीं अलीकडच्या काळचें आहे. हें कर्ज ह्मणजे सरकारनें उत्पादक धंदे आपल्या हातीं वेऊन त्या धंद्यांच्या भांडवलाकरितां काढलेलें कर्ज होय. हें कर्ज मुख्यतः रेल्वे व पाटबंधारे याकरितां काढलेलें आहे. हिंदुस्थानांत प्रथमतः १८५४ मध्ये रेल्वे काढण्याचें ठरलें व तेव्हांपासून सरकारनें सारखा रेल्वेचा रस्ता वाढविण्याचा क्रम चालविलेला आहे. या रेल्वेच्या प्रसारानें हिंदुस्थानचा विस्तीर्णपणा कमी होऊन हिंदुस्थान हा एक देश व एक राष्ट्र बनत चाललें आहे. या रेल्वेच्यायोगानें हिंदुस्थानांतील प्रांतांप्रांतांमध्ये दळणवळणाची सोय झाली आहे; त्यांच्यायोगानें एका प्रांतांत दुष्काळ पडल्यास दुसऱ्या प्रांतांतून धान्य येण्यास सोयीचें होतें व सरकारनें कांहीं रेल्वे दुष्काळ निवारण्याचा-निदान दुष्काळाची तीव्रता कमी करण्याचा-एक मार्ग म्हणून सुरू केलेल्या आहेत व त्यांचा खर्च दुष्काळफंडांतून केला जातो. या रेल्वेच्या सोयीमुळेच सर्व हिंदुस्थानचा एक वाजार वनून सर्व पदार्थांच्या किंमती चोहोंकडे एकसारख्या चालल्या आहेत; तसेंच या रेल्वेच्यायोगानें युरोपांतील माल या देशाच्या कोनाकोपऱ्यांत जाऊं लागला व देशांतील कच्चा माल वाहेर देशीं जाऊं लागला. अलीकडील पंचवीस तास वर्षांत आयातनिर्यात व्यापार जो विलक्षण वाढलेला दिसतो त्याचें प्रमुख कारण देशांतील रेल्वेचा विस्तार होय यांत शंका नाही. पहिल्या अर्ध शतकपर्यंत हिंदुस्थानांतील रेल्वे या आंतवट्याच्या होत्या व सरकारास दरवर्षीं हजारो रुपयांचा तोटा सरकारच्या वार्षिक करांच्या उत्पन्नांतून भरावा लागे. परंतु गेल्या आठदहा वर्षांपासून रेल्वेंतून सरकारास निव्वळ उत्पन्न होऊं लागलें आहे. परंतु पाटबंधार्यांवरील भांडवलावर नेहेमीं ५।७ टक्केपर्यंत व्याज सरकारला पडत आलें आहे. तेव्हां या उत्पादक कर्जाबद्दल म्हणण्यासारखी तक्रार करण्यास जागा नाही. मात्र रेल्वेचा विस्तार देशांतील औद्योगिक प्रगतीच्या वेगाच्यापुढें जात आहे कीं काय अशी केव्हां केव्हां शंका येऊं लागते. परंतु यासंबंधांत रेल्वे बोर्ड झाल्या-पासून नवी रेल्वे किफाईतशीर होईल किंवा नाही हें जास्त कसोशीनें

पाहिलें जातें, तसेंच पूर्वीची ग्यारंटीची पद्धति काढून टाकल्यामुळें कंपन्यांना रेल्वेच्या बांधकामावर अद्दातद्दा पैसा खर्च करण्याचा मोह उत्पन्न होण्याचें कारण राहिलें नाहीं. तसेंच फीडर लाईन्सकरितां देशांतील कंपन्यांना विशेष सवलती देण्याचा उपक्रमही सरकारनें आतां सुरू केला आहे. १९०९ पर्यंत एकंदर रेल्वेविस्तार किती झाला आहे व त्यावर एकंदर किती खर्च झाला आहे हें खालील आंकड्यांवरून दिसून येईल.

	मैल.	खर्च रुपये.
खुद्द सरकारी लाईनी	२३,६३३	३,७१,१२,५२,०००
नव्या गॅरंटी कंपनीच्या लाईनी	३२	२९,४४,०००
डिस्ट्रिक्ट बोर्डाच्या लाईनी	१५२	६८,०९,०००
ब्रँच लाईनी	९०१	५,२२,६१,०००
सरकारनें मदत दिलेल्या कंपन्यांच्या लाई. ३६६		२,९६,८६,०००
प्रांतिक सरकारनें मदत केलेल्या कंप. लाई. १२८		१,३०,७१,०००
डिस्ट्रिक्ट बोर्डांनीं मदत केलेल्या " " १६५		८०,१०,०००
सरकारपासून फक्त जमीन मोफत घेतलेल्या १,३८३		१०,१२,१५,०००
अगदीं स्वतंत्र लाईनी	४२	२७,८७,००
करारानें घेतलेल्या लाईनी	७९	१,१९,७७,०००
संस्थानांच्या लाईनी	३,६२१	२१,५७,२२,०००
परकी सरकारच्या लाईनी	७४	१,८६,६४,०००
सुमारें पौंड	४,१७,५०,१८,०००	रुपये २८,६३,५५,०००

आतां पाटबंधाऱ्यांचा १९०९ सालपर्यंतचा विस्तार व त्यावर झालेल्या खर्चाकडे पाहूं.

त्याखालीं भिजलेली जमीन एकर.

खर्च.

मोठे पाटबंधारे	१,४८,७४,०२९	३,२१,४३,२८८ पौंड.
लहान कामें	७१,७४,०४२	४१,२८,२९४ पौंड.

हिंदुस्थानच्या अनुत्पादक कर्जाचा इतिहास फार विलक्षण व मोठा विस्मयजनक पण एका दृष्टीनें बोधप्रद आहे. हिंदुस्थान सरकार ही प्रचंड संस्था निर्माण होण्याच्या पूर्वीपासून हिंदुस्थानचें हल्लींचें कर्ज चालत आलेलें आहे; इतकेंच नव्हे, तर ज्या काळीं अशी मोठी राज्य-पद्धति पुढें थोड्याच काळांत निर्माण होणार आहे अशी कल्पनासुद्धां

कोणाच्या डोक्यांत आली नसेल, त्या वेळेपासून या कर्जाला सुरुवात झाली आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही. कारण एलिझाबेथ राणीच्या कारकीर्दीत म्हणजे १६०१।१६०२ सालीं ईस्ट इंडिया कंपनी प्रथम स्थापन झाली. त्या कंपनीच्या भांडवलावर अजूनही हिंदुस्थान सरकारच्या कर्जाचें व्याज या रूपानें प्रत्येक हिंदुस्थानवासी गृहस्थ देत आहे हें कोणास सांगितलें तरी खरें वाटणार नाही; परंतु वस्तुस्थिति तशी आहे. इ. स. १८५७ नंतर ईस्ट इंडिया कंपनी जेव्हां मोडली तेव्हां तिचें मूळचें भांडवल हिंदुस्थान सरकारच्या राष्ट्रीय कर्जात सामील केलें गेलें. शिवाय हिंदुस्थानच्या राष्ट्रीय कर्जातील बराच भाग क्षणजे हिंदुस्थान जिंकण्याकरितां कंपनी सरकारनें ज्या लढाया केल्या त्या सर्वांचा खर्च होय. शिवाय कंपनी सरकारनें इंग्रज सरकाराला जें कर्ज दिलें त्याचाही थोडाबहुत भाग यांत आहे व जेव्हां जेव्हां हिंदुस्थानचा कारभार आंतवट्याचा असे व कंपनीच्या भागीदारांना व्याज पाठवावें लागे, तेव्हां तेव्हां तिजोरींतील तूट भरून काढण्याकरितां काढलेल्या कर्जाचा अंशही हल्लींच्या कर्जात आहे. असे या कर्जाचे विचित्र व विविध बटकावयव आहेत. परंतु यावरून एकदोन गोष्टी सध्याच्या हिंदुस्थानरहिवाशांनीं खूणगांठ म्हणून सदैव ध्यानांत ठेवण्यासारख्या आहेत. प्रथमतः या इतिहासावरून सुधारलेल्या संस्थांचें स्थैर्य उत्तम तःहेनें आपल्यास दिसून येतें. इ. स. १६०२ मध्ये जी सुधारलेल्या पद्धतीची संस्था निघाली तिची परंपरा आजपर्यंत टिकली आहे. सुमारे तीनशें वर्षांच्या काळांत हिंदुस्थानांत कित्येक प्रचंड राज्यें उदयास आलीं व विलयही पावलीं; याच काळांत दुसऱ्याही हजारों घडामोडी झाल्या, परंतु एक पाश्चात्य खासगी कंपनी इतके दिवस चालून तिनें येथें मोठा राज्यविस्तार केला व ह्या राज्यविस्ताराचा कारभार आपल्या देशवांधवांच्या स्वाधीन करून ती संस्था विलीन झाली; अशी ही संस्था जरी नामशेष झाली तरी १६०१ मधलें तिचें भांडवल अजून हिंदुस्थान सरकारच्या कर्जात जीव धरून आहे. सुधारलेल्या राज्यपद्धतीचें व संस्थांचें स्थैर्य असें असतें, क्षणूनच आपल्याला सुधारलेल्या राज्यपद्धतीशिवाय व संस्थांशिवाय गत्यंतर नाही.

दुसरी गोष्ट हिंदुस्थानचें राज्य इंग्रज सरकारनें किंवा कंपनी सरकारनें आपल्या शौर्यानें मिळविलें असें म्हणतात व यामुळें हिंदुस्थानांतलिल

सर्व रहिवाशी हे जित आहेत असें समजलें जातें. परंतु हिंदुस्थानच्या कर्जाच्या इतिहासाकडे लक्ष दिलें असतां हिंदुस्थानवासीयांनीं आपण होऊन आपल्याला जिंकून घेतलें असें म्हणणें रास्त होईल असें स्पष्ट होतें. कारण या राज्यस्थापनेचा पैन्पैचा खर्च हिंदुस्थाननें दिला आहे व असें असूनही हिंदुस्थानवासी लोक त्या कर्जाचें व्याज भरित आहेत. पाश्चात्य सुधारणांची व प्रगतीची जोड पौर्वात्य संस्कृतीस दिल्यानें भविष्यकाळीं हिंदुस्थानची उन्नति स्पृहणीय होईल व त्याकरितां प्रस्तुतची किंमत देण्यांत आली आहे. गुरुगृहीं वास म्हणजे परवशता नसून भावी सुखाची पूर्व तयारी आहे. असें मानून ब्रिटिश साम्राज्यावद्दल स्वाभिमानपूर्वक बोलण्यास प्रत्यवाय नाही. ईस्ट इंडिया कंपनी हें हिंदुस्थानवासीयांनीं आपल्या देशाला एकदांची सुधारलेली कायद्याची राज्यव्यवस्था मिळवून देण्याकरितां, भाड्यानें घेतलेलें एक यंत्रच होतें असें मानतां येईल. कारण या राज्यव्यवस्थेनेंच हिंदुस्थानचें खंडत्व जाऊन त्याला एकराष्ट्रीयत्व येत चाललें आहे. पाश्चात्य शिक्षण, पाश्चात्य कायदा, पाश्चात्य दळणवळणाचीं साधनें, पाश्चात्य सुव्यवस्थित व नियंत्रित राज्यव्यवस्था, हीं कंपनी सरकारचें हिंदुस्थानांत राज्य झालें म्हणून इकडे आलीं व त्या गोष्टींच हिंदुस्थानवासीयांचें एकराष्ट्र बनविण्यास कारणीभूत होत आहेत. तेव्हां ही राज्यपद्धति हिंदुस्थानवासीयांनीं आपल्या खर्चानें विकत घेतली असें म्हणणें हिंदुस्थानच्या कर्जाच्या इतिहासाकडे लक्ष देतां वस्तुस्थितीस धरून असून अन्वर्थकही आहे. हें खरें आहे की, ही राज्यस्थापना निर्माण होत असतांना इंग्रजी व हिंदी या दोघांनाही या कल्पना नव्हत्या. एकामध्यें स्वार्थ, आपमतलब, व दुसरीकडे मत्सर, द्वेष इत्यादि मनोविकार होते. परंतु यालाच कै. न्यायमूर्ति रानडे दैवी संकल्पित म्हणत व हिंदुस्थानावरील ब्रिटिश साम्राज्य हें मानवी संकल्पित नाहीं तर दैवी संकल्पित आहे असें ते म्हणत असत. त्याचा अर्थ हाच कीं, जरी मानवी दृष्टीनें हिंदुस्थानांतील ब्रिटिश साम्राज्य हें स्वार्थबुद्धीनें निर्माण झालें असलें तरी ही स्वार्थबुद्धीच परमेश्वरानें आपले संकल्पित हेतू तडीस नेण्याकरितां साधनीभूत केली. हिंदुस्थानचें हित होण्याकरितां, त्या देशांतील निरनिराळ्या जातींचा कायमचा मिलाफ होण्याकरितां, सारांश, त्या देशाला पूर्ण एकराष्ट्रत्व येऊन त्याला त्याचें पूर्ववैभव

प्रात होण्याकरिता हिंदुस्थान देश हा दैवी संकल्पिताप्रमाणें सुधारलेल्या एकछत्री नियंत्रित राज्यपद्धतीकडे येणें अवश्य होतें व हें संकल्पित वडवून आणण्याकरितां परमेश्वरानें मनुष्याच्या स्वार्थी मनोवृत्तीचाच उपयोग करून येथें ईस्ट इंडिया कंपनीची स्थापना कराविली व तिच्या स्वार्थी डायरेक्टरांच्या हस्ते ब्रिटिश साम्राज्याचा प्रचंड वृक्ष येथें रुजविला व तो वाढवून शेवटीं १८५७ सालच्या बंडानंतर तो खुद्द ब्रिटिश पार्लमेंटाचे हातीं देवविला. या इतिहासापासून बोध घेण्यासारखा आहे असें सांगून आतां त्या इतिहासाचा थोडक्यांत विचार करूं.

या कर्जाच्या उत्पत्तीची वरोवर कल्पना घेण्याकरितां ईस्ट इंडिया कंपनीच्या व्यापाराचें सामान्य स्वरूप लक्षांत आलें पाहिजे; कारण त्या काळीं इंग्लंड देशाचा हिंदुस्थान देशाशीं कशा प्रकारचा व्यापार होता, याची कल्पना हल्लींच्या व्यापारावरून मुळींच करतां येण्यासारखी नाहीं. कारण त्या काळीं हिंदुस्थान देश हा कलाकौशल्याच्या कामांत फार पुढें होता, व युरोप हें या कामांत अगदीं रानटी स्थितीत होतें. तेव्हां युरोपांतून कांहीं माल आणून तो हिंदुस्थानांत खपवून त्यावर लाखों रुपयांचा फायदा जसे हल्लींचे व्यापारी मिळवितात, तसा प्रकार ईस्ट इंडिया कंपनीचे वेळीं नव्हता. कांहीं वारीकसारीक चमत्कारिक स्वभावजन्य वस्तूंखेरीज तिकडून हिंदुस्थान देशांत आणण्यासारखें कांहीं नव्हतें. अमेरिकेंत सोन्या-रुप्याच्या खाणी सांपडल्यामुळें युरोपांत सोन्यारुप्याचा ओघ सुरू झाला; हें सोनेरुपें गलवतांत भरून ईस्ट इंडिया कंपनीचे नोकर हिंदुस्थानांत आणीत, व हे पैसे येथल्या कारागिरांना आगाऊ देऊन त्यांचेकडून सुती, लांकरी व रेशमी तलम कापड करवून घेत. तसेंच हस्तिदंती व लांकडी हस्तकौशल्याचें काम, सोरा, मसाल्याचे पदार्थ, चहा, कॉफी वगैरे पदार्थ विकत घेत. सारांश, युरोपांत ज्या ज्या मालाचा खप असतो, तो माल ते येथून गलवतांत भरून नेत व युरोपामध्ये विकीत. हा कंपनीचा व्यापार फार फायद्याचा असे. कारण हा सर्व माल युरोपांत फारच महाग असे. याचें कारण जलमार्गाचा शोध लागण्यापूर्वीं फार खर्चाच्या, धोक्याच्या व त्रासाच्या खुष्कीच्या मार्गांनीं हिंदुस्थान व युरोप यांमधला व्यापार चालत असे; परंतु जलमार्ग निवाल्यामुळें फार कमी खर्चांनीं हा माल युरोपांत जाऊन पोहचचे व त्या वेळीं व्यापारांत चढाओढ नसल्यामुळें ईस्ट इंडिया

कंपनीला शेंकडा २०० टक्के सुद्धा फायदा पडत असे. एवढें खरें कीं, त्या काळच्या जलमार्गाच्या व्यापाराला काळ फार लागे. एक सफर पुरी होण्यास दोनपासून तीन वर्षे लागत. तेव्हां त्या मानानें इतका फायदा एक प्रकारें वाजवीच होता. हा व्यापार चालविण्याकरितां ईस्ट इंडिया कंपनीचें मूळचें भांडवल ४२ लक्ष पौंड होतें. या कंपनीला इंग्रजसर-काराकडून वेळोवेळीं सनदा मिळत व या सनदांची मुदत सुरून पुनः कांहीं काळची नवी सनद करून देतेवेळीं इंग्रज सरकार कंपनीकडून सवलतीच्या व्याजानें कर्ज घेई. इंग्लंडचा राजा पहिला जेम्स याचे कारकीर्दीत एक प्रतिस्पर्धी कंपनी निवाली होती. परंतु १७०७ मध्यें दोन्ही कंपन्यांचा मिलाफ होऊन समाईक कंपनीचें काम सुरूचित चालूं लागलें. युरोपांतून हिंदुस्थानला गलवतें आल्यावर त्यांचा मालाकरितां केव्हां केव्हां फार खोळंबा होऊं लागला, ह्मणून इंग्लंडांतून दुप्पट रकम एक दोन सालीं पाठविण्याचें ठरलें. या व्यापाराकरितां काढावे लागणारे पैसे भांडवलान्त धरलें जात असत. परंतु इंग्लंडांतल्या सरकारास देण्याकरितां काढिलेले पैसे कंपनीच्या पतीवर व मालमचेवर काढलेलें कर्ज समजत असत. तसेंच गलवतांची खोटी होऊं नये ह्मणून कारागिरांना आगाऊ पैसे देण्याकरितां हिंदुस्थानांतही कर्ज काढण्याची कंपनीच्या एजंटांना परवानगी दिली होती. या दोन प्रकारच्या कंपनीच्या कर्जाला Bond debts ह्मणत असत. अशी स्थिति १७३२ पर्यंत होती. सन १७३२ पर्यंत कंपनीनें इंग्रज सरकाराला ३२ लक्ष पौंडांचें कर्ज दिलें होतें. या सालीं आणखी एका नव्या कंपनीला सनद देण्याचा बूट मंत्रिमंडळांत निवाला. मंत्रिमंडळाची समजावणी करण्याकरितां कंपनीनें २ लक्ष पौंड सरकारला देण्याचें कबूल केलें. पुढें १७४४ मध्यें आणखी ३६ वर्षे मुदतीची सनद वाढवून देण्याकरितां सरकारास शेंकडा तीन टक्के व्याजानें १० लक्ष पौंड देऊं केले व हे पैसे कंपनीनें आपल्या पतीवर उभारले. याप्रमाणें कांहीं व्यापाराकरितां, कांहीं इंग्लंडांत इंग्रज सरकारला देण्याकरितां व कांहीं हिंदुस्थानांत माल वगैरेच्या खरेदीकरितां कर्ज कंपनी आपल्या पतीवर काढत असे. परंतु १७५७ सालीं प्लासीची लढाई झाली व पुढें लवकरच बंगाल, बहार व ओरिसा या प्रांतांची दिवाणी कंपनीला मिळाली तेव्हांपासून ईस्ट इंडिया कंपनी ही हिंदुस्थानांत सरकार बनली व तिला राजकीय महत्त्व आलें. आधींच इंग्लंडच्या लोकांचा हिंदुस्थानच्या संपन्नतेबद्दल

फाजील समज, त्यांत ईस्ट इंडिया कंपनीच्या विलक्षण फायद्याच्या व्यापारा-
वरून व कंपनीच्या नोकरांना थोड्या दिवसांत खासगी तऱ्हेने मिळाले-
लेल्या विलक्षण किफायतीवरून तो समज जास्त वाढला होता. तेव्हां
अशा स्थितींत बंगालसारख्या सुपीक व संपन्न प्रांताचा अधिकार
कंपनीच्या हातांत आल्याबरोबर ज्याच्या त्याच्या तोंडास पाणी
सुटलें. कंपनीच्या भागीदारांना व्याज वाढविण्याची घाई झाली. त्यांनीं
शॅकडा ६ टक्क्यांपासून १२॥ टक्क्यांपर्यंत आपल्या भागांचें व्याज वाढ-
विण्याचा सपाटा चालविला. परंतु इंग्रजीमंत्रिमंडळाला हें करणें आवडलें
नाहीं. कारण इंग्रजसरकारचा असें करण्यापासून तोटा होता. एवढ्या
मोठ्या शिकारींतील त्यांच्या वाढ्यास कोणताच तुकडा येईना; सर्वच
भागीदार घेऊं लागले. परंतु कंपनीच्या भागीदारांना शह देण्याची
शक्ति मंत्रिमंडळांत होती; कारण इंग्लंडच्या राजापासून कंपनीस व्यापा-
राची व प्रांताचा अंमल चालविण्याची सनद मिळालेली होती. तेव्हां या
अधिकाराप्रमाणें १७६९ मध्ये मंत्रिमंडळानें पार्लमेंटांत एक कायदा पास
करून घेतला. त्या कायद्यांत कंपनीला नवीन मिळविलेल्या प्रांतावर
५ वर्षे अंमल चालविण्याची परवानगी दिली व त्याबद्दल कंपनी सर-
कारनें इंग्रजी खजिन्याला दर वर्षी ४ लक्ष पौंड द्यावे; तसेंच आपल्या
भागावरील नफा एकदम ११॥ टक्के न करतां प्रत्येक वर्षी एक एक टक्क्या-
प्रमाणें १२॥ पर्यंत वाढवीत जावा व जास्त शिल्लक राहिल्यास कंपनीनें
आपलें Bond debt कमी करावें, असें ठरविलें. हा अकट बंगालच्या
दिवाणीपासून विलक्षण फायदा होणार अशा समजावर केलेला होता.
परंतु त्या समजाप्रमाणें प्रांताचा खर्चवेंच जाऊन उत्पन्न होईना व इकडे
तर डायरेक्टरांचे खलित्यावर खलिते, कीं पुष्कळ पैसे पाठविले पाहिजेत.
मग कंपनीसरकारच्या नोकरांना जुलुमानें राजेरजवाडे यांचेकडून पैसे
कसे घ्यावे लागत, याचें सुंदर वर्णन झेकॉले व बर्क या दोन मुत्सद्यांच्या
पुस्तकांत पुष्कळ ठिकाणीं आलेलें आहे. नवीन प्रांत मिळाल्यापासून
कंपनीसरकारचा हिंदुस्थानांतल्या राजेरजवाड्यांशीं संबंध येऊं लागला व
नेहमीं लढाया व तंटेखेडे होऊं लागले व त्यामुळें लष्करी खर्च वाढत
चालला. विलायतेतील डायरेक्टरांचा तर पुष्कळ माल खरेदी करून पाठ-
वून देण्याचा तगादा! आतां डायरेक्टर तिकडून पैसे पाठविनासे झाले. गल-

वतें पाठवीत व प्रांताच्या वसुलांतून माल खरेदी करून पाठवावा लागे. गलबतें आल्यामुळें व लढायांमुळें वर्षास तोटा येऊं लागला. म्हणून १७६९ मध्ये कंपनी सरकारला आपल्या गरजेकरितां कर्ज काढण्याची परवानगी मिळाली व तेव्हांपासून कंपनीचें कर्ज भराभर वाढत गेलें. कंपनीला राज्य मिळाल्यापासून तिचा व्यापार बुडत चालला व कंपनीच्या खासगी नोकरांचा मात्र व्यापार वाढला. असें झालें तरी डायरेक्टरांना नफ्यावद्दलची मात्र रकम जाऊं लागली. कित्येक दिवसपर्यंत कंपनीचे व्यापारी हिशेब व राज्यकारणी हिशेब निराळे ठेवीत नसत, यामुळें कर्ज कशामुळें होत असे हें ठरविणें कठिण होतें. कंपनीच्या राज्यविस्ताराबरोबर तिच्या व्यापारास उतार लागत चालला व कंपनीच्या भांडवलाने तर नफ्याच्या रूपानें व्याज सालोसाल जात होतें. हें कर्जाचें एक कारण व दुसरें कारण वारंवार होणाऱ्या लढाया. याप्रमाणें कंपनीच्या सारख्या वाढत जाणाऱ्या कर्जावरून व्यापाराची व राज्याची अव्यवस्था होत आहे असें पार्लमेंटाच्या नजरेंस आलें व तिनें १७७३ मध्ये रेग्युलेटिंग ॲक्ट पास करून कंपनीच्या कारभारावर जास्त देखरेख ठेवण्याची व्यवस्था केली व त्याच वर्षी हिंदुस्थानांतील कंपनीनें निरनिराळे स्वतंत्र प्रांत मोडून सर्व प्रांत एका अधिकाऱ्याच्या ताब्यांत ठेवावेत व त्याचें नांव हिंदुस्थानचा गव्हर्नर जनरल ठेवावें असें ठरविलें. या वर्षी कंपनीच्या एकंदर देण्याघेण्याचा हिशेब पार्लमेंटानें घेतला होता व तो प्रसिद्ध झालेला आहे. तो पुढें दिला आहे.

इंग्लंडांत कंपनीची एकंदर मालमिळकत ७७,८४,६९० पौंडांची होती व कर्ज ९२,१९,११५ पौंड होतें. हिंदुस्थान व चीन मिळून एकंदर मालमिळकत ६३,९७,३०० पौंडांची होती व कर्ज २०,३२,३०६ पौंड होतें व मूळचें भांडवल ४२ लक्ष पौंडांचें होतें. म्हणजे इंग्लंड व हिंदुस्थान मिळून २० लाख पौंडांचा भांडवलांत तोटा झालेला होता.

१८१३ मध्ये व्यापारी हिशेब व राजकीय हिशेब निराळे ठेवण्याचा ठराव झाला व राज्याच्या उत्पन्नांतून लष्करी खर्च, कंपनीच्या सर्व नोकरांचा खर्च व हिंदुस्थानच्या कर्जावरील व्याज हें सर्व भागवावें असें ठरलें, व व्यापारी उत्पन्नांतून व्यापारी देवघेवांचें देणें, कंपनीच्या भागीदारांचा नफा व कंपनीच्या चालचलाऊ कर्जाची फेड हीं करण्याचें ठरलें; परंतु कंपनीचा व्यापार आंतवट्याचाच असल्यामुळें नफ्याची रकम व कंप-

नीच्या सर्व कर्जावरील व्याज राजकीय उत्पन्नांतून दिलें जात असे हें उघड आहे.

१८३३ मध्ये कंपनीच्या जुन्या सनदेची मुदत सरली होती. त्या सनदेची फेरसनद देतांना कंपनीचा आंतबट्याचा व्यापार संपुष्टांत येत चालला होता म्हणून, कंपनीच्या राज्यविस्तारामुळे राज्यकारभाराचा बोजा वाढत होता म्हणून, यापुढे कंपनीने फक्त राज्यकारभार पहावा व आपला व्यापार अजीबाद बंद करावा अशा शर्ती ब्रिटिश पार्लमेंटानें कंपनीच्या फेरसनदेत घातल्या. या वेळीं ठरलेली जमाखर्ची व्यवस्था ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहे. यापुढे कंपनीने कोणत्याही प्रकारचा व्यापार करूं नये, तर फक्त हिंदुस्थानचा राज्यकारभार पहावा; कंपनी सरकारचें कर्ज राज्याकरितां काढलेलें असो किंवा ब्रिटिश सरकारास देण्याकरितां काढलेलें असो, सर्व प्रकारच्या कर्जाचा बोजा हिंदुस्थानच्या तिजोरीवर टाकावा, कंपनीच्या मूळ भांडवलावर १०॥ टक्केप्रमाणें हिंदुस्थानच्या तिजोरींतून भागीदारांस व्याज द्यावें व पुढे केव्हांही हिंदुस्थानचें राज्य कंपनी सरकारच्या हातून ब्रिटिश सरकारने घेतलें तर कंपनीच्या मुख्य भांडवलाच्या प्रत्येक शंभर पौंडांबद्दल दोनशें पौंड भागीदारांस हिंदुस्थानच्या तिजोरींतून द्यावे.

वर सांगितलेंच आहे कीं, १७७३ सालीं हिंदुस्थानचें कर्ज २० लक्ष पौंड होतें. तेव्हांपासून १८५७ पर्यंत कर्जाची वाढ कसकशी होत गेली हें आतां पाहूं. १७७३ पासून १७९२ पर्यंत ७० लक्ष पौंड कर्ज झालें. हैदराबादी व टिप यांच्या लढायांमुळे तें कर्ज १ कोटी पौंडांवर १७९९ मध्ये गेलें. पुढे लॉर्ड वेलस्ली यांच्या कारकीर्दीत मराठ्यांशीं लढाया सुरू झाल्या त्यामुळे १८०५ मध्ये तें कर्ज २ कोटींवर गेलें. व १८०७ मध्ये २ कोटी ७० लक्ष पौंड झालें. पुढे वरींच वर्षे कर्ज वाढलें नाहीं; परंतु १८२९ मध्ये तें ३ कोटी झालें. या वर्षी लॉर्ड विल्यम वेंटिंग हे गव्हर्नर जनरल होऊन आले. कंपनीच्या कारकीर्दीतील याच गव्हर्नर जनरलानें हिंदुस्थानचा कारभार लोकांच्या हिताकडे लक्ष देऊन काटकसरीने चालवून कर्ज कमी केलें. तो हिंदुस्थान सोडून गेला तेव्हां ४० लाख पौंडांनीं कर्ज कमी झालें होतें. म्हणजे पूर्वीच्या कारकीर्दीप्रमाणें ७ वर्षांत कर्ज मुळींच न वाढतां उलट वरेंच कमी झालें. वेंटिंग गेल्यानंतर पुनः कर्जाच्या वाढीस सुरुवात झाली, परंतु ही वाढ फार नव्हती. हिंदुस्थानच्या कर्जानें मोठी उडी इ. स. १८४०

पामून १८४४ पर्यंत मारली. या सालांत लॉर्ड ऑकलंडला अफगाण लढाई ब्रिटिश मंत्रिमंडळाच्या सांगीवरून सुरू ठेवावी लागली व हिंदुस्थानचें कर्ज १८३९ मध्ये ३॥ कोटी होतें तें ४॥ कोटी पौंड झालें. ही लढाई ब्रिटिश सरकारच्या धोरणावरून सुरू झाली; परंतु एका कोटीचा खर्च हिंदुस्थानास भरावा लागला. या वेळीं कंपनी सरकारानें सुद्धां या अन्यायाबद्दल ब्रिटिश मुत्सर्धांजवळ तक्रार केली, परंतु त्याचा कांहीं उपयोग झाला नाही. पुढें सिंधप्रांत काबीज केला गेला. लॉर्ड डलहौसीसाहेबांनीं तर नेटिव्ह संस्थानें खालसा करण्याचा सपाटा चालविला. त्यामुळें व इतर कारणांनीं १८५७ सालचें शिपायांचें बंड झालें. या बंडाच्या शमनार्थ एका वर्षांत १ कोटी पौंड खर्च आला. बंडाचे पूर्वीं हिंदुस्थानचें कर्ज ६ कोटी पौंड होतें तेंच दुसरे वर्षीं ७ कोटी झालें. बंडाचां एकंदर खर्च ५ कोटी पौंडांवर झाला. पुढें हुंडणावळीच्या भानगडीमुळें व दुसऱ्याही किरकोळ खात्यांकरितां व दुष्काळाकरितां हिंदुस्थानचें राष्ट्रीय कर्ज वाढत चाललें व नंतर रेल्वे व पाटबंधारे या उत्पादक कामाकरितां कर्ज होऊं लागलें. १९०८, १९०९ साल अखेरची हिंदुस्थानच्या कर्जाची स्थिति खालील आंकड्यांवरून दिसून येईल.

हिंदुस्थान सरकारचें १९०९ अखेर कायमचें कर्ज.

हिंदुस्थानांत	८९७१०७०० पौंड
विलायतेस	१६६९७३३६९ पौंड

व्याज द्यावें लागणाऱ्या कायम व तात्पुरत्या एकंदर कर्जाचा आंकडा.

हिंदुस्थानांत	९११११०६० पौंड
	१७६०८९३२७ पौंड
एकूण	२६७२००३८७ पौंड

भाग नववा.

हिंदुस्थानचा जमाखर्च.

मागील भागांत राष्ट्रीय कर्जाची मीमांसा देऊन तेथेंच हिंदुस्थान सरकारच्या कर्जाचा इतिहास व सद्यःस्थिति दिली आहे. आतां या पुस्तकाच्या या शेवटल्या भागांत हिंदुस्थान सरकारच्या जमाखर्चाचें सामान्य स्वरूप देऊन व हिंदुस्थानांतिल कर हे कराच्या तत्वानुरूप योग्य आहेत किंवा नाहींत हें दाखवून हें पुस्तक संपविण्याचा विचार आहे.

सुधारलेल्या राज्यव्यवस्थेला अनुरूप अशीच हिंदुस्थानची जमाखर्चपद्धति आहे. जरी हिंदुस्थान सरकार लोकसत्तात्मक नाहीं तरी सुद्धा कौन्सिलपुढें हिंदुस्थानच्या जमाखर्चाचा खर्डा आणण्याची पद्धति फार दिवसांची आहे. कौन्सिलसुधारणेपासून लोकप्रतिनिधीना या बाबतींत आतां बरेच नवे अधिकार मिळालेले आहेत व अलीकडे नामदार गोखल्यांसारख्या उत्तम आंकडेशास्त्रज्ञांनी हिंदुस्थानच्या जमाखर्चावर मार्मिक टीका करून जमाखर्चपद्धतींत पुष्कळ हितकर असे फेरफार घडवून आणलेले आहेत. कारण पूर्वीच्या पद्धतीवरून हिंदुस्थान सरकारच्या जमाखर्चाची खरी स्थिति समजण्यास कठीण जात असे; कारण या जमाखर्चात उगीच दुसरे जमाखर्च आणित असत. उदाहरणार्थ, स्थानिक स्वराज्याचे जमाखर्चाचे सर्व आंकडे हिंदुस्थानच्या जमाखर्चात घालीत असत. तसेंच रेल्वेचें सर्व उत्पन्न व सर्व खर्च हिंदुस्थानच्या जमाखर्चात घालीत. परंतु वास्तविक रीतीनें या हिंदुस्थान सरकारच्या उत्पन्नाच्या बाबी नव्हेत. सरकार जे धंदे व कारखाने चालविते त्यांचा खर्च वजा जातां जें उत्पन्न राहिल तेंच फक्त सरकारचें खरें उत्पन्न होय. तसेंच करांच्या बाबींतही कांहीं ठरीव रकमा संस्थानिकांस किंवा दुसऱ्या हक्कदागस बाब्याच्या असतात किंवा कायद्याप्रमाणेंच आयात मालावरील जकाती तो माल परदेशीं पाठविला तर परत करण्याच्या असतात, त्या उत्पन्नांतून वजा केल्या पाहिजेत. सारांश, जेवढे निवळ दुबेरजी जमाखर्च आहेत तेवढे वजा करून बाकी राहिल तो सरकारचा खरा जमाखर्च होय. परंतु

सरकारच्या प्रसिद्ध झालेल्या जमाखर्चात हे सर्व दुवेरजी जमाखर्च धरलेले असल्यामुळे हिंदुस्थानसरकारचा आदा व खर्चांची बरोबर कल्पना येण्यास कठीण जाते. तेव्हां हे सर्व दुवेरजी जमाखर्च वजा करून, हिंदुस्थान सरकारचे निवळ उत्पन्न किती व निवळ खर्च किती याचे १९०८।१९०९ सालचे आंकडे तयार केले आहेत त्यावरून कोष्टक खाली देतां. सरकारच्या उत्पन्नाच्या बाबींचें मागें एका भागांत जें वर्गीकरण केलें आहे त्याला अनुसरून हें कोष्टक केलें आहे.

हिंदुस्थानसरकारचा १९०८।१९०९ सालाचा निवळ जमाखर्च.

जमा.		खर्च.	
प्रत्यक्ष कर-	पोंड	व्याज-	पोंड
जमीनसारा-	१९००५०३८	करवसुली खर्च-	+९७९५०७
प्राप्तीवरील कर-	१५४४५७६	लष्करी खर्च-	+६०२६५७२
प्रांतिक कर-	५३२९७६	सुलकी खर्च-	+१९६०२९८८
	२१०८२५९०	दुष्काळी खर्च-	+२१८५०९७९
अप्रत्यक्ष कर-		शिलकेंतून केलेला खर्च-	+१६४५१७९
आयातनिर्यातजकाती	४७२५०८३		
अन्तर्जकाती-	६३१३७७९		
मिठावरील कर-	३००८७०३		
	१४०४७५६५	एकंदर खर्च. ४९४३७८८२	
फी—स्टांप-	४२९३९५५	१९०८।०९—सालीं जमा-	
रोजिस्ट्रेशन-	४२९९७५	खर्चात तूट. ३७३७७१०	
	८७२३९३०		
उत्पन्न-			
अफूवरील कर-	-४६४५११३		
खंडणी-	+३८७५५७		
जंगल-	+१६९१८६५		
टेलिग्राफ-	-४९९७६		
पोस्ट-	-७११३३		
रेल्वे-	-१२४२२५०		
पाटबंधारे-	+६०८८२३		
टांकसाळ-	-८९४७५		
हुंडणावळ-	-३४४३७		

निवळ उत्पन्न ४५७००१७२ पोंड.

या साली रेल्वेच्या उत्पन्नांत फारच तोटा आल्यामुळे, आयात निर्यात जकाती व मिठावरील कर यांमध्येही उत्पन्न कमी झाल्याने एकंदर जमाखर्चात तूट आली आहे. शिवाय या जमाखर्चात सर्व दुबेरजी रकमा गाळून टाकल्यामुळे निरनिराळ्या खात्यांतील जमा मुळीच नाहीत. एका दृष्टीने त्या बाबी सरकारच्या उत्पन्नाखाली येतील व त्या सुमारे ३० लाख पौंड असतात असे समजण्यास हरकत नाही. तसेच सरकारी कारखान्यांत व विशेषतः रेल्वेत तोटा आला नाही तर यापासून एकंदर उत्पन्न वसि लाख पौंड येत. एकंदर करांचे सरासरी ४ कोटी ५० लाख पौंड उत्पन्न येत. म्हणजे कर व कारखाने मिळून ठोकळ मानानें हिंदुस्थान सरकारचें पांच कोटी पौंड निवळ उत्पन्न आहे, त्यापैकी २ कोटी रुपये लष्करी खर्चाला जातात; सुमारे ७० लक्ष पौंड कर्जावरील व्याज व करवसुलीकरतां होणारा खर्च याकरितां खर्च होतात व बाकीचे २ कोटी ३० लक्ष पौंड एकंदर प्रजेच्या उपयोगाकरितां खर्च होतात. आतां यापैकी इंग्लंडांत किती खर्च होतो व हिंदुस्थानांत किती होतो हेही पाहाण्यासारखें आहे. एकंदर ५ कोटी पौंडांपैकी १ कोटी विलायतेस तेथल्या खर्चाप्रीत्यर्थ लागतात. यांनाच 'होमचार्जेस' म्हणतात. २ कोटी रुपये लष्करी खर्चाला लागतात व २ कोटी मुलकी खर्चाला लागतात. म्हणजे हिंदुस्थानच्या एकंदर उत्पन्नाचा पांचवा हिस्सा उत्पन्न विलायतेंत खर्च होतें व मागे एका भागांत सांगितल्याप्रमाणें या कारणानेंच हिंदुस्थानचा निर्यात व्यापार आयात व्यापारापेक्षां नेहमीं जास्त असतो. कारण हे १ कोटी पौंड पैशाच्या रूपानें विलायतेंत जात नाहीत तर मालाच्या रूपानें जातात. वरील आंकडे एकंदर हिंदुस्थानच्या जमाखर्चाची टोवळ कल्पना येण्याकरितां दिलेले आहेत. आतां हेच आंकडे रुपयांमध्ये दिल्यानें निवळ मराठी वाचकांस जास्त चांगली कल्पना येईल. हिंदुस्थानसरकारचें सामान्यतः ७५ कोटी रुपयांचें उत्पन्न आहे. यापैकी ३० कोटी रुपये लष्करी खर्च आहे, ३० कोटी रुपये मुलकी खर्च आहे व १५ कोटी रुपये विलायतेंत खर्च होतात. यापैकी अफूचें सुमारे ७ कोटी रुपयांचें उत्पन्न हें खरोखरी चिनी लोक देतात. तेव्हां कराचा संपात काढतांना हें उत्पन्न वजा केलें म्हणजे ६८ कोटी रुपयांचें उत्पन्न हिंदी प्रजेपासून हिंदुस्थानसरकाराला मिळतें व ब्रिटिश हिंदुस्थानची लोकसंख्या २२ कोटींच्यावर आहे. यावरून एकंदर करांचा संपात दर माणशीं

३ रुपये वसतो. यांमध्ये सरकारच्या उत्पन्नाच्या बाबी व खंडणी धरल्या आहेत; परंतु खंडणीचा आंकडा जमेत धरण्यासारखा नाही; कारण ही रक्कम संस्थानिकांकडून येते. याचा बोजा ब्रिटिश मुलुखांतील प्रजेवर पडत नाही. उत्पन्नाच्या बाबी शेवटी लोकांच्या उत्पन्नांतूनच येतात, तेव्हां त्या करांच्या संपाताच्या बाबतीत जमेस धरण्यास हरकत नाही. परंतु या दोन्ही बाबी कमी केल्या तरी दर माणशीं करांचा संपात २॥ रुपये पडतो. ब्रिटिश हिंदुस्थानांतील प्रजेवरील करांच्या संपाताचा विचार करतेवेळीं आणखी एक गोष्ट ध्यानांत ठेवणें अवश्य आहे. ब्रिटिश व संस्थानी दोन्ही सरकारच्या प्रजेवर मीठ, जकात चलनी, पोस्ट, तार, रेल्वे वगैरे उत्पन्नाचें ओझें पडतें. संस्थानी अंमलाखालीं एकतृतीयांश मुलुख व एकचतुर्थांश प्रजा हिंदुस्थानपैकीं आहे. तेव्हां वरील खात्यांच्या उत्पन्नापैकीं एकतृतीयांश निदान चतुर्थांश उत्पन्न संस्थानी प्रजेपासून मिळतें व त्यामुळें संपाताचा आंकडा तितका कमी होणारा आहे.

आतां हिंदुस्थानच्या निरनिराळ्या करांचें करांच्या तत्त्वानुरूप थोडेंसें विवेचन केलें पाहिजे. हिंदुस्थानसरकारचा मुख्य कर म्हणजे जमीनसारा होय. तेव्हां प्रथम जमीनसाऱ्याचा विचार करूं. याबद्दल दोन वादग्रस्त प्रश्न आहेत. एक जमीनसारा हा एक कर आहे कीं खंड आहे व दुसरा जमीनसारा कायमचा असणें चांगलें किंवा मुदतीचा असणें चांगलें. तेव्हां या दोन प्रश्नांचा प्रथमतः विचार करूं. दुसऱ्या प्रश्नाचा थोडासा विचार मागें तात्विक भागांत झालाच आहे. मोठी शेती चांगली कीं छोटी शेती चांगली, या प्रश्नाच्या विवेचनाचे वेळीं व सामाजिक पंथी योजनांचा विचार करण्याच्या वेळीं या प्रश्नाचा निकाल पर्यायेंकरून सांगण्यांत आला आहे. जमिनीवरील कर कायमचा न ठरवितां तो मुदतीचा व कालेंकरून वाढणारा असावा ही कल्पना अभिमत अर्थशास्त्रकार रिकार्डो व मिल यांच्या अनुपार्जित वाढीच्या उपपत्तीवर वसविलेली आहे हें मागें सांगितलेंच आहे. देशाच्या भरभराटीबरोबर जमिनीचा खंड सारखा वाढत जातो व त्याबद्दल जमीनदाराला कांहीं एक खटपट करावी लागत नाही म्हणून या भाड्याचा कांहीं अंश सरकारनें घेणें रास्त आहे व असा जमिनीवरील कर हा आपोआप वाढत जाणारा व ज्याचा कोणावरही संपात पडत नाही असा कर आहे असें अभिमत-

पंथी मत आहे. परंतु हें मत सर्वांशीं खरें नाहीं असें मागें दाखविलें आहे. कारण अनुपार्जित वाढ ही फक्त जमिनीच्या उत्पन्नांत होते व दुसऱ्या कोठेंच होत नाहीं असें नाहीं. नफ्यांत व इतर उत्पन्नांच्या बाबींतही अनुपार्जित वाढीचा अंश असतो. तेव्हां जमिनीच्या उत्पन्नाचा हा विशेष आहे असें मानण्याचें कारण नाहीं. शिवाय जमिनीचा खंड हा नेहमीं वाढतच गेला पाहिजे, असाही कांहीं नियत नियम नाहीं. केव्हां केव्हां व कांहीं कांहीं परिस्थितींत जमिनीचे खंड उतरतात. या ठिकाणीं जमीनदारांचा अनुपार्जित तोटाही होतो व जर सरकार अनुपार्जित नफ्याच्या वाढीचे भागीदार होणार तर न्यायानें पाहतां सरकार हें अनुपार्जित तोट्याचेही भागीदार झालें पाहिजे. परंतु वस्तुस्थिति व्यवहारांत तशी नाहीं. तेव्हां जमिनसारा हा नेहमीं वाढत जाणारा कर आहे ही कल्पना बरोबर नाहीं. त्याअर्थीं मुदतीचा सारा चांगला कीं कायमचा सारा चांगला, या प्रश्नाचा निकाल नफ्याच्या अनुपार्जित वाढीच्या कल्पनेवरून करण्यांत अर्थ नाहीं. या प्रश्नाचा निकाल कोणती पद्धति संपत्तीच्या उत्पादनास जास्त अनुकूल आहे हें ठरवून त्यावरून केला पाहिजे. या दृष्टीनें कायम साऱ्याची पद्धति निर्विवाद फायदेशीर ठरते. कायम साऱ्याच्या पद्धतींत जमीनदारांना मालकीची जाणीव जास्त असते व आपल्या शेताची आपण सुधारणा केली तर तिचा पूर्ण फायदा आपल्या मुलांवाळांना मिळणार आहे अशी स्वामित्वाच्या जाणिवेपासून उत्पन्न होणारी खात्री शेतीच्या सुधारणेस अवश्यक आहे असें छोट्या शेतीच्या विवेचनांत दाखविलें आहे. तेव्हां त्याची पुनरावृत्ति येथें करण्याचें प्रयोजन नाहीं. मुदतीच्या साऱ्याच्या पद्धतींत ही खात्री व ही जाणीव कधींही वाटणें शक्य नाहीं. तिच्यामध्ये आपल्या शेताची सुधारणा केल्यास आपल्यावरील सारा वाढेल ही धास्ती जमीनदारांना नेहमीं राहते. जरी लांब मुदतीच्या साऱ्यानें—उदाहरणार्थ, तीस तीस वर्षांच्या मुदतीच्या नियमानें—हा आक्षेप थोडा कमी होतो, तरी पण साऱ्याची मुदत सरत आली म्हणजे जमीनदार व शेतकरी शेतांची मुद्दाम हयगय करूं लागतात. निदान अशा वेळीं जास्त सुधारणा करण्याचे भरीस पडत नाहीं ही गोष्ट अनुभवसिद्ध आहे. वरील विवेचनावरून कायमच्या साऱ्याची पद्धति ही अर्थशास्त्रदृष्ट्या व सामाजिकदृष्ट्या जास्त श्रेयस्कर आहे यांत शंका रहात नाहीं व हिंदुस्थानामध्ये अजबल इंग्रजीमध्ये इंग्रजी मुत्सद्दीही कायमच्या साऱ्याच्या पद्धतीला

अनुकूल होते. कायमच्या साऱ्याच्या पद्धतीखेरीज देशांत सुखवस्तु मध्यम वर्ग तयार होणार नाही; तिच्या प्रचारानेंच सर्वत्र शेतीची सुधारणा झपाट्यानें होईल व लोकांची राजनिष्ठा दृढतर होईल तेव्हां या कारणाच्या जोरावर ही पद्धति सुरू करावी असे हुकूमही सुटलेले होते; कोठें कोठें जाहीरनामेही लागलेले होते. त्या काळीं जमिनीच्या उत्पन्नाच्या मानानें सारा फारच असल्यामुळे-खंडाच्यापैकीं कोठें कोठें शेंकडा ९० या प्रमाणांत सरकारसारा आकारला होता-या जबर दराच्यामुळे लोकही कायमच्या साऱ्याच्या पद्धतीबद्दल मोठेसे उत्सुक नव्हते. परंतु पुढें या 'अनुपाजित वाढीच्या' कल्पना समाजांत पसरल्या व वाढते उत्पन्न सरकारनें कां सोडावें अशी स्वार्थीबुद्धि बळावली व या कायमच्या साऱ्याच्या प्रश्नाचा हिंदा प्रजेच्या कल्याणाविरुद्ध निकाल झाला. परंतु शास्त्रीयदृष्टीनें कायमच्या साऱ्याची पद्धति श्रेयस्कर होय यांत संदेह नाही व यापुढें तरी सरकारनें या पद्धतीचा अवलंब अविलंबेंकरून करणें इष्ट आहे व सरकार ही पद्धति सुरू करील तरच शेतीची सुधारणा जास्त झपाट्यानें होईल. जोंपर्यंत साऱ्याच्या वाढीचा बागूलबोवा लोकांच्या डोळ्यांपुढें राहिल तोंपर्यंत शेतींत भांडवल घालण्यास लोकांनीं कचरावें हें मानवीस्वभावास अनुसरून आहे.

आतां जमिनीच्या साऱ्याबद्दलचा दुसरा वादग्रस्त प्रश्न राहिला. तो प्रश्न म्हणजे हा सारा खंड आहे कीं कर आहे.

जमीनलागवडीचा सर्व खर्च वजा जातां जी उत्पन्नापैकीं शिल्लक राहते ती शिल्लक कुळांच्या चढाओढीच्या अमदानींत जमिनीच्या मालकांस जाते व तिलाच जमिनीचें भाडें म्हणतात असें या ग्रंथाच्या तिसऱ्या पुस्तकांत सांगितलें आहे. आतां येथें जमिनीचा सारा खंडाच्या निमेषेक्षां जास्त असूं नये असा नियम आहे त्या अर्थी सरकार सर्व खंड घेत नाहीं हें उघड आहे. परंतु ब्रिटिश अंमलाच्या अवल अमदानींत खंडाच्या शेंकडा ९० पर्यंत सुद्धां सरकार सारा घेत असे; परंतु पुढें खंडाच्या अर्ध्यापेक्षां जास्त सारा घ्यावयाचा नाही असा सरकारनें आपल्याला निर्वंध करून घेतला. परंतु जमीनसाऱ्याला कर म्हणावयाचा कीं खंड म्हणावयाचा या प्रश्नाच्या मुळाशीं दुसरा एक प्रश्न आहे तो हा कीं, हिंदुस्थान सरकार सर्व जमिनीचें मालक आहे कीं काय? जमिनीची सर्व मालकी सरकारची आहे अशी कल्पना

केली तर जमीनसारा हा खंड बनतो—मग सरकार अर्थशास्त्रदृष्ट्या शक्य इतका खंड वेवो किंवा मेहेरवानीखातर कांहीं अंश प्रजेला ठेवो. परंतु सरकार जर जमिनीचें मालक नसलें तर मग जमीनसारा हा कर होतो, मग तो कर कितीही जबर असो. युरोपांतून युरोपियन लोक प्रथमतः इकडे आले तेव्हां त्यांना युरोपांतील जहागिरीपद्धतीची माहिती होती. यें आल्यावर त्यांना जमिनीच्या बाबतींत जहागिरीपद्धतीचें साम्य दिसून आलें व जहागिरीपद्धतींत राजा हा सर्व जमिनीचा मालक समजला जात असे; यामुळें हिंदुस्थानांतही राजा किंवा सरकार हेंच जमिनीचें मालक असलें पाहिजे अशी युरोपियन लोकांची समजूत झाली व हिंदुस्थानांत जमिनीची खासगी मालकी नाहींच असें मत ते प्रतिपादन करूं लागले. हिंदुस्थानांत वारंवार होणारे राज्याचे फेरबदल हेही हा समज दृढ करण्यास कारणीभूत झाले. कारण देश जिंकणारा, राज्य जिंकलेला देश आपला असा मानू लागे असें युरोपियनास वाटे व पूर्वीचे राजे हे जमिनीचे मालक होते व त्यांचे जागीं जर ब्रिटिश सरकार आलें आहे तर अर्थात् त्या पूर्वीच्या राजांचे सर्व हक्क हिंदुस्थानसरकारास प्राप्त झाले आहेत व म्हणूनच हिंदुस्थानांतील सर्व जमीन सरकारची अशा प्रकारचा कोटिक्रम या प्रशासबंधें लढविला जातो. परंतु विल्कस व बेडन पॉवेल हे दोघेही ग्रंथकार या मताच्या विरुद्ध आहेत. त्यांचे मतें हिंदुस्थानांत खासगी मालकीची कल्पना फार जुन्या काळापासून चालत आलेली आहे. जो मनुष्य जमिनीवरील जंगल काढून टाकून ती जमीन ऋषियोग्य करतो तो जमिनीचा मालक होय असें मनुस्मृतींत स्पष्टपणें विधान केलेलें आहे. तसेंच राजाला जमिनीच्या उत्पन्नाचा सहावा भाग कर म्हणून घेण्याचा अधिकार आहे व अडचणीच्या प्रसंगीं हा कर एकचतुर्थांश केला तरी हरकत नाहीं असेंही मनुस्मृतींत सांगितलें आहे. व ज्याप्रमाणें जमिनीच्या उत्पन्नाचा सहावा भाग राजा कर म्हणून घेतो त्याचप्रमाणें प्रजेच्या पापपुण्याचा सहावा हिस्सा राजाला जातो असेंही विधान केलेलें आहे. यावरून मनुस्मृतिकाळीं जमिनीवरील खासगी मालकीची कल्पना होती व सरकार सर्व जमिनीचें मालक समजलें जात नव्हतें असें सिद्ध होतें. मात्र सरकार हें जमिनीच्या उत्प-

चाचा सहावा हिस्सा कर म्हणून घेत असे. परंतु हा वांटा म्हणजे मालकी हक्कावद्दल नव्हे. हा कर धान्यांत घेतला जात असे किंवा तो उत्पन्नाच्या एखाद्या प्रमाणांत हिस्सेरशीनें घेतला जात असे. या कर घेण्याच्या तऱ्हा झाल्या. यावरून सरकार जमिनीचें मालक झालें असा त्याचा अर्थ होत नाही. कर न दिल्यास जमीन सरकारास विकतां येते यावरूनही सरकारची मालकी सिद्ध होत नाही. जमिनीवर कराचा पहिला वोजा व इतर कर वसूल करण्याकरितां ज्याप्रमाणें केव्हां केव्हां कडक उपाय योजावे लागतात त्यांपैकीच जमीनविक्री हा एक उपाय आहे. जमीनविक्रीच्या किंमतींतून साऱ्याची रक्कम पुरी वसूल झाल्यावर जी शिल्लक राहिल त्यावर जमिनीच्या मालकाचा हक्क असे व ती रक्कम त्याला परत मिळत असे. यावरूनही जमिनीवरील खासगी मालकीहक्कच शाबीत होतो. नापीक जमिनीवरील सरकारच्या मालकीहक्कावरून किंवा ज्याला कोणीही वारस नाही त्याची जमीन सरकारजमा होते यावरून किंवा राजद्रोहाकरितां अपराध्याची जमान खालसा करतां येते यावरून सर्व जमिनीवरील सरकारची मालकी शाबीत होत नाही. कारण हे सर्व अधिकार सरकार सर्व प्रजेचे संरक्षक या नात्यानें त्याजकडे येतात व ही जंगम व स्थावर अशा दोन्ही मालमतेला लागू आहेत. परंतु हे हक्क जंगममिळकतीसंबंधानें सरकारला आहेत यावरून सरकार सर्व लोकांच्या जंगममिळकतीचें मालक असें कोणीही समजस मनुष्य ह्मणणार नाही. त्याप्रमाणेंच स्थावरमिळकतीसंबंधानें हे हक्क सरकारला असले ह्मणून सर्व जमीन सरकारची असें कोणीही ह्मणणार नाही. तेव्हां ऐतिहासिकदृष्टीनें पाहिलें किंवा प्रत्यक्ष व्यवहाराच्या दृष्टीनें पाहिलें किंवा सारासार विचाराच्या दृष्टीनें पाहिलें तरी देशांतील सर्व जमीन सरकारची हें मत मुळींच सिद्ध होत नाही तर उलट जमान खासगी व्यक्तीची हीच कल्पना हिंदुस्थानांत पूर्वापार चालत आलेली आहे व म्हणून ती आजही मान्य असली पाहिजे असेंच ह्मणणें प्राप्त आहे.

वास्तविक हा प्रश्न आतां निव्वळ तात्त्विक आहे. सरकारही सर्व जमिनीचा मालकीहक्क सांगूं इच्छित नाही हें खरें आहे; तरीपण हिंदुस्थानांत जमिनीच्या मालकीसंबंधाची काय व्यवस्था होती हें जाणणें अवश्य

आहे. कारण जमीनसारा हा कर नाही तर खंडाचा अंश आहे व म्हणून त्याचा बोजा प्रजेवर मुळीच पडत नाही, कारण खंड हा कोणातरी मालकाला द्यावा लागणारच, तेव्हां जमीनसारा हा हिंदुस्थानच्या कराच्या संपाताचा विचार करतांना जमिंत धरतां कामा नये असें केव्हां केव्हां व कोठें कोठें उद्धार निघतात व म्हणून या तात्त्विक प्रश्नाचा निकाल करणें जरूर आहे. कारण जमीन सरकारची नाही असें सिद्ध झालें म्हणजे जमीनसारा हा कर नाही असें म्हणण्यास जागा राहणार नाही व मग त्याचा बोजा लोकांवर पडत नाही हें म्हणणेंही आपोआप नाहीसें होईल. असो.

वाकी हा कर **अँडाम स्मिथ**च्या बहुतेक तत्त्वांनुरूप आहे. कारण हा कर शास्त्रीय रीतीनें जमिनीचा मगदूर ठरवून तरी बसविलेला असतो किंवा प्रत्यक्ष खंडाच्या ठरिव प्रमाणांत तरी बसविलेला असतो, यामुळें तो समतातत्त्वांनुरूप आहे. शिवाय तो निश्चित आहे, यामुळें लांच-लुचपतीला किंवा जुलूमजबरदस्तीला अवकाश नसतो. हा कर सोयीच्या मात्र तत्त्वाविरुद्ध आहे. कारण पुष्कळ ठिकाणीं हा कर देण्याच्या वेळेच्या ज्या तारखा ठरविल्या आहेत त्या फार गैरसोयीच्या आहेत. शेततांतील पीक तयार होण्याचे आधींच साऱ्याच्या हप्त्याची मागणी केली जाते व इंग्रजी अंमलांत शेतकऱ्यांच्या कर्जबाजारीपणाचें एक कारण ही सारा देण्याची गैरसोय हें होय. सारा जबर आहे-निदान हल्लीं तरी-असें म्हणतां येणार नाही; परंतु ज्या वेळीं शेतकऱ्यांच्या हातीं पीक आलेलें नसतें किंवा ज्या वेळीं त्यांच्या पिकाला गिऱ्हाईक मिळण्याचा संभव कमी अशा वेळीं सारा देण्याची मुदत ठरविल्यामुळें शेतकऱ्यांना सावकाराच्या दारीं जाण्याचा प्रसंग सरकार आणतें असें होतें. तेव्हां जमीनसाऱ्याच्या वावर्तीत सोयीच्या वेळीं सारा देण्याची सुधारणा होणें अवश्य आहे.

दुसरा प्रत्यक्ष कर प्रातर्विराल कर होय. हा करही करांच्या तत्त्वा-विरुद्ध नाही. विशेषतः ५०० पासून १००० उत्पन्नावर या कराची मर्यादा गेल्यापासून यासंबंधीं कांहीं तक्रार राहिली नाही. मात्र हा कर दरवर्षीं बसविला जाणारा असल्यामुळें यामध्यें कराच्या निश्चितपणाच्या तत्त्वाची अंमल-बजावणी होत नाही. शिवाय कर आकारणीही फक्त सरकारी अंमलदारां-

च्याच हातीं असल्यामुळें हा कर लोकांवर नाहक वाढविला जाण्याची भीति असते. तसेंच केव्हां केव्हां या कराच्या आकारणींत लांचलुचपतीला अघसर मिळण्याचा संभव असतो. तेव्हां या बाबतींत सुधारणा म्हणजे कर-आकारणीच्या कामांत सरकारी अंमलदाराबरोबर एखादा लोकप्रतिनिधि नेमला जावा व करआकारणी दोघांच्या सल्ल्यानें व्हावी ही होय.

अप्रत्यक्ष करांपैकीं प्रमुख कर म्हणजे मिठावरील कर होय. हा कर मात्र अर्थशास्त्राच्या दृष्टीनें चांगला नाही. हा कर शक्य तेव्हां काढून टाकणें अवश्य आहे असें इंग्रजी मुत्सद्यांनीं सुद्धां वेळोवेळीं कबूल केलें आहे. प्रथमतः हा कर जीविताच्या अवश्यकावर आहे व अवश्यकावर कर बसवूं नये असें अर्थशास्त्रीय मत आहे. कारण अवश्यकांत ही वस्तु गरीबांना व श्रीमंतांना सारखीच जरूर असल्यामुळें हा कर गरीबश्रीमंतांवर सारखाच पडतो, म्हणजे तो समतेच्या तच्चाविरुद्ध जातो हें उघड आहे. शिवाय या करामुळें हिंदुस्थानांत शास्त्रीयदृष्टीनें आरोग्याला जितकें मीठ खाणें अवश्य आहे तितकें मीठ वेण्याइतकें सामर्थ्य गरीब लोकांत नसल्यामुळें हा कर प्रजेच्या आरोग्याच्या दृष्टीनें अहितकर आहे.

आयात-निर्यात मालावरील जकातीबद्दल वादच नाही. हे कर योग्य आहेत व सरकारच्या उत्पन्नाकरितां असे कर बसविणेंही योग्य आहे. बहुतेक सुधारलेल्या सर्व देशांत सरकारच्या उत्पन्नाचा बराच मोठा भाग याच जकातीपासून उभारला जातो. इंग्लंडांतील तर बराच मोठा भाग कांहीं ठळक आयात मालावरील जकातीपासून उभारला जातो. यंदांचे हिंदुस्थानचे जमाखर्चात ही सुधारणा घडवून आणलेली आहे. तंबाखू व चांदी या दोन आयात मालावर जकात बसविली आहे. या जकाती अगदीं योग्यच आहेत. हिंदुस्थानांतील निर्यात जकातीस अगदींच योग्य असा पदार्थ म्हणजे बंगाल्यांतील ताग होय. या पदार्थाचा हिंदुस्थानाला जसा कांहीं मक्काच मिळालेला आहे व हा कर हिंदुस्थानवासीयांवर न पडत अफूच्या उत्पन्नाप्रमाणें परकी लोकांवर पडणारा आहे; तेव्हां पुढें मार्गें ही आयात जकात ही हिंदुस्थानच्या जमाखर्चात अन्तर्भूत व्हावी व ती होईल यांत शंका नाही.

अन्तर्जकातीपैकीं देशी कापडावरील जकात मात्र अगदीं अन्यायाची आहे व ही गोष्ट हिंदुस्थानांतील अस्वस्थतेच्या कारणांचा सविस्तर विचार

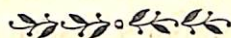
करणाच्या लंडन टाइम्सच्या वातमीदारानें सुद्धां कबूल केली आहे. यावरून हा अन्याय किती उघड आहे हें दिसून येतें. हा कर अप्रतिबद्धव्यापाराच्या तत्त्वपालनाकरितां ठेवण्यांत आला आहे असें वरकरणीं सांगण्यांत येतें; परंतु अर्थशास्त्राप्रमाणें सरकारच्या उत्पन्नाकरितां आयात जकाती बसवि-
विण्यानें अप्रतिबद्धव्यापाराचें तत्त्व मुळींच उल्लंघलें जात नाही. शिवाय देशी कापड व आयात विलायती कापड यांमध्ये चढाओढ मुळींच नाही. कारण जितक्या बारीक धाग्याचें कापड आयात होतें तसलें कापड देशी गिरण्यांत होत नाही. तर येथें माल फक्त जाड्याभरड्या सुताचा होतो व तो माल बहुतेक गरीब लोक वापरतात. तेव्हां या अन्तर्जकातीचा बोजा गरिबां-
वर पडतो हें एक व ह्याच्यायोगानें गिरणीच्या धंद्याच्या गळ्यांत एक विनाकारण धोंड अडकविल्यासारखें होऊन त्याच्या प्रगतीला अडथळा येतो हें दुसरें. तेव्हां कोणत्याही दृष्टीनें पाहतां ही जकात अन्यायाची आहे असें म्हणणें भाग आहे. बाकीच्या करासंबंधीं किंवा सरकारच्या दुसऱ्या उत्पन्नाच्या बाबीसंबंधानें फारसें लिहिण्याचें प्रयोजन नाही; कारण त्या सर्व अर्थ-
शास्त्राच्या कोणत्याही तत्त्वाविरुद्ध आहेत. त्यासंबंधीं पुष्कळ वादग्रस्त प्रश्न आहेत, परंतु ते अर्थशास्त्रविषयक नसल्यामुळें त्यांचा येथें विचार करण्याचें प्रयोजन नाही.

अर्थशास्त्राचीं मूलतत्त्वे.

पुस्तक ६ वें.

हिंदुस्थानदेशाची सद्यः सांपात्तिक स्थिति व तिला
लागू पडण्यासारख्या सिद्धांतांचें विवेचन.

मार्गील पांच पुस्तकांत अर्थशास्त्राच्या निरनिराळ्या अंगांचें काळ व जागा यांच्या अवकाशाप्रमाणें यथामति विवेचन केलें. आतां या शेवटल्या पुस्तकांत मथळ्यांत लिहिलेल्या विषयाचें प्रतिपादन करावयाचें आहे; परंतु या विषयाचें विवेचन करणें कांहीं स्वाभाविक व कांहीं आंगंतुक कारणांनीं बरेंच अडचणीचें झालेलें आहे.

प्रथमतः मथळ्यांतील विषयविवेचन हें शास्त्राच्या तात्त्विक सिद्धांतांचें प्रत्यक्ष व्यवहाराला उपयोजन होय व हें करणें नेहमींच अवघड विकट असतें. कारण अशा उपयोजनाला दुहेरी ज्ञान लागतें. एक शास्त्राच्या तत्त्वांचें व सिद्धांतांचें पूर्ण ज्ञान व दुसरें ज्या परिस्थितीला या तत्त्वांचें व सिद्धांतांचें उपयोजन करावयाचें त्या परिस्थितीचें पूर्णज्ञान. हें दुसरें ज्ञान निव्वळ व्यासंगानें, वाचनानें किंवा विचारानें येणारें नाहीं, तर त्याला अनुभव व प्रत्यक्ष व्यवहाराशीं संबंध लागतो व अशी ज्ञानाची जोडगोळी थोड्याच लोकांच्या हातीं असते.

या विषयाचें विवेचन अडचणीचें होण्याचें दुसरें कारण यासंबंधींच्या माहितीचा अभाव. कारण हिंदुस्थानची सद्यः सांपात्तिक स्थितीची परीक्षा करून त्यावर उपाययोजना करण्याचा हा विषय आहे व म्हणून हा रोग्याला औषध देण्यासारखा विकट आहे. प्रथमतः रोगाची बरोबर चिकित्सा झाली पाहिजे; परंतु ही चिकित्सा बरोबर होण्यास रोग्याच्या

आजपर्यंतच्या प्रकृतिमानाची पूर्ण माहिती पाहिजे. तेव्हां हिंदुस्थानची सद्यः सांपत्तिक स्थिति कळण्याकरितां हिंदुस्थानच्या पूर्वस्थितीची माहिती पाहिजे; परंतु ही माहिती संगतवार अशी कोठेही नाही. कारण युरोपांतलि देशांप्रमाणें हिंदुस्थानचा औद्योगिक इतिहास उपलब्ध नाही. कारण तशा दृष्टीनें अजून हिंदुस्थानचा प्राचीन इतिहास लिहिलेला नाही व त्याच्या अभावामुळे सद्यःस्थितिसंबंधी केलेला अंदाज चुकण्याचा संभव असतो व त्यामुळे उपाययोजनाही चुकण्याचा संभव आहे.

हिंदुस्थानच्या पूर्वस्थितीच्या अज्ञानामुळेच या विषयाच्या विवेचनांत तिसरी एक अडचण उत्पन्न झालेली आहे. ही अडचण म्हणजे तीव्र मतभेदाची होय. ज्याप्रमाणें एखाद्या विचित्र रोगानें पछाडलेल्या मनुष्याशेजारीं दोन डॉक्टर वसावेत व रोग्याच्या लक्षणांच्या परीक्षेवरून त्यांनीं परस्पर विरुद्ध अशी रोगचिकित्सा करावी व अर्थात् या रोगचिकित्सेच्या भिन्नतेमुळे या दोघांची औषधयोजना अगर उपाययोजनाही भिन्न व प्रसंगीं परस्परविरोधी व्हावी हें साहजिकच आहे. तशीच गोष्ट हिंदुस्थानच्या सांपत्तिक स्थितीच्या बाबतींत झालेली आहे. एका पक्षाचें म्हणणें हिंदुस्थानची सद्यः सांपत्तिक स्थिति पूर्ण भरभराटीची आहे व या निदानाचा खरेपणा भासविणारीं लक्षणेही हा पक्ष दाखवूं शकतो. कारण रोग्याचा रोग विचित्र तऱ्हेचाच असल्यामुळे लक्षणांमध्ये कांहीं कांहीं लक्षणे आरोग्यसूचक व शरीरसामर्थ्यसूचक भासतात हें खोटें नाही. दुसऱ्या पक्षाचें निदान याच्या अगदीं उलट आहे. तो म्हणतो कीं, हिंदुस्थानची सांपत्तिक स्थिति अगदीं खालावत चाललेली आहे; या रोग्याची शक्ति दिवसेंदिवस क्षीण होत चालली आहे व रोगी आतां थोड्याच दिवसांचा सोबती आहे. या निदानाच्या समर्थनार्थ हा पक्ष रोग्याच्या हातापायांच्या झालेल्या काड्यांकडे वोट दाखवितो व सशक्त माणसाच्या एकंदर शरीरशक्तीकडे वोट दाखवून "हें चित्र पहा व तें चित्र पहा" असें प्रतिपादन करतो व यामुळे या पक्षाचें म्हणणें खरें भासतें. प्रत्यक्ष रोग्याला विचारावें तर त्याचें म्हणणें आपण अत्यंत खंगत चाललों आहों असेंच पडतें. परंतु हें त्याचें विधान त्याच्या निरोगी स्थितीशीं तुलना करून केलेलें असतें. समजा कीं, एखादा मनुष्य मोठ्या भयंकर रोगानें आजारी पडून बेशुद्ध पडला व पुढें हळूहळू तो शुद्धीवर येऊं लागला. आतां ज्या डॉक्टरानें

त्याला फक्त वैशुद्ध स्थितीत पाहिला असेल तो डॉक्टर असें म्हणणार कीं, हा मनुष्य आतां शुद्धीवर आला आहे, तेव्हां याची प्रकृति सुधारण्याच्या मार्गाला लागलेली आहे व योग्य जोपासना केल्यास हा मनुष्य पुनः निरोगी व सुदृढ होण्यास हरकत नाही. परंतु अशा वेळीं रोग्यास कसें वाटतें असें विचारल्यास तो म्हणतो, मी अत्यंत अशक्त झालों आहे व माझी प्रकृति फारच विघडली आहे. रोग्याचें हें म्हणणें बरोबर आहे, कारण त्याला ज्या आपल्या प्रकृतीची आठवण आहे, त्यापेक्षां हल्लींची प्रकृति वाईट आहे हें अगदीं उघड आहे. परंतु मध्यंतरीं त्याची प्रकृति हल्लींपेक्षांही जास्त विघडली होती. परंतु त्या वेळीं तो वैशुद्धीत असल्यामुळें त्याची त्याला स्मृति नव्हती. या स्थितीत डॉक्टर व स्वतः रोगी या दोघांचेही ह्मणणें कांहीं कांहीं अंशीं खरें आहे असें निष्पक्षपातानें विचार करतां कबूल करणें प्राप्त आहे. हिंदुस्थानच्या सांपात्तिक स्थितीला व तिच्या निदानाला हा दाखला चांगला लागू पडतो हें पुढील विवेचनावरून स्पष्ट दिसून येईल. परंतु या विषयासंबंधानें तीव्र मतभेद आहे व त्यामुळें त्यामधून सत्य शोधून काढणें हें कठीण व अडचणीचें काम आहे हें सहज दिसून येणार आहे.

या विषयविवेचनाच्या अडचणीचें शेवटचें कारण आगंतुक आहे. या विषयाला हल्लीं हिंदुस्थानच्या विशेष परिस्थितीमुळें फार नाजूक स्वरूप आलेलें आहे. वरच्या कलमांतील दाखलाच पुढें चालवून त्या नाजूक स्वरूपाचें स्पष्टीकरण करतां येईल. रोगी पुष्कळ दिवस आजारी पडलेला असावा, व डॉक्टर त्याची पहिल्यापासून शुश्रूषा व औषधोपचार करीत असावा. अशा स्थितीत पहिल्यांदा रोगी डॉक्टराचे आभार मानीत असतो. कारण त्याला डॉक्टराबद्दल फार आदरबुद्धि असते; परंतु दुखणें खितपत पडलें व डॉक्टराचें औषध सारखें चालू असतानाही रोग्याला गुण वाटत नाहींसा झाला ह्मणजे रोगी डॉक्टरवर रागावूं लागतो. “इतके दिवस झाले तुमचें सारखें औषध चालू आहे, तुमची सुधारलेली शस्त्रक्रिया चालू आहे, तुमची सारखी शुश्रूषा चालू आहे तरी मला गुण येत नाहीं, तेव्हां तुम्ही औषधें बरोबर देत नाहीं. माझा सावकाशपणें परंतु जीव जावा अशीच तुमची योजना आहे. तेव्हां तुमच्या इतक्या महागऱ्या पद्धतीची मला जहरी नाहीं ” असें रोग्यानें त्राग्यानें ह्मटलें तर डॉक्टर संतापतो व

रोग्याला कृतघ्न म्हणू लागतो. “अरे, मी तुला मरतां मरतां वांचविलें, वैशुद्धी-
तून शुद्धीवर आणिलें. आणि असें असूनही माझ्या औषधयोजनेला नांवे
ठेवतोस तेव्हां तूं किती कृतघ्न व मित्रद्रोही आहेस ” अशा तऱ्हेचे डॉक्टरच्या
तोंडून साहजिक उद्गार निघतात. परंतु यास रोग्याचा तरी काय इलाज
असतो; तो किती तरी महिने खितपत पडलेला असतो; हातपाय हल-
विण्याचें त्याला सामर्थ्य नसतें; आपल्यामागून आजारी पडलेले रोगी याच
औषधयोजनेनें आपल्या आधीं बरे व धट्टेकट्टे झालेले व निरोगी व सशक्त
माणसाप्रमाणें जिकडे तिकडे वावरतांना पाहून अंधरुणाला खिळलेल्या माण-
सानें उतावीळ व्हावें व आपल्याला अजून गुण येत नाहीं, म्हणून डॉक्टरास व
त्याच्या औषधयोजनेस त्यानें शिव्याशाप देऊं लागावें हें मनुष्यस्वभावास
धरून आहे. परंतु अशा स्थितींत डॉक्टरानें रोग्यावर न संतापतां आपली औषध-
योजना चालू ठेवावी व ती चालू ठेवणें हेंच शहाणपणाचें आहे हें उघड आहे.
उपमा टाकून स्पष्टपणें बोलावयाचें म्हणजे या विषयावर लिहिणें हल्लींच्या
स्थितींत फार नाजूक काम झालें आहे. कारण अर्थशास्त्रांतील विषयांचा
राजकीय विषयांशीं फारच निकट संबंध आहे व हल्लीं ब्रिटिश सरकारच्या
मनांत हिंदी प्रजेच्या राजनिष्ठपणावद्दल शंका उत्पन्न झालेली आहे. यामुळें
सरकारी अंमलदारांस हल्लीं कोठें राजद्रोह दिसेल याचा नेम नाहीं. अशी
स्थिति उत्पन्न होण्यास आमच्यांतील कांहीं जबाबदार लेखक व वक्ते हे
कारणीभूत झालेले आहेत हेंही कबूल करणें भाग आहे. कारण मनुष्यां-
मनुष्यांमधले सर्व व्यवहार विश्वासावर अवलंबून आहेत व कांहीं कारणानें
हा विश्वास एकदां उडाला ह्मणजे अगदीं सध्या व स्वाभाविक कृत्यावद्दल-
ही मनुष्याच्या मनांत संशय उत्पन्न होतो. हा मनुष्यस्वभाव आहे. याकरि-
तांच लोकांचे पुढारी ह्मणविणाऱ्या लोकांनीं ही गोष्ट मनांत ठेवून आपलें
वर्तन ठेविलें पाहिजे. असो. तेव्हां सध्यां स्थिति नाजूक झालेली आहे ही
गोष्ट सिद्ध आहे व यामुळेंच या विषयावर लिहिणें कठिण झालेलें
आहे. परंतु या लेखकाला जें जें सत्य वाटत आहे, तें तेंच
तो या ठिकाणीं लिहित आहे. पुढील विवेचनांत कांहीं कांहीं गोष्टी
ब्रिटिश राज्यपद्धतीविरुद्ध लिहिलेल्या आहेत, परंतु त्या सत्य आहेत अशी
त्याची समजूत आहे म्हणून त्यानें त्या लिहिल्या आहेत. त्याचा उद्देश
द्वेषवृद्धि वाढविण्याचा नाहीं हें येथें सांगणें जरूर आहे. मानवी संस्था

चुकीस पात्र असतात व त्याप्रमाणें ब्रिटिश राज्यव्यवस्थेत पुष्कळ चुक्या होणें स्वाभाविक आहे; परंतु असल्या चुक्या लपवून आपल्या म्हणण्याचा विपर्यास होऊं नये, या शुद्ध हेतूनें कां होईना, परंतु सत्याचा अपलाप करण्यापासून कांहींएक फायदा होत नाही. उलट केव्हांना केव्हां तरी सत्य हें बाहेर येतें व शुद्ध हेतूनें सत्य मार्गें ठेवणारांचा हेतु तडीस न जातां, उलट त्यानें ज्या इतर चांगल्या व हितकर गोष्टी लिहिल्या असतील त्यावरील मात्र लोकांचा विश्वास उडतो. वर्कनें म्हटल्याप्रमाणें स्तुति ही स्तुति करणारास किंवा स्तुति स्वीकारणारास दोषांनाही कमीपणा आणणारी आहे. तीच गोष्ट अशा ठिकाणींही लागू आहे व याच बुद्धीनें जें सत्याला धरून आहे अशी या लेखकाची समजूत आहे तेंच या एकंदर ग्रंथांत व या शेवटल्या पुस्तकांत सदर लेखकानें ग्रथित केलें आहे.

शेवटीं, या विषयाचें सविस्तर विवेचन या शेवटल्या लहानशा पुस्तकांत होणें शक्य नाही हें लेखक जाणून आहे. हा विषय इतका गहन, विकट व अवघड आहे कीं, त्याचें यथास्थित विवेचन करण्यास एक मोठा प्रचंड स्वतंत्र ग्रंथच लिहिला पाहिजे. परंतु हें या लेखकाच्या आटोक्याबाहेरचें काम आहे. येथें लेखकानें आपल्या थोड्याबहुत अवलोकनांन, कमीजास्त व्यासंगानें व थोड्याफार विचारानें हिंदुस्थानच्या सांपत्तिक स्थितीबद्दल जीं अनुमानें काढलीं आहेत, त्यांचें थोडक्यांत व संक्षेपतः निरूपण करून वाचकांची रजा घेण्याचा विचार केला आहे. येवढी आवश्यक असलेली प्रस्तावना करून आतां या कठिन विषयाकडे वळूं.

या पुस्तकांतील प्रतिपाद्य विषयाचे स्वाभाविक दोन भाग पडतात हिंदुस्थानची सद्यः सांपत्तिक स्थिति कशी आहे हा पहिला भाग व मग ही स्थिति सुधारण्यास अर्थशास्त्रदृष्ट्या योग्य अशी उपाययोजना कोणती करावी हा दुसरा भाग.

परंतु हिंदुस्थानच्या सद्यः सांपत्तिक स्थितीचें यथार्थ स्वरूप समजण्यास हिंदुस्थानच्या औद्योगिक स्थितीची पूर्वपीठिका समजली पाहिजे. परंतु ही पीठिका फार लांबवर गेलेली आहे. कारण औद्योगिक स्थितीच्या बाबतींत हिंदुस्थान व युरोपांतील अर्वाचीन राष्ट्रे यांमध्ये पुष्कळ अंतर आहे. युरोपियन राष्ट्रांची सुधारणा व सांपत्तिक प्रगति ही बरीच अली-

कडील आहे व रानटी स्थितीपासून हल्लींच्या भरभराटीच्या स्थितीमधला काल फारसा मोठा नाही. हीं राष्ट्रें जीं एकदां सुधारणेच्या मार्गाला लागलीं तीं सारखीं वरवर चढतच गेलीं व आतांपर्यंत त्यांचा वर चढण्याचा क्रम चालूच आहे. हिंदुस्थानची गोष्ट यादून फार निराळी आहे. हा देश फार पुरातनकालचा आहे, येथली सुधारणाही फार जुनी आहे व ती विशिष्ट सुधारणा फार जुन्या काळांचे शिखरास पोहोचली होती व या सुधारणेस अचल स्वरूप आल्यानंतर तिचा दुसऱ्या लोकांशीं व दुसऱ्या सुधारणांशीं संबंध आला व ब्रिटिश अंमलामधील हिंदुस्थानची सध्याची स्थिति या दोन सुधारणांच्या मिश्रणानें बनलेली असल्यामुळे हिंदुस्थान हल्लीं एका प्रकारच्या संक्रमणावस्थेंत आहे; तेव्हां या दोन सुधारणांच्या मिलाफानें हिंदुस्थानच्या सांपत्तिक स्थितीवर काय इष्टानिष्ट परिणाम झाले आहेत हें प्रथम पाहिलें तरच आपल्याला त्याच्या सद्यः सांपत्तिक स्थितीची यथार्थ कल्पना येईल. तेव्हां आपल्याला हिंदुस्थानच्या अर्वाचीन काळचें सिंहालोकन केलें पाहिजे. हिंदुस्थानच्या अर्वाचीन काळचा प्रारंभ म्हणजे वास्कोदिगामानें हिंदुस्थानचा जलमार्ग शोधून काढला त्या सालापासून होय. तेव्हांपासून युरोपाशीं हिंदुस्थानचा जास्त निकट संबंध येऊं लागला व दोघांमध्ये जेराचा व्यापार सुरू झाला. तेव्हांपासून आजपर्यंतचा काळ म्हणजे हिंदुस्थानचा अर्वाचीन काळ होय व या काळाबद्दल थोडीफार माहिती उपलब्ध आहे. आतां औद्योगिक दृष्टीनें या काळाचीं तीन पर्वे पडतात. पहिलें १५ व्या शतकापासून १७५० पर्यंत, दुसरें १७५० पासून १८५० पर्यंत व तिसरें पर्व म्हणजे गेल्या ६० वर्षांचें होय. यांत पहिलें पर्व २५० वर्षांचें आहे, दुसरें १०० वर्षांचें आहे व तिसरें ६० वर्षांचें आहे. पहिल्या पर्वांतच हिंदुस्थानांतील मुसलमानांच्या सत्तेचा उदय व भरभराटीचा काळ पडतो व या काळांत युरोपांतील निरनिराळ्या राष्ट्रांचा हिंदुस्थानांत व्यापाराच्या दृष्टीनें प्रवेश झाला होता. १७५० ते १८५० या शंभर वर्षांचा काळ हिंदुस्थानांतील ब्रिटिश साम्राज्यस्थापनेचा काळ होय. या शंभर वर्षांत ईस्ट इंडिया कंपनीनें बहुतेक सर्व हिंदुस्थानचें साम्राज्य संपादन केलें. याच काळांत युरोपामध्ये उद्योगधंद्यांत निरनिराळे शोध लागून युरोप व विशेषतः इंग्लंड यांची औद्योगिक भरभगट झाली. तिसऱ्या पर्वामध्ये हिंदुस्थानचें

राज्य ईस्ट इंडिया कंपनीकडून निवून ब्रिटिश पार्लमेंटाकडे गेलें, अर्थात् ब्रिटिश साम्राज्यव्यवस्थेला निव्वळ राजकीय स्वरूप आलें. ईस्ट इंडिया कंपनीच्या कारकीर्दीत कंपनीच्या हिंदुस्थानच्या राजव्यवस्थेला व्यापारी व राजकीय असें मिश्र स्वरूप होतें.

या तीन पर्वांपैकीं औद्योगिक दृष्टीनें पहिलें पर्व हें हिंदुस्थानच्या भरभराटीचें व सुस्थितीचें होतें, दुसरें पर्व हिंदुस्थानच्या अवनतीचें होतें व तिसऱ्या पर्वात पुनः औद्योगिक पुनर्घटना सुरू झाली; ह्मणजे हिंदुस्थानच्या औद्योगिक गतिचक्राची अत्यंत नीचावस्था १०० वर्षांच्या पर्वात आली होती असें ह्मणण्यास हरकत नाही, या आमच्या विधानांची सत्यता पुढील विवेचनावरून स्पष्ट दिसून येईल.

आतां हिंदुस्थानच्या औद्योगिक इतिहासाच्या प्रथम पर्वाचें अबलोकन करूं. या पर्वापूर्वी व या पर्वांमध्ये हिंदुस्थानांत कलाकौशल्याची व वरगुती उद्योगधंद्यांची उत्तम प्रगति झालेली होती ही गोष्ट इतिहाससिद्ध आहे. तेव्हां हिंदुस्थानच्या सुवक मालाची सर्व जगभर ख्याति होती व हिंदुस्थानाला सुवर्णभूमि ह्मणत असत. इटाली देशांतील शहरें या हिंदुस्थानच्या व्यापारामुळें गवर झालीं होती व पोर्तुगाल, स्पेन वगैरे अँटलांटिक महासागरावरील राष्ट्रांचा सर्व प्रयत्न हिंदुस्थानचा नवा जलमार्ग शोधून काढून हा किफायतीचा व्यापार आपल्या ताब्यांत आणण्याचा होता. कोलंबसानें जें नवें खंड शोधून काढलें तें हिंदुस्थान तर नसेलना अशा समजुतीवर त्याला त्यानें प्रथम हिंदुस्थान असें नांव दिलें. पुढें खरोखरीचें हिंदुस्थान सांपडल्यावर अमेरिकेस पश्चिम हिंदुस्थान ह्मणूं लागले.

हिंदुस्थानांतून त्या काळीं पक्का कारागिरीचा माल देशावाहेर जात असे. जातिभेदाच्या मुळाशीं श्रमविभागाचें एक तत्त्व असल्यामुळें हिंदुस्थानच्या औद्योगिक व्यवहाराला एक संघटित स्वरूप आलें होतें. प्रत्येक जातीच्या चालीरीति, राहणी, गरजा व वासना या ठरीव झालेल्या होत्या. लोकांच्या गरजा फार थोड्या होत्या व राहणी साधी होती; व या राहणीस लागणारी सर्व संपत्ति देशांतच उत्पन्न होत असे. हिंदुस्थान हा त्या काळीं पूर्ण स्वावलंबी व स्वयंपूर्ण असा देश होता, इतकेंच नव्हे तर हिंदुस्थानाला परकी राष्ट्रांची मागणी भागविण्याचें सामर्थ्य होतें. हिंदुस्थानांतून कापसाचें कापड, लोकरीचें कापड, धातूचीं भांडीं, हस्तदंती सामान,

४
 गाळीचे व इतर कलाकौशल्याचीं कामें युरोपांतिल सर्व देशांत व इतरत्र वाहेर देशीं जात व वाहेर देशांतून मुख्यतः सोनें-रुपें हिंदुस्थानांत येई. युरोपीयन राष्ट्रांनीं हिंदुस्थानचा नवा मार्ग शोधून काढला त्या वेळीं युरोप अजून कलाकौशल्याच्या कामांत अगदीं मागे होतें. ईस्ट इंडिया कंपनीचा व्यापार म्हणजे अमेरिकेंतून इंग्लंडमध्ये आलेलें सोनें-रुपें व कांहीं किरकोळ दुर्मिळ वस्तु पैदा करून त्या गलबतांत भरून हिंदुस्थानांत आणावयाच्या. येथें आपल्या ठाण्याला विणकर व इतर कारागिर यांना बोलावून वेऊन त्यांना आगाऊ पैसे देऊन त्यांचेकडून युरोपांत पसंत असलेला माल तयार करून घ्यावयाचा व तो माल युरोपांत नेऊन विकावयाचा व फायदा पदरांत टाकावयाचा हा होता. त्या काळीं हिंदुस्थानांत बहुजनसमाजामध्ये सुखशांति व समाधान नांदत असावें. कारण लिस्ट यानें ह्मटल्याप्रमाणें हिंदुस्थानांत धंद्यांची व उद्योगांची बहुविधता होती. सर्व लोकांना उपजीविकेचें साधन म्हणजे एक शेती असा तेव्हां प्रकार नव्हता. शिवाय देशामधल्या निरनिराळ्या राजेरजवाड्यांचा कारागिरांना राजाश्रय होता. कारागिरीच्या मालाला परदेशांची मागणी होती, यामुळें सर्व कारागिरांना काम भरपूर मिळे. शिवाय मजुरी पदार्थाच्या किमती या रूढीनें ठरल्यामुळें व्यापारांत किंवा उद्योगधंद्यांत चढाओढ नव्हती. प्रत्येक जातीचा मनुष्य आपला धंदा सुखासमाधानानें करी व त्याच्या मालाला गिःहाईक ठरीव असल्यामुळें व मालाच्या किमतीही ठराविक असल्यामुळें त्याचें पोट भरण्यास पंचाईत पडत नसे, वाहेर देशीं जो माल जाई त्याचे बदला माल इकडल्या लोकांना नको असे. कारण यांची रहाणी साधी असे. यामुळें नेहमींच्या राहणीपेक्षां फायदा राही तो दागदागिन्यांत किंवा सोन्यारुप्याच्या रूपानें ठेवण्याची पद्धति होती. शिवाय देशामध्ये अन्तःशांतता कमी असल्यामुळें मिळकतीला सुरक्षितता नव्हती म्हणून सोनेंनाणें व दागदागिने पुस्तून ठेवण्याची पद्धतही फार प्रचलित होती. हिंदुस्थानांत नेहमीं पुष्कळ सोनें-रुपें गडप होत असे याचें कारण हेंच होय. अशी पुरलेली व घरांत असलेली सोन्यारुप्यांची संपत्ति येथें फार असल्यामुळें हिंदुस्थान फार सधन देश आहे असें परकीयांस वाटे. हिंदुस्थानावर ज्या हजारां स्वाऱ्या झाल्या त्यांमध्ये पुष्कळ संपत्ति लुटून नेली जात असे व कंपनी सरकारचे नोकरही अतोनात पैसा आपल्या देशीं परत नेत.

शिवाय त्या काळीं राजांराजांमध्ये लढाया वारंवार होत असत, यामुळें लोकसंख्या साहजिक कमी होई. यामुळें शेतकीवर जास्त लोकांचा मारा पडत नव्हता, व ह्मणून मार्गें राहिलेले लोक यांची स्थिति चांगली राहिली. अवर्षणानें दुष्काळ पडत, परंतु त्यांची तीव्रता इतकी भासत नसे. कारण देशांत धान्य लोकसंख्येला पुरेहन उरे इतकें तयार होई व शिल्लक राहिलेले धान्य पेवांत ठेवण्याची सार्वत्रिक रीत असे. कारण त्या काळीं हल्लीं-सारखीं सुलभ दळणवळणाचीं साधनें नसल्यामुळें धान्यासारख्या मोठ्या आकाराचा वजनाचा माल वाहेर देशीं जाणें शक्य नव्हतें.

देशामध्ये एकंदर लोकसंख्या किती व एकंदर संपत्तीची उत्पात्ती किती व दरमाणाशीं संपत्तीचें मान किंवा उत्पन्न काय पडे हें अजमावण्यास साधन नाही. कारण त्या काळीं लोकांना किंवा सरकारला अर्वाचीन काळच्या खानेसुमारीसारख्या पद्धति अवगत नव्हत्या. परंतु त्या काळीं आलेल्या परदेशच्या प्रवाशांनीं हिंदुस्थानच्या लोकांविषयीं जी माहिती लिहून ठेविली आहे, त्यावरून लोक त्या काळीं साधारणतः सुखी होते व बरेच संपत्तिमान होते व संपत्तीची वांटणी फारशी असमतेची नव्हती असें म्हणणें भाग आहे.

या ह्मणण्याच्या प्रत्यंतराकरितां एने अकबरीतून घेतलेली खालील माहिती बरीच उपयोगी पडेल असें वाटतें. या माहितीवरून अकबराच्या कारकीर्दीमध्ये लोकांची सांपत्तिक स्थिति कशी होती याचें बरेंच चांगलें अनुमान काढण्यास जागा आहे.

अकबराच्या कारकीर्दीतील कांहीं कामगारांच्या मजुरीची खालील कोष्टकावरून कल्पना येईल.

कामदाराचें नांव.

दररोजची मजुरी.

	आणे पै.		आणे पै.	
गवंडी	२	११	पासून ते	० ८
सुतार	२	११	...	० १०
पाथरवट	२	६	...	२ १
वेलदार	१	६	...	१ ३
विहीर खणणारे	०	०	...	० ६
बुरुड	०	०	...	० १०
भिस्ती	१	३	...	० १०
सामान्य मजूर	०	०	...	० १०

२६३१११११
२०२०

कांहीं मालाच्या किंमती:-

मालाचें नांव.

दरमणीं किंमत आकार.

				रु.	आ.	पै.
गहू ...	...	...	...	०	५	०
बाजरी ...	...	...	...	०	३	४
ज्वारी ...	...	...	...	०	२	६
जवस ...	...	...	...	०	४	२
मोहोरी ...	...	...	...	०	५	०
तांदूळ ...	...	...	...	०	३	४
तांदूळ ...	...	...	...	१	०	८
तांदूळ ...	...	...	...	१	४	८
डाळ ...	...	...	...	०	५	०
पीठ ...	...	...	...	०	८	४
कांदा ...	...	...	...	१	०	८
लसूण ...	...	...	...	०	२	६
सुंठ ...	...	...	...	०	१	१
तूप ...	...	...	...	२	१२	०
दूध ...	...	...	...	०	१०	५
साखर ...	...	...	...	०	२	६
खडीसाखर ...	...	...	...	०	२	४
चिच ...	...	...	...	०	०	१०
ओवा ...	...	...	...	०	०	१०
मीठ ...	...	...	...	०	६	८

वरिल दोन कोष्टकांवरून अकबराच्या काळच्या लोकांची सांपत्तिक स्थिति अजमावण्याचें चांगलें साधन उपलब्ध झालें आहे. निरोगी धान्याहारी माणसास दर महिन्यास सामान्यतः खालील प्रमाणानें अन्न लागतें व त्याची अकबराच्या काळची किंमत खालच्याप्रमाणें येते;

नांव	शेर.	आणे	पै.
पीठ अगर तांदुळ	२५	३	९
डाळ	५	०	७ $\frac{१}{२}$
तूप	१	१	$\frac{१}{२}$
मीठ	१	०	२ $\frac{५}{८}$

५ ७ $\frac{१}{२}$

म्हणजे प्रत्येक माणशीं दर महिन्यास ६ आणे खर्च पुरे. आतां कुटुंबाचीं ५ माणसें धरलीं—नवरा वायको व ३ मुलें—तर कुटुंबाचा खर्च दरमहा सवा रूपया होतो व अगदीं सामान्य मजुराची मजुरी वरील कोष्टकांत दिल्या प्रमाणानें दरमहा १ रूपया ९ आणे होते. अर्थात् दरमहा ५ आणे त्याला इतर सुखसोईच्या विक्रीस रहात व त्या काळीं पैशाच्या मोठ्या मोलाकडे पाहातां दरमहा ५ आणे हा इतर खर्चाला पुष्कळ आहे. परंतु ही झाली अगदीं निवळ सांगकाम्या मजुराची गोष्ट. अकबराच्या काळीं कामदाराची सांपत्तिक स्थिति बऱ्याच वरच्या दर्जाची होती असें वरील कोष्टकावरून दिसतें.

या वेळच्या निरनिराळ्या प्रवाशांनीं लिहून ठेविलेल्या प्रवासाच्या हकीकतींवरून व उद्वारांवरून हेंच अनुमान निघतें कीं, हिंदुस्थानच्या इतिहासाच्या या पहिल्या पर्वांत बहुजनसमाजाची सांपत्तिक स्थिति बऱ्या प्रकारची असावी. देशांत नाणीं फारच कमी होती व यामुळें त्यांचें मोल फार होतें व ह्मणून सर्व पदार्थांची स्वस्ताई होती व मजुरीही कमी असे; परंतु त्या मजुरीचें खरें मोल अगर क्रयणशक्ति मोठी होती.

हिंदुस्थानच्या इतिहासाच्या दुसऱ्या पर्वातील औद्योगिक स्थितीची बरोबर कल्पना होण्यास युरोपांत किंचित् त्याचे आधीं व विशेषतः त्या पर्वामध्ये कसकसे फेरफार होत गेले, त्याचेंही थोडें सिंहावलोकन केलें पाहिजे म्हणजे या दुसऱ्या पर्वांत हिंदुस्थानची अवनति कां झाली हें ध्यानांत येईल.

हिंदुस्थानचा नवा जलमार्ग व अमेरिका खंड यांच्या शोधांपासून युरोपांत औद्योगिक जागृति झाली व तेव्हांपासून युरोपच्या औद्योगिक प्रगतीस आरंभ झाला. त्यांतल्यात्यांत हॉलंड व इंग्लंड या देशांत या सुधारणेस

थोडी आधी गति मिळाली. कारण इंग्लंडमध्ये अन्तःशांतता युरोपच्या इतर राष्ट्रांच्या आधी प्रस्थापित झाली. इंग्लंडमध्येही प्राटेस्टंट व रोमन कॅथलिक धर्मांमुळे आपापसांतलीं युद्धे व कलह झाले खरे; तरी पण इलिझाबेथ राणीच्या राज्यापासून इंग्लंडमध्ये पूर्णशांतता नांदू लागली व जरी इंग्लंडचा सरकारी असा एक धर्मपंथ राहिला तरी वाकीच्या पंथांना संरक्षण मिळू लागलें. कारण तेथें सहिष्णुता होती. यामुळे फ्रान्स, हॉलंड, नेदरलँड वगैरे देशांमधील औद्योगिक वावर्तीत थोडे पुढें असलेले कारागिर लोक इंग्लंडमध्ये सुरक्षित स्थळ व धार्मिक छळापासून मुक्त असे ठिकाण ह्मणून राहू लागले. इंग्लंडच्या राजांनीं सुद्धां त्यांना उत्तेजन दिलें. हें होईपर्यंत इंग्लंड हा कच्चा माल तयार करणारा देश होता. तेथून धान्य व लोकर लोखंड व कातडी हे जिन्नस वाहेरदेशीं जात. परंतु पुढें लोकरीच्या विणकरांचा धंदा तेथें उदयास येऊं लागला. तसेंच फ्रान्समधल्या रेशमी कापडाचा धंदाही सुरू झाला व पुढें कापसाच्या कापडाचाही धंदा सुरू झाला. नंतर लोखंड व कोळसे हे दोन पदार्थ महत्त्वाचे झाले व त्यांच्या खाणी इंग्लंडांत सांपडल्या; व या धंद्यांत नवीन नवीन शोध लागून इंग्लंडचा माल बराच चांगला होऊं लागला. धंद्याची ही सर्व प्रगति इंग्लंडनें संरक्षण तत्त्वानेंच संपादन केली. कारण हिंदुस्थानचा सुबक माल जरी इंग्लिश व्यापारी हिंदुस्थानांतून नेत तरी तो ते आपल्या देशांत खपवीत नसत. कारण अशा मालावर जबर जकाती असत. तो माल ते युरोपियन राष्ट्रांमध्ये खपवीत. याप्रमाणें इंग्लंडनें हिंदुस्थानच्या उत्तम मालानें युरोपांतले उद्योगधंदे बुडविले व संरक्षणाच्या योगानें आपलें मात्र सुस्थितीला आणिलें.

याप्रमाणें इंग्लंडमध्ये उद्योगधंद्याची वाढ होत असतांनाच इंग्लंडनें अमेरिकेंत व इतर ठिकाणीं वसाहती स्थापल्या व हिंदुस्थानांत कंपनी सरकारच्या राज्यास प्रारंभ होऊन त्याचा विस्तार होऊं लागला—ईस्ट-इंडिया कंपनीची स्थिति अर्धे व्यापारी व अर्धे राज्यकर्ते अशी झाली. वसाहतींनीं इंग्लंडला धान्य व कच्चा माल पुरवावें अशा प्रकारचें धोरण इंग्लंडच्या मुत्सद्यांनीं व व्यापाऱ्यांनीं सुरू केलें. अमेरिकेमध्ये इंग्लंडच्या वसाहती त्यांच्या हातून जाण्यास हें धोरण कारण झालें. हिंदुस्थानासही हेंच धोरण लागू केलें गेलें, व कंपनी सरकारनें या धोरणानुरूप जाणूनबुजून व बुद्धि-पुरस्कार हिंदुस्थानांतील कलाकौशल्यास मारण्याचा प्रघात ठेविला. ज्या ज्या

वस्तू व पक्का माल इंग्लंडमध्ये होऊं लागला तो तो माल हिंदुस्थानातील कारागिरांना कळूच घावयाचा नाही असे सक्त नियम केले गेले. परंतु इंग्लंडच्या सुदैवाने पुढे हे सक्तीचे नियम करण्याची गरज राहिली नाही. कारण इंग्लंडमध्ये १७५० नंतरच्या थोड्या काळांत धंद्याची क्रांति करणारी अशीं यंत्रें व उपकरणें अस्तित्वांत आलीं व विशेषतः विणकरांच्या धंद्याची फारच प्रगति झाली. त्यांतच वाफेच्या शक्तीच्या शोधाची भर पडली. एंजिनें तयार झालीं. यामुळें हातमागाची व मनुष्याच्या श्रमानें कापड करण्याच्या धंद्याची पिछेहाट होऊन वाफेच्या शक्तीनें चालणारे प्रचंड कारखाने निघूं लागले. या कारखान्यांत श्रमविभागाच्या तत्त्वाच्या योगानें तसेंच सृष्टीच्या स्वाभाविक शक्तीच्या उपयोगाच्या योगानें मनुष्याच्या स्वतःच्या श्रमाच्यापेक्षां किती तरी पट जास्त माल होऊं लागून तो स्वस्तही पडूं लागला. यामुळें हातमागाच्या मालाचा या मालापुढें टिकाव निघेना व विणकरी लोकांचा धंदा या असम चढाओढीत आपोआपच बुडत चालला. त्याप्रमाणें युरोपामध्ये धातूच्या खाणी सांपडून अशुद्ध धातूपासून शुद्ध धातू काढण्याच्या सुलभ रुतीचा शोध लागला. या सर्व प्रकारच्या धातू बाहेर देशांतून आलेल्या येथल्यापेक्षां स्वस्त पडूं लागल्या. हलणून धातू गाळणाऱ्या जातीचा धंदा बुडाला. आणखी रसायनशास्त्राच्या शोधानें नवीन व सहज होणारे रंग पैदा झाले व हलणून रंगाच्याचाही धंदा बुडाला. याप्रमाणें एक एक धंदा नाहीसा होत जाऊन सर्व लोकांचा मारा शेतकीवर पडत चालला व हिंदुस्थानामध्ये पहिल्या पर्वात जें धंद्यांचें बहुविधत्व होतें तें दुसऱ्या पर्वात हळूहळू नाहीसें होऊन हिंदुस्थान देश कच्चा माल तयार करणारा व केवळ शेतोवर अवलंबून असणारा ऋषिवाचि देश बनत चालला. वरील हलणण्याच्या समर्थनार्थ नुकत्याच प्रसिद्ध झालेल्या इंपेरीयल गाझीटीयरच्या तिसऱ्या भागांतून तीन उतारे खाली नोंदें दिले आहेत. त्याच पुस्तकावरून देशांतील लोकांचा शेतोवरच मारा कसा होत चालला याचा आंकडा दिला आहे. १८९१ च्या खानेसुमारीत शेतकीवर अवलंबून असणाऱ्या लोकांचें प्रमाण ६२ होतें तेंच १९०१ मध्ये ६८ वर गेलें म्हणजे अवघ्या दहा वर्षांत शंभरांपैकी सहा लोकांना इतर धंदे सोडून शेतकीकडे धांव घ्यावी लागली. या सर्व कारणांनीं या पर्वामध्ये हिंदुस्थानची औद्योगिक व सांपत्तिक स्थिति अगदीं नीचीची होती हें निर्विवाद सिद्ध होतें.

“ In this respect India of to-day stands in contrast to the India of a century ago. The European chemist armed with cheap supplies of sulphuric acid and alkali and aided by low sea freights and increased facilities for internal distribution by the spreading net work of railways has been enabled to stamp out in all but remote localities the once flourishing native manufactures by alum, the various alkaline compounds, blue vitriol, copperas, copper, lead, steel and iron and seriously to curtail the export trade in nitre and borax. The high quality of the native made iron, the early anticipation of the processes now employed in Europe for the manufacture of high class steel and the artistic products in copper and brass gave the country a prominent position in the ancient metallurgical world, while as a chief source of nitre India held a position of peculiar political importance until, less than forty years ago, the chemical manufacturer of Europe found, among his bye-products cheaper more effective compounds for the manufacture of explosives.

The influence of the modern mineral dyes (more especially aniline and alizarine) has been more destructive to the tinctorial and textile industries of India than is commonly supposed. These cheap colours have injured the artistic feelings of the people and demoralised many of the indigeneous crafts.

Cotton-weaving was only introduced into England in the 17th century and in 1721 an Act was passed prohibiting, in the interests of Manchester the importation of printed calicoes from India.....

Soon after this the whole aspect of the cotton trade of the world had changed and India then fell into a position of very secondary importance. Instead of furnishing Europe with cotton goods, she now became dependent on England for her own supplies a remarkable instance of the triumph of improved mechanical contrivances and intelligent agriculture over hereditary skill and primitive traditions."

—*Imperial Gazetteer of India, Vol. III.*

अशा प्रकारची हिंदुस्थानामध्ये कंपनी सरकारचा अंमल सुरू असतांना क्रांति वडून येत होती. कंपनी सरकारच्या अमलापासूनही कांहीं अनिष्ट प्रकार वडून आले. पूर्वीचे मुसलमान राजे कितीही जुलमी असले तरी ते देशांतच रहात असत व त्यांनीं वेतलेले कर पुनः लोकांमध्ये निरनिराळ्या रूपांनीं परत येत. शिवाय कलाकौशल्याच्या कारागिरांना त्यांच्या कारकीर्दीमध्ये उत्तेजन मिळे. सर्व सरकारी नोकर एतद्देशीय असल्यामुळेच सरकारच्या खजिन्यांतील पैसा देशांतील लोकांनाच परत मिळे. हिंदुस्थानचें राज्य कंपनी सरकारच्या ताब्यांत गेल्यापासून अगदीं निराळी स्थिति झाली. आधीं कंपनीचा व्यापारी पेशा होता व पुढें कंपनीला राज्याधिकार मिळाला. परंतु मेकॅलेसाहेबांनीं म्हटल्याप्रमाणें व्यापारी पेशा व राज्याधिकार या अमृतविषासारख्या परस्पर विरोधी गोष्टी आहेत. यामुळे दोन्ही कामें कंपनीकडून वाईट तऱ्हेनें झालीं. व्यापार बरोबर साधला नाही व राज्यकर्त्यांचीही कर्तव्यकर्म बरोबर झालीं नाहींत. कंपनीच्या डायरेक्टर लोकांचें लक्ष पुष्कळ व्याज मिळण्याकडे असे. परंतु व्यापारांत तर कांहींच फायदा नाही. तेव्हां व्याज राज्याच्या करवसुलांतून जाऊं लागलें. शिवाय राज्याविस्तार होत असतांना पुष्कळ लढाया कराव्या लागत. त्यांचा खर्च होतां होईतो आपलें नवें भांडवलच समजून त्याच्यावर व्याज मिळविलें जात असे. याप्रमाणें एकीकडे राज्य काबीज करावयाचें व तें काबीज करण्याला लागणारा पैसा हिंदुस्थान देशाचें राष्ट्रीय कर्ज समजावयाचें असा दुहेरी तोटा हिंदुस्थानचा होत होता. राजाचीं कर्तव्यकर्म करण्याची बुद्धि कंपनी सरकारला होत नसे. अन्तर्व्यवस्था

कशी कां असेना, देशांत दंगेधोपे कां असेनात व राज्यकारभार कितीही वाईट तऱ्हेचा कां होईना त्यावद्दल खरी काळजी त्यांना नसे. होतां होईल तितके कर वसूल करून जितके जास्त पैसे मिळतील तितके जास्त पैसे मिळविण्याकडे त्यांची प्रवृत्ति. डायरेक्टरांची इच्छा हिंदू लोकांना चांगल्या तऱ्हेनें वागाविण्याची नव्हती असें नाहीं. यामुळे कंपनीच्या डायरेक्टरांच्या इकडील गव्हर्नरांना आलेल्या हुकुमांमध्ये परस्पर विरोध असे. त्याची मेकालेनें मजेदार थटा उडविली आहे. त्याच्या मते सर्व हुकुमांचें सार हें कीं, “ प्रजेला न्यायानें वागवा पण पैसा पाठवा, देशांत शांतता ठेवा, पण पैसा जास्त पाठवा. लोकांवर जुलूम करूं नका, पण पैसा पाठवा. ” कंपनीचे नोकर यांपैकीं कोणचा हुकूम पाळीत असतील हें उघडच आहे. येथें राहाणाऱ्या लोकांना हिंदुस्थान ह्मणजे सोन्याची खाण नाहीं असें दिसून येई. तेव्हां कंपनीला पैसे जास्त कसे पाठवावयाचे. अर्थात् लोकांना दावून त्यांच्यावर जास्त कर लादून व राज्यकर्त्यांचीं कर्तव्यकर्मे सोडून देऊन हें उघड आहे.

तरी हिंदुस्थानचें राज्य कंपनी सरकारच्या ताब्यांत असे तोंपर्यंत त्या सरकारवर एक तरी दाव होता व तो दाव इंग्रजी पार्लमेंटाचा होय. कंपनी सरकारची सनदेची मुदत प्रत्येक २० वर्षांनीं सरे व पुनः फेर सनद करून घ्यावी लागे व त्या वेळीं पार्लमेंटांत वादविवाद होऊन ती कंपनीला परत मिळे. कंपनीसारख्या एका खासगी संस्थेच्या हातीं एवढा मोठा राज्याधिकार असावा याचा इंग्रजी मुत्सद्यांना व पार्लमेंटाच्या मेंबरांना मोठा हेवा वाटे. यामुळे प्रत्येक सनदेच्या वेळीं कंपनी सरकारच्या राज्यकारभारपद्धतीवर कडक टीका होत असे. यामुळेच हिंदुस्थानच्या कंपनी सरकारच्या अमलांत प्रत्येक वीस वर्षांनीं कांहीं तरी हितकर सुधारणा घडून येत असत.

येथपर्यंत हिंदुस्थानच्या औद्योगिक इतिहासाच्या दुसऱ्या पर्वांत हिंदुस्थानच्या कारागिरीची व उद्योगधंद्यांची अवनति कां व कशी झाली याचें थोडक्यांत विवेचन केले. आतां शेतकी व शेतकरी वर्ग यांची व इतर वर्गांची या पर्वांत काय स्थिति झाली याचा विचार केला पाहिजे. ह्मणजे एकंदर बहुजनसमाजाच्या या पर्वातील सांपत्तिक स्थितीचा अंदाज करण्यास ठीक पडेल.

कंपनी सरकारचा अंमल इकडे सुरू होण्यापूर्वी इकडील शेत-कऱ्यांची वऱ्यापैकी स्थिति असावी असें झणण्यास पुष्कळ जागा आहे. कारण कंपनी सरकारच्या काळच्यापेक्षा त्या काळचे सारे जास्त दिसतात तरी त्यांबद्दल दोन गोष्टी लक्षांत ठेवल्या पाहिजेत. एक कागदोपत्री जरी कमाल दर जास्त दिसले तरी प्रत्यक्ष अंमलवजावणीत ते कडक तऱ्हेने घेतले जात नसत. शिवाय सारा पैशांत घेण्याची वहिवाट नव्हती तर प्रत्यक्ष शेतीच्या उत्पन्नाचा कांहीं वाटा घेण्याची पद्धति होती. यामुळे दुष्काळाच्या किंवा कमी पिकाच्या सालीं आपोआपच सूट किंवा सवलत मिळे. आणखी दुसरे अप्रत्यक्ष कर फारसे नसत. एखादा जुलुमी राजा आपल्या चैनीकरितां कदाचित् कराच्या नव्या बाबी वाढवीत असे. परंतु हा प्रकार क्वचित् ठिकाणीं व कधीं कधींच होत असे. ब्रिटिश अंमलापूर्वीची आणखी एक गोष्ट ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहे; ती ही कीं, शेतकरी हे बहुतेक ठिकाणीं शेतीचे मालक व कसणारे असल्यामुळे शेतसारा दिल्यानंतर, शेताचें सर्व उत्पन्न त्यांनाच राहिले—पुढील काळांत या स्थितींत कां फरक झाला हें पुढें समजेल. पांढरेपशा जातीचे लोक यांना लष्करी, मुलकी व राजदरवारी सर्व प्रकारच्या कारभारांचा अधिकार असे, व म्हणून त्यांना उद्योगाची वाण नसे, यामुळे समाजांतल्या या तिन्ही वर्गांची साधारण वऱ्या प्रकारची स्थिति होती. तसेंच देशांतला व्यापार सर्व एतदेशीय लोकांच्या हातांत होता. परदेशचा जो थोडा निर्गत व्यापार होता तेवढा मात्र परकी लोकांच्या हातांत होता. हिंदुस्थानांत कंपनी सरकारचें राज्यस्थापनेचा काळ झणजे एकंदरीत आपसांतील कलहाचा व देशांतील अंदाधुंदीचा काळ होता. यामुळे ही स्थिति संपत्तीच्या वाढीस व लोकांच्या सुखासमाधानास अनुकूल नव्हती. याच काळांत युरोपांतील कलाकौशल्याची व विशेषतः यंत्र-कलेची जी प्रगति झाली त्याच्या योगानें हिंदुस्थानांतील कारागीरवर्ग खालावत चालला व त्याची स्थिति सांपत्तिक दृष्ट्या हलाखीची होत चालली हें वर दाखविलें आहे; व शेतकऱ्याची स्थितिही वाईट होण्यास कारणें उपस्थित झालीं तीं अशीं. प्रथमतः कंपनीला राज्याधिकार मिळाला तरी सर्व राज्यकारभार नेटिव लोकांमार्फत व पूर्व पद्धतीनेंच चालत असे. परंतु पुढें कंपनी सरकार आपल्या ताब्यांतील मुलुखाचा

कारभार स्वतःच पाहूं लागलें, यामुळें शेतकरी वर्गावर एक अनिष्ट परिणाम झाला. त्याचें बीज पाश्चात्य सुधारणेच्या एका कल्पनेंत आहे.

पाश्चात्य सुधारणेचा हा एक विशेष दिसून येतो की, व्यक्तीच्या हक्काच्या कल्पनेची पूर्णवाढ झाली आहे व प्रत्येक व्यक्ति आपआपले संपादिलेले हक्क कडक रीतीनें वजाविते. इंग्रज लोकांमध्ये तर हा गुण जास्तच परिणत झालेला आहे. इंग्रज लोकांनीं राजापासून एकदां एखादा हक्क मिळविला, कीं तो ते पुढें कधींही गमावीत नसत व त्याचा नेहमीं उपभोग घेत व त्या पहिल्या हक्काच्या जोरावर आणखी हक्क मिळवीत. अशा क्रमांनें इंग्लंडनें आपल्याला पूर्ण राजकीय स्वातंत्र्य मिळविलें व आपलें राज्य वस्तुतः प्रजासत्ताक केलें. या इंग्रजांच्या विशिष्ट गुणामुळेंच त्यांचें साम्राज्य सर्व जगभर पसरलें आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही.

जेव्हां कंपनी सरकार आपल्या ताब्यांतील मुलखाचा स्वतः कारभार पाहूं लागलें तेव्हां त्यांनीं सारा रुपयांमध्ये ठरविला व जो एकदां सारा ठरला तो नियमितपणें व वेळच्यावेळीं दिलाच पाहिजे असा सक्त नियम झाला. आतां इकडल्या शेतकऱ्यांना ही कराराच्या अटीची कल्पना मुळींच नव्हती. सारा द्यावयाचा खरा परंतु तो आपल्या सवलतीप्रमाणें व सवडीप्रमाणें द्यावयाचा, वरें येथल्या सरकारचा कारभार तरी फारसा कडक नसे. हा आपला हक्क आहे व त्याची अंमलबजावणी एकदम झालीच पाहिजे, अशी कदर दोन्ही पक्षांला नव्हती. सारांश, प्रजा ज्याप्रमाणें साध्याभोळ्या स्वभावाची होती, त्याप्रमाणें सरकारी कारभारही सवलतीचा व सौम्य होता. म्हणजे कारभार व प्रजा हीं उत्क्रांति तत्त्वानुरूप परस्परांशीं समानरूप झालेलीं होती; परंतु कंपनी सरकाराच्या राज्यापासून राज्यकारभार सुधारलेल्या कडक कर्तव्यगारीचा तर लोक मात्र जुन्या भोळवट जातीचे असा विषम प्रकार झाला. याचा परिणाम प्रजाजनांस फार त्रासदायक झाला. याचें प्रत्यंतर हल्लींच्या एका उदाहरणावरून येईल. वोअर लोकांचें ट्रान्सवालमध्ये राज्य होतें तेव्हां सुद्धां हिंदी वसाहतवाल्यांवरून पुष्कळ कडक नियम होते, परंतु ते नुसते कागदोपत्रीं होते. त्यांची कडक अंमलबजावणी वोअर सरकार करित नव्हतें; व हिंदी रहिवाशांना त्या अमलांत लक्षणयासारखा प्रत्यक्ष त्रास झाला नाही. तेंच दोन वर्षांनंतर इंग्रज सरकार कारभारी झाल्यापासून हिंदी रहिवाशांना

दे माय धरणी ठाय झालें. हा प्रभाव इंग्रज लोकांच्या आपल्या हक्कावद्दल-
च्या जागृतीचा व कायद्याप्रमाणें अंमलबजावणी करण्याच्या प्रवृत्तीचा
आहे. पूर्वीच्या हिंदू किंवा मुसलमान राजांच्या काळीं कमाल जमाबंदी
इंग्रजी अमलापेक्षां कदाचित् जास्त असेल; परंतु ती फक्त कागदोपत्रीं
होती. त्याची अंमलबजावणी कडक तऱ्हेनें होत नसे.

यामुळें कंपनीच्या अवल अमदानीत शेतसाऱ्यावद्दल लोकांना फार
त्रास व हाल भोगावे लागत अशावद्दल पुरावा आहे. साऱ्याची कडक वसुली
ही साऱ्याच्या रकमेपेक्षां लोकांना जास्त जाचक होई व लोक आपापलीं
शेतें सोडून रानांत जात असत, व या साऱ्याच्या कदरीमुळें त्यांना साव-
काराचें दार पाहावें लागे व शेतकऱ्यांच्या कर्जबाजारीपणास एव्हांपासून
सुरुवात झाली. तेव्हां कंपनी सरकारच्या कारकीर्दीमध्ये—ही कारकीर्द
म्हणजे हिंदुस्थानची एक प्रकारें संक्रमणावस्था होती—शेतकऱ्यांची, कारागिर
लोकांची व मध्यम वर्गाची, अशा तिन्ही वर्गांची स्थिति खालावत चालली
होती हें वरील विवेचनावरून दिसून येईल.

येथपर्यंत हिंदुस्थानच्या औद्योगिक इतिहासाच्या दुसऱ्या पर्वाचें थोड-
क्यांत सिंहावलोकन केलें. १७५० ते १८५० हीं शंभर वर्षे हिंदुस्थानला
राजकीय दृष्ट्या वाईट गेलीं; इतकेंच नाही तर तीं सांपत्तिक दृष्ट्याही वाईट
गेलीं. या शंभर वर्षांत सर्व हिंदुस्थानचें राज्य हळूहळू हिंदी व मुसलमान
राजांच्या हातून ईस्ट इंडिया कंपनीच्या हातीं गेलें व बाकी जे संस्थानिक
राहिले ते कंपनी सरकारचे मांडलिक बनले. ही क्रांति होत असतांना
देशांत कमीअधिक प्रमाणावर सारख्या लढाया चालू होत्या व देशांत
एकंदर सर्व बहुजनसमाजाची सांपत्तिक स्थिति खालावत होती. पर
या सर्व राजकीय व सांपत्तिक अवनतीची लोकांना कल्पना नव्हती. कारण
पुढील पर्वांत जो पाश्चात्य शिक्षणप्रसार झाला तो त्या काळीं झालेल
नव्हता. सर्व हिंदुस्थानचे रहिवाशी अज्ञानांधःकारांत गडून गेलेले हो
व देश व त्याची सांपत्तिक स्थिति किंवा राजकीय स्थिति याचा विचार
करण्यासारखी जनमनाची तयारीच झाली नव्हती. म्हणून मागें एका दाख-
ल्यांत सांगितल्याप्रमाणें हिंदुस्थान पहिल्या पर्वांत औद्योगिक आरोग्यांत
होतें; या पर्वांत त्याला औद्योगिक रोग होऊन तें अगदीं बेशुद्ध पडून
राहिलें होतें व हल्लींच्या काळीं सुशिक्षित हिंदुस्थानच्या औद्योगिक अव-

नतीवदल उद्गार काढतात ते जास्त अन्वर्थक रीतीनें या पर्वाला लागू आहेत. कंपनी सरकारच्या अमलांत कांहीं स्वाभाविक व कांहीं कृत्रिम अशा कारणांनीं हिंदुस्थानच्या सांपत्तिक भरभराटीचा नाश होऊन हिंदुस्थान एक कच्चा माल तयार करणारा व शेतकीवर पूर्ण अवलंबून असणारा देश बनला; परंतु याच्या पुढल्या पर्वांत ही स्थिति कांहीं अंशानें तरी सुधारली हें खास आहे. त्यांतही भरतीओहोटीप्रमाणें प्रकार झाला आहे. ह्मणजे या ६० वर्षांपैकी कांहीं वर्षांमध्ये देशाची सांपत्तिक वावतींत प्रगति झाली तर कांहीं वर्षांत पुन्हा पीछेहाट झाली व सांपत्तिक स्थितीचा व व्यापाराचा क्रम नेहमीं भरतीओहोटीसारखाच चालतो. ज्याप्रमाणें समुद्राच्या किनाऱ्यावर उभें राहिलें असतां लाटांची गति मागेंपुढें होत असतांना दिसते. परंतु भरतीची वेळ असली ह्मणजे एकंदर पाणी वरच चढत असतें, तोच प्रकार देशाच्या सांपत्तिक स्थितीचा आहे. थोड्या थोड्या वर्षांची अवधि वेऊन देशाच्या सांपत्तिक स्थितीचें निरीक्षण बरोबर होणार नाही, त्याला बराच मोठा अवधि घेतला पाहिजे व तसा अवधि म्हणजे १८५० पासून आजपर्यंतचा आहे. तेव्हां आतां या काळांतील हिंदुस्थानच्या सांपत्तिक स्थितीचें निरीक्षण केलें पाहिजे व प्रथमतः यापूर्वीच्या सर्व पर्वापेक्षां या काळाचे विशेष काय आहेत हें पाहिलें पाहिजे.

प्रथमतः सर्व देश एका छत्राखालीं आला. हिमालयापासून कन्याकुमारीपर्यंत व द्वारकेपासून पुरीपर्यंत सर्व देश सुधारलेल्या राज्यपद्धतीखालीं आला व या सरकारनें सरकारचें प्रथम कर्तव्यकर्म जें जीवित व मालमत्ता यांचें संरक्षण तें उत्तम प्रकारें केलें. या सर्व काळांत देशांत केव्हांही लढाई झाली नाही. १८५७ सालच्या वंडाची धामधूम थोडे दिवस झाली. परंतु ती क्षणिकच होती; परंतु त्यानें देशाच्या अतःशांततेला ह्मणण्यासारखा अडथळा आला नाही. देशांतील पूर्ण शांतता, दंग्याधोष्याचा अभाव व जीविताची व मालमत्तेची सुरक्षितता हीं, या पर्वांत पूर्णपणें अमलांत आलीं. हीं गोष्ट निर्विवाद आहे व या ग्रंथाच्या दुसऱ्या पुस्तकांत सांगितल्याप्रमाणें अशी देशाची शांततेची स्थिति ही एक संपत्तीच्या उत्पादनाचें अमूर्त कारण होय. तेव्हां या कारणापुरता विचार करतां या पर्वांत देशामध्ये संपत्तीची वाढ झाली असली पाहिजे व तशी ती झाली आहे असें म्हणणें भाग आहे व ती हिंदुस्थानच्या वाढत्या

आयातनिर्यात व्यापारावरून स्पष्टपणे दिसतही आहे. जो पक्ष हिंदुस्थानची ब्रिटिश अंमलांत सारखी भरभराट होत आहे असें ह्मणतो त्या पक्षाच्या ह्मणण्यामधील सत्यासत्य आतां निवडितां येईल. कारण वरील विवेचनावरून ब्रिटिश अंमलाचा पहिला शंभर वर्षांचा व दुसरा साठ वर्षांचा असे दोन भाग होतात. व या पर्वामधील हिंदुस्थानची सांपत्तिक स्थिति व गति अगदीं भिन्न भिन्न आहे असें दिसून येईल. असो.

या काळांतील सांपत्तिक स्थितींत क्रांति घडवून आणणारी दुसरी गोष्ट ह्मणजे सुधारलेली सुलभ व जलद दळणवळणाचीं साधनें. आगगाड्या, तारायंत्रें, पोस्ट ऑफिसें, सडका, रस्ते, व आगबोटी या सर्व साधनांचा झपाट्यानें या ६० वर्षांत हिंदुस्थानांत प्रसार झाला, तसेंच सुवेज्ञाचा कालवा झाल्यानेंही हिंदुस्थान व युरोप यांचा जास्त निकट संबंध येऊन त्याचा व्यापारावर परिणाम होऊं लागला. या सर्व साधनांचा संपत्तीच्या उत्पादनावर व एकंदर देशाच्या व्यापारावर व देशांतील पदार्थाच्या किंमतीवर परिणाम झाल्याखेरीज राहिला नाही हें उघड आहे. उपभोग्य माल किंवा संपत्ति ही गिऱ्हाईकांच्या हातीं पडेपर्यंतच्या सर्व क्रिया उत्पादनापैकींच आहेत असें धरलें म्हणजे या दळणावळणाच्या साधनांनीं देशांतील सांपत्तिक उत्पत्तिच अप्रत्यक्षपणे वाढली असें म्हणणे प्राप्त आहे व या दळणवळणाच्या साधनांनींच देशाचा आयातनिर्गत व्यापार वाढला व हिंदुस्थानची सांपत्तिक भरभराट होत आहे हें म्हणणारा पक्ष या वाढत्या आयातनिर्यातीकडेच विशेषतः बोट दाखवितो.

या काळांत तिसरी सांपत्तिक महत्वाची गोष्ट ह्मणजे हिंदुस्थानांत संपत्तीच्या व शेतकीच्या नव्या पिकांचे पुष्कळ नवे नवे प्रकार उदयास आले ही होय. इंग्रजी राज्याच्या पूर्ण व स्थिर स्थापनेनंतर इंग्रजी व्यापारी व हिंदुस्थान सरकार यांचें लक्ष हिंदुस्थानांतील विन लागवड केलेल्या जमिनीकडे जाऊन त्यांनीं नव्या पिकांची लागवड मोठ्या प्रमाणावर करण्याचा उपक्रम केला. तदनु रूप चहाची लागवड १८५१ मध्ये सुरू झाली व आतां हिंदुस्थान चहा निर्यात करणारा एक महत्वाचा देश बनला आहे. कॉफीची प्रचंड शेती १८६० मध्ये सुरू झाली. त्याच वर्षी निळीची प्रचंड शेती सुरू झाली. चहाप्रमाणें या दोन पिकांची सारखी भरभराट होत गेली नाही.

कारण ब्राझीलमधऱ्या स्वस्त कॉफीनें व जर्मनीमध्ये रासायनिक पद्धतीनें निळीचे स्वस्त रंग बनविण्याचे कारखाने निघाल्यापासून या दोन धंद्यांची पीछेहाट होत गेली. तसेंच १८६२ मध्ये कोयनेलच्या झाडांची लागवड मोठ्या प्रमाणावर होऊं लागली.

परंतु याच काळांत या रुषिज संपत्तीपेक्षां विशेष महत्वाच्या अशा दोन खनिज संपत्तींचा शोध लागून त्यांचा झपाट्यानें प्रसार झाला. हे दोन खनिज पदार्थ म्हणजे राकेल व दगडी कोळसा हे होत. हिंदुस्थानांत हे खनिज पदार्थही १८५० ते १८६० च्या दरम्यानच मोठ्या प्रमाणावर खार्णीतून वाहेर पडूं लागले.

या काळापूर्वीच माहीत झालेले परंतु याच काळांत ज्यांची लागवड विशेष जोरानें होऊं लागली असे रुषिज पदार्थ म्हणजे तंबाखू व ताग हे होत. यापैकी दुसऱ्याचा हिंदुस्थानाला जणूं कांहीं पूर्ण मक्काच मिळून हें पीक बंगाल्यांत सर्वत्र पसरलें व इतर कापड तयार करणारे कारखानेही बंगाल्यांत जागोजाग झाले. या सर्व नव्या व जुन्या रुषिज व खनिज संपत्तीची वाढ या पर्वामध्ये झपाट्यानें झाली ही गोष्टही आंकड्यांनी सिद्ध करतां येते.

या काळांतील एका दृष्टीनें अत्यंत मोठा विशेष म्हणजे हिंदुस्थानांतील पाश्चात्य शिक्षणाचा प्रसार होय. हिंदुस्थानांतील सर्व विश्वविद्यालये १८५० च्या नंतरचीं आहेत. शिक्षणखात्याचा जोराचा प्रसार याच काळानंतर झाला. कांहीं कांहीं प्रांतांत यापूर्वीही पाश्चात्य शिक्षणाला सुरुवात झाली होती हें खरें आहे. तरी मोठ्या प्रमाणावर शिक्षणाचा प्रसार याच काळांत झाला हें सर्वश्रुतच आहे. व या शिक्षणाचा परिणाम देशांतील सांघातिक स्थितीवर झाल्यावांचून राहिला नाही. पाश्चात्य शिक्षणानें लोकांमध्ये नव्या नव्या कल्पना उद्भवूं लागल्या व मानसिक कल्पनांच्या विस्तारानें मानवी गरजा, अभिरुचि व वासना यांची वाढ होते असा सार्वत्रिक नियम आहे. त्याप्रमाणेंच शिकलेल्यांच्या व त्यांच्या सहवासानें व अनुकरणानें कुमऱ्यांच्याही गरजा पुढळ वाढल्या. यामुळें पूर्वीची साधी राहणी राहिली नाही. तसेंच देशांत शांतता स्थापित झाल्यापासून पैसे पुरून ठेव-

ण्याची पद्धतिही कमी कमी होत चालली व लोक आपआपल्या उत्पन्नाच्या मानानें जास्त जास्त खर्च करूं लागले याचाही परिणाम संपत्तीच्या वाढीवर व व्यापारावर झाल्यावांचून राहिला नाही.

याप्रमाणें संपत्तीच्या वाढीचीं दोन अमूर्त कारणें व दोन प्रत्यक्ष कारणें या ६० वर्षांच्या पर्वांत अस्तित्वांत आलीं व यामुळें या काळांत संपत्तीची वाढ होऊं लागली. तसेंच या काळांत सर्वत्र शांतता झाल्यानें लढाया वगैरे चालू नसल्यानें लोकसंख्येच्या वाढीस जोरानें सुरुवात झाली व लोकसंख्येची वाढ ह्मणजे श्रम करणारांची वाढ अथवा संपत्तीच्या एका मूर्त कारणाचीच वाढ होय. यामुळें ही संपत्ति जास्त वाढावी हें स्वाभाविक आहे. या लक्षणावरूनच एक पक्ष हिंदुस्थानची सांपत्तिक भरभराट होत आहे असें प्रतिपादन करित आला आहे. परंतु ही संपत्तीची वाढ दर माणसीं किती वाढली व ती हिंदुस्थानच्या पहिल्या पर्वापेक्षां जास्त वाढली किंवा काय याची तुलना करण्यास पुरेशी माहिती नाही. परंतु १७५० पासून १८५० पर्यंतच्या काळापेक्षां या काळांत संपत्तीची वाढ झालेली आहे ही गोष्ट निर्विवाद आहे.

परंतु ज्याप्रमाणें इंग्लंडमध्ये औद्योगिक क्रांतीपासून संपत्तीची देशांत विलक्षण वाढ झाली तरी या वाढीच्या मानानें बहुजनसमाजाची सांपत्तिक स्थिति सुधारली नाही तर ती उलट कांहींशी वाईटच झाली; मात्र या क्रांतीपूर्वी समाजामध्ये सामान्यतः संपत्तीची वांटणी समान होती ती या काळांत फारच विषम झाली; अर्थात् श्रीमंत व गरीब यांमध्ये जो पूर्वी फारसा फरक नव्हता तो आतां या दोन वर्गांमध्ये जमीनअस्मानचा फरक पडला; या विषम वांटणीनें सामान्य लोकांची स्थिति इंग्लंडच्या भरभराटीच्या दिवसांतही वाईट झाली; त्याप्रमाणेंच हिंदुस्थानांतील गेल्या ६० वर्षांतील स्थिति झाली आहे. देशांत संपत्ति पुष्कळ वाढली ही गोष्ट निर्विवाद आहे. परंतु या संपत्तीच्या वाढीबरोबरच संपत्तीच्या विषम वांटणीचीं कारणें अस्तित्वांत आल्यानें हिंदुस्थानांत ल सामान्य लोकांची सांपत्तिक स्थिति वाईट झाली, निदान संपत्तीच्या वाढीच्या मानानें सुधारलेली नाही. तेव्हां आतां या कारणांचा विचार केला पाहिजे. ह्मणजे हिंदुस्थानच्या संपत्ति-विषयक तीव्र मतभेदांतील सत्यासत्याचा भाग तेव्हांच ध्यानांत येईल.

या काळांत संपत्तीची विषम वांटणी होण्याचें पहिलें कारण हें कीं बरेच धंदे व व्यापार इंग्रज व्यापारी व भांडवलवाले यांच्या हातांत गेले. उदाहरणार्थ, हिंदुस्थानांत गेल्या साठ वर्षांत जे नवीन रुपिज व खनिज संपत्ति उत्पन्न करण्याचे कारखाने निघाले ते बहुतेक युरोपियन कंपन्यांनीं व युरोपीयन लोकांनींच काढले. यामुळें या धंद्यांत मिळणारें भांडवलावरिल व्याज, नफा, व जमिनीचा खंड हे तिन्ही नव्या संपत्तीचे वांटे युरोपियनास मिळाले. व अर्वाचीन काळां संपत्तीचे हेच वांटे मोठे असतात. येथल्या लोकांना फक्त या संपत्तीपैकीं मजुरीचा वांटा मिळाला; परंतु या देशांतील एकंदर समाजाच्या साध्या राहणीनें पूर्वापार चालत आलेला मजुरीचा दर फार हलका होता. तेवढा हलका दरच येथल्या लोकांना मिळाला. सांपत्तिक वावर्तीत मागसलेल्या देशानें पुढारलेल्या देशांतील भांडवलाचा उपयोग केला पाहिजे व त्याप्रमाणें जपानसारखीं स्वतंत्र राष्ट्रे हीं परकी भांडवलावर देशांत कारखाने काढतात व हीं गोष्ट देशाच्या फायद्याचीच आहे. मग हिंदुस्थानांत युरोपियन भांडवल आल्यानें हिंदुस्थानचें नुकसान कां व्हावें असा एक मुद्दा या ठिकाणीं केव्हां केव्हां आणण्यांत येतो. त्याचाही येथें खुलासा होईल. देशाच्या सांपत्तिक भरभराटीकरितां भांडवल जरूर आहे व लागल्यास तें परदेशाहून आणावें; परंतु हें भांडवल देशांतील लोकांनीं आणून देशांतील लोकांनीं कारखाने उभारले तर त्यांत देशाचा जास्त फायदा आहे. कारण त्या योगानें संपत्तीच्या चार वांट्यांपैकीं खंड, नफा व मजुरी असे तीन वांटे देशांत राहतात व फक्त एक वांटा व्याज-हामात्र परदेशीं जातो. परंतु हिंदुस्थानांत याच्या उलट स्थिति झाली आहे. यामुळें या संपत्तीच्या वाढीपासून बहुजनसमाजास फारसा फायदा झाला नाहीं.

संपत्तीच्या विषम वांटणीस उत्तेजन देणारें दुसरें कारण म्हणजे इंग्रजी न्यायपद्धति होय. या पद्धतीनें हिंदुस्थानांतील शेतकऱ्यांची स्थिति या काळांत फार हलाखीची झाली यांत संशय नाहीं. तेव्हां त्याचा थोड्या विस्तारानें विचार केला पाहिजे.

इंग्रजांपूर्वीची इकडची न्यायपद्धति अगदीं सार्धी व विनखर्चाची होती. बहुतेक तंट्याभांडणाचा निकाल गांवपंचाइतीनें होई. आधीं ठरीव

असे कायदेकानू नव्हते; निकाल गांवांतल्या पोक्त माणसांनीं आपल्या व्यवहारचातुर्यानें व्यावयाचां असे. या पद्धतींत वकिलाची गरज नव्हती, कागदपत्रांची गरज नव्हती, पुराव्याची भानगड नव्हती. लोक साधेभोळे व देवावर भरंवसा ठेवणारे होते. तेव्हां बहुधां निकाल पंचास सहज लावतां येई. पुराव्याची अडचण असली तर गाईच्या शेंपटीला हात लावून किंवा मारुतीपुढें शपथ घेऊन एका पक्षानें आपलें ह्मणणें खरें करण्याची तयारी दाखविल्यास दुसरा पक्ष त्यास तयार होई. ज्याप्रमाणें युरोपांत द्वंद्वयुद्धानें तंट्याचा निकाल जलदीनें लागे तशा तऱ्हेची झटकाफटकी वविन खर्चाची ही न्याय्यपद्धति होती. वगांवपंचाइतीचा किंवा कांहीं ठिकाणीं सरकारनें नेमलेल्या न्यायाधिकाचा निकाल एखाद्या पक्षास पसंत नच पडला तर हुजुरास म्हणजे मुख्य राजाकडे धांव घेण्याची प्रजेस मुभा असे. व तेथें त्याला नजराण्याचा खर्च पडे, हें खरें. तरी पण यापेक्षां दुसरा खर्च नसे. इंग्रजी न्यायपद्धति उत्तम तच्चावर बसविलेली खरी व सुधारलेल्या राज्यपद्धतीला अनुरूप खरी; परंतु ती पद्धति अज्ञानी, साध्याभोळ्या अशिक्षित प्रजेस निरुपयोगी होती इतकेंच नव्हे तर ती त्यांना पुष्कळ तऱ्हेनें घातक झाली. कारण या न्यायपद्धतीनें आमच्या शेतकरी वर्गाची संपत्ति व जमिनीही दुसऱ्याकडे गेल्या.

हें कसें झालें हे खालील विवेचनावरून दिसून येईल. इंग्रजी कायद्याचें पहिलें तत्व म्हणजे 'कायद्याचें अज्ञान ही कांहीं न्यायापुढें सवच चालत नाही.' अर्थात् प्रत्येक मनुष्याला कायदा ठाऊक आहे असें इंग्रजी कायदा गृहीत धरतो. परंतु भोळसर लोकांस अशा भानगडीचा कायदा कसा समजावा ? तेव्हां अपरिचित अशा कायदेकानूच्या तडाक्यांत वादीप्रतिवादीचा पूर्वीच्या प्रमाणें स्वतः निभाव लागणें दुरापास्त झालें. यामुळें या कायद्यानें वकीलवर्गाची जरूरी उत्पन्न झाली. व असा एक नवाच वर्ग इंग्रजी कायद्यानें अस्तित्वांत आला व या वर्गाची भली मोठी मिळकत शेतकऱ्यांच्या संपत्तींतूनच प्रायः आली. कारण हिंदुस्यानांतील बहुतेक दिवाणी खटले अगदीं लहान लहान रकमांचे असतात हे सर्वश्रुतच आहे, व ते शेतकऱ्यांच्या कर्जाबद्दल असतात. पूर्वीच्या काळीं शेतकऱ्यांस कर्जाची गरज लागली म्हणजे तो सावकाराकडून कर्ज काढी

व सावकार त्याला चिटीचपाटीशिवाय कर्ज देई. व चिटीचपाटी घेतली तरी विन खर्चाने होई. कारण शेतकऱ्याची कर्ज बुडविण्याची बुद्धिच नसे. 'कर्जाला मुदत', 'कांहीं काळानंतर मुदतीवाहेर जाणें', या कल्पना ठाऊकच नव्हत्या. अज्ञान सुद्धां पाश्चात्य कल्पनांनीं दूषित न झालेल्या माणसास मुदतीनें कर्ज नाहीसें कसें होतें हें समजत नाही. कर्ज ह्मणजे कर्ज व आपल्याला सवड होईल तेव्हां तें दिलें पाहिजे ही अशा माणसाची बुद्धि. शेतकऱ्याच्या या अज्ञानाची व त्यापासून शेतकऱ्याच्या होणाऱ्या नुकसानाची निदर्शक अशी एक गोष्ट येथें सांगण्यासारखी आहे. एक इंग्रजी कायद्याच्या नव्या कल्पनांचा गंधही नसलेला साधा भोळा जुन्या चालीचा शेतकरी होता. त्यावर एका सावकारानें कर्ज घेतल्याबद्दल व तें परत मागण्याबद्दल फिर्याद लावली. कर्जरीखा वगैरे कांहीं नव्हता. तोंडचा करार करून कर्ज घेतलें होतें असें फिर्यादीचें म्हणणें होतें. हा शेतकरी कोर्टापुढें आला व त्यानें सरळ उत्तर दिलें कीं, मी या सावकाराचें कर्ज घेतलें होतें; परंतु तें मी परत केलें आहे. तेव्हां आतां याचें मी कांहीं एक देणें नाही. यावर कोर्टानें सांगितलें कीं तुला देणें कबूल आहे, तेव्हां ही गोष्ट आतां शाबीद झाली. परंतु तूं तें कर्ज परत केलेंस याला आतां पुरावा आणला पाहिजे. यावर तो शेतकरी उत्तर देतो. "याला पुरावा कसला? मीं कर्ज घेतलें होतें असें मीच सांगितलें व मीं कर्ज परत केलें असेंही मींच सांगितलें. तर माझे दोन्ही ह्मणणीं तरी खरीं असलीं पाहिजेत किंवा दोन्ही खोटीं असलीं पाहिजेत." परंतु इंग्रजी कायद्याप्रमाणें कोर्टाला हें पसंत नव्हतें. आपल्याविरुद्ध जाणाऱ्या आपल्याच विधानाला स्वतःच्या कबुलीखेरीज दुसरा पुरावा लागत नाही. परंतु आपल्या हिताच्या ह्मणण्याला स्वतंत्र पुरावा पाहिजे असें इंग्रजी कायद्याचें तत्व आहे. परंतु याची भोळसर शेतकऱ्यास कल्पना होईना. कारण तो म्हणे "माझे जर एक म्हणणें तुझीं खरें मानतां तर दुसरेंही खरें मानलेंच पाहिजे." परंतु इंग्रजी कायद्याप्रमाणें या खटल्यांत सावकारास दावा मिळतो. कारण प्रतिवादी कर्ज कबूल करतो तेव्हां तें शाबीद ठरतें व कर्ज परत केल्याबद्दलच्या पुराव्याचा बोजा प्रतिवादीवर पडतो व तसें त्याला करतां न आल्यास त्याच्यावर दावा लागू होतो. या कर्जांत जर प्रतिवादीनें दोन्ही गोष्टीसंबंधानें कानावर हात ठेविले असते- मी कर्ज घेतलें नाही व मला परत केल्याचें माहिती नाही असें म्हटलें असते-

हणजे पुराव्याचा बोजा वादीवर पडला असता व मग तो शेतकरी कर्जाच्या जबाबदारीतून सुटला असता. परंतु आपली बाजू खरी करण्याकरितां इंग्रजी कायद्याप्रमाणें केव्हां केव्हां खोटें बोलावें लागतें ही गोष्ट प्रथमतः भोळसर शेतकऱ्यास समजत नव्हती व जेव्हां समजू लागली तेव्हांपासून त्यांना कोर्टामध्ये खऱ्याखोऱ्याचा विधिनिषेध वाटत नाहींसा होऊन शेतकऱ्याची दानत अगदीं नाहींशी झाली. असा चांगल्या कायद्याच्या तत्वांचा अयोग्य परिस्थितीत उपयोग झाल्यामुळे मोठा अनिष्ट परिणाम झाला.

याप्रमाणें इंग्रजी कायद्यामध्ये असलेल्या 'मुदतीची कल्पना', 'दाव्याच्या कारणांची कल्पना', 'पुराव्याच्या जबाबदारीची' कल्पना 'दाव्याच्या खर्चाच्या जबाबदारीची कल्पना' या सर्व कल्पना शेतकऱ्यास नव्या होत्या. या कल्पना तसेच करागच्या अटी अक्षरशः पाळल्या पाहिजेत; पाळल्या नाहींत तर त्याची जबाबदारी अटी मोडणारावर पडते. वगैरे सर्व तत्वे न्यायास धरून आहेत व सुधारलेल्या न्यायपद्धतीत अवश्य आहेत हें आम्हांस माहिती आहे. परंतु ही न्यायपद्धति व हीं कायद्याचीं तत्वे समजण्यासारखी खालच्या वर्गाची स्थिति नव्हती. पांढरपेशा वर्गाला हीं तत्वे तेव्हांच समजलीं. व या वर्गानें या कायद्याच्या तत्वांचा आपल्या फायद्याकडे उपयोग करून घेतला. यामुळेच या गेल्या ५०-७५ वर्षांमध्ये शेतकरी वर्गाची शेतकीची मालकी जाऊन बहुतेक सर्व शेतकरी उपरि कुळे बनत चालले आहेत. या गोष्टीचें प्रत्यंतर खानेसुमारीच्या आंकड्यांत सहज दिसून येतें. १८९१ ते १९०१ या अवद्या दहा सालांत शेतकीवर निवळ मजुरी करण्याचा वर्ग पाहिल्याच्या दुप्पट झाला. म्हणजे १८९१ च्या खानेसुमारींत शेतकी मजूर १॥ कोट होते ते १९०१ मध्ये तीन कोट झाले. यांतली कांहीं वाढ वर्गाकरणभेदांमुळे झालेली आहे. इंग्रजी कायद्याप्रमाणें तोंडीं पुराव्यापेशां लेखी पुराव्याची मातबरी जास्त व त्यांतल्या त्यांत रजिष्टर व स्टॉपावरच्या पुराव्याची मातबरी जास्त. या कायद्याच्या तत्वांमुळे सर्व सावकार लोक आतां शेतकऱ्यांना तोंडीं कबुलीवर कर्ज देतनासे झाले. यामुळे सर्वत्र कर्जरोखे आले व याचा खर्च शेतकऱ्यांवरच बसला. कारण तो गरजू. तेव्हां इंग्रजी अंमलांतिल स्टॅपाचें उत्पन्न बहुतेक शेतकऱ्यांकडूनच येतें. हा एक त्यांच्यावर अप्रत्यक्ष करच आहे. शेतकऱ्यांनै कर्जरोखा लिहून दिला व

त्यांत अमुक दिवसांनीं पैसे परत देईन असा करार केला कीं, कराराची अट पाळण्याची जबाबदारी शेतकऱ्यावर आली. त्यानें वेळेवर पैसे आणून दिले नाहीत कीं, फिर्यादींचें कारण प्रतिवादीकडून घडतें व ह्मणून सर्व खर्च प्रतिवादीच्या डोक्यावर वसतो. वरें, सावकारास फिर्याद करणें जरूर. कारण अमुक मुदतींत फिर्याद न केल्यास कर्ज मुदतीवाहेर जाईल. तेव्हां त्याला फेरखत करून वेणें किंवा फिर्याद करणें भाग. परंतु याचा सर्व खर्च मात्र शेतकऱ्यावर पडणार. सारांश, सुधारलेला कायदा व अज्ञानी शेतकरी यांचा मिलाफ म्हणजे राक्षस व वामन-मूर्ति यांच्या सहकारित्वासारखा होय. ज्याप्रमाणें या सहकारिपणांत वामन-मूर्तीचाच नेहमीं तोटा व्हावयाचा तसाच प्रकार शेतकऱ्यांचा झाला. तेव्हां आमच्या शेतकरीवर्गाचा कर्जवाजारीपणा हा पुष्कळ अंशानें अलीकडील १०० वर्षांत इंग्रजी अंमलांतील मागें सांगितलेल्या कर-वसुलीचा कडक नियम, स्टॅपाची भानगड व कायदेकानूंचीं तत्त्वे यांनीं उत्पन्न झालेला आहे. यामुळें इंग्रजी अंमलांत शेतकीचें उत्पन्न वाढलें खरें. एकंदर शेतींत पहिल्यापेक्षा उत्पन्न जास्त होऊं लागलें —याला शेवटचें—१८९६--९७ सालापासून आजपर्यंतचें पर्व अपवाद आहे. कारण या पर्वीत पुष्कळ वर्षे अवर्षणाचीं, कमी पावसाचीं किंवा दुष्काळाचीं होती व या पर्वीत शेतकऱ्यांचीं गुरेंढेरें मरून शेतकीची हलाखी झाली. तरी पण त्याचा शेतकऱ्यांना फायदा मिळाला नाही. त्यांना सावकार, वकील व स्टॅपाच्या रूपानें सरकार इतके नवे वाटेकरी उत्पन्न झालें. यामुळें दळणवळणाच्या योगानें शेतकऱ्याच्या मालाला गिऱ्हाईक वाढलें व किंमत वाढली. तरी पण त्याचा फायदा त्याला मिळाला नाही. शिवाय प्रत्येक जमावंदीच्या वेळीं त्याच्यावरिल्लि सारा वाढला तो निराळाच. आणखी एका कारणानें शेतकऱ्यांची हलाखी झाली. तें ह्मणजे जंगलखात्याची स्थापना. पूर्वीच्या काळीं शेतकऱ्यांस जंगलें हीं सृष्टीच्या देणगीसारखीं असत. यामुळें लांकुडफाटें, शेताच्या खतास लागणारा चोळामोळा व गुरांस चरण हीं मुवलक असत व त्याला त्यावद्दल शेताच्या उत्पन्नांतून कांहींएक द्यावें लागत नसे. उलट जंगलाच्या या अप्रत्यक्ष उत्पन्नाची त्याच्या उत्पन्नांत एक प्रकारें भर पडत असे. एखाद्या नोकरास पैशाची मजुरी देऊन शिवाय कांहीं जिनसा वर दिल्या ह्मणजे तितकी त्यांची

मजुरी वाढल्यासारखीच झाली. परंतु पुढे या जिनसा जर धन्यानें देण्याचें कमी केलें तर त्याचा पैशांतला पगार वाढविणें अवश्य आहे. तरच त्याची जुनी मजुरी त्याला मिळाल्यासारखें होईल. नाहीं तर त्यांची मजुरी कमी होऊन त्याला जास्त दारिद्र्य येईल. जंगलखात्याच्या स्थापनेनें येथल्या शेतकरी वर्गावर अशाच तऱ्हेचा परिणाम झाला. ज्या गोष्टी पूर्वी त्यांना सृष्टीच्या देणग्या म्हणून मिळत त्या जंगल सरकारचें झाल्यानें नाहींशा झाल्या व त्याबद्दल त्याला किंमत द्यावी लागू लागली. गुरचराईची फी झाली, लाकुडफांट्याच्या परवान्याला फी सुरू झाली. म्हणजे हा भाग शेताच्या उत्पन्नांतून त्याला द्यावा लागला. वास्तविक जंगलखात्याची स्थापना झाल्यानें सृष्टिदेणगी शेतकऱ्याची कमी झाली म्हणून न्यायानें त्यांचा सारा कमी करावयास पाहिजे होता.

वरील कारणांनीं शेतें स्वतः करणाऱ्या वर्गाची स्थिति पूर्वीच्या काळापेक्षा वाईट झालेली आहे यांत शंका नाही. कारण पूर्वीच्या काळां त्यांना शेताची मालकी असल्यामुळे जो फायदा रहात असे, तो दुसऱ्या वर्गामध्ये म्हणजे सावकार व पांढरपेशा वर्ग यांमध्ये वाटला गेला आहे.

हिंदी मुत्सद्दी शेतकऱ्याची स्थिति खालावत चालली आहे असें कां म्हणतात हें वरील विवेचनावरून दिसून येईल. व हें म्हणणें सर्व देशांतिल एकंदर शेतकऱ्यांबद्दल बरोबर आहे. कारण वरनिर्दिष्ट केलेली कारणपरंपरा सर्वत्र लागू होती. आतां कांहीं कांहीं प्रांतांत शेतीच्या लागवडींत फरक झाल्यानें थोडी फार सुधारणा झाली आहे हें खोटें नाही. उदाहरणार्थ, बंगालमध्ये कायम धान्याची पद्धत आहे. यामुळे जरी जमीनदाराचें उत्पन्न पुष्कळ वाढल असलें तरी या कायमच्या धान्याच्या पद्धतीचा फायदा तेथल्या शेतकऱ्यांसही मिळाला आहे हें दत्तासारख्या त्या प्रांतांची पूर्ण माहिती असलेल्या सरकारी अंमलदाराचें म्हणणें आहे. तसेंच जेथें हलक्या प्रतीच्या पिकाऐवजीं शेतकरी लोक वरच्या प्रतीचें पिक करूं लागले आहेत, जेथें पिकाच्या फरकामुळे अजून जमीनधान्यांत वाढ झाली नाही तेथेही शेतकऱ्यांची स्थिति किंचित सुधारली आहे. उदाहरणार्थ, बऱ्हाड व खानदेश हे भाग घ्या. येथें दर वर्षास कापसाची लागवड वाढत आहे. पूर्वी खानदेशांतून धान्य बाहेर जात असे. हल्लीं खानदेशाला बहुतेक इंग्लंडची अवस्था आली आहे.

हणजे त्या प्रांतांतील लोकसंख्येला लागणारे धान्य दुसऱ्या प्रांतांतून आणावे लागते. या प्रांतांतही शेतकऱ्यांची स्थिति किंचित् तरी सुधारत आहे; निदान खालावत तरी नाही खास. तसेच ज्या ठिकाणी पाटबंधाऱ्याची कामे झाली आहेत त्या लगतच्या शेतकऱ्यांची स्थितिही बऱ्यापैकी आहे. या बाबतीत सर्व हिंदुस्थानामध्ये पंजाबसारखी सुधारणा कोठेच झाली नाही. पंजाबांत सरकारने पाटबंधाऱ्याची कामे फारच मोठ्या प्रमाणावर सुरू केली आहेत व कालव्याच्या लगतीला सरकारने नवी वसाहत केली आहे. या सर्व लोकांची सांपत्तिक स्थिति फार चांगली आहे. व कालव्याच्या प्रसाराने एकंदर पंजाब प्रांताची भरभराट होत चालली आहे असे सर जेम्स विलसन यांनी या वर्षाच्या प्रारंभी रॉयल एकात्मिक सोसायटीपुढे वाचलेल्या निबंधावरून दिसून येते.

येथपर्यंत हिंदुस्थानच्या सांपत्तिक स्थितीचा पूर्व इतिहास व हिंदुस्थानची सद्यः सांपत्तिक स्थिति याचे शब्दचित्र वाचकांपुढे मांडले. आतां हिंदुस्थानची सांपत्तिक स्थिति सुधारण्यास अर्थशास्त्रांतील कोणती तत्वे व सिद्धांत लागू पडतील हे पहावयाचे राहिले. ते आतां थोडक्यांत आटोपून या लांबलेल्या लेखनसत्राची समाप्ति करण्याचा वेत आहे.

वरील विवेचनावरून हिंदुस्थान हा अजून प्रायः ऋषिवृत्ति देश आहे असे दिसून येईल. कारण जुन्या काळाची उद्योगविविधता नाहीशी होऊन अलीकडील दोन पर्वांत हिंदुस्थानांत शेतकीवर लोकांचा मारा पडू लागला. अजूनही जवळ जवळ शेंकडा ७०।७५ लोक शेतकीवर निर्वाह करणारे आहेत. व या लोकांची सामान्यतः दैन्यावस्था आहे हेंही आपण पाहिले. परंतु प्रसिद्ध जर्मन अर्थशास्त्री लिस्ड याने हटल्याप्रमाणे हिंदुस्थान हे हल्ली ऋषिवृत्ति स्थितीतून उद्योगवृत्ति स्थितीत जाण्यास योग्य अशा स्थितीत आले आहे. अधिक सुधारलेल्या देशांशी असलेल्या दळणवळणाने व आजपर्यंतच्या खुल्या व्यापारतत्वाने देशांत नानातऱ्हेचा माल येऊ लागला आहे व त्यायोगे व पाश्चात्य शिक्षणाने लोकांमध्ये चांगल्या रहाणीची अभिरुचि उत्पन्न झालेली आहे व लोकांच्या वासना व स्वर्च करण्याची प्रवृत्ति पुष्कळच वाढलेली आहे. तेव्हां ही परिस्थिति देशांत उद्योगधंद्याचा उदय व वाढ जोराने

होण्यास योग्य आहे. व त्याप्रमाणे हिंदुस्थानांत नवीन धंद्याचा प्रारंभ होऊं लागला आहे पण आतां खुल्या व्यापाराचें तत्त्व टाकून दिलें पाहिजे. कारण हल्लींच्या स्थितींत खुला व्यापार चातूं राहिला तर या नव्या वाल उद्योगांचा पूर्ण वाढलेल्या दुसऱ्या देशाच्या उद्योगाच्या चढाओढींत टिकाव लागावयाचा नाही. तेव्हां अर्थशास्त्रदृष्ट्या या धंद्यांच्या वाढीकरितां सरकारनें व लोकांनीं संरक्षणतत्वाचा होतां होईल तितका अवलंब केला पाहिजे. म्हणजे हिंदुस्थानच्या सद्यः सांपत्तिक स्थितीला संरक्षण तत्व अवश्यक आहे असें लिस्टच्या विवेचनाप्रमाणें ठरतें व तें सर्वांशीं खरें आहे अशी आमची समजूत आहे. कारण आमच्या शेतकऱ्यांची सुधारणा दोन तऱ्हांनीं करतां येण्यासारखी आहे. एक शेतकीवरील मारा कमी करून व दुसरी शेतकींत सुधारणा करून. शेतकीवरील मारा कमी होण्यास देशांत उद्योगविविधता वाढली पाहिजे व उद्योगविविधता वाढण्यास देशांत धंदे क्लियायतशीर होऊं लागले पाहिजेत. असें होण्यास त्यांना पूर्ण वाढलेल्या धंद्यांशीं टक्कर मारतां आली पाहिजे. परंतु हें या वालधंद्यांचें हातून होण्यास संरक्षण तत्वाचा अवलंब केला पाहिजे. परंतु हिंदुस्थानास जमाखर्ची स्वातंत्र्य मिळेतोंपर्यंत या उपायाचा अवलंब होणें अशक्य कोटीपैकीं आहे. म्हणून या उपायाचें जास्त विवेचन करण्याची जरूरी नाही. मात्र हिंदुस्थानास सध्यांच्या स्थितींत संरक्षण तत्वाचा जर दुजोरा मिळेल तर उद्योगधंद्याची वाढ हां हां झणतां होईल यांत शंका नाही.

आतां हिंदुस्थानची सद्यः सांपत्तिक स्थिति सुधारण्यास अर्थशास्त्रांतील सिद्धांतास धरून असे शक्य उपाय कोणते यांचा विचार करावयाचा राहिला. पर्याधानें याचा विचार या ग्रंथाच्या तात्विक भागांत झालाच आहे. तेव्हां येथें त्यांचा फक्त नामनिर्देश व उल्लेख बस आहे. या ग्रंथाच्या तात्विक भागांत संपत्तीच्या उत्पत्तीच्या कारणांचा सविस्तर विचार केलेला आहे. आतां देशांत संपत्ति वाढण्यास या कारणांची वाढ झाली पाहिजे हें उघड आहे व या संपत्तीच्या कारणांच्या वाढीस उत्तेजन देणें हाच संपत्ति वाढविण्याचा खरा उपाय होय. परंतु या कारणांचे दोन वर्ग आहेत. एक अमूर्त कारणें व एक मूर्त कारणें. मालमत्तेची सुरक्षितता व वासनांची वाढ हीं दोन्हीं कारणें

हल्लीं हिंदुस्थानांत पूर्णपणें वास करीत आहेत यामध्ये संशय नाही. या दोन्ही गोष्टी ब्रिटिश सुधारलेली राज्यव्यवस्था व पाश्चात्य शिक्षण यांनीं वडवून आणल्या आहेत. तेव्हां त्यासंबंधानें अधिक कांहीं एक कर्तव्य राहिलें नाहीं. संपत्तीचीं मूर्त कारणें चार आहेत, त्यांपैकीं मृष्टिशाक्ति अगर कच्चा माल हिंदुस्थानांत हवा तेवढा आहे. हा कच्चा माल परदेशीं जाऊन त्याचा पक्का माल होऊन आयात होत आहे हा मुळीं हिंदुस्थानच्या अवनतीची गुरुकिल्ली आहे. तेव्हां या सर्व कच्च्या मालाचा येथेंच पक्का माल होऊं लागला ह्मणजे हिंदुस्थानची सांपत्तिक स्थिति हां हां ह्मणतां सुधारेल. परंतु हें वडवून येण्यास अडचणी फार आहेत. तसेंच येथें शेतीच्या सुधारणेसही अवसर बराच आहे. कारण सुधारलेल्या देशांच्या मानानें येथें दर एकरीं शेतीचें उत्पन्न फारच कमी आहे. तेव्हां हें उत्पन्न वाढविणें हें एक औद्योगिक प्रगतीचें जरूर काम आहे व सरकार यासंबंधीं हल्लीं बरीच खटपट करीत आहे. सुधारलेल्या शेतीचें ज्ञान वाढविण्याकरितां व त्याचा प्रसार करण्याकरितां सरकार प्रयत्न करीत आहे. यामध्ये लोकांनीं सहकारित्वानें काम केलें पाहिजे. परंतु या नवीन ज्ञानाचा शेतकरीवर्गास मिळावा तितका अजून फायदा मिळत नाहीं. याच्या मुळाशीं त्यांचें अज्ञान आहे. संपत्तीच्या वाढीचें दुसरें कारण जो श्रम तो या देशांत पुष्कळ आहे. कारण नुसत्या ब्रिटिश इंडियाचीच लोकसंख्या २३ कोटींवर आहे. परंतु आमच्या देशांतील मजूरवर्ग कमी कर्तवगारीचा आहे व त्याची कार्यक्षमता वाढविणें ह्मणजे संपत्तीच्या वाढीस मदत करणें होय व मजुरांची कार्यक्षमता वाढविण्याचा एक रामबाण उपाय ह्मणजे त्या वर्गामध्ये प्राथमिक शिक्षण—सामान्य व औद्योगिक—याचा प्रसार करणें होय. व हा सार्वत्रिक शिक्षणाचा प्रश्न सरकारनें हातीं घेतल्याखेरीज सुटणारा नाहीं. तेव्हां प्राथमिक शिक्षण सार्वत्रिक व सक्तीचें करणें हा एक संपत्तीच्या वाढीचाच मार्ग आहे. हिंदुस्थान सरकार या शिक्षणाच्या प्रश्नाकडे अज्ञान राजकीय व लष्करी दृष्टीनें पहात आहे. परंतु औद्योगिक बाबतींत पुढारलेले देश सामान्य शिक्षणाकडे औद्योगिक दृष्टीनें पहातात. तरी लोकांच्या पुढार्यांनीं या प्रश्नाचीही औद्योगिक वाजू सरकारपुढें मळिली पाहिजे. सामान्य लोकशिक्षण हा एक श्रमाची कार्यक्षमता वाढविण्याचा मार्ग आहे व जर सरकार या उपायाकडे काना-

डोळा करील तर सरकारचा शेतकीची प्रगति घडवून आणण्याचा प्रयत्न व्यर्थ जाईल; कारण नवनि ज्ञान शेतकऱ्यापर्यंत पोचणारच नाही ही गोष्ट लोकनायकांनी सरकारच्या ध्यानांत आणून दिली पाहिजे. शेतकऱ्यांसंबंधीचा दुसरा प्रश्न त्यांच्या कर्जबाजारपिणाचा व त्यांच्या शेतकींत सुधारणा करण्याकरितां त्यांना स्वस्त व्याजानें कर्ज मिळवून देण्याचा आहे. हे दोन्ही प्रश्न सहकारी तत्व व सहकारी पेढ्याचें तत्व या दोन तत्वांनी सुटण्यासारखे आहेत. व या बाबतींत उशीरानें कां होईना परंतु सरकारनें उपक्रम केला आहे व या दोन तत्वांचा सरकारनें व लोकांनीं होईल तितका प्रसार केला पाहिजे. परंतु हें होण्यासही शिक्षण पाहिजेच.

आंता संपत्तीच्या वाढीचीं दोन कारणे राहिलीं, एक भांडवल व दुसरें योजक. हिंदुस्थानांत भांडवलाची वाढ फारच सावकाश होते व येथेंच औद्योगिक स्रावाचा प्रश्न येतो. हिंदुस्थान देशाचीं राज्यसूत्रें विलायतसरकारच्या हातांत असल्यामुळें विलायतेस हिंदुस्थानास पैसे धाडावे लागतात. सरकारी नोकरांच्या पेन्शनाचे पैसे घावे लागतात. तसेंच लष्करी खर्चाकरितां पैसे घावे लागतात व विलायतेहून पुष्कळ कर्ज काढलें असल्यामुळें त्या कर्जाच्या व्याजाचे पैसे घावे लागतात. कर्जाच्या शिवाय हिंदुस्थानचा बराच व्यापार युरोपियनांच्या हातीं असल्यामुळें त्याच्या नफ्याच्या रूपानेंही बरेच पैसे हिंदुस्थानांतून जातात. यालाच हिंदी अर्थशास्त्रज्ञ औद्योगिक स्राव म्हणत आलेले आहेत. हे सर्व पैसे हिंदुस्थानांतून अगदीं उगाच जातात असें ह्मणण्याचा कोणाचा भाव नाही; प्रत्येकाचा कांहीं मोवदला हिंदी प्रजेस मिळतो. परंतु हा मोवदला अमूर्त स्वभावाचा आहे व यायोगें प्रत्यक्ष संपत्तीची वांटणी असमतेची होते व यामुळें शिल्लकेनें भांडवल वाढण्याचा वेग फार सावकाश होतो. हीच संपत्तीची वांटणी जर कमी असमतेची झाली असती तर भांडवलाची वाढ जास्त जोरानें झाली असती. इतकाच या स्रावाच्या उपपत्तीचा अर्थ आहे. तेव्हां या बाबतींत सरकारनें होतां होईल तों विलायतेतील खर्च वाढवूं घ्यावयाचा नाही येवढें धोरण ठेविलें ह्मणजे झालें. लोकांनीं मात्र या बाबतींत अजून पुष्कळ करण्यासारखें आहे. प्रथमतः संपत्ति पुरून ठेवण्याची पद्धति अजीबाद् टाकून दिली पाहिजे, तसेंच आपल्या शिल्लकेतील पुष्कळ भाग उपभोग्य भांड-

वलांत-जसें मोठमोठीं घरेंदारे, दागदागिने वगैरेंत न घालतां उत्पत्ती भांडवलांत किंवा उत्पादक भांडवलांत घालावयास शिकल पाहिजे व हें साधण्याकरितां पेढ्यांची संख्या होतां होईल तितकी वाढली पाहिजे व याकरितां व्यापारी सचोटी इत्यादि गुण आपल्यांत आणले पाहिजेत.

चौजकांचा वर्ग वाढविण्याकरितां धंदेशिक्षणाकडे लोकांनीं व विशेषतः देशांतील बुद्धिमान् लोकांनीं जास्त लक्ष दिलें पाहिजे. याकरितां योग्य व खऱ्या गुणी माणसांना परदेशीं पाठवून त्यांना धंध्यांत व मोठ्या प्रमाणावरील कारखाने चालविण्याच्या कामांत तरबेत करून आणलें पाहिजे व याकरितां देशांत शास्त्रीय व यांत्रिक ज्ञानाचा जितका प्रसार होईल तितका केला पाहिजे व या कामींही सरकार व लोकपक्ष यांनीं सहकारित्वानें काम केलें पाहिजे.

हिंदुस्थानच्या सद्यःसांपत्तिक स्थितींत सुधारणा करण्याचे वरील उपाय अर्थशास्त्राच्या तत्वानुरूप आहेत हें वाचकांच्या सहज ध्यानांत येईल. हे उपाय एकसमयावच्छेदेंकरून व होतां होईल तितक्या झपाट्यानें अंमलांत आणल्यास हिंदुस्थानची सांपत्तिक स्थिति भराभर सुधारत जाईल यांत शंका नाही. परंतु हिंदुस्थानच्या सांपत्तिक अवनतीचा शेवटचा फेरा आतां ओलांडून गेलेला आहे व चाकाला वरची गति मिळाली आहे यांत शंका नाही. हीच गति कायम ठेवणें व तिलाच आणखी वेगवान् करणें हें सुशिक्षितांचें खरें काम आहे. अशी जोराची गति गेल्या चारपांच वर्षांत मिळालीही आहे व ही गति देणारें कारण स्वदेशीची वाढती भावना होय. वास्तविक पणें पाहतां स्वदेशीचा प्रसार होणें ह्मणजे स्वावलंबनानें संरक्षण तत्वाचा स्वीकार करणें होय व वर सांगितल्याप्रमाणें हिंदुस्थानची स्थिति हल्लीं संरक्षण तत्वाच्या स्वीकारास अनुकूल आहे. परंतु अधिक आवेशाच्या भरांत या अर्थशास्त्राला अनुमत अशा स्वदेशीमध्ये वहिष्काराचें मिश्रण करण्याचा जो प्रयत्न झाला तो मात्र देशाला हानिकर आहे यांत शंका नाही. कारण स्वदेशी व वहिष्कार यांचा संयोग ह्मणजे अमृत विषाच्या संयोगासारखा आहे. कारण स्वदेशी ही प्रेममूलक भावना आहे तर वहिष्कार ही द्वेषमूलक भावना आहे; स्वदेशी ही सात्विक मनोवृत्तीची दर्शक आहे

तर बहिष्कार हा तामसवृत्तीचा दर्शक आहे; स्वदेशी खऱ्या स्वदेशाभिमानाची सूचक आहे तर बहिष्कार परदेशाच्या वैराचा सूचक आहे; स्वदेशी ही संयोजक शक्ति आहे तर बहिष्कार ही भेदक शक्ति आहे; स्वदेशी ही सहिष्णुतावर्धक आहे तर बहिष्कार हा असहिष्णुतावर्धक आहे; सारांश, स्वदेशीची भावना अर्थशास्त्रदृष्ट्या, सामाजिक दृष्ट्या, राजकीय दृष्ट्या सर्वांशी हितकारक व प्रवर्तक भावना आहे; तर बहिष्कार ही अर्थशास्त्रदृष्ट्या, सामाजिकदृष्ट्या, व राजकीयदृष्ट्या अहितकारक व म्हणूनच प्रतिगामी भावना आहे तरी देशाच्या सद्यःसांपत्तिक स्थितीच्या सुधारणेच्या मार्गात अशा हितकर प्रवृत्तीचा लोकांनी उपयोग करून घेणे श्रेयस्करच होईल. व असा उपयोग करून घेण्याची बुद्धि आमच्या देशांताल लोकांना होईल अशी आशा प्रदर्शित करून या शेवटल्या पुस्तकाचा हा उपायचिंतनाचा विचार येथेच थांबवून व या ग्रंथाची समाप्ति करून वाचकांची रजा घेतों.

